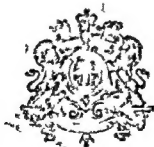

THE
ASTANGA HRIDAYA,
A TREATISE
ON HINDU MEDICINE

BY
BAG BHATA

EDITED
BY
PANDIT JIBANANDA VIDYASAGAR, E. A.
Superintendent Free Sanskrit College.

CALCUTTA

PRINTED AT THE SARASWATI PRESS,

1882

एतानि मुद्रितसंस्कृतपुस्तकानि ।

१ व्यासबोध व्याकरणम्	२।०	धनुमानदीधिति	१
२ धातुरूपादयः	२	१० सर्वदर्शनसंग्रहः	१
३ यज्ञस्तोम मन्त्रानिधि	१०	११ भामिनीविधाय सटीक	१
४ विज्ञानकोस्रदी चरणा संहिता ११		१२ द्वितीयदेश सटीक	१
५ सिद्धान्तविन्दुसार (वेदान्त)	॥	१३ भाषापरिच्छेदसुक्तावलीसंहिता	१
६ तुलादानादिपद्धति (वङ्गाक्षरैः)	४	१४ बह्विधाहवाद	१।०
७ गद्याद्याह्वादि पद्धति	१	१५ दशकुमारचरित सटीक	१॥
८ गङ्गाधरस	॥	१६ परिभाषेन्दुशेखर	॥
९ वाक्यमञ्जरी (वङ्गाक्षरैः)	१	१७ कविकल्पद्रुम धातुपाठ	॥
१० कन्दोमञ्जरी तथा उत्तरलाकर		१८ चक्रदत्त (वैद्यक)	२०
सटीक	॥११	१९ ज्ञानादिस्तव सटीक	१
११ त्रिष्विषय नाटक सटीक	१	२० मेदिनीकोष	१
१२ सुवाराचय नाटक सटीक ॥॥		२१ पञ्चतन्त्रम्	२।
१३ रत्नावली नाटिका सटीक ॥		२२ विद्वन्मोक्षतरङ्गिणी (चम्पूकाव्य)	॥
१४ मालविकाग्निमित्र सटीक ॥		२३ माधवचम्पू	॥११
१५ धनञ्जय विजय सटीक	१	२४ तर्कसंग्रह	॥
१६ मङ्गलीरचरितनाटक	॥॥	२५ मयचरामय नाटक	१
१७ साङ्ख्यतत्त्वकोस्रदी सटीक २		२६ विवेकचूडामणि	॥११
१८ वैद्याकरचम्पूप्रथमधारा	॥	२७ काव्यसंग्रह (चम्पूरूप)	५
१९ लीलावती	॥	२८ विज्ञानतृणासन सटीक	१
२० बीजगणित	१	२९ अष्टसङ्गार सटीक	॥११
२१ यिगुपाञ्चनय सटीक (भाष)	४	३० विज्ञानोर्वशी (सटीक)	॥॥
२२ किरातार्जुनीय सटीक	२०	३१ पञ्चमतिशय भाष	॥११
२३ कुमारसम्भव पूर्वखण्ड सटीक ॥		३२ गायत्री व्याख्या	
२४ कुमारसम्भव उत्तरखण्ड	॥	३३ शिल्पदर्शन (भाष्यसहित)	१
२५ अष्टकम् पाणिनीयम्	॥	३४ भोजनान्नम्	॥०
२६ वाचस्पत्यम् (वृहदभिधान)	१२०	३५ नखोदय सटीक	॥११
२७ कादम्बरी सटीक	४	३६ रस रत्न, कठ मन्त्र संग्रह	१
२८ राजप्रगल्भ	१	भाष्यरूप (सटीक समाख्य)	१
२९ धनुमानचिन्तामणि तथा		३७ कान्दोम्य सटीक समाख्य	१

रा। पश्चात् ब्रह्मजी ग्रन्थोर्मै भी राधा-प्राकट्य तथा अतका यजन आया

अष्टाङ्गहृदयसंहिता ।

श्रीमद्वाग्भटविरचिता ।

हि, ए, अष्टाभिधारिणा

श्रीजीवानन्दविद्यासागरमहाचार्येण

संस्कृता प्रकाशिता च ।

कलिकाता राजधान्याम् ।

सरस्वती यन्त्रे

मुद्रिता ।

इ. १८८२

सूचौपतम् ।

	पृष्ठा		पृष्ठा
अथ सूत्रस्थानम् ।		नष्टविध्यध्यायः	१०५
आयुष्कानीयाध्यायः	१	धूमपानविध्यध्यायः *	१०६
दिनचर्याध्यायः	५	गण्डूपादिविध्यध्यायः	१११
मत्तचर्याध्यायः	८	आश्वीतनाक्षत्रविध्यध्यायः	११५
रोगातृत्पादनीयाध्यायः	१५	तपैषपुटपाकविध्यध्यायः	११८
द्रव्यद्रव्यविज्ञानीयाध्यायः	१८	यन्त्रविध्यध्यायः	१२०
अन्नस्वरूपविज्ञानीयाध्यायः	२५	मन्त्रविध्यध्यायः	१२४
अन्नरक्षाध्यायः	४१	सिराव्यधविध्यध्यायः	१२०
माताशिशुनीयाध्यायः	४७	मस्याहरणीयाध्यायः	१२५
द्रव्यादिविज्ञानीयाध्यायः	५२	मस्तकस्यविध्यध्यायः	१४०
रसभेदीयाध्यायः	५५	शिराभक्तकर्मविध्यध्यायः	१४७
दोषादिविज्ञानीयाध्यायः	५८	शारीरस्थानम् ।	
दोषभेदीयाध्यायः	६२	गर्भावकान्तिशारीराध्यायः	१५२
दोषोपक्रमणीयाध्यायः	७१	गर्भव्यापदशारीराध्यायः	१६२
द्विविधोपक्रमणीयाध्यायः	७५	अङ्गविभागशारीराध्यायः	१६८
शोधनादिगणसप्तहाध्यायः	७८	गर्भविभागशारीराध्यायः	१७८
क्षौद्रविध्यध्यायः	८४	विक्षति विज्ञानीय-	
क्षौद्रविध्यध्यायः	८८	शारीराध्यायः	१८५
मनविरेचनविध्यध्यायः	८९	द्रुगादिविज्ञानीय-	
पुष्टिविध्यध्यायः	९७	शारीराध्यायः	१८७

निदानस्थानम् ।

पृष्ठा

सर्वरोगनिदानम्	२०४
ध्वरनिदानम्	२०६
रक्तपित्तशामनिदानम्	२१४
श्रावश्चिकित्सानिदानम्	२१७
राजयक्ष्मादिनिदानम्	२२०
अदात्मनिदानम्	२२५
अग्निनिदानम्	२२८
अतीसारसङ्घर्षीरोग-	
योनिनिदानम्	२२४
भूताघातनिदानम्	२३७
ममेहनिदानम्	२४०
विद्विधिविद्विगुल्मनिदानम्	२४४
उत्तरनिदानम्	२५०
पाण्डुरोगमोक्षविषय-	
निदानम्	२५४
कुष्ठशिवशामनिदानम्	२६०
वातव्याधिनिदानम्	२६३
वातमोषितनिदानम्	२६८

चिकित्सास्थानम् ।

ध्वरचिकित्सिताध्यायः	२७५
रक्तपित्तचिकित्सिताध्यायः	२८०
श्रावचिकित्सिताध्यायः	२८४
श्रावश्चिकित्साचिकित्सिताध्यायः	२८८
राजयक्ष्मादिचिकित्सिताध्यायः	२९४
अर्द्धहृद्गो हृत्प्राचिकित्-	

सिताध्याय

मदात्म्यचिकित्सिताध्यायः	२९८
अग्निचिकित्सिताध्यायः	२९८
अतीसारचिकित्सिताध्यायः	२९४
अहृन्नीदोषचिकित्सिताध्यायः	२९४
भूताघातचिकित्सिताध्यायः	२९९
ममेहचिकित्सिताध्यायः	२९८
विद्विधचिकित्सिताध्यायः	२९२
गुल्मचिकित्सिताध्यायः	२९५
उत्तरचिकित्सिताध्यायः	२९८
पाण्डुरोगचिकित्सिताध्यायः	३०८
अययुचिकित्सिताध्यायः	३१४
विषयचिकित्सिताध्यायः	३१८
कुष्ठचिकित्सिताध्यायः	३२१
शिवशामचिकित्सिताध्यायः	३२१
शामचिकित्सिताध्यायः	३२५
वातव्याधिचिकित्सिताध्यायः	३२४
वातमोषितचिकित्सिताध्यायः	३२८

कल्पस्थानम् ।

वसनकल्पः	३३८
विरेचनकल्पः	३५८
वसनविरेचनव्यापत्-	
विद्विक्कल्पः	३५८
दोषहरणकल्पविकल्पः	३६२
वक्षिण्यायुर्विद्विक्कल्पः	३६८
मेघनकल्पः	३७२

उत्तरस्थानम् ।

	पृष्ठा		पृष्ठा
वायोपचरणीयाध्यायः	४०६	सुखरोगविज्ञानाध्यायः	५६१
वायामयप्रतिषेधाध्यायः	४८०	सुखरोगप्रतिषेधाध्यायः	५६७
वायव्यप्रतिषेधाध्यायः	४८३	मिहोरोगविज्ञानाध्यायः	५७४
भूतविज्ञानाध्यायः	४८२	मिहोरोगप्रतिषेधाध्यायः	५८०
भूतप्रतिषेधाध्यायः	४८६	मूत्रविज्ञानीयप्रतिषेधाध्यायः	५८२
उन्मादप्रतिषेधाध्यायः	५०२	सद्योन्नपप्रतिषेधाध्यायः	५८१
अपस्मारप्रतिषेधाध्यायः	५०७	भक्षप्रतिषेधाध्यायः	५८६
वर्मरोगविज्ञानीयाध्यायः	५१०	भगन्दरप्रतिषेधाध्यायः	६०६
वर्मरोगप्रतिषेधाध्यायः	५११	पञ्चभुद्विपदापची-	
सन्निविताक्षितरोगविज्ञानम्	५१६	नाडीविज्ञानाध्यायः	६०७
सन्निविताक्षितरोगप्रतिषेधा-		पञ्चभुद्विपदापची-	
ध्यायः	५१८	नाडीप्रतिषेधाध्यायः	६०७
हृत्तरोगविज्ञानीयाध्यायः	५२४	कुहरोगविज्ञानाध्यायः	६१०
तिमिरप्रतिषेधाध्यायः	५२७	कुहरोगप्रतिषेधाध्यायः	६१६
विह्वनायप्रतिषेधाध्यायः	५२९	गुल्मरोगविज्ञानाध्यायः	६१७
सर्वाक्षिरोगविज्ञानाध्यायः	५२८	गुल्मरोगप्रतिषेधाध्यायः	६२१
सर्वाक्षिरोगप्रतिषेधाध्यायः	५३२	विषप्रतिषेधाध्यायः	६२७
सर्पेणरोगविज्ञानीयाध्यायः	५३८	सर्पेणप्रतिषेधाध्यायः	६२८
सर्पेणरोगप्रतिषेधाध्यायः	५४०	कीटक्षतादिविषप्रतिषेधाध्यायः	६३०
नासारोगविज्ञानीयाध्यायः	५४६	मूत्रकाष्ठविषप्रतिषेधाध्यायः	६३८
नासारोगप्रतिषेधाध्यायः	५४८	रक्षावनाध्यायः	६४२
		वाग्नीहृत्वाध्यायः	६६८

अष्टाङ्गहृदये

सूत्रस्थानम् ।

रागादिरोगान् सततानुपक्तानग्रेपकायप्रसृतानग्रेपान् ।

श्रीसुखमोहारतिदान् जघान यो पूर्ववैद्याय नमोऽस्य तस्मै ॥१॥

अथात आयुष्कामौयमध्याय व्याख्यास्याम ।

इतिह आहुरात्रेयादयो मर्हय ॥

आयुष्कामयमानेन धर्मार्थसुखसाधनम् ।

आयुर्वेदोपदेशेषु विधेय परमादर ॥ २ ॥

ब्रह्मा स्मृत्वायुषो वेद प्रजापतिमजिग्रहत् ।

सोऽग्निनौ तौ सहस्राच सोऽत्रिपुत्रादिकान्मुनीन् ॥३॥

तेऽग्निवैशादिकाम्नेतु पृथक् तन्त्राणि तेनिरे ।

तेभ्योऽतिविप्रकीर्णेभ्य प्राय सारतरोच्चय ॥ ४ ॥

क्रियतेऽष्टाङ्गहृदय नातिरुक्षेपयिस्तारम् ।

कायबालग्रहोर्क्षाङ्गशयदृष्टाजरावृणान् ॥ ५ ॥

अष्टावङ्गानि तस्याहृदिचिक्षा येषु मयिता ।

वायु पित्त कफचेति त्रयो दोषा समासत ॥ ६ ॥

विहताऽविहता देहं गन्ति ते वर्त्तयन्ति च ।

ते व्यापिनोऽपि हृन्नाभ्यारधोमध्याह्नसत्रया ॥ ७ ॥

वयोऽहोरात्रिभुक्ताना तेऽन्तमध्यादिगा क्रमात् ।

तेर्भवेद्विप्रमस्तूर्णामदधाम्नि ममे सम ॥ ८ ॥

कोष्ठः क्रूरो मृदुर्मध्यो मध्यः स्यात्तैः समैरपि ।
 शुक्रार्तवस्थैर्जन्मादौ विप्रेणैव विप्रक्रिमे ॥ ८ ॥
 तैश्च तिस्रः प्रकृतयो हीनमथोत्तमाः पृथक् ।
 समधातुः समस्तासु श्रेष्ठा निन्द्या द्विदीपजाः ॥ १० ॥
 तत्र रुचो लघुः शीतः खरः सूक्ष्मयलोऽनिलः ।
 पित्तं सस्नेहतीक्ष्णोष्णं लघु विस्रं सरं द्रवम् ॥ ११ ॥
 क्षिग्धः शीतो गुरुर्मन्दः क्षणोमृत्स्त्रः स्थिरः कफः ।
 संसर्गः सन्निपातश्च तद्विचित्रयकोपतः ॥ १२ ॥
 रसासृग्नांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्राणि धातवः ।
 सप्तद्रव्याः

मलाम्बुवशक्तुस्वेदादयोऽपि च ॥ १३ ॥

हृदिः समानैः सर्वेषां विपरीतैर्विपर्ययः ।
 रसाः स्वादुश्चलवणतिक्तोपणकपायकाः ॥ १४ ॥
 पट् द्रव्यमाश्रितास्ते तु यथापूर्वं बलावहाः ।
 तत्राद्या मारुतं क्षन्ति त्रयस्तिक्तादयः कफम् ॥ १५ ॥
 कपायतिक्तमधुराः पित्तमन्ये तु कुर्वते ।
 गमनं कोपनं स्वस्यहितं द्रव्यमिति त्रिधा ॥ १६ ॥
 उष्णशीतगुणोत्कर्षात्तत्र यीर्यं द्विधा स्मृतम् ।
 त्रिधा विपाकी द्रव्यस्य स्वादुश्चकटुकात्मकः ॥ १७ ॥
 गुरुमन्दक्षिग्धक्षणसान्द्रमृदुमिराः ।
 गुणाः ससूक्ष्मपिण्दा विगतिः सविपर्ययाः ॥ १८ ॥
 कालार्चकर्मणां योगा हीनमिष्यातिमात्रकाः ।
 सम्यग्योगय विप्रेयो रोगारोग्यैककारणम् ॥ १९ ॥
 रोगस्य द्रोणवैषम्यं दीपसाध्यमरोगता ।

निजागन्तुविभागेन तत्र रोगा द्विधा स्मृताः ।
 तेषां कायमनोभेदादधिष्ठानमपि द्विधा ॥ २० ॥
 रजस्तमथ मनसो हौ च दोषाबुदाहृतौ ।
 दर्शनस्पर्शनप्रज्ञैः परीक्षेताथ रोगिणम् ॥ २१ ॥
 रोगं निदानप्राग्रूपलक्षणोपशयाग्निभिः ।
 भूमिदेहप्रभेदेन देशमाहुरिह द्विधा ॥ २२ ॥
 जाङ्गलं वातभूयिष्ठमनूपं तु कफोत्थणम् ।
 साधारणं सममलं त्रिधा भूदेशमादिशेत् ॥ २३ ॥
 क्षणादिव्याध्यवस्था च कालो भेषजयोगकृत् ।
 शोधनं शमनञ्चेति समासादौषधं द्विधा ॥ २४ ॥
 शरीरजनानां दोषाणां क्रमेण परमौषधम् ।
 वस्तिर्विरेको वमनं तथा तैलं घृतं मधु ॥ २५ ॥
 धीधैर्यात्मादिविज्ञानं मनोदोषौषधम्परम् ।
 भिषक् द्रव्याण्युपस्थाता रोगी पाद चतुष्टयम् ॥ २६ ॥
 चिकित्सितस्य निर्दिष्टं प्रत्येकं तत्तत्तुर्गुणम् ।
 दक्षस्तीर्थात्तथास्यार्थो दृष्टकर्मो शुचिर्भिषक् ॥ २७ ॥
 बहुकल्पं बहुगुणं सम्पन्नं योग्यमौषधम् ।
 अनुरक्तः शुचिर्दक्षो बुद्धिमान् परिचारकः ॥ २८ ॥
 आर्यो रोगी भिषग्वशो ज्ञापकः सत्त्ववानपि ।
 सर्वौषधक्षमे देहे यूनः पुंसो जितात्मनः ॥ २९ ॥
 अमर्मगोऽल्पहेत्वग्रूपरूपोऽनुपद्रवः ।
 अतुल्यदूष्यदेशर्तुप्रकृतिः पादसम्पदि ॥ ३० ॥
 ग्रहेष्वनुगुणेष्वेकदोषमार्गो नवः सुखः ।
 शास्त्रादिसाधनः कृच्छ्रः सङ्घरे च ततो गदः ॥ ३१ ॥

शेषत्वादायुषोयाप्यः पथ्याभ्यासाद्विपर्यये ।

अनुपक्रम एव स्यात् स्थितोऽत्यन्तविपर्यये ॥ ३२ ॥

औत्सुक्यमोहारतिऊदृष्टरिष्टोच्चनाशनः ।

त्यजेदाक्षं भिषग्भूपैर्द्विष्टं तेषां द्विषं द्विषम् ॥ ३३ ॥

हीनोपकरणं व्ययमविधेयं गतायुषम् ।

चण्डं शोकातुर भीरुं क्षतघ्न वैद्यमानिनम् ॥ ३४ ॥

तन्त्रस्यास्य परश्चातो वक्ष्यते ऽध्यायसंग्रहः ।

आयुष्कामदिनर्त्तिहारोगानुत्पादनद्रवाः ॥ ३५ ॥

अन्नज्ञानान्नसंरक्षामावाद्रव्यरसाश्रयाः ।

दोषादिज्ञानतद्भेदतश्चिकित्साद्युपक्रमः ॥ ३६ ॥

शङ्खादिज्वेहनस्वेदरेकास्यापननावनम् ।

धूमगण्डूपहक्सेकहृत्सियन्त्रकशस्त्रकम् ॥ ३७ ॥

शिराविधिः शल्यविधिः शस्त्रचारान्निकर्मकाः ।

सूत्रस्थानमिमेऽध्यायास्त्रिंशत् शारीरमुच्यते ॥ ३८ ॥

गर्भावक्रान्ति तदध्यापदङ्गमर्मविभागिकम् ।

विकृतिदूर्तजं पष्ठं

निदानं सार्वरोगिकम् ॥ ३९ ॥

ज्वरासृक्प्रासयक्ष्मादिमदायर्शोतिसारिणाम् ।

मूत्राघातप्रमेहाणां विद्रध्याद्युदरस्य च ॥ ४० ॥

पाण्डु कुष्ठानिनाक्तानां वातास्रस्य च पौडश ।

चिकित्सित ज्वरे रक्ते कामे श्वासे च यक्ष्मणि ॥ ४१ ॥

यमौ मदात्यये ऽर्गःसु विग्रि ह्यो ह्यौ च मूर्चिते ।

विद्रधौ गुल्मजठरपाण्डुशोफविसर्पिषु ॥ ४२ ॥

कुष्ठश्वित्रानिन्ध्याधिवातास्त्रेपु चिकित्सितम् ।

हाविंशतिरिमेऽध्यायाः कल्पसिद्धिरतःपरम् ॥ ४३ ॥
 कल्पो यमेर्विरेकस्य तत्सिद्धिर्वैस्तिकल्पना ।
 सिद्धिर्वैस्त्वापदां षष्ठो द्रव्यकल्पोऽत उत्तरम् ॥ ४४ ॥
 यालोपचारे तद्व्याधौ तद्व्याधौ द्वौ च भूतगौ ।
 उष्मादेऽद्य स्मृतिभ्रंशे द्वौ द्वौ वर्त्मसु सन्धियु ॥ ४५ ॥
 दृक्कर्मो लिङ्गनाशेषु त्रयो द्वौ द्वौ च सर्वगौ ।
 कर्णनासामुखगिरो व्रणे भग्ने भगन्दरे ॥ ४६ ॥
 ग्रन्थिनादौ क्षुद्ररोगेषु गुह्यरोगे पृथग् द्वयम् ।
 विषे भुजङ्गे कीटेषु मूषकेषु रसायने ॥ ४७ ॥
 चत्वारिंशोऽनपत्न्यानामध्यायो धीजपोषणः ।
 इत्यध्यायगतं विशं षड्भिः स्थानैरुदीरितम् ॥ ४८ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

षष्ठातो दिनचर्याध्यायं व्याख्यास्यामः ।
 प्राग्निं मुहूर्तं उत्तिष्ठेत्स्वस्यो रक्षार्थमायुषः ।
 शरीरचिन्तां निर्वर्त्य क्षतगौचविधिस्ततः ॥ १ ॥
 अकैन्यग्रीधरादिरकरष्टाककुभादिकम् ।
 प्रातर्भुक्ता च नृद्वयं यापायकटुतिक्तकम् ॥ २ ॥
 भक्षयेदन्तधयनं दन्तमांसान्यवाधयन् ।
 नाद्यादजीर्णवमद्युग्मासकासज्वरादिती ॥ ३ ॥
 तृणाम्यपाकक्षेत्रेचगिरःकर्षामयी च तत् ।
 सौवीरमध्वनं नित्यं हितमष्टौगतातो भजेत् ॥ ४ ॥

चक्षुस्ते जीमयं तस्य विशेषात् श्लेष्मणीभयम् ।
 योजयेत् सप्तरात्रेऽस्मात्प्रावणार्थं रसाञ्जनम् ॥ ५ ॥
 ततो नावनगण्डूषधूमताम्बूलभाग्भवेत् ।
 ताम्बूलं क्षतपित्तास्त्ररुचोत्कुपितचक्षुषाम् ॥ ६ ॥
 विषमूर्च्छामदातीनामपथ्यं शोषिणामपि ।
 अभ्यङ्गमाचरेन्नित्यं स जरायमवातहा ॥ ७ ॥
 दृष्टिप्रसादपुष्पायुःस्वप्नसु त्वक्कदार्व्यं कृत् ।
 शिरःशयणपादेषु तं विशेषेण शोषयेत् ॥ ८ ॥
 वर्योऽभ्यङ्गः कफघ्नस्तृकृतसशुष्यजीर्णभिः ।
 लाघवं कर्मसामर्थ्यं दीप्तोऽग्निर्मेदसः क्षयः ॥ ९ ॥
 विभक्तघनगात्रत्वं व्यायामादुपजायते ।
 वातपित्तामयी बालो वृद्धोऽजीर्णो च तं त्यजेत् ॥ १० ॥
 अर्धशक्त्या निषिध्यन्तु बलिभिः स्निग्धभोजिभिः ।
 शीतकाले वसन्ते च मन्दमेव ततोऽन्यदा ॥ ११ ॥
 तं कृत्वाऽनुसुप्तं देहं मर्दयेच्च समन्ततः ।
 तृष्णा क्षयः प्रथमको रक्तपित्तं श्रमः क्षमः ॥ १२ ॥
 अतिव्यायामतः कासो ज्वरच्छर्दिश्च जायते ।
 व्यायामजागराध्वस्तीहास्यभाष्यादिसाहसम् ॥ १३ ॥
 गलं सिद्ध इवाकर्षन् भलमतिविनश्यति ।
 उद्धर्तनं कफहर मेदसः प्रघिलापनम् ॥ १४ ॥
 स्थिरीकरणमङ्गानां त्वक्प्रसादकरं धनम् ।
 टोपनं वृथ्यमायुष्यं स्नानमूर्जाबलप्रदम् ॥ १५ ॥
 कण्डूगुहायमस्त्रेदतन्द्रातृष्दाहपापजित् ।
 स्रण्याम्बुनाथः क्रायस्य परिपेकी बलायहः ॥ १६ ॥

तेनैव चोत्तमाङ्गस्य वलद्वत्केगचक्षुषाम् ।

स्नानमर्दितनेत्राम्यकर्णरोगातिसारिषु ॥ १७ ॥

आध्मानपीनसालीर्णभुक्तवत्सु च गर्हितम् ।

जीर्णे हित मित चाद्यान्न वेगानीरयेद्वलात् ॥ १८ ॥

न वेगितोऽस्यकार्यं स्यान्नाजित्वा साध्यमामयम् ।

सुखार्था सर्वभूताना मताः सर्वा प्रवृत्तयः ॥ १९ ॥

सुखञ्च न विना धर्मात्तस्माद्धर्मपरो भवेत् ।

भक्त्या कल्याणमित्राणि सेवेतेतरदूरगः ॥ २० ॥

द्विसास्तेयान्यथा काम पैशून्य परुषानृते ।

सन्निनालापव्यापादमभिध्यादृग्विपर्ययम् ॥ २१ ॥

पाप कर्मेति दशधा कायवाद्यानसैख्यजेत् ।

अवृत्तिव्याधिगोकार्तान्मुपर्तेत शक्तिः ॥ २२ ॥

आत्मवत् सतत पश्येदपि कीटपिपीलिकम् ।

अर्चयेद्देवगोविप्रहृद्वैद्यनृपातिथोन् ॥ २३ ॥

विमुखान्नार्थिनं कुर्यान्नावमन्येत नाक्षिपेत् ।

उपकारप्रधानं स्यादपकारपरिऽप्यरौ ॥ २४ ॥

सम्पद्विपत्स्वेकमना हेतावीर्येत् फले न तु ।

काले हित मित ब्रूयाद्विस्रयादि पेयलम् ॥ २५ ॥

पूर्वाभिभाषो सुमुखः सुशीलः करुणान्दुः ।

नेक सुखो न सर्वत्र विग्रह्यो न च शङ्कितः ॥ २६ ॥

न कश्चिदात्मनः शत्रुः नात्मानं कस्य चिद्विषुमः ।

प्रकाशयेन्नापमानं न च निस्नेहता प्रभो ॥ २७ ॥

जनस्याश्रयमानस्य यो यथा परितुष्यति ।

त तथेवानुवर्त्तत पराराधनपण्डितः ॥ २८ ॥

न पीडयेदिन्द्रियाणि न चैतान्यतिलालयेत् ।
 त्रिवर्गशून्यं नारम्भं भजित्तच्चाविरोधयन् ॥ २८ ॥
 अतुयायात्यतिपदं सर्वधर्मेण मध्यमाम् ।
 नीचरोमनखश्मश्रुनिर्मलाऽङ्घ्रिमलायनः ॥ २९ ॥
 स्नानशीलः सुसुरभिः सुवेपोऽनुल्लवणीज्ज्वलः ।
 धारयेत् सततं रत्नसिद्धमग्नमहौषधीः ॥ ३० ॥
 सातपत्रपदत्राणी विचरेद्युगमाचटक् ।
 निशि चात्ययिके कार्ये दण्डी मौली सहायवान् ॥ ३१ ॥
 चैत्यपूज्यध्वजाशस्तच्छाया भस्मपाशुचीन् ।
 नाक्रामेच्छर्करालोष्टबलिस्नानभूवोऽपि च ॥ ३२ ॥
 नदीं तत्रैव बाहुभ्यां नाग्निस्तन्वमभिव्रजेत् ।
 सन्दिग्धनावं हृष्यन् नारोहेद्दुष्टयानवत् ॥ ३३ ॥
 नासंहतमुखः कुर्यात् क्षुतिहास्यविजृम्भणम् ।
 नासिकां न विकुण्ठ्यान्नाकस्माद्विसिखेद्भुवम् ॥ ३४ ॥
 नाङ्गैरेष्टेत विगुणं नासीतोल्कटकस्थितः ।
 देहवाक्चेतसां चेष्टाः प्राक् यमाद्दिनिवर्त्तयेत् ॥ ३५ ॥
 नोर्हृजानुखिरं तिष्ठेन्नक्तं सेवेत न द्रुमम् ।
 तथा चत्वरचैत्यान्तयतुष्यथसुरालयान् ॥ ३६ ॥
 सूनाटवीशून्यगृहशमशानानि दिवापि च ।
 सर्वयेचेत नादित्यं न भार शिरसा वहेत् ॥ ३७ ॥
 नैचेत प्रततं सूक्ष्मदीप्तमेध्याप्रियाणि च ।
 मद्यविक्रयसन्धानदानादानानि नाचरेत् ॥ ३८ ॥
 पुरीयातातपरजमुपारपरूपानिस्तान् ।
 अमृतं च यथूहारकासस्तप्राप्तं मेधुनम् ॥ ३९ ॥

कूलच्छायावृषद्विष्टव्यालदंष्ट्रिविषाणिनः ।

हीनानार्यातिनिपुणसेवा विग्रहमुत्तमैः ॥ ४१ ॥

सन्ध्याम्भेभ्यवहारस्त्रीस्वप्राध्ययनचिन्तनम् ।

शत्रुसन्नगणाकीर्णगणिकापणिकाशनम् ॥ ४२ ॥

गात्रवह्मनखैर्याद्य हस्तकेशावधूननम् ।

तोयाग्निपूज्यमध्येन यान धूमं शवाययम् ॥ ४३ ॥

मद्यातिसक्तिं विग्रहस्वातन्त्र्येय स्त्रीषु च त्यजेत् ।

आचार्यः सर्वचेष्टासु शोक एव हि धीमतः ॥ ४४ ॥

अनुकुर्यात्तमेधातो लौकिकेऽर्थे परीचकः ।

आर्द्रसन्तानता त्यागः कायवाक्चेतसां दमः ॥ ४५ ॥

स्वार्थबुद्धिः परार्थेषु पर्याप्तमिति सद्व्रतम् ।

नक्तं दिनानि मे यान्ति कथम्भूतस्य सम्प्रति ॥ ४६ ॥

दुःखभाङ्ग भवत्येव नित्यं सन्निहितस्मृतिः ।

इत्याचारः समामेन सम्प्राप्नोति समाचरन् ॥ ४७ ॥

आयुरारोग्यमैश्वर्यं यशो लोकाश्च शाश्वतान् ।

तृतीयोऽध्यायः ।

—::०::—

अथात चतुर्थ्याध्यायं व्याख्यास्यामः ।

मासैर्द्विसंख्यैर्माघाद्यैः क्रमात् षडृतवः स्मृताः ।

शिशिरोऽथ वसन्तत्र ग्रीष्मवर्षाशरद्धिमाः ॥ १ ॥

शिशिराद्यास्त्रिभिस्तन्तु विद्यादयनमुत्तरम् ।

आदानश्च तदादत्ते नृणा प्रतिदिन वनम् ॥ २ ॥

तस्मिन् ह्यत्यर्थतीक्ष्णोष्णरूक्षामार्गस्वभावतः ।

आदित्यपवनाः सौम्यान् चपयन्ति गुणान् भुवः ॥ ३ ॥

तिक्तः कषायः कटुको बलिनोऽत्र रसाः क्रमात् ।

तस्मादादानमाग्नेयम्

ऋतवो दक्षिणायनम् ॥ ४ ॥

वर्षादयो विसर्गश्च यद्वलं विस्तृत्ययम् ।

सौम्यत्वाच्च सोमो हि बलवान् हीयते रविः ॥ ५ ॥

मेघवृष्ट्यनिलैः शीतैः शान्ततापे महीतले ।

स्निग्धाघेहाम्ललवणमधुरा बलिनी रसाः ॥ ६ ॥

शीतेऽग्नौ वृष्टिघर्मेऽल्पं बलं मध्यन्तु शेषयोः ।

बलिनः शीतसंरोधाच्चेमन्ते प्रबलीऽनलः ॥ ७ ॥

भवत्यल्पेन्धनो धातून् सपचेदायुनेरितः ।

अतो हिमेऽस्मिन् श्वेत स्वादश्चलवणान् रसान् ॥ ८ ॥

दैर्घ्यान्नियानामेतर्हि प्रातरेव बुभुक्षितः ।

अवश्यकार्यं सम्भाव्य यथोक्तं शीलयेदनु ॥ ९ ॥

घातघ्नतैलेरभ्यङ्गं मूर्ध्नि तैलं विमर्दनम् ।

मियुद्धं कुशलैः सार्धं पादाघातं च युक्तितः ॥ १० ॥

क्षपायापहृतस्त्रे हस्ततः स्नातो यथाविधि ।

कुङ्कुमेन सदर्पेण प्रदिग्धोऽगुरुधूपितः ॥ ११ ॥

रसान् स्निग्धान् पलं पुष्टं गौडमच्छसुरां सुराम् ।

गोधूमपिष्टमापेक्ष्योरोत्यविकृत्यैः शुभाः ॥ १२ ॥

नवमन्त्रं वसां तैलं शौचकार्ये सुखोदकम् ।

प्रावारालिनकीशियप्रवेशोकीचवास्तृतम् ॥ १३ ॥

उत्तमभावैर्लघुभिः प्राहृतः गयनं भजेत् ।

युक्त्यार्ककिरणान् खेदं पादत्राणं च सर्वदा ॥ १४ ॥
 पीवरीरुस्तनयोण्यः समदाः प्रमदाः प्रियाः ।
 हरन्ति शीतमुष्णाङ्गो धूपकुङ्कुमयौवनैः ॥ १५ ॥
 अङ्गारतापसन्तप्तगर्भभूवेश्मधारिणः ।
 शीतपाख्यजनितो न दोषो जातु जायते ॥ १६ ॥
 अयमेव विधिः कार्यः शिशिरेऽपि विशेषतः ।
 तदा हि शीतमधिकं रौक्ष्यं चादानकालजम् ॥ १७ ॥
 कफचितो हि शिशिरे घसन्तेऽर्कांशुतापितः ।
 हृत्वाऽग्निं कुरुते रोगानतस्तं त्वरया जयेत् ॥ १८ ॥
 तीक्ष्णैर्यमननस्याद्यैर्लघुरुचैश्च भोजनैः ।
 व्यायामोद्धर्तनाघातैर्जित्वा श्लेष्माणसुखणम् ॥ १९ ॥
 स्नातोऽनुलिप्तः कर्पूरचन्दनागुरुकुङ्कुमैः ।
 मुराण्यवगीधूमचौद्रजाङ्गलशूल्यमुक् ॥ २० ॥
 सहकाररसोन्मियानास्त्राद्य प्रिययार्पितान् ।
 प्रियास्यसङ्गसुरभौन् प्रियानेचोत्पन्नाद्वितान् ॥ २१ ॥
 सौमनस्यकृतो हृद्यान् वयस्यैः सहितः पिबेत् ।
 निर्गदानासवारिष्टसीधुमार्द्धिकमाधवान् ॥ २२ ॥
 शृङ्गवेरासु सारासु मध्वसु जलदासु वा ।
 दक्षिणानिलशीतेषु परितो जलवाह्विषु ॥ २३ ॥
 अट्टनट्टसूर्येषु भण्डिकुट्टिमकान्तिषु ।
 परपुटविष्टेषु कामकर्मान्तभूमिषु ॥ २४ ॥
 विचित्रपुष्पवृक्षेषु काननेषु सुगन्धिषु ।
 गोष्ठीकथाभिचिवाभिर्मध्याङ्गं गमयेत्सुखी ॥ २५ ॥
 गुरुशीतदिवास्त्रप्रसिन्धास्त्रमधुरांस्वजेत् ।

तीक्ष्णांशुरतितीक्ष्णांशुर्योषी संचिपतीव यत् ॥ २६ ॥
 प्रत्यहं क्षीयते श्लेष्मा तेन वायुश्च वर्द्धते ।
 अतोऽस्मिन् पटुकटुस्त्वथायामार्ककरांस्यजेत् ॥ २७ ॥
 भजेन्मधुरमेवान्नं लघुस्त्रिगुणं हिमं द्रवम् ।
 सुशीततीयसिक्ताङ्गो लिङ्गात्सक्तून् सशर्करान् ॥ २८ ॥
 मद्यं न पेयं पेयं वा म्वल्पं सुबहुवारि वा ।
 अन्यथा शोफशैथिल्यदाहमोहान् करोति तत् ॥ २९ ॥
 कुन्देन्दुधवलं शालिमन्त्रीयाज्जाङ्गलैः पलैः ।
 पिबेद्रसं नातिघनं रसालां रागखाण्ड्यौ ॥ ३० ॥
 पानकं पञ्चसारं वा नवमृद्भाजनस्थितम् ।
 मोचक्षौचदलैर्युक्तं सान्त्तं मृण्मयशक्तिभिः ॥ ३१ ॥
 पटलायासितं चाम्भः सकपूर्वं सुशीतलम् ।
 शशाङ्गकिरणान् भक्ष्यान् रजन्यां भक्षयन् पिबेत् ॥ ३२ ॥
 ससितं माहिषं क्षीरं चन्द्रनक्षत्रशीतलम् ।
 अम्रद्रूपमहाशासतालकदोष्यारश्मिषु ॥ ३३ ॥
 वनेषु माधवीश्लिष्टद्राक्षास्तवकशालिषु ।
 सुगन्धिहिमपानीयसिच्यमानपटालिके ॥ ३४ ॥
 कायमाने चिते चूतप्रवानफलसुम्पिभिः ।
 कदलोदमकलहारगुणानकमलोत्पलेः ॥ ३५ ॥
 कम्पिते कोमलेस्तन्ये हसत्कुसुमपक्षये ।
 मध्यन्दिनेऽर्कतापार्श्वेऽप्याहारागृहेऽथवा ॥ ३६ ॥
 पुष्कलोद्भूतनहस्ताग्न्य महत्तोषोरवारिणि ।
 निगाकरकराकीर्णे भौधपृष्ठे निगासु च ॥ ३७ ॥
 ग्रामना

म्यस्यचित्तस्य चन्दनार्द्रस्य मालिनः ।

निवृत्तकामतन्त्रस्य सुसूक्ष्मतनुवाससः ॥ ३८ ॥

जलार्द्रास्तालवृन्तानि विस्तृताः पद्मिनीपुटाः ।

सत्चेपाश्च सृद्रूत्चेपा जलवर्षिर्हिमानिलाः ॥ ३९ ॥

कर्पूरमल्लिका माला हाराः सहरिचन्दनाः ।

मनोहरकलालापाः शिखरः सारिकाः शुकाः ॥ ४० ॥

मृणालवलयः कान्ताः प्रोत्फुल्लकमसोज्ज्वलाः ।

जहमा इव पद्मिनी हरन्ति दयिताः क्षमम् ॥ ४१ ॥

आदानग्लानवपुषामग्निः सन्नोऽपि सौदति ।

वर्षासु दोषैः

दुष्यन्ति तेऽम्बुनम्याम्बुदेऽम्बरे ॥ ४२ ॥

सतुपारेण मरुता सहसा शीतलेन च ।

भूषाण्येषाम्बुपाकेन मलिनेन च वारिणा ॥ ४३ ॥

वह्निनैव च मन्देन

तद्विलम्बोन्मदूषिषु ।

भजेष्वाधारणं सर्वमूर्धन्योजनं च यत् ॥ ४४ ॥

आम्यापनं शुद्धतनुर्जीर्णं धान्यं रमान् कृतान् ।

जाह्ननं पिशितं यूपान् मध्वरिष्टं चिरन्तनम् ॥ ४५ ॥

ममू सौवर्चलाद्यं वा पद्मकोन्मावच्छूर्णितम् ।

दिध्यं कौषं नृतं चाग्नौ भोजनं त्वतिदुर्दिने ॥ ४६ ॥

व्यङ्गाग्रनवणस्त्रेहं संशुभं चोद्भवप्रभु ।

अपादचारी सुरभिः सततं धूपिताम्बरः ॥ ४७ ॥

हर्म्यपृष्ठे यमेहाप्यगीतगीकरवर्जिते ।

नदीजलोदमन्याहःस्वप्नायासातपांस्वजेत् ॥ ४८ ॥
 वर्षाशीतोचिताङ्गानां सहसैवार्करश्मिभिः ।
 तप्तानां सञ्चितं दृष्टौ पित्तं शरदि कुप्यति ॥ ४९ ॥
 तल्लयाय घृतं तिक्तं विरेको रक्तमोचणम् ।
 तिक्तं स्वादु कषायं च क्षुधितोऽन्नं भजेत्तृषु ॥ ५० ॥
 शालिमुद्गसिताधात्रीपटोलमधुजाङ्गलम् ।
 तप्तं तप्तांशुकिरणैः शीतं शीतांशुरश्मिभिः ॥ ५१ ॥
 समन्तादप्यहोरात्रमगस्त्योदयनिर्विषम् ।
 शुचि हंसीदकं नाम निर्मलं मलजिज्जलम् ॥ ५२ ॥
 नाभिप्यन्दि नया रुचं पानादिव्यसृतोपमम् ।
 चन्दनोशीरकर्पूरमुक्तास्त्रग्वसनोज्ज्वलः ॥ ५३ ॥
 सौधेषु सौधधवलां चन्द्रिकां रजनीमुखे ।
 तुषारचारसौहित्यदधितैलयसातपान् ॥ ५४ ॥
 तीक्ष्णमद्यदियास्वप्नपुरो वातान् परित्यजेत् ।
 शीते वर्षासु चाद्यांस्त्रीन् वसन्तेऽन्यान् रसान् भजेत् ॥ ५५ ॥
 स्वादुं निदाघे शरदि स्वादुतिक्तकषायकान् ।
 शरद्वसन्तयो रुचं शीतं घग्नेघनान्तयोः ॥ ५६ ॥
 अन्नपानं समासेन् विपरीतभृतीऽन्यदा ।
 नित्यं भर्षरसाभ्यासः स्यादधिकवृताहता ॥ ५७ ॥
 षट्त्वारन्यादिसप्ताहाहृतमन्धिरिति श्रुतः ।
 तत्र पूर्वा विधिरुद्याज्यः भवनीयोऽपरः क्रमात् ॥ ५८ ॥
 अमाकाजादि रोगाः स्युः सदृसा त्वागशीलनात् ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथातो रोगानुत्पादनीयाध्यायं व्याख्यास्यामः ।

वेगान्न धारयेद्वातविण्मूत्रक्षवद्वत्क्षुधाम् ।

निद्राकासश्चमश्वासजृम्भाशुच्छर्दिरेतसाम् ॥ १ ॥

अधोवातस्य रोधेन गुल्मोदावर्तश्चक्ष्माः ।

वातमूत्रशक्तसङ्गं दृढ्यग्निबध्नद्वदगदाः ॥ २ ॥

स्नेहस्वेदविधिस्तत्र वर्तयो भोजनानि च ।

पानानि वस्तयथैव शस्तं वातानुन्नीमनम् ॥ ३ ॥

शक्तः पिण्डकोष्ठेष्टप्रतिश्यायशिरोरुजः ।

ऊर्ध्ववायुः परीकर्ता हृदयस्योपरोधनम् ॥ ४ ॥

मुखेन विट्प्रवृत्तिश्च पूर्वोक्ताधामयाः स्मृताः ।

शङ्खभङ्गाश्मरीवस्तिमेद्वचश्चवेदनाः ॥ ५ ॥

मूत्रस्य रोधात्पूर्वं च प्रायो रोगाः

तदीपधम् ।

वर्त्यभ्यङ्गावगाहाश्च स्वेदनं वस्तिकर्म च ॥ ६ ॥

अन्नपानं च विह्मेदि विन्रोधोत्प्रेष्य यक्ष्मासु ।

मूत्रजेषु च पानेच प्राग्भक्तं शम्यते हृतम् ॥ ७ ॥

जीर्णान्तिकं चोत्तमया मात्रया योजनादयम् ।

अवपीडकमेतच्च संज्ञित

धारणात्पुनः ॥ ८ ॥

सुहृदस्सारुचिः कम्पो विबन्धो हृदयोरसोः ।

आधानकासहिषाश्च हिषावत्तत्र भेषजम् ॥ ८ ॥
 शिरोर्तीन्द्रियदौर्बल्यमन्यास्तम्भादितं क्षुतिः ।
 तीक्ष्णधूमाब्जनाघ्राणनावनार्कविलोकनैः ॥ १० ॥
 प्रवर्त्तयेत् क्षुतिं सक्तां मूहस्वेदौ च शीलयेत् ।
 शोषाद्वासाद्वाधिर्यसंमोहभ्रमहृद्गदाः ॥ ११ ॥
 तृणाया निग्रहास्तत्र शीतः सर्वो विधिर्हितः ।
 अङ्गभङ्गारुचिग्लानि कार्ग्यशूलभ्रमाः क्षधः ॥ १२ ॥
 तत्र योज्यं-लघुं सिग्धमुष्णमल्पं च भोजनम् ।
 निद्राया मोहमूर्ध्वक्षिगौरवालस्य जृम्भिकाः ॥ १३ ॥
 अङ्गमर्दय तत्रेष्टः व्यग्रः संवाहनानि च ।
 कासस्य रोधात्तदृद्धिः श्वासारुचिहृदामयाः ॥ १४ ॥
 शोषो हिषा च कार्योऽत्र कासहा सुतरां विधिः ।
 गुल्महृद्गोमसग्मोहाः श्मश्यासाद् विधारितात् ॥ १५ ॥
 हितं विग्रहणं तत्र यातघ्नश्च क्षिधाक्रमः ।
 जृम्भायाः क्षयश्लेष्माः श्वर्या निलज्जिद् विधिः ॥ १६ ॥
 पीनमाक्षिशिरोहृद्गमन्यास्तम्भारुचिभ्रमाः ।
 सगुल्मायाप्यतस्तत्र शप्नो मद्यं प्रियाः कथाः ॥ १७ ॥
 विगर्षकोष्ठकुठारिकगडूपाण्डुमयज्वराः ।
 सकामगासक्षमागव्यद्रव्ययवयो वमेः ॥ १८ ॥
 गन्धधूमानाशारान् कृष्णं भुक्त्वा तददमः ।
 व्यायामः स्रुतिरस्त्राण्य शस्तं चान्न विरेचनम् ॥ १९ ॥
 मलारमवण तैलमभ्यङ्गार्धं च शण्यते ।
 शक्राणां श्वसनं गुणपेदनाश्रयदुर्जरः ॥ २० ॥
 हृदयया मूषगद्राहभहृदशग्मपण्यताः ।

ताम्रचूडसुराशालिवस्यभ्यङ्गावगाहनम् ॥ २१ ॥
 वस्तिशुद्धिकरेः सिद्धं भजेत् चीर प्रियां स्त्रियः ।
 दृष्टशूलार्त्तं त्वजेत् चीणं विद्वम वेगरोधिनम् ॥ २२ ॥
 रोगाः सर्वेऽपि जायन्ते वेगोदीरणधारणैः ।
 निर्दिष्टं साधनं तत्र भूयिष्ठं ये तु तान् प्रति ॥ २३ ॥
 ततश्चानेकधा प्रायः पयनी यत् प्रकुप्यति ।
 अन्नपानौषधं तत्र युञ्जीतातोऽनुसोमनम् ॥ २४ ॥
 धारयेत्तु सदा वेगान् हितैषी प्रेत्य चेह च ।
 लोभेर्ष्याद्वेषमाकर्ष्यरागादीनां जितेन्द्रियः ॥ २५ ॥
 यमेत च यथाकालं मलानां शोधनं प्रति ।
 अत्यर्थसञ्चितास्ते हि क्रुद्धाः स्युर्जीवितच्छिदः ॥ २६ ॥
 दीपाः कदाचित् कुप्यन्ति जिता सहनपाचनैः ।
 ये तु संशोधनैः शृङ्गा न तेषां पुनरुद्भवः ॥ २७ ॥
 यथाक्रमं यथायोगमतकध्वं प्रयोजयेत् ।
 रसायनानि सिद्धानि हृष्ययोगाय कालवित् ॥ २८ ॥
 मेघजलपिते पय्यमाहारैर्हृदयं क्रमात् ।
 शास्त्रिपटिकगोधूममुद्गमासष्टतादिभिः ॥ २९ ॥
 हृद्यदीपनभैषज्यसयोगाद्गुचिपक्तिदैः ।
 साभ्यङ्गोद्वर्त्तनस्नाननिरुहसूत्रैश्चैव ॥ ३० ॥
 तथा स लभते शर्मं सर्वपापकपाटवम् ।
 धीवर्णेन्द्रियवैमल्यं हृष्यता दैर्घ्यमायुषः ॥ ३१ ॥
 ये भूतविषयायुग्निचतः भङ्गादिसम्भवाः ।
 कामक्रोधमयाद्याय ते स्युरागन्तवो गदा ॥ ३२ ॥
 त्यागं प्रज्ञापराधानामिन्द्रियोपशमं स्मृतिः ।

देशकालात्मविज्ञानं सहृत्तस्थानुवर्तनम् ॥ ३३ ॥

अमुत्पत्त्यै समासेन विधिरेष प्रदर्शितः ।

निजागन्तुविकाराणामुत्पन्नानां च शान्तये ॥ ३४ ॥

शीतोद्भवं दोषचयं वसन्ते विशोधयन् शीघ्रजमभ्रकाले ।

घनात्यये वार्षिकमाशु सम्यक्प्राप्नोति रोगानृतुजान्न जातुश्च

नित्यं हिताहारविहारसेवी समीक्ष्यकारी विपरिप्लवस्तः ।

दाता समः सत्यपरः क्षमावानातोपसेवी च भवत्यरोगः ॥ ३६ ॥

—००—

पञ्चमोऽध्यायः ।

—

अथातो द्रवद्रव्यविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

जीवनं तर्पणं हृद्यं ह्लादि बुद्धिप्रबोधनम् ।

तन्व्यक्तारसं मृष्टं शीतं लघुमृतोपम् ॥ १ ॥

गङ्गाम् नभसो भ्रष्टं स्पष्टं त्वर्केन्दुमारुतैः ।

हिताहितत्वे तद्भूयो देशकालावपेक्षते ॥ २ ॥

घनाभिष्टममलं शाश्वतं राजतस्थितम् ।

अस्तिप्रमविषणं च तत्प्रेय गाङ्गम्

अन्यथा ॥ ३ ॥

सामुद्रं तत्र पातय्यं मासादाग्रयुजादिना ।

ऐन्द्रमग्न्यु सुपात्रस्यमविषयं सदा पिबेत् ॥ ४ ॥

तदभावे च भूयिष्ठमन्तरिक्षानुकारि यत् ।

गुणैश्चैष्टमित्येते देशैर्कपयना हृतम् ॥ ५ ॥

न पिबेत्पङ्कशैवालवृणपर्णाविलासृतम् ।

सूर्येन्दुपवनादृष्टमभिष्टुष्टं घनं गुरु ॥ ६ ॥

फेनिलं जन्तुमत्तमं दन्तग्राह्यतिशैत्यतः ।

अनावर्त्तवं च यद्विव्यमार्तवं प्रथमं च यत् ॥ ७ ॥

लूतादितन्तुविण्मूत्रविषसंश्लेषद्रूपितम् ।

पथिमोदधिगाः शीघ्रवहा याचामलीदकाः ॥ ८ ॥

पथ्याः सामासात्ता नद्यो विपरीतास्त्वतीऽन्यथा ।

उपलास्फालनाद्येपविच्छेदैः छेदितोदकाः ॥ ९ ॥

हिमवन्मलयोद्भूताः पथ्यास्ता एव च स्थिराः ।

हृमिश्नीपदहृत्कण्ठशिरो रोगान् प्रकुर्वते ॥ १० ॥

प्राच्याऽऽवन्त्यापरान्तोत्था दुर्नामानि महेन्द्रजाः ।

उदरक्षीपदातडान् सद्यविन्ध्योद्भवाः पुनः ॥ ११ ॥

कुष्ठपाण्डुशिरो रोगान् दीपघ्नाः पारियात्रजाः ।

वनपौक्यकारिण्यः सागरान्धस्त्रिदीपस्तत् ॥ १२ ॥

विधात् फूपतडागादीन् जाडलानूपगैलतः ।

नास्यु पेयमगत्तया वा स्वल्पमल्पान्निगुल्मिभिः ॥ १३ ॥

पाण्डूदरातिसारार्गीशहृणीदीपशोधिभिः ।

ऋते गरन्निदाघाभ्यां पिबेत् स्वस्थोऽपि चाल्पयः ॥ १४ ॥

समस्थूलक्ष्णभक्तमध्यान्तप्रथमाश्विपाः ।

शीतं मदात्यग्नानिमूर्च्छार्च्छर्दिश्यमभ्रमान् ॥ १५ ॥

वृष्णीणादाहपिच्छाम्रविषाण्यम्बु नियच्छति ।

दीपनं पाचनं कण्ठ्यं लघूण्यं वस्तिगोधनम् ॥ १६ ॥

विधाधानानिलश्लेष्मसद्यःशुद्धे नवज्वरे ।

कासामपीनसग्नासपार्श्वरुद्धे च ग्रस्यते ॥ १७ ॥

अनभिख्यन्दि लघु च तोय कथितशीतलम् ।
 पित्तयुक्ते हित दीपे व्यूषित तक्षिदोषकृत् ॥ १८ ॥
 नालिकेरोदक सिन्धु स्वादु वृष्य हिमं लघु ।
 तृष्णापित्तानिलहर दीपन वस्तिशोधनम् ॥ १९ ॥
 वर्षासु दिध्यनादेये पर तोये वराधरे ।
 स्वादुपाकरस सिन्धुमीजस्य घातुवर्द्धनम् ॥ २० ॥
 वातपित्तहर वृष्यं श्लेष्मल गुह्यं शीतलम् ।
 प्रायः पयः

अथ गव्यं तु जीवनीयं रसायनम् ॥ २१ ॥
 क्षतक्षीणहित मेध्यं बल्यं स्तन्यकरं सरम् ।
 यमभ्रममदालक्ष्मीश्यासकासातिवृत्तुषं ॥ २२ ॥
 जीर्णज्वरं मूत्रकृच्छ्रं रक्तपित्तं च नाशयेत् ।
 हितमत्यग्ननिद्रेभ्यो गरीयो माहिष हिमम् ॥ २३ ॥
 अल्पाभ्युपानव्यायामकटुतिक्ता शनैर्लघु ।
 भाज शोषज्वरश्वासरक्तपित्तातिसारजित् ॥ २४ ॥
 ईषद्रूक्षोष्णनवणमौदक दीपनं लघु ।
 शम्भा वातकफानाहकमिश्रीफीदरार्गसाम् ॥ २५ ॥
 मानुष वातपित्तासृगभिघाताक्षिरोगजित् ।
 तर्पणाद्यशीतनैर्नस्ये

अह्वयं मूषमाविकम् ॥ २६ ॥
 वातश्वाधिहर हिष्माग्रासपित्तकफप्रदम् ।
 दक्षिण्याः व्यैर्यकृत्
 वातमुष्णं त्वैव शफ लघु ॥ २७ ॥
 गात्रावातहरं साम्प्रसवणं जङ्गताकरम् ।

पयोऽभिष्यन्दि शुर्वामं युक्त्वा शृतमतोऽन्यथा ॥ २८ ॥

भवेद्वरीयोऽतिशृतं धारोष्णमशृतोपमम् ।

अशृतपाकरसं ग्राहि गुरुष्णं दधि वातजित् ॥ २९ ॥

मैदःशुक्रयलश्लेष्मपित्तरक्ताग्निर्गोफकृत् ।

रोचिष्णु गन्धामरुचो शीतने विषमज्वरे ॥ ३० ॥

पीनसे मृदुलक्षणे च रुचं तु ग्रहणीगटे ।

नैवाद्यान्निशि नैयोष्णं यसन्तोष्णशरत्सु न ॥ ३१ ॥

नामुहस्यं नाक्षीर्णं तन्नाष्टतसितोपलम् ।

न घानामलकं नापि नित्यं नागन्धमन्यथा ॥ ३२ ॥

ज्वरासृक्पित्तबीसर्पकुष्ठपाण्डुभ्रमप्रदम् ।

तर्कं सद्यु कपायास्यं दूषनं कफवातजित् ॥ ३३ ॥

शोफोदरागो ग्रहणीदोषमूलप्रहारचीः ।

ह्रीहगुल्मघृतव्यापहरपाण्डुमयान् जयेत् ॥ ३४ ॥

तद्व्याधु सर स्त्रीतःशोधि विष्टम्भजिह्वु ।

नयनीतं नथं हृद्यं शीत यर्णवन्नाग्निकृत् ॥ ३५ ॥

संप्रादि वातपित्तासृक्क्षयागोर्दितकासजित् ।

शीरोक्त्यं तु संप्रादि रक्तपित्ताक्षिरोगजित् ॥ ३६ ॥

गन्धं धीम्भृतिमेधाग्निवसायःशुक्रचक्षुषाम् ।

बालहृदप्रजाकान्तिसौकुमार्यग्यराधिनाम् ॥ ३७ ॥

क्षतघोणपरोसर्पगन्धान्निष्पिताम्भनाम् ।

वातपित्तविषोक्ताद्गोपाम्भोऽज्वरापहम् ॥ ३८ ॥

सू घानामुत्तम शीतं ययमः स्यापनं परम् ।

सहररोषं विधिभिर्हृत कर्मसहस्रजत् ॥ ३९ ॥

मदापण्णारमूष्णीयगिरःकर्णापियोनिजान् ।

पुराणं जयति व्याधीन् व्रणशोधनरोपणम् ॥ ४० ॥

बल्याः किलाटपीयूषकूर्चिकामोरणादयः ।

शुक्रनिद्राकफकरा विष्टम्भिगुरुदोषलाः ॥ ४१ ॥

गव्ये क्षीरघृते श्रेष्ठे निन्दिते चाविसम्भवे ।

इक्षो रसो गुरुः सिग्धो वृंहणः कफमूत्रकृत् ॥ ४२ ॥

हृथ्यः शीतोऽस्त्रपित्तघ्नः स्वादुपाकरसः सरः ।

सोऽपि सलवणो दन्तपीडितः शर्करासमः ॥ ४३ ॥

मूलाग्रजन्तुजग्धादिपीडनात्मलसङ्करात् ।

किञ्चित्कालं विष्टव्या च विकृतिं याति यान्त्रिकः ॥ ४४ ॥

विदाहो गुरुविष्टभी तेनासौ

तत्र पीण्डकः ।

शैत्यप्रसादमाधुर्यैर्वरस्तमनुयांगिकः ॥ ४५ ॥

शातपर्वककान्तारनैपासाद्याभूतः क्रमात् ।

सञ्चाराः सकषायाय सोष्णाः किञ्चिद्विदाहिनः ॥ ४६ ॥

फाणितं गुर्यभिष्यन्दि चयकमूत्रशोधनम् ।

नातिश्लेष्मकरो धीतः शृष्टमूत्रगुरुदुः ॥ ४७ ॥

प्रभूतकृमिमज्जासृद्धो दो मांसकफोऽपरः ।

घ्नयः पुराणः पथ्यश्च नवः श्लेष्माग्निसादकृत् ॥ ४८ ॥

हृष्याः घतघ्नीणहता रक्तपित्तानिलापहाः ।

मत्स्यण्डिकागुण्डमिताः क्रमेण गुणयत्तमाः ॥ ४९ ॥

तद्गुणा तिक्तमधुरा कषाया या शर्करा ।

दाहघटघ्नीर्दिमूर्च्छाशक्पित्तघ्नः सर्वशर्कराः ॥ ५० ॥

शर्करेक्षुषिकाराणां फाणितं च वरायरे ।

चतुर्वर्गं हि यद्विघट्येन्नपिपहिष्मान्नपित्तनुत् ॥ ५१ ॥

मेहकुष्ठकमिच्छर्दिश्वासकासातिसारनुत् ।

व्रणशोधनसन्धानरीषणं वातलं मधु ॥ ५२ ॥

रुचं कपायमधुरं तत्तुल्या मधुगर्करा ।

उष्णमुष्णार्त्तमुष्णे च युक्तं चोष्णैर्निहन्ति तत् ॥ ५३ ॥

प्रच्छर्दने निरुहे च मधूष्णं न निवार्यते ।

अलव्यपाकमाश्नेयं तथोर्यश्चाश्विर्वर्त्तते ॥ ५४ ॥

तैलं स्वयोनियत्तत्र सुप्त्यं तीक्ष्णं व्यवायि च ।

त्वग्दीपकदधत्तुयं सूक्ष्मोष्णं कफक्षत्र च ॥ ५५ ॥

क्षयानां वृंहणायलं स्यूनानां कर्गनाय च ।

बद्धपिष्टकं क्षमिघ्नं च संस्कारात् सर्वदोषजित् ॥ ५६ ॥

सतिक्षोणमैरण्डं तैलं स्वादु सरं गुरु ।

धर्मागुम्मानिलकफानुदरं विषमज्वरम् ॥ ५७ ॥

शक्गोफौ च कटीगुह्यकोष्ठपृष्ठाग्रयौ जयेत् ।

तीक्ष्णोष्णं पिच्छिलं विम्बं रक्तैरण्डोद्भवं त्वति ॥ ५८ ॥

कटूष्णं सार्पपं तीक्ष्णं कफशुक्रानिनापहम् ।

लघुपित्ताग्नकृत् क्रीठकुष्ठार्गो व्रणजन्तुजित् ॥ ५९ ॥

आर्चं स्वादु छिर्मं केय्यं गुरु पित्तानिनापहम् ।

नात्युष्णं निम्बजं तिक्तं क्षमिकुष्ठकफप्रणत् ॥ ६० ॥

उमाकुशुम्भजं चोष्णं त्वग्दीपकफपित्तक्षत् ।

वसा मज्जा च दातघ्नो बलपित्तकफप्रदौ ॥ ६१ ॥

मांसाशुगन्धरूपौ च पिप्पलान् मेदोऽपि ताविय ।

दीपनं रोचनं मद्यं तीक्ष्णोष्णं तुष्टिपुष्टिदम् ॥ ६२ ॥

मत्सादुतिक्तकटुकमस्यपाकश्च सरम् ।

सरुपायं स्वरारोग्यप्रतिभायर्थकृत्तयु ॥ ६३ ॥

स्वादुपाकरसाः स्निग्धा वृथा बहास्यवर्चसः ॥ २ ॥

कषायानुरसाः पथ्या लघवी मूत्रला हिमाः ।

शूकजेषु

वरस्तत्र रक्तसृण्णादिदोषहा ॥ ३ ॥

महांस्तस्यानुकलमस्तं चाप्यनु

ततः परे ।

यवका हायनाः पांसुवाप्यनैषधकादयः ॥ ४ ॥

स्वादूष्ण गुरवः स्निग्धा पाकेऽन्नाः श्लेष्मपित्तलाः ।

सृष्टमूत्रपुरीषाश्च पूर्वे पूर्वं च निन्दिताः ॥ ५ ॥

स्निग्धो ग्राही गुरुः स्वादुस्तिदोषघ्नः स्थिरो हिमः ।

पष्टिको ब्रीहियु श्रेष्ठो गौरघासितगौरतः ॥ ६ ॥

ततः क्रमान्महाम्रीहिक्कण्यब्रीहिजतूमुखाः ।

कुङ्कुटाण्डकपासाख्यपारावतकशूकराः ॥ ७ ॥

वरकोदासकीज्वालचीनशारददुर्दराः ।

गन्धनाः कुरुविन्दाश्च शुणैरल्पान्तराः स्मृताः ॥ ८ ॥

स्वादुरन्ध्रविपाकीऽन्योब्रीहिः पित्तकरो गुरुः ।

बहुमूत्रपुरीषोष्ण विदोषस्त्वेव पाटलः ॥ ९ ॥

कङ्कुकोद्भवनोदार श्यामाकादि हिमं भघ्नः ।

तण्णधान्यं पवनलज्जेशुभं कफपित्तघ्नम् ॥ १० ॥

भग्नसन्धानलक्षतत्र प्रियङ्गुर्हृहणी गुरुः ।

कीरदूपः परं ग्राही श्वर्गगीतो विषापहः ॥ ११ ॥

रुचः गीतो गुरुः स्वादुः शरी विद्धातलघवः ।

सृष्टः श्वर्गकरो मूत्रमेदः पित्तकफान् लयेत् ॥ १२ ॥

घ्नोतसमासकासोदमान्भकण्ठस्वगामयान् ।

न्यूनो यवादन्ययवः

रुक्षोऽप्यो वंशजो यवः ॥ १३ ॥

दृष्यः शीतो गुरुः स्निग्धो जीवनी वातपित्तहा ।

सन्धानकारी मधुरो गोधूमः स्त्रैर्यक्तस्तरः ॥ १४ ॥

पण्या नन्दीमुखी शीता कपायमधुरा लघुः ।

मुद्गाढकीमसूरादि शिम्बीधान्यं विबन्धकत् ॥ १५ ॥

कपायं स्वादु संग्राहि कटुपाकं हिमं लघु ।

मेदःश्लेष्मास्रपित्तेषु हितं श्लेपोपचेकयोः ॥ १६ ॥

धरोऽत्र मुद्गोऽल्पवलः कलायस्त्वतिवातलः ।

राजमापोऽनिलकरो रुक्षो बहुशक्तदगुरुः ॥ १७ ॥

उण्याः कुलत्याः पाकेऽन्ताः शुक्राश्मखासपीनसान् ।

कासार्यः कफवाताय घ्नन्ति पित्तास्त्रदाः परम् ॥ १८ ॥

निष्पावो वातपित्तास्रस्तन्यमूत्रकरो गुरुः ।

सरो विदाही दृक्शुक्रकफशोफविषापहः ॥ १९ ॥

मापः स्निग्धो बलश्लेष्मलपित्तकरः सरः ।

गुरुण्योऽनिलहा स्वादुः शुक्रहृदिविरेककत् ॥ २० ॥

फलानि मापवद्विदात्काकाण्डोलाकगुप्तयोः ।

उणस्त्वधो हिमः स्पर्शं केश्यो बल्यस्तिलो गुरुः ॥ २१ ॥

अल्पमूत्रः कटुः पाके मेघाग्निकफपित्तकत् ।

स्निग्धोऽमा स्वादुः तिक्तोष्णः कफपित्तकरो गुरुः ॥ २२ ॥

दृक्शुक्रहृत्कटुः पाके

-तद्वह्नीजं कुसुमं जम् ।

मापोऽत्र सर्वेष्ववरो यवकः शूकजेषु च ॥ २३ ॥

नवं धान्यमभिव्यन्ति लघु संवत्सरोपितम् ।

नष्टनिद्रातिनिद्रेभ्यो हितं पित्तास्रदूषणम् ।
 कृशस्थूलहित रुच सूक्ष्मं श्रोतो विशोधनम् ॥ ६४ ॥
 वातश्लेष्महर युक्त्या पीत विषवदन्यथा ।
 गुरु त्रिदोषजननं नवं जीर्णमतोऽन्यथा ॥ ६५ ॥
 पेय नोष्णोपचारेण न विरिक्तक्षुधातुरैः ।
 नात्यर्थतीक्ष्णमृद्वल्यसम्भारं कलुषं न च ॥ ६६ ॥
 गुल्मीदरार्शो ग्रहणी शोषहृत् स्नेहनी गुरुः ।
 सुराऽनिलघ्नी मेदोऽसृक्स्तन्यमूषकफावहा ॥ ६७ ॥
 तद्गुणा वारुणी हृद्या लघुतीक्ष्णा निहन्ति च ।
 शूलकासवमिश्रासविबन्धाधानपीनसान् ॥ ६८ ॥
 नातितीव्रमदा लघ्नी पथ्या वैभीतकी सुरा ।
 व्रणी पाण्डूामये कुष्ठे नचात्यर्थं विरुध्यते ॥ ६९ ॥
 यथाद्रव्यगुणोऽरिष्टः सर्वमद्यगुणाधिकः ।
 ग्रहणी पाण्डुकुष्ठार्शःशोफशोषोदरज्वरान् ॥ ७० ॥
 हन्ति शुक्ललमिङ्गीहान् कफाय कटुवातलं ।
 मार्द्दीकं लेखनं हृद्यं नात्युष्णं मधुरं सरम् ॥ ७१ ॥
 अल्पपित्तानिल पाण्डुमेहार्शःक्षमिनागनम् ।
 अस्मादल्पान्तरगुण खार्जूरं वातलं गुरु ॥ ७२ ॥
 शार्करः सुरभिः न्वापु हृद्यो नातिमदेऽलघुः ।
 मृष्टमूत्रशूलघातो गौडस्तर्पणदीपनः ॥ ७३ ॥
 वातपित्तकरः सोधुः स्नेहश्लेष्मविकारहा ।
 मेदःशोफोदरार्शोऽक्ष्मस्तत्र पक्करमो वरः ॥ ७४ ॥
 छेदी मध्यामयस्तोष्णो मेदपीनसकासजित् ।
 रक्तपित्तकफोत्क्षेदि शुक्लं वातागुनोमनम् ॥ ७५ ॥

भृशोष्णतीक्ष्णरूक्षान्नहृद्यं रुचिकरं सरम् ।
 दीपनं मिशिरस्यर्गं पाण्डुदृक् क्षमिताशनम् ॥ ७६ ॥
 गुहेक्षुमद्यमार्हीकशुक्तं लघुं यथोत्तरम् ।
 कन्दमूलफलाद्यं च तद्विद्यात्तदासुतम् ॥ ७७ ॥
 श्याङ्गाकी चासुतं चान्यत्काशान्नं रोचनं लघुं ।
 धान्यान्नं भेदि तीक्ष्णोष्णं पित्तकृत्स्वर्गशीतलम् ॥ ७८ ॥
 शमकमहरं रुच्यं दीपनं वस्तिशूलनुत् ।
 शस्तमाश्यापने हृद्यं लघुं क्षातकफापहम् ॥ ७९ ॥
 मूत्रं गौजायिमहिषी गजाग्वोद्वखरोद्ववम् ।
 पित्तलं रुक्षतीक्ष्णोष्णं लवणानुरसं कटुं ॥ ८० ॥
 क्षमिशोफोदरानाहशूलपाण्डुं कफानिलान् ।
 गुल्माक्षिपिपश्चिकुष्ठार्शांसि जयेक्षु ॥ ८१ ॥
 तीक्ष्णरीक्षुतेलानां वर्गेर्मध्यस्य च क्रमात् ।
 इति द्रवैकदेशोऽयं यथास्युक्तमुदाहृतः ॥ ८२ ॥

—४—

पष्ठोऽध्यायः ।

यथातोऽवस्वरूपविज्ञानीयमध्याये व्याख्यास्यामः ।
 रत्नी महान् सकलममूर्णकः शकुनादृतः ।
 सारामुष्णो दीर्घशूको रोधशूकः सुगन्धकः ॥ १ ॥
 पतङ्गाम्बपनीयाद्य ये चान्ये शालवः शुभाः ।

शीघ्रजम् तथा सूप्यं निसुपं युक्तिमर्जितम् ॥ २४ ॥
 मण्डपेयादिलेपीनामोदनस्य च लाघवम् ।
 यथापूर्वं शिवस्तत्र मण्डो वातानुलोमनः ॥ २५ ॥
 तृह्स्लानिटोपगोपघ्नः पाचनो धातुसाम्यकृत् ।
 स्रोतोमार्दवकृत्स्वेदी सन्धुचयति चानलम् ॥ २६ ॥
 क्षुत्तृणान्निदीर्यल्यकुक्षिरोगज्वरापहा ।
 मलानुलोमनी पथ्या पेया दीपनपाचनी ॥ २७ ॥
 विलेपी ग्राहिणी हृद्या तृणघ्नी दीपनी हिता ।
 व्रणाक्षिरोगसशुद्धुर्वलस्त्रे हपायिनाम् ॥ २८ ॥
 सुधीतः प्रस्तुतः स्निग्धोऽत्यक्तोष्णो चीदनी लघुः ।
 यन्नाग्नेयीषधक्तायसाधितो भृष्टतण्डुलः ॥ २९ ॥
 विपरीतो गुरुः क्षीरेमांसोद्यैर्यथ साधितः ॥ ३० ॥
 इति द्रव्यक्रियायोगमानाद्यैः सर्वमादिशेत् ॥ ३० ॥
 हृ हणः प्रीणनो वृथ्यक्षुत्थो व्रणहा रसः । । । ।
 मीहलु पथ्यः सशुद्धव्रणकण्ठाक्षिरोगिणाम् ॥ ३१ ॥
 वातानुलोमी कौलत्यो गुल्मतूनिप्रतूनिजित् ।
 तिलपिण्याकविकृतिः शुष्कशाकं विरूढकम् ॥ ३२ ॥
 शाण्डाकीवटकं हृग्घ्ना दीपल ग्लपनं गुरु ।
 रसाला हृहणी वृथा स्निग्धा बल्या रुचिपदा ॥ ३३ ॥
 यमक्षुत्तृत्कमहरं पानक प्रीणनं गुरु ।
 विष्टम्भि मूचलं हृद्यं यथाद्रव्यगुणं च तत् ॥ ३४ ॥
 लाजास्तृद्धृद्यतीसारमेघमेदः कफच्छिदः ।
 कासपित्तोपशमना दीपना लघ्वो हिमाः ॥ ३५ ॥
 पृथुका गुरवो बन्धाः कफविष्टभकारिणः ।

धाना विष्टग्निनी रुचा तर्पणो लेखनी गुरुः ॥ ३६ ॥
 सक्तयो लघवः क्षुत्तृट्यमनेचामयत्रणान् ।
 घ्नन्ति सन्तर्पणाः पानात् सद्यएव बलप्रदाः ॥ ३७ ॥
 नोदकान्तरिता न हिर्न निशायां न केयलान् ।
 न भुक्ता न द्विजेन्द्रित्वा सक्तूनद्यान् वा बह्वन् ॥ ३८ ॥
 पिष्ट्याको ग्लपनो रुचो विष्टग्नी दृष्टिदूषणः ।
 वसवारी गुरुः स्निग्धो बलीपचयवर्धनः ॥ ३९ ॥
 मुन्नादिजास्तु गुरवो यथाद्रव्यगुणानुगाः ।
 कुक्कुलकर्परभ्राद्वकन्दङ्गारविपाचितान् ॥ ४० ॥
 एकयोनीं क्षूपन्विद्यादूपानुत्तरोत्तरम् ।
 हरिणैश्चकुरद्वर्चगोकर्णमृगमादृकाः ॥ ४१ ॥
 मयशम्बरचारुक्शरभाद्या मृगाः श्रुताः ।
 लाववर्त्तिकवार्त्तिरिरक्तवर्त्मककुक्कुभाः ॥ ४२ ॥
 कपिष्णुलोमचक्राख्यचकोरकुक्ष्याहवः ।
 यर्त्तको वर्त्तिका चैव तित्तिरिः क्रकरः शिखौ ॥ ४३ ॥
 ताम्रचूडाख्यमकरगीनर्दगिरिवर्त्तिकाः ।
 तथा शारपदेन्द्राभवाग्टाचेति विष्किराः ॥ ४४ ॥
 जीवजीवकदात्यूहभृङ्गाश्चकसारिकाः ।
 लट्वाकोकिलहारीतकपोतचटकादयः ॥ ४५ ॥
 प्रतुदाः

भेकागोधाहिश्वाविदाद्या विलेययाः ।
 गोखराश्वतरोद्गाश्वहीपिसिंहर्चवानराः ॥ ४६ ॥
 माञ्जरीरमूपिकव्याघ्रहकबभ्रुतरक्षवः ।
 लोपाकजम्बुकश्वेनचापवान्तादवायसाः ॥ ४७ ॥

शशघ्नोभासकुररगृध्रोलूककुलिङ्गकाः ।

धूमिका मधुहा चेति प्रसङ्गा मृगपक्षिणः ॥ ४८ ॥

वराहमहिषग्वद्गुरुकुरोहितवारणाः ।

सुमरयमरः खड्गो गवयश्च नद्याभृगाः ॥ ४९ ॥

हंससारसकादम्बवक्त्रारण्यवज्रवाः ।

बलाकोत्क्रोशचक्राह्नमङ्गुकौञ्चादयोऽपचराः ॥ ५० ॥

मत्स्या रोहितपाठीनकूष्मकुम्भीरकर्कटाः ।

शुक्तिगङ्गोद्गम्यकशफरीवर्मिचन्द्रिकाः ॥ ५१ ॥

चुलूकीनक्रमकरशिशुमारतिमिङ्गिलाः ।

राजीचिलिचिमाद्याश्च

मांसमित्याहुरष्टधा ॥ ५२ ॥

यीनिष्वलावी व्यामिश्रगोचरत्वादनिश्चिते ।

आद्यान्त्या जाङ्गलानूपा मध्यौ साधारणौ स्मृतौ ॥ ५३ ॥

तत्र बडमलाः शीता लघवी जाङ्गला हिताः ।

पित्तोत्तरे वातमध्ये सन्निपाते कफानुगे ॥ ५४ ॥

दोषनः कटुः पाके ग्राही रुच्यो हिमः शयः ।

द्रुपदुष्णा गुरुस्निग्धा वृहणा वर्त्तकादयः ॥ ५५ ॥

तित्तिरिस्तेष्वपि यरो मेधाग्निबलशक्तत् ।

ग्राही यर्णोऽनिलोऽद्रिक्तसन्निपातहरः परम् ॥ ५६ ॥

नातिपथ्यः शिखी पथ्यः त्र्योत्तरवयोदृशाम् ।

तद्वच्च कुकुटो वृष्यः

ग्राम्यस्तु श्रेणस्तो गुरुः ॥ ५७ ॥

मेधानलकरा हृद्याः ककराः सोपचक्रकाः ।

गुरुः सलवणः काण्यकपोतः सर्पदोषहृत् ॥ ५८ ॥

चटकाः श्लेष्मलाः स्निग्धा वातघ्नाः शुक्रलाः परम् ।
 गुरुणस्निग्धमधुरा वर्गाद्यातो यथोत्तरम् ॥ ५८ ॥
 मूत्रशुक्रकृतौ कट्या वातघ्नाः कफपित्तलाः ।
 शीता महासृगाम्नीषु कव्यादाः प्रसहाः पुनः ॥ ६० ॥
 लवणानुरसाः पाके कटुका मांसवर्धनाः ।
 जीर्णाशीयहृणीदोषशोषार्तानां परं हिताः ॥ ६१ ॥
 नातिशीतं गुरु स्निग्धं मांसमात्रमदीपलम् ।
 शरीरधातुसामान्यादनभिष्यन्दि वृद्धणम् ॥ ६२ ॥
 विपरीतमती श्लेयमाविकं वृद्धणम् तु तत् ।
 शुष्ककासग्रमात्यग्निवियमज्वरपीनसान् ॥ ६३ ॥
 फार्श्वं केवलवातांघ गोमांसं सन्नियच्छति ।
 उष्णो गरीयान्महिषः स्वप्नदाव्यं वृद्धस्त्वहात् ॥ ६४ ॥
 तद्वदराहः त्र्यमहा रुचिशुक्रवलप्रदः ।
 मत्स्याः परं कफकराः

चिलिचीमस्त्रिदीपकत् ॥ ६५ ॥

लावरोहितगोधैणाः स्वे स्वे वर्गे वराः परम् ।
 मांसं सद्यो हत गृह ययस्यश्च भजेत्

त्यजेत् ॥ ६६ ॥

मृतं क्षयं भृशं मेघं व्याधिवारिविपैर्हतम् ।
 पुंस्त्रियोः पूर्वपयाद्धे गुरुणी गर्भिणी गुरुः ॥ ६७ ॥
 लघुर्योपि चतुष्पासु विहृद्गेषु पुनः पुमान् ।
 शिरःस्तम्भोरुष्टस्य कट्याः सङ्क्रुशोश्च गौरवम् ॥ ६८ ॥
 तथामपक्वाग्रययोर्यथापूर्वं विनिर्दिशेत् ।
 गोणितप्रभृतीनाञ्च धातूनामुत्तरोत्तरम् ॥ ६९ ॥

मांसादरीयो हृषणमेद्वृक्कयल्लुदम् ।

शाकं पाठासठीपूषासूनिपणसतीनजम् ॥ ७० ॥

विदोषघ्नं लघु ग्राहि सराजचववासुकम् ।

सुनिपणोऽग्निकृद्वृष्यस्तेषु

राजचवः परम् ॥ ७१ ॥

ग्रहण्यशौविकारघ्नः

वर्षेभिदि तु वासुकम् ।

हन्ति दोषचयं कुष्ठं वृष्या सोष्णा रसायनम् ॥ ७२ ॥

काकमाची सरा स्वर्या

चाङ्गे र्यन्त्राग्निदीपनी ।

ग्रहण्यशौऽनिलश्लेष्महितोष्णा ग्राहिणी लघुः ॥ ७३ ॥

पटोलं सप्तसारिष्टशाङ्गेष्टावल्गुजाऽमृताः ।

वेव्राय वृहती वासा कुन्तली तिलपर्णिका ॥ ७४ ॥

मण्डूकपर्णी कर्कोटकारवेहकपर्पटाः ।

नाडीकलायं गोजिह्वा वार्त्ताकं वनतिक्तकम् ॥ ७५ ॥

करीरं कुलकं नन्दी कुचेना शकुलादनी ।

कटिष्ठं केम्बुकं शीत सकोशातककर्कशम् ॥ ७६ ॥

तिक्त पाके कटु ग्राहि वातलं कफपित्तजित् ।

द्वयं पटोलं लमिनुत् स्वादुपाकं रुचिप्रदम् ॥ ७७ ॥

पित्तलं दीपनञ्चेदि वातघ्नं वृहतीद्वयम् ।

हपन्तु वमिकासघ्नं रक्तपित्तहरं परम् ॥ ७८ ॥

कारवेहं सकटुकं दीपनं कफजित्परम् ।

वार्त्ताकं कटुतिक्तोष्णं मधुरं कफवातजित् ॥ ७९ ॥

सधारमग्निजननं द्वयं रुच्यमपित्तलम् ।

करोरमाधानकरं कयायस्वादुतिक्तकम् ॥ ८५ ॥

कोशातकायलुजको भेटनावग्निदीपनी ।

तण्डूनीयो हिमी रुचः स्वादुपाकरसो सधुः ॥ ८६ ॥

मदपित्तविपास्त्रघ्नः

मुञ्जात वातपित्तजित् ।

स्निग्धं शीतं गुरु स्वादु हृंहणं शुक्लत् परम् ॥ ८७ ॥

गुर्वी सरा तु पालवघा

मदघ्नी चाप्युपोदका ।

पालकावत् स्मृतयधुः सत्तु संग्रहणाककः ॥ ८८ ॥

विदारौ वातपित्तघ्नी भूषणा स्वादुशीतला ।

जीवनौ हृंहणी कण्ट्या गुर्वी हृष्या रसायनम् ॥ ८९ ॥

चक्षुष्या सर्पदोषघ्नी जीवन्ती मधुरा हिमा ।

कुमाण्डतुम्यकानिङ्गकर्काविर्वाकृतिण्डियम् ॥ ९० ॥

तथा त्रपुसचीनाकचिर्भटं कफवातक्षत् ।

भेदि विष्टम्भभिष्यन्दि स्वादुपाकरसं गुरु ॥ ९१ ॥

यक्षीफलाना प्रवरं कृष्णण्ड वातपित्तजित् ।

यस्मि शुद्धिकरं हृष्यं

त्रपुसं त्वतिमूत्रनम् ॥ ९२ ॥

तुम्यं रुचतरं थाहि कालिङ्गैर्वीरचिर्भटम् ।

यास पित्तहर शीत विद्यात् पक्वमतोऽन्यथा ॥ ९३ ॥

शीर्णवृन्तं तु सधारं पित्तल कफवातजित् ।

रोधन दीपन हृदयमष्टोलानाहनुक्षु ॥ ९४ ॥

मृणालदिसयालूककुमुदीत्यलकन्दकम् ।

नन्दीमापकतेलूटशृङ्गाटककशेरुकम् ॥ ९५ ॥

क्रौञ्चादनं कलोद्यं च रुचं ग्राहि हिमं गुरु ।
 कलम्बनालिकामार्षकुटिञ्जरकुतुम्बकम् ॥ ८१ ॥
 चिन्नीसद्वाकलोष्णीकाकुलूटकगवेधुकम् ।
 जीवन्तभुञ्ज्मिङ्गजयवशाकसुवर्चलम् ॥ ८२ ॥
 भालुकानि च सर्वाणि तथा सूप्यानि सङ्ग्रहणम् ।
 स्नादु रुचं सलवणं वातश्लेष्मकरं गुरु ॥ ८३ ॥
 शीतलं सृष्टविण्मूत्रं प्रायो विष्टभ्य जीर्यति ।
 स्त्रिवं निषीदितरसं स्नेहाय्यं नातिदोषलम् ॥ ८४ ॥
 लघुपत्रा तु या चिन्नी सा वायुकसमा मता ।
 तर्कारीवरणं स्नादु सतिक्तं कफवातजित् ॥ ८५ ॥
 वर्षाभौ कासशार्कं च सचारं कटुतिक्तकम् ।
 दीपनं भेदनं हन्ति गरगोफकफानिलान् ॥ ८६ ॥
 दीपनाः कफवातघ्नासिरिविस्वाद्गुराः सराः ।
 शतावर्यद्गुरास्तिक्ता हृष्या दीपत्रयापहाः ॥ ८७ ॥
 रुचो वंशकरीरसु विदाहौ वातपित्तलः ।
 पक्षूरो दीपनस्तिक्तः श्लेष्माग्नः कफवातजित् ॥ ८८ ॥
 क्षमिकासकफीतृक्षेदान् काममर्दो जयेत् सरः ।
 रुचोष्णमस्त्रं कौसुमं गुरु पित्तकरं सरम् ॥ ८९ ॥
 गुरुणं सार्पपं बहविष्णूचं सूर्यदोषकृत् ।
 यदुषाम्बमध्यक्तरसं किञ्चित् चारं मतिक्तकम् ॥ ९० ॥
 तन्मूतमूनकं दोषहरं मधु मोनं निवर्हति ।
 गुल्मकामघयन्नासमणनेत्रगन्धामयान् ॥ ९०१ ॥
 सराग्निषादादायर्षपीनमांय

रमे पाके च कटुकमुष्णवीर्यं विदोषकत् ॥१०२॥

गुर्वभिष्यन्दि च

स्निग्धस्निग्धं तदपि वातजित् ।

वातघ्नेषहरं शुष्कं सर्वम्

धामं तु दोषलम् ॥१०३॥

कटूष्णो वातकफहा पिण्डालुः पित्तवर्धनः ।

कुठेरयिष्यसुरसमुखासुरिमूस्तृणम् ॥ १०४ ॥

फणिकार्जकजम्बीरप्रभृति धाहि आसनम् ।

विदाहि कटु रुचोष्णं हृद्यं दीपनरोचनम् ॥ १०५ ॥

दृक्शुक्रकृमिहृत्तीक्ष्णं दोषोत्क्षेपकरं लघु ।

द्विधकासयमग्नासपार्श्वकूपूतिगन्धहा ॥ १०६ ॥

सुरसः

सुसुखो नातिविदाही गरुडोफहा ।

भार्द्रिका तिलमधुरा भूत्रला न च पित्तकृत् ॥१०७॥

अशुनो भृमतीक्ष्णीणः कटुपाकरसः सरः ।

हृद्यः केयूरो गुहर्हथः क्षिण्वो रोचनदीपनः ॥ १०८ ॥

किलोसकुष्ठगुल्मार्शोमिहक्रिमिकफानिलान् ।

सद्विधमीनसग्वासकासान् हन्त्यस्त्रपित्तकृत् ॥ १०९ ॥

पलाण्डुस्त्रादशुषान्यूनः श्लेष्मलो नातिपित्तलः ।

कफवातार्शसा पथ्यः स्वेदेभ्यवहृती तथा ॥ ११० ॥

तीक्ष्णो गृध्रजनको यदही पित्तिना हृत्तकृत् सरः ।

दीपनः सूरणी रुष्यः कफघ्नो विशदो लघुः ॥ १११ ॥

विशेषादर्शसां पथ्यः

भूकन्दस्त्वतिदोषलः ।

कपित्थमामं कण्ठघ्नं दीपलं दीपधाति तु ॥ १२४ ॥
 पक्कं हिध्मावमथुजित्तयं प्राहि विषापहम् ।
 जाम्बवं गुरु यिट्ठिभि श्रोतल भृगवातलम् ॥ १२५ ॥
 संप्राहि मूषयकृतोरकण्ठां कफपित्तनुत् ।
 वातपित्तास्रक्षद्वाल वडास्थि कफपित्तकृत् ॥ १२६ ॥
 गुर्वास्त्र वातजित्पक्कं स्वादस्त्रं कफशुक्लम् ।
 हृद्यान्तं प्राहि रुचोष्णं वातश्लेष्महरं रुघु ॥ १२७ ॥
 गम्या गरुणं केगघ्नं रुचं पीतु तु पित्तलम् ।
 कफवातहरं भेदि श्लोहार्गः कृमिगुणानुत् ॥ १२८ ॥
 सतिक्तं स्वादु यत्पीतु नात्युष्णं तप्तिदीपजित् ।
 त्वक्जित्तरुट्का स्निग्धा मातुलुग्नम्य वातजित् ॥ १२९ ॥
 हृदयं मधुरं मांसं वातपित्तहर गुरु ।
 रुघु तत्तेजसरं कामग्रासहिध्मावमदावयान् ॥ १३० ॥
 आस्यशीपानिन्क्षेपविषयप्यर्शरोवकान् ।
 गुल्मीदरार्गः शूनानि मन्दाग्निस्त्रं च नागयेत् ॥ १३१ ॥
 भक्षातजम्य त्वग्मांसं हृदयं स्वादु शीतलम् ।
 तदस्यग्निमम नेध्यं कनकातहरं परम् ॥ १३२ ॥
 स्वादस्त्रं शीतमुष्णं च हिधा पानेयत गुरु ।
 रुच्यमत्यग्निममं रुच्यं जुग्मादुजम् ॥ १३३ ॥
 पक्कमाशु परं धाति नाश्रुत् गुरु दीपलम् ।
 द्राघापकपक्कं चार्द्विजरा पित्तलादन ॥ १३४ ॥
 गुरुष्णपीये वातघ्नं सरं च रुच्यं रुच्यम् ।
 तयास्य क रुच्यं मूषयकृतोरकण्ठां कफपित्तनुत् ॥ १३५ ॥

ऐरावतं दन्तशठं सतूदं मृगलिण्डिकम् ।
 नातिपित्तकारं पक्वं शुष्कं च करमर्दकम् ॥ १३६ ॥
 दीपनं भेदनं शुष्कमग्लीकाकोलयोः फलम् ।
 लक्ष्णायमल्लमच्छेदि लघिष्टं कफघातयोः ॥ १३७ ॥
 फलानामवरं तत्र लक्षुचं सर्वदोषहृत् ।
 हिमानिलोष्णदुष्पातज्वालनालादिदूषितम् ॥ १३८ ॥
 जन्तुक्षुष्टं जले गगनमभूमिजननार्तवम् ।
 अन्यधान्ययुतं ह्रीनवीर्यं जीर्णतयापि च ॥ १३९ ॥
 धान्यं त्यजेत्तथा शाकं रुक्षमिदमकीमलम् ।
 असञ्जातरसं तद्वच्छुष्कं चान्यत्र मूलकात् ॥ १४० ॥
 प्रायेण फलमध्येवं तथामं विस्वशर्जितम् ।
 विथन्दि लयण सर्वं सूक्ष्मं सृष्टमल विदुः ॥ १४१ ॥
 वातघ्नं पाकि तीक्ष्णीणां रोचनं कफपित्तहृत् ।
 सैन्धवं तत्र सखादु दृष्यं दृश्यं त्रिदोषनुत् ॥ १४२ ॥
 लघुनुच्यं दृश्यः पथ्यमदिदाग्ननिदोषनम् ।
 लघु सौवर्चल दृश्यं सुगन्धुद्धारगोधनम् ॥ १४३ ॥
 वाट्प्राकं यिवन्धनं दोषगोयं रुचिप्रदम् ।
 क्षार्जधः ककुवातानुसोमनं दीपनं विडम् ॥ १४४ ॥
 दिग्बन्धानाहविष्टशूलगौरयनाशनम् ।
 यिपाके स्यादु सामुद्रं गुरु लोपयित्तनम् ॥ १४५ ॥
 सतिक्कटुक्षारं तीक्ष्णमुत्कृष्टं हि चोद्भिदम् ।
 छाये सौदपेन्गुणं नयवे मन्थवर्जिताः ॥ १४६ ॥
 रोमकं नपु पांशुयं सघारं क्षेपानं गुरु ।
 मयथानां प्रयोगे तु सैन्धवादीन् प्रयोजयेत् ॥ १४७ ॥

गुल्मद्वयहृषीपाण्डुप्लीहानाहगलामयान् ।

श्लासाशः कफकासांश्च शमयेद्यवशूकजः ॥ १४८ ॥

घारः सर्वत्र परमं तीक्ष्णायः क्षमिजिह्वधुः ।

पित्तासृग्दूषणः पाकी च्छेद्यहृद्यो विदारणः ॥ १४९ ॥

अपथ्यः कटुलावण्याच्छुक्रौजः केशचक्षुषाम् ।

हिङ्गुघातकफानाहशूलघ्नं पित्तकोपनम् ॥ १५० ॥

कटुपाकरसं रुच्यं दीपनं पाचनं लघु ।

कपाया मधुरा पाके रुचा विलयणा लघुः ॥ १५१ ॥

दीपनी पाचनी मेध्या वयसः स्नापनी परा ।

उष्णवीर्या सरायुष्या बुद्धीन्द्रियबलप्रदा ॥ १५२ ॥

सुष्ठुवैवर्ण्यवैस्वर्यपुराणविप्रमज्जरान् ।

शिरोऽक्षिपाण्डुहृद्रोगक्रान्ताग्रहणीगदान् ॥ १५३ ॥

सशोषशोकातीसारभेदमोहवमिक्रिमीन् ।

श्लासकासप्रवेकार्शः प्लीहानाहगरोदरम् ॥ १५४ ॥

विवन्धं स्त्रीतसां गुल्ममूर्खस्तभमरोचकम् ।

हरीतकी जयेदराधो स्तांश्चाश्च कफघातजान् ॥ १५५ ॥

तद्वदामलकं शीतमन्त्रं पित्तकफापहम् ।

कटुपाके हिमङ्गेयमचमीपथ तदुषम् ॥ १५६ ॥

इयं रसायनवरा विफलाऽक्षामयापहा ।

रौपणी त्वग्दक्लेदमेदीमेहकफास्त्रजित् ॥ १५७ ॥

सकेसरं चतुर्जातं त्वक्पथैर्ल विजातकम् ।

पित्तप्रकोपि तीक्ष्णायं रुच्यं दीपनरोचनम् ॥ १५८ ॥

रसे पाके च कटुकं कफघ्नं मरिचं लघु ।

श्रेष्ठला स्वादुगीतार्द्रा गुर्वी क्षिप्वा च पिप्पली ॥ १५९ ॥

सा शष्का विपरीतातः स्निग्धा हृष्या रसे कटुः ।
 स्वादुपाका ऽनिलस्त्रेखञ्जासकासापद्धा सरा ॥ १६० ॥
 नतामत्युपयुञ्जीत रसायनविधिं विना ।
 नागरं दीपणं हृष्यं घ्राहि हृद्यं विबन्धनुत् ॥ १६१ ॥
 हृद्यं लघु स्वादुपाकं स्निग्धोष्णं कफवातजित् ।
 तद्वदार्द्रकमेतच्च त्रयं त्रिकटुकां जयेत् ॥ १६२ ॥
 स्योत्थान्निसदनश्वासकासक्षीपद्पीनसान् ।
 चविका पिप्पलीमूलं भरिचाष्टान्तरं गुणैः ॥ १६३ ॥
 चित्रकोऽग्निशमः पाके शोफार्थः क्षमिहुष्ठहा ।
 पञ्चकोलकमेतच्च भरिचेन विना स्मृतम् ॥ १६४ ॥
 गुणमभीष्टोदरागादृशुलघ्नं दीपणं परम् ।
 विश्वकाश्मर्यतर्कारीपाटलाट, गटुकैर्महत् ॥ १६५ ॥
 जयेत् काषायतिक्तीष्णं पञ्चगूलं कफानिलौ ।
 ब्रह्मं वृक्ष्यं पुमतीक्ष्वगोक्षुभकैः स्मृतम् ॥ १६६ ॥
 स्वादुपाकरसं नातिशीतोष्णं सर्वादीपजित् ।
 मलापुनर्नवैरष्टगूर्पपर्याद्वयेन तु ॥ १६७ ॥
 मध्यमं कफवातघ्नं नातिपित्तकरं सरम् ।
 अभीरवीरा जीवन्तीजीवकर्षभकैः स्मृतम् ॥ १६८ ॥
 क्षीयनाम्यं च चक्षुष्यं हृष्यं पित्तानिलापहम् ।
 यण्पात्यं पित्तजिद्वर्धकाग्रेक्षुवरगान्निभिः ॥ १६९ ॥
 भूकशिम्बीजपक्वायमांसगायकफनौपधैः ।
 पर्णितोरयस्त्रयोऽयमुक्ती नित्योपयोगिकः ॥ १७० ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

—*—

पथात्तोऽन्नरक्षाध्यायं व्याख्यास्यामः ।

राजा राजगृहासन्ने प्राणाचार्यं निवेशयेत् ।

सर्वदा स भवत्येवं सर्वत्र प्रतिजागृविः ॥ १ ॥

अन्नपानं विपाद्वेदिशिषेण महीपतेः ।

योगक्षेमौ तदायत्तौ धर्माद्यास्तन्निबन्धनाः ॥ २ ॥

घोदनो विषदान् सान्द्रो यात्यविस्त्राव्यतामिव ।

चिरेण पच्यते पक्वो भवेत्पर्युषितोपमः ॥ ३ ॥

मयूरकगठतुल्योष्णो मोहमूर्च्छाप्रमेककृत् ।

हीयते वर्णगन्धाद्यैः क्लियते चन्द्रकाक्षितः ॥ ४ ॥

व्यञ्जनान्याशु शुथन्ति ध्यामकाथानि तथ च ।

हीनातिरिक्ता विह्वता क्वा दृश्येत नैव वा ॥ ५ ॥

फेनोर्ध्वराजीसीमन्ततन्तुबुद्बुदसम्भवः ।

विच्छिन्नविरसा रागाः खाण्डवाः शाकमामिषम् ॥ ६ ॥

नीना, राजो रमे ताम्बा क्षीरे दधनि दृश्यते ।

ग्यावा पीताऽसिता तक्ने हृने पान्थेयसन्निभा ॥ ७ ॥

कालो मद्याग्भसोः घोद्रे हरितैर्नेऽन्धोपमा ।

पाकः फलानानामाना पक्तानां परिकोधनम् ॥ ८ ॥

द्रव्याणामाद्रुक्ताणां स्यातां स्यानिविवर्णते ।

चूर्णानां कठिनानां च भवेत् स्पर्शविपर्ययः ॥ ९ ॥

मान्द्यस्य स्फुटिताग्रत्वं स्यान्निर्यन्थान्तरोद्भवः ।

ध्याममण्डलता वस्ते शदनं तन्तुपक्ष्याम् ॥ १० ॥
 धातुमोक्तिककाष्ठाश्मरत्नादिषु मलाक्षता ।
 स्नेहसर्गप्रभाहानिः सप्रभत्वं तु मृण्मये ॥ ११ ॥
 विषदः श्यावशुक्लास्यो विलघ्ना वीजते दिशः ।
 स्नेहवेपथुमांस्त्वस्तो भीतः स्रज्जति जृम्भते ॥ १२ ॥
 प्राप्यान्नं सविषं त्वग्निरेकावर्त्तः स्फुटत्यति ।
 शिखिकण्ठाभधूमाचिरनर्चिर्वीघ्नगन्धवान् ॥ १३ ॥
 भ्रियन्ते मक्षिकाः प्राश्य काकः धामस्वरो भवेत् ।
 उत्क्रोशन्ति च दृष्ट्वैतच्छुकदालूहसारिकाः ॥ १४ ॥
 हंसः प्रसृजति ग्लानिर्जीवञ्छोवस्य जायते ।
 चकोरस्याधिबैराग्यं कौशस्य स्यात् मदोदयः ॥ १५ ॥
 कपोतपरभृहचक्रवाका जहत्यसून् ।
 उड्गे गच्छति मार्जारः शकृत् सुचति वानरः ॥ १६ ॥
 हृष्येन् मयूरस्तद् दृष्ट्वा मन्दतेजो भवेद्विषम् ।
 इत्यन्नं विषमज्ज्वाला त्वज्जिदेव प्रयत्नतः ॥ १७ ॥
 यथा तेन त्रिपक्षोरन्नपि न क्षुद्रजन्तवः ।
 स्पष्टे तु कण्डूदाहोषाञ्चरार्तिस्फोटसुप्तयः ॥ १८ ॥
 मण्डरोमच्युतिः शीतः सेताद्या विषनाशनः ।
 शस्त्रास्तत्र प्रलेपाद्यैव्यचन्दनपद्मैः ॥ १९ ॥
 ससोमयत्नगान्भीमपद्मकुठासृतानतैः ।
 सालाजिह्वोदयार्ज्यान्मूपा विमिचिमायनम् ॥ २० ॥
 दन्तहर्षो रसाक्षत्वं उदुस्तम्भश्च वक्तुम् ।
 मेघ्याद्यैस्तत्र गरुडूपाः सर्वं च विषनिहितम् ॥ २१ ॥
 धामाश्रयगते स्नेहमूर्च्छाधानमदभ्रमाः ।

रोमहर्षो वमिर्दाह्यक्षुर्हृदयरोधनम् ॥ २२ ॥
 विन्दुभियाचयोऽङ्गानां पक्ताग्रयगते पुनः ।
 अनेकवर्णं वमति मृत्रयत्यतिसार्थ्यते ॥ २३ ॥
 तन्द्रा कथत्वं पाण्डुत्वमुदर वलसंचयः ।
 तयोर्वान्तविरिक्तस्य हरिद्रे कटभो गुडम् ॥ २४ ॥
 सिन्दुवारितनिष्पायदापिकाग्रतपर्थिकाः ।
 तण्डुलोयकमूलानि कुक्कुटाण्डमवल्याजम् ॥ २५ ॥
 भावनाञ्जनपानेषु योजयेद्विषगान्तये ।
 विषमुक्ताय दद्यात् शुढार्योर्ध्वमधस्तथा ॥ २६ ॥
 सूक्ष्मं ताम्ररजः काले सचोद्रे हृदियोधनम् ।
 शुडे हृदि ततः प्राण हेमचूर्णस्य दापयेत् ॥ २७ ॥
 न सज्जते हेमपाद्रे पद्मपत्रेऽभ्युपदिपम् ।
 जायते विपुल चायुर्गरेष्थेऽपि विधिः स्मृतः ॥ २८ ॥
 विरुद्धमपि चाहार विद्यादिपगरोपमम् ।
 पानूपमामिष मापचोद्रेचोरविरुद्धकैः ॥ २९ ॥
 विरुध्यते सह विमैर्मूलकेन गुडेन वा ।
 विमेषात् पयसा गत्स्या मत्स्येष्वपि विलोचिमः ॥ ३० ॥
 विरुद्धमन्त्रं पयसा सह सर्वं फलं तथा ।
 तद्वत् कुलत्वरसकण्टुपक्षमकुटकाः ॥ ३१ ॥
 भक्षयित्वा हर्षितक मूलकादि पयस्यनेत् ।
 पाराह व्याधिषा नाद्यादध्वा पृथक्कुक्कुटो ॥ ३२ ॥
 पाममासानि पिबेन नापसूपेन मूलकम् ।
 पन्वि कुगुग्गुमादेन विमैः सह विरुद्धकम् ॥ ३३ ॥
 नापसूपगुग्गुचोरदध्यान्यैर्त्तक्रुजं फनम् ।

फलं कदल्यास्तक्रेण दद्यात्तालफलैर्न वा ॥ ३४ ॥
 कणोपशाभ्यां मधुना काकमार्ची मुहनेन वा ।
 सिद्धां वा मत्स्यपचने पचने नागरस्य वा ॥ ३५ ॥
 सिद्धामन्यत्र वा पात्रे कामात्तामुपितां निशाम् ।
 मत्स्यनिस्तलनस्त्रे हसाधिताः पिप्पलीस्यजेत् ॥ ३६ ॥
 कांस्ये दशाहमुपितं सर्पिरूष्णं त्वरुष्करे ।
 भासो विरुध्यते शूल्यः कम्पिस्तक्रसाधितः ॥ ३७ ॥
 ऐकध्यं पायससुराक्षशराः परिवर्जयेत् ।
 मधुसर्पिर्वसातैलपानीयानि द्विगुस्तियः ॥ ३८ ॥
 एकत्र वा समांशानि विरुध्यन्ते परस्परम् ।
 भिन्नांशे अपि भक्ष्यान्वे दिव्यवार्यनुपानतः ॥ ३९ ॥
 मधुपुष्करवीजं च मधुमैर्यथाकारम् ।
 मथ्यानुपानः सैरेयो हारिद्रः कटुतैलवान् ॥ ४० ॥
 उपोदकातिसाराय तिलकल्केन साधिता ।
 बलाका यारुणीयुक्ता कुत्सापैश्च विरुध्यते ॥ ४१ ॥
 ऋष्टा वराहवसया सैव सद्यो निहन्यसून् ।
 तद्वृत्तिनिरिपघ्नाद्यगोधालावकपिञ्जलाः ॥ ४२ ॥
 ऐरुङ्गेनाग्निना सिद्धास्तत्तैलेन विमुच्छिताः ।
 जारोतमांसं हारिद्रशूलकयोतयाचितम् ॥ ४३ ॥
 हारिद्रवज्जिना सद्यो ध्यापादयति जरेवितम् ।
 भक्ष्यपांशुपरिध्वस्तं तदेव च समाचिकन् ॥ ४४ ॥
 यत्किञ्चिदोषमुक्तेष्वन हरेत् तत्कर्मासतः ।
 विरुद्धं शुद्धिरवेष्टा शमो वा तद्विरोधिभिः ॥ ४५ ॥
 द्रव्यैस्तेरेव वा पूर्वं शरीरस्याभिसंस्कृतिः ।

व्यायामस्त्रिग्वदीप्ताग्निवयःस्वबलशालिनाम् ॥ ४६ ॥

विरोध्यपि न पीडायै सात्त्विकमन्यं च भोजनम् ।

पादेनापथ्यमभ्यस्ता पादपादेन वा त्वजेत् ॥ ४७ ॥

निपेयेत हितं तद्वटेकद्वित्र्यन्तरीकृतम् ।

अपथ्यमपि हि त्वक्तं ग्रीसितं पथ्यमेव या ॥ ४८ ॥

सात्त्विकासात्त्विकारिकाया जायते सहस्रान्यथा ।

क्रमेणापचिता दीपाः क्रमेणोपचिता गुणाः ॥ ४९ ॥

नाप्रवृन्ति पुनर्भाष्यमप्रकम्पया भवन्ति च ।

अत्यन्तसन्निधानानां दीपाणां दूषणात्मनाम् ॥ ५० ॥

अहितैर्दूषणं भूयो न विद्वान् कर्तुर्नर्हति ।

आहारशयनव्रज्यैर्व्युक्त्या प्रयोजितैः ॥ ५१ ॥

शरीरं धार्यते नित्यमागारमिव धारणैः ।

आहारो वर्णितस्तत्र तत्र तत्र च वक्ष्यते ॥ ५२ ॥

निद्रायत्तं शुखं दुःखं पुष्टिं कार्यं वलाचलम् ।

वृषताः क्षीयताः श्रानमश्रान जीवितं न च ॥ ५३ ॥

अकालेऽतिप्रसङ्गाच्च न च निद्रा निपेयिता ।

सुद्यायुषौ परा कुर्यात्कालरात्रिरिवापरा ॥ ५४ ॥

रात्रौ जागरणं रुधं स्निग्धं प्रस्रपनं दिवा ।

अरुचमनभिष्यन्दि त्वासीनप्रचक्षायितम् ॥ ५५ ॥

ग्रीष्मे वायुचयादानरीक्ष्यरात्र्यभ्यभाषतः ।

दिवास्त्रयो हितोऽन्धस्मिन् कफपित्तकरो हि सः ॥ ५६ ॥

सुप्ता तु भाययानाध्वमग्नस्रोभारकर्मभिः ।

क्षोधयोगकर्मैः क्षान्तान् ग्रासद्विधातिसारिण ॥ ५७ ॥

उपशान्तावनशीलघतलट्शूनपीडितान् ।

अजीर्णाभिहतोऽनान् दिवास्वप्नोचितानपि ॥ ५८ ॥
 धातुसाध्यं तथा ह्येषां श्लेष्मा चाङ्गानि पुथ्यति ।
 बहुमेदः कफा स्वप्नः स्नेहिनित्याय नाहनि ॥ ५९ ॥
 विषार्तः कण्ठरोगी च नैव जातु निशास्वपि ।
 अथालशयनाभोऽहज्वरस्तैमित्यपोनसाः ॥ ६० ॥
 शिरोरुक्षोऽफहृन्नासस्तोरोऽग्निमन्दताः ।
 तत्रोपधास्यमनस्वेदनायनमौषधम् ॥ ६१ ॥
 योजयेदतिनिद्रायां तीक्ष्णं प्रच्छेदनास्त्रनम् ।
 मायनं क्षुत्तनं चिन्तां व्यवयं शोकभीक्षुधः ॥ ६२ ॥
 एभिरेव च निद्राया नाशः श्लेष्माति संचयात् ।
 निद्रानाशादहमर्देऽग्निरोगोरवजृम्भिताः ॥ ६३ ॥
 बाध्यं ग्लानि भ्रमापक्षितन्द्रारोगाय यातजाः ।
 यथाकालमती निद्रो गत्रो सेवेत सात्वरतः ॥ ६४ ॥
 असात्माक्लागगर्द्वं पातः स्वप्यादभुक्तवान् ।
 शूलयेकन्दनिद्रसु शीरमशरमान् दधि ॥ ६५ ॥
 अभ्यङ्गोद्वर्तनश्चानमूर्ध्वकर्णाक्षितर्पणम् ।
 कान्ताबाहुनताश्चेपो निर्हतिः क्षतकृत्यता ॥ ६६ ॥
 मनोऽनुश्रुता विषयाः कामं निद्रासुखप्रदाः ।
 ब्रह्मचर्यरतेर्याम्यसुखनिमृदचेतसः ॥ ६७ ॥
 निद्रा गन्तोपयस्य स्व कानं नातिवर्तते ।
 याम्यधर्मे न्यजेदागीमनुत्तानां रजस्रजाम् ॥ ६८ ॥
 अप्रियामप्रियाशरां दुष्टमहीर्षमेहनरम् ।
 पतिम्यूनरुगां शूरां गर्भिणीमन्ययोपितम् ॥ ६९ ॥
 वर्षिणीमन्योनिं च गुहदेयवृषास्रयम् ।

चैत्यश्मशानायतनचत्वराम्बुचतुष्पथम् ॥ ७० ॥

पर्वाण्यनङ्ग दिवस गिरोद्धटयताडनम् ।

अत्याशितोऽष्टतिः क्षुदान् दुःस्मिताङ्गः पिपासितः ॥ ७१ ॥

बालो वृद्धोऽन्यवेगार्तस्त्र्यजेद्रोगी च मैथुनम् ।

सेवेत कामतः काम व्यतो बाजीकृता हिमे ॥ ७२ ॥

व्रजहाइसन्तगरदोः पचाद्वर्षानिदाघयोः ।

भ्रमस्तमोऽदोर्ध्वस्यघनधात्विन्द्रियक्षयः ॥ ७३ ॥

अपर्वमरणं च श्यादन्यथा गच्छत स्त्रियम् ।

स्मृतिमेधायुरारोग्यपुष्टीन्द्रिययोगबलैः ।

पथिका मन्दजरसी भयन्ति स्त्रीषु सयताः ॥ ७४ ॥

छानानुनेपमहिमानिलशृण्वश्चाद्य-

शीताम्बुदुग्धरसयूपसुरापसन्नाः ।

सेवेतचानुगमन विरतो रतस्य-

तस्यैव माशुयपुप पुनरेति धाम ॥ ७५ ॥

श्रुतचरितसमृद्धे कर्मदत्ते दयालो

भिषजि निरनुबन्ध देहरक्षा निवेद्य ।

भवति विपुनतेजः स्वास्थ्यशौर्त्तिप्रभावः

श्रुक्कुमनफलभोगो भूमिमानविरायुः ॥ ७६ ॥

चष्टमोऽध्यायः ।

मात्राशौ सर्वकालं स्यात् मात्रा ह्यग्नेः प्रवर्त्तिका ।
 मात्रां द्रव्यास्यपेक्षन्ते गुरुण्यपि लघून्वपि ॥ १ ॥
 गुरुणामर्हसौहित्यं लघूनां नातिदृप्तता ।
 मात्राप्रमाणं निर्दिष्टं सुखं यावद्विलीयति ॥ २ ॥
 भोजनं ह्येनमात्रं तु न बलीपक्षयोजने ।
 सर्वेषां वातरोगाणां हेतुतां च प्रपद्यते ॥ ३ ॥
 अतिमात्रं पुनः सर्वाणांश्च दोषान् प्रक्षीपयेत् ।
 पीडयानां हि वाताद्यां युगपत् तेन कीविताः ॥ ४ ॥
 चामिनास्तेन दुष्टेन तदेवाविश्य क्षुब्धते ।
 विष्टम्भयन्तीऽलसकं व्याधयन्ती विसृचिकाम् ॥ ५ ॥

यान्तस्त्रिर्यक्तनुं सर्वां दण्डवत् स्तम्भयन्ति चेत् ॥ १२ ॥

दण्डकालसकं नाम तं त्वजेदाशुकारिणम् ।

निरुद्धाध्यशनाजीर्णशोलिनी विपलक्षणम् ॥ १३ ॥

ग्रामदीप महाघोरं वर्जयेद्विषसन्नकम् ।

विषरूपाशुकारित्वाद्विरुद्धोपक्रमत्वतः ॥ १४ ॥

अथाममनसीभूत साध्यं त्वरितमुक्तिखेत् ।

पीत्वा सीप्रापटुफलं वार्युणं योजयेत्ततः ॥ १५ ॥

स्वेदनं फलवर्ति च मलवातानुलोमनीम् ।

नाम्यमानानि चाङ्गानि भृगं म्विद्वानि वेष्टयेत् ॥ १६ ॥

विस्त्रयामतिवृद्धायां पाण्डुरोर्दाहः प्रगस्यते ।

तद्वह्न्योपवास्यैव विरिक्तवदुपाचरेत् ॥ १७ ॥

दीप्रातिरपि नाजीर्णीं पिबेच्छूलक्ष्मीपधम् ।

ग्रामसन्निहनीनालं पक्तुं दीपोपधायनम् ॥ १८ ॥

निहन्त्यादपि चैतपां विभ्रमः सहसातुरम् ।

जीर्णाग्ने तु भैषज्यं युञ्ज्यात् स्थाव्यगुरुदरं ॥ १९ ॥

दीपमेपस्य पाकार्यमग्नेः सन्धुक्षणाच्च ।

शान्तिरामविकाराणां भवति त्वपतर्पणात् ॥ २० ॥

त्रिविधं त्रिविधे दीपे तत्क्षमीष्य प्रयोजयेत् ।

तत्त्वान्ये न्यतुनं पथ्यं मध्ये सद्धनपाचनम् ॥ २१ ॥

प्रभूतं शोधनं तद्वि मूलादुन्मूलवेष्टनम् ।

एवमन्यानिपि व्याधीन् शनिदानविपर्यात् ॥ २२ ॥

चिकित्से दनुवन्धे तु सति हेतुविपर्ययम् ।

न्यक्षा यथायथं येषां युञ्ज्याद् व्याधिविपर्ययम् ॥ २३ ॥

तदर्थकारि वा पक्वे दोषे त्विडे च पाचके ।

हितमभ्यञ्जनस्नेहपानवस्थ्यादियुक्तितः ॥ २४ ॥

अजीर्णं च कफादामं तत्र शोफोऽक्षगण्डयोः ।

सद्यो भुक्त इयोद्धारः प्रसेकोत्क्लेशगौरवम् ॥ २५ ॥

विट्त्वमनिसाच्छूलयिवन्धाधानसादक्षम् ।

पित्तादिदग्धं तृणोद्भ्रमास्तोद्धारदाहवत् ॥ २६ ॥

सङ्घनं कार्यमामे तु विट्व्ये स्वेदनं भृशम् ।

विदग्धे घननं यद्वा यथावस्थं हितं भवेत् ॥ २७ ॥

शरीयसी भवेत्तोनादामादेव विलम्बिका ।

कफवातानुवदामनिङ्गा तत्क्षमसाधना ॥ २८ ॥

अथवा हृदध्यया शुद्धेऽप्युद्धारै रसगीयतः ।

शयीत किञ्चिदेवात्र सर्वस्यानागितो दिवा ॥ २९ ॥

स्वप्यादजीर्णं सञ्जातमुभयोद्याग्नितं लघु ।

विषयोऽतिपहृतिर्वा ग्लानिर्मातृतन्मूढता ॥ ३० ॥

अजीर्णनिद्रां सामान्यं निट्व्यो गौरवं भ्रमः ।

न चातिमात्रमेवात्रमामदीपाय वैधनम् ॥ ३१ ॥

दिट्विदग्धदग्धामगुरुकृत्तुमाशुचि ।

विटादि गुल्फमत्यगुपुतं पाचं न लीर्यति ॥ ३२ ॥

नपतसेन भुक्तं च शोकक्रोधश्रद्धादिभिः ।

मित्यं पचमपच्यं च भुक्तं ममघनं मतम् ॥ ३३ ॥

विद्यादध्ययनं भूयो भुक्त्योपरिभोजनम् ।

अकामे वदु चाप्यं वा भुक्तं तु विषमागमम् ॥ ३४ ॥

चोष्णप्रेताति शत्रुं वा चोष्णं प्याधौन् सऽग्निं वा
कामे वायव्यं शुचि हितं चित्वाणं अनु तन्मनाः ॥

पद्मं मधुरमाय नातिद्रुतविनम्बितम् ।

स्नातः शुद्धान् विविक्तस्था घातपादकराननः ॥ ३६ ॥

तर्पयित्वा पितुः देवानतिथीन् बालकान् गुरुन् ।

प्रत्यवेक्ष्य तिरयोऽपि प्रतिपन्नपरिग्रहान् ॥ ३७ ॥

समीक्ष्य सम्यगात्मानमनिन्दन्ननुवन् द्रवम् ।

इष्टमिष्टैः सहाग्रोयाण्डुचिभक्तजनाहृतम् ॥ ३८ ॥

भोजनं दृष्टकेशादिजुष्टमुष्णीकृतं पुनः ।

शाकाधराक्षभूयिष्ठमत्युष्णलवणं त्यजेत् ॥ ३९ ॥

किलाटदधिकूचोकाचारशुक्ताममूलकम् ।

ऊग्रशुक्लवराहाविगोमक्ष्यमहिषामिषम् ॥ ४० ॥

मापनिष्पातशालूकविसपिष्टविरूढकम् ।

शुष्कमाकानि यवकान् फाणितं च न शीलयेत् ॥ ४१ ॥

शीलयेच्छालिगोधूमयवषष्टिकजाङ्गलम् ।

पथ्यामलकमृद्वीकापटोलीसुहृगर्कराः ॥ ४२ ॥

दृतदिव्यीदकघोरक्षोद्रदाडिमसैन्धवम् ।

त्रिफला मधुसर्पिर्भ्यां निशि नेत्रबलाय च ॥ ४३ ॥

स्नायमानुष्ठानकृत्तयश्च रोगोष्णेदकरं च यत् ।

विसेक्षुमोचचोचाम्रमोदक्रीत्कारिकादिकम् ॥ ४४ ॥

अद्यादद्रव्यं शुक्लं स्निग्धं स्वादु मन्दं स्थिरं पुरः ।

विपरीतमतयान्ते मध्येऽग्नमवणोत्कटम् ॥ ४५ ॥

असेन कुक्षेर्होवशीं पानेनैकं प्रपूरयेत् ।

आययं पवनादीनां चतुर्थमवशेषयेत् ॥ ४६ ॥

अनुपानं हिमं धारि यवगोधूमयोर्द्वितम् ।

दक्षिं मये विषे चाद्रे काण्यं पिष्टमयेतु तु ॥ ४७ ॥

शाकमुद्गादिविहृतो मस्तुतक्रान्तकाञ्चिकम् ।
 सुरा कृशानां पुष्यर्धं स्थूलानां तु मधूदकम् ॥ ४८ ॥
 शोषे मांसरुची मद्यं मांसे स्वल्पे च पावके ।
 व्याध्यौषधाध्नभाष्यस्त्रीसक्तृनातपकर्मभिः ॥ ४९ ॥
 चीणे हृदे च भाले च पयः पय्यं यद्यामृतम् ।
 विपरीतं यदन्नस्य गुणैः स्यादविरोधि च ॥ ५० ॥
 अमुपानं समासेन सर्वदा तग्नगस्यते ।
 अमुपानं करोत्यूर्जां हृत्तिं ध्यातिं हृदाङ्गताम् ॥ ५१ ॥
 अससङ्गातग्रैथिल्यविकृतिज्वरण्यानि च ।
 नोर्ध्वं जन्तुगदग्नासकाशोरः क्षतपीनमे ॥ ५२ ॥
 शीतभाष्यप्रसङ्गे च स्वरभेदे च तद्वितम् ।
 प्रक्षिप्तदेहमेवाचिगलरोगग्रणातुराः ॥ ५३ ॥
 पानं त्यजेयुः

सर्वथ भाष्याध्वगयनं त्यजेत् ।

पीत्वा भुक्त्वाऽऽतपं यद्धिं यानं प्रयनवाहनम् ॥ ५४ ॥
 प्रष्टे विष्मूषे दृदि सुषिमले दीपे स्वपथने
 विगुणे चोद्दारे सुदुपगमने यातेऽनुसरति ।
 तयाग्नापुद्गले विगदकरणे दृष्टे च सुनयो
 प्रयुञ्जीताहारं विधिनिवर्तितः कालः कष्टि मतः ॥ ५५ ॥

—०—

नवमोऽध्यायः ।

अष्टाष्टो दद्यादिविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यायामः ।

द्रव्यमेव रसादीनां श्रेष्ठं ते हि तदाश्रयाः ।

पञ्चभूतात्मकं तत्तु

ध्यामधिष्ठाय जायते ॥ १ ॥

अश्विन्योऽग्नियवन्नभसां समवायतः ।

तन्निवृत्तिर्विशेषश्च व्यपदेशस्तु भूयसा ॥ २ ॥

तस्मान्नैकरसं द्रव्यं भूतसङ्घातसम्भवात् ।

नैकदीपास्मातो रोगास्तत्र व्यक्ती रसः स्मृतः ॥ ३ ॥

अव्यक्तंऽमुरसः किञ्चिदन्ते व्यक्तीऽपि वेद्यते ।

गुर्वादयो गुणा द्रव्ये पृथिव्यादौ रसाश्रये ॥ ४ ॥

रसेषु व्यपदिश्यन्ते साहचर्योपचारतः ।

तत्र द्रव्यं गुरुस्थूलस्थिरगन्धगुणोत्प्लवणम् ॥ ५ ॥

पार्थिवं गौरवस्थैर्यमहातीपचयावहम् ।

द्रवगीतगुरुस्निग्धमन्दसान्द्ररसोत्प्लवणम् ॥ ६ ॥ १०

पाप्यं क्षेहनविष्यन्त्क्लेदप्रह्लादवन्धकम् ।

रूक्षतीक्ष्णोऽग्निशेदसुक्ष्मरूपगुणोत्प्लवणम् ॥ ७ ॥

पान्ने च दाहभावरूपप्रवागपचनात्मकम् ।

वायश्च रूक्षविशदं लघुस्पर्शगुणोत्प्लवणम् ॥ ८ ॥

रीक्ष्यलाघववैशद्यविचारग्लानिकारकम् ।

नाभसं सूक्ष्मविशदं लघुशब्दगुणोत्प्लवणम् ॥ ९ ॥

सौपथ्यलाघवकरं

जगत्त्रैव मनीषधम् ।

न किञ्चिद्विशते द्रव्यं वशास्मानार्थप्रोगयोः ॥ १० ॥

द्रव्यनूर्द्ध्वगजं तत्र प्राप्तीऽग्नियवन्नोत्कटम् ।

अधीगामि च भूयिष्ठं भूमितोयगुणाधिकम् ॥ ११ ॥

इति द्रव्यं रसान् मेदैरुत्तरर्षोपदेव्यते ।

वीर्यं पुनर्घदन्येके गुरुस्त्रिगुह्यमं मृदु ॥ १२ ॥

मधुरघोषातीक्ष्णश्च तदेवं मरुमष्टधा ।

चरकस्वाह वीर्यं तद् येन या क्रियते क्रिया ॥ १३ ॥

नावीर्यं कुरुते किञ्चित् सर्वा वीर्यलता हि सा ।

गुर्वादिवेष वीर्याख्या तेनान्वर्धेति वस्यते ॥ १४ ॥

समग्रगुणमारेषु गन्तव्यत्कर्षविवर्त्तिषु ।

व्याहाराय मुख्यत्वाद्वद्वद्वयप्रवृत्त्यादपि ॥ १५ ॥

अतश्च विपरीतत्वात्सम्भवन्त्यपि नैव सा ।

विवक्ष्यते रसाद्येषु वीर्यं गुर्वादयो ह्यतः ॥ १६ ॥

उष्णं शीतं द्विधैवान्ये वीर्यमाचक्षतेऽपि च ।

नानाकर्ममपि द्रव्यमग्नीषोमी महाबन्धो ॥ १७ ॥

व्याकथ्यतां अगांश्च नातिक्रामति जातुचित् ।

तवीर्यं भ्रमलङ्घनानिस्त्रिददाहाशुपाकिताः ॥ १८ ॥

भ्रमश्च धातुकफयोः करोति शिशिरं पुनः ।

ह्लादन जीवनं स्तम्भं प्रसादं रक्तपित्तयोः ॥ १९ ॥

कठरेणाग्निना योगावयवदेति रसान्तरम् ।

रसानां परिणामान्ते स विपाकः इति स्मृतः ॥ २० ॥

स्वादुः पटुश्च मधुरमम्लोऽक्षं पथ्यते रसः ।

तिक्तोष्णकषायाणां विपाकः प्रायशः कटुः ॥ २१ ॥

रसैरसौ तुल्यफलस्तत्र द्रव्यं शुभाशुभम् ।

किञ्चिद्भवेन कुरुते कर्म पाकेन वापरम् ॥ २२ ॥

शुणान्तरेण वीर्येण प्रभावेणैव किञ्चन ।

यद्यद्वद्व्ये रसादीनां वलयत्त्वेन वर्त्तते ॥ २३ ॥

अभिभूयेतरांस्तत्तत्कारणत्वं प्रपद्यते ।
 विरुद्धगुणसंगोगे भूयसाख्यं हि ज्ञेयते ॥ २४ ॥
 रसं विपाकस्तौ वीर्यं प्रभावस्तान्यपोहति ।
 बलसाम्ये रसादीनामिति नैसर्गिकं बलम् ॥ २५ ॥
 रसादिसाम्ये यत्कण्यं विशिष्टं तत्प्रभावजम् ।
 दन्तौ रसाद्यैस्तुलापि चिचकस्य विरेचनी ॥ २६ ॥
 मधुकस्य च मृद्वीका घृत चोरस्य दीपनम् ।
 इति सामान्यतः कर्म द्रव्यादीनां पुनश्च तत् ॥ २७ ॥
 विशिष्टप्रत्ययारब्धद्रव्यभेदेन भिद्यते ।
 स्वादुर्गुरुय गांधूमो वातजिह्वातल्लघवः ॥ २८ ॥
 लघ्वा मत्स्याः पयः शीतं कटुः सिद्धो न शूकरः ।

दशमोऽध्यायः ।

—::०::—

प्रधातो रसभेदीयमध्यायं ध्यात्वास्यामः ।
 अत्राग्नीऽग्निश्चाव्युत्तेजःप्रधादुभ्यनितनोऽनिर्ले ।
 द्योस्त्वग्नेः क्रमाद्भूतैर्मधुगाटिरसोद्भूतः ॥ १ ॥
 तेषां पिद्याद्रसं स्वादुं यो यत्नमनुस्मिप्यसि ।
 पाप्माद्यमानो देहस्य ह्यादन्नोऽवप्रमादन ॥ २ ॥
 प्रियः पिपीनिकादीनाम्
 चन्द्र. चाक्षयते सुखम् ।
 धर्मयो रोगदस्तागामधिभुषानलोचन ॥ ३ ॥

नवणः स्यन्दयत्यास्यं कपोलगनदाहकृत् ।

तिक्तो विशदयत्यास्यं रसनं प्रतिहन्ति च ॥ ४ ॥

उद्वेजयति जिह्वायं कुर्वन्थिमिषिमां कटुः ।

स्त्रावयत्यक्षिनासास्यं कपोलौ दहतीय च ॥ ५ ॥

कषायो जङ्घयेज्जिह्वां कण्ठस्त्रोतो विबन्धकृत् ।

रसानामिति रूपाणि कर्माणि

मधुरो रसः ॥ ६ ॥

प्राजन्मसाक्षरात् कुरुते धातूनां प्रबलं बलम् ।

वाक्शृङ्गक्षतक्षीणवर्षकेशिन्द्रियौजसम् ॥ ७ ॥

प्रशस्तो वृंहणः कण्ठ्यः स्तन्यसन्ध्यामकानुरः ।

प्रायुष्यो जीवनः स्निग्धः पित्तानिलविषापहः ॥ ८ ॥

कुरुतेत्युपयोगिन समेदःकफजान् गदान् ।

स्यौलगाग्निसादसन्ध्यासमेहगण्डार्बुदादिकान् ॥ ९ ॥

अस्ताऽग्निदौतिकत् स्निग्धो हृद्यः पाचनरोचनः ।

उष्णवीर्यो हिमस्पर्शः प्रीणनः क्लेदनी लघुः ॥ १० ॥

करोति कफपित्तास्त्रं भूदवातानुलोमनम् ।

मोऽत्यभ्यस्तस्नानोः कुर्याच्छैघ्र्यं तिमिरं भ्रमम् ॥ ११ ॥

कण्डुपाण्डुत्ववीर्यसर्पशोफविस्फोटहृत्स्वनान् ।

नवणः श्वाशसह्यातबन्धविषापनोऽग्निकृत् ॥ १२ ॥

क्षेधनः स्वेदनस्त्रीक्ष्णो रोचनश्चेदभेदकृत् ।

मोऽतियुक्तोऽस्त्रपवनं खलति पलित वलिम् ॥ १३ ॥

यट्कुष्ठविषवोरपां जनेत् चपयेद्बलम् ।

तिक्तः स्वयमरोचिष्कृच्छिं क्षमिष्यद्विषम् ॥ १४ ॥

शुष्ठूच्छैर्ज्वरोत्प्रे गदाहपित्तकफान् जयेत् ।

क्लेदमेदीयसामञ्जश्लक्ष्मूत्रोपशोषणः ॥ १५ ॥
 लघुर्मध्ये हिमो रुचः स्तन्यकण्ठविशोधनः ।
 धातुचयानिलव्याधीनतियोगात् करोति सः ॥ १६ ॥
 कटुर्गलामयोद्दकुष्ठानमकशोफजित् ।
 व्रणायसादनस्त्रेहमेदःक्लेदीपशोषणः ॥ १७ ॥
 दीपनः पाचनो रुच्यः शोधनोऽस्य शोषणः ।
 क्षिनत्ति वन्धान् स्त्रांतांसि विहणोति कफापहः ॥ १८ ॥
 कुरुते सोऽतियोगिनं दृष्ट्यां शुक्लघनचयम् ।
 मूर्च्छामाकुञ्चनं कम्प कटिपृष्ठादिषु व्यग्रम् ॥ १९ ॥
 कपायः पित्तकफहा गुरुरस्त्रविशोधनः ।
 पौडनो रोषणः शीतः क्लेदमेदो विशोषणः ॥ २० ॥
 पामसंस्तम्भनो ग्राही रुक्षांस्तत्त्वक्प्रसादनः ।
 करोति शीलितः सोऽतिविट्भाधानद्बहुजः ॥ २१ ॥
 दृढकार्श्यपौरुषभ्रं यस्तीतोरीधमन्यहान् ।
 पृतहेमगुडाघोडमीचघोचपरूपकम् ॥ २२ ॥
 पभीरुवीरापनसराजादनयनाश्रयम् ॥ २३ ॥
 मेदे चतस्रः पर्णिन्या जीवन्ती जीवकर्षभौ ।
 मधूकं मधुकं विम्वी विदारो ग्रावणीयुगम् ॥ २४ ॥
 घोरशुक्ला तुगाक्षीरी घोरिण्यौ काश्मरी सहे ।
 घोरित्तुगोत्तरचौद्रद्राचादिर्मधुरो गणः ॥ २५ ॥
 पश्यो धाधोक्लाम्ब्यो कामातुलुङ्गाखवेतसम् ।
 दाहिमं रजतं तप्तं चुक्रं पानेयत दधि ॥ २६ ॥
 पाम्रमात्रातर्कं भण्यं कपित्थं करमर्दकम् ।
 परं सोऽर्पणं लण्यं विहं सामुद्रमोद्विदम् ॥ २७ ॥

रोमकं पांसुजं शीसं चारथ्य लेवणो गणः ।
 तिक्तः पटोली वाथन्ती वालुकोशीरचन्दनम् ॥२८॥
 भूनिम्बनिम्बकटुकातगरागुरुवत्सकम् ।
 नक्तमालाद्विरजनीमुस्तमूर्वाटरूपकम् ॥२९॥
 पाठापामार्गकांस्यायो गुडूची धन्वयासकम् ।
 पञ्चमूलं महद्व्याघ्रौ विशालाऽतिविषा वषा ॥३०॥
 कटुको द्विङ्गुमरिचक्षमिजित् पञ्चकीलकम् ।
 कुठेराद्या हरितकाः पित्तं भूचमककरम् ॥३१॥
 वर्गः कपायः पथ्याक्ष गिरीपः रुदिरो मधु ।
 कदम्बोदुम्बरं सुक्ताप्रधानाञ्जनगैरिकम् ॥ ३२ ॥
 घालं कपित्थं खर्जूरं विसपत्नीत्यलादि च ।
 मधुरं श्लेष्मलं प्रायो जीर्णाच्छालियवाहने ॥३३॥
 सुक्ताक्षोधूमतः चोद्गाक्षिताया जाङ्गलामिषात् ।
 प्रायोऽम्लं पित्तजनन दाडिमामलकाहने ॥३४॥
 अपष्यं लवणं प्रायश्चतुषोऽन्यत्र सैन्धवात् ।
 तिक्तं कटु च भूयिष्ठमहर्ष्यं वातकीपनम् ॥३५॥
 ऋते नृतापटोलीभ्यां शुण्ठीक्षणास्त्रिषोऽनतः ।
 कपायं प्रायशः शीतं स्तम्भनं चाभयामृते ॥३६॥
 रसाः कटुग्लानवणा वीर्येणोष्णा यथोत्तरम् ।
 तिक्तः कपायो मधुरस्तद्वदेव च शीतलः ॥३७॥
 तिक्तः कटुः कपायश्च रुचावहमसास्तथा ।
 पटुस्तमधुराः स्निग्धाः सृष्टविष्णूवमाकृताः ॥३८॥
 पटोः कपायस्तथाच मधुरः परम गुरुः ।
 लघुरमः कटुस्तथात्तस्मादपि च तिक्तकः ॥३९॥

संयोगाः सप्तपञ्चाशत् कल्पना तु त्रिपट्टिधा ।

रसानां यौगिकत्वेन यथास्थूलं विभज्यते ॥४०॥

एकैकहीनांस्तान् पञ्च पञ्च यान्ति रसा द्विके ।

त्रिके स्वादुर्देशास्तः षट् त्रीन् षट्पुस्तित्त एककम् ॥४१॥

चतुष्केषु दग्धं स्वादुयतुरोज्ज्वलः षट्, सकृत् ।

पञ्चकेष्वेकमेवास्त्रो मधुरः पञ्च सेवते ।

द्रव्यमेकं षडास्वादमसंयुक्ताय षट्पञ्चाः ॥४२॥

षट्पञ्चकाः षट् च पृथग्रसास्युत्पत्तिर्द्विकौ पञ्चदग्ध प्रकारौ ।

भेदास्त्रिकायिभतिरेकमेकं द्रव्यं षडास्वादमिति त्रिपट्टिः ४ ३

ते रसानुरसती रसभेदास्त्रारतम्यपरिकल्पनया च ।

अभवन्ति गणनां समतीता दीपभेषजवशादुपयोग्याः ॥४४॥

एकादशोऽध्यायः ।

— { —

अथातो दीपादिदिशान्तीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

दीपधातुमन्ना मूलं सदा देहस्य तं चमः ।

उक्ताहोऽस्त्रासनिःश्वानचेष्टाविगमवर्त्तनैः ॥ १ ॥

तम्यम् गन्धं च धानूनामघाणां पाटवेन च ।

पनुगृह्णात्यविकृतः पिब पक्ष्मपदार्थनैः ॥ २ ॥

सुतृह्ण चिमभानेधाधीगोर्णतनुमाद्वैः ।

पेषास्मिरत्यधिपत्यमन्निदम्यसमादिभिः ॥ ३ ॥

प्रीणनं जीवनं लेपः स्नेहो धारणपूरणे ।

गर्भोत्पादस्य धातूनां श्रेष्ठं कर्म क्रमात् स्मृतम् ॥ ४ ॥

अथष्टम्भः पुरीषस्य मूलस्य क्लेदवाहनम् ।

स्वेदस्य क्लेदविधृतिः

तद्वन्तु कुरुतेऽनिसः ॥ ५ ॥

कार्श्यं काष्ण्यं कृष्णकामित्वकम्पानाहमस्रद्वयवान् ।

बलनिद्रेन्द्रियभ्रंशमलापभ्रमदीनताः ॥ ६ ॥

पीतविण्मूत्रनेत्रत्वक्कुतूहदाद्यालनिद्रताः ।

पित्तं

। स्नेहाम्निसदनमशैजालस्यगौरवम् ॥ ७ ॥

श्वेत्यश्वेत्यश्वयाङ्गत्वं श्वासकासातिनिद्रताः ।

रसोऽपि श्लेष्मवद्रक्तं विसर्पघ्नीचविद्रधीन् ॥ ८ ॥

कुष्ठवातास्रपित्तास्त्रगुल्मोपकुश्रमकामलाः ।

आङ्गाम्निनाशसंमोहरक्तत्वङ्मूत्रद्वेषमूत्रता ॥ ९ ॥

मांसं गण्डार्बुदप्रत्यगण्डोरुदरवृद्धता ।

कण्ठादिष्वधिमांसं च

तद्वन्मोदस्तथा श्वमम् ॥ १० ॥

अल्पेऽपि चेष्टिते श्वासं स्फिक्स्थनोदरलम्बनम् ।

अस्थ्यधस्थ्यधिदन्तांश्च

मज्जा नेत्राङ्गगौरवम् ॥ ११ ॥

पर्वसं स्थूलमूलानि कुर्व्यात् कृच्छ्राण्यरूपि च ।

अतिस्रोकामतां वृद्धं शुक्तं शुक्लाश्वरीमपि ॥ १२ ॥

कुचावाधानमाटीषं गौरव वेदनां शक्यत् ।

मूषन्तु वस्तिनिस्रोदं हन्तेऽप्यक्तसंघताम् ॥ १३ ॥

स्वेदोऽतिस्वेददौर्गन्ध्यकण्डूः

एवं च लक्षयेत् ।

द्रूपिकादीनपि मलान् बाहुन्वशुरुतादिभिः ॥ १४ ॥

लिङ्गं चीणेऽनिलेऽङ्गस्य सादोऽल्पं भापिते हितम् ।

संज्ञामोहस्तथा श्लेष्महृद्गुक्तामयसम्भवः ॥ १५ ॥

पित्ते मन्दोऽमलः शीतं प्रमाहानिः

कफे भ्रमः ।

स्त्रीपाशयानां शून्यत्वं हृद्द्रव्यस्यसन्धिताः ॥ १६ ॥

रसे रौघ्यं श्रमः शोषो म्लानिः शब्दासहिष्णुता ।

रक्तेऽत्रगिगिरिप्रोतिगिरिशैधिन्यरुचताः ॥ १७ ॥

भांसेऽक्षग्नानिगण्डस्त्रिकशुष्कता सन्धिवेदनाः ।

मेदसि स्वपनं कट्याः प्रीक्री हृदिः क्षयाङ्गता ॥ १८ ॥

अग्न्युस्थितोदः शदन दन्तकेशनछादिषु ।

भस्यां मज्जनि सौपिथ्यं भ्रमस्तिमिरदर्शनम् ॥ १९ ॥

शुके चिरात् प्रसिष्येत शुकं शोणितमेव वा ।

तोदोऽत्यर्थं हृषण्योर्मेदं धूमायतीय च ॥ २० ॥

पुरीषे वायुरग्नानि सगन्दो वेष्टयन्निव ।

कुक्षौ भ्रमति यात्यूर्ध्वं हृत्पार्श्वे पीडयन् भृगम् ॥ २१ ॥

मूत्रेऽल्पं सूचयेत् क्षण्णादियर्थं मास्त्रमेव वा ।

स्निग्धे रोमण्युतिः स्नायुरोमता स्फुटनं त्वचः ॥ २२ ॥

अन्तर्गतमिति स्फुटनं दुर्लभं अल्पयेत् अल्पम् ।

रोमनायनसंशोषतोद्गून्यत्वनाघवैः ॥ २३ ॥

दोषादीनां यथाप्यं च विद्याद्दृष्टिजनयो भिषक् ।

थरेण विपरोतानां गुणानां यदेनेन च ॥ २४ ॥

हृदि' मलानां सङ्गाच्च चयं चातिविसर्गतः ।
 मलोचितत्वाद् देहस्य चयो हृदे सु पीडनः ॥ २५ ॥
 तत्तास्थनि स्थितो वायुः पित्तं तु खेदरक्तयोः ।
 श्लेष्मा श्लेष्मेषु तेनैषामाश्रयाश्रयिणां मिथः ॥ २६ ॥
 यदेकस्य तदन्यस्य वर्धनक्षपणौषधम् ।
 अस्थिभारुतयोर्नैवं प्रायो हृदिर्हि तर्पणात् ॥ २७ ॥
 श्लेष्मणानुगता तस्मात् संचयस्तद्विपर्ययात् ।
 वायुनानुगतो-

ऽस्माच्च हृदिचयसमुद्भवान् ॥ २८ ॥
 विकारान् साधयेच्छीघ्रं क्रमात्तद्वृत्तवृत्तैः ।
 वायोरन्यत्र तज्जांस्तु तैरेवोत्क्रमयोजितैः ॥ २९ ॥
 विशेषाद्रक्तवृत्तान् रक्तस्रुतिविरेचनैः ।
 मांसहृदिभवान् रोगान् शूलचाराग्निकर्माभिः ॥ ३० ॥
 स्थौल्यकाश्यापचारेण मेदोजानस्थिसंचयात् ।
 जातान् चीरयतेस्त्रिक्तसंयुतैर्वस्त्रिभिस्तथा ॥ ३१ ॥
 विट् हृदिजानतीसारक्रियया विट्चयोद्भवान् ।
 मेपाजमध्यकुल्माषयधमापहयादिभिः ॥ ३२ ॥
 मूत्रहृदिचयोत्थांश्च मेहकृच्छ्रचिकित्साया ।
 व्यायामाभ्यञ्जनस्वेदमद्यैः स्वेदचयोद्भवान् ॥ ३३ ॥
 अम्लानम्लस्य कारयन्नेरंशा धातुषु संल्लिताः ।
 तेषां सादातिदीप्तिभ्यां धातुहृदिचयोद्भवः ॥ ३४ ॥
 पूर्वो धातुः परं कुर्याद्वृद्धः चीणश्च तद्विधम् ।
 दोषा दुष्टा रसैर्धातून् दूषयन्त्युभये मलान् ॥ ३५ ॥
 अधो ह्ये सप्त गिरसि खानि स्वेदयहानि च ।

मना मलायनानि सूर्यधाम्बं तेष्वतो गदा ॥ ३६ ॥

श्लोक्तु तेजो धातूनां शुक्लान्तानां परं स्मृतम् ।

हृदयस्यमपि व्यापि देहस्थितिनिबन्धनम् ॥ ३७ ॥

स्निग्धं सोमात्मकं शुद्धमीपल्लोहितपीतकम् ।

यन्नाशे नियतं नाशो यस्मिं स्तिष्ठति तिष्ठति ॥ ३८ ॥

निष्पद्यन्ते यतो भावा विविधा देहसंश्रयाः ।

श्लोकां चीयेत कोपक्षुत्धानशोकग्रमादिभिः ॥ ३९ ॥

विभेति दुर्बलोऽभीष्टं ध्यायति व्यथितेन्द्रियः ।

विच्छादो दुर्मना रुचो भवेत् क्षामश्च तत् क्षये ॥ ४० ॥

जीवनीयोपधक्षोररसाद्यास्तत्र भेषजम् ।

श्लोको विवृद्धो देहस्य तुष्टिपुष्टिबलोदयः ॥ ४१ ॥

यदस्य देष्टि यदपि प्रार्थयेताविरोधि तु ।

तत्तत्तज्जन् समग्रं यतो तौ तौ हृदिचरौ जयेत् ॥ ४२ ॥

कुर्वते हि रुचिं दोषा विपरीतसमानयोः ।

हृदाः चीणाय भूयिष्ठं लक्षयन्त्ययुधास्तु न ॥ ४३ ॥

यथावर्त्तं यथास्वं च दोषा हृदा वितन्वते ।

रूपाणि जहति चीणाः समाः स्वं कर्म कुर्वते ॥ ४४ ॥

य एव देहस्य समा विवृद्धौ त एव दोषा विपरीतवधाय ।

यन्मादतस्ते हितचर्ययेव चवाहित्वेतिव रक्षणीया ॥ ४५ ॥

हादगोऽध्यायः ।

—४—

पचातो दीपमेदीयाध्यायं व्यास्याम्याम ।

पक्वाशयकटीसक्थिश्रोत्रास्थिसर्शनेन्द्रियम् ।

स्यानं वातस्य तत्रापि पक्वाधानं विशेषतः ॥ १ ॥

नाभिरामाशयः खेदो लसीका रुधिरं रसः ।

दृक् स्पर्शनं च पित्तस्य नाभिरन्न विशेषतः ॥ २ ॥

उरःकण्ठशिरःक्षीमपर्वार्यामामाशयी रसः ।

मेदो घ्राणं च जिह्वा च कफस्य सुतरामुरः ॥ ३ ॥

प्राणादिभेदात् पञ्चाम्ना वायुः

प्राणोऽथ मूर्धनः ।

उरःकण्ठधरो बुद्धिहृदयेन्द्रियचित्तधृक् ॥ ४ ॥

हृत्पित्तवधूद्वारनिःश्वासान्नप्रवेशकृत् ।

उरः स्यानमुदानस्य नासानाभिगलांश्चरेत् ॥ ५ ॥

याक्प्रवृत्तिप्रयत्नीर्जाबलवर्षस्मृतिक्रियः ।

ध्यानो हृदि स्थितः कृत्स्नदेहधारो महाजवः ॥ ६ ॥

गत्यपक्षिपणोत्प्लेपनिमेषीगोपणादिकाः ।

प्रायः सर्वाः क्रियान्तस्मिन् प्रतिबद्धाः शरीरिणाम् ॥ ७ ॥

समानोऽग्निसमीपस्थः कीर्त्ते चरति सर्वतः ।

अन्नं गृह्णाति पचति विवेचयति मुञ्चति ॥ ८ ॥

अपानोऽपानगः श्रोत्रिष्वन्तिमेदोःरुगोचरः ।

शुक्रार्चवगुरुभूषगर्भनिष्क्रमणक्रियः ॥ ९ ॥

पित्तं पटात्मकं तच्च पक्वामाशयमध्यगम् ।

पचभुतात्मकत्वेऽपि यत्तैजसगुणोद्भवात् ॥ १० ॥

सात्त्विकवत् पाकादिकर्मेवान्नमश्विदितम् ।

पचत्यर्चं विभजते मारुकिदो घृचक् तथा ॥ ११ ॥

तथैवमेव पित्रानां निपाणामप्यनुपदम् ।

करोति बलदानेन पाचकं नाम तत् स्मृतम् ॥ १२ ॥

भामाशयायय पित्तं रञ्जकं रसरञ्जनात् ।

युग्मिन्धाभिमानाद्यैरभिप्रेतार्थसाधनात् ॥ १३ ॥

साधकं हृदयं पित्तं

रूपालोचनतः रयतम् ।

दृक्स्थमालोचकं

त्वक्स्थं भ्राजकं भ्राजनात् त्वचः ॥ १४ ॥

श्लेष्मा तु पञ्चधो-

रस्यः स त्रिकस्य स्ववीर्यतः ।

हृदयस्याववीर्याच्च तत्स्य एवाभ्युत्कर्षणा ॥ १५ ॥

कफधाम्नां च श्लेष्माणां यत्करोत्ववस्तम्बनम् ।

अतोऽवस्तम्बकः श्लेष्मा

यस्यामाशयसंस्थितः ॥ १६ ॥

क्षेदकः सोऽन्नसङ्घातक्षेदनात्

रसयोधनात् ।

योधको रसनास्यायी

शिरःसंक्षोद्यतर्पणात् ॥ १७ ॥

तर्पकः

सन्धिसंश्लेषात् श्लेष्मकः सन्धिषु स्थितः ।

इति प्रायेण दोषाणां स्थानान्यविद्यतामनाम् ॥ १८ ॥

व्यापिनामपि जानीयात् कर्माणि च पृथक् पृथक् ।

उष्णेन युक्ता रुक्षाद्या वायोः कुर्वन्ति सञ्चयम् ॥ १९ ॥

शीतेन कोपमुष्णेन शमं सिन्धादयो गुणाः ।

शीतेन युक्ताक्षीर्याद्याययं पित्तस्य कुर्वते ॥ २० ॥

उष्णेन कीपं मन्दाद्याः शम शीतोपसंहिताः ।
 शीतेन युक्ताः सिग्धाद्याः कुर्वते श्लेष्मणश्चयम् ॥ २१ ॥
 उष्णेन कीप तेनैव गुणा रुचादयः शमम् ।
 चयो वृद्धिः स्वधान्त्रेव प्रद्वेषो वृद्धिहेतुषु ॥ २२ ॥
 विपरीतगुणेष्वेष्टा च

कीपस्तूष्णार्गगामिता ।

लिङ्गानां दर्शनं स्वेदामस्त्रास्थ्य रोगसम्भवः ॥ २३ ॥
 चयप्रकीपप्रशमा वायोर्ध्नीष्मादिषु त्रिषु ।
 वर्षादिषु तु पित्तस्य श्लेष्मणः शिशिरादिषु ॥ २४ ॥
 चोयते लघुरुचाभिरोपधीभिः समीरणः ।
 तद्विधस्तद्विधि देहे कालस्योष्णान्नं कुप्यति ॥ २५ ॥
 अद्विरन्तविपाकाभिरोपधीभिश्च तादृशम् ।
 पित्तं याति चय कीपं न तु कालस्य शैत्यतः ॥ २६ ॥
 चोयते स्निग्धशीताभिरुदकीपधिभिः कफः ।
 तुल्येऽपि काले देहे च स्कन्धत्वात् प्रकुप्यति ॥ २७ ॥
 इतिकालस्वभावोऽयम्

आहारादिवशात्पुनः ।

चयादीन् यान्ति सद्योऽपि दोषाः कालेऽपि या न तु ॥ २८ ॥
 व्याप्रीति सद्यसा देहमापादतलममृताकम् ।
 नियतं तु कुपितो मनोऽल्पान्धं जमोचयत् ॥ २९ ॥
 नानारूपैरसम्यैर्विकारैः कुपिता मनाः ।
 तापयन्ति तमुं तन्माप्तहेत्वाकृतिसाधनम् ॥ ३० ॥
 गणं नैकैकयो यक्षुमतः सामान्यमुच्यते ।
 तं ना तत्र वि शेषेण रोगागामिककारणम् ॥ ३१ ॥

यथा पक्षी परिपतन् सर्वत सर्वमप्यह ।

छायामत्येति नात्मीयां यथा वा कृत्स्नमप्यह ॥ ३२ ॥

विकारजात विविधं द्वीन् गुणान्नातिवर्त्तते ।

तथा स्वधातुवैषम्यनिमित्तमपि सर्वदा ॥ ३३ ॥

विकारजात द्वीन् दीपान्

तेषां कोपे तु कारणम् ।

अर्धैरसात्मै, सयोगः कालः कर्म च दुष्कृतम् ॥ ३४ ॥

हीनातिमिथ्यायोगेन भिद्यते तत् पुनस्त्रिधा ।

हीनोऽर्थेनेन्द्रियस्याल्पः सयोगः स्वेन नैव वा ॥ ३५ ॥

अतियोगोऽतिससर्गं सूक्ष्मभासुरभैरवम् ।

अत्यासन्नातिदूरस्थ विप्रियं विहतादि च ॥ ३६ ॥

यदक्ष्णा बीक्ष्यते रूपं मिथ्यायोगः स दारुणः ।

एवमत्युच्चपूत्यादीनिन्द्रियार्थान् यथायथम् ॥ ३७ ॥

विद्यात्

कास्तसु श्रौतोऽण्यथैवेति त्रिधा मतः ।

स हीनो हीनश्रीतादिरतियोगोऽतिनक्षणः ॥ ३८ ॥

मिथ्यायोगसु निर्दिष्टो विपरीतम्यनघणः ।

कायवाक्चित्तभेदेन कर्मापि विभजेत् त्रिधा ॥ ३९ ॥

कायादिकर्मणा हीना प्रवृत्तिर्हीनमज्ञिका ।

अतियोगोऽतिवृत्तिस्तु वेगोदीरणधारणम् ॥ ४० ॥

विषमाद्रक्षिणारम्भः पतनगमननादिकम् ।

भाषण सामिभुक्तस्य रागदेषभयादि च ॥ ४१ ॥

कर्मे प्राणातिपातादि दग्धा यथ निन्दितम् ।

मिथ्यायोगः सम्मोऽसाविष्टः तान्त्र पा दृष्टम् ।

निदानमेतद्दीपाणां कुपितास्तेन नैकधा ।
 कुर्वन्ति विविधान् व्याधीन् शाखाकोष्ठास्थिसन्धिषु ४३
 शाखारक्तादयस्त्वक् च बाह्यरोगायनं हि तत् ।
 तदाशया मपव्यङ्गगण्डालज्यर्बुदादयः ॥ ४४ ॥
 वह्निर्भागाय दुर्नामगुल्मग्रीवादयो गदाः ।
 अन्तः कोष्ठो महास्त्रीत आमपक्वाययाययः ॥ ४५ ॥
 तत्स्थानान्छर्द्यतीसारकासग्रासोदरज्वराः ।
 अन्तर्भागं च शोफार्थो गुल्मयोसर्पधिद्रधि ॥ ४६ ॥
 शिरोहृदयवक्ष्यादिमर्माण्यस्यां च सन्धयः ।
 तन्निवहाः शिरास्त्रायुकण्ठराद्याश्च मध्यमाः ॥ ४७ ॥
 रोगमार्गः स्थितास्तत्र यक्ष्मपक्षवधादिताः ।
 मूर्धादिरोगाः सन्ध्यास्थित्रिकशूलग्रहादयः ॥ ४८ ॥
 स्त्रंसव्यासव्यधस्त्रापसादरुक्तीदमेदनम् ।
 सङ्गाप्रभङ्गसङ्कोचवर्त्तहर्षणतर्पणम् ॥ ४९ ॥
 कम्पपारुष्यसीमिर्यग्रीपस्मदनवेदनम् ।
 स्तम्भः कषायरसता वर्णः श्यावोऽरुणोऽपि वा ॥ ५० ॥
 कर्माणि वायोः

पित्तस्य दाहरागोषपाकिताः ।

स्त्रेदः क्षेदः स्फुटिः कोथः सदनं नृष्णनं भदः ॥ ५१ ॥
 कटुकान्ग्री रसो वर्णः पाण्डुरारुणवर्जितः ।
 श्लेष्मणः श्लेष्काठिन्यकण्डुगीतत्वगोरयम् ॥ ५२ ॥
 मन्धोपलेपमौमित्यङ्गोफापप्रयतिनिद्रताः ।
 वर्णः श्लेत्तो रसो श्यादुषण्यो चिरकारिता ॥ ५३ ॥
 इत्यङ्गेषामयस्यापि यदुक्तं दीपस्तपसम् ।

दर्शनादौ रवहितस्तत्सम्यगुपलक्षयेत् ॥ ५४ ॥

ध्यध्यवस्थाविभागश्च पश्यन्नातान् प्रतिक्षणम् ।

अभ्यासात् प्राप्यते दृष्टिः कर्मसिद्धिप्रकाशिनी ॥ ५५ ॥

रत्नादिसदसज्ज्ञानं न शास्त्रादेव जायते ।

दृष्टापचारजः कथित् कथित् पूर्वापराधजः ॥ ५६ ॥

तत्तद्भूराज्ञवत्यन्यो व्याधिरेव विधा स्मृतः ।

यथानिदानं दोषोऽप्येकं कर्मजं हेतुभिर्विना ॥ ५७ ॥

महारम्भोऽल्पके हेतायान्तको दोषकर्मजः ।

विपक्षशीलनात् पूर्वः कर्मजः कर्मसंघातात् ॥ ५८ ॥

गच्छत्युभयजन्मा तु दोषकर्मसंघातात् क्षयम् ।

विधा स्वपरतन्त्रत्वाद्वाधयो

ऽन्याः पुनर्हिधा ॥ ५९ ॥

पूर्वजाः पूर्वरूपास्तथा जाता पश्चादुपद्रवाः ।

यथास्वजन्मोपशयाः स्वतन्त्राः स्वष्टनक्षणाः ॥ ६० ॥

विपरीतास्ततोऽन्ये तु

विद्यादेव मलानपि ।

तान् लक्षयेदवहितो विकुर्याणान् प्रतिक्षरम् ॥ ६१ ॥

तेषां प्रधानप्रशमे प्रशमो ग्राम्यतस्तथा ।

पयायिकित्ते तु मूर्धं वा बन्धवन्तमुपद्रवम् ॥ ६२ ॥

व्याधिक्षिप्तगरीरस्य पीडाकरतरो हि सः ।

विकारनामाकुगलो न जिज्ञीयात् कदाचन ॥ ६३ ॥

नहि सर्वविकाराणां नामतोऽस्ति ध्रुवा स्थितिः ।

स एव कुपितो दोषः समुत्थानमिषेपतः ॥ ६४ ॥

स्यानान्तराणि च प्राप्य विकारान् कुरुते यज्ञम् ।

तस्माद्विकारप्रकृतौ रधिष्ठानान्तराणि च ॥ ६५ ॥
 बुद्धा हेतुविशेषांश्च शीघ्रं कुर्यादुपक्रमम् ।
 दूष्य देशं बल कालमनलं प्रकृतिं ययः ॥ ६६ ॥
 सत्त्व सात्त्विकं तथाहारमवस्थां च पृथग्विधाः ।
 सूक्ष्मसूक्ष्माः समौक्षौषां दोषौषधनिरूपणे ॥ ६७ ॥
 यो वर्तते चिकित्सायां न स स्तुतसति जातुचित् ।
 शुर्ध्वान्पव्याधिसंस्थान सत्त्वहेतवस्तान्बलात् ॥ ६८ ॥
 दृश्यतेऽप्यन्यथाकारं तस्मिन्नावहितो भवेत् ।
 शुभं लघुमिति व्याधि कल्पयंस्तु भिद्यन् सुखः ॥ ६९ ॥
 अल्पदोषाकलनया पथ्यं विप्रतिपद्यते ।
 ततोऽल्पमल्पवीर्यं वा शुभव्याधौ प्रयोजितम् ॥ ७० ॥
 उदीरयेत्तरां रोगान् सशोधनमयोगतः ।
 शोधनं त्वतियोगिन विपरीत विपर्यये ॥ ७१ ॥
 क्षिणुयाच्चमस्तानिव केवलं वपुरस्थिति ।
 अतोऽभियुक्तः सततं सर्वमानोऽप्य सर्वथा ॥ ७२ ॥
 तथां युञ्जीत भैषज्यमारोग्याय यथा ध्रुवम् ।
 वक्ष्यन्तेऽतः परं दीपा वृद्धिचयविभेदतः ॥ ७३ ॥
 पृथक् चीन् वृद्धि संसर्गस्त्रिधा तत्र तु तान्नव ।
 श्रीनेव समया वृद्ध्या पहेकस्यातिशायने ॥ ७४ ॥
 त्रयोदश समस्तेषु

पट् द्वौ कातिगयेन तु ।

एक तु न्याधिकैः

पट् च तारतम्य विकल्पनात् ॥ ७५ ॥

पञ्चयित्तिनित्येव वृद्धेः

द्वौलैश्च तावतः ।

एकैकहृदिसमताक्षयैः षट् त्रै

पुनश्च षट् ॥ ७६ ॥

एकक्षयद्वन्द्वहृदा सविपर्यययापि त्रै ।

भेदा द्विपटिर्निर्दिष्टाः

त्रिपटः स्वास्यकारणम् ॥ ७७ ॥

संसर्गाद्रसकृधिरादिभिस्तथैषां

दोषांस्तु क्षयसमताविहृदिभेदैः ।

आनन्त्यतरतमयोगतय यातान्

ज्ञानीयाद्वहितमानसो यथास्त्रम् ॥ ७८ ॥

—३—

अथोद्देशोऽध्यायः ।

—

अथातो दीपोपक्रमणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

पातप्योपक्रमः स्नेहः स्वेदः संगोधनं मृदु ।

स्वादगृहलवणोष्णानि भोज्यान्यभ्यङ्गमर्दनम् ॥ १ ॥

वेष्टनं प्रासनं सेवो मद्यं पैष्टिकगौडिकम् ।

स्निग्धोष्णावस्तयो वस्तिनियमः सुखशीलता ॥ २ ॥

दोषनैः पाचनैः शिद्धाः स्नेहायानेकयोनयः ।

विशेषाग्नेध्यपिशितरसतैलानुवासनम् ॥ ३ ॥

पित्तघ्नं कर्पिषः पानं व्यादुशीतैर्विरेचनम् ।

व्यादुतिक्तकषायापि भोजनान्यौषधानि च ॥ ४ ॥

सुगन्धशीतहृदयानां गन्धानामुपसेवनम् ।

कण्ठे गुणानां हाराणां मण्यीनामुरसा धृतिः ॥ ५ ॥

कर्पूरचन्दनोशीरैरनुलेपः क्षणे क्षणे ।

प्रदोषयन्द्रमाः सौधं हारि गीतं हिमोऽनिलः ॥ ६ ॥

अयन्त्रणसुखं मित्रं पुत्रः सन्दिग्धसुग्धवाक् ।

छन्दानुवर्त्तिनो दाराः प्रियाः शीलविभूषिताः ॥ ७ ॥

शीताम्बुधारागर्भाणि गृहाण्युद्यानदीर्घिकाः ।

सुतीर्थविपुलस्त्रञ्चसलिलाशयसैरुते ॥ ८ ॥

साम्भोजजलतीरान्ते कायमाने द्रुमाकुले ।

सौम्या भावाः पयः सर्पिर्विरेकश्च विजेयतः ॥ ९ ॥

श्लेष्मणो विधिना युक्तं तीक्ष्णं वमनरेचनम् ।

अन्नं रुक्षाल्पतीक्ष्णीणं कटुतिक्तकपायकम् ॥ १० ॥

दीर्घकालस्थितं मद्यं रतिप्रोतिप्रजागरः ।

अनेकरूपो व्यायामयिन्ता रुचं विमर्दनम् ॥ ११ ॥

त्रिंशोपादमनं यूपः क्षौद्रं भेदीघ्नमौषधम् ।

धूम्रोपवासगण्डूपा निःसुखत्वं सुखाय च ॥ १२ ॥

उपक्रमः पृथग् दीपान् योऽयमुद्दिश्य कीर्तितः ।

ससर्गसन्निपातेषु त यथास्वं विकल्पयेत् ॥ १३ ॥

श्रेष्ठः प्रायो मरुत्पित्तं शामन्ताः कफमारुते ।

मरुतो योगवाहित्यात् कफपित्ते तु गारदः ॥ १४ ॥

अथ एव जयेद्दोषं कुपितं त्वयिरोधयन् ।

सर्वकोपे यन्मीमांसं जेपदीपाविरोधतः ॥ १५ ॥

प्रयोगः गमयेद्दयाधिं योऽन्यमन्यमुदीरयेत् ।

नासो विरुद्धः शुद्धश्च गमयेद् यो न कोपयेत् ॥ १६ ॥

व्यायामादूष्णस्त्रैक्ष्णादहिताचरणादपि ।

कीठाच्छाखास्थिमर्माणि द्रुतत्वान्मारुतस्य च ॥ १७ ॥

दोषा यान्ति

तथा तेभ्यः स्त्रीतो सुखविशोधनात् ।

वृद्धाभिष्यन्दनात्पाकात्कीठं वायोय निग्रहात् ॥ १८ ॥

तत्रस्थाय विलम्बेरन् भूयो हेतुप्रतीक्षिणः ।

ते कालादिबलं लब्ध्वा कुप्यन्त्यन्याशयेष्वपि ॥ १९ ॥

तत्रान्यस्थानसंस्थेषु तदीयामबलेषु च ।

कुर्याच्चिकित्सां स्वामिव बलेनान्याभिभावेषु ॥ २० ॥

आगन्तुं शमयेद्दोषं स्थानिनं प्रतिकृत्य वा ।

प्रायस्तिर्यग्गता दोषाः स्त्रेशयन्यातुरांचिरम् ॥ २१ ॥

कुर्यान्न तेषु त्वरया देहाग्निवलविक्रियाम् ।

शमयेत्तान् प्रयोगेण सुखं वा कीठमानयेत् ॥ २२ ॥

ज्ञात्वा कीठप्रपन्नां यथासन्नं विनिर्हरेत् ।

स्त्रीतो रीधवलन्नशगौरवानिलमूढताः ॥ २३ ॥

आलस्यापक्तिनिष्ठौवमनसङ्गावचिक्रमाः ।

लिङ्गं मलानां सामानां निरामाणां विपर्ययः ॥ २४ ॥

जम्बुगोऽल्पबलत्वेन धातुमाद्यमपाचितम् ।

दुष्टमामाशयगत रसमामं प्रचक्षते ॥ २५ ॥

अन्ये दोषेभ्य एवातिदुष्टेभ्योऽन्योन्यमूर्च्छनात् ।

को द्रवेभ्यो विषयेव वदन्त्यामस्य सन्भवम् ॥ २६ ॥

आमेन तेन सम्पृक्ता दोषा दूष्याय दूषिताः ।

सामा इत्युपदिग्यन्ते ये च रोगास्तदुद्दवाः ॥ २७ ॥

सर्वदेहप्रविष्टान् सामान् दीषान्न निर्हरेत् ।
 लीनान् धातुष्वनुवृत्तिष्ठान् फलादासाद्रसानिव ॥ २८ ॥
 आश्रयस्य हि नाशाय ते स्युर्दुर्निर्हरेत्त्वतः ।
 पाचनेर्दीपनैः स्नेहैस्तान् स्नेदैव परिष्कृतान् ॥ २९ ॥
 शोधयेत् शोधनैः काले यथासक्तं यथाथलम् ।
 हन्त्याशु युक्तं वक्त्रेण द्रव्यमामाशयान्मनान् ॥ ३० ॥
 ब्राणेन चोर्ध्वजचूत्यान् पक्वाधानाद्गुदेन च ।
 उत्क्लिष्टानध जर्ध्वं वा न चामान् बह्वतः स्वयम् ॥ ३१ ॥
 धारयेद्दीपधैर्दीपान् विष्टतास्ते हि रोगदाः ।
 प्रहृष्टान् प्रागतो दीपानुपेक्षेत हृिताग्निनः ॥ ३२ ॥
 विषट्ठान् पाचनेस्तैस्तैः पाचयेन्निर्हरेत् वा ।
 श्रावणे कार्तिके चैत्रे मासि साधारणे क्रमात् ॥ ३३ ॥
 शीपवर्षादिमघितान् वाय्वादीनांश्च निर्हरेत् ।
 अत्युष्णवर्षशीतो हि शीपवर्षादिनागमाः ॥ ३४ ॥
 सन्धी साधारणे तेषां दुष्टान् दीपान् विगीधयेत् ।
 म्यस्यसत्तमभिमेत्य व्याधी व्याधिवर्गेन तु ॥ ३५ ॥
 कृत्वा शीतोऽप्यहट्टीनां प्रतीकारं यथायथम् ।
 प्रयोजयेत् क्रियां प्राप्तां क्रियाकालं न छापयेत् ॥ ३६ ॥
 युञ्जगादनवमवाटौ मध्येऽन्ते कथयान्तरं ।

मुहुर्मुहुर्विपञ्चदिहिधाट्टस्त्रासकासिपु ।

योज्यं सभोज्यं भैषज्यं भोज्यैश्चैररीचके ॥ ४० ॥

कम्पाक्षेपकदिभासु सामुह्यं नघुभोजिनाम् ।

जर्ध्वजन्तुविकारेषु स्वप्नकाले प्रशस्यते ॥ ४१ ॥

चतुर्दशोऽध्यायः ।

अथातो द्विविधोपक्रमणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

उपक्रम्यस्य हि द्वित्वाद्द्विधैवोपक्रमो मतः ।

एकः सन्तर्पणस्तत्र द्वितीयस्यापतर्पणः ॥ १ ॥

ह हणौ लङ्गनयेति तत्पर्यायाबुदाहृतौ ।

ह हर्षं यदहहत्वाय लङ्गन लाघवाय यत् ॥ २ ॥

देहस्य

भवतः प्रायो भोमापमितरश्च ते ।

श्रेष्ठं रुच्यं कर्म स्वेष्टं स्तम्भनं च यत् ॥ ३ ॥

भूतानां तदपि द्वैध्याद्द्वितयं नातिवर्तते ।

शोधनं शमनं चेति द्विधा तत्रापि लङ्गनम् ॥ ४ ॥

यदीरयेद् यद्विदोषान् पञ्चधा शोधनश्च तत् ।

निरुद्धो वमनं कायगिरोऽङ्कोऽस्त्रविस्तृतिः ॥ ५ ॥

न शोधयति यदोषान् समासोदीरयत्यपि ।

समीकरोति विषमान् श्मनं तच्च समधा ॥ ६ ॥
 पाचनं दीपनं क्षुत्तृड्व्यायामातपमारुताः ।
 हृदयं श्मनं त्वेव वायोः पित्तानिलस्य च ॥ ७ ॥
 हृदयेद्व्याधिभैषज्यमद्यस्त्रीशोककर्शितान् ।
 भाराध्वोरक्षतक्षीणरूक्षदुर्बलवातलान् ॥ ८ ॥
 गर्भिणीसूतिकायालवृढान् शीघ्रेऽपरानपि ।
 मांसक्षीरसितासर्पिर्मधुरस्निग्धवस्तिभिः ॥ ९ ॥
 स्वप्नशय्यासुखाभ्यङ्गस्नाननिर्वृतिहर्षणैः ।
 मेहामदोषातिस्निग्धस्वरोरुस्तम्भकुष्ठिनः ॥ १० ॥
 विसर्पविद्रधिप्लीहशिरःकण्ठाक्षिरोगिणः ।
 स्थूलाश्च लघ्वेचित्थं शिशिरे त्वपरानपि ॥ ११ ॥
 तच्च सशोधनैः स्थूल्यबलपित्तकफाधिकान् ।
 आमदोषज्वरच्छर्दिरतीसारहृदामयैः ॥ १२ ॥
 विषन्धगौरवोद्गारहृत्तासादिभिरातुरान् ।
 मध्यस्थौल्वादिकान् प्रायः पूर्वं पाचनदीपनैः ॥ १३ ॥
 एभिरेवामयेरातान् हीनस्थूल्यबलादिकान् ।
 क्षुत्तृणानिमिहैर्दोषैस्त्वार्ताग्ध्यबलैर्दृढान् ॥ १४ ॥
 समीरणातपायासैः किमुताल्पबलेनिरान् ।
 न हृदयेऽज्ञानीयान्

हृद्यासु मृदु लघ्वेत् ॥ १५ ॥

युक्त्या या देशकासादिवनतस्तामुपाचरेत् ।
 संहिते म्याद्वन्नं पुष्टिस्तत् साध्यामयसंशयः ॥ १६ ॥
 विमलेन्द्रियता सर्गो मन्त्राना लाघव रुचिः ।
 क्षुत्तृड्सङ्गीदयः शुद्धहृदयोद्गारकण्ठता ॥ १७ ॥

वस्तिहृन्मूर्धजहोस्रिकपार्श्वरुजा ज्वरः ।

प्रलापोर्धानिलग्लानिच्छर्दिःपर्वास्थिभेदनम् ॥ ३० ॥

विश्रमूत्रादियहाद्याय जायन्तेऽतिविलङ्घनात् ।

कार्श्यमेव वरं स्थूलप्रात्

न हि स्थूलस्य भेषजम् ॥ ३१ ॥

हृंहणं सङ्घनं नालमतिभेदोऽग्निवातजित् ।

मधुरस्निग्धसौहित्यैर्यत् सौख्येन विनश्यति ॥ ३२ ॥

क्रमिमा स्यविमात्यन्तविपरीतनिषेवणैः ।

योजयेद्दृढहणं तत्र सर्वं पानान्नभेषजम् ॥ ३३ ॥

अचिन्तया हर्षणेन ध्रुवं सन्तर्पणेन च ।

स्वप्नप्रसङ्गाच्च कृशो वराह इव पुण्यति ॥ ३४ ॥

न हि मांससमं किञ्चिदन्यद्देहहृत्स्वकम् ।

मांसादमांसं मांसेन सन्भृतत्वाद्विषयतः ॥ ३५ ॥

गुरु चोत्तर्पणं स्थूले विपरीतं हितं कृशे ।

यवगोधूमसुभयोस्तद्योग्याहितकल्पनम् ॥ ३६ ॥

दोषगत्यातिरिच्यन्ते ग्राहिभेदादिभेदतः ।

उपक्रमा न ते हित्वाद्भिन्ना अपि गदा इव ॥ ३७ ॥

—००—

पञ्चदशोऽध्यायः ।

— { } —

अथातः शोधनादिगणसंग्रहमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

मदनमधुकलम्पानिम्बविम्बोविशाला

त्रपुसकुटजमूर्वादेवदालीकमिध्रम् ।

विदुलदहनचित्राः कोशवत्यौ करञ्जः ।

कणसवण्यचैलासर्पपाण्डुर्दनानि ॥ १ ॥

निकुम्भकुम्भचिफलागवाक्षीस्रुकश्चिनीसिनितिस्त्रकानि ।

ग्रम्याककम्पिलकहेमदुग्धादुग्धं च मूवं च विरेचनानि ॥ २ ॥

मदनकुटजकुष्ठदेवदालीमधुकवचादशमूलदारुस्राः ।

यवमिसिन्नतयेधनं कुलत्थो मधुसवणं चिह्नता निरुहणानि ॥ ३ ॥

वेङ्गापामार्गव्योपदार्योसुराला

वीजंगैरीष बाहृतं शैग्रव च ।

सारो माधुकः सैन्धवं तार्क्ष्यशैल

शुल्वी पृष्ठीका शोधयन्त्युत्तमाङ्गम् ॥ ४ ॥

भद्रदारु नत कुष्ठं दशमूलं बलाहयम् ।

वायुं वीरतरादिष्व विदार्यादिष्व ज्ञाययेत् ॥ ५ ॥

दूर्वानन्तानिम्बवासामगुप्ता

शुम्भाऽभीरुः शीतपाकी प्रियङ्गुः ।

न्यसोधादि पद्मकादिः स्थिरे हे

पद्मं वन्य सारिवादिय पिप्पलम् ॥ ६ ॥

आरग्वधादिरकादिर्मुष्ककायोसनादिकः ।

सुरसादिः समुद्रादिर्वल्लकादिर्वलासजित् ॥ ७ ॥

जीवन्ती काकोर्यो मीटे हे मुद्गमापपर्णौ च ।

चपभकजीवकमधुकं चेति गणो जीवनीयास्त्यः ॥ ८ ॥

विटारिपञ्चाङ्गुलहयिकाली हथीवदेवाद्यशूर्पपर्णः ।

कण्डूकरोजीवनहस्तसप्ते हे पञ्चके गोपसुतात्रिपाटी ॥ ९ ॥

विदार्यादिरयं हृद्यो हं हृणो वातपित्तहा ।

शोषगुल्माहमर्दोर्ध्वश्वासकासहरो गणः ॥ १० ॥

सारिवीथीरकाश्मर्यमधूकशिशिरहयम् ।

यष्टी परूपकं हन्ति दाहपित्तास्त्रटङ्ग्वरान् ॥ ११ ॥

पद्मकपुण्ड्री हृदितुर्गर्भः शृङ्गाशृङ्गादशजीवनसंघाः ।

स्तन्यकराग्नस्तीरणपित्तं प्रीयन्जीवनहं हणव्याः ॥ १२ ॥

परूपकं वरा द्राक्षा कट्फलं कतकाफलम् ।

राजाह्नं दाहिमं शाकं त्वण्मूत्रामयवातजित् ॥ १३ ॥

अञ्जनं फलिनी मांसी पद्मोत्पलरसाञ्जनम् ।

सैलामधुकनागाह्नं विषान्तर्दाहपित्तशुत् ॥ १४ ॥

पटोलकटुरोहिणी चन्दनं मधुसूतवगुडूचिपाठान्वितम् ।

निहन्ति कफपित्तकुष्ठज्वरान् विषं वमिमरोचकं कामलाम् ॥

गुडूचीपद्मकारिष्टधानका रक्तचन्दनम् ।

। पित्तक्षेपज्वरच्छर्दिदाहलक्ष्णाघ्नमग्निहृत् ॥ १५ ॥

आरग्वधेन्द्रयवपाटलिकाकतिक्ता

निम्बा शृतामधुरसास्त्रुवहक्षपाठाः ।

भूनिम्यसैर्यकपटोलकरञ्जयुग्मं

समच्छेदाग्निमुपवीफलमाणघोषाः ॥ १६ ॥

आरग्वधादिर्जयति च्छर्दिकुष्ठविषज्वरान् ।

कफं कण्डूं प्रमेहं च दुष्टव्रणविशोधनः ॥ १७ ॥

असनतिनिशभूर्जश्चेतया हृमकीर्या

खदिरकदरभण्डो शिशपामेपशृङ्गाः ।

त्रिहिमतसपलाशा जीवकः शाकशाली-

क्रमुकधवकुलिङ्गच्छागकर्णाश्वकर्णाः ॥ १८ ॥

असनादिर्विजयते श्वित्रकुष्ठकफक्रिमौन् ।

पाण्डुरोगं प्रमेहं च मेदो दोषनिवर्हणः ॥२०॥

वरणसैर्यकयुग्मशतावरीदहनमोरटबिस्वविषाणिकाः ।

द्विहृतीद्विकरञ्जयादयं बहलपल्लवदर्भरुजाकराः ॥२१॥

यरणादिः कफं मेदो मन्दाग्नित्वं नियच्छति ।

अधोधातं शिरःशूलं गुल्मं चान्तः सविद्रधिम् ॥ २२ ॥

कफकस्त्यक्तं हिङ्गुकासीसहयसैन्यवम् ।

सशिलाजतु कृच्छ्राश्मगुल्ममेदःकफापहम् ॥ २३ ॥

वेल्लन्तरारणिकबृकहृषाश्ममेद-

शोकप्लुकेत् कटसहाचरवाणकायाः ।

तृष्णादर्नानलकुगद्वयगुग्गुगुन्द्रा-

भक्तूकमोरटकुरण्टकरभपार्थाः ॥ २४ ॥

वर्गो यौरतराघोऽयं हन्ति वातलतान् गदान् ।

अग्मरोगर्करामूतकृच्छ्राघातरुजाहरः ॥ २५ ॥

रोध्रगावरकरोध्रपलाशाजिह्विणीसरलकट्फलयुक्ताः ।

कुप्तिताम्रकदलीगतशोकाः सैलवानुपरिपेक्षवमीचाः ॥२६॥

एष रोधादिको नाम मेदः कफहरो गणः ।

योनिदोषहरः स्नाथी वण्णो विषविनाशनः ॥ २७ ॥

अर्कानर्को नागदन्तो विगम्या-

भार्गी राखा हृदिकानी प्रकीर्या-

प्रत्यक्पुष्पी शीतलेनोदकीर्या-

श्रीतायुग्मं तापसानां च हृषः ॥ २८ ॥

अयमर्कादिको वर्गः कफमेदो विषापहः ।

लमिकुष्ठप्रगमनो विगेषाद् वषणोधनः ॥ २९ ॥

सुरसयुगफण्डिज्ज कालमालाविडङ्ग-

खरबुसवृषकर्णिकट्फलं कासमर्दः ।

क्षयकसरसिभार्गी कासुक्ता काकमाची-

कुलहलविषमुष्टी भूस्तण्डी भूतकेशी ॥ ३० ॥

सुरसादिगणः स्नेहमेदःक्षमिनिपूदनः ।

प्रतिश्यायान्निश्वासकासघ्नी व्रणशोधनः ॥ ३१ ॥

मुष्ककस्तुग्वराहोपिपलाशधवशिंशपाः ।

गुल्ममेहाश्वरीपाण्डुमिदोऽर्थः कफशक्तजित् ॥ ३२ ॥

वत्सकसूर्वाभार्गीकटुकामरिचं घुणप्रिया च गण्डीरम् ।

एलापाठाजाजीकटुकफलाजमोदसिद्धार्थवचाः ॥ ३३ ॥

जीरकहिङ्गविडङ्गं पशुगन्धा पञ्चकोलक हन्ति ।

चलकफमेदः पीनसगुल्मज्वरशूलदुर्नाशः ॥ ३४ ॥

वचाजलदृढेवाहनागरातिविषाभयाः ।

हरिद्रादययष्ट्याह्नकलमीकुटजोद्भवाः ॥ ३५ ॥

वचाहरिद्रादिगणावामातीसारनाशनौ ।

मेदःशफाव्यपथनस्तन्यदोषनिवर्हणौ ॥ ३६ ॥

प्रियङ्गुपुष्पाञ्जनयुग्मपद्मापद्माद्रजो योजनवत्स्रनन्ता ।

मानहुमी मोचरसः समङ्गा पुत्रागशीतं मदभीयहेतुः ॥ ३७ ॥

अम्यठा मधुकं नमस्करीनन्दीहृत्पलाशकच्छुराः ।

रोध्रं धातकिविल्वपेशिके कटुङ्गः कमलोद्भव रजः ॥ ३८ ॥

गणो प्रियङ्गुम्यठादो पक्कातोसारनाशनौ ।

सन्धानीयौ हितौ पित्ते व्रणानामपि रोपणौ ॥ ३९ ॥

सुस्तावचाग्निह्निनिशादितिक्षा

भक्तातपाठाचिफलाविषास्याः ।

कुष्ठं चुटी हैमवती च योनि-

स्तन्यामयघ्ना मलपाचनाय ॥ ४० ॥

न्यग्रोधपिप्पलसदाफलरीधयुग्मं

जम्बूहयार्जुनकपीतनसोमवल्काः ।

प्लक्षाम्रवज्जुलपियानपलाशनन्दी-

कोलीकदम्बविरलामधुकं मधूकम् ॥ ४१ ॥

न्यग्रोधादिर्गणो त्रण्यः संगाही भग्नसाधनः ।

मेदःपित्तास्तृट्दाहयोनिरोगनियर्हणः ॥ ४२ ॥

एलायुग्मतुरुक्ककुष्ठफल्लिनीमांसीजलध्यामकम्

सृक्काचौरकचोचपत्रतगरम्यौषेयजातीरसाः ।

शुक्तिर्याघ्नखोभरोद्धमशुरुः श्रीवासकं कुङ्कुमम्

चण्डागुं गुलुदेवधूपखसुराः पुत्रागनागाद्वयम् ॥ ४३ ॥

एलादिको घातकफी विषश्च विनियच्छति ।

वर्णप्रसादनः फण्डू पिटिका कीठनाशनः ॥ ४४ ॥

श्यामा दन्ती द्रवन्तीक्रमुककुटरणी शङ्खिनी चर्मसाद्वा

म्वर्णक्षीरी गवाक्षी शिगुरिरजनकच्छिन्नरोहाकरञ्जाः ।

वस्तान्त्री व्याधिघाती बहलबहुरसस्त्रीक्ष्णश्चार् फलानि

श्यामाद्यो हन्ति गुल्मं विषमरुचिकफी हृद्भुजं मूत्रकृष्णम् ॥ ४५ ॥

त्रयस्त्रिंशदिति प्रोक्ता वर्गान्तेषु त्वलाभतः ।

युज्जगत्तद्विधमन्यथ द्रव्यं जघ्नादयौगिकम् ॥ ४६ ॥

एते वर्गा कीष्टदूषादपेक्ष्य

फल्लकाथसेहलेहादियुक्ताः ।

माने नस्येऽन्यासनेऽन्तर्वह्निर्वा

लेपाभ्यङ्गैर्घ्नन्ति रोगान् सुकृच्छान् ॥ ४७ ॥

षोडशोऽध्यायः ।

—::०::—

अथातः स्त्री हविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

गुरुमीतसरस्त्रिग्वमन्दसूक्ष्ममृदुद्रवम् ।

शौपघ स्त्री हनं प्रायो विपरीतं विरुध्यम् ॥ १ ॥

सर्पिमज्जा वसा तैलं स्त्री हिपु प्रवरं मतम् ।

तत्रापि चोत्तमं सर्पिः संस्कारस्यानुवर्त्तनात् ॥ २ ॥

पित्तघ्नास्ते यथापूर्वमितरघ्ना यथोत्तरम् ।

घृतात्तैलं गुरु वसा तैलान् मज्जां ततोऽपि च ॥ ३ ॥

हाभ्यां त्रिभिर्यतुर्भिस्त्रैर्यमकस्त्रिहतो महान् ।

स्त्रेद्यसंशोध्यमद्यस्त्रीव्यायामासक्तचिन्तकाः ॥ ४ ॥

हृदवाक्तावनकया रुक्षाः स्त्रीणांस्त्रेतसः ।

वातार्त्तस्यन्दतिमिरदारुणप्रतिबोधिनाः ॥ ५ ॥

स्त्रीभ्याः

गर्वातिमन्दाग्नितीक्ष्णाग्निस्थूलदुर्बलाः ।

जरस्तम्भातिसारामगलरोगगरोदरेः ॥ ६ ॥

भूर्च्छार्च्छार्थरुचिश्चेष्टलक्ष्णामदोष पोडिताः ।

अपप्रसूता युक्ते च नस्ये वस्तौ विरेचने ॥ ७ ॥

तत्र धीस्मृतिमेधाग्निकाङ्क्षिणां शस्यते घृतम् ।

यत्पिनाहीकृमिश्लेषमेदो भारुतरोगिण्यु ॥ ८ ॥

तैलं लाघवदार्व्यार्थिकूरकोष्ठेषु देहिषु ।

वातहतपाध्वभारस्त्रीव्यायामक्षीणधातुषु ॥ ९ ॥

रुच्यक्ते शचमात्यग्निवाताहतपथेषु च ।

शेषौ

वसा तु सन्ध्यस्थिमग्न्यैकोष्ठरुजासु च ॥ १० ॥

तथा दग्धाहतभ्रष्टयोनिकर्णशिरोरुजि ।

तैलं प्राहृषि ययान्ते सर्पिरन्यौ तु साधवे ॥ ११ ॥

ऋतौ साधारणे स्नेहः शस्तोऽङ्गि विमले रथौ ।

तैल त्वराया गीतेऽपि

घर्मैऽपि च घृत निशि ॥ १२ ॥

निग्नय पित्ते पयमे संसर्गे पित्तवत्यपि ।

निग्नान्यथा वातकफाद्रोगा. स्युः पित्ततो दिवा ॥ १३ ॥

युक्त्यावचारयेत् स्नेह भक्ष्याद्यन्नेन वस्तिभिः ।

नम्याभ्यङ्गनगण्डूपमूर्धकर्णाक्षितर्पणैः ॥ १४ ॥

रसमिदैककल्पाभ्या चतुर्षट्पिर्विचारणा ।

स्नेहस्यान्याभिभूतत्वादल्पत्वाच्च क्रमात् श्रुता ॥ १५ ॥

यथोक्तहेत्वभावाच्च नाच्छेपेयो विचारणा ।

स्नेहस्य कल्प. स श्रेष्ठ स्नेहकर्मणो साधनात् ॥ १६ ॥

ह्याभ्या चतुर्भिरष्टाभिर्यामैर्जीर्यन्ति याः क्रमात् ।

ऋध्वमधोत्तमा मात्रास्तास्ताभ्यध ऋसीयसीम् ॥ १७ ॥

कम्पयेद्दीप्त्य दोषादीन् प्रागेव तु ऋसीयसीम् ।

घातने जीर्ण एषाव स्नेहोऽच्छः शुद्धये बहुः ॥ १८ ॥

शमनं शुद्धतोऽनयो मध्यमावय गस्यते ।

हं हृणो रसमद्यादौः सभक्तोऽन्यः

हित. स च ॥ १९ ॥

वातहृदपिपासार्तस्त्रे हृदिष्मदशीलिघु ।

स्त्रीस्त्रे हनित्यमन्दाग्निसुखितक्ते शमीरुपु ॥ २० ॥

मृदुकोष्ठाख्यदोषेषु काले चोष्णे कृशेषु च ।

प्राग्बध्योत्तरभक्तोऽसावधौ मध्योर्ध्वदेहजान् ॥ २१ ॥

व्याधीन् जयेद्वलं कुर्यादङ्गानां च यथाक्रमम् ।

वार्युष्णमज्जेऽनुपिन्ते स्त्रे हे तत्सुखपक्तये ॥ २२ ॥

पास्योपलीपशुहैर च तौवरारुन्करे न तु ।

स्त्रीर्षाजीर्णविग्रहायां पुनरुष्णोदकं पिबेत् ॥ २३ ॥

तेनोद्गारविशुद्धिः स्यात्ततश्च लघुता रुचिः ।

भोज्योऽन्नं माषया पास्यन् गः पिवन् पीतपानपि ॥ २४ ॥

द्रवोष्णमनभिष्यन्दि नातिस्निग्धमसह्यरम् ।

उष्णोदकोपचारी स्याद् मध्वचारी क्षपाशयः ॥ २५ ॥

न धेगरोधौ व्यायामकोधशोकहिमासंपान् ।

प्रवातयानयान्नाध्वभाष्याभ्यामनसंस्थितिः ॥ २६ ॥

नीचात्यशीपधानाहः व्यग्रध्मरजामि च ।

स्नेहः करोति शोफार्शस्तन्द्रास्तभविमंजताः ।
 कण्डुकुष्ठज्वरोत्क्लेशगूलानाहभ्रमादिकान् ॥ ३२ ॥
 क्षुत्तृणोन्नेखनस्वेदरूक्षपानान्नभेषजम् ।
 तत्कारिणं खलीहालवयश्यामाककोद्रवाः ॥ ३३ ॥
 पिप्पलीत्रिफलाक्षौद्रपथ्यागोभूत्रगुग्गुलुः ।
 यथास्वं प्रतिरोगं च स्नेहव्यापदि साधनम् ॥ ३४ ॥
 विरूक्षणे लङ्घनघत् क्षतातिक्षतलक्षणम् ।
 स्निग्धद्रवीण्णधन्वोत्तरसमुक् स्वेदमाचरेत् ॥ ३५ ॥
 स्निग्धस्यहं स्थितः कुर्याद्विरेकं वमनं पुनः ।
 एकाहं दिनमन्यच्च कफमुत्क्लेश्य तत्कारैः ॥ ३६ ॥
 मांसला मेदुरा भूरिक्षेष्माणो विषमाग्नयः ।
 स्नेहोचिताय ये स्नेह्या स्नान् पूर्वं रूक्षयेत्ततः ॥ ३७ ॥
 संस्नेह्ये गोधयेदेवं स्नेहव्यापन जायते ।
 पलं मलानीरयितुं स्नेहव्यासात्मयतां गतः ॥ ३८ ॥
 बालहृदादिषु स्नेहपरिहारामहिष्णुषु ।
 योगानिमाननुद्देगान् सद्यः स्नेहान् प्रयोजयेत् ॥ ३९ ॥
 प्राज्यमांसरसास्तेषु पेया वा स्नेहभर्जिता ।
 तिलचूर्ण्य सस्नेहफणितः क्षयरा तथा ॥ ४० ॥
 चीरपेया घृताब्जोष्णा दध्नी वा सगुहः सरः ।
 पेया च पञ्चप्रसृता स्नेहेभ्यस्तण्डुलपञ्चमेः ॥ ४१ ॥
 मत्तैते स्नेहनाः सद्यः स्नेहाय नवणोत्थनाः ।
 तद्व्यभिषन्त्य रूक्षं च सूक्ष्ममुष्णं व्यवायि च ॥ ४२ ॥
 गुड़ानूपामिषचीरतिनमायसुरादधि ।
 कुष्ठशोफप्रमेहेषु स्नेहायै न प्रकल्पयेत् ॥ ४३ ॥

त्रिफला पिप्पली पथ्या गुग्गुल्वादि विपाचितान् ।

स्त्रे हान् यथास्वमेतेषा योजयेद्विकारिणः ।

घोणानां त्वामयैरग्निदेहसन्तुक्षणचमान् ॥ ४४ ॥

दीप्तान्तराग्निः परिशुद्धकोष्ठः प्रत्यग्रधातुर्वलवर्णयुक्तः ।

दृढेन्द्रियो मन्दजरः शतायुः स्त्रे ह्योपसेवी पुरुषः प्रदिष्टः ॥ ४५ ॥

—४—

सप्तदशोऽध्यायः ।

अथातः स्त्रेदविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

स्त्रेदस्तापोपनाहोष्मद्रवभेदाश्चतुर्विधः ।

तापोऽग्नितप्तवसनफालजस्ततलादिभिः ॥ १ ॥

उपनाहो यथा किञ्च शताभ्या देवदारुभिः ।

धान्यैः समस्त्रैर्गन्धैश्च रास्त्रै रण्डजटामिषैः ॥ २ ॥

उद्विक्तलवणैः स्त्रे ह्युक्ततक्रपयः मुक्तैः ।

केवले पवने श्लेष्मसंसृष्टे सुरसादिभिः ॥ ३ ॥

पित्तेन पद्मकायैस्तु सास्त्रणास्थैः पुनः पुनः ।

स्त्रिगोणवीर्यैर्मृदुभिश्चर्मपट्टै रपूतिभिः ॥ ४ ॥

अस्त्राभे वातजित् पत्रकीशेयाविकशाटकैः ।

रात्रौ बद्धं दिवा सुषे मुषे द्राव्यौ दिवाकृतम् ॥ ५ ॥

लम्बा नूत्नारिकालोटकषामोपलपांसुभिः ।

पत्रभङ्गेन धान्येन करीषसिकतातुषैः ॥ ६ ॥
 अनेकोपायसन्तप्तैः प्रयोन्यो देशकालतः ।
 शिशुवीरणकैरण्डकारणसुरसार्जकात् ॥ ७ ॥
 शिरीषवासावशार्कमालतीदीर्घवृन्ततः ।
 पत्रभङ्गैर्वचाद्यैश्च मांसैश्चानूपवारिजैः ॥ ८ ॥
 दग्धमूलेन च पृथक् सहितैर्वा यथामलम् ।
 खेहवद्विः सुराशक्तवाग्बिषीरादिसाधितैः ॥ ९ ॥
 कुम्भीर्गलन्तीर्नाडीर्वा पूरयित्वा रुजार्दितम् ।
 वाससाच्छादित गात्रं स्निग्धं सिञ्चेद्यथासुखम् ॥ १० ॥
 तैरेव वा द्रवैः पूर्णं कुण्डं सर्वाङ्गरीऽग्निने ॥ ११ ॥
 अवगाद्यातुरस्तिष्ठेद्दग्धः कृच्छ्रादिरुचु च ।
 निपातेऽन्तर्बहिः स्निग्धो जीर्णश्च स्वेदमाचरेत् ॥ १२ ॥
 व्याधिव्याधितदेशतुं वयान् मध्यवरावरम् ।
 कफार्तो रुचणं रुचो रुक्षस्निग्धं कफानिने ॥ १३ ॥
 आमामयगते वायौ कफे पक्वाग्रयान्तिते ।
 रुक्षपूर्य तथा खेहपूर्वं स्थानानुरोधतः ॥ १४ ॥
 मलसं बह्वणवीः स्वल्प दृग्मुष्कद्वये न वा ।
 शीतशूलक्षये म्रिक्त्रो जातऽङ्गानां च मार्दवे ॥ १५ ॥
 व्याच्छन्नैर्गदितः श्वातस्ततः खेहविधिं भजेत् ।
 पिप्पलासुकीपटण्णमूर्च्छासाराङ्गमदनभ्रमाः ॥ १६ ॥
 मन्थिपीडाज्वरप्रायरलमण्डमदग्धनम् ।
 क्षेदातियोगाच्छर्दिश्च तत्र स्तब्धनमीपधम् ॥ १७ ॥
 विषसाराम्बुतीसारच्छर्दिमोडातुग्पु च ।
 स्वेदनं गुरुतीक्ष्णोऽप्य प्रायः स्तब्धनमन्यथा ॥ १८ ॥

द्रवस्थिरसरस्त्रिगुधरुचसूक्ष्मं च मेपञ्जम् ।

स्नेहनं स्नाभनं श्लेष्मं रुचसूक्ष्मसरद्रवम् ॥ १८ ॥

मायस्त्रितं कपायं च मधुरं च समासतः ।

स्तम्भितः म्यादमले लब्धे यथोक्तामयसद्वयात् ॥ २० ॥

स्तम्भत्वक्स्त्रायुचङ्गीचकम्पद्वदाग्वनुयदैः ।

पादोष्ठत्वक्फरैः श्यामैरतिस्तम्भितमादिशेत् ॥ २१ ॥

न स्नेदयेदतिस्यूम्नरुचदुर्बलमूर्च्छितान् ।

स्तम्भनीयस्ततश्चीणक्षाममद्यविकारिणः ॥ २२ ॥

तिमिरोदरवीर्यसर्पकुष्ठशोषाण्यरोगिणः ।

पीतदुग्धदधिस्रेहमधून् क्षतविरेचनान् ॥ २३ ॥

अष्टदग्धगुदग्लानिक्रीधशोकभयान्वितान् ।

क्षुत्तुष्याकामलापाण्डुमेहिनः पित्तपीडितान् ॥ २४ ॥

गर्भिणीं पुष्पितां सूतां मृदु चाल्पयिकी गदे ।

श्वासकासप्रतिश्यायहिष्माधानविवन्धियु ॥ २५ ॥

स्त्रग्निदानिलव्याधिश्नेषामस्तम्भगौरवे ।

अङ्गमर्दकटीपार्श्वपृष्ठकुक्षिहनुयदैः ॥ २६ ॥

महत्त्वे सुष्कयोः खल्वामायामे वातकण्ठके ।

भूत्रक्षुष्टार्बुदप्रन्थिशुक्राघाताख्यमाशुते ॥ २७ ॥

स्नेदं यथायथं क्षुर्व्यात् तद्दीपधविभागतः ।

स्नेदी हितस्वनान्नेयो याते मेदःकफाहते ॥ २८ ॥

निवात गृहमायासी गुरुप्रावरण भयम् ।

उपानाहाहवक्रोधभूरिपानं क्षुधातपः ॥ २९ ॥

स्नेहक्लिप्ताः कीष्ठगा धातुगा वा

स्नीतोन्मीना ये च शास्त्रास्थिसंस्थाः ।

दोषाः स्वेदैस्ते द्रवीकृत्य कीढं
नीताः सम्यक् शुद्धिभिर्निर्झियन्ते ॥ ३० ॥

अष्टादशोऽध्यायः ।

—६—

अथातो यमनविरेचनविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

कफे विदध्याहमनं संयोगे वा कफोत्क्षेपे ।

तद्वह्निरेचन पित्ते

विशेषेण तु वामयेत् ॥ १ ॥

नवज्वरातिसाराधःपित्तासृग् राजयक्षिणः ।

कुष्ठमेक्षापक्षीयन्निग्नोपदोन्मादकासिनः ॥ २ ॥

श्वासहृत्तासवोसर्पस्तन्त्रदोषोर्ध्वरोगिणः ।

अयस्या गर्भिणी रुक्लः क्षुधितो नित्यदुःखितः ॥ ३ ॥

बौलहृदकशस्यूलहृद्रोगिचतदुर्वलाः ।

प्रसक्तवमथुग्नोद्धतिमिरक्लिमिकोष्ठिनः ॥ ४ ॥

अर्ध्वप्रहृत्तवायुस्तदत्तवस्तिहतस्रराः ।

मूत्राघात्युदरो गुल्मी दुर्वमोऽत्यग्निरर्थसः ॥ ५ ॥

उदावर्त्तभ्रमाठीलापार्श्वरुग्वातरोगिणः ।

ऋते विषमराजीर्णविरुडाभ्यवहारतः ॥ ६ ॥

प्रसक्तवमथो, पूर्वे प्रायेणामज्वरोऽपि च ।

धूमान्तैः कर्म्मभिर्वर्ज्याः सर्वैरेव त्वजोर्णिनः ॥ ७ ॥

विरेकसाध्या गुल्माग्नी विस्फोटव्यङ्गकामलाः ।
 जीर्णज्वरोदरगरच्छर्दिग्नीहहलीमकाः ॥ ८ ॥
 विद्रधिस्तिमिरं काचः स्यन्दः पक्वाशयव्यथा ।
 योनिशुक्राशया रोगाः कोष्ठगाः कृमयो व्रणाः ॥ ९ ॥
 वातास्रमूर्ध्वगं रक्तं मूत्राघातः प्रलद्वयङ्गः ।
 वम्याश्च कुष्ठमेहाद्याः

न तु रेच्यो नवज्वरी ॥ १० ॥

अल्पाग्न्यधोगपित्तास्रचतपायुतिसारिणः ।
 समलगास्यापितक्मूर्कोष्ठातिस्निग्धशीपिणः ॥ ११ ॥
 अथ साधारणे काले स्निग्धस्त्रिभं यथाविधि ।
 श्लोवम्यमुत्क्लिष्टकर्फं मत्स्यमापतिलादिभिः ॥ १२ ॥
 निशां सुतं सुजीर्णान्नं पूर्वाह्ने कृतमङ्गलम् ।
 निरम्भमीपत्स्निग्धं वा पेयया पीतसर्पिपम् ॥ १३ ॥
 वृद्धबालावसक्तीव भीरुन् रोगानुरोधतः ।
 आकण्ठं पायितान्मद्य चीरमिक्षुरसं रसम् ॥ १४ ॥
 यथाविकारविहितां मधुसैन्धवसंयुताम् ।
 कोष्ठं विभज्य भैषज्यमात्रां मन्त्राभिमन्त्रिताम् ॥ १५ ॥
 ब्रह्मदद्यात्स्त्रिरुद्रेन्द्रभूचन्द्रार्कानिलाननाः ।
 ऋषयः सौपधियामा भूतसङ्गाय पान्तु वः ॥ १६ ॥
 रसायनमिदर्योणाममराणामिनामृतम् ।
 सुधेषीतमनागानां भैषज्यमिदमसु ते ॥ १७ ॥
 ॐ नमो भगवते भैषज्यगुरवे यैदूर्यप्रभराजाय
 तथागतायार्हते सम्यक् गगुशाय । तद्यथा ।
 ॐ भैषज्ये भैषज्ये महामैषज्ये समुद्गते स्वाहा ।

प्राशुखं पाययेत्

पीतं मुहूर्त्तमनुपालयेत् ।

तन्मनाः

जातद्वेष्टासप्तसेकच्छर्दयेत्ततः ॥ १८ ॥

अङ्गुलिभ्यामनायस्ती नालेन शृदुनाथवा ।

शलतास्यरुजन् वेगानप्रवृत्तान् प्रवर्त्तयन् ॥ १९ ॥

प्रवर्त्तयन् प्रवृत्तांश्च जानुतुम्भासने स्थितः ।

उभे प्राङ्गे ललाटश्च वमतस्यास्य धारयेत् ॥ २० ॥

प्रपीडयेत् तथा नाभिं पृष्ठश्च प्रतिलोमतः ।

कफे तौष्णीष्णकटुकैः पित्ते स्वादुहिमेरिति ॥ २१ ॥

वमेत् स्निग्धान्नलवणैः संस्पृष्टे मरुता कफे ।

पित्तस्य दर्शनं यावच्छेदो वा श्लेष्मणो भवेत् ॥ २२ ॥

ह्रीनवेगः कणाधात्रीसिद्धार्थलवणोदकैः ।

वमेत् पुनः पुनः

तत्र वेगानामप्रवर्त्तनम् ॥ २३ ॥

प्रवृत्तिः सविबन्धा वा केवलस्यौषधस्य वा ।

अयोगस्तेन निष्ठीवकण्डूकोठज्वरादयः ॥ २४ ॥

निर्विषम्भं प्रवर्त्तन्ते कफपित्तानिलाः क्षमात् ।

सम्यग् योगे

ऽतियोगे तु फेनचन्द्रकरक्तवत् ॥ २५ ॥

वमितं चामता दाहः कण्डूगोघस्तमो भ्रमः ।

घोरा वायुामया मृत्युर्जीवशोणितनिर्गमात् ॥ २६ ॥

सम्यग् योगेन वमितं चणमाश्लास्य पाययेत् ।

धमचयस्यान्यतम स्नेहाचारमथादिशेत् ॥ २७ ॥

ततः सायं प्रभाते वा क्षुधान् स्नातः सुखाम्बुना ।

मुञ्चानो रक्तशाल्यन्नं भजेत् पेयादिक क्रमम् ॥ २८ ॥

पेयां विलेपीमकृतं कृतञ्च यूपं रसं चीनुभयं तथैकम् ।

क्रमेण सेवेत नरोऽन्नकाखान् प्रधानमध्यावरशुद्धिशुद्धः ॥ २८ ॥

यथाणुरग्निस्तृणगोमयाद्यैः सन्मुच्यमाणो भवति क्रमेण ।

महान् स्थिरः सर्वपचस्तथैव शुद्धस्य पेयादिभिरन्तराग्निः ॥ २९ ॥

जघन्यमध्यप्रवरे तु वेगाद्यत्वार इष्टा वमने यङ्गष्टौ ।

द्वगैव ते द्विविगुणा विरेके प्रस्थस्तथा स्याद्विचतुर्गुणश्च ॥ ३० ॥

पित्तावसानं वमनं विरेका-

द्वर्द्धं कफान्तश्च विरेकमाहुः ।

क्षित्त्रान् सविट्कानपनीय वेगान्

मेयं विरेके वमने तु पीतम् ॥ ३२ ॥

अथैनं चामितं भूयः स्नेहस्वेदोपपादितम् ।

स्नेपकाले गते ज्ञात्वा कोष्ठं सम्यग् विरेचयेत् ॥ ३३ ॥

बहुपित्तो मृदुः कोष्ठः क्षीरेणापि विरेचते ।

प्रभूतमाकृतः कूरः कृच्छ्रच्छामादिकैरपि ॥ ३४ ॥

कपायमधुरैः पित्ते विरेकः कटुकैः कफे ।

स्निग्धोष्णलवणैर्यायी

अग्रहन्ती तु पाययेत् ॥ ३५ ॥

उष्णाम्बु स्नेदयेदस्य पाणितापेन क्षोदरम् ।

उत्थानेऽल्पे दिने तस्मिन् भुक्तान्येयुः पुनः पिबेत् ॥ ३६ ॥

अदृष्टेऽहकोष्ठम् पिबेद्दृष्टं दद्यादृतः ।

भूयोऽप्यपहततनुः स्नेदयेदैर्विरेचनम् ॥ ३७ ॥

योगिकं सम्यगालोच्य आरन् पूर्वमनुक्रमम् ।

हृत्कुक्ष्यशुद्धिररुचिरुत्क्षेगः श्लेष्मपित्तयोः ॥३८॥

कण्डूर्विदाहः पिटिका पीनसो वातविड्ग्रहः ।

भयोगलक्षणं

योगो वैपरीत्ये यथोदितात् ॥३९॥

विट्पित्तकफवातेषु निःसृतेषु क्रमात् स्रवेत् ।

निःश्लेष्मपित्तमुदजं श्वेतं कृष्णं समोहितम् ॥ ४० ॥

मांसधावनसुख्यं वा मेदः शुण्डीभमेव वा ।

गुदनिःसरणं कृष्णा भ्रमो नेत्रप्रवेगनम् ॥ ४१ ॥

भवन्त्यतिविरिक्तस्य तथातियमनामयाः ।

सम्यग्विरिक्तमेनं च यमनोक्तेन योजयेत् ॥४२॥

धूमवज्ज्येन विधिना

ततो धमितवानिव ।

क्रमेणाद्यानि भुञ्जानो भुजित् प्रकृतिभोजनम् ॥ ४३ ॥

मन्दवह्निमसंगुहमचामं दीपदुर्वलम् ।

अदृष्टजीर्णनिद्रा च लघयेत् पीतभेषजम् ॥ ४४ ॥

श्लेष्मेदीपधीतृक्ते गसद्वैरिति न बाध्यते ।

संगोधनास्रविस्त्रावस्त्रे ह्ययोजनलघुनैः ॥ ४५ ॥

यान्त्वग्निर्मन्दतां तस्मात् क्रम पेयादिमाचरेत् ।

सुतास्पपित्तश्लेष्माणं मद्यप वातपैतिकम् ॥ ४६ ॥

पेयां न पाययेत् तेषां तर्पणादिक्रमो हितः ।

अपक्वं वननं दद्यान् पच्यमानं विरेचनम् ॥ ४७ ॥

निर्धेरेदमनम्यातः पाकं न प्रतिपादयेत् ।

दुर्बलो बहुदीपय दीपपाकेन यः श्रयम् ॥ ४८ ॥

विरिच्यते मृदनीयेभ्योऽनैस्तमुपपादयेत् ।

दुर्बलः शोधितः पूर्वमल्पदीपः क्षुण्णो नरः ॥ ४८ ॥

अपरिघातकोष्ठय पिबेन्मृदुल्यमौषधम् ।

यं तदसक्तत् पीतुमन्यथा संगयावहम् ॥ ५० ॥

हरेद् बह्वंसलान् दीपानस्थानस्थान् पुनः पुनः ।

दुर्बलस्य सुदुद्रव्यै रस्थान् संगमयेत् तु तान् ॥ ५१ ॥

क्षीयन्ति चिरं ते हि हन्युर्धनमनिर्घृताः ।

मन्दाग्निं क्रूरकोष्ठं च सप्चारसवर्षैर्हृतेः ॥ ५२ ॥

सन्धुक्षिताग्निं विजितकफघातं च शोधयेत् ।

रुक्षवह्निलक्रूरकोष्ठध्यायामशौलिनाम् ॥ ५३ ॥

दीप्ताग्नीनां च भेषज्यमविरेष्येय जीर्यति ।

तभ्यो वस्तिं पुरा दद्यात् ततः स्निग्धं विरेचनम् ॥ ५४ ॥

शक्रनिर्घृत्य वा किञ्चित् तीक्ष्णाभिः फलवर्त्तिभिः ।

प्रवृत्तं हि मलं स्निग्धो विरेको निर्हरेत् सुखम् ॥ ५५ ॥

विषाभिघातपिटिकाकुष्ठग्रीकविसर्पिणः ।

कामला पाण्डुमेघाक्षीवातिस्निग्धान् विरेचयेत् ॥ ५६ ॥

सर्वान् स्नेहविरेकैश्च रुचैश्च स्नेहभाविताम् ।

कर्म्मणां वमनादीनां पुनरप्यन्तरेऽन्तरे ॥ ५७ ॥

स्नेहस्नेदी प्रयुञ्जीत स्नेहमन्ते बलाय च ।

मक्षो हि देहादुत्क्रेश्य क्षियते वाससो यथा ॥ ५८ ॥

स्नेहस्नेदे स्तब्धोत्क्रेश्य क्षियते शोधनैर्मलः ।

स्नेहस्नेदावनभ्यस्य कुर्यात् संशोधनं तु यः ।

दारु शुष्कमिवानामि शरीरं तस्य दीर्यते ॥ ५९ ॥

द्वेप्रसादं बलमिन्द्रियाणां धातुस्त्रिरत्वं ज्वलनस्य दीप्तिम् ।

रात्रिं पाकं वयसः करोति संशोधनं सम्यगुपास्यमानम् ॥ ६० ॥

एकोनविंशोऽध्यायः ।

—::०::—

* यथातो वस्तिविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
वातोऽस्येपु दोषेषु याते या वस्तिरिष्यते ।
उपक्रमाणां सर्वेषां सोऽप्रणोस्त्रिविधश्च सः ॥ १ ॥
निरुद्धोऽन्वासनी वस्तिवत्तर-

स्तेन साधयेत् ।

गुश्मानाहखुडग्रीहशुद्धातीसारशूलिनः ॥ २ ॥
शीर्णज्वरप्रतिश्याय शुक्रानिलमन्त्रहान् ।
वर्ध्नागमरो रजो नागान् दारुणांयानिलामयान् ॥ ३ ॥
अनाम्याप्यास्वतिस्त्रिन्धः चतोरम्को भृगं जगः ।
आमातिसारी यमिमान् सगुहो दत्तनायनः ॥ ४ ॥
* कासग्रस्तप्रमेहार्गो द्विधाभ्रानास्त्वर्चसः ।
शूनपायुः क्षताक्षारी बह्विष्ट्रोदकोदरी ॥ ५ ॥
कुष्ठो च मधुमेहो च मासान् सप्त च गर्भिणी ।
अम्याप्या एव चान्याम्या विग्रीपादतिवद्भयः ॥ ६ ॥
एवम् केचनवातात्ताः

नानुवाप्यास्त एव च ।

येनाम्याप्याम्या पाण्डुकामनामेदपीनसाः ॥ ७ ॥
निरसग्रीहविद्भिदिगुरुकोतककोदराः ।

अभिष्यन्दिष्यस्यूलक्षमिकोष्ठाव्यमासताः ॥ ८ ॥
 पीते विषे गरेऽपचां शीपदी गलगण्डवान् ।
 तयोऽस्तु नेत्रं हेमादिधातुदार्ढ्यस्त्रिवेषुजम् ॥ ९ ॥
 गोपुच्छाकारमच्छिद्रं श्लक्ष्णं गुलिकामुखम् ।
 जनेऽन्द्रे पञ्च पूर्णेऽस्त्रिंशत्सप्तभ्योऽङ्गुलानि षट् ॥ १० ॥
 सप्तमे सप्त तान्घण्टौ द्वादशे षोडशे नव ।
 द्वादशैव परं विंशात्

पौष्प वर्षान्तरेण च ॥ ११ ॥

वयोबलशरीराणि प्रमाणमभिवर्द्धयेत् ।
 स्नाद्भुतेन समं मूले स्यौल्ये नाप्रेकनिष्ठया ॥ १२ ॥
 पूर्णेऽन्द्रेऽङ्गुलमादाय तदार्द्धप्रवर्धितम् ।
 अङ्गुलं परमं छिद्रं मूलेऽप्ये वृद्धते तु यत् ॥ १३ ॥
 मुद्रं मायं कलायश्च क्लिन्नं कर्कशं कृमात् ।
 मूलच्छिद्रप्रमाणेन प्रान्ते घटितकर्णिकम् ॥ १४ ॥
 वत्सीये पिहितं मूले यथास्व द्वाङ्गुलान्तरम् ।
 कर्णिकादितयं नेत्रे कुर्यात्

तत्र च योजयेत् ॥ १५ ॥

अजाविमहिषादीनां वस्तिं सुसूदितं दृढम् ।
 कपायरक्तं निम्बिकद्रव्यम्विगन्धशिरं तनुम् ॥ १६ ॥
 मन्यितं साधुस्त्रेण सुखसंस्थाप्यभेषजम् ।
 वस्त्वभावेऽङ्गपाद वा न्यसेद्वा सोऽथवा घनम् ॥ १७ ॥
 निरुद्धमात्रा प्रथमे प्रकुक्षौ वक्षरात् परम् ।
 प्रकुक्षद्विः प्रत्यब्दं यावत् षट्प्रसृतास्ततः ॥ १८ ॥
 प्रसृतं वर्द्धयेद्दूर्ध्वं द्वादशाष्टादशस्य च ।

आसप्ततेरिदं मानं दशैव प्रसृताः परम् ॥ १८ ॥
 यथायथं निरुहस्य पादो मात्रानुवासने ।
 आस्थाप्यं स्नेहितं स्निग्धं शुद्धं लब्धबलं पुनः ॥ २० ॥
 अन्वासनार्हं विज्ञाय पूर्वमेवानुवासयेत् ।
 शीते वसन्ते च दिवा रात्रौ केचित् ततोऽन्यदा ॥ २१ ॥
 अभ्यक्तस्नातमुचितात् पादहीनं हितं लघु ।
 अस्निग्धरुक्षमशितं सानुपानं द्रवादि च ॥ २२ ॥
 कृतध्वंक्रमणं मुक्तविस्मूचं शयने सुखे ।
 नात्युच्छ्रिते नचोच्छीर्मे संविष्टं धामपार्श्वतः ॥ २३ ॥
 सङ्कोप्य दक्षिणं सकृदि प्रसार्य च ततोऽपरम् ।
 अथास्य नेत्रं प्रणयेत् स्निग्धे स्निग्धमुखं गुदे ॥ २४ ॥
 उच्छ्वास्य बस्तेर्वदने बद्धे हस्तमकम्पयन् ।
 घृष्ठवंशं प्रति ततो नातिद्रुतविलम्बितम् ॥ २५ ॥
 नातिवेगं न वा मन्दं सकृदेव प्रपीडयेत् ।
 सावशेषं च कुर्वीत वायुः शेषे हि तिष्ठति ॥ २६ ॥
 दक्षे तूत्तान देहस्य पाणिना ताडयेत् स्फिगौ ।
 तत् पार्श्विभ्यां तथा शय्यां पादतश्च त्रिरुत्क्षिपेत् ॥ २७ ॥
 ततः प्रसारिताङ्गस्य शोषधानस्य पार्श्विके ।
 आङ्गन्यान् सुष्टिनाङ्गश्च स्नेहेनाभ्यग्न्य मर्दयेत् ॥ २८ ॥
 वेदनार्त्तमिति स्नेहो नहि शीघ्रं निवर्त्तते ।
 योन्यः शीघ्रं निवृत्तेऽन्यः स्नेहोऽतिष्ठन्नकार्यकृत् ॥ २९ ॥
 दीमान्नि त्वागतस्नेहं सायाङ्गे भोजयेत्तु ।
 निवृत्तिकालः परमस्त्रयो यामास्ततः परम् ॥ ३० ॥
 अहोरात्रमुपेक्षेत परतः फलवर्त्तिभिः ।

तीक्ष्णैर्वा वस्त्रिभिः कुर्याद् यत्र स्नेहनिवृत्तये ॥ ३१ ॥
 अतिरीच्यादनागच्छन्न चेज्जाद्यादिदोषकृत् ।
 उपेक्षेतैव हि ततोऽध्युषितश्च निशां पिवेत् ॥ ३२ ॥
 प्रातर्नागरधान्याम्भः फोष्णं केवलमेव वा ।
 अन्वासयेत् तृतीयेऽङ्गि पञ्चमे वा पुनश्च तम् ॥ ३३ ॥
 यथा वा स्नेहपक्तिः स्यादतोऽत्युष्णमारुतान् ।
 व्यायामनित्यान् दीप्ताम्नोन् रुक्षांश्च प्रतिवासरम् ॥ ३४ ॥
 इति स्नेहैस्त्रिचतुरैः स्निग्धे स्नीतोविशुद्धये ।
 निरुहं शोधनं युष्मदादस्निग्धे स्नेहनं ततोः ॥ ३५ ॥
 पञ्चमेऽथ तृतीये वा दिवसे साधने शुभे ।
 मध्याह्ने किञ्चिदाहस्ते प्रयुक्ते बलिमङ्गले ॥ ३६ ॥
 अभ्यक्तस्नेदितोत्पृष्टमलं नातिबुभुक्षितम् न
 अवेक्ष्य पुरुषं दीपमेयजादीनि चादरात् ॥ ३७ ॥
 वस्त्रिं प्रकल्पयेद्देवस्त्राद्विद्यैर्बहुभिः सह ।
 क्वाथयेद्दिंशतिपलं द्रव्यस्याष्टौ फलानि च ॥ ३८ ॥
 ततः क्वाथाच्चतुर्धांश्च स्नेहं वाते प्रकल्पयेत् ।
 पित्ते स्त्रस्ये च षष्ठांशमष्टमांश्च कफाधिके ॥ ३९ ॥
 सर्वत्र चाष्टमं भागं कल्काद्भवति वा यथा ।
 नात्यच्छसान्द्रता वस्त्रेः

फलमात्रं गुडस्य च ॥ ४० ॥

मधुपट्टादिशेषश्च युक्त्या

सर्वं तदेकतः ।

उष्णाम्बु कुम्भीवाप्येष तप्त खजसमाहृतम् ॥ ४१ ॥

प्रक्षिप्य वस्तौ प्रणयेत्पायो नात्युष्णशीतलम् ।

नातिस्निग्धं नवा रूचं नातितीक्ष्णं नवा मृदु ॥ ४२ ॥

नात्यच्छसान्द्रं नोनातिमात्रं नापटु नाति ॥

लवणं तद्वदम्बं च

पठन्त्यन्ये तु तद्विदः ॥ ४३ ॥

मात्रां त्रिपलिकां कुर्यात् स्नेहमाक्षिकयोः पृथक् ।

कर्षार्धं माणिमन्यस्य स्वस्थे कल्कपलद्वयम् ॥ ४४ ॥

सर्वद्रवाणां शेषाणां पलानि द्वा कल्पयेत् ।

माक्षिकं लवणं स्नेहं कल्कं कायमिति क्रमात् ॥ ४५ ॥

प्रावपेत निरुहणामेव संयोजने विधिः ।

उत्ताने दत्तमात्रे तु निरुहे तन्मना भवेत् ॥ ४६ ॥

कृतोपधानः सञ्ज्ञातवेगयोत्कटकः सृजेत् ।

प्रागतौ परमः कालो सुहृत्तौ मृत्यवे परम् ॥ ४७ ॥

तत्रातुलोमिकं स्नेहचारमूत्राभ्रकल्पितम् ।

त्वरितं स्निग्धतीक्ष्णोष्णं वस्त्रिमन्यं प्रपीडयेत् ॥ ४८ ॥

विदद्यात् फलवर्तिं वा स्वेदनोच्चासनादि च ।

स्वयमेव निवृत्ते तु द्वितीयो वस्त्रिरिष्यते ॥ ४९ ॥

तृतीयोऽपि चतुर्थोऽपि यावद्वा सुनिरुद्धता ।

विरिक्तवच्च योगादीन् विद्यात्

योगे तु भोजयेत् ॥ ५० ॥

कोष्णेन वारिणा स्नातं तनु धन्यरसोदनम् ।

विकारा ये निरुद्धस्य भवन्ति प्रचनैर्मलैः ॥ ५१ ॥

तं सुखोष्णामुसिक्तस्य यान्ति भुक्तवतः शमम् ।

अथ वातार्दितं भूयः सद्य एवानुवासयेत् ॥

सम्यग्धीनातियोगाय तस्य श्वुः स्नेहपोतवत्

BRARAT

किञ्चित्कालं स्थितो यद्य सपुरीषो निवर्तते ॥ ५३ ॥
 सानुलोमानिःशः स्नेहस्तत् सिद्धमनुवासनम् ।
 एकं त्रीन् वा बलासे तु स्नेहवस्तीन् प्रकल्पयेत् ॥ ५४ ॥
 पञ्च वा सप्त वा पित्ते नवैकादश दानिले ।
 पुनस्ततोऽप्यनुग्मांस्तु पुनरास्थापनं ततः ॥ ५५ ॥
 कफपित्तानिलेष्वन्नं यूषचीररसैः क्रमात् ।
 वातघ्नौषधनिःकायस्त्रिहृतासैश्चैर्युतः ॥ ५६ ॥
 वस्तिरेकोऽनिले स्निग्धः स्वादुश्चोष्णरसान्वितः ।
 न्यग्रोधादिगणकाथौ पचकादिसितायुतौ ॥ ५७ ॥
 पित्ते स्वादुहिमी सान्यचीरेक्षुरसमाश्रिकौ ।
 आरग्वधादिनिःकायवत्सकादियुतास्त्रयः ॥ ५८ ॥
 रुक्षाः सचीद्रगोमूत्रास्तीक्ष्णोष्णकटुकाः कफे ।
 जयद्य सन्निपातेऽपि दोषान् घ्नन्ति यतः क्रमात् ॥ ५९ ॥
 त्रिभ्यः परं बल्विमतो नेच्छन्त्यन्ये चिकित्सकाः ।
 न हि दोषयत्तुर्थोऽस्ति पुनर्दीयितं यं प्रति ॥ ६० ॥
 घत्क्लेशन शुद्धिकरं दीपाणां शमनं क्रमात् ।
 त्रिधैवं कल्पयेद् बस्तिमित्वन्येऽपि प्रचक्षते ॥ ६१ ॥
 दोषौषधादिवलतः सर्वमेतत्प्रमाणयेत् ।
 सम्यक् निरुद्धलिङ्गं तु नासम्भाव्यं निवर्त्तयेत् ॥ ६२ ॥
 प्राक्स्नेह एकं पञ्चान्ते द्वादशास्थापनानि च ।
 सान्वासनानि कर्मैवं बलायस्त्रिंशदीरिताः ॥ ६३ ॥
 काशः पञ्चदशैकोऽत्र प्राक् स्नेहान्ते त्रयस्तथा ।
 षट् पञ्च बस्त्यन्तरिताः

योगोऽष्टौ बस्तयोऽत्र तु ॥ ६४ ॥

षयो निरुद्धाः स्नेहाद्य स्नेहावाद्यन्तयोरुभौ ।
 स्नेहवस्तिं निरुद्धं वा नैकमेवातिशीलयेत् ॥ ६५ ॥
 उत्क्लेगाग्नियधौ स्नेहाच्चिरुद्धान्मरुतो भयम् ।
 तस्मान्निरुद्धः स्नेहाः स्याच्चिरुद्घयानुवासितः ॥ ६६ ॥
 स्नेहशोधनयुतयैवं वस्तिर्जर्म पिदोषजित् ।
 द्रव्यया स्नेहपानस्य भाषया योजितः समः ॥ ६७ ॥
 भाषावस्तिः स्मृतः स्नेहः

शीलनीयः सदा च सः ।

मालवृद्धाध्वभारस्त्रीव्यायामासतचित्तकैः ॥ ६८ ॥
 वातभग्नबलास्याग्निनृपेक्षरसुखात्मभिः ।
 दोषघ्नो निष्परीहारो बन्धः सृष्टमलः सुखः ॥ ६९ ॥
 वस्त्रौ रोगेषु नारीणां योनिगर्भाशयेषु च ।
 द्वित्रास्यापनशुद्धेभ्यो विदध्याद् वस्तिस्तत्तरम् ॥ ७० ॥
 आतुराङ्गुलमानेन तच्चेन्न द्वादशाङ्गुलम् ।
 वृत्तं गोपुच्छवन्मूलमध्ययोः कृतकर्णिकम् ॥ ७१ ॥
 सिद्धार्थकप्रवेशार्थं शूलं हिमादिसम्भवम् ।
 कुन्दाश्वमारसुमनःपुष्पवृन्तीयमं दृढम् ॥ ७२ ॥
 तस्य वस्तिर्मुदुलघुर्मात्रा शुक्तिर्विकल्पः वा ।
 अथ स्नातागितस्यास्य स्नेहवस्तिविधानतः ॥ ७३ ॥
 ऋजोः सुखोपविष्टस्य पीठे जानुसमे मृदौ ।
 छटे मेढ्रे स्थिते चर्ज्जौ ग्रनेः स्तोतोर्विशुद्धये ॥ ७४ ॥
 सूक्ष्मां शलाकां प्रणयेत् तया शुद्धेऽनुमेवनीज् ।
 आमेहनान्तं नेत्रं च निष्कम्पं शुद्धवत्ततः ॥ ७५ ॥
 पीडितेऽन्तर्गते स्नेहे स्नेहवस्तिर्क्रमो हितः ।

वस्योननेन विधिना दद्यात् त्रींश्चतुरोऽपि वा ॥ ७६ ॥

अनुवासनवत् शेष सर्वमेवास्थ चिन्तयेत् ।

स्त्रीणामार्तवकाले तु योनिर्गृह्णात्यपाहृतेः ॥ ७७ ॥

विदधीत तदा तस्मादनृतावपि चरत्यये ।

योनिविभ्रंशशूलेषु योनिस्थापदसृग्दरे ॥ ७८ ॥

नेत्रं दशाङ्गुल मुक्तप्रवेशं चतुरङ्गुलम् ।

अपत्यमार्गे योज्यं स्याद् द्वाङ्गुलं मूत्रवर्ष्मणि ॥ ७९ ॥

मूत्रकृच्छ्रविकारेषु बालानां त्वेकमङ्गुलम् ।

प्रकुक्षौ मध्यमा मात्रा बालानां शक्तिरेव तु ॥ ८० ॥

उत्तानायाः शयानायाः सम्यक् सङ्कोच्य सक्थिनी ।

ऊर्ध्वजान्वा स्त्रिचतुरानचोरात्रेण योजयेत् ॥ ८१ ॥

वस्तींस्त्रिरात्रमेव च स्त्री हमात्रां विवर्धयेत् ।

त्रयहमेव च विप्रम्य प्रणिदध्यात् पुनस्त्रयचम् ॥ ८२ ॥

पक्षाद्विरेकी यमिति ततः पक्षाधिकृष्टणम् ।

सद्यो निरुदयान्वाभ्यः सप्तरात्राद्विरेचितः ॥ ८३ ॥

यथा क्षुण्णमादियुतात् तीयात् रागं हरिष्यटः ।

तथा द्रवीकृताद्देहाद् वस्तिर्निर्हरते मलान् ॥ ८४ ॥

शाष्ठागताः कौष्ठगताश्च रोगा मर्माध्वंसविवयवाज्ञायाः ।

ये सन्ति तेषां न तु कश्चिदन्वी दार्याः परं जग्मनि हेतुरस्ति ॥ ८५ ॥

विट्त्रेष्पिप्पलादिमन्त्राचयानां विषेयसंहारकरः सं यस्मात् ।

तस्यातिदृढस्य शमाय नान्यद्व्यभेदेर्यिना भेषजमस्ति किञ्चित् ॥ ८६ ॥

तस्मापि किमार्थ इति प्रदिष्टं कृत्स्ना चिकित्सापि च घन्तिरेकी

तथा निजागन्तु विकारकारी रक्तापधत्वे न शिराव्यधोऽपि ॥ ८७ ॥

विंशोऽध्यायः ।

— { } —

अघातो नस्यविधिमध्याय आख्यास्याम ।

जङ्घाञ्चुषिकारेषु विशेषावस्यमिष्यते ।

नासा हि शिरसो द्वारं तेन तद्व्याप्य हन्ति तान् ॥ १ ॥

विरेचन वृंहण च गमन च त्रिधापि तत् ।

विरेचन शिर शूलजाद्यस्यन्दगन्नामये ॥ २ ॥

शोकगण्डकमिश्रन्यकुष्ठापस्मारपीनये ।

वृंहण वातजे शूले सूर्यायर्त्तं स्वरक्षये ॥ ३ ॥

नासास्यगोपे वाक्सङ्गे कृच्छ्रबोधेऽवबाहुके ।

गमन नीलिकाय्यङ्गकेशदोषाक्षिराजिषु ॥ ४ ॥

यथास्त यौगिके स्नेहैर्यथास्त च प्रसाधितै ।

कल्कक्षायादिभिर्वाद्य मधुपट्टासचैरपि ॥ ५ ॥

वृंहण धन्वमासीत्यरसासृक्खपुदैरपि ।

गमन योजयेत् पूर्वं क्षीरेण च जलेन च ॥ ६ ॥

मर्ग्यं प्रतिमर्ग्यं द्विधा स्नेहोऽत्र माचया ।

कल्काद्यैरवधीदस्तु तीक्ष्णैर्मूर्धविरेचन ॥ ७ ॥

ध्यानं विरेचनसूत्रं

युञ्जतात् त मुखयायुना ।

पङ्कजसुखया नाद्या भेषजगर्भया ॥ ८ ॥

स हि भूरितर दोष चूर्णत्वादपकर्षति ।

प्रदेशिन्यङ्गुलीपर्वदयाग्ग्नसमुद्भृतात् ॥ ९ ॥

यायत् पतत्वसौ विन्दुर्दशाष्टो पट्क्रमेण ते ।

मर्शस्योत्कृष्टमध्योना भात्रास्ता एव च क्रमात् ॥ १० ॥

विन्दुद्वयोनाः कस्कादे

र्योजयेन्न तु नावनम् ।

तोयमद्यगरस्त्रे हपीतानां पातुमिच्छताम् ॥ ११ ॥

भुङ्गभक्तशिरःस्नातस्नातुकामस्तुतासृजाम् ।

नवपीनसर्धगात्तसूतिकास्त्रासकासिनाम् ॥ १२ ॥

शुद्धानां दत्तवस्तीनां तथा नात्तवदुर्दिने ।

अन्यत्रात्ययिकाद् व्याधे

रथ नस्यं प्रयोजयेत् ॥ १३ ॥

प्रातः श्लैष्मिणि मध्याह्ने पित्ते सायं निशीयले ।

स्वस्थवृत्ते तु पूर्वाह्ने शरत्कालवसन्तयोः ॥ १४ ॥

शीते मध्यन्दिने ग्रीष्मे सायं वर्षासु सातपे ।

वाताभिभूते शिरसि हिध्यायामपतानके ॥ १५ ॥

मन्यास्तन्मे स्वरश्च'ये सायं प्रातर्दिने दिने ।

एकाहान्तरमन्यत्र सप्ताहे च तदाचरेत् ॥ १६ ॥

स्निग्धस्निग्धीत्तमाङ्गस्य प्राक् कृतावश्यकस्य च ।

निवातशयनस्यस्य जत्रूर्ध्वं स्नेदयेत् पुनः ॥ १७ ॥

अथोत्तानजु'देहस्य पाणिपादे प्रसारिते ।

किञ्चिदुन्नतपादस्य किञ्चित् मूर्ध्नि नामिते ॥ १८ ॥

नासापुटं पिधाद्यैक पर्यायेण निषेचयेत् ।

उष्णाम्बुतप्त भैषज्यं प्रनाद्या पिचुनाथ वा ॥ १९ ॥

दत्ते पादतलस्कन्धहस्तकर्णादि मर्दयेत् ।

शनैरुच्छिद्य निष्ठीवेत् पार्श्वयोरुभयोस्ततः ॥ २० ॥

आभेयजघ्यादेवं द्विस्त्रिर्वा नस्यमाचरेत् ।
 मूर्च्छायां शीततोयेन सिञ्चेत् परिहरन् शिरः ॥२१॥
 स्त्रे हं विरेचनस्यान्ते दद्याद्दोषाद्यपेक्षया ।
 नस्यान्ते वाक्शत तिष्ठेदुत्तानो
 धारयेत् ततः ॥२२॥

धूम पीत्वा कफोष्णाम्बुकवसान् कण्ठशुद्धये ।
 सम्यक् स्निग्धे सुखोच्छ्वासस्वप्नबोधाक्षपाटवम् ॥ २३ ॥
 रुक्तेऽक्षिस्तम्बता शोथो नासास्ये मूर्दशून्यता ।
 सिञ्चेत्तिक्तकण्डूगुरुताप्रसेकारुचिपीनसाः ॥२४॥
 सुधिरिक्तेऽक्षिघुतास्त्ररवक्त्रविशुद्ध्यः ।
 दुर्धिरिक्ते गदोद्रेकः क्षामतातिविरेचिते ॥ २५ ॥
 प्रतिमर्गः क्षतक्षामवालहृदसुखात्मसु ।
 प्रयोज्योऽकालवर्षेऽपि

न त्विष्टो दुष्टपीनसे ॥ २६॥

गणपीतेऽवलथोने कृमिदूषितमूर्दनि ।
 उत्कृष्टोत्कृष्टदीपे च

हीनमात्रतया द्वि सः ॥२७॥

निशाहर्भुक्तवान्ताहःस्वप्नाध्ययमरितसाम् ।
 शिरोऽभ्यञ्जनगण्डूपप्रस्त्रावाञ्जनवर्चसाम् ॥ २८ ॥
 दन्तकाष्ठस्य दासस्य योज्योऽन्तेऽसी द्विविन्दुक- ।
 पक्षसु स्त्रातमा शुद्धिः कृमनाशस्त्रिषु क्रमात् ॥ २९ ॥
 दृग्बल पक्षसु ततो दन्तदार्यं मरुच्छमः ।
 न नस्यमूनसमाध्दे नातीतामीतिवक्षरे ॥३०॥
 न चोनाष्टादशे धूमः कयलो नोनपक्षमे ।

न शुद्धिरुनदशमे न चातिक्कान्तसप्ततो ॥ ३१ ॥
 आजन्मदरणं शस्तः प्रतिमर्शस्तु वस्तिवत् ।
 मर्शवच्च गुणान् कुर्यात् स हि नित्योपसेवनात् ॥ ३२ ॥
 न चात्र यन्त्रणा नापि व्यापद्गो मर्शवद्भयम् ।
 तैलमेव च नस्यार्थे नित्याभ्यासेन शस्यते ॥ ३३ ॥
 शिरसः श्रेष्ठमधामत्वात् श्रेष्ठाः स्वस्थस्य नेतरे ।
 आशुक्लक्षिरकारित्वं गुणोष्कर्षापल्लवता ॥ ३४ ॥
 मर्शे च प्रतिमर्शे च विशेषो न भवेद् यदि ।
 को मर्शं सपरौहारं सापदं च भजेत्ततः ॥ ३५ ॥
 अष्टपानविकाराख्यौ कुटीवातातपस्थितौ ।
 अम्बासमात्रावस्थौ च तद्वदेव च निर्दिशेत् ॥ ३६ ॥
 जीवन्ती जलदेवदाहजलदत्वक्सेव्यगोपीहिमं
 दार्वीं त्वक्षधुकप्रवागुरुवरपुण्ड्राह्वित्वीत्पलम् ।
 धावन्धौ सुरभिः स्थिरे कृमिहरं यथं द्रुतिं रेणुक
 किञ्चलकं कमलाद्वयं शतगुणे दिव्येऽम्बासि काययेत् ॥ ३७ ॥
 तैलाद्रसं दशगुणं परिशील्य तेन
 तैलं पचेच्च सकृत्तेन दशैव वारान् ।
 पाके क्षिपेच्च दशमे सममाजदुग्धं
 नस्यं महागुणसुशब्दगुणतैलमेतत् ॥ ३८ ॥
 घनोन्नतप्रसन्नत्वक्स्तम्भग्रीवास्यवक्षसः ।
 हृदयेन्द्रियास्त्वपीलता भवियुर्नस्यगैलिनः ॥ ३९ ॥

एकविंशतितमोऽध्यायः ।

—४—

अथातो धूमपानविधिमध्याय व्याख्यास्याम ।

जबूर्ध्व कफवातोत्यविकाराणामजन्मने ।

उच्छेदाय च जाताना पिवेद्भूम सदाकवान् ॥ १ ॥

स्निग्धो मध्य स तीक्ष्णश्च वाते वातकफे कफे ।

शोण्यः

न रक्तपित्तार्तिविरिक्तोदरमेह्विषु ॥ २ ॥

तिमिरोर्ध्वान्निनाथानरोहिणी दत्तयस्त्रिषु ।

मत्स्यमद्यदधिचौरचौद्रस्त्रेहविषाशिषु ॥ ३ ॥

शिरस्यभिहते पाण्डुरोगे जागरिते निशि ।

रक्तपित्ताभ्यवाधिष्यं दग्धमूर्च्छां मरुमोहकम् ॥ ४ ॥

धूमोऽकालेऽतिपीतो वा

तच्च शीतो विधिर्हितः ।

क्षुतजृम्भितविग्भूत कौशेया शस्तयर्मणाम् ॥ ५ ॥

हामस्य दन्तकाष्ठस्य धूममन्ते पिवेन् शृदुम् ।

कामेधे पु निग्राहारनावनान्ते च मध्यमम् ॥ ६ ॥

निद्रानस्याञ्जनघ्नानश्नर्दितान्ते विरेधनम् ।

वस्तिनेत्रममद्रव्य पिकोग कारयेत् पटसु ॥ ७ ॥

मुनापेऽङ्गुष्ठकोनास्थिप्रयेग धूमनेचकम् ।

तीक्ष्णस्त्रेहनमध्येपु श्रीणि चत्वारि पञ्च च ॥ ८ ॥
 अङ्गुलानां क्रमात् पातुः प्रमाथेनाष्टकानि तत् ।
 ऋजूपविष्टस्तत्रेता विहृतास्यस्त्रिपर्ययम् ॥ ९ ॥
 पिधाय च्छिद्रमेकैकं धूमं नासिकया पिबेत् ।
 प्राक् पिबेन्नासयोत्क्रिष्टे दोषे घ्राणशिरोगते ॥ १० ॥
 उत्क्षेपनार्थं वक्त्रेण विपरीतं तु कण्ठगे ।
 मुखेनैव यमेदूमं नासया दृग्विघातकृत् ॥ ११ ॥
 आक्षेपमोक्षैः पातव्यो धूमस्तु त्रिस्त्रिभिस्त्रिभिः ।
 अङ्गः पिबेत् सकृत् त्रिगन्धं द्विर्मध्यं शोधनं परम् ॥ १२ ॥
 त्रियतुर्था

मृदौ तत्र द्रव्याण्यगुरुगुग्गुलुः ।

सुस्तस्थीणेयशैलेयनसदोशीरवालकम् ॥ १३ ॥
 वराङ्गकीन्ती मधुकविस्वमज्जैलवासुकम् ।
 श्रीवेष्टकं सर्जरसो ध्यामकं मदनं प्लवम् ॥ १४ ॥
 शङ्खकी कुङ्कुमं माषा यवाः कुन्दुरकं तिलाः ।
 स्त्रेहः फलानां साराणां मेदोमज्जायसाष्टतम् ॥ १५ ॥
 शमने शङ्खकी लाक्षा पृथ्वीका कमलोत्पलम् ।
 न्यग्रोधीदुम्बराश्वत्थप्लवचरोध्रत्वचः सिता ॥ १६ ॥
 यष्टी मधुः सुवर्णत्वक् पद्मकं रक्तयष्टिका ।
 गन्धायाकुष्ठतगराः

तीक्ष्णे ज्योतिष्मती निशा ॥ १७ ॥

दशमूलमनोद्घालं लाक्षा श्वेता फलत्रयम् ।
 गन्धद्रव्याणि तीक्ष्णानि गणो मूर्ध्वविरचनः ॥ १८ ॥
 जले स्थितामहोरात्रमिपीकां द्वादशाङ्गुलाम् ।

पिष्टैर्धूमौषधैरेवं पञ्चकृत्वः प्रलेपयेत् ॥ १८ ॥

वर्तिरङ्गुष्ठवत् सूला यवमध्या यथा भवेत् ।

छायाशुक्लां विगर्भां तां स्नेहाभ्यक्तां यथायथम् ॥ २० ॥

धूमनेत्रार्पितां पातुमग्निघ्नुष्टां प्रयोजयेत् ।

शरावसम्पुटच्छिद्रे नाडीं न्यस्य दद्याद्भुलाम् ।

अष्टाङ्गुलां वा वक्त्रेण कासवान् धूममापिमेत् ॥ २१ ॥

कासः श्वासः पीनसो विस्वरत्नं पूतिर्गन्धः पाण्डुता केशदीपः ।

कर्णास्याक्षिस्तावकण्डुर्तिजाघं तन्द्रा हिष्मा धूमपं न स्पृशन्ति २२

गान्धर्वि-विष्णो- १ ।

अथातो गण्डूयादिविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

चतुष्पुकारो गण्डूपः स्निग्धः शमनगोधनो ।

रोपणाय

त्रयस्तत्र त्रिषु योज्यायलादिषु ॥ १ ॥

अन्यो ग्रणघ्नः

स्निग्धोऽयं स्वादुस्तपटुमाधिते ।

खेरीः

संगमनस्तिक्ताकपायमधुरीपधेः ॥ २ ॥

गोधनस्तिक्ताकटुस्तपटून्धैः

रोपणः पुनः ।

कपायतिलकै-

स्तत्र स्नेहः क्षीरं मधूदकम् ॥ ३ ॥

शुक्तं मद्यं रसो मूचं धान्यान्तं च यथायथम् ।

कल्कैर्युक्तं विषक्तं वा यथास्पर्शं प्रयोजयेत् ॥ ४ ॥

दन्तहर्षे दन्तचाले मुखरोगे च वातिके ।

सुखीणमथवा शीतं तिलकल्कोदकं हिंत्तम् ॥ ५ ॥

गण्डूपधारणे नित्यं तैलं मांसरसोऽथवा ।

कपादाहान्विते पाके क्षते वागन्तुसम्भवे ॥ ६ ॥

विषक्षारान्निदग्धे च सर्पिर्धार्यं पयोऽथवा ।

वैशद्यं जनयत्यास्ये सन्दधाति मुखप्रणान् ॥ ७ ॥

दाहदृष्ट्याप्रशमनं मधुगण्डूपधारणम् ।

धान्यान्तमास्यवैरस्य मलदौर्गन्धनाशनम् ॥ ८ ॥

तदेवाश्वत्थं शीतं मुखशीघ्रहरं परम् ।

आश्रुक्षाराम्बुगण्डूपो भिनन्ति श्लेष्मणश्चयम् ॥ ९ ॥

सुखीणोदकगण्डूपैर्जायते वक्त्रलाघवम् ।

निघाते सातपे स्निग्धसदितस्तन्धकन्धरः ॥ १० ॥

गण्डूपमपिबन् किञ्चिदुन्नतास्यो विधारयेत् ।

कफपूर्णास्यता यावत् स्वयदुन्नाणाक्षताथवा ।

असञ्चार्यां मुखे पूर्णे गण्डूपः कवलोऽन्यथा ॥ ११ ॥

मन्या शिरःकर्णमुखोत्तिरीगाः प्रसेककण्ठामयवक्त्रयोपाः ।

हृत्तासतन्द्रारुचिपीनसाथ साध्या विशेषात्कवलग्रहेण ॥ १२ ॥

कल्को रसक्रिया चूर्णस्त्रिविधं प्रतिसारणम् ।

युक्त्यात् तत् कफरोगेषु गण्डूपविहितौषधैः ॥ १३ ॥

मुखाक्षेपस्त्रिधा दीप विपद्वा वर्णकच सः ।

उष्णो वातकफे शस्तः शेषेष्वन्यथैतलः ॥ १४ ॥

त्रिप्रमाणश्चतुर्भागं त्रिभागार्धाद्भुलोन्नतिः ।

अशुष्कस्य स्थितिस्तस्य शुष्को दूषयति च्छविम् ॥ १५ ॥

तमार्द्रयित्वापनयेत् तदन्तेऽभ्यङ्गमाचरेत् ।

विवर्जयेद् दिवास्वप्नभाष्याम्यातपशुक्रबुधः ॥ १६ ॥

न योष्यः पीनमेऽजीर्णं दस्तनस्ये हनुग्रहे ।

अरीधके जागरिते

स च हन्ति सुयोजितः ॥ १७ ॥

अकालपलितव्यङ्ग वली तिमिरनीलिकाः ।

कीलमज्जाहृपान्मूलं गावरं गोरसर्पपाः ॥ १८ ॥

सिद्धीमूलं तिलाः कृष्णा दार्वी त्वङ्निस्तुपा यवा ।

दर्भमूलद्विमोशीरशिरीषमिश्रितण्डुलाः ॥ १९ ॥

कुसुदीत्यलकहृद्द्वारदूर्वामधुकचन्दनम् ।

कालीयकतिलोशीरमांसीतगरपद्मकम् ॥ २० ॥

तालौसगुन्द्राप्पुण्ड्राङ्गवटीकाग्नतागुरुः ।

द्रव्यार्वाङ्गीदिता लेपा हेमन्तादिषु यट् स्मृताः ॥ २१ ॥

मुखाक्षेपनशीलानां दृढं भवति दर्शनम् ।

वदम चापरिख्यानं श्लक्ष्णं तामरसोपमम् ॥ २२ ॥

अभ्यजचेकपिचवो वस्तिषेति चतुर्विधम् ।

मूर्ध्नैतैलं

बहुगुणं तद्विद्यादुत्तरोत्तरम् ॥ २३ ॥

तद्भाभ्यङ्गं प्रचोक्तयो रोच्यं कण्डूमलादिषु ।

अरुपिगरशिरस्तीट्टदाहपाकत्रयेषु तु ॥ २४ ॥

परिपेकः

पिचुः केशशातस्युटनधूपने ।

नेत्रस्थम् च

वस्तिस्तु प्रसृत्यर्दितजागरे ॥ २५ ॥

नासास्यशोषे तिमिरे गिरीरोगे च दारुणे ।

विधिस्तस्य निषण्णस्य पोठे जानुसमे मृदौ ॥ २६ ॥

शवाक्तस्त्रिदहस्य दिनान्ते गव्यमाहिपम् ।

द्वादशाङ्गुलविम्लीर्णं चर्मपट्टं गिरःसमम् ॥ २७ ॥

आकर्ण्यन्धनस्थानं ललाटे वस्त्रवेष्टिते ।

चैलवेणिकया बद्धा मापकक्लेन लेपयेत् ॥ २८ ॥

ततो यथाव्याधि शृत स्नेहं कोणं निषेचयेत् । •

ऊर्ध्वं केशभुवी यावद् द्वादशङ्गुलं

धारयेच्च तम् ॥ २९ ॥

आवक्तानास्तिकोत्क्लेदाद्

दशाष्टौ पट् चलादिषु ।

मात्रासहस्राण्य

ऽरुजं त्वेकं

स्तन्वादि मर्दयेत् ॥ ३० ॥

मुक्तस्नेहश्च

परम सप्ताहं तस्य मेवनम् ।

धारयेत् पूरणं कर्णे कर्णमूलं विमर्दयन् ॥ ३१ ॥

रुजं स्थान्मार्दवं यावन्मानाशतमवेदने ।

यावत् पथ्येति चस्तायं दक्षिण जानुमण्डलम् ॥ ३२ ॥

निमेषोन्मेषकालेन सम मात्रा तु सा श्रुता ।

कचसदनसितत्वपिञ्जरत्न परिफुटन शिरसः समीररोगान् ।
जयति जनयतोन्द्रियप्रसाद स्वरघनुमूर्ध्वबल च मूर्ध्वतैलम् ॥ २३ ॥

—११—

त्रयोविंशोऽध्यायः ।

अथात आद्योतनाञ्जनविधिमध्याय व्याख्यास्याम ।

सर्वेषामक्षिरोगाणामाढावाद्योतन हितम् ।

रुक्तोदकण्डूघर्षायुदाहरोगनिवर्धणम् ॥ १ ॥

उष्ण वाते कफे कोष्ण तप्य्शीत रक्तपित्तयो ।

निवातस्थस्य यामेन पाणिनीन्मील्य लोचनम् ॥ २ ॥

शुक्त्या प्रलग्नयान्येन पिशुवर्त्या कनीनिजे ।

दश द्वादश वा यिन्दून् द्वाङ्गुलादवसेचयेत् ॥ ३ ॥

ततः प्रमृज्य मृदुना चैलेन कफवातयो ।

अन्येन कोष्णपानीयघृतेन स्निदयेन्मृदु ॥ ४ ॥

अत्युष्णतीक्ष्ण रगरागदृङ्नाशयाक्षिमेचनम् ।

प्रतिशीत तु कुरुते निम्नोदस्तम्भवेदना ॥ ५ ॥

कपायवर्जिता घष छच्छादुन्मेषण बहु ।

विफारहृदिमत्स्य सरम्भमपरिस्तुतम् ॥ ६ ॥

गत्या सन्धिशिरोघ्राणमुत्तस्रोतासि भेषजम् ।

ऊर्ध्वगान्धयने न्यस्तमपवर्त्तयते मलान् ॥ ७ ॥

• अथाञ्जन शुद्धतनोर्निदमानायये मले ।

पक्कलिङ्गेऽल्पशोफातिकण्डूपैच्छित्त्यलक्षिते ॥ ८ ॥

मन्दघर्षाशुरोगेऽल्पि प्रयोज्यं घनदूपिके ।

आर्त्ते पित्तकफासृग्भिर्मार्कतेन विशेषतः ॥ ९ ॥

लेखनं रोपणं दृष्टिप्रसादनमिति त्रिधा ।

अञ्जनं

लेखनं तच्च कषायास्त्वपटूपणेः ॥ १० ॥

रोपणं तिक्तकैर्द्रव्यैः

स्वादुमीतैः प्रसादनम् ।

दशाङ्गुला तनुर्मध्ये शलाका मुकुलानना ॥ ११ ॥

प्रशस्ता लेखने ताम्नी रोपणे कासलोहजा ।

अङ्गुली च सुवर्णोत्था रुप्यजा च प्रसादने ॥ १२ ॥

पिण्डो रसक्रिया चूर्णस्त्रिधैवाञ्जनकल्पना ।

गुरो मध्ये सघो दीपे तौः क्रमेण प्रयोजयेत् ॥ १३ ॥

हरिणुमात्रं पिण्डस्य वेत्तमात्रा रसक्रिया ।

तीक्ष्णस्य द्विगुणं तस्य मृदुन-

यूर्णितस्य च ॥ १४ ॥

द्वे शलाके तु तीक्ष्णस्य तिस्रः स्फुरितरस्य च ।

निशि स्वप्ने न मध्याह्ने पानाश्रोणगभस्तिभिः ॥ १५ ॥

अक्षिरोगाय दीपाः स्युर्वर्द्धितोत्पीडितद्रुताः ।

प्रातःसायं च तच्छान्त्ये व्यम्बेऽर्केऽतोऽञ्जयेत् सदा ॥ १६ ॥

वदन्यन्ये तु न दिया प्रयोज्यं तीक्ष्णमञ्जनम् ।

विरेकदुर्बलं चक्षुरादित्यं प्राप्य सीदति ॥ १७ ॥

स्वप्ने न रात्रौ कासस्य सोम्यत्वेन च तर्पिता । १८

गीतसात्मगादगाग्नेयी स्मरतां लभते पुनः ॥ १८ ॥

अत्युद्विक्ते बलासे तु लेखनीयेऽथवा गटे ।
 काममङ्गपि नात्युष्ये तीक्ष्णमक्षि प्रयोजयेत् ॥ १८ ॥
 अश्मनो जम्ब लोहस्य तत एव च तीक्ष्णता ।
 उपधातीऽपि तेनेव तथा नेत्रस्य तेजसः ॥ २० ॥
 न रात्रावपि गीतेऽति नेत्रे तीक्ष्णाञ्जन हितम् ।
 दोषमस्त्रावयत् सूत्रकण्डूजाद्यादिकारि तत् ॥ २१ ॥
 नाञ्जयेद्गीतवर्मस्यिरिक्ताशितवेगिते ।
 क्रुद्धज्वरिततान्ताक्षिरोक्ष्मीकजागरे ॥ २२ ॥
 अदृष्टेऽर्के शिरःस्नाते पीतयोर्धूममद्ययोः ।
 अजोर्णेऽन्यर्कसन्तप्ते दिवा सुप्ते पिपासिते ॥ २३ ॥
 अतितीक्ष्णमृदुस्तोकवृद्धच्छघनकर्कशम् ।
 अत्यर्थगीतल तप्तमञ्जनं नावचारयेत् ॥ २४ ॥
 अधानुष्मीलयन् दृष्टिमन्तः सञ्चारयेत् शनैः ।
 अञ्जिते वर्त्मनौ किञ्चित् चालयेच्चैयमञ्जनम् ॥ २५ ॥
 तीक्ष्ण व्याप्नोति सहसा न चोन्मेषनिमेषणम् ।
 निष्पीडनं च वर्त्मभ्यां चालनं वा समाचरेत् ॥ २६ ॥
 अपेतोपधसरम्भ निर्वृतं नयनं यदा ।
 व्याधिदोषतु योग्याभिरक्षिः प्रचालयेत् तदा ॥ २७ ॥
 दक्षिणाङ्गुष्ठकेनाक्षि ततो वामं सवाससा ।
 ऊर्ध्वं वर्त्मनि सगृह्य शीघ्रं वामेन चैतरत् ॥ २८ ॥
 वर्त्मप्राप्ताञ्जनाद् दोषो रोगान् कुर्यादतोऽन्यथा ।
 कण्डूजाद्योऽञ्जन तीक्ष्णं धूमं वा योजयेत् पुनः ।
 तीक्ष्णाञ्जनाभितप्ते तु पूर्णं प्रत्यञ्जन हितम् ॥ २९ ॥

चतुर्विंशतितमोऽध्यायः ।

—::०::—

अथातस्तर्पणपुटपाकविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

नयने ताम्यति स्तव्ये शुक्ले रुचेऽभिधातिने ।

वातपित्तातुरे जिह्वे शीर्णपक्ष्माविलेचने ॥ १ ॥

कृच्छ्रीन्मीलशिराहर्षशिरोत्पाततमोऽर्जुनैः ।

स्यन्दमन्यान्यतो वातवातपर्यायशुक्रकैः ॥ २ ॥

आतुरे ग्रान्तरागान्शूलसंरम्भदूषिते ।

निधाते तर्पणं योज्यं शुद्धयोर्मूर्च्छिकाययोः ॥ ३ ॥

काले साधारणे प्रातः सायं शीतानशायिनः ।

यवमापमयीं पालीं नेत्रकोशाद् बहिः समाम् ॥ ४ ॥

हृद्गुलीघां दृढां कृत्वा यथास्वं सिद्धमावपेत् ।

सर्पिर्निमीलिते नेत्रे तप्तामुप्रविलापितम् ॥ ५ ॥

नक्तान्धवाततिमिरकृच्छ्रबोधादिके यसाम् ।

प्रापक्ष्माग्रा-

दधोन्नेयं शनकैस्तस्य कुर्यतः ॥ ६ ॥

मात्रां विगणयेत् तत्र वर्त्मसन्धिसितासिते ।

दृष्टौ च क्रमशो ध्यापौ शत शीणि च पञ्च च ॥ ७ ॥

गतानि सप्त चाष्टौ च दश मन्ये दयानिले ।

पित्ते षट् स्यस्वदृष्टे च यक्षाये पञ्च धारयेत् ॥ ८ ॥

कृत्वापाङ्गे ततो दारं स्नेहं पात्रे तु गालयेत् ।
 पिवेच्च धूमं नेचेत व्योमरूपं च भास्वरम् ॥ ९ ॥
 इत्थं प्रतिदिनं वायौ पित्ते त्वेकान्तरं कफे ।
 स्वस्ये च द्यन्तरं दद्यादाद्यत्तेरिति योजयेत् ॥ १० ॥
 प्रकाशचमता स्वास्थ्यं विशदं लघु लोचनम् ।
 तृप्ते विपर्ययोऽत्यतेऽतितृप्ते श्लेष्मजा रुजः ॥ ११ ॥
 स्नेहपीता तनुरिव क्लान्ता दृष्टिर्हि सीदति ।
 तर्पणानन्तरं तस्माद् दृग्बलाधानकारिणम् ॥ १२ ॥
 पुटपाकं प्रयुञ्जीत पूर्वोक्ते चैव यत्प्रसु ।
 स याते स्नेहनः श्लेष्मसहिते लेखनो हितः ॥ १३ ॥
 दृग्दीर्घत्वेऽनिले पित्ते रक्ते स्वस्ये प्रसादनः ।
 भूययप्रसहानूपमेदोमज्जावसामिषैः ॥ १४ ॥
 स्नेहेन ययसा पिष्टैर्जीविनीयैश्च कल्पयेत् ।
 मृगपक्षियस्रग्नांसमुक्तायस्तान्त्रसैन्धवैः ॥ १५ ॥
 स्त्रीतीजशङ्खफेनालैर्लेखन मसुकम्पितैः ।
 मृगपक्षियस्रग्नायसान्द्रहृदयामिषैः ॥ १६ ॥
 मधुरैः सद्यैस्तन्यचौरपिष्टैः प्रसादनम् ।
 विष्णुमात्रं पृथक् पिण्डं मांसभिषजकल्कयोः ॥ १७ ॥
 षरूकवटाभोजपत्रैः स्नेहादिषु क्रमात् ।
 वेष्टयित्वा सुदासितं धवधन्वनगोमयैः ॥ १८ ॥
 पचेत् प्रदीप्तैरग्न्याभं पक्वं निष्पीड्य तद्रसम् ।
 नेत्रे तर्पणयत् युञ्ज्यात्

ग्रतं द्वे त्रीणि धारयेत् ॥ १८ ॥

लेखनस्नेहनान्त्येषु

पूर्वो कोणौ हिमीऽपरः ।

धूमपोऽन्ते तयोरेव

योगास्तत्र च हस्तिपत् ॥ २० ॥

तर्पणं पुटपाकञ्च नस्यानर्हं न योजयेत् ।

यावत्पुष्ट्यानि युञ्जीत द्विस्ततो हितभाग् भवेत् ।

मासतौमसिकापुष्पैर्ब्रह्माक्षो निवसेद्विप्रि ॥ २१ ॥

सर्वात्मना नेत्रबन्धाय यत्नं कुर्यात् नस्याश्चनतर्पणादौः ।

दृष्टिश्च नष्टा विविधं जगच्च तमोमयं जायत एकरूपम् ॥ २२ ॥

—•—

पञ्चविंशतितमोऽध्यायः ।

—::०—

अद्यात्तौ यन्त्रविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

नानाविधानां श्रव्यानां नानादेशप्रवाधिनाम् ।

आहर्तुमभ्युपायो यस्तद् यन्त्रं यच्च दर्शने ॥ १ ॥

अर्शोभगन्दरादीनां शस्त्रक्षारान्निर्गोचने ।

शेयाङ्गपरिरचायां तथा वस्त्रादि कर्मणि ॥ २ ॥

घटिकास्रावुशृङ्गश्च जाम्बवोठादिकानि च ।

अनेकारूपकार्याणि यन्त्राणि विविधान्यतः ॥ ३ ॥

विकल्प्य कल्पयेद् बुद्धयः

यथा म्यसृजन्तु वक्ष्यते ।

तुम्भानि कद्वमिहर्षकाकादिशृङ्गपक्षिणाम् ॥ ४ ॥

मुखैर्मुखानि यन्त्राणां कुर्यात्तत् सप्तकानि च ।
 अष्टादशाङ्गुनायामान्ययसानि च भूरिगः ॥ ५ ॥
 मसूराकारपर्यन्तैः कण्ठे बहानि कीलकैः ।
 विद्यात् स्तम्भिकयन्त्राणि मूलेऽङ्गुलगतानि च ॥ ६ ॥
 तैर्दृढैरस्त्रिसलग्नगन्धाहरणमिष्यते ।
 कीलवद्विमुक्ताग्रौ सन्दशो योऽष्टाङ्गुलौ ॥ ७ ॥
 त्वक्गिरास्त्रायुपिशितलग्नगन्धरापकर्षणौ ।
 षडङ्गुलौऽन्यो हरणे सूक्ष्मगन्धोपपक्ष्मणाम् ॥ ८ ॥
 मुचुण्डोसूक्ष्मदन्तर्जुमूले रुचकभूषणा ।
 गम्भीरव्रणमांसानामभ्यङ्गः श्रेयितस्य च ॥ ९ ॥
 द्वे द्वादशाङ्गुले मध्यतान्त्रवद् द्वेयकतालकौ ।
 तालयन्त्रे स्मृते कर्णनाडौशलरापहारिणौ ॥ १० ॥
 नाडीयन्त्राणि शुपिराण्येकानेकमुखानि च ।
 स्त्रीतीगतानां शलग्नानामामयानाश्च दर्शने ॥ ११ ॥
 क्रियाणां सुकरत्वाय कुर्यादाचूषणाय च ।
 तद्विस्तारपरीणाहर्देष्यं स्त्रीतीऽनुरोधतः ॥ १२ ॥
 दशाङ्गुलार्धनाडान्तःकण्ठगन्धरावलीकनं ।
 नाडी

पञ्चमुखच्छिद्रा चतुष्कर्णस्य सप्तद्वे ॥ १३ ॥

वारङ्गस्य द्विकर्णस्य त्रिच्छिद्रा तत् प्रमाणतः ।

वारङ्गकर्णसंस्थानानाहर्देष्यानुरोधतः ॥ १४ ॥

नाडोरेव विधाद्यान्या द्रष्टुं शन्यगानि कारयेत् ।

पञ्चकर्णिकया मूर्ध्नि सदृशो द्वादशाङ्गुला ॥ १५ ॥

चतुर्थसुपिरा नाडी शलाग्निर्घातिनी मता ।
 अर्धसां गोस्तनाकारं यन्त्रकं चतुरङ्गुलम् ॥ १६ ॥
 नाहे पञ्चाङ्गुलं पुंसां प्रमदानां षडङ्गुलम् ।
 द्विच्छिद्रं दर्शने व्याघरेकच्छिद्रन्तु कर्मणि ॥ १७ ॥
 मध्येऽस्य चतुरङ्गुलं छिद्रमङ्गुलीदरविस्तृतम् ।
 अर्धोङ्गुलोच्छ्रितोद्वत्तकर्णिकन्तु तदूर्ध्वतः ॥ १८ ॥
 शम्याण्यं तादृगच्छिद्रं यन्त्रमर्धःप्रपौडनम् ।
 सर्वथापनयेदोष्ठं छिद्रादूर्ध्वं भगन्दरे ॥ १९ ॥
 प्राणार्बुदार्धसामेकच्छिद्रा नाद्याङ्गुलद्वया ।
 प्रदेशिनीपरीणाद्या स्याद् भगन्दरयन्त्रवत् ॥ २० ॥
 अङ्गुलित्वाणकं दान्तं वार्धं या चतुरङ्गुलम् ।
 द्विच्छिद्रं गोस्तनाकारं तद्वन्नविवृतौ सुखम् ॥ २१ ॥
 योनित्रयेक्षयं मध्ये सुपिरं षोडशाङ्गुलम् ।
 मुद्रायव्यं चतुर्भिस्तमश्भोजसुकुलाननम् ॥ २२ ॥
 चतुःशलाकमाक्रान्तं मूले तदिकमेन्मुखे ।
 यन्त्रे नाडीत्रयाभ्यङ्गचालनायं षडङ्गुले ॥ २३ ॥
 वक्षिद्यन्त्राकृतौ मूले मुखेऽङ्गुलकलायखे ।
 अपतोऽकर्णिके मूले निवहन्मुदुचर्मणी ॥ २४ ॥
 द्विहारा नलिका पिच्छनलिका बोदकोदरे ।
 धूम्रवस्त्रादियन्त्राणि निर्दिष्टानि यथायथम् ॥ २५ ॥
 चतुरङ्गुलास्यं भवेच्छृङ्गं चूषणोऽष्टादगाङ्गुलम् ।
 अग्रे सिद्धार्थकच्छिद्रं सुनदं चूचुकाकृति ॥ २६ ॥
 स्याद् द्वादशाङ्गुलीऽनामुर्नाहे त्वष्टादगाङ्गुलः ।
 चतुस्त्यङ्गुलहस्तास्यो दीप्तोऽन्तः क्षेपरतप्तवत् ॥ २७ ॥

तद्वद् घटी हिता गुल्मविलयोन्नमने च सा ।

शलाकाख्यानि यन्त्राणि नानाकर्माकृतानि च ॥ २८ ॥

यथायोगप्रमाणानि

तेषामेवैककर्मणी ।

उभे गण्डूपदमुखे

स्त्रीतोभ्यः शल्यहारिणो ॥ २९ ॥

मसूरदलवक्त्रे हे स्यातामटनवाङ्गुली ।

शङ्खः पट्

उभौ तेषां षोडशदादयाङ्गुली ॥ ३० ॥

घूर्हनेऽङ्घ्रिफणावक्त्रौ

द्वौ दशदादयाङ्गुली ।

चालने शरपुष्पासौ

आहार्ये बहिःशालकौ ॥ ३१ ॥

नतीष्मे शङ्खना तुल्यो गर्भशङ्खुरिति स्मृतः ।

अष्टाङ्गुलायतस्तेन मूढगर्भं हरेत् स्त्रियाः ॥ ३२ ॥

अश्रम्याहरणे सर्पफणावदङ्गुलमयतः ।

शरपुष्पमुखं दन्तपातनं चतुरङ्गुलम् ॥ ३३ ॥

कार्पासविहितोष्णीषाः शलाकाः पट् प्रमार्जने ।

पायायासत्रदूरार्थे हे दशदादयाङ्गुली ॥ ३४ ॥

हे पट् सप्ताङ्गुली घ्राणे हे कर्णेऽष्टनवाङ्गुली ।

कर्णशोधनमश्वत्थपत्रप्रान्तं सुवाननम् ॥ ३५ ॥

शलाकाज्जाय्ववीष्ठानां चारेऽग्नौ च पृथक् त्रयम् ।

युष्मदात् सूलाणुदीर्घाणाम्

शलाकामन्त्रवर्धनि ॥ ३६ ॥

मध्योर्ध्वद्वत्तदण्डां च मूले चादेन्दुसन्निभाम् ।
 कोलास्थिदलतुल्यास्या नासार्थोर्ध्वददाहकत् ॥ ३७ ॥
 अष्टाङ्गुला निम्नमुखास्तिष्ठः चारौषधक्रमे ।
 कनोनीमध्यमानामिनखमानसमैर्मुखैः ॥ ३८ ॥
 स्वंस्त्रमुक्तानि यन्त्राणि मेदृशुहृश्वनादिषु ।
 अनुयन्त्राण्ययस्मान्तरज्जुवस्त्राश्चमुद्रराः ॥ ३९ ॥
 वध्रान्त्रजिह्वाबानाद्य गात्रानखमुषुहिजाः ।
 कालः पाकः करः पादो भयं हर्षेय तत्क्रियाः ।
 उपाययित् प्रविभजीदासौष्य निपुणं धिया ॥ ४० ॥

निर्घातनोन्मथनपूरणमार्गशुद्धि-
 संब्यूहनाहरणवन्धनपीडनानि ।
 आघूषणोन्नमननामनचालभङ्ग-
 व्यावर्तनर्जुकरणानि च यन्त्रकर्म ॥ ४१ ॥
 निवर्तते साध्ववगाहते च
 प्राज्ञ गृहीत्वोद्धरते च यस्मात् ।
 यन्त्रेभ्यतः कङ्कमुखं प्रधानं
 स्थानेषु सर्वेष्वधिकारि यच्च ॥ ४२ ॥

षट्त्रिंशोऽध्यायः ।

१

अथातः शस्त्रविधिमध्याय व्याख्यास्यामः ।

षड्विंशतिः सुकर्मारैर्घटितानि यथाविधि ।
 शस्त्राणि रोमबाह्वीनि बाहुष्येनाद्भुतानि षट् ॥ १ ॥
 सुरूपाणि सुधाराणि सुग्रहाणि च कारयेत् ।
 अकरालानि सुधातसुतीक्ष्णावर्तितेऽयसि ॥ २ ॥
 समाहितसुखाद्याणि नीलाभोजच्छवीनि च ।
 नामाहुगतरूपाणि सदा सन्निहितानि च ॥ ३ ॥
 स्त्रोन्मानार्धं चतुर्धांशफलान्येकैकशोऽपि च ।
 प्रायो द्विधाणि युञ्जीत तानि स्थानविशेषतः ॥ ४ ॥
 मण्डलाग्रं फले तेषां तर्जम्यन्तर्नखाकृति ।
 लेखने छेदने योज्यं पोषकीशुण्डिकादिषु ॥ ५ ॥
 हृदिपञ्चं क्षुराकारं छेदभेदनपाटने ।
 कृन्वन्मुवते शोफे गन्धोरे च तदन्यथा ॥ ६ ॥
 नताग्रं पृष्ठतो

दीर्घं कृत्स्नवत्तं यथाशयम् ।

उत्पलाध्यर्धधाराल्ले छेदने भेदने

तथा ॥ ७ ॥

सर्पास्य प्राणकर्णार्थं छेदनेऽर्द्धाद्भुल फले ।
 गतेरन्वेषणे शस्त्रा गण्डूपदमुखैपिणी ॥ ८ ॥
 भेदनाथेऽपरा सूचीमुखा मूलनिविष्टा ।
 वेतसंव्यधने

स्त्राव्ये शरार्थास्यं त्रिकूर्चके ॥ ९ ॥

कुशाटा वदने स्त्राव्ये द्वाद्भुलं स्यात्तयोः फलम् ।
 तद्वदन्तर्मुखं तस्य फलमध्यर्धमद्भुलम् ॥ १० ॥
 अर्धचन्द्राननं चेतत्तथा

ऽध्यर्वाङ्गुलं फले ।

त्रोद्विवक्तां प्रयोज्यश्च तच्छिरोदरयोर्व्यधे ॥ ११ ॥

पृथुः कुठारी गोदन्तसदृशार्वाङ्गुलानना ।

तथोर्ध्वदण्डया विध्येदुपर्व्यस्त्रां स्थितां शिराम् ॥ १२ ॥

ताम्ब्री शलाका द्विसुखी मुखे कुरुवकाकृतिः ।

निङ्गनागं तथा विध्येत्

कुर्व्यादङ्गुलियस्त्रकम् ॥ १३ ॥

मुद्रिकानिर्गतसुख फले त्वर्वाङ्गुलायतम् ।

बोगतो वृद्धिपक्षेण मण्डलाक्षेण वा समम् ॥ १४ ॥

तत् प्रदेशिन्यग्रपर्वप्रमाथार्पणमुद्रिकम् ।

सूत्रवशं गलस्त्रीतीरोगच्छेदन भेदने ॥ १५ ॥

ग्रहणी शुण्डिकार्त्तादेर्वृद्धिश्च सुनताननम् ।

छेदेऽस्या करपरन्तु खरधारं दशाङ्गुलम् ॥ १६ ॥

विस्तारि वरङ्गुलं सूक्ष्मदन्तं सुतरवन्धनम् ।

द्याशुष्कनकचच्छेदे कर्णारी कर्तारोगिभा ॥ १७ ॥

यक्रज्जुधार द्विसुखं नखयस्त्र नवार्गुलम् ।

सूक्ष्मशचोष्ठतिच्छेदभेदप्रच्छन्नलेखने ॥ १८ ॥

एकधारं चतुष्पार्श्वं प्रगृह्यकृति चैकतः ।

दन्तलेखनक मेन शोधयेद् दन्तप्रकर्षणम् ॥ १९ ॥

हस्ता गूढदृष्टाः पात्रे तिस्रः सूत्र्योऽन सीयने ।

भारुणानां प्रदेयानां चरस्ता चरङ्गुलमायता ॥ २० ॥

अग्न्यमांसाग्निसन्धिस्यग्रणानां द्वाङ्गुलायता ।

घोद्विपत्रा धनुर्धन्वा पक्षानागयमर्भसु ॥ २१ ॥

सासादिद्वार्गुला

सर्ववृत्तास्ताथचतुरङ्गुनाः ।

कूर्चो हस्तेकपीठस्थाः सप्ताष्टौ वा सुबन्धनरः ॥ २२ ॥

सयोज्यो नीलिकाध्यङ्गकेगगातनकुट्टने ।

अर्धाङ्गुलेर्मुखैर्हस्तेरष्टाभिः कण्टकैः खलः ॥ २३ ॥

पाणिभ्या मण्यमानेन घ्राणात्तेन हरेदसृक् ।

व्यधने कर्णपासीनां यूथिका मुकुलानना ॥ २४ ॥

आराद्धाङ्गुलवृत्ताभ्या तत् प्रवेशा तथोर्ध्वतः ।

चतुरस्ता तया विध्येच्छोफ पक्तामसंशये ॥ २५ ॥

कर्णपालीश्च बहुलाम्

बहुनायाय शस्यते ।

विन्यस्तपायः सुस्यूतः सान्तरीर्णस्थगस्तनः ।

गलाकापिहितास्यश्च गस्तनोमः सुसञ्चयः ॥ ३४ ॥

जलौकसस्तु सुखिनां रक्तस्रावाय योजयेत् ॥ ३५ ॥

दुष्टाम्बुमत्स्यमेकाहिशवकोऽथमलोद्भवाः ।

रक्ताः खेता भृशं कृष्णायपलाः स्थूलपिच्छिलाः ॥ ३६ ॥

इन्द्रायुधविचित्रोद्धैराजयो रोमयाश्च ताः ।

सविषा वर्जयेत्

ताभिः कण्डूपाकज्वरभ्रमाः ॥ ३७ ॥

विषपिप्तासृनुत्कार्यं तत्र

शुशाम्बुजाः पुनः ।

निर्विषाः शैवलश्यावा वृषा मौलोद्धैराजयः ॥ ३८ ॥

कषायदृष्टास्तम्बजः किञ्चित् पीतोदराश्च याः ।

ता अप्यसम्यग् वमनात् प्रतप्तं च निपातनात् ॥ ३९ ॥

सौदन्तोः सलिलं प्राप्य रक्तमप्ता इति त्यजेत् ।

अथेतरा निशाकक्कसुक्तेऽश्वसि परिमुताः ॥ ४० ॥

अवन्तिसोमे तक्ते वा पुनसाश्वासिता जले ।

लागयेद्दृष्टतमृतसाङ्गशस्त्ररक्तनिपातनैः ॥ ४१ ॥

पिबन्तीरुन्नतस्तम्बाश्चादयेन्मृदुवाससा ।

सम्पृक्ताहुष्टशुद्धास्राज्जलोका दुष्टशोणितम् ॥ ४२ ॥

आदत्ते प्रथमं हंसः क्षीरं क्षीरोदकादिव ।

दंशस्य तीदे कण्ड्रां वा मोक्षयेद्दामयेच्च ताम् ॥ ४३ ॥

पटुतेलाक्तवदनां श्लेष्मकण्डनरुचिताम् ।

रचन् रक्तमदाद्भूयः समाहं ता न पातयेत् ॥ ४४ ॥

पूर्ववत् पटुता दार्ढ्यं सम्यग्बान्ते जलौकसाम् ।

कृमोऽतिशोगान् मृदुर्वा

दुर्वान्ते मत्स्यता मटः ॥ ४५ ॥

अन्यत्रान्यत्र ताः स्वाप्या घटे मृत्साम्बुगभिणि ।

लानादिकीयनागार्थं सविपाः स्युम्नादन्वयात् ॥ ४६ ॥

अशुद्धौ स्रावयेद्दृग्गान् हरिद्रागुडमाक्षिकैः ।

शतधौताज्जपिचयस्ततो लेपाद्य गीतभाः ॥ ४७ ॥

दुष्टरक्तापगमनात् सद्यो रोगकृजां यमः ।

अशुद्धं चनितं स्थानात् स्थितं रक्तं द्रव्यागये ॥ ४८ ॥

अज्ञोभवेत् पर्युषितं तस्मान्नत् स्रावयेत् पुनः ।

सुन्नरात्रालावुषटिका रक्ते पित्तेन दूषिते ॥ ४९ ॥

तासां मनसं संयोगात्

युष्मदाश्च कफवायुना ।

कफेन दुष्टं रुधिरं न शृङ्गेण विनिर्हरेत् ॥ ५० ॥

स्वप्नत्वाद

यातपित्ताभ्यां दुष्टं शृङ्गेण निर्हरेत् ।

गान् बहुपरि दृष्टं रज्ज्वा पद्मेन वा ममम् ॥ ५१ ॥

स्नायुमन्यम्यिमन्मोणि त्वजन् प्रच्छानमाचरेत् ।

अधोद्वेगप्रविश्रुतैः पदेरुपरिगामिभिः ॥ ५२ ॥

न गादधनतिथ्येभिर्न पटे पट्टमाचरेत् ।

प्रच्छानेनैकद्वेगस्थं यन्वितं जलजन्मभिः ॥ ५३ ॥

हरेच्छृङ्गादिभिः सुममसृग्ध्यापिगिराध्यधैः ।

प्रच्छानं पिण्डिते वा स्यात्

अथगात्रे जलीकृतः ॥ ५४ ॥

त्वक्स्नेहनायुषटोश्चद्रम्

सिरैव व्यापकेऽसृजि ।

वातादिधाम वायुज्जलीकोलाबुभिः क्रमात् ॥ ५५ ॥

स्रुतासृजः प्रदेहाद्यैः शीतैः स्यादायुकोपतः ।

सतोदकण्डूशोफस्तं सर्पिसोष्णेन सेचयेत् ॥ ५६ ॥

—००—

सप्तविंशोऽध्यायः ।

—::०::—

अथातः सिराव्यधविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

मधुरं लवणं किञ्चिदग्नीतोष्णमसंहतम् ।

पद्मेन्द्रगोपहेमाविश्वयलोहितलोहितम् ॥ १ ॥

लोहितं प्रवदेच्छुद्धं तनीस्तेनैव च स्थितिः ।

तत्पित्तक्षेपलैः प्रायो दूष्यते

कुरुते ततः ॥ २ ॥

विसर्पविद्रधिप्लीहगुल्माग्निसदनज्वरान् ।

मुखनेत्रयिरोरोगमदहृल्लवणास्रताः ॥ ३ ॥

कुष्ठधातास्रपित्तास्रकटुन्तोदोरणभ्रमान् ।

शीतोष्णस्निग्धरूक्षादीरुपक्रान्ताय ये गदाः ॥ ४ ॥

सम्यक् साध्या न सिध्यन्ति ते च रक्तप्रकोपंजाः ।

तेषु भ्रावयितुं रक्तमुद्रिक्तं व्यधयेत्क्षिराम् ॥ ५ ॥

न नूनपोदशतीतसप्तत्यन्दस्रुतासृजानाम् ।

अस्त्रिंशस्वेदितात्यर्थस्वेदितानिलरोगिणाम् ॥ ६ ॥

गर्भिणीसूतिकाजीर्णपिचासृग्नासकासिनाम् ।

अतोसारोदरच्छर्दिपाण्डु सर्वाङ्गशोफिनाम् ॥ ७ ॥

स्नेहपीते प्रयुक्तेषु तथा पञ्चसु कर्मसु ।

नायन्त्रितां सिरां विध्यन्नतिर्यङ्नाप्यनुत्थिताम् ॥ ८ ॥

नातिग्रीतोष्णवाताग्नेष्वन्यत्रात्ययिकाद्भेदात् ।]

शिरोनेत्रविकारेषु ललाट्या मोक्षयेत्सिराम् ॥ ९ ॥

अपाङ्गामुपनास्या वा

कर्णरोगेषु कर्णजाम् ।

नासारोगेषु नासाग्रे स्थिताम्

नासाललाटयोः ॥ १० ॥

पीनसे

मुखरोगेषु जिह्वोष्ठहनुतामुगा ।

जघूर्ध्वं ग्रन्थिषु शीवाकर्णग्रहशिरःस्थिताः ॥ ११ ॥

उरोऽपाङ्गललाटस्या उन्नादे

ऽपस्मृतौ पुनः ।

हनुसन्धौ समस्ते वा सिरा भ्रूमध्यगामिनीम् ॥ १२ ॥

विद्रुधौ पार्श्वशूले च पार्श्वकक्षास्तनान्तरे ।

तृतीयकेऽस्योर्मध्ये

स्कन्धस्याधयत्तुर्यके ॥ १३ ॥

प्रवाहिकाया शून्निन्या शोणितो द्वाङ्गुले स्थिताम् ।

शुक्रमेढामने मेढ्रे

ऊरुगा गलगण्डयोः ॥ १४ ॥

गृध्रस्या जातुनोऽधस्ताद्ूर्ध्वं वा चतुङ्गुले ।

इन्द्रवस्तेरधीऽपत्यां द्दृष्टुं ले

चतुरङ्गुले ॥ १५ ॥

ऊर्ध्वगुल्फस्य सकृत्पत्नी

तथा क्रीष्टुं कशीर्षके ।

पाददाहे खुडे हर्षे विपाद्यां वातकण्ठके ॥ १६ ॥

चिप्पे च द्दृष्टुं ले विध्योदुपरि क्षिप्रमश्लेषः ।

गृध्रस्यामिव विज्ञाच्याम्

यथोक्तानामदर्शने ॥ १७ ॥

मर्महीने यथासन्ने देशेऽन्यां व्यधयेत् सिराम् ।

अथ स्निग्धतनुः सज्जसर्वोपकरणो बली ॥ १८ ॥

क्षतस्वस्थयनः स्निग्धरसान्नप्रतिभोजितः ।

अग्नितापातपस्विनी जानूष्ठासनसंस्थितः ॥ १९ ॥

मृदुपदात्तकेशान्ती जानुस्थापितकूर्परः ।

सुष्टिभ्यां वक्ष्यगर्भाभ्यां मन्थे गाढं निपीडयेत् ॥ २० ॥

दन्तप्रपोढनोक्तासगण्डधानानि चाचरेत् ।

पृष्ठतां यन्त्रयेत्सैनं वक्ष्यमाघेष्टयधरः ॥ २१ ॥

कक्षरायां परिक्षिप्य न्यस्यान्तर्वात्मतर्जनीम् ।

एषोऽन्तर्मुखवर्जानां सिराणां यन्त्रणे विधिः ॥ २२ ॥

तथा मध्यमयाद्रुत्वा वैद्योऽङ्गुष्ठविमुक्तया ।

ताडयेत्

उत्थितो ज्ञात्वा स्पर्शान्गुष्ठप्रपोढनैः ॥ २३ ॥

कुठार्या सप्तयेगमध्ये वामहस्तागृहीतया ।

फलोद्देशे सुनिष्कम्पं सिरां तद्वच्च मोचयेत् ॥ २४ ॥

ताडयन् पीडयेत्सैनो विध्योद्गोहिमुग्धेन तु ।

अङ्गुष्ठे नोत्रमप्यात्रे नासिकामुत्रनासिकाम् ॥ २५ ॥
 अभ्युन्नतविदष्टायजिह्वाभ्याधस्तदायग्राम् ।
 यन्त्रयेत् स्तनयोरुर्ध्वं ग्रीवाग्रितसिरा व्यधे ॥ २६ ॥
 पापाशगर्भहस्तस्य जानुस्थे प्रसृते भुजे ।
 कुक्षेरारम्य गृह्णते विध्येद् बहोर्ध्वपट्टके ॥ २७ ॥
 विध्येत् हस्तसिरा बाह्यावनाकुक्षितकूर्परे ।
 बद्धा सुष्ठोपविष्टस्य मुष्टिमङ्गुष्ठमभिर्गोम् ॥ २८ ॥
 अर्धं विध्यप्रदेशाच्च पट्टिका चतुरङ्गुले ।
 विध्येदालम्बमानस्य बाहुभ्या पार्श्वयोः सिराम् ॥ २९ ॥
 मङ्गुष्ठे नेत्रे

जङ्घासिरा जानुन्यकुक्षिने ।

पादे तु सुस्थितेऽधस्ताज्जानुसन्धे निपोद्धिते ॥ ३० ॥
 ग्राह्य कराभ्यामागुनफ चरणि तस्य धोपरि ।
 द्वितौये कुक्षिते किञ्चिदाकृते हस्तवत् ततः ॥ ३१ ॥
 बद्धा विध्येत् सिराम्

इत्यमनुक्तेष्वपि कल्पयेत् ।

तेषु तेषु प्रदेशेषु तत्तद् यन्त्रमुपायवित् ॥ ३२ ॥
 मासले निक्षिपेद् देशे ग्रीह्यास्य ग्रीहिमाश्रकम् ।
 यवार्द्धमस्राभुपनि सिरा विध्यन कुठारिकाम् ॥ ३३ ॥
 सम्यग्विधे सुवेक्षारा यन्त्रे मुक्ते तु न भूयेत् ।
 अल्पकालं बद्धत्वा दुर्विज्ञा तैलचूर्णने ॥ ३४ ॥
 समश्मतिविज्ञा तु सुवेद् दुःखेन धार्यते ।
 भीमूर्च्छायन्त्रयैथिल्यकुण्डमस्त्रातिव्रतव ॥ ३५ ॥

क्षामत्ववेगिता खेदा रक्तास्याऽस्रुतिहेतवः ।
 असम्यगग्ने भ्रूवति वेत्तव्यमनिग्रहणतैः ॥ ३६ ॥
 सागारधूमलवणतैलेर्दिग्धाच्छिरामुखम् ।
 सम्यक् प्रवृत्ते कोशेन तैलेन लवणेन च ॥ ३७ ॥
 अग्ने स्रूयति दुष्टाम् कुसुमादिव पीतिका ।
 सम्यक् स्रुत्य स्वयं तिष्ठेत् शुद्धं तदिति नाहरेत् ॥ ३८ ॥
 यन्त्रं विमुच्य मूर्च्छायां वीजिते व्यजनैः पुनः ।
 सुवयेन्मूर्च्छति पुनस्त्वं परेद्युःस्यहेऽपि वा ॥ ३९ ॥
 वातात् श्वावाक्चणं रुचं वेगस्राव्यच्छपेनिलम् ।
 पित्तात्पीतासितं विभ्रमस्कन्धाण्णात् सचन्द्रकम् ॥ ४० ॥
 कफात् स्निग्धमष्टक् पाण्डु तन्तुमत् पिच्छिलं धनम् ।
 संसृष्टशिष्टं संसर्गात्

चिदीधं मखिनाविलम् ॥ ४१ ॥

अशुद्धो बन्निनोऽप्यम्रं न प्रस्थात् सुवयेत् परम् ।
 अतिस्त्रुतो हि मयुः स्याद् दारुणा वा चक्षामयाः ॥ ४२ ॥
 तत्राभ्यङ्गरसचोररक्तपानानि भेषजम् ।
 स्रुते रक्ते ग्रनैर्यन्त्रमपनीय हिमाम्बुना ॥ ४३ ॥
 प्रक्षाल्य तैलघ्नीताक्तं बन्धनीयं सिरामुखम् ।
 अशुद्धं सुवयेद्भूयः सायनञ्जपरिऽपि वा ॥ ४४ ॥
 स्त्रेहोर्मस्कृतदेहस्य पचाद्वा भृशदूषितम् ।
 किञ्चिदिं शेषे दुष्टाम् नेव रोगोऽतिवर्त्तते ॥ ४५ ॥
 सशेषमप्यतो धार्यं न चातिस्त्रुतिमाचरेत् ।
 हरेत् शृङ्गादिभिः शेषं प्रसादमथवा नयेत् ॥ ४६ ॥
 शीतापचारपित्तासृक्क्रियाशुक्तिविशेषैः ।

दुष्टं रक्तमनुद्रिक्तमेवमेव प्रसादयेत् ॥ ४७ ॥

रक्ते त्वतिष्ठति चिप्रं स्तम्भनीमाचरेत् क्रियाम् ।

रोधप्रियङ्गुपक्ष्मापयवध्याङ्गैरिक्ते ॥ ४८ ॥

मृत्कपालाञ्जनचौममपोक्षीरोत्वगद्गुरैः ।

विचूर्णयेद् व्रणमुखं पद्मजादिहिमं पिबेत् ॥ ४९ ॥

तामिव वा मिरा विध्येद् व्यवात् तस्मादनन्तरम् ।

सिरामुखं च त्वरितं दहेत्तप्तशर्माफया ॥ ५० ॥

उन्मार्गगा यन्त्रनिपीडनेन ।

संस्थानमायान्ति पुनर्नं यावत् ।

दोषा प्रदुष्टा रुधिरं प्रपन्ना

स्तावद्विताहारविहारभाक् स्यात् ॥ ५१ ॥

नात्युष्णशीतं न घृणोपनीय रक्तेऽपनीते हितमवपानम् ।

तदा शरीरं ह्यनवस्थितासृग्निर्विशेषादिति रक्षणीयः ॥ ५२ ॥

प्रसन्नवर्णेन्द्रियमिन्द्रियार्थानिच्छन्तमव्याहतपक्षुवेगम् ।

सुखान्वितं पुष्टिबलोपपन्नं विशुद्धरक्तं पुरुषं वदन्ति ॥ ५३ ॥

अष्टाविंशोऽध्यायः ।

— { } —

अथातः शून्याहारविधिमाध्यायं व्याख्यास्यामः ।

यत्कर्तुं तिर्यग्पूर्वाधः शनयानां, पश्चवा गतिः ।

ध्यामं शोफं रज्जावन्तं स्रवन्तं शोणितं मुहुः ॥ १ ॥

अभ्युद्गतं बुद्बुदवत् पिटिकीयचित् व्रणम् ।

शुद्धमांसं विजानीयादन्तःशूलं समासतः ॥ २ ॥

विशेषात् त्वग् गते शूलरे विवर्णः कठिनायतः ।

शोफो भवति

मांसस्थे चोषः शोको विवर्धते ॥ ३ ॥

पीडनाक्षमता पाकः शूलरसार्गो न रोहति ।

पेश्यन्तरगते मांसप्राप्तवत् श्वयथुं विना ॥ ४ ॥

प्राक्षेपः स्नायुजालस्य संरम्भस्तम्भवेदनाः ।

स्नायुगे दुर्द्धरं चैतत्

सिराधानं सिराश्रिते ॥ ५ ॥

स्वकर्मगुणहानिः स्यात् स्त्रोतसां स्त्रोतसि स्थिते ।

धमनिस्थेऽनिनो रक्तं फेनयुक्तमुदीरयेत् ॥ ६ ॥

निर्याति शब्दवान् प्यासं हृत्तामः साज्जवेदनः ।

संवर्धो बलवानस्थिसन्धिप्राप्तेऽस्थिपूर्वता ॥ ७ ॥

नैकरूपा रजोऽस्थिस्थे शोफ

स्तद्वच्च सन्धिये ।

चेष्टानिष्ठत्तिय भवे-

दाटोपः कौष्ठसंचिते ॥ ८ ॥

शानाहोऽवशक्यमूत्रदर्शने च व्रणानने ।

विद्यात्म्यगतं शूलं मर्मविहोपलक्षणैः ॥ ९ ॥

यद्यास्त्रं च परिग्रायेत्स्वगादिषु विभावयेत् ।

रुह्यते शङ्खदेहानामनुक्षीमस्थितं तु तत् ।

दीपकोपाभिघातारत्तिष्ठोभादयोऽपि बाधते ॥ १० ॥

त्वद्धनष्टे यत्र तत्र स्यात्स्थवृद्धस्वेदमर्दनेः ।

रागरुग्दाहसरग्भा यत्र चाज्यं विनोयते ॥ ११ ॥

आशु शयति लेपो वा तत्स्थानं शल्यवद्देत् ।

मांसप्रनष्टं संशुद्धा कर्शनात् शयतां गतम् ॥ १२ ॥

क्षीमाद्रागादिभिः शल्यं लघ्वेत्

तद्वदेव च ।

पेयस्थिसन्धिकीर्षे पु नष्टम्

अस्थिषु लघ्वेत् ॥ १३ ॥

अस्थ्यामभ्यञ्जनस्वेदवन्धपीडनमर्दनेः ।

प्रसारणाकुञ्चनतः सन्धिनष्टं तथास्थिवत् ॥ १४ ॥

नष्टे स्नायुशिरास्रोतोधमनिज्वममे पथि ।

अश्रयुक्तं रथं खण्डचक्रमारोप्य रोगिणम् ॥ १५ ॥

ग्रीष्मं नयेत्तत्तन्मस्य सरग्भाच्छलामादिशेत् ।

मर्मनष्टं पृथङ्गोक्तं तेषां मांसादिसंश्रयात् ॥ १६ ॥

सामान्येन समस्तं तु क्षीभिण्या क्रियया सक्तम् ।

द्वन्तं पृथु चतुष्कोणं त्रिपुटं च समासतः ॥ १७ ॥

अदृश्यशल्यसंभ्यानं द्रवणाकृत्वा विभावयेत् ।

तेषामाहरेणीपायो प्रतिनोमानुलोमकौ ॥ १८ ॥

अर्वाचीनपराचीने निर्हरेत्तद्विषयेणात् ।

सुखाहार्यं चतश्चित्वा तत्तत्स्थित्यङ्गतं हरेत् ॥ १९ ॥

शल्यं न निर्घात्य सुरं कक्षावद्वर्णधार्यम् ।

प्रतिलोममनुगुण्डं हेद्यं पृथुमुखं च यत् ॥ २० ॥

नैवाहरेद्विषयनग्नं नष्टं वा निरुपद्रवम् ।

अघाहरेत्करप्राप्य करेणैवे

तत्पुनः ॥ २१ ॥

दृश्यं सिंहाहिमकरवन्मिककटकाननैः ।

अदृश्यं व्रणसंस्थानाद् अहीतुं शक्यते यतः ॥ २२ ॥

कदम्बद्वाद्भ्रुररभरागी वायसाननैः ।

संदंशाभ्यां त्वगादिस्थं

तास्ताभ्यां शुषिरं हरेत् ॥ २३ ॥

शुषिरस्य तु नक्षत्रैः

शेषं ग्रैपैयेथाययम् ।

शस्त्रेण वा विशस्यादो ततो निर्लोहितं व्रणम् ॥ २४ ॥

कृत्वा घृतेन सस्त्रेण बद्धाऽचारिकमादिशेत् ।

सिरास्त्रासुविस्तृतं तु चालयित्वा शनैः कया ॥ २५ ॥

हृदये संस्थितं शस्त्रं त्रासितस्य हिमाम्बुना ।

ततः स्यान्नान्तरं प्रातमाहरेत् तदयथाययम् ॥ २६ ॥

यथामार्गं दुराकर्षमन्यतोऽप्येवमाहरेत् ।

अस्थिदृष्टे नरं पद्म्या पीडयित्वा विनिर्हरेत् ॥ २७ ॥

हृत्प्रशक्यं सुबलिभिः सुगृहीतस्य किङ्करैः ।

तथाप्यशक्ये वारहं वक्त्रोक्त्य धनुर्ज्या ॥ २८ ॥

सुबहं वक्त्रकटके बध्नीयात् सुममाहितः ।

सुसयतस्य पश्चाद्वा वाजिनः कशयाथ तम् ॥ २९ ॥

ताडयेदिति मूर्ध्नि वेगेनोच्चमयन् यथा ।

अहरेत् शस्त्रं

शिवं वा शाखाया कल्पयेत्तरो ॥ ३० ॥

बद्धा दुर्यस्तवारहं कुशाभि शनयमाहरेत् ।

शयधुयस्तवारहं शोफनुत्पीड्य युक्तितः ॥ ३१ ॥

सुद्राहृतया नाद्या निर्घातौत्तुष्टितं हरेत् ।

तेरेय चानयेन्नागममार्गौत्तुष्टितं तु यत् ॥ १२ ॥

सदित्वा कर्णिनां कर्णं नाद्यास्येन निगृह्य वा ।

अयस्कान्तेन निष्कर्णं विवृतास्यसृजुस्थितम् ॥ १३ ॥

पक्षाग्रयगतं शलाग्रं विरेकेण विनिर्हरेत् ।

दुष्टवातविषस्तन्यरक्ततोयादि चूपयैः ॥ १४ ॥

कण्ठस्रोतो गते शलागे सूत्रं कण्ठे प्रवेशयेत् ।

विमेनात्ते ततः शलागे विस सूत्रं समं हरेत् ॥ १५ ॥

नाद्याग्नितापितां क्षिप्त्वा शलाकामस्थिरीकृताम् ।

चानयेन्नातुषं कण्ठा

ज्जतुदिग्धामजातुषम् ॥ १६ ॥

क्षिप्त्वाऽनुक्तेन पीतेन द्रवैः कण्ठकमाक्षिपेत् ।

सहसा सूत्रवधेन यमत

स्तेन चैतरत् ॥ १७ ॥

अशक्यं सुखनासाभ्यामाहृतं परतो नुटेत् ।

अप्यानस्तन्यघाताभ्यां यासशलाग्रं प्रवेशयेत् ॥ १८ ॥

सूक्ष्माक्षिप्रशलाग्रानि क्षौमवालजसैर्हरेत् ।

अपामं पूर्णं विधुनुयाद्वाक्शिरसमायतम् ॥ १९ ॥

वामयेद्वाऽऽसुखं भस्मराशौ वा निखनेचरम् ।

कर्णेऽम्बुपूर्णं हस्तेन मथित्वा तैलधारिणी ॥ ४० ॥

क्षिपेद्दधोमुखं कर्णं हन्याद्वा चूपयेत वा ।

कीटे स्रोतो गते कर्णं पूरयेत्क्षवणाश्विना ॥ ४१ ॥

शक्तेन वा सुखीप्णेन सृते क्लेदहरो विधिः ।

जारापं हेमरूपादिधातुजं च चिरस्थितम् ॥ ४२ ॥

क्षमणा प्रायगः शलां देहजेन विलीयते ।
 मृदेणुदारुशृङ्गास्थिदन्तबालोपलानि च ॥ ४३ ॥
 शलत्रानि न विशीर्यन्ते शरीरे मृगमयानि वा ।
 विपाणवेणुवस्तासदारुशलां चिरादपि ॥ ४४ ॥
 प्रायो निर्भुज्यते तत्रि पचत्याशु पलासृज्जी ।
 शलारे मांसायगाढे च सदेशो न विदह्यते ॥ ४५ ॥
 ततस्तं मर्दनस्त्रे दशद्विकर्षणहं हणैः ।
 तीक्ष्णोपनाहपानावघनशस्त्रपदादनैः ॥ ४६ ॥
 पाचयित्वा हरेच्छलां पाटनैपणमिदनैः ।
 शलाप्रदेशयन्ताणामवेक्ष्य बहुरूपताम् ।
 तैस्त्रैरुपायैर्मतिमान् शलां विद्यात्तथा हरेत् ॥ ४७ ॥

अथ एकोनत्रिंशोऽध्यायः ।

— + —

अथातः शस्त्रकर्मविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
 शलः सञ्जायते प्रायः पाकात् शयधुपूर्वकात् ।
 तमेवोपचरेत्तस्माद्रुचन् पाक प्रवन्नतः ॥ १ ॥
 शुभीतलेपसेकासृनोचसंशोधनादिभिः ।
 शीकोल्योल्पोष्णरुक्चामः सवर्णः कठिनः स्थिरः ॥ २ ॥
 पचमानो विवर्णसु रोगो यस्तिरिवाततः ।

स्फुटतौष सनिस्तोदः साङ्गमर्दविजृम्भिकः ॥ ३ ॥
 संरन्ध्रावृचिदाहोपाटहज्वरानिद्रतान्वितः ।
 स्थानं विष्यन्दयत्वाज्यं व्रणपुत्स्पर्शनामहः ॥ ४ ॥
 पक्षेऽल्पमेगता स्थानिः पाण्डुता यलिसम्भवः ॥ ५ ॥
 नामोऽतोपूवृतिमध्ये कण्डूशोकादिमार्दवम् ॥ ६ ॥
 स्पष्टे पूयस्य सञ्चारो भवेदुष्मत्विषाग्भसः ।
 शूलं तर्प्तेऽनिनादाहः पित्ताच्छोकः कफोदयात् ॥ ७ ॥
 रागो रक्ताच्च पाकः स्यादतो दोषैः समोष्णितैः ।
 पाकेऽतिवृत्ते सुषिरस्तदुत्पन्दीपमचितः ॥ ८ ॥
 यन्मोभिराचितः श्यावः शीयेमाणतनूहः ।
 कफजेषु तु शोफेषु गम्भीरं पाकमित्यसृक् ॥ ९ ॥
 पक्कलिङ्गं ततोऽम्पटं यत्र स्वाच्छीतगोरुता ।
 त्वक्सायण्यं कपोऽम्पत्वं घनस्पर्शत्वमश्मवत् ॥ १० ॥
 रक्तपाकमिति ब्रूयात्त प्राप्नो मुक्तसमयः ।
 अल्पसत्वेऽवने बाने पाके चान्यथैमुदते ॥ ११ ॥
 दारणं मर्त्यसम्प्राप्तिस्थिते चान्यत्र पाटनम् ।
 आमच्छेदे सिरास्त्रायुथापदोऽभ्युपगतिस्तुतिः ॥ १२ ॥
 रुजोऽतिवृद्धिर्दृष्ट्या विमर्षो वा क्षतोद्भवः ।
 तिष्ठन्नक्तः पुनः पूयः सिरास्त्रायुस्रगामिपम् ॥ १३ ॥
 विवृद्धो दृष्टति क्षिप्रं दृष्टोऽल्पमिवानलः ।
 यच्छिन्नक्षाममघ्नानाश्रयं पक्कमुपेक्षते ॥ १४ ॥
 अथवाविष विषेयौ तायनिक्षितकारिणौ ।
 प्राक्शस्त्रकथ्येष्टं भोजयेद्वमातुरम् ॥ १५ ॥
 पानप पायवेत्ययं तीक्ष्णं दो वेदनाक्षमः ।

न भूच्छीत्यनसंगीगान्नातः शस्त्रं न बुध्यते ॥ १५ ॥

अन्यत्र भूदगर्भाश्मनुखरोगीटरातुगात् ।

अथाहृतोपकरणं वैद्यः प्राङ्मुखमातुरम् ॥ १६ ॥

सम्पुष्पो यन्त्रचित्वाशु म्यस्येन् मर्मादि चर्जयन् ।

अतुलीम सुनिशितं शस्त्रमापूयदर्शनात् ॥ १७ ॥

सकृदेवाहरितश्च

पाके तु सुमहत्त्वपि ।

पाटयेद् दण्डं तुलं सम्यग् दण्डं लघाङ्गं लान्तरम् ॥ १८ ॥

एषित्वा सम्यगेषित्वा परितः सुनिरूपितम् ।

अङ्गुलीनाम्नवालेर्वा यथादेशं यथाशयम् ॥ १९ ॥

यतो गतां गति विद्यादुष्मद्भो यत्र यत्र च ।

तत्र तत्र व्रणं कुर्व्यात्सुविभक्तं निराशयम् ॥ २० ॥

आयतं च विमालं च यथा दीपो न तिष्ठति ।

शौर्यमाशु क्लिया तीक्ष्णं शस्त्रमखेदयेदथः ॥ २१ ॥

असंमोहश्च वैद्यस्य शस्त्रकर्म्मणि शस्यते ।

तिथ्यक्ष्टिष्व्याङ्गनाटभ्रुदन्तवेष्टकजत्रुणि ॥ २२ ॥

कुक्षिकक्षाचिकूटीष्ठकपोलगलशङ्खणे ।

अन्यत्र च्छेदनास्तिथ्यक् मिरासायुविशटनम् ॥ २३ ॥

शस्त्रेऽवचारिते वाग्भिः शोताम्भोभिय रीगिणम् ।

आम्नास्य परितोऽङ्गुलीनां परिपोक्ष वृणं ततः ॥ २४ ॥

चालयित्वा कपायेण प्रोतेनाम्भोऽपनोय च ।

गुग्गुल्वगुहसिदार्पहिङ्गुमर्ज्जरसान्वितेः ॥ २५ ॥

धूपयेत् पटुपटुचन्यानिम्बपत्रेष्ट तप्तुतैः ।

दिलकस्त्राज्दग्धुभिर्चयास्यं शीपजिन च ॥ २६ ॥

दिग्धां वृत्तिं ततो दद्यात् तेरेवाच्छादयेच्च तम् ।

वृताक्तैः सक्तुभिर्बोद्धम्

घनां कवलिकां ततः ॥ २७ ॥

निधाय युक्त्या बध्नीयात् पट्टेन सुसमाहितम् ।

पार्श्वे सध्येऽपसव्ये वा नाधस्तात्त्रैव चोपरि ॥ २८ ॥

शुचिसूक्ष्मदन्ताः पटाः कवलाः सविज्ञेयिकाः ।

धूपिता मृदवः श्लक्षा निर्बलोका व्रणे हिताः ॥ २९ ॥

कुर्वीतानन्तर तस्य रक्षां रक्षानिपिशये ।

यत्ति चोपहरेत्तेभ्यः

सदा मूर्ध्नावधारयेत् ॥ ३० ॥

सध्मीं गुह्यामतिगुह्यां त्रटिना ब्रह्मचारिणीम् ।

वर्षां छत्रामतिच्छत्रां दूर्वा सिद्धार्थकानपि ॥ ३१ ॥

ततः स्त्रे वटिनेहोक्तं तस्याचार समादिशेत् ।

दिवाग्नप्रो व्रणे कण्डूरागरक्ष्योऽपृथक् ।

स्त्रीषान्तु स्मृतिसंस्मर्यद्यनैवलितस्त्रि ।

शुक्ले व्यवायजान् दीपानसंसर्गेऽप्यवाप्नुयात् ॥ ३२ ॥

भीजनं तु यथासाक्षां ययगोधूमपट्टिकाः ।

मसूरमुद्गतुगरीजीवन्तीसुनिपणकाः ॥ ३३ ॥

यासमूलकपार्श्वकतण्डुलीयकवासुकम् ।

कारवेष्टजककोटपटोलकटुकाफलम् ॥ ३४ ॥

सैन्धवं दाडिम धात्रो वृतं तप्तहिम जलम् ।

जीर्णशालागटन चिधमल्पमुष्णं द्रवोत्तरम् ॥ ३५ ॥

मुद्गानां जाडलेर्मासैः शोधं व्रणमपोहति ।

अग्नितं माषना कानि पथ्यं याति क्षरा मन्त्रम् ॥ ३६ ॥

अजीर्णे त्वनिलादीनां विभ्रमो बलवान् भवेत् ।

संतः शीकरुजापाकदाहानाहानवाप्नुयात् ॥ ३८ ॥

नवधान्यं तिलान् मापान् मद्यं मांसं त्वजाङ्गलम् ।

घोरिस्तुविह्वलीरस्तं लवणं कटुकं त्यजेत् ॥ ३९ ॥

यश्चान्यदपि विटन्नि दिदाहि गुरुगीतलम् ।

यमोऽयं नवधान्यादिर्ब्रश्चिनः सर्वदोषकृत् ॥ ४० ॥

मद्यं तीक्ष्णोष्णरूक्षाम्लमाषु व्यापादयेद् व्रणम् ।

बालीधोरैश्च बीज्यैश्च न चैनं परिघटयेत् ॥ ४१ ॥

न तुदेन च कण्डूयेत् चेष्टमानस्य पालयेत् ।

स्निग्धहृद्द्विजातीनां कथाः शृण्वन् मनःप्रियाः ॥ ४२ ॥

आशावान् व्याधिमोक्षाय क्षिप्रं व्रणमपोहति ।

तृतीयेऽङ्गि पुनः कुर्याद्गुणकर्म च पूर्ववत् ॥ ४३ ॥

प्रक्षालनादि दिवसे द्वितीये नाचरेत् -

तथा ।

तीक्ष्णपयो विप्रथितचिरात् संरोहति व्रणः ॥ ४४ ॥

क्षिप्तां रुक्षां अर्शां गाढां दुर्म्यम्नाश्च विकेगिकाम् ।

सणे न दद्यात् कट्फलम्

स्नेहात् क्लेशो विवर्धते ॥ ४५ ॥

मांसक्षीढोऽतिरुधोष्णाहरणं योगितागमः ।

अथातिगाढदुर्म्यसैर्ब्रणवन्मांसवर्धनम् ॥ ४६ ॥

सपूतिमांसं भोक्तव्यं समति पृथगभिन्नम् ।

युष्णं विशोषयेच्छीघ्रं स्थिता ह्यन्तर्यिकेगिका ॥ ४७ ॥

प्यग्नस्तु पुटितं शोकं पाचनैः समुपाचरेत् ।

भोजनैरपनादेय मातितपपिरोधिभिः ॥ ४८ ॥

सद्यः सद्यो व्रणान् सौव्ये द्विद्वत्तानभिघातजान् ।
 मेदोजान् लिखितान् धन्यीन् कृत्वा, पालीय कर्णयोः ॥४८॥
 शिरोऽचिकूटनासौष्ठगण्डकर्णोद्वाहपु । १
 ग्रीवानलाटमुष्कस्फिङ् मेढ्रपायूदरादिषु ॥ ५० ॥
 गन्धोरेषु प्रदेशेषु मासलेष्वचलेषु च ।
 न तु बद्धवक्त्रादावल्पमासचले व्रणान् ॥५१॥
 वायुनिर्वाहिण शल्यगर्भांश्च चारविषाम्निजान् ।
 सौव्ये चलास्थि शुष्कास्त्रट्णरोमापनोय तु ॥ ५२ ॥
 प्रलम्बि मास विच्छिन्न निवेश्य स्निवेशने ।
 सन्ध्यस्थवस्थिते रक्ते स्राया सूत्रेण बद्धकले ॥ ५३ ॥
 सौव्येन दूरे नासग्रे गृह्यन्वाल्प न वा बहु ।
 सान्त्वयित्वा ततश्चात्तं व्रणे मधुघृतद्रुतैः ॥ ५४ ॥
 अञ्जनघ्नौमजमपो फलिनौ शल्यकौ फले ।
 सरोध्रमधुकैर्दिग्धे युष्मगादभ्यादि पूर्ववत् ॥ ५५ ॥
 व्रणो नि शोणितोऽथ यः किञ्चिद्देवावलिख्य तम् ।
 सञ्जातरुधिर सौव्ये त सन्धानं शल्य शोणितम् ॥५६॥
 बन्धनानि ॥ देशादीन् वीक्ष्य युष्मीत तेषु च ।
 आविकाजिनकौशेयमुष्णं चोम तु शीतलम् ॥५७॥
 शीतोष्णं तृणसन्तानकार्पासस्रायुवल्कजम् ।
 ताम्रायस्तपुसीसानि व्रणे नैदं कफाधिके ॥५८॥
 भङ्गे च युष्मगात् फलक चर्मवल्ककुशादि च ।
 चनामानुगताकारा बन्धान् दृश पञ्च च ॥ ५९ ॥
 कोशम्वस्त्रिकमुत्तीक्ष्णीनीनदामानुर्वह्णितम् ।

खट्वाविबन्धस्थगिकावितानोत्तङ्गगोफणाः ॥ ६० ॥

यमकं मण्डलाख्यं च पञ्चाङ्गी चेति योजयेत् ।

यो यत्र सुनिविष्टः स्यात् तं तेषां तत्र बुद्धिमान् ॥ ६१ ॥

बध्नीयाद्गाढमूरुस्फिकृत्वावहणमूर्धसु ।

शाखावदनकर्णोरःपृष्ठपार्श्वगलीदरे ॥ ६२ ॥

समं मेहजनमुष्के च

नेत्रे सन्धिषु च श्लथम् ।

बध्नीयाच्छिथिलस्थाने घातश्लेष्मोद्भवे समम् ॥ ६३ ॥

गाढमीष समस्थाने रुधं गाढं तदायये ।

शीते वसन्ते च तथा मोक्षणीयो वरहात् वरहात् ॥ ६४ ॥

पित्तरक्तीत्ययोर्बन्धो गाढस्थाने समो मतः ।

समस्थाने श्लथो नैव शिथिलस्थाशये तथा ॥ ६५ ॥

सायं प्रातस्तयोर्मोचो धीमं शरदि चेत्थते ।

अवदो दंशमशकगीतवातादिपीडितः ॥ ६६ ॥

हुष्टी भवेत् चिरं वा न तिष्ठेत् स्नेहमीषणम् ।

कृष्णेण रुद्धिं रुद्धिं वा याति रुद्धो विषर्णताम् ॥ ६७ ॥

बहसु चूर्णितो भर्त्ता विस्मिष्टः पाटितोऽपि वा ।

हिरन्मयसिरोऽप्याशु सुखं संरोहति मणः ॥ ६८ ॥

उत्थानशयनाद्यासु सर्वेहासु न पीडयेत् ।

उद्धृतोष्ठः समुत्सर्गो विषमः कठिनोऽतिरुक् ॥ ६९ ॥

समो गृधुररुक् शीघ्रं मणः शुष्यति रोहति ।

मिराणामप्यमांसानां रौप्यादनुपरोहताम् ॥ ७० ॥

प्रञ्ज्याद्यमोषधं पचयेथा दौघ यथर्तुं च ।

अजीर्णतरुपाच्छिद्रैः समन्तात् सुनिवेशितैः ॥ ७१ ॥

धीतैरककेशः क्षीरी भूर्जार्जुनकदम्बजैः ।
 कुष्ठिनामग्निदग्धानां पिटिका मधुमेहिनाम् ॥ ७२ ॥
 कर्णिकाद्योन्दुरुविषे चारदग्धा विषान्विताः ।
 न मांसाक्के च बध्नीयाद्दुदपाके च दारुणे ॥ ७३ ॥
 शीथ्यमाणाः सरुग्दाहाः शोफावस्थाविसर्पिणः ।
 भरक्षया घृणे यस्मिन् मक्षिका निक्षिपेत् कृमीन् ॥ ७४ ॥
 ते भक्षयन्तः कुर्वन्ति क्षजा शोफास्रसंस्त्रयान् ।
 सुरसादि प्रयुञ्जीत तत्र धावमपूरणे ॥ ७५ ॥
 सप्तपर्णकरष्कार्कनिम्बराजादनत्वचः ।
 शोमूत्रकल्कितो स्त्रेपः शैकः चाराम्बुना हितः ॥ ७६ ॥
 प्रच्छाद्य मांसपेश्या वा घृणं तानाशं निर्हरेत् ।
 न चैनं त्वरमाणोऽन्तःसर्पोपमुपरोहयेत् ॥ ७७ ॥
 सोऽल्पेनाप्यपचारिण भूयो विकुरुते यतः ।
 रुढेऽप्यनीर्णव्यायामव्यवायादीन् विवर्जयेत् ॥ ७८ ॥
 हर्षं क्रोधं भयं वापि यावदास्थैर्यसम्भवात् ।
 आदरेणानुवर्त्योऽयं मासान् षट् सप्त यः विधिः ॥ ७९ ॥
 उत्पद्यमानासु च तासु तासु पार्त्तासु दोषादिवलानुसारी ।
 तैस्तैरुपायैः प्रयतयिक्वित्तेदांलोचयन् विस्तरमुत्तरीकम् ॥ ८० ॥

त्रिंशोऽध्यायः ।

—:::—

अथातः चारान्निकर्माविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

सर्वगस्त्रानुगस्त्राणां चारः ये छो

बहनि यत् ।

हृद्यमेद्यादिकर्माणि कुरुते विषमेष्वपि ॥ १ ॥
 दुःखावचार्यशस्त्रेषु तेन सिद्धिमयास्तु च ।
 अतिशब्देषु रोगेषु यच्च पानेऽपि युज्यते ॥ २ ॥
 स पेयोऽग्नीऽग्निसादाश्मशुक्लीदरगरादिषु ।
 योज्यः साक्षान्मपश्चित्रबाह्यार्थकुष्ठसृतिषु ॥ ३ ॥
 भगन्दराकुट्यन्यदुष्टनाडीवर्णादिषु ।
 न तूभयोऽपि योक्तव्यः पित्ते रक्ते बलेऽबले ॥ ४ ॥
 श्वरेऽतिसारे हृन्मूर्धरोगे पाण्ड्यामयेऽरुचौ ।
 तिमिरे क्षतसंशुद्धौ श्वयथो सर्वगोत्रगे ॥ ५ ॥
 भौरुगभिष्युतुमती प्रोद्वस्तेफलयोनिषु ।
 अजीर्णेऽन्त्रे शिथौ वृद्धे धमनीसन्धिर्मर्त्यसु ॥ ६ ॥
 तरुणास्थिसिरास्त्रागुमेवनी गन्तनाभिषु ।
 देशेऽल्पमांसे वृषणमिद्रेस्त्रीतो नखान्तरे ॥ ७ ॥
 वर्त्मरोगाद्वतेऽस्त्रेऽथ शीतवर्षीणादुर्दिने ।
 कालमुष्ककशस्याजकदली पारिभद्रकान् ॥ ८ ॥
 अश्वकर्णमहावृक्षपलाशास्फीतवृक्षकान् ।
 इन्द्रवृक्षाकीपृतीकनक्तमालाग्वमारकान् ॥ ९ ॥
 काकजह्णामपाभार्गमग्निमन्याग्नितिल्यकान् ।
 माद्रीन् समूलशाखादीन् खण्डशः परिकल्पितान् ॥ १० ॥
 कोशातकीयतमूय शृङ्गनाम गवस्य च ।
 निघाते निचयीकृत्य पृथक् तानि शिनातने ॥ ११ ॥
 प्रक्षिप्य मुष्ककचये सुधाग्मानि च दीधयेत् ।
 ततस्त्रिनाना कुन्तानेर्दग्धाऽग्नीं विगते पृथक् ॥ १२ ॥
 कृत्वा सुधाग्मना भग्न द्रोण त्वितरभग्ननः ।

सुष्ककोत्तरमादाय प्रयेकं जनमूत्रयोः ॥ १३ ॥

गालयेदहंभारेण महता वामसा च तत् ।

यावत् पिच्छिलरक्ताच्छस्तीक्ष्णो जातस्तदा च तम् ॥ १४ ॥

गृहीत्वा चारनिम्यन्दं पञ्चेक्षौघां विघटयन् ।

पच्यमाने ततस्तृप्तिंस्ताः सुधाभस्मगर्कराः ॥ १५ ॥

शक्तिक्षारपद्मगङ्गनाभीयायसभालने ।

कृत्वाग्निवर्णान् बहुयः चारोत्ये कुडबोन्मिते ॥ १६ ॥

निर्याप्य पिष्ट्वा तेनैव प्रतीवापं विनिक्षिपेत् ।

शूलं शकृद् दक्षशिखिगृध्रकङ्कपोतजम् ॥ १७ ॥

चतुष्पात् पक्षिपित्तालमभीक्षासवणानि च ।

परितः सुतरां चातो द्रव्या तमवघटयेत् ॥ १८ ॥

सवाप्यैथ यदोत्तिष्ठेद् बहुदैर्लङ्घयन्नः ।

अवतार्य ततः शीतो यवराशावयीसये ॥ १९ ॥

स्याप्योऽयं मध्वमः चारो

न तु पिष्ट्वा क्षिपेन्मृदो ।

निर्वाप्यापनयेत्

तीक्ष्णो पूर्वयत् प्रतिवापनम् ॥ २० ॥

तथा सङ्गलिकादन्तिचित्रकातिविषावचाः ;

स्वर्णिकाकनकाक्षोरिहिङ्गपूतीकपल्लवाः ॥ २१ ॥

तालपत्री विडञ्चेति सप्तरात्रात् परन्तु सः ।

योज्यः

तीक्ष्णोऽनिलश्लेष्ममेदोजेष्वर्बुदादिषु ॥ २२ ॥

मध्येप्येव च मध्यो-

ऽन्यः पित्तास्त्रगुदजक्वसु ।

बलायं क्षीणपानोयै चाराम्बु पुनरावपेत् ॥ २३ ॥
 नातितोक्ष्णो मृदुः श्लक्ष्णः पिच्छिलः शीघ्रगः सितः ।
 शिखरी सुष्ठुनिर्वाण्यो न विष्यन्दी न चातिरुक् ॥ २४ ॥
 चारो दशगुणः शस्त्रतेजसोरपि कर्मकृत् ।
 आचूषन्निव संरम्भाद् गात्रमापीडयद्भिव ॥ २५ ॥
 सर्वतोऽनुसरन् दोषानुभूनयति मूलतः ।
 कर्म कृत्वा गतरुजः स्वयमेवोपशाम्यति ॥ २६ ॥
 चारसाध्ये गदे क्षिप्ते लिखिते स्त्रावितेऽथवा ।
 चारं शलाकया दत्त्वा प्रोतमावृतदेहया ॥ २७ ॥
 मात्राशतमुपेक्षेत

तथार्थः स्नाहताननम् ।

हस्तेन यन्त्र कुर्वीत

वर्त्मरीगेषु वर्त्मनी ॥ २८ ॥

निर्भुज्य पिशुनाच्छाद्य कृष्णभागं विनिक्षिपेत् ।
 पद्मपत्रतनुं चारलेपो घ्राणार्मुदेषु च ॥ २९ ॥
 प्रत्यादित्य निषण्णस्य समुत्थम्यायनासिकाम् ।
 मात्रा विधायैः पञ्चाशत्

तद्दर्शयि कर्णेजि ॥ ३० ॥

चारं प्रनार्जनेनानु परिमुञ्जायगम्य च ।
 मुदग्धं घृतमध्वजं तत् पयोममुकाप्तिकेः ॥ ३१ ॥
 निर्वापयेत् ततः साण्डेः स्यादुद्योते. प्रदेहयेत् ।
 अग्निष्यन्दोनि भोक्ष्यानि भोक्ष्यानि जेटनाय च ॥ ३२ ॥
 यदि च चिरन्मूलात् चारदग्धं न ग्रीयते ।
 धान्याग्रयोजयद्याऽऽतिनैरानेषयेत् ततः ॥ ३३ ॥

तिस्रऋक्तः समधुको घृताक्तो व्रणरोपणः ।

पक्वजम्बुसित सन्नं सम्यग् दग्धं

विपर्यये ॥ ३४ ॥

ताम्रतातोदकण्डूद्यौर्दुर्दग्धं

तं पुनर्दद्वेत् ।

अतिदग्धे स्त्रवेद्रक्तं मूर्च्छादाहन्वरादयः ॥ ३५ ॥

गुदे विग्रेषाद्विषमूत्रं संरोधोऽतिप्रवर्त्तनम् ।

पुंस्त्वोपघातो मृत्पुर्वा गुदस्य घातनाद् ध्रुवम् ॥ ३६ ॥

नासायां नासिकाध्वंगदरणाकुञ्चनोद्वयः ।

भवेत्तु विपयाज्ञानं

तद्वच्छीवाटिकेवपि ॥ ३७ ॥

विग्रेषादत्र सेकोऽन्वैर्लेपो मधुघृत तिस्राः ।

वातपित्तहरो चेष्टा सर्वैव गिगिरा क्रिया ॥ ३८ ॥

अस्ती हि गीतः स्पर्शेन चारस्तेनोपसहितः ।

यात्याशु स्वादुतां तस्मादग्नेर्निर्वापयेत्तराम् ॥ ३९ ॥

अग्निः चारादपि श्रेष्ठस्तद् दग्धानामसम्भवात् ।

भेषजचारयस्त्रैश्व न सिद्धिर्नां प्रमाधनात् ॥ ४० ॥

त्वचि मांसी सिरास्यायुसन्धेस्त्रिषु स युज्यते ।

मषाङ्गानि मूर्धांर्त्तिनन्यकीलतिनाटिषु ॥ ४१ ॥

त्वग् दाहो यत्किंनोदन्तचूर्णकान्तगरादिभिः ।

अर्गोभगन्दरयन्विनाडोदुटव्रणादिषु ॥ ४२ ॥

मामदाहो मधुघ्रे घनाग्नयोऽथुटादिभिः ।

ग्रिटपश्वेन्यसृग्गापनोपमम्यग् व्यधादिषु ॥ ४३ ॥

सिरादिदाहन्त्रैश्च

न दहेत् चारयारितान् ।

अन्तःशल्यासृजो भिन्नकोष्ठान् भूरिवणातुरान् ॥ ४४ ॥

सुदग्धं दृतमध्वक्तं स्निग्धशीतैः प्रदेहयेत् ।

तस्य लिङ्गं स्थिते रक्ते शब्दवत्सिकान्वितम् ॥ ४५ ॥

पक्वतासकपोताभं सुरोहं नातिवेदनम् ।

प्रमाददग्धवत् सर्वं दुर्दग्धात्यर्थदग्धयोः ॥ ४६ ॥

चतुर्धा तत्तु तुल्येन सह

तुल्यस्य लक्षणम् ।

त्वग् विवर्णीयतेऽत्यर्थं न च स्फोटसमुद्भवः ॥ ४७ ॥

सस्फोटदाहतीव्रीषं दुर्दग्ध

अतिदाहतः ।

मांसलस्यनसङ्कोचदाहधूपनवेदनाः ॥ ४८ ॥

सिरादिनाशस्तृणमुर्च्छात्रिणगाभीर्यमृत्यवः ।

तुल्यस्याग्निप्रतापनं कार्यमुष्णञ्च शीमजम् ॥ ४९ ॥

ख्यानेऽस्ते वेदनात्यर्थं विनीने मन्दता रजः ।

दुर्दग्धे शीतमुष्णञ्च युञ्ज्यादादौ ततो दितम् ॥ ५० ॥

सम्यग् दग्धे तुगाधीरिभ्रञ्चचन्दनगैरिकैः ।

निम्बेत् साध्यामृतैरुर्ध्वं पित्तविद्रधिषत् क्रिया ॥ ५१ ॥

अतिदग्धे दृतं कुर्यात् सर्वं पित्तविसर्पयत् ।

अत्रिदग्धे भृशतरं रुचं तत्र तु योजयेत् ॥ ५२ ॥

समाप्यते ग्यानमिदं हृदयस्य रहस्यवत् ।

अत्राद्याः सूत्रिताः सूत्राः प्रतन्यन्ते हि सर्वतः ॥ ५३ ॥

इति वैद्यपतिनिर्दिष्टगुणसूनुयाम्भट्टविरचितायामष्टाङ्गहृदय-

संहितायां प्रथमं सूत्रस्यानं सम्पूर्णम् ॥

अष्टाङ्गहृदये

शारीरस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथातो गर्भावक्रान्तिशारीर व्याख्यास्याम ।
इति ह स्माष्टरात्रेयादयो महर्षयः ।
शुभे शुक्रार्तये सत्व स्वकर्मस्ते गचोदित ।
गर्भं, सम्पद्यते युक्तिपगादग्निरिवारणौ ॥ १ ॥
बीजात्मकैर्महाभूते सूक्ष्मै सत्वानुगैश्च स ।
मातुषाष्टाररसजे क्रमात् कुनो विवर्द्धते ॥ २ ॥
तेजो यथाकर्कशमीना मृत्तिकेन तिरस्कृतम्,
नेश्चन दृग्गते गच्छत्सत्त्वो गर्भोगय तद्वा ॥ ३ ॥
धारणानुविधायित्वात्कार्थ्याणा तत्स्वभायता ।
नानाद्योन्याकृतो मत्तो धत्तेऽतो द्रुतलोद्भवत् ॥ ४ ॥
अतएव च शुक्रम्य बाहुया गायते पुमान् ।
रक्तम्य स्तो तयो, साम्ये क्लीब

शुक्रार्तये पुन ॥ ५ ॥

वासुना बहुगो भिषे यथाग्र वक्ष्यचता ।
पिपोनिविकृताकारा जायन्ते विहृतेर्मने ॥ ६ ॥

मासि मासि रजः स्त्रीणां रसजं स्रवति ब्रह्मम् ।
 वत्सरादुद्वाद्दशादूर्ध्वं याति पञ्चाशतः क्षयम् ॥ ७ ॥
 पूर्णयोद्ध्यावर्यां स्त्री पूर्णविंशेन सह्यता ।
 शुद्धे गर्भाशये मार्गे रक्ते शुक्लेऽनिले हृदि ॥ ८ ॥
 वीर्यवन्तं सुतं सूते

ततो मूनाब्दयोः पुनः ।

रोग्यत्पायुरधन्यो वा गर्भो भवति नैव वा ॥ ९ ॥
 वातादिकुणपग्रन्थिपूयक्षीणमलाद्वयम् ।
 बीजासमर्थं रेतोस्रम्

स्त्रलिङ्गैर्दोषजं वदेत् ॥ १० ॥

रक्तेन कुणप स्त्रीषयाताभ्यां ग्रन्थिसन्निभम् ।
 पूयाभं रक्तपित्ताभ्यां क्षीणं मासतपित्ततः ॥ ११ ॥
 कृच्छ्राख्ये तान्यसाध्यं तु त्रिदोषं मूत्रविट्प्रभम् ।
 कुर्याद्वातादिभिर्दुष्टे स्त्रीषधम्

कुणपे पुनः ॥ १२ ॥

धातकीपुष्पखदिरदाडिमार्जुनसाधितम् ।
 पाययेत् सर्पिर्द्वयं विपक्वमसनादिभिः ॥ १३ ॥
 पलाशभस्माश्लभिदां ग्रन्थिगामे

पूयरेतसि ।

परुषकषटादिभ्याम्

क्षीणे शुक्लकरी क्रिया ॥ १४ ॥

स्निग्धं वान्तं विरिक्तं च निरुद्धमनुवासितम् ।
 योजयेच्छुक्रदोषार्तं मम्यगुत्तरवन्तिभिः ॥ १५ ॥
 संगुहो विट्प्रमे सर्पिर्हिङ्गुमेव्यादिसाधितम् ।

पिबेत्

अन्यार्तवे पाठाव्योपहृत्तकज जलम् ॥ १६ ॥

पेय कुण्ठपूयासु चन्दन वच्चत्वे तु यत् ।

गुह्यरोगे च तत्सर्वं कार्यं सोत्तरवस्तिकम् ॥ १७ ॥

शक्तं शक्तं गुरु स्निग्धं मधुरं बहुलं बहु ।

घृतमाक्षिकतैलाभ सहर्भाया-

तव पुनः ॥ १८ ॥

लाघारसगथास्राभं धौतं यद्य विरज्यते ।

शुद्धशुक्रार्तयं स्वच्छं संरक्तं मियुन मियः ॥ १९ ॥

स्निग्धैः पुंसवनैः स्निग्धं शुद्धं गीलितवस्तिकम् ।

नर विशेषात् क्षीराज्यैर्मधुरौषधसंस्कृतैः ॥ २० ॥

नारीं तैलेन मापैश्च पित्तलैः समुपाचरेत् ।

क्षामप्रसन्नवदनां स्फुरच्छोणिपयोधराम् ॥ २१ ॥

स्रस्ताक्षिकुक्षि पुंस्कामां विद्यादृतुगतीं स्त्रियम् ।

पद्मं सङ्कोचमायाति दिनेऽतीते यथा तथा ॥ २२ ॥

ऋतावतीते योनिः सा शुकं नातं प्रतीच्छति ।

मासेनीपचितं रक्तं धमनीभ्यामृती पुनः ॥ २३ ॥

इषत्कृष्णं विगन्धं च वायुर्गोनिमुखाद्बुद्धिम् ।

ततः पुष्पेक्षणादेव कन्यागन्धायिनीं चरुम् ॥ २४ ॥

शृङ्गालद्वाररहिता दर्भसस्तुरगयिनी ।

क्षैरेयं यावकं स्तोत्रं कोट्यगोधनकर्षणम् ॥ २५ ॥

पर्णं शरावे दृष्टे वा भुञ्जीत ब्रह्मचारिणी ।

चतुर्थेऽङ्गि ततः स्नात्वा शुक्लमाल्याम्बरा शशि ॥ २६ ॥

इच्छन्ती भर्तृसदृशं पुत्रं पश्येत्पुनः पतिम् ।

ऋतुसु द्वादशनिशाः पूर्वास्त्रिसृथ निन्दिताः ॥ २७ ॥
 एकादशी च युग्मासु स्यात्पुत्रोऽन्यासु कन्यका ।
 उपाध्यायोऽथ पुत्रीयं कुर्वीत विधिवद्विधिम् ॥ २८ ॥
 नमस्कारपरायासु शूद्राया मन्त्रवर्जितम् ।
 अवन्त्य एवं संयोगः स्यादपत्यं च कामतः ॥ २९ ॥
 सन्तोऽप्याहुरपत्यार्थं दम्पत्योः सङ्गतं रहः ।
 दुरपत्यं कुलाङ्गारी गोत्रे जात महत्त्वपि ॥ ३० ॥
 इच्छेतां यादृशं पुत्रं तदूपचरितांश्च तौ ।
 चिन्तयेतां जनपदांस्तदाचारपरिच्छदौ ॥ ३१ ॥
 कर्मान्ते च पुमान् सर्पिः क्षीरशालग्रोदनाशितः ।
 प्राग्दक्षिणेन पादेन शय्या मौहूर्तिकाश्रया ॥ ३२ ॥
 आरौहेत् स्त्री तु यामेन तस्य दक्षिणपार्श्वतः ।
 तैलमापोत्तराहारा तत्र मग्नं प्रयोजयेत् ॥ ३३ ॥
 अहिरसि आयुःसि सर्वतः प्रतिष्ठासि धाता त्वाम्
 दधातु विधाता त्वां दधातु ब्रह्मवर्चसा भवेति ।
 ब्रह्मा बृहस्पतिर्विश्वः सोमः सूर्यस्तथाग्निनी ।
 भर्गोऽथ मित्रावरुणो वीरं ददतु मे सुतम् ।
 सान्त्वयित्वा ततोऽन्योन्यं संविशेतां सुदान्वितौ ।
 उत्ताना तन्मना युयुषित् तिष्ठेदङ्गैः सुसंस्थितैः ॥ ३४ ॥
 तथा हि बीजं गृह्णाति दोषैः स्वस्थानमास्थितैः ।
 निद्रन्त्य सयोगर्भाया बीज्यां बीजम्य संयुजः ॥ ३५ ॥
 दक्षिणगुह्यं स्फुरणं शुक्रास्त्राननुवन्धनम् ।
 हृदयमप्यन्दनं तन्द्रा तड् ग्यानिर्लोमहर्षणम् ॥ ३६ ॥
 प्रप्यतः प्रयमे मासि सप्ताहात् फलक्षी भवेत् ।

गर्भः पुंसवनान्यत्र पूर्वं व्यक्तेः प्रयोजयेत् ॥ ३७ ॥
 बली पुरुषकारो हि दैवमध्यतिवर्तते ।
 पुण्ये पुरुषकं दैमं राजतं वाथ वायसम् ॥ ३८ ॥
 कृत्वाऽग्निवर्णं निर्वाण्य क्षीरे तस्मात्क्षलिं पिबेत् ।
 गौरदण्डमपामार्गं जीवकर्षमसैर्यकान् ॥ ३९ ॥
 पिबेत्पुण्ये जले पिष्टानेकद्विचिसमस्तथाः ।
 क्षीरेण श्वेतवृद्धतीमूलं नासापुटे ध्वयम् ॥ ४० ॥
 पुष्यार्थं दक्षिणे सिञ्चेदामे दुहिद्ववाव्या ।
 पयसा लक्ष्मणामूलं पुत्रोत्पादस्थितिपदम् ॥ ४१ ॥
 नासयास्येन वा पीतं वटशृङ्गाष्टकं तथा ।
 ओषधीर्जीवनीयाश्च बाह्यान्तरूपयोजयेत् ॥ ४२ ॥
 उपचारः प्रियदितैर्भर्षा मृत्यैश्च गर्भं धृक् ।
 नवनीतघृतक्षीरैः सदा चैनामुपाचरेत् ॥ ४३ ॥
 अतिव्यवायमाघासं भारं प्रावरणं गुरु ।
 अकालजागरस्वप्नकठिनीकटकासनम् ॥ ४४ ॥
 शोकक्रोधभयोद्देगवेगयदाविधारणम् ।
 उपवासोऽध्वतीक्ष्णीष्णगुरुविष्टिभिर्भोजनम् ॥ ४५ ॥
 रक्तं निवसनं श्लेष्मकूपेक्षा मद्यमाभियम् ।
 उत्तानशयनं यच्च स्त्रियो नेच्छन्ति तत्प्रजेत् ॥ ४६ ॥
 तथा रक्तस्रुतिं शुद्धिं वस्त्रिमासासतोऽष्टमात् ।
 शर्मिर्गर्भः स्वदेहात्सः कुक्षौ शयने नृम्रिजेत वा ॥ ४७ ॥
 वातलैश्च भवेद्गर्भः दुष्टान्धजडवामनः ।
 पित्तलेः खलतिः पिद्रः श्वित्नी पाण्डुः कफात्मभिः ॥ ४८ ॥

व्याधीयास्या मृदुसुखैरतीक्ष्णै रौपधैर्जयेत् ।

द्वितीये मासि कलसादनः पेश्यधवाऽर्बुदम् ॥ ४८ ॥

पुंस्त्रीक्रीवाः क्रमात्तेभ्यः

तत्र व्यक्तस्य लक्षणम् ।

क्षामता गरिमा कुक्षौ मूर्च्छाच्छर्दिरोचकः ॥ ५० ॥

जृम्भा प्रसेकः सदनं रोमराज्याः प्रकाशनम् ।

अङ्गेष्टता स्तनौ पीनौ सस्तन्यौ क्षणचूषकौ ॥ ५१ ॥

पादशोफो विदाहोऽन्ये यथाद्य विविधात्मिकाः ।

मातृजं ह्यस्य हृदयं मातुष हृदयेन तत् ॥ ५२ ॥

सम्पङ्गं तेन गर्भिण्या नेष्टं यथाविधारणम् ।

देयमप्यहितं तस्यै हितोपहितमल्पकम् ॥ ५३ ॥

यथाविधाताङ्गर्भस्य विल्लितिश्रुतिरेव वा ।

व्यक्तीभवति मासेऽस्य तृतीये, गात्रपञ्चकम् ॥ ५४ ॥

मूर्धा ह्ये सकृदिनी बाह्वं सर्वं सस्त्राङ्गजम् च ।

सममेव हि मूर्धाद्यैर्ज्ञानं च सुखदुःखयोः ॥ ५५ ॥

गर्भस्य नाभौ मातुष हृदि नाडी नियध्यते ।

यथा स पुटिमाप्नोति केदार इव कुन्पया ॥ ५६ ॥

चतुर्थे व्यक्तताङ्गानां चेतनायाय पश्यते ।

पठे स्नायुशिरारोमयमवर्षनस्रवणाम् ॥ ५७ ॥

सर्वैः सर्वाङ्गसम्पूर्णैः भावैः पुष्यति सप्तमे ।

गर्भेऽप्योद्दिता दोषास्तस्मिन् हृदयमाश्रिताः ।

यष्टू विदाहं कुर्वन्ति गर्भिण्याः किकिस्रानि च ॥ ५८ ॥

नयनीतं हितं तत्र कोनाभ्युपपुरोपधैः ।

सिद्धमप्यष्टुष्टं सधु स्वादु च भोजनम् ॥ ५९ ॥

चन्दनोगीरकस्केन लिम्पेदूरुस्तनीदरम् ।
 त्रेष्ठया चैणहरिणयगोषितयुक्तया ॥ ६० ॥
 अग्नपत्रसिद्धेन तैलेनाभ्यज्य मर्दयेत् ।
 पटोलनिम्बमस्त्रिठासुरसैः सेचयेत् पुनः ॥ ६१ ॥
 दार्वीमधुकतोयेन सृजां च परिशीलयेत् ।
 श्रीजोऽष्टमे सञ्चरति मातापुत्री मुहुः क्रमात् ॥ ६२ ॥
 तेन तौ स्नानमुदितो तत्र जातो न जीवति ।
 शिशुरीजोऽनवस्थानाक्षरी संगयिता भवेत् ॥ ६३ ॥
 क्षीरपेया च पेयात्र सद्यतान्वासनं हृतम् ।
 मधुरैः साधितं शुद्धैः पुराणयुक्ततस्तथा ॥ ६४ ॥
 शुष्कमूलककोशाम्बकपायेण प्रशस्यते ।
 यताद्वकल्लितो वस्तिः सतैलघृतसैन्धवः ॥ ६५ ॥
 तस्मिंस्त्वेकादशतेऽपि कालः सूतेरतः परम् ।
 वर्पादिकारकारी स्यात्कुक्षौ वातेन धारितः ॥ ६६ ॥
 गन्धय नयमे मासि सिन्धो मांसरसौदनः ।
 बहुस्त्रेष्ठा यवागूर्वा पूर्वोक्तं चागुवासनम् ॥ ६७ ॥
 ततएव पिबुं चास्या योनौ नित्यं निधापयेत् ।
 यातघ्नपत्रभद्राश्वः गीत स्नानेऽन्वहं हितम् ॥ ६८ ॥
 निःस्त्रेष्ठाद्वी न नयमान्नामात् प्रभृति वासयेत् ।
 प्राग्दक्षिणस्तनस्तन्या पूर्वं तत्पार्श्वेष्टिनी ॥ ६९ ॥
 पुष्पामदौ हृदप्रग्रतापु न्यप्रदग्निनी ।
 सत्रते दक्षिणे रुचौ गर्भे च परिमण्डये ॥ ७० ॥
 पुत्रं सूतेऽन्यथा कन्यां या चेच्छति नृमङ्गतिम् ।
 नृशवादिद्वयान्धवेनान्धनाम्पयिया च या ॥ ७१ ॥

क्लीवं तक्षद्वरे तत्र मध्यं कुक्षैः समुन्नतम् ।
 यमौ पार्श्वद्वयोन्नामाल्पुक्षी द्रोण्यामिव स्थिते ॥ ७२ ॥
 प्राक्चेव नवमान्नासात्सूतिकागृहमाश्रयेत् ।
 देशे प्रशस्ते सन्धारैः सम्पन्नं साधकेऽहनि ॥ ७३ ॥
 तत्रोदीक्षेत सा स्रुतिं सूतिका परिवारिता ।
 अद्यश्चः प्रसवे ग्लानिः कुक्ष्यचिन्नयता क्लमः ॥ ७४ ॥
 अधोगुरुत्वमरुचिः प्रसेको बहुमूत्रता ।
 वेदनोरुदरकटौष्ठहृदयस्तिवङ्गणे ॥ ७५ ॥
 योनिमेदरुजातीदस्फुरणस्रवणानि च ।
 आवीमामनुजन्मातस्ततो गर्भोदकस्रुतिः ॥ ७६ ॥
 अथोपस्थितगर्भो तां कृतकौतुकमङ्गलाम् ।
 हस्तस्यपुत्रामफलां स्वभ्यक्तोष्णाम्बुषेचिताम् ॥ ७७ ॥
 पाययेत्सष्टतां पेयां तनी भूययने स्थिताम् ।
 पाभुग्गन्तक्यधिसुत्तानामभ्यक्ताङ्गी पुनः पुनः ॥ ७८ ॥
 अधोनाभेर्विष्ट्रीयात्कारयेज्जुअचक्षुमम् ।
 गर्भः प्रयात्यवागिवन्तस्त्रिङ्गं हृदिमोक्षतः ॥ ७९ ॥
 आविश्य जठरं गर्भो वस्तेरुपरि तिष्ठति ।
 आर्यो हि त्वरयन्त्ये नां खट्वामारोपयेत्ततः ॥ ८० ॥
 अथ सम्पीडिते गर्भे योनिमस्याः प्रसाधयेत् ।
 नृदुपूर्वं प्रवाह्येत् वादसाप्रमवाच्च सर ॥ ८१ ॥
 हर्षयेत् तां सुहृः पुत्रजन्मशब्दजलानिलैः ॥
 प्रत्यायान्ति तथा प्राणाः सूतिके शावसादिताः ॥ ८२ ॥
 धूपयेद्गर्भं सङ्गे तु योनिं कृष्णाधिकशुकेः ।
 हिरण्यपुष्पीमूलं च पाणिपादेन धारयेत् ॥ ८३ ॥

सुवर्चलां विशल्यां वा जरायुपतनेऽपि च ।
 कार्यमेतत् तथोत्क्षिप्य बाह्योरेनां विकम्पयेत् ॥ ८४ ॥
 कटीमाकोटयेत् पाण्णर्यां स्फिजौ गण्ड निपीडयेत् ।
 तालुकण्ठं स्पृशेद्देष्टा मूर्ध्नि दद्यात् सुहीपय ॥ ८५ ॥
 भूर्जलाङ्गलिकोतुम्बी सर्पत्वक् कुष्ठसर्पपैः ।
 पृथग् द्वाभ्यां समस्त्रैर्वा योनिलेपनधूपनम् ॥ ८६ ॥
 कुष्ठतालीसकल्कं वा सुरामण्डेन पाययेत् ।
 यूपेण वा कुस्त्यानां विल्वजेनासवेन वा ॥ ८७ ॥
 यताद्वासर्पपाजानोग्रियुतीक्ष्णकचित्रकैः ।
 सहिर्द्रुकुष्ठमदनैर्मूत्रे क्षोरे च सार्षपम् ॥ ८८ ॥
 तैल सिद्धं हितं पायौ योन्यां वाप्यनुवासनम् ।
 शतपुण्या वचा कुष्ठ कणासर्पपकस्त्रितः ॥ ८९ ॥
 निरुद्धः पातयत्याशु सस्त्रे हलवणोऽपराम् ।
 तत्सङ्गे घ्निलो हेतुः सा निर्व्यात्याशु तज्जयात् ॥ ९० ॥
 कुमला पाणिनाऽक्तेन हरेत् क्लृप्तनखेन वा ।
 सुप्तगर्भापरां योनि तैलेनाङ्गश्च मर्दयेत् ॥ ९१ ॥
 मकलान्ये गिरीशस्त्रिकोष्ठशूने तु पाययेत् ।
 शुचूर्णित यवक्षार घृतेनोष्णजलेन वा ॥ ९२ ॥
 धान्याग्नौ वा गुह्योपधिजातकरजोन्यितम् ।
 अथ यामोपचारेण यान् योपिदुपाचरेत् ॥ ९३ ॥
 मूतिका सुदृढा तैलादृष्टतादा महतीं पिबेत् ।
 पञ्चकोनकिनी नाचामनुचोप्य शुडोदकम् ॥ ९४ ॥
 यातघ्नोपधतोयं वा तथा वायुर्न कुप्यति ।
 विशुद्धाति च दुष्टास्त्रं द्विविराजमथ क्रमः ॥ ९५ ॥

स्नेहाद्योग्या तु निःस्नेहममुमेव विधिं भजेत् ।
 पीतवत्याय^१ जठरं यमकाक्तं विवेष्टयेत् ॥ ८६ ॥
 क्षीर्णं स्नाता पिबेत् पेयां पूर्वोक्तौषधसाधिताम् ।
 अष्टादृङ्^२ विदार्यादिवर्गकाथेन साधिता ॥ ८७ ॥
 हिता यमगूः स्नेहाव्या साम्प्रतः पयसाऽथवा ।
 सप्तरात्रात् परं चासौ क्रमशो हृंहर्णं हितम् ॥ ८८ ॥
 द्वादशाहेऽनतिक्रान्ते पिशितं नोपयोजयेत् ।
 यत्नेनोपचरेत् सूतां दुःसाध्या हि तदामयाः ॥ ८९ ॥
 गर्भवृद्धिप्रसवरुक् क्लेदास्रस्रुति पीडनैः ।
 एवञ्च मासादध्यर्धामुक्ताहारादियन्त्रणा ।
 गतसूताभिधाना स्यात् पुनरार्त्तवदर्शनात् ॥ ९० ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

—::०::—

अथातो गर्भव्यापदं शारीरं व्याख्यास्यामः ।
 गर्भिण्याः परिहार्याणां सेवया रोगतोऽपि वा ।
 पुष्पे दृष्टेऽथवा शूले बाह्यान्तः सिन्धुशीतलम् ॥ १ ॥
 सेव्याम्भोजहिमक्षीरीवल्ककल्काज्यलेपितान् ।
 धारयेद् योनिवस्तिभ्यामार्द्रार्द्रान् पिचुनक्तकान् ॥ २ ॥
 शतधीतष्टताक्तां स्तीं तदश्रस्यवगाहयेत् ।
 ससिताचौद्रकुमुदकमनोत्पन्नकिसरम् ॥ ३ ॥

लिङ्घात् क्षीरघृतं खाटेच्छृङ्गाटककसेरुकम् ।

पिवेत् कान्ताजशालूकबालोदुम्बरवत् पयः ॥ ४ ॥

मृतेन शानिकाकोलीदिवलामधुकेक्षुभिः ।

पयसा रक्तशाल्वमद्यात् समधुयर्करम् ॥ ५ ॥

रसैर्वा जाङ्गलैः

शुद्धिवर्जं चास्त्रोक्तमारिम् ।

अमम्पूर्णविभासायाः प्रत्याख्याय प्रसाधयेत् ॥ ६ ॥

आमान्वये च

तत्रेष्टं शीतं रूक्षोपसंहितम् ।

उपवासो घनोशीरगुहूच्यरतुधान्यकाः ॥ ७ ॥

दुरालभापपेटकचन्दनातिविषावशाः ।

कथिताः सलिने पानं दृणधान्यादिभोजनम् ॥ ८ ॥

मुक्तादियूपैरामे तु जिते स्निग्धादि पूर्ववत् ।

गर्भे निपतिते तीक्ष्णं मद्यं सामर्थ्यतः पिवेत् ॥ ९ ॥

गर्भकोष्ठविशुद्ध्यर्घमर्त्तिविस्मरणाय च ।

ननुना पञ्चमूलेन रूक्षां पेयां ततः पिवेत् ॥ १० ॥

पेयाममद्यापा कल्के साधितां पाञ्चकोलिके ।

क्षिप्वादिपञ्चककाष्ठे तिलोद्दालकतण्डुलेः ॥ ११ ॥

मासतुल्यदिनान्येवं पेयादिः पतिते क्रमः ।

नघुरखेद्भलवणो दीपनीययुतो दितः ॥ १२ ॥

दीपधातुपरिकेदशोषार्थे विधिरित्ययम् ।

ये हाववस्तययोर्हं वन्यजीवनदोषनाः ॥ १३ ॥

गञ्जातसारं महति गर्भे योनिपरिस्त्रवात् ।

हडिमप्राप्नुवन् गर्भः कोष्ठे तिष्ठति सस्फुरः ॥ १४ ॥

उपविष्टकमाहुस्तं वर्धते तेन नोदरम् ।

शोकोपवासरूक्षाद्यैरथवा योन्यतिस्तवात् ॥ १५ ॥

वाते क्रुद्धे कृशः शुष्येद् गर्भो नागोदरं तु तत् ।

उदरं हृदमप्यत्र ह्रीयते स्फुरणं चिरात् ॥ १६ ॥

तयोर्विं हणवातघ्नमधुरद्रव्यसंस्कृतैः ।

घृतघोररसैस्तृप्तिरामगर्भांश्च खादयेत् ॥ १७ ॥

तैरेव च सुतृप्तायाः क्षोभणं यानवाहनैः ।

नीनाख्ये निस्फुरे श्येनगोमत्स्योत्क्रोशवर्हिजाः ॥ १८ ॥

रसा बहुष्टता देया मापमूलकजा अपि ।

वालविल्वं तिलान् मापान् सक्तूँश्च पयसा पिबेत् ॥ १९ ॥

समेदमांसं मधु वा कक्ष्यभ्यङ्गश्च शीलयेत् ।

हर्षयेत् सततं चेनामेवं गर्भः प्रवर्धते ॥ २० ॥

पुष्टोऽन्यथा वर्धगणैः कृच्छ्राज्जायेत नैव वा ।

उदावर्तन्तु गर्भिण्याः स्त्री चैराशुतरां जयेत् ॥ २१ ॥

योग्यैश्च वस्त्रिभिर्हन्त्यात् सगर्भां सच्चि गर्भिणोम् ।

गर्भेऽतिदीपोपचयादप्यथैर्देवतोऽपि वा ॥ २२ ॥

मृतेऽन्तरुदरं शीतं स्नाय्वं धातं भृशव्ययम् ।

गर्भास्सन्दी भ्रमस्तृप्या कृच्छ्रादुच्छसनं क्लमः ॥ २३ ॥

अरतिः स्वस्तनेत्रत्वमावीनामसमुद्भवः ।

तस्याः कोष्णाम्बुसिक्तायाः पिष्ट्वा योनिं प्रलेपयेत् ॥ २४ ॥

गुहं किञ्च सलवणं तथान्तः पूरयेन्मृदुः ।

घृतेन कल्कीकृतया शाक्यत्यतसिपिच्छया ॥ २५ ॥

मन्तैर्योग्यैर्जरायूक्तैर्मूढगर्भो न चेत् पतेत् ।

अथापृच्छे श्वरं वैद्यो यत्नेनाह तमाहरेत् ॥ २६ ॥

हस्तमभ्यज्य योनिञ्च साज्यशालिलिपिच्छया ।

हस्तेन शक्यं तेनैव गात्रं च विषमं स्थितम् ॥ २७ ॥

आब्जनीत्योढसंपीडविज्ञेपोत्क्षेपणादिभिः ।

अनुलोम्य समाकर्षेद्योनिं प्रत्यार्जवागतम् ॥ २८ ॥

हस्तपादशिरोभिर्यो योनिं भुग्नेः प्रपद्यते ।

पादेन योनिमेकेन भुग्नेऽन्येन गुदं च यः ॥ २९ ॥

विष्कम्भौ नामती मूढौ शस्त्रदारणमुर्हतः ।

मण्डलाङ्गुलिशस्त्राभ्यां तत्र कर्म्म प्रपद्यते ॥ ३० ॥

हृदिपत्रं हि तीक्ष्णाय न योमाववचारयेत् ।

पूर्वं शिरः कपालानि दारयित्वा विशोधयेत् ॥ ३१ ॥

कघोरस्तालुचिबुके प्रदेशेऽन्यतमे ततः ।

समालम्ब्य दृढं कर्पेत् कुयलो गर्भशङ्कुना ॥ ३२ ॥

अभिन्नशिरसं त्वक्षिकूटयोर्गण्डयोरपि ।

बाहुं हित्वांससक्तस्य वाताभ्यातोदरस्य तु ॥ ३३ ॥

षिदार्यं कीठमन्त्राणि बहिर्वासं निरस्य च ।

कटीसक्तस्य तद्वच्च तत् कपालानि दारयेत् ॥ ३४ ॥

यद्यद्यायुषयादङ्गं सज्जेद्गर्भस्य खण्डयः ।

तत्तच्छिष्टत्वां हरेत् सम्यग् रक्षेत्रारीं च यत्नतः ॥ ३५ ॥

गर्भस्य हि गतिं चित्रां करोति विगुणोऽनिसः ।

तत्रानल्पमतिस्तृष्णादवस्थापेक्षमाचरेत् ॥ ३६ ॥

क्षिन्द्याद्गर्भं न जीवन्तं मातरं स हि मारयेत् ।

सहात्मना न चोपेक्षः क्षणमप्यस्तजीवितः ॥ ३७ ॥

योनिस्वरणभ्रममकलगासपीडिताम् ।

प्लुतदारां हिमाद्रीं च मूढगर्भां परित्यजेत् ॥ ३८ ॥

अघ्रापतन्तीमपरां पातयेत् पूर्ववद्विषक् ।
 एवं निहर्तयन्त्यां तु सिञ्चेदुष्णेन वारिणा ॥ ३८ ॥
 दद्यादभ्यक्तदेहायै योनौ स्नेहपित्तुं ततः ।
 योनिर्मुदुर्भवेत् तेन शूलं चास्याः प्रशाम्यति ॥ ४० ॥
 दोष्यकातिविषारास्त्राहिङ्गुला पञ्चकीलकान् ।
 पूर्णं स्नेहेन कल्कं वा काथं वा पाययेत् ततः ॥ ४१ ॥
 कटुकातिविषात् पाठायाकत्वग् घिङ्गुतेजिनीः ।
 तद्वच्च दोषस्यन्दायै वेदनोपशमाय च ॥ ४२ ॥
 त्रिरात्रमेवं सप्ताहं स्नेहमेव ततः पिबेत् ।
 सायं पिबेदरिष्टं वा तैय्या सुकृतमासवम् ॥ ४३ ॥
 शिरीषकफुभक्तायपिषून् योनौ विनिक्षिपेत् ।
 उपद्रवाय येऽन्ये स्युस्तान् यथा स्त्रमुपाचरेत् ॥ ४४ ॥
 पयो वातहरैः सिद्धं दशाहं भोजने हितम् ।
 रसो दशाहं च परं लघुपथ्यास्यभोजना ॥ ४५ ॥
 स्नेहाभ्यङ्गपरा स्नेहान् बलातैलादिकान् भजेत् ।
 ऊर्ध्वं चतुर्भ्यां मासेभ्यः सा क्रमेण सुखानि च ॥ ४६ ॥
 बलामूलकपायस्य भागाः षट् पयसस्तथा ।
 यवकीलकुलत्यानां दध्मूलस्य चैकतः ॥ ४७ ॥
 निःक्राश्रभागी भागश्च तैलस्य च चतुर्दश ।
 द्विमेदादारुसन्निष्ठाकाकोलीहयचन्दनैः ॥ ४८ ॥
 मारिवाकुष्ठतगरजोवकर्पभसैन्धवैः ।
 कालानुसार्याग्नैलेयवचाशुक्पुनर्नवैः ॥ ४९ ॥
 अश्वगन्धापरोचोरशुक्लायटोवरारसैः ।
 यताघ्राशूर्पपण्यैलात्वक्पत्रैः शल्यकल्कितैः ॥ ५० ॥

पक्कं मृदग्निना तैलं सर्ववातविकारजित् ।

सूतिका बालमग्नास्थिचतुर्घ्नेषु पूजितम् ॥ ५१ ॥

ज्वरगुल्मग्रहोन्मादमूत्राघातान्महद्विजित् ।

धन्वन्तरेरभिमतं योनिरोगक्षयापहम् ॥ ५२ ॥

वस्तिद्वारे विपन्नायाः कुक्षिः प्रस्रन्दते यदि ।

जन्मकाले ततः शीघ्रं पाटयित्वादरेत् शिशुम् ॥ ५३ ॥

मधुर्कं शाकबीजं च पयस्या सुरदारु च ।

अश्वत्थकः क्षण्डतिलास्ताम्रवल्मीकं यथावरी ॥ ५४ ॥

हृत्पादनी पयस्या च लता चोत्पलसारिवा ।

अनन्ता सारिवा रास्ना पद्मा च मधुयष्टिका ॥ ५५ ॥

हृत्पादनी पयस्या च लता चोत्पलसारिवा ।

पृश्निपर्णी बला शिशुः खेदंष्ट्रा मधुपर्णिका ॥ ५६ ॥

शृङ्गाटकं विसं द्राक्षा कसेरु मधुर्कं सिता ।

सप्तैतान् पयसा योगानन्दशोकसमापनान् ॥ ५७ ॥

क्रमात् सप्तसु मासेषु गर्भं स्रवति योजयेत् ।

कपित्थबिल्वहृत्पादनी पटीलेक्षुनिदिग्भिजैः ॥ ५८ ॥

मूलैः शृतं प्रयुञ्जीत क्षीरं मासे तथाऽष्टमे ।

नयमे सारिवाऽनन्ता पयस्या मधुयष्टिभिः ॥ ५९ ॥

योजयेद् दशमे मासि सिद्धं क्षीरं पयस्यया ।

अथवा यष्टिमधुकनागरामरदारुभिः ॥ ६० ॥

अवस्थितं लोहितमङ्गनाया वातेन गर्भं स्रवतेऽनभिज्ञाः ।

गर्भाकृतित्वात् कटुकोष्णतीक्ष्णैः स्रुते पुनः केवल एव रक्ते ॥ ६१ ॥

गर्भं जडा भूतहृतं यदन्ति मूर्तेर्न दृष्टं हरणं यतस्तैः ।

श्रीजोशनत्वाद्यथाऽथयस्यैर्भूतैरुपेक्षेत न गर्भमाता ॥ ६२ ॥

भियन्ते तास्ततः सप्तशतान्यासां भवन्ति तु ।

तत्रैकैक च शाखायां शत तन्मित्र वेधयेत् ॥ २० ॥

सिरां जालन्धरां नाम तिस्रयाभ्यन्तराश्रिताः ।

षोडशद्विगुणाः श्रोण्यां तासां द्वे द्वे तु बह्वे ॥ २१ ॥

द्वे द्वे कटीकतरुणे शस्त्रेणाष्टौ स्पृशेन्न ताः

पार्श्वयोः षोडशैकैकामूर्ध्वगां वर्जयेत् सिराम् ॥ २२ ॥

द्वादशद्विगुणाः पृष्ठे पृष्ठवंशस्य पार्श्वगे ।

द्वे द्वे तत्रोर्ध्वगामिन्यो न शस्त्रेण परावृशेत् ॥ २३ ॥

पृष्ठवज्जठरे तासां मेघ्नस्योपरि स्थिते ।

रोमराजीमुभयतो द्वे द्वे शस्त्रेण न स्पृशेत् ॥ २४ ॥

चत्वारिंशदुरस्यासां चतुर्दश न वेधयेत् ।

स्तनरोहिततन्मूलहृदये तु पृथग्द्वयम् ॥ २५ ॥

अपस्तम्भाख्यशोरेकां तथा पासापयोरपि ।

श्रीवायां पृष्ठवत्तासां नीले मन्वे कृकाटिके ॥ २६ ॥

विधुरे मातृकायाष्टौ षोडशेति परित्यजेत् ।

हन्वोः षोडश तासां द्वे सधिवन्धनकर्मणी ॥ २७ ॥

जिह्वायां हनुवत्तासामधो द्वे रसबोधने ।

द्वे च वाचः प्रवर्तिन्यौ

नासायां चतुरुत्तरा ॥ २८ ॥

विंशतिर्गन्धवेदिन्यौ तासामेकां च तालुगाम् ।

षट्पञ्चाशच्चयनयोर्निमेषोन्मेषकर्मणी ॥ २९ ॥

द्वे द्वे अपाङ्गयोर्द्वे च तासां पडिति वर्जयेत् ।

नासानेत्राश्रिताः पटिल्लाटे स्पृशनीयिताम् ॥ ३० ॥

तत्रैकां द्वौ तथाऽऽवर्तौ चतस्रश्च कचान्तगाः ।

सप्तैवं वर्जयेत् तासां

कर्णयोः षोडशात्र तु ॥ ३१ ॥

हे शब्दबोधने गृह्ये सिरास्ता एव चाग्रिताः ।

हे गृह्यसन्धिगे तासां

मूर्ध्नि द्वादश तत्र तु ॥ ३२ ॥

एकैकां पृथगुत्क्षेपसीमन्ताधिपतिस्थिताम् ।

इत्यवेध्यविभागार्थं प्रत्यङ्गं वर्णिताः सिराः ॥ ३३ ॥

अवेध्यास्तत्र कात्स्न्येन देहेऽष्टामवतिस्तथा ।

संकीर्णा ग्रथिताः क्षुद्रा वक्त्राः सन्धिषु चाग्रिताः ॥ ३४ ॥

तासां ग्रथानां सप्तानां पादोऽङ्गं बहते पृथक् ।

वातपित्तकफैर्जुष्टं शुद्धं चैव स्थिता मलाः ॥ ३५ ॥

शरीरमनुगृह्णन्ति षोडशान्यन्यथा पुनः ।

तत्र श्यावरुणा-सूक्ष्माः पूर्णरिक्ताः क्षणात्सिराः ॥ ३६ ॥

प्रस्यन्दिन्यथ वाताम् बहन्ते

पित्तशोणितम् ।

स्पर्शाणां शीघ्रवाहिन्यो नीलपीताः कफं पुनः ॥ ३७ ॥

गौर्यः स्निग्धाः स्थिराः शीताः संसृष्टं लिङ्गसङ्करे ।

गृहाः समस्थिताः स्निग्धा रौहिण्यः शुद्धशोणितम् ॥ ३८ ॥

धमन्यो नाभिसम्बद्धा विशतिथतुरुत्तराः ।

ताभिः परित्ततो नाभियक्रनाभिरिदारकैः ॥ ३९ ॥

ताभिर्योर्ध्वमधस्तिर्यग्देहीऽयमनुगृह्णाते ।

स्रोतांसि नामिके कर्णौ नेत्रे पायास्त्रमेहनम् ॥ ४० ॥

स्तनौ रक्तपथयेति नारीणामधिकं त्रयम् ।

जीवितायतनान्यन्तः स्रोतांस्याद्द्वयोदश ॥ ४१ ॥

प्राणधातुमन्माभ्योऽन्नवाहीन्य-

हितसेवनात् ।

तानि दुष्टानि रोगाय विशुद्धानि सुखाय च ॥ ४२ ॥

स्वधातुसमवर्णानि वृत्तस्थूलान्यणूनि च ।

स्रोतांसि दीर्घान्याकृत्या प्रतानसदृशानि च ॥ ४३ ॥

आहारस्य विहारस्य यः स्याद्दोषगुणैः समः ।

धातुभिर्विगुणो यय स्रोतसां न प्रदूषकः ॥ ४४ ॥

अतिप्रवृत्तिः सङ्गो वा सिराणां ग्रन्थयोऽपि या ।

विमार्गती वा गमनं स्रोतसां दुष्टिस्तक्षणम् ॥ ४५ ॥

विसानामिव सूत्राणि दूरं प्रविष्टतानि च ।

हाराणि स्रोतसां देहे रसो यैरुपचीयते ॥ ४६ ॥

अधे तु स्रोतसां मोहकम्पाधानवमिज्वराः ।

प्रलापशूलविण्मूत्ररोधो मरणमेव वा ॥ ४७ ॥

स्रोतीविडम्बतो वैद्यः प्रत्याग्याय प्रसाधयेत् ।

उद्धृत्य शय्यं यत्रेन सद्यः क्षतविधानतः ॥ ४८ ॥

अन्नस्य पक्ता पित्तं तु पाचकाख्यं पुरेरितम् ।

दोषधातुमलादीनामूषेत्यात्रेयशासनम् ॥ ४९ ॥

तदधिष्ठानमन्नस्य ग्रहणाद् ग्रहणी मता ।

सैव धन्वन्तरिमते कला पित्तधराह्वया ॥ ५० ॥

आयुरारोग्यवीर्यौजोभूतधात्वग्निपुष्टये ।

स्थिता पक्ताशयद्वारि भुक्तमार्गाऽर्गलेव सा ॥ ५१ ॥

भुक्तमामाशये रुद्धा सा विपाच्य नयत्यधः ।

बलवत्यबला त्वन्नमाममेव विमुञ्चति ॥ ५२ ॥

ग्रहण्यां बलमग्निर्हि स चापि यद्वशीबलः ।

दूषितेगनावतो दुष्टा ग्रहणी रोगकारिणी ॥ ५३ ॥

यदन्नं देहधात्वोजीवसवर्णादिपोषणम् ।

तक्राग्निर्हेतुराहारान्नक्षपकाद्रसादयः ॥ ५४ ॥

यन्नं कालेऽभ्यवहृतं कोष्ठं प्राणानिलाहृतम् ।

द्रवैर्विभिन्नसङ्घातं नीतं स्नेहेन मार्दवम् ॥ ५५ ॥

सन्नुचितः समानेन पचत्वामाशयस्थितम् ।

शौदर्योऽग्निर्यथा बाह्यः स्थालीस्थं तोयतण्डुलम् ॥ ५६ ॥

आदो पङ्क्तसमप्यन्नं मधुरीभूतमीरयेत् ।

फेनीभूतं कर्फं यातं विदाहादम्लतां ततः ॥ ५७ ॥

पित्तमामाशयात्पुण्याच्चरवमानं श्रुतं पुनः ।

अग्निना शोषितं पक्वं पिण्डितं कटुमारुतम् ॥ ५८ ॥

भौमाप्याग्नेयवायव्याः पञ्चीष्णाः सनाभसाः ।

पञ्चाहारगुणान् स्थान् स्वान् पार्थिवादीन् पचन्त्यनु ॥ ५९ ॥

यथाश्वं ते च पुण्यन्ति पक्का भूतगुणान् धृयक् ।

पार्थिवाः पार्थिवानिव शिषाः शिषांश्च देहगान् ॥ ६० ॥

किट्टं सारथ्यं तत्पक्वमन्नं सम्भवति द्विधा ।

तत्राच्छं किट्टमसम्य मूत्रं विद्यादनं शक्यत् ॥ ६१ ॥

सारमु सप्तभिर्भूयो यथाश्वं पच्यतेऽग्निभिः ।

रसाद्रक्तं ततो मांसं मांसाश्चेदमृतोऽस्य च ॥ ६२ ॥

अम्लो मज्जा ततः शुक्रं गुक्कादर्मः प्रजायते ।

कफः पित्तं मनः खेपु प्रत्येदो नखरोम च ॥ ६३ ॥

स्नेहोऽक्षित्वग्विगामीजोधातुनां क्रमयो ननाः ।

प्रमादकिट्टो धातुनां पाकादेवं द्विधश्चेतः ॥ ६४ ॥

परम्परोपसंस्तम्भादातुश्चेदपरम्परा ।

केचिदाहुरहोरात्रात् पडह्वादपरे परे ॥ ६५ ॥
 मासेन याति शुक्रत्वमत्र पाकक्रमादिभिः ।
 सन्तत भोज्यधातूनां परिवृत्तिसु चक्रवत् ॥ ६६ ॥
 वृथादीनि प्रभावेण सद्यः शुक्रादि कुर्वते ।
 प्रायः करोत्यहोरात्रात्कर्मभ्योऽपि भेषजम् ॥ ६७ ॥
 व्यानेन रसधातुर्हि विक्षेपोचितकर्म्मणा ।
 युगपत्तत्त्वतोऽजस्रं देहे विक्षिप्यते सदा ॥ ६८ ॥
 क्षिप्यमाणः स्ववैगुण्यग्राह्यः सञ्जति यत्र सः ।
 तस्मिन्विकारं कुरुते खे वर्धयति तीव्रदः ॥ ६९ ॥
 दोषाणामपि चैवं स्यादेकदेशप्रकीर्णम् ।
 अत्रभौतिकधात्वग्निकर्म्मति परिभाषितम् ॥ ७० ॥
 अत्रस्य पक्ता सर्वेषां पक्त्वणामधिको मतः ।
 तन्मूलास्ते हि तद्दृष्टिस्तद्विद्ययात्मकाः ॥ ७१ ॥
 तन्मात्रं विधिवद्युक्तेरवपानेभ्यनैर्हितैः ।
 पानयेत्प्रयतन्तस्य स्थितो ह्यायुर्मनस्थितिः ॥ ७२ ॥
 समः समाने स्थानस्य विषमोऽग्निर्विमार्गते ।
 पिप्ताभिभूष्येते तीक्ष्णो मन्दोऽग्निं ककुपीडिते ॥ ७३ ॥
 समोऽग्निर्विषममग्नीक्ष्णो मन्दैव चतुर्विधः ।
 यः पचेत् सम्यगेवात्र भुक्तं सम्यक् समस्त्वसौ ॥ ७४ ॥
 विषमोऽसम्यगप्याशु सम्यक् क्तापि चिरात् पचेत् ।
 तीक्ष्णो वक्त्रिः पचेत् शीघ्रमसम्यगपि भोजनम् ॥ ७५ ॥
 मन्दं सम्यगप्यग्रमुपयुक्तं चिरात् पचेत् ।
 तत्त्वाऽस्य शोषाटीपान्यज्जनाऽधानगोरवम् ॥ ७६ ॥
 स एव पानत्र युक्तिरुत देहयत्न विधा ।

तत्र सत्वशरीरोत्थं प्राकृत सहज बलम् ॥ ७० ॥

वयस्कृतसूतृत्यं च कालजं युक्तिजं पुनः ।

विहाराहारजनितं तथोर्जस्करयोगजम् ॥ ७८ ॥

देशोऽल्पवारिद्रुनगो जाङ्गमः स्त्रस्परोगदः ।

आनूपो विपरीतोऽस्मात् नमः साधारणः ऋतः ॥ ७९ ॥

मज्जमेदीवसामूचपित्तस्यैष शक्यन्त्यसृक् ॥ ८० ॥

रसो जलं च देहेऽस्मिन्नेकैकाञ्जलियद्वितम् ।

पृथक् स्वप्रसृतं प्रोक्तमोजो मस्तिष्करेतसाम् ॥ ८१ ॥

हावज्जली तु सान्यस्य चत्वारो रजसः स्त्रियाः ।

समधातीरिदं मानं विद्यादुषुडिचयावतः ॥ ८२ ॥

शुक्रासृग्गभिर्णी भोज्य चेष्टागर्भाशयर्तुषु ।

यः स्यादोषोऽधिकस्तेन प्रकृतिः सप्तधोदिता ॥ ८३ ॥

विभुत्वादाशुकारित्वाद् बलित्वादन्धकोपनात् ।

स्वातन्त्र्याद्दुःखरोगत्वाद्दोषार्था प्रबलीऽनिल ॥ ८४ ॥

प्रायो तएव पवनाध्युपिता मनुष्या

दोषायकाः स्फुटितधूमरकेशगात्राः ।

शीतद्विषयलघुतिष्ठृ तिसृदिचेष्टा

सौहार्ददृष्टिगतयोऽतिबहुप्रलापाः ॥ ८५ ॥

अल्पपित्तबलजीवितनिद्राः समसक्तचलज्जरेखाश्च ।

नास्त्रिका बहुभुजः सविलासा गीतहासमृगयाकलिलोलाः ८६

मधुराग्नपटूष्णसात्त्विकाद्याः

रुग्दीर्घाकृतयः समन्दयाताः ।

न दृष्टा न त्रितेन्द्रिया न चार्था

न च कान्तादयिता ननुपना या ॥ ८७ ॥

नेत्राणि चैषां खरधूसराणि वृत्तान्यचारुणि मृतोपमानि ।
उन्मोलितानीव भवन्ति सुप्ते शैलद्रुमांस्ते गगनं च यान्ति ८८

अधन्या मखरा धाताः स्तेनाः प्रोदुबदपिण्डिकाः ।

खशृगालोद्वग्टघ्राशुकाकानूकाश्च वातिकाः ॥ ८९ ॥

पित्तं वज्रिर्वज्रिजं वा यदस्मात्

पित्तोद्विक्तस्तीक्ष्णत्वणाबुभुक्षः ।

गौरोष्णाङ्गस्ताम्बहस्ताऽहि वक्त्रः

शूरो मानी पिङ्गकेशोऽल्परोगमा ॥ ९० ॥

दयितमाख्यविलेपनमण्डनः सुचरितः शुचिराश्रितवत्सलः ।

विभवसाहसबुद्धिबलान्वितो भवति भोषुगतिर्हिपतामपि ९१॥

मेधावी प्रशियिलसन्धिवन्धमांसो

नारोणामनभिमतोऽल्पशुक्रकामः ।

आवासः पलिततरङ्गनीलिकानां

भुङ्क्तेऽन्नं मधुरकषायतिक्तशीतम् ॥ ९२ ॥

धर्मद्वेषी खेदगः पूतिगन्धि-

भूर्युचारक्रीधपानाग्रनेर्यः ।

सुप्तः पश्येत् कर्णिकारान् पलाशान्

दिग्दाहोष्कादिद्युत्कानलांश्च ॥ ९३ ॥

तनूनि पिङ्गानि चलानि चैषां तन्वस्पपक्षाणि हिमप्रियाणि ।

क्रोधेन मयेन रवेय भासा रागं व्रजन्त्याश्च यिन्मोचनानि ९४॥

मध्यायुषो मध्यवलाः पण्डिताः क्लेशभौरवः ।

व्याघ्रर्क्षकपिमार्जारयश्रानूकाश्च पैत्तिकाः ॥ ९५ ॥

श्रेष्ठा सोमः श्रेष्ठस्तप्तेन सोम्योगूढसिग्धस्रिष्टसम्यस्त्रिमांसः ।

शुचृद्दुःपुक्ते गधर्मरतमो बुढग्रायुक्तः सात्विकः सत्यसन्धः ९६

प्रियङ्गुदूर्वाशरकाण्डशस्त्रगोरोचनापद्मसुवर्णवर्णः ।

प्रलम्बबाहुः पृथुपीनवक्षा महाललाटो घननीलकेशः ॥ ८७ ॥

मृदङ्गः समसुविभक्तचारुवर्णा

बद्धोजोरतिरसशक्रपुत्रभृत्यः ।

धर्मात्मा षदति न निष्ठुरं च जातु

प्रच्छन्नं षदति दृढं चिरं च वैरम् ॥ ८८ ॥

समद्विरेन्द्रतुल्ययातो

जलदाभ्रोऽधिसृष्टसिंहघोषः ।

स्मृतिमानभियोगवान् विनीतो

न च बाल्येऽप्यतिरोदनो न क्षीलः ॥ ८९ ॥

तिक्तं कपायं कटुकोष्णरूक्षमल्पं स भुङ्क्ते बलवांस्तथापि ।

रक्तान्तसुस्निग्धविशालदीर्घसुव्यक्तशक्तासितपद्मलाक्षः ॥ १०० ॥

अल्पव्याहारक्रीधपानाग्रनेर्ष्यः

प्राज्यायुर्वित्तो दीर्घदर्शी वदान्यः ।

ग्राहो गम्भीरः स्थूललघुः क्षमावा-

नार्यो निद्रालुर्दीर्घसूचः कृतघ्नः ॥ १०१ ॥

ऋतुर्विपयित् सुभगः सलज्जो भक्तो गुरुणां स्थिरसौहृदश्च ।

अग्रे सपद्मान्सविहङ्गमालांस्तोयाशयान्पश्यति तोयदांश्च १०२

नृधरद्वेन्द्रवरुणतार्क्ष्यहसमजाधिपैः ।

श्लेषप्रकृतयस्तुल्यास्तथा सिद्धाऽम्बगोतृपैः ॥ १०३ ॥

प्रकृतीर्द्वयसर्वांस्तथा हन्तसर्वगुणोदये ।

शौचास्तिक्ष्णादिभिर्नैव गुणैर्गुणमयी वंदेत् ॥ १०४ ॥

वयस्वापीडशाद्बाल तत्र धात्विन्द्रियौजसाम् ।

जित्वाऽपतेर्माधवं नृणां तद्विषयं ॥ १०५ ॥

स्व स्वं हस्तत्रयं सार्द्धं वपुः पात्रं सुस्त्रायुषोः ।
 नच यद्युक्तमुद्रितैरष्टाभिर्निन्दितैर्निजैः ॥ १०६ ॥
 अरोमयासितस्थूलदीर्घत्वैः सविपर्ययैः ।
 सुस्निग्धा सुदृवः सूक्ष्मा नैकमूलाः स्थिराः कंचाः ॥ १०७ ॥
 ललाटमुन्नतं श्लिष्टशङ्खमर्बेन्दुसन्निभम् ।
 कण्ठौ नीचोन्नतौ पद्यान्महान्तौ श्लिष्टमांसलौ ॥ १०८ ॥
 नेत्रे ध्यक्तासितसिते सुवर्णे घनपद्मयोः ।
 उन्नताग्रा महोच्छासा पीनर्तुर्नासिका समा ॥ १०९ ॥
 ओष्ठी रक्तायतुद्वती महत्वी नीक्षणे हनू ।
 महदास्यं घना दन्ताः स्निग्धाः शृङ्गाः सिताः समाः ॥ ११० ॥
 जिह्वा रक्तायता तन्वी मांसलं चिबुकं महत् ।
 ग्रीवा ऊक्षा घना हस्ता स्कन्धावुन्नतपोवरौ ॥ १११ ॥
 उदरं दक्षिणावर्त्तगूढनाभि समुन्नतम् ।
 तनुरक्तोन्नतनखं स्निग्धमाताम्रमांसलम् ॥ ११२ ॥
 दीर्घाच्छिद्राङ्गुलि महत्पाणिपादं प्रतिष्ठितम् ।
 गूढवंशं वृहत्पृष्ठं निगूढाः सन्धयो हृदाः ॥ ११३ ॥
 धीरः स्वरोऽनुनादी च वर्णः स्निग्धः स्थिरप्रभः ।
 स्वभावजं स्थिरं सत्वमविकारि विपत्स्वपि ॥ ११४ ॥
 उत्तरोत्तरसुषेवं यपुर्गर्भादिनोरुजम् ।
 आयामघ्नानविघ्नानैर्वर्द्धमानं शनैः शुभम् ॥ ११५ ॥
 इति सर्वगुणोपेते शरीरे शरदां शतम् ।
 आयुरैग्र्यमिष्टाद्य सर्वे भायाः प्रतिष्ठिताः ॥ ११६ ॥
 त्यक्तादीनि सत्वान्तान्ययाप्लष्टौ यथोत्तरम् ।
 यत्प्रमाणघ्नानार्थं साराप्युक्तानि देहिनाम् ॥ ११७ ॥

जहान्तरे त्विन्द्रवस्तिर्मारयत्यसृजः चयात् ॥ ५ ॥
 जहोर्वीः सङ्गमे जानु खञ्जता तत्र जीवतः ।
 जानुनस्त्राङ्गुलादूर्ध्वं माण्यूरुस्तथोफलत् ॥ ६ ॥
 उर्यूरुमध्ये तद्वेधात्सक्थिग्रीपोऽसृसहयात् ।
 जरुमूले सोहिताख्यं हन्ति पक्षमसृक्चयात् ॥ ७ ॥
 सुक्कवह्णयोर्मध्ये विटपं पण्डिताकरम् ।
 इति सक्थोस्तथा बाहोर्मणि बन्धोऽत्र गुल्फवत् ॥ ८ ॥
 कूर्परं जानुवत्कौण्यं तयोर्विटपवत्युतः ।
 कक्षाक्षमध्ये कक्षाष्टक् कुणित्वं तत्र जायते ॥ ९ ॥
 स्थूलान्धबद्धः सद्योघ्नो विद्धातवमनो गुदः ।
 मूत्राशयो धनुर्वक्रो वस्तिरस्यासृमांसगः ॥ १० ॥
 एकाधोवदनो मध्ये कट्याः सद्यो निहन्त्यसृन् ।
 ऋतेऽश्मरीमणाद्विदस्तत्राप्युभयतय सः ॥ ११ ॥
 मूत्रस्राव्ये कतो भिन्नो मणो रीहेश यज्ञतः ।
 देहामपकस्यानानां मध्ये सर्वसिराययः ॥ १२ ॥
 नाभिः सोऽपि हि सद्योघ्नो

हारमामाशयस्य च ।

सत्वादिधाम हृदयं स्तनोरः कोष्ठमध्यगम् ॥ १३ ॥
 स्तनरोहितमूलास्ये ह्यङ्गुले स्तनयोर्वेदेत् ।
 ऊर्ध्वाधोऽसृक्फापूर्णकोष्ठो नश्ये तयोः क्रमात् ॥ १४ ॥
 अपस्तम्भावुरः पार्श्वे नाद्यावनिलवाहिनी ।
 रक्तेन पूर्णकोष्ठोऽत्र ज्वासात्कासाच्च नश्यति ॥ १५ ॥
 पृष्ठवंशोरसोर्मध्ये तयोरेव च पार्श्वयोः ।
 अधोऽंसकटयोर्विद्यादपालापास्त्र्यमर्मणी ॥ १६ ॥

तयो कोष्ठेऽसृजा पूर्णे नखेद्यातेन पूयताम् ।
 पार्श्वयो पृष्ठवग्न्य त्र्यणोकर्णो प्रतिष्ठिते ॥ १७ ॥
 वशाश्रिते स्निजोरूर्ध्व कटीकतरुणे स्मृते ।
 तत्र रक्तस्रवात्पाण्डुर्हीनरूपो विनश्यति ॥ १८ ॥
 पृष्ठवग ह्युभयतो यौ सन्धौ कटिपार्श्वयो ।
 जघनस्य बहिर्भागे मर्मणो तो कुजुन्दरौ ॥ १९ ॥
 चेष्टाङ्गानिरध काये स्पर्शाज्ञान च तद्वाधात् ।
 पार्श्वान्तरनिवहो वायुपरि त्र्यणिकर्णयो ॥ २० ॥
 आश्रयच्छादनौ तौ तु नितम्बौ तरुणास्त्रिगौ ।
 अध शरीरे शोफोऽथ दौर्बल्य मरण तत ॥ २१ ॥
 पार्श्वान्तरनिवहौ च मध्ये जघनपार्श्वयो ।
 तिर्य्यगूर्ध्व च निर्दिष्टो पार्श्वसन्धौ तयोर्ध्वधात् ॥ २२ ॥
 रक्तपूरितकोष्ठस्य शरीरान्तरसम्भव ।
 स्तनमूलार्जवे भागे पृष्ठवशाश्रये गिर ॥ २३ ॥
 दृढत्यो तत्र विदस्य मरण रक्तस्रवात् ।
 वायुमूलाभिसम्बडे पृष्ठवग्न्य पार्श्वयो ॥ २४ ॥
 अस्यो फलके वायुस्वापशोथौ तयोर्ध्वधात् ।
 ग्रीवामुभयत स्त्रावी ग्रीवावायुशिरोन्तर ॥ २५ ॥
 स्कन्दासपीठसम्भावसौ बाहुक्रियाहरी ।
 कण्ठनाडीमुभयत सिरा हनुसमायिता ॥ २६ ॥
 चतस्रस्तासु नीले द्वे मन्ये द्वे मर्मणी स्मृतं ।
 म्बरप्रणाशवेष्ट्य रसाज्ञान च तद्वरधे ॥ २७ ॥
 कण्ठनाडीमुभयतो जिह्वाभासागता गिरा ।

पृथक् चतस्रस्ताः सद्यो घ्नन्त्यसून्मातृकाद्वयाः ॥ २८ ॥

हृकाटिके शिरोघ्नीवासन्धौ तत्र चलं शिरः ।

अधस्तात्कर्णयोर्निम्ने विधुरे श्रुतिहारिणी ॥ २९ ॥

फणादुभयतो घ्राणमार्गं श्रोत्रपथानुगौ ।

अन्तर्गलस्थितौ वेधादुगन्धविज्ञानहारिणी ॥ ३० ॥

नेत्रयोर्बाह्यतोऽपाङ्गौ भ्रुवोः पुष्पान्तयोरधः ।

तथोपरि भ्रुवोर्निम्नावावर्त्तवान्यमेषु तु ॥ ३१ ॥

अनुकर्णं ललाटान्ते शङ्खौ सद्योविनाशनी ।

केशान्ते शङ्खयोरुर्ध्वमुत्क्षेपी स्थपनो पुनः ॥ ३२ ॥

भ्रुवोर्मध्ये त्रयेऽप्यत्र त्रये जीवेदनुवृते ।

स्वयं वा पतिते पाकात्सद्यो नश्यति तूहृते ॥ ३३ ॥

जिह्वाचिनामिकाश्चोत्थचतुष्टयसङ्गमे ।

तालुन्यास्यानि चत्वारि स्रोतसां तेषु मग्नंस्तु ॥ ३४ ॥

विडः शृङ्गाटकाख्ये च सद्यश्च्यवति जीवितम् ।

कपाले सन्धयः पञ्च सीमन्तास्तिर्यग्गूर्ध्वाः ॥ ३५ ॥

अमोन्मादतमोनाग्रैस्तेषु धिवेषु नश्यति ।

आन्तरो ममूकस्योर्ध्वं मिरासन्धिसमागमः ॥ ३६ ॥

रोमावर्तीऽधिषो नाम मग्नं सद्यो हरत्यसृन् ।

विषमं भ्रष्टर्न यत्र पोद्धिते रुक् च मग्नं तत् ॥ ३७ ॥

मांसान्धिस्रायुधमनोगिरासन्धिसमागमः ।

स्याग्नमेति च तेनाऽत्र सुतरां जीवितं स्थितम् ॥ ३८ ॥

बाहुभ्येन तु निर्देशः षोडशे मग्नंरूपना ।

प्राणायतनसामान्यादैक्यं वा मग्नंणां मतम् ॥ ३९ ॥

मांसजानि दग्नेन्द्राण्यतलघ्वमूनरोहिताः ।

गह्वी कटीकतरुणे नितम्बावंसयोः फले ॥ ४० ॥

अस्थ्रोटौ

स्त्रावमग्नाणि त्रयोविंशतिराण्यः ।

कूर्चकूर्चशिरोपाङ्गच्छिप्रोत्क्षेपांसवस्तयः ॥ ४१ ॥

शुद्धोपस्तम्भविधुरगृङ्गाटानि नवादिशेत् ।

मग्नाणि धमनीस्थानि

सप्तचिंश्रकिराण्यः ॥ ४२ ॥

हृदयो मातृकानौले मन्ये कक्षाधरो फणौ ।

विटपे द्वदयं नाभिः पाण्डुसन्धौ स्तनान्तरे ॥ ४३ ॥

अपास्तापौ स्यपन्थ्यश्चतस्रो लोहितानि च ।

सन्धौ विंशतिरावर्तौ मणिवन्धौ कुक्षुन्दरौ ॥ ४४ ॥

सौमन्ताः कूर्परो गुल्फौ कृकाव्यौ जानुनौ पतिः ।

मांसमग्नुद्धोऽन्ये यां स्त्रावौ कक्षाधरो तथा ॥ ४५ ॥

विटपौ विधुराख्ये च गृङ्गाटानि सिरासु तु ।

अपस्तम्भावपाङ्गौ च धमनीस्थं न तैः स्मृतम् ॥ ४६ ॥

विद्धेऽजस्रमसृक्स्त्रावौ मांसधावनवस्तनुः ।

पाण्डुत्वमिन्द्रियाग्रानं मरणं चाशु मांसजं ॥ ४७ ॥

भज्जान्वितोऽच्छौ विच्छिन्नस्त्रावौ रुक्चास्थिमग्नाणि ।

आयामाघेयकस्तम्भाः स्त्रावनेऽभ्यधिकं रुजा ॥ ४८ ॥

यानस्थानासनागतिर्वैकल्यमथवान्तकः ।

रक्तं समदफेनोष्णं धमनीस्थे विचेतसः ॥ ४९ ॥

सिरामग्नेयध्वे सान्द्रमजस्रं बृहस्पक् स्रवेत् ।

तत्क्षयात्तृड्भ्रमग्नासमोद्धृष्टाभिरन्तकः ॥ ५० ॥

यसु शूकैरिवाकीर्णं रुद्धे च कुण्ठिखञ्जता ।

वनचेष्टाक्षयः शेषः पर्वशोफघ्नः सन्धिजे ॥ ५१ ॥

नाभिश्छाधिपापानहृच्छृङ्गाटकवस्तयः ।

अष्टौ च मातृकाः सद्यो निघ्नन्त्येकान्रविंशतिः ॥ ५२ ॥

सप्ताहः परमस्तेषां कालः कासस्य कर्षणे ।

चयस्त्रिंशदपस्तम्भतल्लङ्घ्याख्यं सन्धयः ।

कटीतरुणसोमन्तस्तनमूलेन्द्रवस्तयः ।

क्षिप्रापालापहृदतीनितम्बस्तनरोहिताः ॥ ५४ ॥

कालान्तरप्राणहरा मासमासार्द्धजीविताः ।

उत्क्षेपौ क्षपणी त्रीणि विशस्रङ्गानि

तत्र द्वि ॥ ५५ ॥

वायुर्मांसवसामज्जमसुलुङ्गानि शोषयन् ।

शल्मापाये विनिर्गच्छन् खासात्कासाञ्च हृत्यसन् ॥ ५६ ॥

फणावपाङ्गौ विधुरौ नीले मन्ये कृकाटिके ।

असासफलकावर्तविटपोर्ध्वीकुकुन्दराः ॥ ५७ ॥

सजानुलोहिताख्याऽऽणि कक्षाधूर्चकूर्पराः ।

वैकल्यमिति चत्वारि चत्वारिण्यत्र कुर्वते ॥ ५८ ॥

हरन्ति तान्यपि प्राणान् कदाचिदभिधाततः ।

अष्टौ कूर्चशिरोगुल्फमणिबन्धा रुजाकराः ॥ ५९ ॥

तेषां विटपकक्षाधूर्चकूर्चसिरांसि च ।

द्वादशाङ्गुलमानानि द्वादशुल्ले मणिवन्ये ॥ ६० ॥

शुल्फी च स्तनमूले च द्वादशुल्लो क्षानुकूर्परी ।

अपानवस्त्रिह्रस्वाभिनीलाः सोमन्तमातृकाः ॥ ६१ ॥

कूर्चन्द्राटमन्याय विशदेकेन वर्जिताः ।

पात्रपाणितलोभ्यानाः

शेषाण्यर्धाङ्गुलं वटेत् ॥ ६२ ॥

पञ्चाशत्पट् च मर्माणि तिलव्रोहिसमान्यापि ।

इष्टानि मर्माण्यन्येषाम्

चतुर्धोक्ताः सिरासु याः ॥ ६३ ॥

तर्पयन्ति ययुः कृत्स्नं ता मर्माण्याश्रितास्ततः ।

तत्क्षतात्क्षतजात्यर्थग्रहतेर्धातुसंचये ॥ ६४ ॥

हृदयलो रुजस्तीव्राः प्रतनोति समीरयन् ।

तेनस्तादृढृतं धत्ते दृष्ट्यागोयमदम्भमान् ॥ ६५ ॥

स्विन्नसुस्तथयतनुं हरत्येनं ततोऽन्तरः ।

यद्वयेत्स्थितो गात्रं मर्माण्यभिधत्ते द्रुतम् ॥ ६६ ॥

छेदनासन्निदेशस्य सङ्गुचन्ति सिराश्चतः ।

जीवितं प्राणिनां तत्र रक्ते तिष्ठति तिष्ठति ॥ ६७ ॥

सुविचतोऽप्यतो जीवेदमर्माणि न मर्माणि ।

प्राणघातिनि जीवेत्तु कश्चिद्देहागुणेन चेत् ॥ ६८ ॥

असमप्राभिधाताच्च सोऽपि वैकल्यमश्रुतं ।

तस्मात् चारविषाग्न्याढीन् यत्नान्मर्मेसु वर्जयेत् ॥ ६९ ॥

मर्माभिधातः स्वल्पोऽपि प्रायशो बाधतेतराम् ।

रोगा मर्माश्रितास्तादृक्प्रक्रान्ता यत्रतोऽपि च ॥ ७० ॥

—३५—

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथातो विकृतिविज्ञानीय शारीरं व्याख्यास्यामः ।

पुष्पं फलस्य धूमोऽग्नेर्वर्षस्य जलदोदयः ।
 यथा भविष्यतो निद्रं रिष्टं मृत्वीमृता ध्रुवम् ॥ १ ॥
 अरिष्टं नास्ति मरणं दृष्टरिष्टं च जीवितम् ।
 अरिष्टे रिष्टविज्ञानं न च रिष्टेऽप्यनैपुण्यात् ॥ २ ॥
 कंचित्तु तद्विधेत्त्राहुः स्यायस्यायिविभेदतः ।
 दोषाणामपि बाहुल्याद्विष्टाभासः समुद्भवत् ॥ ३ ॥
 स दोषाणां ग्रमे ग्राम्येत् स्यायवश्यन्तु मृत्यवे ।
 रूपेन्द्रियस्वरच्छायाप्रतिच्छायाक्रियादिषु ॥ ४ ॥
 अन्त्येष्वपि च भाषेपु प्राकृतेष्वनिमित्ततः ।
 विकृतिर्या समासेन रिष्टं तदिति लक्षयेत् ॥ ५ ॥
 क्षेमरोम निरभ्यङ्गं यस्याऽभ्यङ्गमिवेक्ष्यते ।
 यस्यात्यर्थं चले नेत्रे स्तब्धान्तर्गतनिर्गतं ॥ ६ ॥
 जिह्वे विस्तृतसंचिमे सक्षितविनतभ्रुणो ।
 उद्भ्रान्तदर्शने हीनदर्शने नकुलोपमे ॥ ७ ॥
 क्षपीतामे पलातामे स्त्रुते सुक्षितपद्मणी ।
 नासिकाऽत्यर्थविहता सहता पिटिकाक्षिता ॥ ८ ॥
 उच्छ्रूता स्फुटिता श्लाना

यस्योष्ठो यात्यर्धोऽधरः ।

उर्ध्वं द्वितीयः स्यातां वा पक्षजस्यूनिभावुभौ ॥ ९ ॥
 दग्ताः मयर्कराः श्यावास्ताम्बाः पुष्पितपङ्किताः ।
 मङ्गसैव पतयुर्वा जिह्वा जिह्वा विसर्पिणी ॥ १० ॥
 गेता शृङ्गा गुरुः श्यावा लिता सुप्ता सकण्टका ।
 गिरः पिरीकृता मोदुं पृष्ठं वा भारमात्मनः ॥ ११ ॥
 एतूना पिण्डमाभ्युक्ष्यं गन्तुमन्ति न दम्य च ।

यस्यानिमित्तमङ्गानि गुरुण्यतिलधूनि वा ॥ १२ ॥

विषटोषादिना यस्य स्निग्धो रक्त प्रवर्तते ।

उत्पिक्तं मेहन यस्य वृषणावतिनि सृती ॥ १३ ॥

अतोऽन्यथा वा यस्य स्यात् सर्वे ते कातचोदिता ।

यस्याऽपूर्वा सिरालेखा बालेन्द्राकृतयोऽपि वा ॥ १४ ॥

ललाटे वस्तिगोर्धे वा पश्मानाम्न स जीवति ।

पद्मिनीपत्रवत् तोय शरीरे यस्य देहिन ॥ १५ ॥

प्रवते प्रयमानस्य पश्मास तस्य जीवितम् ।

हरिताभा सिरा यस्य रोमकूपाय सहता ॥ १६ ॥

सोऽन्ताभिलाषी पुरुष पिप्पान मरणमश्रुते ।

यस्य गोमयचूर्णोभ चूर्णं मूर्ध्नि सुखेऽपि वा ॥ १७ ॥

सखेह मूर्ध्नि धूमो वा मामान्त तस्य जीवितम् ।

मूर्ध्नि भ्रुवोर्षा कुर्वन्ति सीमन्तावर्त्तका नवा ॥ १८ ॥

मृत्यु स्वस्थस्य पट्टावात् निरावाटातुरस्य तु ।

जिह्वा श्यावा मुख पूति सधमच्च निमज्जति ॥ १९ ॥

शृङ्गा वा मूर्ध्नि नीयन्ते यस्य त परिवर्त्तयेत् ।

यस्य स्नातानुलिप्तस्य पूर्वं शयित्वुरो भृशम् ॥ २० ॥

आर्द्रेषु सर्वगात्रेषु सोऽर्द्धमास न जीवति ।

अकक्षाद् युगपद्गात्रे वर्षो प्राकृतयैकतौ ॥ २१ ॥

तथैवोपचयन्तानिगोक्षस्नेहादि मृत्यवे ।

तस्य स्फुटेशुरङ्गुली नाकृष्टा न स जीवति ॥ २२ ॥

चवकासादिषु तथा यस्याऽपूर्वो ध्वनिर्भवेत् ।

ह्रस्वोदीर्घोऽति वोच्छास पूति सुरभिरेव वा ॥ २३ ॥

प्राप्नुतानाप्नुते काये यस्य गन्धोऽतिमानुष ।

मलवस्त्रव्रणादौ वा वर्षान्तं तस्य जीवितम् ॥ २४ ॥

भजन्तेऽत्यङ्घ्रसौरस्याद्यं यूकामचिकादयः ।

न्यजन्ति वाऽतिवैरस्यात् सीऽपि वर्षं न जीवति ॥ २५ ॥

सततोष्णसु शान्तेषु शैत्यं यस्वीपलच्छते ।

श्रोतॄषु शृङ्गमौष्ण्यं वा स्नेहःस्तम्भोऽप्यहेतुकः ॥ २६ ॥

यो जातश्रोतपिटिकः श्रोताङ्गो वा विदह्यते ।

उष्णहेयो च श्रोतार्तः स प्रेताधिपगोचरः ॥ २७ ॥

उरस्यूसा भवेद् यस्य जठरे चातिशीतता ।

भिक्षं पुरीषं क्षणा च यथा प्रेतस्तथैव सः ॥ २८ ॥

मूत्रं पुरीषं निष्ठरूतं शुक्रं वासु निमज्जति ।

निष्ठरूतं बहुवर्णं वा यस्य मासात् स नश्यति ॥ २९ ॥

घनोभूतमिवाकाशमाकाशमिव यो घनम् ।

अमूर्त्तमिव मूर्त्तश्च मूर्त्तं चाऽमूर्त्तवत् स्थितम् ॥ ३० ॥

तेजस्त्रतेजस्तद्वच्च शक्तं कृण्वमसद्य सत् ।

अनेचरोगयन्त्रं च बहुरूपमलाब्धमम् ॥ ३१ ॥

जाग्रद् रक्षांसि गन्धर्वान् प्रेतानन्यांश्च तद्विधाम् ।

रूपं व्यालति तद्वच्च यः पश्यति स नश्यति ॥ ३२ ॥

सप्तर्षीणां समीपस्थां यो न पश्यत्यरुन्धतीम् ।

भुवमाकाशगङ्गां वा स न पश्यति तां समाम् ॥ ३३ ॥

निघर्ताशौघनिघोषघोषापणववेषुजान् ।

शृणोत्यन्यांश्च यः शब्दानसतो न सतोऽपि वा ॥ ३४ ॥

निष्पीद्य कर्णौ शृणुयाच्च यो धुकधुकमनम् ।

तद्वद्भ्रमराक्षरान् मन्यते यो विपर्ययात् ॥ ३५ ॥

सर्वशो वा न यो यद्यदोषगन्धं न विप्रति ।

विधिना यस्य दोषाय स्वास्याया विधिना रसाः ॥३६॥

यः पांसुनेव कीर्णाङ्गो योऽङ्गघातं न वेत्ति वा ।

अन्तरेण तपस्तीव्रं योगं वा विधिपूर्वकम् ॥ ३७ ॥

जानोत्यतीन्द्रियं यय तेषां मरणमादिशेत् ।

होनो दोनः स्वरोऽथक्तो यस्य स्याद्देगद्देऽपि वा ॥३८॥

महसा यो विमुञ्चेद् वा विवक्षुर्न स जीयति ।

स्वरस्य दुर्बन्धोभावं हानिं वा बलवर्णयोः ॥ ३९ ॥

रोगहृदिमयुक्त्या च दृष्ट्वा मरणमादिशेत् ।

अपस्वरं भोपमाणं प्राप्तं मरणमात्मनः ॥ ४० ॥

श्रीतारं चास्य गच्छत्य दूरतः परिवर्जयेत् ।

सस्यानेन प्रमाणेन वर्णेन प्रभयाऽपि वा ॥ ४१ ॥

छाया विवर्तते यस्य स्वप्नेऽपि प्रेत एव सः ।

आतपादर्शतोयादौ या संस्थानप्रमाणतः ॥ ४२ ॥

छायाऽङ्गात् सम्भवत्युक्ता प्रतिच्छायेति सा पुनः ।

वर्णप्रभायया या तु सा छायेव शरीरगा ॥ ४३ ॥

भवेद् यस्य प्रतिच्छाया च्छिन्ना भिन्नाऽधिकाऽकुला ।

विगिरा द्विगिरा जिह्वा विकृता यदि वाऽन्यथा ४४ ॥

त ममाप्तायुषं विद्यान्नचेक्षस्य निमित्तजा ।

प्रतिच्छायामथो यस्य न चाक्षीम्येत कन्यका ॥ ४५ ॥

खादीनां पञ्च पञ्चानां छाया विविधलक्षणाः ।

नाभसौ निर्मलाऽनीला सस्त्रे ह्य सप्रमेव च ॥ ४६ ॥

वाताद्रजोऽरुणा श्यावा भस्मरुक्षा हतप्रभा ।

विशुद्धरक्ता त्वाम्नेयो दीप्ताभा दर्शनप्रिया ॥ ४७ ॥

शुद्धवैदूर्यविमला सुस्निग्धा तोयजा सुरा ।

स्थिरा स्निग्धा घना शुद्धा श्यामा खेता च पार्थिवी ॥४८॥

वायवी रोगमरणक्षेशायान्याः सुखोदयाः ।

प्रभोक्ता तैजसी सर्वा सातु सप्तविधा स्मृता ॥४९॥ १

रक्ता पीता सिता श्यामा हरिता पाण्डुरा सिता ।

तासां याः स्युर्विकासिन्धुः स्निग्धाश्च विमलाश्च याः ॥५०॥

ताः शुभा मलिना रुचाः संचिन्तायांसुखोदयाः ।

वर्णमाक्रामति च्छाया प्रभा वर्णप्रकाशिनी ॥५१॥ १

भासते लक्ष्यते च्छाया विक्रष्टे भा प्रकाशते ।

नाऽच्छायो नाऽप्रभः कश्चिद्विशेषाच्चिह्नयन्ति तु ॥५२॥

नृणां शुभाशुभोत्पत्तिं काले च्छाया समाश्रयाः ।

निकषन्निव यः पादौ च्युतांसः परिसर्पति ॥ ५३ ॥

हीयते बलतः शस्त्रयोऽन्नमग्रन् हितं बहु ।

योऽस्पाशो बहुविष्मूची बद्धाग्नी चाल्पमूचविट् ॥५४॥

योऽस्पाशो वा कफेनार्तो दीर्घं शसिति चेष्टते ।

दीर्घमुच्छस्य यो ऋक्षं निःशस्य परिताम्यति ॥ ५५ ॥

ऋक्षश्च यः प्रशसिति व्याविद्धं सन्दते श्वम् ।

शिरो विक्षिपते हृष्टाद्योऽक्षयित्वा प्रपाणिको ॥ ५६ ॥ १

यो सलाटात्स्रुतस्वेदः श्वसन्मानवम्वनः ।

उत्थाप्यमानः संमुद्येद् यो मली दुर्वलोऽपि वा ॥ ५७ ॥

सप्तान् एव स्वपिति यः पादौ विक्रमेति च १

शयनासनकुद्यादौ योऽसदेव निष्टसति ॥ ५८ ॥

प्रहाप्यहासौ संमुद्यन् यो सेटि दग्नच्छेदौ ।

उत्तरोष्ठं परिलिङ्गन् फूकारांश्च करोति यः ॥ ५९ ॥

यमभिद्रवति च्छाया लक्ष्णा पीताऽरुणाऽपि वा ।

भिषग् भेषजपानान्नगुरुमित्रद्विषथ ये ॥ ६० ॥

वयगाः सर्व एवेते विघ्नेयाः समवर्त्तिनः ।

ग्रीवाललाटहृदयं यस्य स्त्रियति शीतलम् ॥ ६१ ॥

उष्णोऽपरः प्रदेशश्च शरणं तस्य देवता ।

योऽणुज्योतिरनेकाग्रो दुःखाग्रो दुर्मनाः सदा ॥ ६२ ॥

बलि बलिभृतो यस्य प्रणीतं नोपभुञ्जते ।

निर्निमित्तञ्च यो मेघां गोभामुपचयं श्रियम् ॥ ६३ ॥

प्राप्नोत्यतोवा विभ्रष्टं स प्राप्नोति यमक्षयम् ।

गुणदोषमयी यस्य स्रस्यस्य व्याधितस्य वा ॥ ६४ ॥

यात्यन्यथात्वं प्रकृतिः पश्मासाञ्च स जीवति ।

भक्तिः शीलं स्मृतिस्व्यागो बुद्धिर्बलमहेतुकम् ॥ ६५ ॥

पठेतानि नियत्सन्ते पङ्क्तिर्मासैर्मरिष्यतः ।

सत्तवद्गतिवाक् कम्पमोहा मासान् मरिष्यतः ॥ ६६ ॥

नश्यत्यजानन् पडहात् केशलुञ्चनवेदनम् ।

न याति यस्य खाहारः कण्ठं कण्ठामयाहते ॥ ६७ ॥

प्रेष्याः प्रतीपता यान्ति प्रेताकृतिरुदीर्यते ।

यस्य निद्रा भवेन्नित्यं नैव वा न स जीवति ॥ ६८ ॥

यत्तमापूर्यतेऽग्रूणां स्त्रियतशरणौ भृगम् ।

चक्षुषाकुलतां याति यनराज्यं गमिष्यतः ॥ ६९ ॥

यैः पुरा रमते भावेररतिस्तेन जीवति ।

सहसा जायते यस्य विकारः सर्वलक्षणः ॥ ७० ॥

नियत्सते वा सहस्रं सहसा स विनश्यति ।

ज्वरो निवृत्तिं यन्मयान् गण्धोरो देहैराचिकः ॥ ७१ ॥

स प्रलापभ्रनग्वासघोणं शून्यं हतानलम् ।

अक्षामं सक्तवचनं रक्ताक्षं हृदि शूलिनम् ॥ ७२ ॥
 मशुककासः पूर्वाह्ने योऽपराह्नेऽपि वा भवेत् ।
 बलमांसविहीनस्य श्लेष्मकाससमन्वितः ॥ ७३ ॥
 रक्तपित्तं भृशं रक्तं क्षणमिन्द्रधनुप्रभम् ।
 ताम्रहारिद्रहरितं रूपं रक्तं प्रदर्शयेत् ॥ ७४ ॥
 रोमकूपप्रविच्छतं वाण्ठान्यहृदये सजत् ।
 वाससो रञ्जनं पूति वेगवच्चातिभूरि च ॥ ७५ ॥
 हृद पाण्डुज्वरच्छर्दिक्कामशोफातिसारिणम् ।
 कासश्वासौ ज्वरच्छर्दिहृत्पणातीसारशोफिनम् ॥ ७६ ॥
 यक्ष्मा पार्श्वरुजानाहरक्तच्छर्द्यसतापिनम् ।
 हृदिर्वेगवती मूत्रशक्तदग्निः स चन्द्रिका ॥ ७७ ॥
 सास्त्रविट्पूयरुक् कासश्वासवत्यनुपङ्गिणी ।
 हृत्पणान्यरोगक्षपितं बहिर्जिह्वं विचेतनम् ॥ ७८ ॥
 मदात्ययोऽतिशीतार्त्तं क्षीण तैलप्रभाननम् ।
 अशीसि पाणिपद्माभिगुदमुष्कास्यशोफिनम् ॥ ७९ ॥
 हृत्पार्श्वरुजाच्छर्दिपायुपाकज्वरातुरम् ।
 अतीसारो यक्तत् पिण्डमांसधावनमेचकैः ॥ ८० ॥
 तुल्यस्तैलघृतक्षौद्रधिमज्जवसालवैः ।
 मसुलुङ्गमषीपूयवेसपारास्युमाचिकैः ॥ ८१ ॥
 अतिरिक्तासितस्निग्धपूत्यच्छघनवेदनः ।
 कर्बुरः प्रस्रवन् धातून् निष्परोषोऽथवाऽतिविट् ॥ ८२ ॥
 तन्तुमान् मक्षिकाक्रान्तो राजीमांश्चन्द्रकैर्युतः ।
 शोर्णपायुवलि मुक्तनाल पर्वास्त्रिशूलिनम् ॥ ८३ ॥
 स्रग्धपायुं बलक्षीणमन्नमेवोपवेशयेत् ।

सलट्त्वासज्वरच्छर्दिदाहानाहप्रवाहिकः ॥ ८४ ॥
 अस्मरी शूनवृषणं बहमूत्रं रुजादितम् ।
 मेहस्तृद्धाहपिटिकामांसकोद्यातिसारिणम् ॥ ८५ ॥
 पिटिकामग्नौघत्पृष्ठस्तनांसगुदमूर्धगाः ।
 पर्वणादकरस्या वा मदोत्साह प्रमेहिणम् ॥ ८६ ॥
 सर्वश्च मांससङ्कोचदाहव्यामदज्वरैः ।
 विसर्पमग्नसरोधहिष्याम्नासभ्रमल्लभैः ॥ ८७ ॥
 गुल्मः पृथुपरीणाहो घनः कृर्म इवोन्नतः ।
 सिरानहो ज्वरच्छर्दिहिष्याम्नासज्वरान्वितः ॥ ८८ ॥
 कासपीनसङ्घासम्नासातीमारगोफवान् ।
 विष्णूत्रसंघहृत्सासगोफहिष्याज्वरभ्रमैः ॥ ८९ ॥
 मूर्च्छाच्छर्द्यतिसारैश्च जठरं हन्ति दुर्बलम् ।
 शूनाच्च कुटिसोपस्थमुपक्लिबतमुत्पथम् ॥ ९० ॥
 विरेचनहृतामाहमानाद्यान्तं पुनः पुनः ।
 पाण्डुरोगः श्रवणुमान् पीताशिनखदग्धेनम् ॥ ९१ ॥
 तन्द्रादाहार्कश्चच्छर्दिमूर्च्छाभानातिसारवान् ।
 अनेकीषट्रवयुतः पादाभ्यां प्रसृतो नरम् ॥ ९२ ॥
 नारीं शोफो मुग्धाहन्ति कुक्षिगुह्यादुभावपि ।
 राजीवितः स्वर्गच्छर्दिज्वरव्यासातिसारिणम् ॥ ९३ ॥
 क्षरातिसारो शोफान्ते शयघुर्वातयोः घये ।
 दुर्बलस्य विग्रेहेण जायतेऽन्ताय देहिनः ॥ ९४ ॥
 शयघुर्यस्य पादस्यः परिरुक्ते च पिच्छिके ।
 शोदतः सक्षयिनौ चैव तं भिषक् परिवर्जयेत् ॥ ९५ ॥

आननं हस्तपादं च विशेषाद्यस्य शृण्वतः ।

शूयेते वा विना देहात् मासाद्याति पञ्चताम् ॥ ८९ ॥

विसर्पः कासंनैवर्ण्यज्वरमूर्च्छाद्भ्रमद्वयान् ।

भ्रमास्थगोपद्वक्त्रासदेहसादातिसारवान् ॥ ९० ॥

कुष्ठं विशेष्यमाणाद्भ्रं रक्तनेत्रं हतस्वरम् ।

मन्दाग्निं जन्तुभिर्जुष्टं हन्ति दृष्ट्यातिसारिणम् ॥ ९१ ॥

वायुः सुतत्वघ्नं भग्नं कफशोफरुजातुरम् ।

वातास्त्रमोहमूर्च्छायमदस्त्रज्वरान्वितम् ॥ ९२ ॥

शिरोरोगहारुचिश्नाससङ्कीचस्फोटकोथयत् ।

शिरोरोगारुचिश्नासमोहविड्भेददृढभ्रमैः ॥ १०० ॥

घ्नन्ति सर्षामयाः क्षीणस्वरधातुबलानलम् ।

वातव्याधिरपस्मारी कुष्ठो रक्त्युदरो च यौ ॥ १०१ ॥

गुल्मी मेही च तान् क्षीणान् विकारैस्त्येऽपि वर्जयेत् ।

बलमांसक्षयस्त्रोत्रो रोगदृष्टिररोचकः ॥ १०२ ॥

यस्यातुरस्य लक्ष्यन्ते चीन् पश्चान्न स जीवति ।

वाताऽऽहीलाऽतिसंहृष्टा तिष्ठन्तो दारुणा हृदि ॥ १०३ ॥

दृष्ट्या तु परीतस्य सद्यो मुष्णाति जीवितम् ।

शैथिल्यं पिण्डिके वायुर्गोत्रा नासां च जिह्वाताम् ॥ १०४ ॥

क्षीणस्यायम्य मन्ये वा सद्यो मुष्णाति जीवितम् ।

नाभौगुदान्तर गत्वा वह्णौ वा समाययन् ॥ १०५ ॥

गृहीत्वा पायुहृदये क्षीणटेहस्य वा बली ।

मलान् वस्तिशिरो नाभिं विवह्व्य जनयन् रुजम् ॥ १०६ ॥

कुर्वन् वह्णयोः शूल दृष्ट्या भिन्नपुरीषताम् ।

खासं वा जनयन् वायुर्गृहीत्वा शुद्वह्णम् ॥ १०७ ॥

वितत्य पशुं कायाणि गृहीत्वोरथ मावतः ।

स्तिमितव्याततावस्य सद्यो मुष्णाति जीवितम् ॥ १०८ ॥

सहसा ज्वरसन्तापसृग्णा मूर्च्छा वनक्षयः ।

यिद्रेयणं च सन्दीनां सुमूर्षोरुपजायते ॥ १०९ ॥

गोसर्गे वदनाद्यस्य खेदः प्रच्यवते भयम् ।

क्षेपज्वरोपतप्तस्य दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥ ११० ॥

प्रयासगुनिकाभासा यच्च गात्रे मसूरिकाः ।

घटपद्याशु विनश्यन्ति न चिरात् विनश्यति ॥ १११ ॥

मसूरविदनप्रप्यादाया विट्टममन्त्रिभाः ।

भक्तवर्द्धाः क्रिषाभाय विस्फीटा देहनाशनाः ॥ ११२ ॥

कामनाऽश्वोर्मुखं पूर्णं शङ्खयोर्मुक्तमांसता ।

सन्धासद्योऽप्यताऽङ्गे च यम्य तं परिवर्जयेत् ॥ ११३ ॥

पकष्मादनुधावच्च पिष्टटं त्वक्ममाश्रयन् ।

यो पातको न शूलाय व्याध दाहाय पित्तजः ॥ ११४ ॥

कफको न च पूयाय मग्नैश्च रुजि न यः ।

पचूर्णयूर्णकोर्वाभो यथाऽकष्माश्च दृग्गते ॥ ११५ ॥

रूप गतिध्वजादीनां सर्वांस्तान् यर्जयेद्दृष्टान् ।

विस्मूचमावृतवहं कृमिषं च भगन्दरम् ॥ ११६ ॥

पश्यन् जानुना जानु पादाबुदस्य पातयन् ।

योऽपाम्यति मधुर्वक्षमावृतो न स जीयति ॥ ११७ ॥

दक्षैश्चिद्दृष्टवाचाणि तेय देवांसृष्टानि च ।

भूमिं काष्ठे न विनिषन् मोटं नीटेन ताडयन् ॥ ११८ ॥

घटरोमा सान्द्रनूतः शुक्लकासी चरो च यः ।

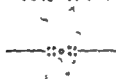
मदईषन् मुहुः स्नेहन् यस्यां पादेन हन्ति यः ॥ ११९ ॥

मृत्पुण्ड्रानि विमृग्यातुरो न स जीवति ।
 मृत्योर्लभे सङ्गतातेष्वतिमकल्पविप्रयः ॥ १२० ॥
 मुरो दन्तारुहे पुष्पं खठरे विविधाः गिराः ।
 ऊर्ध्वग्रासं गतांजालं मूलोपहतवह्मणम् ॥ १२१ ॥
 शर्म पाङ्गनधिगच्छन्त बुद्धिमान् परिपञ्चयेत् ।
 विकारा यस्य यदन्ते प्रकृतिः परिहोयते ॥ १२२ ॥
 सङ्गमा सङ्गमा तस्य मृदुर्हति जीवितम् ।
 यमुद्दिग्यातुरं वैद्यः सम्पादयितुमोपधम् ॥ १२३ ॥
 यतमानो न गच्छति दुर्ममं तस्य जीवितम् ।
 विप्रातं बहुशः सिद्धं विधिपथापतारितम् ॥ १२४ ॥
 न सिध्यत्योपधं यस्य नाम्नि तस्य चिकित्सितम् ।
 भवेद्यस्योपधेऽपि वा कल्पमाने विपर्ययः ॥ १२५ ॥
 चक्रप्रादण्णगन्धादेः स्वस्योऽपि न स जीवति ।
 निवाते मेथनं यस्य ज्योतिषाप्नुपशास्यति ॥ १२६ ॥
 पातुरस्य गृहे यस्य भिद्यन्ते वा पतन्ति वा ।
 प्रतिमात्रममत्राणि दुर्ममं तस्य जीवितम् ॥ १२७ ॥
 यं नरं सङ्गसा रोगो दुर्ममं परिमुञ्चति ।
 सगयं प्राप्तमात्रे यो जीवितं तस्य मन्यते ॥ १२८ ॥
 कथयेन्नैव शृष्टोऽपि दुःश्रवं मरणं भिषक् ।
 गतासौर्यश्रुमित्राणां न चेच्छेत्तं चिकित्सितम् ॥ १२९ ॥
 यमदूतपिशाचाद्यैर्यत्परासुरपास्यते ।
 घृद्धिरोपधवीर्याणि तस्मात्तं परिपञ्चयेत् ॥ १३० ॥
 आयुर्वेदफलं क्षत्स्वं यदायुर्ज्ञं प्रतिष्ठितम् ।
 रिष्टज्ञानादृतस्तस्मात्तर्ज्यदेव भवेद्विषक् ॥ १३१ ॥

मरणं प्रणिनां दृष्टमायुः पुण्यो भवक्षयात् ।

तयोरप्यक्षयाद्दृष्टं विपमापरिहारिणाम् ॥ १३२ ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

अथातो दूतादिविज्ञानीयं शारीरं व्याख्यास्यामः ।

पाखण्डाश्रमवर्णानां सवर्णाः कर्मासिद्धये ।

त एव विपरीताः स्युर्दूताः कर्मविपत्तये ॥ १ ॥

दीनं भीतं हुतं भक्तं रुक्षामङ्गलवादिनम् ।

शक्तिषु दण्डिनं परतः सुपुण्ड्रमशुं जटाधरम् ॥ २ ॥

अमङ्गलाद्ययं क्रूरकर्मणं मलिनं क्रियम् ।

अनेकव्याधितं व्यङ्गं रक्तमायानुलेपनम् ॥ ३ ॥

तेनपदादित जीर्णविवर्णाद्र्यकयामसम् ।

सुरोद्गमहिमार्कटं काष्ठ-नीटादिमर्दिनम् ॥ ४ ॥

नानुगच्छेद्विपद्भूतमाद्ययन्तं च दूरतः ।

अगम्यचित्तावचने नग्ने हिन्दति भिन्दति ॥ ५ ॥

जुह्वानि पावकं पिष्टान् विट्भ्यो नैवैषत्यपि ।

सुप्ते मुल्लङ्घयेद्भ्यस्ते रुदत्यप्रयः तदा ॥ ६ ॥

वेद्ये दूता मनुष्याणामागच्छन्ति सुनृपतान् ।

पिकारसानान्यगुचं देये कालेऽथवा भिषक् ॥ ७ ॥

दूतमभ्यागत दृष्ट्वा नातुरं तमुपाचरेत् ।

सृशन्तो नाभिनासास्यकेशरोमनखद्विजान् ॥ ८ ॥

गुह्यघटस्तनयोवाजठरानामिकाङ्गुलीः ।

कार्पासबुससोसास्थिकपालमुशनीपलम् ॥ ९ ॥

मार्जनी शूर्पचैनान्तमस्त्राङ्गारदशातुपान् ।

रज्जूपानत्तुष्पापायमन्यद्वा भर्तृविष्णुतम् ॥ १० ॥

तत्पूर्वदर्शने दूता व्याहरन्ति भूरिष्यताम् ।

तथाऽर्द्धगात्रे मध्याङ्गे सन्ध्ययोः पूर्ववासरे ॥ ११ ॥

षष्ठोचतुर्थीनवमी राहुकेतूदयादिषु ।

भरणी क्षत्तिकाऽऽश्लेषा पूर्वाऽऽर्द्रा पैत्र नेच्छते ॥ १२ ॥

यस्मिंश्च दूते भ्रुवति वाक्यमातुरसंनयम् ।

पश्येन्निमित्तमशुभं तच्च नानुव्रजेद्विषक् ॥ १३ ॥

तद्यथा विकलः प्रेतः प्रेतालद्वार एव वा ।

छिन्नं दग्धं विनष्टं वा तदादीनि वचांसि वा ॥ १४ ॥

रसो वा कटुकस्तीव्रो गन्धो वा कौणपो महान् ।

स्पर्शो वा विपुलः क्रूरो यद्वा न्यदपि तादृशम् ॥ १५ ॥

तत्सर्वमभितो वाक्यं वाक्यमालेऽथवा पुनः ।

दूतमभ्यागत दृष्ट्वा नातुरं तमुपाचरेत् ॥ १६ ॥

शङ्खान्दितमुत्क्रुष्टं रुदितं खलनन क्षुतम् ।

वस्त्रातपत्रपादवस्त्रसन व्यसनीचणम् ॥ १७ ॥

चित्यध्वजानां पात्राणां पूर्णानां च निमज्जनम् ।

इतानिष्टमवादाय दूषणं भक्ष्यपासुभिः ॥ १८ ॥

पयस्केदोऽहि मार्जारगोधासरठवानरैः ।

दीप्तां प्रतिदिशं वाच क्रूरार्थां सृगपक्षिणाम् ॥ १९ ॥

क्षयधान्यगुहोदखिलवशासवचनैषाम् ।
 मर्पपाणां वसातेनलणपेक्षेन्यनस्य च ॥ २० ॥
 क्लीषक्रूरश्वपाकानां जालवागुरवीरपि ।
 हृदि तस्य पुरीषस्य पूतिदुर्दर्शनस्य च ॥ २१ ॥
 निःसारस्य श्वबायस्य कार्पासादेररेरपि ।
 शयनासजयानानामुत्तानानां तु दर्शनम् ॥ २२ ॥
 मृक्षानामितरेषां च पाचादीनामशीभनम् ।
 पु सन्नाः पक्षिणो वामाः स्त्रोसंघ्रा दक्षिणाः शुभाः ॥ २३ ॥
 प्रदक्षिणं खगमृगा यान्तो नैव श्वजम्बुकाः ।
 आयुस्माद्य मृगाः शस्त्राः शस्त्रा नित्यं च दर्शने ॥ २४ ॥
 चापभासभरद्वाजनकुलच्छागवर्हिणः ।
 अशुभं सर्वघोनूकविडालसरठेधवम् ॥ २५ ॥
 प्रमत्ताः कोर्त्तने कोलनोवाहिगमजावकाः ।
 न दर्शने न विहने यानरर्क्षानतोऽन्यथा ॥ २६ ॥
 धनुरैन्द्रे च क्षालाटमशुभं शुभमन्यतः ।
 अग्निपूर्णानि पात्राणि भिन्नानि विशिखानि च ॥ २७ ॥
 दध्यक्षतादि निर्गच्छन् यत्प्रमाणं च मङ्गलम् ।
 वैद्यो मरिष्यतां वेश्म प्रविशन्नेदं पश्यति ॥ २८ ॥
 दूताद्यसाधु दृष्ट्वैव त्वज्जेटास्तमलोऽन्यथा ।
 कक्ष्याशुद्धसन्तानो वज्रतः समुपाचरेत् ॥ २९ ॥
 दध्यक्षतेष्टुनिष्ठावप्रियङ्गुः शुभमर्षिषाम् ।
 यायकाप्यनमृद्वा रक्षयटादीपसरोददाम् ॥ ३० ॥
 दूर्वाद्रिमव्यमाद्यानां राजानां फनभक्षयोः ।
 रत्नेभ्योऽर्क्युधानां कन्यायाः स्रन्दनस्त द ॥ ३१ ॥

नरस्य चक्षुर्मानस्य देवतानां नृपस्य च ।

गङ्गानां सुमनो वामचामराख्यरवाजिनाम् ॥ ३२ ॥

गजसाधुविमोषोपतारणस्यमिकस्य च ।

भूमेः समुद्रतायाय यष्टीः प्रज्वलितस्य च ॥ ३३ ॥

गमोऽश्वस्याप्रपामस्य पूर्णस्य गजदण्डस्य च ।

नृभिर्धन्याः शवकाया बहुवायाः मिथा अपि ॥ ३४ ॥

जोतस्त्रोवकसारद्वगारमप्रियवादिनाम् ।

रुषकादर्गसिद्धार्धरीचनानां च दर्शनम् ॥ ३५ ॥

गन्धः सुसुरभिर्घर्णः सुसुक्तो मयुरो रसः ।

गोपतेरनुकुलस्य स्वरसादृश्वामपि ॥ ३६ ॥

मृगपक्षिमराणां च गोभिनां गोमना गिरः ।

एवमश्वपताकानामुत्प्लेवसमभिष्टुतिः ॥ ३७ ॥

मिरीगृहद्वगङ्गानां श्रद्धाः पुराहनिःस्वनाः ।

वेदाध्ययनश्रद्धाय सुगो यायुः नदधिपः ॥ ३८ ॥

पथिवेऽस्मद्वेशे च विद्यादायीव्यसचणम् ।

इत्युक्तं दूतयकुलं रूपानूर्ध्वं प्रचक्षते ॥ ३९ ॥

मन्त्रे मद्य सह प्रेतैर्यः पिबन् कृष्णो शुना ।

स मर्त्यो मृत्युना ग्रीष्म क्लृप्स्वपि नीयते ॥ ४० ॥

रक्तमाख्यमपुर्व्यस्तो यो हसन् छिद्यते स्त्रिया ।

सोऽस्यमिच्छेत्

सद्विषमन्त्रराक्षसीदुर्मर्मेः ॥ ४१ ॥

यः प्रयाति दिशं वाय्वां मरणं तस्य यक्षणा ।

क्षता कण्ठजिनो बन्धस्तातो वा धृदि जायते ॥ ४२ ॥

यस्य तस्याय सुखेन

यस्य वङ्गिमनर्चिपम् ।

कुङ्कतो घृतसिङ्गस्य नम्रस्त्रोरसि जायते ॥ ४३ ॥

पद्म स नश्येत् कुष्ठेन

चण्डालैः सह यः पिबेत् ।

स्नेहं बहुविधं स्वप्ने स प्रमेहेषु नश्यति ॥ ४४ ॥

सन्नादेन जले मज्जेद्यो नृत्यन् राक्षसैः सह ।

अपचारेण वो मर्त्यो नृत्यन् प्रेतेन नीयते ॥ ४५ ॥

यानं खरोष्ट्रमार्जारकपिशार्दूलसूरुरैः ।

यस्य प्रेतेः शृगालेर्वा स मृत्योर्वर्त्तते मुखे ॥ ४६ ॥

अपूपगन्धुर्लोर्जाध्वा विषुडस्तद्विधं वमन् ।

न जीवत्य-

क्षिरोगाय सूर्येन्दुपङ्कणेक्षणम् ॥ ४७ ॥

सूर्याचन्द्रमसोः पातदर्शनं दृग्मिनागनम् ।

सूरिर्ध्रिं वंगमतादीनां सग्नवो वयसां तथा ॥ ४८ ॥

निमयो मुण्डता काकगृध्राद्यैः परिवारणम् ।

तथा प्रेतपिशाचस्तोद्विडाभृगवाशनैः ॥ ४९ ॥

सङ्को वेचलतावंगतणकण्टकसङ्घटे ।

शम्भ्रशमानगयन पतनं पांसुभ्रमणीः ॥ ५० ॥

मज्जन जलपडादो ग्रीष्मेण स्त्रोतसा द्रुतिः ।

नृत्यवादित्रगीतानि रक्तस्रग्मस्तधारणम् ॥ ५१ ॥

वयोऽद्वृद्धिरभ्यङ्गोविवाहः उभयुकम्बं च ।

पलायस्ये ह्रमद्यागः प्रच्छर्दनविरचने ॥ ५२ ॥

द्विरक्षसोदयोर्बाभः कसिर्यम्यपराप्रयौ ।

उपानयुगनाग्रय प्रपातः पादचर्मयोः ॥ ५३ ॥

हर्षो भृशं प्रकुपितैः पिष्टभिद्यावमर्त्तनम् ।

प्रदीपग्रहनक्षत्रदन्तदैवतचक्षुषाम् ॥ ५४ ॥

पतन वा विनाशो वा भेदनं पर्वतस्य च ।

कानने रक्तकुसुमे पापकर्मनिवेशने ॥ ५५ ॥

विताम्बकारसम्बाधे जनन्याश्च प्रवेशनम् ।

पातः प्रासादशैलादेर्मत्स्येन यसनं तथा ॥ ५६ ॥

काषायिणामसौम्यानां नग्नानां दण्डधारिणाम् ।

रक्ताक्षाणां च कृष्णानां दर्शनं जातु नेष्यते ॥ ५७ ॥

कृष्णा मामाननाचारा दीर्घकेशनखस्तनी ।

विराममाख्यवसना स्वप्नकालनिशा मता ॥ ५८ ॥

सनोवहानां पूर्णत्वात् स्रोतसां प्रबलैर्मलैः ।

हृग्यस्ते दाहयाः स्वप्ना रोगी यैर्याति पञ्चताम् ॥ ५९ ॥

अरोगः संशयं प्राप्य कश्चिदेव विमुच्यते ।

दृष्टः श्रुतोऽनुभूतश्च प्रार्थितः कल्पितस्तथा ॥ ६० ॥

भाविको दोषजयेति स्वप्नः सप्तविधो मतः ।

तिष्वाद्या निष्कलाः पञ्च यथास्वप्रकृतिर्दिवा ॥ ६१ ॥

विस्तृतो दीर्घ इत्युच्यते

पूर्वराने चिरात्फलम् ॥ ६२ ॥

दृष्टः करोति तुच्छं च

गोसर्गे तदहर्निहतम् ॥ ६३ ॥

निद्रया चानुपहतः प्रतीपैर्वचनैस्तथा ।

याति पापोऽल्पफलतां दानहीमजपादिभिः ॥ ६४ ॥

अकल्याणमपि स्वप्नं दृष्ट्वा तच्चैव यः पुनः ।

पश्येत्क्षीर्यं शुभं तस्य शुभमेव फलं भवेत् ॥ ६५ ॥

देवान् द्विजान् गोष्ठ्यभान् जीवतः सुहृदो नृपान् ।
 साधून् यगस्त्रिनो वक्रिमिहं स्वच्छान् जलाययान् ॥ ६६ ॥
 कन्या कुमारकान् गौरान् शकुचस्त्रान् सुतेयजः ।
 नराशन दोषतनु समन्ताद्बुधिरोक्षितः ॥ ६७ ॥
 यः पश्येत्तर्भते यो वा हृत्पादर्शयिषामिषम् ।
 शक्ताः सुमनसो वसन्तमैध्यालेपनं फलम् ॥ ६८ ॥
 ग्रीष्मप्रासादमफलहृत्सिंहनरद्विषान् ।
 शरीरोद्देशोऽश्वयानं च तरेयदृष्टदोदधौ ॥ ६९ ॥
 पूर्वोत्तरेण गमनमगम्यागमनं मृतम् ।
 सम्पाधानि, सतिर्देवैः पितृभिश्चाभिनन्दनम् ॥ ७० ॥
 रोदनं पतितोत्थानं द्विपता चायमर्दनम् ।
 यस्य स्यादायुरारोग्यं वित्तं बहु च सोऽश्रुतिः ॥ ७१ ॥
 मद्रक्षाचारमम्यन्नः परिवारस्तथातुरः ।
 ग्रहधानीऽनुकूलयः प्रभूतद्रव्यमद्रुहः ॥ ७२ ॥
 सत्त्वलक्षणसंयोगो भक्तिर्धैर्यद्विजातिषु ।
 विक्षिप्तायाननिर्वेदयादाराग्यस्य लक्षणम् ॥ ७३ ॥
 इत्यत्र चन्द्रमरुतं यतः मय्यश्रुदाहृतम् ।
 शरीरस्य ततः स्थानं शरीरमिदमुष्णम् ॥ ७४ ॥
 'इति श्रीवैद्यपतिसिद्धगुप्तएनोवाग्भटस्य ह्यतापेटादृष्टदय
 संहितायां शरीरस्थानं समाप्तमध्यायः पठः ॥

अष्टाङ्गहृदये

निदानस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अद्यातः सर्वरोगनिदान व्याख्यास्यामः ।

इति हस्माङ्गराज्यादयो महर्षयः ।

रोग. पाप्मा क्षरो व्याधिर्विकारो दुःखमात्मयः ॥ १ ॥

यज्ज्ञातङ्गदाबाधग्रब्धतः पर्यायवाचिनः ।

निदानं पूर्वरूपाणि रूपाण्युपशब्दस्तथा ॥ २ ॥

सम्प्राप्तिरेति विज्ञान रोगान्तां पञ्चधा च्युतम् ।

निमित्तहेत्वाद्यतनप्रत्ययोत्थानकारणैः ॥ ३ ॥

निदानमाहुः पर्यायैः

प्राग्रूपं येन लक्ष्यते ।

सत्यत्कुरामयोद्दोषविशेषेणानभिष्टितः ॥ ४ ॥

लिङ्गमध्यक्तमल्पत्वाद्वाधीनां तद्यथायथम् ।

तदेव व्यक्ततां यात रूपमित्यभिधीयते ॥ ५ ॥

संज्ञान व्यञ्जनं लिङ्गं लक्षणं चिह्नमाकृतिः ।

हेतुव्याधिविपर्यस्तविपर्यस्तार्थकारिणाम् ॥ ६ ॥

श्लेषधानविहाराणामुपयोगं सुखावहम् ।

विद्यादुपशय

व्याधेः स हि सात्त्विकमिति च्युतः ॥ ७ ॥

विपरीतोऽनुपशयो व्याध्यसात्म्याभिसञ्चित ।
 यथा दुष्टे न दोषेण यथा चानुविसर्प्यता ॥ ८ ॥
 निर्हृत्तिरामयस्यासौ सम्प्राप्तिर्जातिरागति ।
 सङ्ग्रायिकल्पप्राधान्यबलकालविशेषतः ॥ ९ ॥
 सा भिद्यते यथाऽत्रैव यत्पुन्येऽष्टौ ज्वरा इति ।
 दीपाणां समवेतानां यिकल्पोऽग्रागकल्पना ॥ १० ॥
 स्त्रातन्त्रपारतन्त्र्याभ्यां व्यावे प्राधान्यमादिशेत् ।
 हेत्वादिक्कात्प्रावयवेवेनावनविशेषणम् ॥ ११ ॥
 नक्तन्दिनर्तुभुक्तायैव्याधिकारो यथात्मनम् ।
 इति प्रोक्तो निदानार्थः

त व्यासेर्नापदेक्षते ॥ १२ ॥

सर्वेषामेव रोगाणां निदानं कुर्यात् मला ।
 तत्प्रकीपस्य तु प्रोक्तं विविधाहितमेव नम् ॥ १३ ॥
 अहितं त्रिविधं योगस्त्राणां प्रागुदाहृतं ।
 तिलोपणकपायाखरूक्षप्रमितभोजनैः ॥ १४ ॥
 धारणीदीरणनिशाजग्रात्युद्धमापणैः ।
 क्रियातियोगभीमोक्तचिन्ताव्यायाममैथुनैः ॥ १५ ॥
 ग्रीष्माहोरात्रिभुक्तान्ते प्रकुप्यति समीरणं ।
 पित्तं यद्वृद्धस्तीक्ष्णोष्णपटुक्रोधविदाहिभिः ॥ १६ ॥
 शरणाव्याङ्गरावप्रदेविदाहसमयेषु च ।
 म्लान्दन्तलवणस्त्रिधगुर्वभिष्यन्दिगीतसैः ॥ १७ ॥
 आस्यास्यप्रसुखाजीर्णदिवास्वप्रातिवृद्धये ।
 प्रच्छर्दनाद्ययोगेन भुक्तमाश्वसन्तयोः ॥ १८ ॥

पूर्वाह्ने पूर्वरात्रे च शेषा

हन्वन्तु सङ्गरात् ।

मिथीभावात् समस्तानां सन्निपातस्तथा पुनः ॥ १८ ॥

सङ्कीर्णजीर्णविप्रमदिरुहाद्यशनादिभिः ।

व्यापन्नमद्यपानीयशुष्कशकाममूलकैः ॥ २० ॥

पिण्याकम्बुदवसुरापूतिशुष्ककृशमिषैः ।

दीपद्रव्यकरैस्त्रैस्त्रैस्तथान्नपरिवर्त्ततः ॥ २१ ॥

धातोर्दुष्टात् पुरोवाताद् ग्रहवेशाद्विपाह्वरात् ।

दुष्टावात् पर्वतास्त्रेपादुपहैर्जम्भर्त्तपीडनात् ॥ २२ ॥

मिथ्यायोगाच्च विविधात् पापानाञ्च नियेयणात् ।

स्त्रीणां प्रसववैषम्यात्तथा मिथ्योपचारतः ॥ २३ ॥

प्रतिरोगमिति क्रुद्धा रोगाधिष्ठानगामिनौः ।

रसायनौः प्रपद्याश्च दीपा देहे विकुर्वन्ते ॥ २४ ॥

—८—

द्वितीयोऽध्यायः ।

—:::—

अथातो ज्वरनिदानं व्याख्यास्यामः ।

ज्वरो रोगपतिः पाप्मा मृत्युरोजोऽशनोऽन्तकः ।

क्रोधी दृष्टाध्वरध्वंसी रुद्रोर्ध्वनयनोद्भवः ॥ १ ॥

ज्वरान्तयोर्मोहमयः सन्तापात्माऽपचारजः ।

निद्रितैर्तान्निद्रिभिर्यज्ज्वरान्तेति च वर्त्तते ॥ २ ॥

स जायतेऽष्टधा दोषैः पृथग् मित्रैः समागतैः ।

आगन्तुश्च

मलास्तत्र स्वेः स्वेदुंष्टाः प्रदूपणैः ॥ ३ ॥

आमाशयं प्रविश्याममनुगम्य पिधाय च ।

स्त्रीतांसि पक्तिस्थानाच्च निरस्य ज्वलनं बहिः ॥ ४ ॥

सह तेनभिसर्पन्तस्तपन्ताः सवालं यमुः ।

कुर्वन्तो गात्रमत्युष्णं ज्वरं निर्वर्त्तयन्ति ते ॥ ५ ॥

स्त्रीतावियन्थात् प्रायेण ततः स्वेदो न जायते ।

तस्य प्राप्नूपमालस्यमरतिर्गात्रगौरवम् ॥ ६ ॥

आस्यवैरस्यमरुचिर्जृम्भा सास्त्राकुलाक्षता ।

षट्त्रयर्दोऽविपाकीऽत्यप्राणता बहुनिद्रता ॥ ७ ॥

रोमहर्षो विनमनं पिण्डिकोद्वेष्टन क्लमः ।

हितोपदेशेष्वचान्तिः प्रीतिरद्वयपटूपणे ॥ ८ ॥

द्वेषः स्वादुषु भक्ष्येषु तथा बालेषु तृड्भक्षम् ।

शब्दाग्निशोतवाताभ्युच्छायोष्णीषनिमित्ततः ॥ ९ ॥

इच्छा द्वेषश्च तदनु ज्वरस्य व्यक्तता भवेत् ।

आगमापगमक्षीभमृदुतावेदनोष्णता ॥ १० ॥

वैषम्यं तत्र तृपाङ्गे तास्तास्युर्वेदनाद्यन्ताः ।

पाट्याः सुप्तता स्तम्भः पीण्डिकोद्वेष्टन श्मगः ॥ ११ ॥

विश्लेप इव सन्धीनां साद ऊर्ध्वोः षाटीचहः ।

पृष्ठं पादनिवाप्नोति निष्प्लोक्षत इवोदरम् ॥ १२ ॥

क्षिप्तान् इव चाखीनि पार्श्वगानि विशेषतः ।

हृदयस्य अक्षस्तादः प्राजनेनेव वक्षसः ॥ १३ ॥

स्तम्भयोर्गन्धनं बाह्योर्भेदपीठनमसयोः ।

अशक्तिर्भक्षणे हन्वोर्जृम्भणं कर्णयोः स्वनः ॥ १४ ॥

निस्तोदः शय्योर्मूर्ध्नि वेदना विरसास्थता ।

कषायास्थत्वमथवा मलानामप्रवर्त्तनम् ॥ १५ ॥

रूघारुणत्वगास्यादिनखमूत्रपुरीषता ।

प्रवेकारोचकायडाविपाकास्वेदजागराः ॥ १६ ॥

कण्ठोष्ठगोपलट् शुष्को च्छर्दिंकासौ विषादिता ।

हृषीं रोनाङ्गदन्तेषु वेपथुः चवधोर्ग्रहः ॥ १७ ॥

भ्रमः प्रलापो घर्मेष्ट्या विभामयानिलज्वरे ।

युगपद् व्याप्तिरङ्गानां प्रलापः कटुवक्त्रता ॥ १८ ॥

नासास्थपाकः शीतच्छा भ्रमो मूर्च्छा गदोऽरतिः ।

विट्संसं पित्तवमनं रक्तछीयनमस्तकः ॥ १९ ॥

रक्तकोठोद्भूतः पीतहरितत्वं त्वगादिषु ।

स्वेदो निःश्वासवैगम्यमतिदृष्ट्या च पित्तजे ॥ २० ॥

विशिषादरुचिर्जाघं स्त्रीतोरोगोऽल्पवेगता ।

प्रवेको मुखमाधुर्यं हृष्टोपश्वासपीनसाः ॥ २१ ॥

हृष्टासन्दर्दनं कासः स्वाधः शैत्यं त्वगादिषु ।

घट्टेषु शीतपिटिकास्तन्द्रोदर्दं कफोज्ज्वे ॥ २२ ॥

काले यथास्वं सर्वेषां ग्रहस्तिर्हृदिरेव वा ।

निदानोक्तानुपशयो विपरीतोपशयिता ।

यथा खलिष्टसंसर्गे ज्वरः संसर्गजो-

ऽपि च ॥ २३ ॥

शिरोऽतिमूर्च्छावमिदाहमोहकण्ठास्यगोपारतिपर्वभेदाः ।

उविद्रताटङ्भ्रनरोमहर्षा जृम्भातिवाक्त्रश्च चलात्सपित्तात् ॥ २४ ॥

तापहान्यरुचिपर्वशिरोरुक्पीनसश्चसनकासविवन्धाः ।

शीतजात्यतिभिरस्रनतन्द्राः श्लेष्मवातजनितज्वरलिङ्गम् ॥२५॥

शीतस्तम्बस्वेददाहाव्ययस्यास्तृष्णा कासः श्लेष्मपित्तप्रवृत्तिः ।

मोहस्तन्द्रालिङ्गितक्राम्यता च ज्ञेय रूपं श्लेष्मपित्तज्वरस्य ॥२६॥

सर्पजो लण्णैः सर्वैर्दोर्होऽथ च सुहृर्मूढः ।

तदप्यशीत मज्जानिद्रा दिवाजागरण निशि ॥ २७ ॥

सदा वा नैव वा निद्रा महास्वेदोऽति नैव वा ।

शीतनर्त्तनहास्यादिविलतेहाप्रवर्त्तनम् ॥ २८ ॥

सान्नुणी कण्ठुपे रक्ते भुम्ने लुलितपद्मणी ।

अक्षिणो पिण्डिकापार्श्वमूढं पर्वास्थिरुग् भ्रमः ॥ २९ ॥

सम्बर्गो सकञ्जो कर्णो कण्ठः शूकैरियाधितः ।

परिदग्धा खरा मिह्रा गुरुः स्त्रस्ताङ्गसन्धिता ॥ ३० ॥

रक्तपित्तकफठोयो लीनन गिरसोऽतिरुक् ।

कोष्ठानां ग्रावरक्तानां मण्डलानाञ्च दर्शनम् ॥ ३१ ॥

हृद्वाथा मनसंसर्गः प्रवृत्तिरान्यसोऽति वा ।

पित्थाप्यता वलभ्रंगः स्वरसादः प्रलापता ॥ ३२ ॥

दोषपादयिरास्तन्द्रा प्रतप्तं काण्डकूजनम् ।

सन्निपातमभिन्यासं त ब्रूयाथ हृतोजसम् ॥ ३३ ॥

दोषे विवरे नटेऽग्नौ सर्वसम्पूर्णलक्षणः ।

अमाध्यः सोऽन्यथा कृच्छ्रो भवेद् वैकल्पदोऽपि वा ॥ ३४ ॥

अग्नये सविपातोत्यो यत्र पित्तं पृथक् स्थितम् ।

तत्रचि कोष्ठेऽथवा दाहं विदधाति पुरोऽग्नौ वा ॥ ३५ ॥

तददातकको शीतम्

दाहादिर्दुस्तरमायोः ।

शीतादौ तत्र पित्तेन कफे प्यन्दितमीपिते ॥ ३६ ॥

शीते शान्तेऽप्यक्तो मूर्च्छा मटसृष्ट्या च जायते ।
 दाहादो पुनरन्तो स्युन्नन्दाष्टीववमिक्तमाः ॥ ३७ ॥
 आगन्तुरभिघाताभिपङ्कशापाभिचारतः ।
 चतुर्धा-

१. ५५ चतच्छेददाहाद्यैरभिघातजः ॥ ३८ ॥
 यमाञ्च तस्मिन् पवनः प्रायो रक्तं प्रदूषयन् ।
 सव्यथाशोफवैवर्ण्यं सरुजं कुरुते ज्वरम् ॥ ३९ ॥
 ग्रहावेशौषधिविपक्वोऽधोभौशोक्तकामजः ।
 अभिपङ्कशात्

२. चण्डिणास्त्रिकक्षादासरोदने ॥ ४० ॥
 औषधोगन्धजे मूर्च्छा शिरोरुक्वे पथुः च व ।
 विषांमूर्च्छातिसारास्यस्त्रावता षाट्छट्छदाः ॥ ४१ ॥
 क्रोधात्कम्पः शिरोरुक् च प्रलापो भयशोक्तजे ।
 कामाद्भ्रमोऽरुचिर्दाहो क्लीनिद्राधीष्टित्त्वय ॥ ४२ ॥
 ग्रहादौ सन्निपातस्य भयादौ मरुतस्त्रये ।
 कोपः कोपेऽपि पित्तस्य

यौ तु शापविचारजौ ॥ ४३ ॥
 सन्निपातज्वरौ घोरौ तायसञ्ज्ञतमौ मतौ ।
 तत्राभिचारिकैर्मन्त्रैर्हयमानस्य तप्यने ॥ ४४ ॥
 पूर्वं चेतस्ततो देहस्ततो विस्फोटत्तद्भ्रमे ।
 सदाहमूर्च्छैर्धस्यस्य प्रत्यहं वर्धते ज्वरः ॥ ४५ ॥
 इति ज्वरोऽष्टधा दृष्टः.

समासाद् द्विविधस्तु सः ।
 शारीरो मानसः सौम्यस्तीक्ष्णोऽन्तर्बहिराश्रयः ॥ ४६ ॥

प्राकृतो वैकृतः साध्योऽसाध्यः सामो निरामकः ।

पूर्वे शरीरे शरीरे तापो मनसि मानसे ॥ ४० ॥

पवने योग्यादित्वाच्छीर्तं श्लेष्मयुते भवेत् ।

दाहः पित्तयुते मिथं मिथे-

ऽन्तः संयत्ने पुनः ॥ ४८ ॥

उज्ज्वेऽधिकविकाराः स्युरन्तःक्षीभो मनग्रहः ।

वह्निरेव उद्विर्षेती तापोऽपि च सुसाध्यता ॥ ४९ ॥

वर्षाशरदसन्तेषु जाताद्यैः प्राकृतः क्रमात् ।

वैकृतोऽन्यः स दुःसाध्यः प्रायश्च प्राकृतोऽनिलात् ॥ ५० ॥

वर्षासु माकृतो दुष्टः पित्तश्लेष्मान्वितो ह्वरम् ।

हृष्यात्

पित्तं च शरदि तस्य चानुबलं रुफः ॥ ५१ ॥

तत्प्राकृत्या विसर्गाच्च तत्र ज्ञानशनाद्वयम् ।

क्रफो वसन्ते तमपि वातपित्तं भवेदशु ॥ ५२ ॥

यन्वत्पृथ्व्यदोषेषु ह्वरः सार्धोऽनुपद्रवः ।

सर्वथा धिततिज्ञाने प्रागसाध्य उदाहृतः ॥ ५३ ॥

ह्वरोपद्रवतीक्ष्णत्वमग्लानिर्वह्नुवता ।

न ग्रहस्तिर्न विह्वं क्षीर्णं न क्षुत्सामप्यराकृतिः ॥ ५४ ॥

ह्वरवेगोऽधिकं तस्या प्रलापः ग्रसन भ्रमः ।

मलप्रवृत्तिरतृक्लेशः पथनानम्य लघ्वश्च ॥ ५५ ॥

क्षीर्णतरामनिपर्यासाकृतरात्रं च लघुनात् ।

• ह्वरः पञ्चविधः प्रोक्षी मलक्रानवभाचलात् ॥ ५६ ॥

प्राययः सचिप्रातेन भूयसा नृपदिशते ।

सन्ततः सततोऽन्येदुस्तृतीयकषतुर्यकी ॥ ५७ ॥

धातुमूत्रश्लेष्माहिस्त्रोतसां व्यापिनो मलाः ।

तापयन्तस्तनुं सर्वां तुल्यद्रव्यादिवर्धिताः ॥ ५८ ॥

यलिनो गुरवस्तन्वा विशेषेण रसाश्रिताः ।

सन्तत निष्प्रतिदन्धा ज्वरं कुर्युः मदुःसहम् ॥ ५९ ॥

मल ज्वरोष्णा धातून् वा स शीघ्रं क्षपयेत्

ततः ।

सर्वाङ्गारं रसादीनां शुद्ध्याऽशुद्ध्याऽपि वा क्रमात् ॥ ६० ॥

घातपित्तकफैः सप्तदशद्वादशवासरान् ।

प्रायोऽनुयाति मर्द्यादां मोक्षाय च वधाय च ॥ ६१ ॥

इत्यग्निवेशस्य मतं हारीतस्य पुनः श्रुतिः ।

द्विगुणा सप्तमौ यावन्नवम्येकादशी तथा ॥ ६२ ॥

एषा त्रिदोषमर्द्यादा मोक्षाय च वधाय च ।

शुद्धशुद्धौ ज्वरः काल दीर्घमप्यनुवर्तते ॥ ६३ ॥

कृशानां व्याधिमुक्तानां मिथ्याहारादिसेविनाम् ।

अप्योऽपि दोषोऽद्रव्यादेर्लब्धाऽन्यतमतो बलम् ॥ ६४ ॥

सविपक्षो ज्वरं कुर्व्याद्विषमं चयद्विभाक् ।

दोषः प्रवर्तते तेषां स्वे काले ज्वरयन् बली ॥ ६५ ॥

निवर्तते पुनश्चैव प्रत्यनौकबलाबलः ।

घोणे दोषे ज्वरः सूक्ष्मो रसादिष्वेव लीयते ॥ ६६ ॥

लीनत्वात्कार्श्यवैवर्ण्यजाबादीनादधाति सः ।

आसन्नविवृत्तास्रत्वात् स्त्रोतसां रसवाहिनाम् ॥ ६७ ॥

आशु सर्वस्य वपुषो व्याप्तिर्दोषेण जायते ।

सन्ततः स ततस्तेन

विपरीतो विपर्ययात् ॥ ६८ ॥

विषमो विषमारण्यक्रियाकालेऽनुपपन्नवान् ।

दोषो रक्ताशयः प्रायः करोति सततं ज्वरम् ॥ ६८ ॥

अहोरात्रस्य स द्विः स्यात्

सहृदन्त्येदुराश्रितः ।

तस्मिन् मांसवद्वा नाडीः

मेदोनाडीस्तृतीयके ॥ ७० ॥

प्राचीं पित्तानिसाम्पूर्ध्वंस्त्रिकम् कफपित्ततः ।

सष्टष्ठस्यानिलकफास्य चैकाहान्तरः स्मृतः ॥ ७१ ॥

चतुर्थको मले मेदोमज्जास्यन्यतमस्थितः ।

मज्जास्य एवेत्यपरे प्रभावं स तु दर्शयेत् ॥ ७२ ॥

द्विधा कफेन लङ्घाभ्यां स पूर्वं गिरसोऽनिंदात् ।

अस्थिमज्जोभयगते चतुर्व्यकविपर्ययः ॥ ७३ ॥

त्रिधा

‘द्वयं व्यरयति दिग्भेदं तु मुञ्चति ।

यन्नावलेन दोषाणामवचेष्टादिजम्भना ॥ ७४ ॥

ज्वरः स्यान्मनसस्तद्वत्कर्मणश्च तटा तदा ।

दोषद्वन्द्वलं होरात्रप्रवृत्तीनां बन्नाज्ज्वरः ॥ ७५ ॥

मनसोविषयाणां च कालं तं तं प्रपद्यते ।

धातून् प्रघोभयन् दोषो मोक्षकाले विलीयते ॥ ७६ ॥

ततो नरः श्वसन् खिद्यन् कूजन् यमति चेष्टते ।

वेपते प्रलपत्युष्णैः शीतैश्चाङ्गैर्हतप्रभः ॥ ७७ ॥

विसंभ्रो ज्वरवेगार्तः संक्रोध इव वीक्षते ।

सदोपशब्दं च गच्छद् द्रव्यं सृजति वेगवत् ॥ ७८ ॥

देहो लघुर्व्यपगतकृममोहतापः

पाको मुखे कारणसौष्ठवमव्ययत्वम् ।
 स्नेदः घवः प्रकृतियोगि मनोऽवलिप्ता
 कण्डूय मूर्ध्नि विगतज्वरलक्षणानि ॥ ७८ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

—::०::—

अधातो रक्तपित्तकासनिदानं व्याख्यास्यामः ।
 भूयोऽणतौल्यकटुम्ललवणादि विदाहिभिः ।
 कोद्रयोद्दालकैद्यान्नेस्तद्युक्तैरतिसेवितैः ॥ १ ॥
 कुपितं पित्तलैः पित्तं द्रवं रक्तं च मूर्च्छिते ।
 ते मिथरुण्यरूपत्वमागम्य व्याप्नुतस्तनुम् ॥ २ ॥
 पित्तं रक्तस्य विक्रतेः ससर्गाद् दूष्णदपि ।
 गन्धवर्णानुवृत्तेश्च रक्तेन व्यपदिश्यते ॥ ३ ॥
 प्रभवत्यसृजः स्थानात् प्रीहती यत्नतश्च तत् ।
 शिरोगुरुत्वगद्विः शीतेच्छत् धूनकोऽन्वकः ॥ ४ ॥
 छर्द्दिच्छर्द्दितवैभेदस्य कासः श्वासो स्वनः क्लमः ।
 लोहलोहितमत्स्यामगन्धारयत्वं स्वरघवः ॥ ५ ॥
 रक्तहारिद्रहरितवर्णता नयनादिषु ।
 नीललोहितपोतानां वर्णानामविवेचनम् ॥ ६ ॥
 स्वप्ने तद्वर्णदर्शित्वं भवत्यस्मिन् भविष्यति ।

उद्धं नासाच्चिकर्णास्यैर्मैन्द्रयोनिगुदैरधः ॥ ७ ॥

कुपितं रोमशूषेय समस्तेभ्यत् प्रवर्तते ।

उद्धं साध्यं कफाद्यस्मात् तद्विरेचनसाधनम् ॥ ८ ॥

बद्धौषधं च पित्तस्य विरेको हि वरौषधम् ।

अनुबन्धौ कफो यद्य तत्र तस्यापि रुद्धिक्तत् ॥ ९ ॥

कपायाः स्वादयोऽप्यस्य विद्युद्भक्षणी हिताः ।

किन्तु तिक्ताः कपाया वा चे निसर्गात् कफापहाः ॥ १० ॥

अधो याप्यं चलाद् यस्मात् तत् प्रच्छर्दनसाधनम् ।

अत्यौषधं च पित्तस्य वमनं न वरौषधम् ॥ ११ ॥

अनुबन्धौ चक्षौ यद्य शान्तयेऽपि न तस्य तत् ।

कपायाश्च हितास्तस्य मधुरा एव केवलम् ॥ १२ ॥

कफमारुतसंसृष्टमसाध्यमुभयायनम् ।

अग्नयः प्रातिलोम्यत्वादभावादौषधस्य च ॥ १३ ॥

न हि संशोधनं किञ्चिदस्वस्य प्रतिलोमगम् ।

शोभनं प्रतिलोमं च रक्तपित्ते भिषग् जितम् ॥ १४ ॥

एवमेवौषधमन सर्वतो नास्य विद्यते ।

संसृष्टेषु हि दीपेषु सर्वजिह्वमनं हितम् ॥ १५ ॥

तत्र दीपानुगमनं सिरास्त्र इव सुधयेत् ।

उपद्रवांश्च विकृतिज्ञानत-

स्तेषु चार्थिदम् ॥ १६ ॥

आशुकारी यतः कासस्तुनेवातः प्रवृत्तति ।

पञ्च कासाः स्मृता वातपित्त श्लेष्मर्चतत्रयैः ॥ १७ ॥

अथायोपेक्षिताः सर्वे बलिनयोत्तरोत्तरम् ।

तेषां भविष्यां रूपं कण्ठे कूण्डरनेषकः ॥ १८ ॥

कासहृद्वा भवेच्छासः पूर्वैर्वा दोषकोपनैः ।

आमातिसारवमधुविषपाण्डुज्वरैरपि ॥ १ ॥

रजोधूमानिलैर्मन्त्रघातादतिहिमाम्बुना ।

सुद्रकस्तमकम्बुनी महानूर्ध्वं च पञ्चमः ॥ २ ॥

कफोपहृद्गमनः पवनो विश्वगास्थितः ।

प्राणोदकाद्यवाहीनि दुष्टः स्रोतांसि दूषयन् ॥ ३ ॥

उरःस्थः कुरुते श्वासमामाशयसमुद्भवम् ।

प्राण्युपं तस्य हृत्पाश्वं शूलं प्राणविलोमता ॥ ४ ॥

आनाहः शङ्खमेदं तत्रायासातिभोजनैः ।

प्रेरितः प्रेरयेत् सुद्रं स्वयं संशमनं भरतु ॥ ५ ॥

प्रतिलोमं सिद्धं गच्छन्नुदीर्य पवनः कफम् ।

परिगृह्य शिरोऽग्नीषमुरः पाश्र्वं च पीडयन् ॥ ६ ॥

कासं घुर्घुरकं मोहमरुचिं पीनसं तृणम् ।

करोति तोत्रवेगं च श्वासं प्राणोपतापिनम् ॥ ७ ॥

प्रताम्येत् तस्य वेगेन निष्ठूतांस्ते चक्षुः सुखी ।

क्वाच्छ्वायानः श्वसिति निषणः स्वास्थ्यमुच्छति ॥ ८ ॥

उच्छ्रिताक्षो ललाटेन स्त्रियते भ्रंशमार्त्तिमान् ।

विश्रुक्कास्यो मुहुः श्वासी काहृत्युष्णं सवेपथुः ॥ ९ ॥

मेघाम्बुगीतप्राग्वातैः श्लेष्मैश्च विचर्षते ।

स याप्यस्तमकः साध्यो नवो वा बलिनो भवेत् ॥ १० ॥

ज्वरमूर्च्छायुतः शीतैः श्वाभ्येत् प्रतमकस्तु सः ।

हिवाच्छ्वसिति विच्छिन्नं मन्त्रच्छेदरजादितः ॥ ११ ॥

सस्वेदमूर्च्छः सानाद्यो बस्तिदाहनिरोधवान् ।

अधोदृग्विपुताक्षश्च भुज्जन् रक्तैकलोचनः ॥ १२ ॥

शुक्तायः प्रलपन् दीनो नटच्छाया विचेतनः ।
 महता महता दीनो नाटेन भ्रमिति क्रधन् ॥ १३ ॥
 सह्यमानः संरब्धो मत्तर्पभ इवानिशम् ।
 प्रनटज्ञानविशानो विभ्रान्तनयनाननः ॥ १४ ॥
 वक्षः समाक्षिपन् वहमूषयर्चा विशीर्णवाक् ।
 शुष्ककण्ठो मुहुर्मुद्यन् कर्णगृहगिरोऽतिरुक् ॥ १५ ॥
 दीर्घमूर्धं खसित्यूर्ध्वं च प्रत्याहरत्यधः ।
 स्नेषाहतमुखोऽस्तीताः क्रुद्धगन्धवहार्दितः ॥ १६ ॥
 ऊर्ध्वं दृष्ट्वा घृणते भ्रान्तमक्षिणी परितः क्षिपन् ।
 मर्भसु क्षिद्यमानेषु परिदेवी निरुद्धवाक् ॥ १७ ॥
 एते सिध्ये युरध्यक्ता व्यक्ताः प्राणहरा ध्रुवम् ।
 श्वासैकहेतुप्राग्रूपसंख्याप्रकृतिसंश्रयाः ॥ १८ ॥
 हिंसा भक्तोद्धवा क्षुद्रा यमना महतीति च ।
 गम्भीरा च महत् तत्र त्वरया युक्तिमेवितैः ॥ १९ ॥
 रुक्षतीक्ष्णशरासोऽक्षौ रवपानैः प्रपीडितः ।
 करोति हिंसांमंजुर्जा सन्दग्ध्या क्षवानुगाम् ॥ २० ॥
 शमं साक्षात्प्रापेनेन या प्रयाति च माऽवजा ।
 प्रायामात् वपनः क्षुद्रः क्षुद्रां हिंसां प्रवर्त्तयेत् ॥ २१ ॥
 क्षत्रमूलप्रविष्टतामप्यवेगां मृदु च सा ।
 हृदिमायाभ्यतो याति भुक्तमात्रे च मार्दवम् ॥ २२ ॥
 चिरेण यमनैर्वैराग्ये या प्रवर्त्तते ।
 परिणामांशुते हृदि परिणामे च गच्छति ॥ २३ ॥
 कम्पयन्ती गिरी ग्रीवामाधातम्यातिदृष्टतः ।
 प्रसाप्यत्यतीमारनेत्रविष्णुतज्जुभिः ॥ २४ ॥

यमला वेगिनी हिधा परिणामवती च सा ।
 स्तब्धभ्रूगङ्गयुग्मस्य सास्त्रविप्रुतचक्षुषः ॥२५॥
 स्तब्धयन्ती तनुं वाचं स्मृतिं सत्रां च मुष्णती ।
 रुन्धती मार्गमन्त्रस्य कुर्वती मन्मथहृन्म ॥ २६ ॥
 पृष्ठतो नमन शोध महाहिधा प्रवर्त्तते ।
 महामूला महाशब्दा महावेगा महाबला ॥२७॥
 पक्षाग्रयादा नाभेर्वा पूर्ववद्या प्रवर्त्तते ।
 तद्रूपा सा सुहृः कुर्याज्जृम्भामङ्गप्रसारणम् ॥२८॥
 गभीरेणानुनादेन गभीरा तासु सन्धयेत् ।
 प्राये हे वर्जयेदस्ये सर्वसिद्धां च वेगिनीम् ॥२९॥
 सर्वाय सञ्चितामस्य स्थिरस्य व्याधयिनः ।
 व्याधिभिः क्षीणदहस्यं भक्तच्छेदघतस्य वा ॥३०॥
 सर्वेऽपि रोगा नाशाय न त्वेव शीघ्रकारिणः ।
 हिधाश्वासौ यथा तौ हि मृत्युकाले कृतास्तथौ ॥३१॥

पञ्चमीऽध्यायः ।

अथातो राजयक्षादिनिदान व्याख्यास्यामः ।
 अनेकरीगानुगतो बहुरोगपुरोगमः ।
 राजयक्षा घयः शीघ्रो रोगराडिति च स्मृतः ॥ १ ॥

नक्षत्राणां दिजानां च राज्ञोऽभूयंदयं पुरा ।
 यश्च राजा च यक्ष्मा च राजयक्ष्मा ततो मतः ॥ २ ॥
 देहोपध्वयकृतेः चयस्तत्तन्मवाश्च सः ।
 रसादिशोषणाच्छीपो रोगराट् तेषु राजनात् ॥ ३ ॥
 साहसं वेगसंरोधः शुक्रौजः स्त्री हसहयः ।
 भक्षपानविधित्यागयत्वारस्तस्य हितवः ॥ ४ ॥
 तैरुदीर्षोऽनिलः पित्तं कफं चोदीर्य सर्वतः ।
 शरीरसन्धोनाविज्ञं तान् सिराश्च प्रपीडयन् ॥ ५ ॥
 मुखानि स्नोतसां रुद्धा तथैवातिविहृत्य च ।
 सर्पब्रूहमधस्तिर्यग्यथास्त्रं जनयेद्दधान् ॥ ६ ॥
 रूपं भविष्यतस्यास्य प्रतिश्रयायो भूयं चवः ।
 प्रसेको मुखमाधुर्यं सदनं वक्रिदेहयोः ॥ ७ ॥
 म्याल्पमवापानादौ शुभावप्यशुचौक्षणम् ।
 मक्षिकादणुकेशादिपातः प्रायोऽद्यपानयोः ॥ ८ ॥
 हस्तासङ्खर्दिरुचिरश्रुतोऽपि बलक्षयः ।
 पाण्योरवेक्षार्पादाभ्यंगोकोऽस्थोरतिशक्तता ॥ ९ ॥
 वायोः प्रमाणजिज्ञासा काये वैभक्त्यदर्शनम् ।
 स्त्रीमद्यमांप्रियता दृणित्वं ब्रूहंशुक्लनम् ॥ १० ॥
 नयकेशातिवह्नियं स्वप्ने चाभिभवो भवेत् ।
 पतद्रक्तकलामाहाकपित्तापदपक्षिभिः ॥ ११ ॥
 केशान्धितुमभ्रमाद्विरागौ समधिरोक्षणम् ।
 शून्यानां ग्रामदेशानां दर्शनं शुच्यतोऽभ्रमः ॥ १२ ॥
 लोतिर्गिरीणां पतता ज्वनता च महीरुहाम् ।
 पीनसग्नासक्तमाऽसमूर्द्धमरुजोऽरुचिः ॥ १३ ॥

ऊर्ध्वविह्वंशसंशोषावधृच्छर्दिष्य कोष्ठगे ।
 तिथ्येक्ष्ये पार्श्वरुग्दोषे सन्धिगे भवति ज्वरः ॥ १४ ॥
 रूपाख्येकादशैतानि जायन्ते राजयस्त्रिणः ।
 तेषामुपद्रवान् विद्यात्कण्ठोर्ध्वंसमुरोहजम् ॥ १५ ॥
 जृम्भाङ्गमर्दनिष्ठोववज्जिसाटाख्यपूतिताः ।
 तत्र ताताच्छिरः पार्श्वशूलमंसाङ्गमर्दनम् ॥ १६ ॥
 कण्ठोर्ध्वंसः स्वरभ्रंशः पित्तात्पादांसपाणिषु ।
 दाहोऽतिसारोऽसृक्च्छर्दिर्मुखगन्धो ज्वरो मदः ॥ १७ ॥
 कफादरोषकच्छर्दिः कासो मूर्धाङ्गमौरवम् ।
 प्रसेकः पीनसः श्वासः च्वरसादोऽल्पवज्जिता ॥ १८ ॥
 दोषैर्मन्दानलत्वेन सौप्रलीपैः कफोत्प्लवैः ।
 स्त्रीतोमुखेषु रुहेषु धातून्मस्रत्पकेषु च ॥ १९ ॥
 विदह्यमानः स्वस्थाने रसस्तांस्तानुपद्रवान् ।
 कुर्यादगच्छन्मांसादीनसृक् चोर्ध्वं प्रधावति ॥ २० ॥
 पच्यते कोष्ठ एषाचमन्नमज्जैव चाऽस्य यत् ।
 प्रायोऽस्मान्मलतां यात नैवार्त्तं धातुपुष्टये ॥ २१ ॥
 रसोऽप्यस्य न रक्ताय मांसाय कृत एव तु ।
 उपस्तब्धः स शक्नोता केवलं वर्त्तते चयी ॥ २२ ॥
 लिङ्गेष्वल्पेष्वपि चीर्णं व्याध्नीषधवलाचमम् ।
 वर्जयेत् साधयेदेव सर्वेष्वपि ततोऽन्यथा ॥ २३ ॥
 दोषैर्बन्धैः समस्तैश्च चयात् षष्ठ्य मेदसः ।
 स्वरमेदो भवेत् तत्र चामो रुचश्चलः स्वरः ॥ २४ ॥
 शूकपूर्णाभकण्ठत्वं स्निग्धोष्णीपशयोऽनिलात् ।
 पित्तात्तालुगले दाहः शोष उक्तावसूयनम् ॥ २५ ॥

क्षिप्तमन्त्रिव कफात्कण्ठं मन्दः खुरखुरायने ।

स्वरो विवहः सर्वेणु सर्वसिद्धः घयात्कपेत् ॥ २६ ॥

धूमायतीव चात्यर्थं मैदसा स्नेहसत्त्वयः ।

कृच्छ्रमध्याधरयाव सर्वरन्त्य च वर्जयेत् ॥ २७ ॥

परोचको भवेदोषैर्जिह्वाहृदयसंग्रयैः ।

सन्निपातेन मनसः सन्तापेन च पञ्चमः ॥ २८ ॥

कषायतिक्तमधुरं वातादिषु मुखं क्रमात् ।

सर्वोत्थे चिरसंशोकक्रोधादिषु यथामनम् ॥ २९ ॥

छर्दिदोषैः पृथक् सर्वेर्दिष्टैरर्थैश्च पञ्चमी ।

उदानो विहृतो दोषान् सर्वानप्यूष्वभस्यति ॥ ३० ॥

तास्तृक्ते शास्त्रनावस्थापनेकानुचर्योऽयगाः ।

नाभिपृष्ठं हजन् वायुः पार्श्वे चाक्षारमुत्क्षिपेत् ॥ ३१ ॥

ततो विह्वलमन्पासं कषायं केनित्त वदेत् ।

गन्धोद्धारयुतं क्षणमच्छं कृच्छ्रेण वेगवान् ॥ ३२ ॥

कासास्त्रयापह्नूष्वस्वरपीडाकृमाम्बितः ।

पित्तात् चारीदकनिर्भं धूमं हरितपीतकम् ॥ ३३ ॥

सास्रगन्धं कटूषं च दृष्ट्वा च्छांतापदाहवत् ।

कफात् स्निग्धं घनं गीतं त्रेफलतनुगवापितम् ॥ ३४ ॥

मधुरं लवणं भूरि प्रयत्नं शोमहर्षणम् ।

मुखग्रययुमाभ्युत्थतन्द्राद्विषासकासवत् ॥ ३५ ॥

सर्वसिद्धा ममैः सर्वैरिष्टोक्ता या च तां त्यजेत् ।

पूत्यमध्याशुचिदिट्टयनयवणादिभिः ॥ ३६ ॥

तप्ते चित्ते हृदि क्लृप्ते च्छर्दिर्दिष्टार्थयोगजा ।

वातादीनेष विमृशेत् क्षमिदृष्ट्यामदोदृष्टे ॥ ३७ ॥

शूलवेपथुहृत्तासैर्विशेषात् कृमिजां वदेत् ।
 कृमिहृद्गोलिङ्गैश्च स्मृताः पञ्च तु हृद्गदाः ॥ ३८ ॥
 तेषां गुल्मनिदानोक्तैः समुत्थानैश्च सम्भवः ।
 वातेन शून्यतेऽत्यर्थं तु द्यते स्फुटतीव च ॥ ३९ ॥
 भिद्यते शून्यति स्तब्धं हृदयं शून्यता द्रवः ।
 अकस्माद्दीनता शोको भयं शब्दासहिष्णुता ॥ ४० ॥
 वेपथुर्वेष्टनं मोहः खासरोधोऽल्पनिद्रता ।
 पित्तात्तृष्णा भ्रमो मूर्च्छा दाहः स्वेदोऽग्निकः क्लमः ॥ ४१ ॥
 छर्दनं चान्द्रपित्तस्य धूमकः पीतताञ्ज्वरः ।
 श्लेष्मणा हृदयं स्तब्धं भारिकं साश्रमगर्भवत् ॥ ४२ ॥
 कामाग्निसादनिष्ठोवनिद्रालस्यारुचिञ्जराः ।
 सर्वलिङ्गस्त्रिभिर्दोषैः कृमिभिः श्यावनेचता ॥ ४३ ॥
 तमः प्रवेगो हृत्तासः शोषः कण्डूकफस्रुतिः ।
 हृदयं प्रतप्तं चात्र क्लकचेनेव दार्यते ॥ ४४ ॥
 चिकित्सेदामय घोरं तं शीघ्रं शीघ्रकारिणम् ।
 वातात्पित्तात्कफात्तृष्णा सन्निपाताद्द्रसचयात् ॥ ४५ ॥
 पष्ठो स्यादुपसर्गाश्च वातपित्ते तु कारणम् ।
 सर्वासु तत्प्रकोपो हि सौम्यधातुप्रशीयणात् ॥ ४६ ॥
 सर्वदेहभ्रमोत्कम्पतापट्टदाहमोहकृत् ।
 जिह्वामूलगनक्लोमतालुतोयवहाः सिराः ॥ ४७ ॥
 संगोष्ठ्यं छण्डा जायन्ते तासां सामान्यनघणम् ।
 मुखगोपी जलादतिरवहेयः स्वरधयः ॥ ४८ ॥
 कण्ठोष्ठजिह्वाकार्कश्यं जिह्वानिष्क्रमणं क्लमः ।
 प्रनापयित्तविभ्रंशमृद्ध्यहीतास्तृष्याऽऽमयाः ॥ ४९ ॥

मारुतात् क्षामता दैन्यं शङ्केतोदः शिरोश्चमः ।
 गन्धाक्षानाम्बुवरस्यश्रुतिनिद्राबलक्षयाः ॥ ५० ॥
 शीताम्बुपानाद् दृढिह पित्ताम्बुच्छास्यतिक्तता ।
 रक्तेक्षणत्वं प्रततं शोषो दग्धोऽतिधूमकः ॥ ५१ ॥
 कफो रुषहि कुपितस्त्रोयवाहिषु मारुतम् ।
 स्त्रोतःसु स कफस्तेन पङ्कवच्छोष्यते ततः ॥ ५२ ॥
 शूकैरिवाक्षितः कण्डो निद्रा मधुरवक्तता ।
 आधानं शिरसो जाघ्रं सौमित्यच्छर्द्यागीक्षकाः ॥ ५३ ॥
 आलस्यमविपाकस्य सर्वैः स्थात् सर्वलक्षणा ।
 आमोद्भवा च भक्तस्य सरोधादातपित्तजा ॥ ५४ ॥
 उष्णक्तास्यस्य सदृसा शीताम्बो भक्ततन्तृपम् ।
 जघ्ना रुद्धो गतः कोष्ठं यां कुर्यात् पित्तजैव सा ॥ ५५ ॥
 या च पानातिपानोत्था तोक्ष्णान्नेः खेदजा च या ।
 सिग्धगुर्वक्षलवणभोजनेन कफोद्भवा ॥ ५६ ॥
 तृष्णा रसचयोक्तेन लक्षणेन क्षयात्मिका ।
 शोषमोहव्वराद्यन्वदीर्घरागोपसर्भतः ।
 या तृष्णा जायते तीव्रा सोपसर्गात्मिका स्मृता ॥ ५७ ॥

पष्ठोऽध्यायः ।

—:::—

अथातो मदात्म्यनिदानं व्याख्यास्यामः ।

तीक्ष्णोऽप्यरुचस्त्वान्नं व्यवाय्याशुकरं लघु ।
 विकाशि विशदं मद्यमोजसोऽध्मादिपर्ययः ॥ १ ॥
 तीक्ष्णादयो विषेऽप्युक्ताश्चित्तोपप्लाविनो गुणाः ।
 जौवितान्ताय जायन्ते विषे तूत्कर्षहृत्तितः ॥ २ ॥
 तीक्ष्णादिभिर्गुणैर्मद्यं मन्दादीनोजसो गुणान् ।
 दशभिर्दश संचोभ्य चेती नयति विक्रियाम् ॥ ३ ॥
 आद्ये मदे द्वितीये स प्रमादायतने स्थितः ।
 दुर्धिकल्पहतो मूढः सुखमित्यधिसुच्यते ॥ ४ ॥
 मध्यमोत्तमयोः सन्धिं प्राप्य राजसतामसः ।
 निरद्भुगइव व्यालो न किञ्चिन्नाचरेज्जडः ॥ ५ ॥
 इयं भूमिरवद्यानां दीःशीलस्येदमास्पदम् ।
 एकोऽयं बहुमार्गाया दुर्गतेर्देशिकः परम् ॥ ६ ॥
 निषेष्टः शववच्छेते तृतीये तु मदे स्थितः ।
 मरणादपि प्रापाज्जा गतः पापतरां दशाम् ॥ ७ ॥
 धर्माधर्मसुखं दुःखमर्थानर्थं हिताहितम् ।
 यदासक्तो न जानाति कथं तच्छीलयेद्बुधः ॥ ८ ॥
 मद्ये मोहो भयं शोकः क्रोधो मृत्युश्च संश्रिताः ।
 सोन्मादमदमूर्च्छायाः सापस्मारापतानकाः ॥ ९ ॥
 यत्रैकः स्मृतिविभ्रंशस्तत्र सर्वमसाधु यत् ।
 अयुक्तियुक्तमद्यं हि व्याधये मरणाय वा ॥ १० ॥
 मद्यं त्रिवर्गधीधैर्यनज्जादेरपि नाशनम् ।
 नातिमाद्यन्ति बनिनः कृताहारा महागनाः ॥ ११ ॥
 स्निग्धाः सत्वययोर्युक्ता मद्यनित्यास्तदन्वयाः ।
 मेदःकफाधिका मन्दावातपित्ता दृढाग्नयः ॥ १२ ॥

विपर्ययेऽतिमाद्यन्ति विषय्याः कुपिताश्च ये ।
 मद्येन चास्त्ररूपेण साजीर्णं बहु नाति च ॥ १३ ॥
 दातात् पित्तात् कफात् सर्वैश्चत्वारः स्युर्मंदरत्नयाः ।
 सर्वेऽपि सर्वैर्जायन्ते व्यपदेशस्तु भूयसा ॥ १४ ॥
 सामान्यं लक्षणं तेषां प्रमोहो हृदयव्यथा ।
 विह्वलेदः प्रतप्तं तृष्णा सौम्याग्नेयो ज्वरोऽसृचिः ॥ १५ ॥
 धिरःपार्श्वस्थिद्वत्कम्पो मर्शभेदस्त्रिकण्डः ।
 उरोविषमशक्तिमिरं कासः श्वासः प्रलागरः ॥ १६ ॥
 स्वेदोऽतिमात्रं विष्टम्भः श्वययुचितविस्त्रमः ।
 प्रलापच्छर्दिहृक् क्षेपो भ्रमो दुःस्वप्नदर्शनम् ॥ १७ ॥
 विश्रियाज्जागरश्वासकम्पमूर्ध्वं रजोऽनिसात् ।
 स्वप्ने भ्रमत्युत्पतति प्रेतैश्च सह भाषते ॥ १८ ॥
 पित्ताद्वाहज्वरस्त्रेदमोहातीसारदृष्टभ्रमाः ।
 देहो हरितहारिद्रो रक्तनेत्रकपोलता ॥ १९ ॥
 श्लेष्मणश्छर्दिद्विज्ञासनिद्रोदर्हाङ्गगौरवम् ।
 सर्वज्ञे सर्वलिङ्गत्वं मुक्ता मदां विवेक्षु यः ॥ २० ॥
 सहसाऽनुचितं चान्यत् तस्य ध्वंसकविचयो ।
 भवेतां मारुतात् कष्टो दुर्बलस्य विशेषतः ॥ २१ ॥
 ध्वंसके श्लेष्मनिष्ठौघः कण्ठशोषोऽतिनिद्रता ।
 गद्गामहृत्वं तन्दा च विक्षयेऽहृशिरोऽतिरुक् ॥ २२ ॥
 दृक्कण्ठरोगः संमोहः कासस्तृणावमिर्ज्वरः ।
 निहृषो गन्धु मद्येभ्यो जितात्मा बुद्धिपूर्वकत् ॥ २३ ॥
 विकारैः स्पृश्यते जातु न स गारीरमानसैः ।
 रजोमोहादिताद्वारपरस्य भ्युन्नयो गदाः ॥ २४ ॥

रसासृक्चेतनावाहिस्त्रोतीरोधसमुद्भवाः ।

मटमूर्च्छासन्धासा यथोत्तरबलीनराः ॥ २५ ॥

मदोऽच दीर्घैः सर्वैश्च रक्तमद्यधिपैरपि ।

सक्तानलद्रुताभापखलः खलितचेष्टितः ॥ २६ ॥

रुचश्यावारुणतनुर्मदे वातीद्भवे भवेत् ।

पित्तेन क्रोधनी रक्तपीताभः कलहप्रियः ॥ २७ ॥

स्वल्पासम्बद्धवाक् पाण्डुः कफादयानपरोऽनसः ।

सर्वाङ्गा सन्निपातेन रक्तात् स्तब्धाङ्गदृष्टिता ॥ २८ ॥

पित्तलिङ्गश्च मद्येन विक्षतेहाम्बराङ्गता ।

विषे कम्पोऽतिनिद्रा च सर्वेभ्योऽभ्यधिकस्तु सः ॥ २९ ॥

लक्षयेन्नचणोत्कर्षाद्वातादीन् शोणितादियु ।

अरुणं कृष्णनीलं वा खम्पशयन् प्रविशेत्तमः ॥ ३० ॥

शोथ च प्रतिबुध्येत हृत्पीडा वेपथुर्भ्रमः ।

कार्श्यं श्यावारुणा छाया मूर्च्छाये मासतात्मके ॥ ३१ ॥

पित्तेन रक्तं पीतं वा नभः पश्यन् विशेत्तमः ।

विबुध्येत च सस्वेदो दाहलट्तापपीडितः ॥ ३२ ॥

भिक्षविष्नीलपीताभो रक्तपीताकुलेक्षणः ।

कफेन मेघसङ्काशं पश्यन्नाकाशमाविशेत् ॥ ३३ ॥

तमयिराश्वं बुध्येत सङ्कल्पासः प्रमेकवान् ।

गुरुभिः स्तिमितैरङ्गै रार्द्रैश्चर्मावनद्धवत् ॥ ३४ ॥

सर्वाकृतिस्तिभिर्दोषैरपसार इवापरः ।

पातयन्त्याश्च निचेष्टं विना बीभक्षचेष्टितैः ॥ ३५ ॥

टोपेषु मटमूर्च्छायाः कृतवेगेषु देहिनाम् ।

स्वर्गमेवोपशाम्यन्ति मग्नासो नोपधैर्विना ॥ ३६ ॥

वाग्देहमनसां चेटामाक्षिप्यातिवला मनाः ।
 सद्यसां सञ्चिपतिताः प्राणायतनसयथा ॥ ३७ ॥
 कुर्वन्ति तेन पुरुषः काष्ठभूतो मृतोपमः ।
 म्रियेत शीघ्रं शीघ्रं चेच्चिकित्सा न प्रयुज्यते ॥ ३८ ॥
 अगाधे प्रादुर्बहुने सन्निधौ इवातटे ।
 सद्यसां विनिमज्जन्त नरमाशु निवर्त्तयेत् ॥ ३९ ॥
 मद्मानरोपतोषप्रभृतिभिररिभिर्निजैः परिष्वङ्गः ।
 युक्तायुक्तं च मम युद्धियुक्तेन मयेन ॥ ४० ॥
 बलकान्मदेगसाज्जप्रकृतिमुद्धायामयवयासि ।
 प्रविभज्य तदनुरूपं यदि पिबति ततः पिबत्यमृतम् ॥ ४१ ॥

—*—

सप्तमोऽध्यायः ।

अथार्थसा निदानं व्याख्यास्यामः ।

अरिवप्राणिभो मासकीनका विग्रसन्ति यत् ।
 अर्गामि तन्मादुष्यन्ते गुदमार्गनिरोधतः ॥ १ ॥
 हांपामुद्रासमेटानि कन्दूष्य विविधाकृतीन् ।
 मासाद्गुरानपानादो दुर्बलवर्गामि तान् जगुः ॥ २ ॥
 मद्जन्मोत्तरोत्थानभेटाद् द्वेधा समागतः ।
 शुक्लस्माद्विविधेदाश्च शुद्धमूलान्तरमयः ॥ ३ ॥
 पृथ्वापञ्चाद्रुन्मस्त्यिस्तिस्रोऽध्यर्द्धाद्गुना श्रिताः ।
 वना प्रवादिषो तासांमन्तर्गन्धे विमर्जनी ॥ ४ ॥

बाह्या संवरणी तस्या गुदीष्ठो बहिरङ्गुली ।
 यवाध्यर्धमात्रेण रोमाण्यत्र ततः परम् ॥ ५ ॥
 तत्र हेतुः सहोत्थानां वलीबीजीपतमता ।
 अर्शसां बीजतप्तिसु मातापित्रपचारतः ॥ ६ ॥
 दैवाच्च ताभ्यां कोपो हि सन्निपातस्य नान्यतः ।
 असाध्यान्धोषमाख्याताः सर्वे रोगाः कुलीङ्गवाः ॥ ७ ॥
 सहजानि विशेषेण रुचदुर्दर्शनानि च ।
 अन्तर्मुखानि पाण्डूनि दारुणोपद्रवाणि च ॥ ८ ॥
 षोढान्यानि पृथग्दोषससर्गनिचयासूतः ।
 शुष्काणि वातश्लेष्मभ्यामाद्राणि त्वस्रपित्ततः ॥ ९ ॥
 दोषप्रकोपहेतुस्तु प्रागुक्तस्तेन सादिते ।
 अग्नौ मलेऽतिनिश्चिते पुनश्चातिव्यवायतः ॥ १० ॥
 यानसहोभविषमकठिनोत्कटकासनात् ।
 वस्तिनेत्राश्रमलोष्टोर्वीतलचैलादिघटनात् ॥ ११ ॥
 भृशं शीताम्बुसंस्पर्शात् प्रततातिप्रवाहणात् ।
 वातमूत्रश्लेष्मधारणात्तदुदौरणात् ॥ १२ ॥
 ज्वरगुल्मातिसाराभयहणोद्योफपाण्डुभिः ।
 कर्शनादिपमाभ्यश्च चेष्टाभ्यो योषिता पुनः ॥ १३ ॥
 आमगर्भप्रपतनाद्गर्भहृदिप्रपीडनात् ।
 श्लेष्मैचापरैर्वायुरपानः क्षुपितां मनम ॥ १४ ॥
 पायोर्वलीपु गन्धत्ते ताम्बुभिण्यणमूर्त्तिषु ।
 जायन्तेऽर्शांसि तत्पूर्वनिचयं मन्दवाहता ॥ १५ ॥
 पिष्टम्भः सक्थिमदन पिण्डकोष्ठेष्टनं भ्रमः ।
 सादोऽङ्गे नेत्रयोः शोफः श्लेष्मोऽथवा यक्षः ॥ १६ ॥

मांसतः प्रचुरी मूठः प्रायो नाभिरधयरन् ।
 सहक् सपरिकर्तस्य कृच्छ्राग्निर्गच्छति भवनम् ॥ १७ ॥
 अन्वकृत्तनमाटोपः चामतोहारभूगिता ।
 प्रभृतं मूत्रमन्या पिट् अदावैधूमकोऽन्तकः ॥ १८ ॥
 शिरःपृष्ठोरर्मा शूलमानस्य भिन्नवर्णता ।
 तथेन्द्रियाणां दीर्घन्धं क्रीडो दुःखोपचारता ॥ १९ ॥
 आयदायहणीक्षीमयागदुःखोदरेषु च ।
 एतान्येव विवर्द्धन्ते जातेषु हतनामसु ॥ २० ॥
 निवर्तमानोऽपानो हि तैरधीमार्गरीधतः ।
 चीभयन्ननिमानन्यान् सर्वेन्द्रियगरीरगान् ॥ २१ ॥
 तथा मूत्रगच्छतिस्तफान् धातूँश्च सागयान् ।
 भृष्टात्वग्निं ततः सर्वो भवति प्रायशोऽर्गसः ॥ २२ ॥
 लगो भृगं हतीत्साहो दीनः चामोऽतिनिष्प्रभः ।
 असारी विगतच्छाया जस्तुजुष्ट इव द्रुमः ॥ २३ ॥
 कृत्स्नैरुपद्रवेर्गस्तो यथोक्तेष्वेवैषोऽहनेः ।
 तथा कासपिपासास्त्वैरम्यज्ञासपीनसैः ॥ २४ ॥
 क्षमाद्रभङ्गतमद्युचदद्युश्वयद्युल्वरैः ।
 क्लैव्यवाधिर्यैर्मिथ्यशर्कराश्रमरिपीडितः ॥ २५ ॥
 काम्भिवन्मरो ध्यायन्नुदुःखीवन्नरोचकी ।
 मधेपदीम्यद्वन्नाभिपायुवहणशूनवान् ॥ २६ ॥
 गुद्रेण मूत्रतापिच्छां पुन्याकीदृकसन्निभाम् ।
 विषदमुक्तं शुष्कार्द्रं पक्कामं चान्तरान्तरा ॥ २७ ॥
 पाण्डुपीतं हरिद्रक्तं पिच्छिसं चोपवेश्यते ।
 गुदाङ्गुरा बहनिस्ताः शुष्कायिमिषिमान्विताः ॥ २८ ॥

स्नानाः श्यावारुणाःस्तब्धा विपमाः परुषाः खराः ।
 मिथो विसदृशा वक्रास्तीक्ष्णा विस्फटिताननाः ॥ २८ ॥
 दिम्बीकर्कभूखर्जूरकार्पासीफलसन्निभाः ।
 केचित्कटम्बपुष्पाभाः केचित्तिढार्धकोपमाः ॥ ३० ॥
 शिरः पार्श्वसकलरूपशृङ्गणाभ्यधिकव्यथाः ।
 क्षययूक्षारविष्ट भक्षद्वयहारोचकप्रदाः ॥ ३१ ॥
 कासश्वासाग्निवैषम्यकर्णनादभ्रभावहाः ।
 तैरास्ती ग्रथितं स्तोकं मगध्दसप्रदाहिकम् ॥ ३२ ॥
 रुक्फेनपिच्छानुगत विबद्धमुपवेश्यते ।
 कृष्णत्वङ्नखविश्रम्भनेत्रवक्षस्य जायते ॥ ३३ ॥
 गुल्मग्रीहीदराष्टीलासम्भवस्तत एव च ।
 पित्तोत्तरा नीलमुखा रक्तपीतासितप्रभाः ॥ ३४ ॥
 तन्वस्रस्राविणो विभ्रास्तनवी मृदवः क्षयाः ।
 शकजिह्वायकतृत्वण्डजलीकायक्षमश्रिभाः ॥ ३५ ॥
 दाहपाकज्वरस्नेहलक्ष्मूर्च्छारुचिमोहदाः ।
 मोषाणो हृदनीलोपपीतरक्तामवर्चसः ॥ ३६ ॥
 यवमध्या हरितपीतहारिद्रत्वङ्नपादयः ।
 श्रेष्ठास्त्वणा महानूना घना मन्दरुजाः सिताः ॥ ३७ ॥
 उच्छान्नीपचिताः सिन्धाः स्तब्धप्रसक्तगुरुस्थिराः ।
 पिच्छिलानाः स्निग्धाः अक्षणाः कण्डूद्व्याः स्वर्गनप्रियाः ३८
 करोरपनमाख्याभास्तयागोस्तनमश्रिभाः ।
 वक्ष्यमानाहिनः पायुवस्मिनाभिविकर्त्तिनः ॥ ३९ ॥
 भकामगामद्वलासपथेर्काद्विपीनमाः ।
 नष्टलक्ष्मिनीनः श्रमिन्निरेज्य कारिणः ॥ ४० ॥

कैव्याग्निमाद्वैवच्छर्दिरामप्रायविकारदाः ।

यसाभाः सकफप्राज्यपुरीषाः सप्रवाहिकाः ॥ ४१ ॥

न म्रवन्ति न भिद्यन्ते पाण्डुस्त्रिग्वत्त्वगादयः ।

ससृष्टलिङ्गाः संसर्गात् निचयात्सर्वनक्षत्राः ॥ ४२ ॥

रक्तोत्थणा गुदे कौलाः पित्ताकृतिसमन्विता ।

वटप्ररोहसदृशा गुच्छाविद्रुम सन्निभाः ॥ ४३ ॥

तेऽत्यर्थं दुष्टमुष्णं च गाढविट्प्रतिपीडिताः ।

म्रवन्ति सहसा रक्तं तस्य चातिप्रवृत्तितः ॥ ४४ ॥

भेकाभ. पीड्यते दु.सैः शोणितक्षयसम्भवैः ।

हीनवर्णवन्मोक्षाहो हतौजाः कलुषेन्द्रियः ॥ ४५ ॥

सुप्तकोट्टयजूर्णाहकरीरक्षणकादिभिः ।

रुचैः संप्राहिभिर्वायुः स्त्रम्याने कुपितो बली ॥ ४६ ॥

अधोवहानि श्रोतासि संख्याधः प्रशोषयन् ।

पूरीष वातविष्णुत्वसङ्गं कुर्वीत दारुणम् ॥ ४७ ॥

तेन तौत्रा रुजा कोष्ठपृष्ठद्वत्पार्श्वगा भवेत् ।

पाभानमुदरापेटो हृन्नाम परिकर्तनम् ॥ ४८ ॥

वस्यो च सुतरा गूल गण्डग्वययुसम्भवः ।

पवनम्योर्ध्वगामित्व ततश्चर्चरुचिज्वरा ॥ ४९ ॥

दृष्टीगण्डणीटोपमृचसङ्गप्रवाहिका ।

वाधिष्येतिमिरग्वासगिरोरक्षासपीनसाः ॥ ५० ॥

मनीषिकारस्तृणसूचितयुक्तोदरादयः ।

ते ते च यातजा रोगा जायन्ते भृगुदारुणाः ॥ ५१ ॥

दुर्नाशामितुदायते परमोऽयमुपद्रवः ।

वाताभिभूतकोष्ठानां तैर्विनापि स जायते ॥ ५२ ॥

सहजानि त्रिदोषाणि यानि चाभ्यन्तरे वली ।
 स्मितानि तान्यसाध्यानि याप्यन्तेऽग्निबलादिभिः ॥ ५३ ॥
 हृन्जानि द्वितीयायां वली यान्याश्रितानि च ।
 क्षुद्रसाध्यानि तान्याहुः परिसवत्सराणि च ॥ ५४ ॥
 बाह्यायां तु वली जातान्येकदोषोत्पन्नानि च ।
 अयांसि सुखसाध्यानि न चिरोत्पतितानि च ॥ ५५ ॥
 मेढ्रादिष्वपि वक्ष्यन्ते यथास्वम् नाभिजानि तु ।
 गण्डूपदास्यरूपाणि पिच्छिलानि मृदूनि च ॥ ५६ ॥
 ध्यानी गृहीत्वा श्लेष्माणं करोत्यर्शस्त्वचो वह्निः ।
 कौलोपमं स्थिरखरं चर्मकीलं तु तं विदुः ॥ ५७ ॥
 वातेन तोदः पारुष्यं पित्तादसितरक्तता ।
 श्लेष्मणा स्निग्धता तस्य ग्रथितत्वं सवर्णता ॥ ५८ ॥
 अर्शसां प्रथमे यत्नमाशु कुर्वीत बुद्धिमान् ।
 तान्यश्च द्विं गुदं बद्ध्वा कुर्युर्वर्षगुदोदरम् ॥ ५९ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

— { } —

अथातोऽतीसारग्रहणीरोगयोर्निदानं व्याख्यास्यामः ।
 दोषैर्व्यस्रैः समस्तैश्च भयाच्छोकाश्च यद्विधः ।
 अतीसारः स सुतरां जायतेऽत्वम्युपानतः ॥ १ ॥
 कृशशुक्लामिषासात्मप्रतिनपिष्टविरुटकैः ।
 मथरुचातिमात्रान्नैर्योभिः स्नेहविभ्रमात् ॥ २ ॥
 कृमिभ्यो वेगरोधाच्च तद्विधैः कुपितोऽनिलः ।
 विसृंसयत्वघोऽव्यातुं हत्वा तेनैव चाननम् ॥ ३ ॥

व्यापदानुगुणत्वीकृतं पुगीयं द्रवतां नयन् ।
 प्रकल्पतेऽतिसाराय नक्षत्रं तस्य भाविनः ॥ ४ ॥
 तोदो हृदगुदकोष्ठेषु गात्रसादो मलग्रहः ।
 आधानमविपाकश्च तत्र वातेन यिज्जलम् ॥ ५ ॥
 अपात्यं शब्दशून्याद्यं विवदमुपवेग्यते ।
 कृत्तं सफेनमच्छश्च यथितं वा सुदुष्पुङ्गुः ॥ ६ ॥
 तथा दग्धगुडाभास सपिच्छापारिकर्तिकम् ।
 शुक्लाभ्यो भ्रष्टपायुय हृष्टरोमा विनिष्टनन् ॥ ७ ॥
 पित्तेन पीतमसितं द्यारित गाहलप्रमम् ।
 सरक्तमतिदुर्गन्धं दृग्मूर्च्छांस्वेददाहवान् ॥ ८ ॥
 सशूलपायुमन्ताप पाकवान् श्लेष्मणा घनम् ।
 पिच्छिलं तन्तुमच्छेत स्निग्धमांसं कफान्वितम् ॥ ९ ॥
 अभीक्ष्णं शुक्लं दुर्गन्धं विवदमनुबद्धकम् ।
 निद्राक्षुरलसोऽवह्निडल्पाल्प सप्रवाहिकम् ॥ १० ॥
 सरोमश्चर्पः सीतूक्लेशो गुरुवस्तिगुदीदरः ।
 कृतिऽप्यलतसंघ्रय सयाका सर्वलक्षणः ॥ ११ ॥
 भयेन क्षोभिते चित्ते सपित्तो द्रावयेच्छकत् ।
 वायुस्ततोऽतिमार्थ्येत क्षिप्रमुष्णं द्रवं प्रवम् ॥ १२ ॥
 वातपित्तसम निद्रैराहृस्तद्वच्च शोक्तः ।
 अतीमारः समाधेन द्विधा सामो निरामकः ॥ १३ ॥
 साष्टद्विरस्रः तत्राद्ये गौरवाद्गुण मज्जति ।
 शूलदुर्गन्धमाटोपविष्टभार्तिप्रसेकिनः ॥ १४ ॥
 विपरीतो निरामसु कफार्थकोऽपि मज्जति ।
 अतीमारेषु यो नातिशयवान् ग्रहणीगदः ॥ १५ ॥

तस्य स्यादग्निविध्वंसकरैरत्यर्थसेवितैः ।
 साम शक्रविराम वा जीर्णे येनातिसार्यते ॥ १६ ॥
 सोऽतिसारोऽतिसरणादाशुकारौ स्वभावतः ।
 साम सान्नमजीर्णेऽन्ने जीर्णे पक्वं तु नैव वा ॥ १७ ॥
 अकस्माद्वा मुहुर्बद्धमकस्माच्छिथिलं मुहुः ।
 चिरकृदग्रहणीदोषः सञ्चयाञ्चोपवेशयेत् ॥ १८ ॥
 स चतुर्धा पृथग्दीपैः सन्निपाताच्च जायते ।
 प्राग्रूपं तस्य सदनं चिरात्पचनमग्न्यकः ॥ १९ ॥
 प्रसेको वक्त्रवैरस्यमरुचिस्तृट्कमो भ्रमः ।
 आनदोदरता हृदिः कर्णच्छेदोऽन्तर्गूजनम् ॥ २० ॥
 सामान्यं लक्षणं काश्यं धूमकस्तमको त्वरः ।
 मूर्च्छा शिरोरुग्निष्ठभः श्वयथुः करपादयोः ॥ २१ ॥
 तत्रानिसात्तासुशोषस्तिमिरं कर्णयोः स्वनः ।
 पार्श्वोरुवह्णयोवारुजाऽभीक्ष्णं विस्फुचिका ॥ २२ ॥
 रसेषु गृहिः सर्वेषु क्षुत्तृण्या परिकर्तिका ।
 जीर्णे जीर्यति चाध्मानं भुक्ते स्वास्थ्यं समश्रुते ॥ २३ ॥
 वातघ्नद्रोगगुल्मार्गः प्लीहपाण्डुत्वगद्वितः ।
 चिरादुःखं द्रव शुष्कं तन्वामं शब्दफेनयत् ॥ २४ ॥
 पुनः पुनः सृजेद्वचेः पायुरक्त्वासकासधान् ।
 पित्तेन नीलं पीताभ पीताभः सृजति द्रवम् ॥ २५ ॥
 पूत्यग्नौदारहृत्कण्ठदाहाराचिच्छर्द्दितः ।
 श्लेष्मणा पच्यते दुःखमन्नं हृदिरोचकः ॥ २६ ॥
 आम्योपदेहनिष्ठोवकासहृत्तासपीनसाः ।
 हृदयं मग्न्यते स्यान्मुदरं स्तिमितं गुरु ॥ २७ ॥

उद्वेगादौ दुष्टमधुरः भदनं स्वीयवर्धनम् ।
 भिक्षामश्लेषसंस्पृष्टगुरुवर्चः प्रवर्त्तनम् ॥ २८ ॥
 अक्षयस्यापि दीर्घायम् सर्वज्ञे सर्वसद्गुरः ।
 विभागेऽद्वय ये चोक्ता विद्यमानाश्चर्याऽनयः ॥ २९ ॥
 तेऽपि स्युर्यहणोदोषाः समन्तं व्यास्यज्जारणम् ।
 वातव्याध्यस्तरोकुष्ठमेहोदरभगन्दराः ।
 अर्गींसि ग्रहणोत्पट्टो महारोगोः सुदुस्ताराः ॥ ३० ॥

नवमोऽध्यायः ।

अथातो मूत्राघातनिदानं व्याख्यास्यामः ।
 यस्तिवस्तिगिरोमेदृक्कटोत्पणपायुरः ।
 एकमन्यमनाः प्रोक्ता गुदास्थिविवराश्रयाः ॥ १ ॥
 अधोमुखोऽपि वस्तिर्हि मूत्रयाहिमिरामुखैः ।
 पार्श्वेभ्यः पृथक् सृष्टैः स्यन्दमानैरनारतम् ॥ २ ॥
 यैस्तैरेव प्रविश्येनं दोषाः कुर्वन्ति विग्रतिम् ।
 मूत्राघातान् प्रमेहान् च लक्ष्णाग्नौममाश्रयान् ॥ ३ ॥
 यस्तिवद्वर्णमेदुरातिर्युक्तोऽप्यास्य मुहुर्मुष्टः ।
 मृषयेहान्ते लक्ष्णे पेक्षे पीतं मदाहकम् ॥ ४ ॥
 रक्तं वा ककरो यस्तिमेदुर्गोश्वशोऽश्वान् ।
 मपिच्छ मविद्यन्त्य सर्वैः सर्वात्मक मनैः ॥ ५ ॥
 यदा वायुर्मुखं वम्भेरान्तत्वं परिशोधयेत् ।
 मूत्रं मपिच मवर्षं रुद्धं या तदा प्रमाणम् ॥ ६ ॥

सञ्जायतेऽश्मरी घोरा पित्ताद्गोरिव रोचना ।
 श्लेष्माग्रया च सर्वा स्यादशास्याः पूर्वलक्षणम् ॥ ७ ॥
 वस्त्राधानं कृत्वा सन्नदोषेषु परितोऽतिरुक् ।
 भूवे च वस्तगन्धत्वं सूचकच्छं ज्वरोऽरुचिः ॥ ८ ॥
 सामान्यलिङ्गं रुद्धनाभिमेवनीवस्तिमूर्धसु ।
 विभीर्णधारं सूचं स्यात्तया मार्गनिरोधने ॥ ९ ॥
 तद्व्यापायात् सुखं मेहेदृच्छं गोमेदकोपमम् ।
 तत् संघाभात् क्षते सास्त्रमायासाक्षातिरुग्भवेत् ॥ १० ॥
 तत्र वातादभ्यास्यार्थं दन्तान् खादति वेपते ।
 मृद्नाति मेहनं नाभिं पीडयत्यनिशं क्षणम् ॥ ११ ॥
 सानिलं मुञ्चति शूलशुद्धिर्मेहति बिन्दुशः ।
 श्लेष्मा रुक्षाऽश्मरी श्लेष्मा व्याधिता कण्ठकौरिव ॥ १२ ॥
 पित्तेन दह्यते वस्तिः पथ्यमान इवोषवान् ।
 भङ्गातकास्त्रिसंस्थाना रक्तपीताऽसिताऽश्मरी ॥ १३ ॥
 वस्तिर्निमज्जत इव श्लेष्मणा शीतलो गुहः ।
 अश्मरी महती श्लेष्मा मधुवर्णायवा सिता ॥ १४ ॥
 एता भवन्ति बालानां तेषामेव च भूयसा ।
 आयुषीपचयान्पत्वाद्ग्रहणाद्वरणे सुखाः ॥ १५ ॥
 शुक्राश्मरी तु महतां जायते शुक्रधारणात् ।
 स्थानात् प्युतममुक्तं हि मुष्कयोरन्तरेऽनिमः ॥ १६ ॥
 शीपयत्युपसंगृह्य शक्रं तच्छुष्कमश्मरी ।
 वस्तिरुक् लक्ष्मूचत्वमुष्कग्रयधुकारिणी ॥ १७ ॥
 तस्यामुपयमायां शुकमेति विधीयते ।
 पीडितं त्वक्काग्रेऽस्मिन् पश्मयैव च गफैरा ॥ १८ ॥

अणुगो वायुना भिन्ना सात्वस्मिन्ननुलोमगी ।
 निरेति सद्यमूत्रेण प्रतिलोमे विबध्यते ॥ १८ ॥
 मूत्रसन्धारिणं कुर्याद्दुष्टा वस्तेर्मुखं मरुत् ।
 मूत्रसङ्गं रज कण्डूं कदाचिच्च स्त्रधामत ॥ २० ॥
 प्रच्याव्य वस्तिमुद्वस्य गर्भाभिः स्थूलविप्रुतम् ।
 करोति तत्र रुग्दाहस्यन्दनोद्देष्टानि च ॥ २१ ॥
 विन्दुगद्यं प्रवर्त्तते मूत्रं वस्तौ तु पीडितं ।
 धारया द्विविधोऽप्येष वातवस्तिरिति स्मृत ॥ २२ ॥
 दुस्तरं दुस्तरतरो द्वितीयं प्रवक्ष्यामि ।
 शक्त्यन्तर्गस्य वस्तेषु वायुरन्तरमाश्रित ॥ २३ ॥
 अहीलाभं घनं ग्रन्थिं करोत्यचलमुन्नतम् ।
 वाताहीलेति साऽऽधानविष्णुमूत्रानिलसङ्गकत् ॥ २४ ॥
 विगुणं कुण्डलीभूतो वस्तौ तीव्रव्यथोऽनिल ।
 आविश्य मूत्रं भ्रमति सस्तग्भोद्देष्टगौरव ॥ २५ ॥
 मूत्रमल्पमथवा विमुञ्चति शक्तत् सृजन् ।
 वातकुण्डलिकेत्येषा मूत्रन्तु विष्टत चिरम् ॥ २६ ॥
 न निरेति विबद्धं वा मूत्रातीतं तदस्पृहम् ।
 विधारणात् प्रतिष्ठत वातोदावर्त्तितं यदा ॥ २७ ॥
 नाभिरधस्तादुदरं मूत्रमापूरयेत्तदा ।
 कुर्यात्तीव्ररुगाधानमपक्तिमनसग्रहम् ॥ २८ ॥
 तन्मूत्रजठरं क्षिद्रवेगुल्येनानिलेन वा ।
 आक्षिप्तमल्पं मूत्रन्तु वस्तौ नालेऽयवा मणौ ॥ २९ ॥
 स्थित्वा स्त्रवेच्छनैः पद्मात् सरुजं वाऽयवाऽरुजम् ।
 मूत्रोत्सङ्गं च विच्छिन्नतच्छेषगुरुग्रेफसं ॥ ३० ॥

शीतमेही सुवङ्गयो मधुरं मृशशीतलम् ॥ १२ ॥

ग्रनैः ग्रनैः ग्रनैर्मेही मन्दं मन्दं प्रमेहति ।

लानातन्तुयुतं मूत्रं लालामेहेन पिच्छिलम् ॥ १३ ॥

गन्धवर्णरसस्पर्शैः क्षारेण क्षारतोगवत् ।

नोलमेहेन नोनाभं कालमेही मषीनिभम् ॥ १४ ॥

हारिद्रमेही कटुकं हरिद्रासन्निभं दृढम् ।

विस्त्रं माञ्जिष्ठमेहेन मञ्जिष्ठासलिलोपम् ॥ १५ ॥

विस्त्रमुष्णं सलवणं रक्ताभं रक्तमेहतः ।

वसामेही वसामित्रं वसां वा मूत्रयेन्मुहुः ॥ १६ ॥

जज्जानं मज्जमित्रं वा मज्जमेही मुहुर्मुहुः ।

हस्तौ मत्त इवाजस्रं मूत्रं वेगविवर्जितम् ॥ १७ ॥

सलसौकं विवदश्च हस्तिमेही प्रमेहति ।

मधुमेही मधुसमं जायते स किल हिधा ॥ १८ ॥

क्रुद्धे धातुचयाद्यायौ दोषाहतपथेऽथवा ।

आहतौ दोषलिङ्गानि सोऽनिमित्तं प्रदर्शयेत् ॥ १९ ॥

क्षीणः क्षणात् क्षणात् पूर्णो भजते लक्ष्मसाध्यताम् ।

कालेनोपेक्षिता, सर्वे यद्यान्ति मधुमेहताम् ॥ २० ॥

मधुरं यच्च सर्वेषु प्रायी मध्विव मेहति ।

सर्वेऽपि मधुमेहाख्या माधुर्याच्च तनोरतः ॥ २१ ॥

अविपाको रुचिर्हृदिर्निद्राकासः सपीनसः ।

उपद्रवाः प्रजायन्ते मेहाना कफजन्मनाम् ॥ २२ ॥

वन्तिमेहनयोस्तोदो मुष्कावदरण ज्वरः ।

दाहस्तृणान्नकी मूर्च्छा विद्भेद पित्तजन्मनाम् ॥ २३ ॥

वातिकानामुदावर्त्तकण्ठद्वयहर्नालताः ।

शूलमुन्निद्रता शोथः कासः श्वासश्च जायते ॥२४॥
 शरायिका कच्छपिका जालिनी विनताऽलजी ।
 मसूरिका सर्पपिका पुत्रिणी सविदारिका ॥ २५ ॥
 विद्रधिषेति पिटिकाः प्रमेहोपेक्षया दश ।
 सन्धिमन्त्रेषु जायन्ते मांसलेपु च धामसु ॥ २६ ॥
 अन्तीव्रता मध्यनिम्ना श्यावा क्लीदरुजान्विता ।
 शरावमानसंस्थाना पिटिका स्यात् शरायिका ॥२७॥
 अवगाढास्तिनिस्तीदा महायसुपरिग्रहा ।
 श्लेष्मा कच्छपपृष्ठाभा पिटिका कच्छपी मत्तः ॥२८॥
 स्तम्भा सिराजालवती स्निग्धस्त्राया महायया ।
 रुजानिस्तीदबहुना सूक्ष्मच्छिद्रा जालिनी ॥ २९ ॥
 अवगाढरुजा क्लीदा पृष्ठे वा जठरेऽपि वा ।
 महती पिटिका नीला विनता विनता स्मृता ॥३०॥
 दहति त्वचमुत्थाने भृगं कटा विसर्पिणी ।
 रक्ताक्षणातिष्ठत्स्फोटदाहमोहज्वराऽलजी ॥ ३१ ॥
 मानसंस्थानयोस्तुल्या मसूरेण मसूरिका ।
 मर्मपा मानसंस्थाना क्षिप्रपाका महारुजा ॥ ३२ ॥
 मर्मपा सर्पपातुल्यपिटिका परिवारिता ।
 पुत्रिणी महती भूरिसूक्ष्मपिटिकाहता ॥ ३३ ॥
 विदारीकन्दवद् हत्ता कठिनः च विदारिका ।
 विद्रधिर्वस्यतेऽन्यत्र तत्रार्थः पिटिका त्रयम् ॥ ३४ ॥
 पुत्रिणी च विदारी च दुःसहा बहुमेदसः ।
 सघ्नाः पित्तीक्ष्णस्त्वन्थाः सम्भवन्त्यन्पमेदसः ॥३५॥
 तासु मेहवगाश्च स्यादोषोद्रेको यथायथम् ।

अन्तर्बस्तिमुखे वृत्तः स्थिरोऽल्पः सहसा भवेत् ।
 अग्रमरीतुन्यरुक् ग्रन्थिर्मूत्रग्रन्थिः स उच्यते ॥ ३१ ॥
 मूत्रितस्य स्त्रियं यातो वायुना शुक्लमुद्वतम् ।
 स्थानात् प्युतं मूत्रयतः प्राक्पद्याद्वा प्रवर्त्तते ॥ ३२ ॥
 भस्मोदकप्रतीकाशं मूत्रशुक्लं तदुच्यते ।
 रुक्चदुर्वल्योर्वातादुदाहृतं गृह्यद् यदा ॥ ३३ ॥
 मूत्रस्त्रोतोऽनुपर्येति संस्पृष्टं गृह्यता तदा ।
 मूत्रं विट्पुन्यगन्धं स्वादिद्विघात तमादिशेत् ॥ ३४ ॥
 पित्तं व्यायामतीक्ष्णभोजनाध्वातपादिभिः ।
 प्रहृष्टं वायुना क्षिप्तं वस्त्युपस्थार्त्तिदाहवत् ॥ ३५ ॥
 मूत्रं प्रवर्त्तयेत् पीतं सरक्तं रक्तमेव वा ।
 उष्णं पुनः पुनः कृच्छ्रादुष्णवात वदन्ति तम् ॥ ३६ ॥
 रुक्चम्य क्लान्तदेहस्य वस्तिम्यौ पित्तमारुतौ ।
 मूत्रक्षयं सरुग्दाहं जनयेतां तदाह्वयम् ॥ ३७ ॥
 पित्तं कफो हावपि वा सहस्येतेऽनिलेन च ।
 कृच्छ्राभूत् तदा पीत रक्तं ज्वितं घनं मृजेत् ॥ ३८ ॥
 सदाहं रोचनाशुद्धचूर्णवर्णं भवेद्य तत् ।
 शुक्लं समस्तवर्णं वा मूत्रसाहं वदन्ति तम् ॥ ३९ ॥
 इति विस्तरतः प्रोक्ता रोगा मूत्राऽप्रवृत्तिजाः ।
 निदाननक्षत्रैरुद्दिष्टं वक्ष्यन्तेऽतिप्रवृत्तिजाः ॥ ४० ॥

दशमोऽध्यायः ।

—:०:—

गवातः प्रमेहनिदानं ध्याम्याम्यामः ।

प्रमेहेण विनाप्येता जायन्ते दुष्टमेदसः ॥ ३६ ॥

तावच्च नोपलक्ष्यन्ते यावदसुपरिग्रहः ।

हारिद्रवणे रक्तं वा मेहप्राग्रूपवर्जितम् ॥ ३७ ॥

यो सूत्रयेन्न त मेहं रक्तपित्तं तु तद्विदुः ।

स्वेदोऽङ्गगन्धः शिथिलत्वमङ्गे शय्यासनस्त्रप्रसुखाभिपङ्कः ॥ ३८ ॥

हृद्रेत्रजिह्वायत्रणोपदेहो घनाङ्गता केशनखातिहृदिः ।

शीतप्रियत्वं गलतालुगोघो माधुर्यमास्ये करपाददाहः ॥ ३९ ॥

भवित्यतो मेहगणस्य रूपं सूत्रेऽभिधावन्ति पिपीलिकाद्य ।

दृष्ट्वा प्रमेहं मधुरं सपिच्छं मधूपमं स्याद्विद्विधी विचारः ॥ ४० ॥

मन्तर्पणाद्वा कफसम्भवः स्यात् क्षीरेषु दीपेष्वनिलात्मको वा

सपूर्वरूपाः कफपित्तमेहाः क्रमेण ये वातकृताश्च मेहाः ।

नाध्या न ते पित्तकृतास्तु धाप्याः साध्वास्तुमेदो यदि नातिदुष्टं ४१

एकादशोऽध्यायः ।

—::०::—

अथातो विद्रधिद्विगुल्लानिदानं व्याख्यास्यामः ।

भुक्तैः पर्युपितात्युष्णरूक्षशुष्कविदाहिभिः ।

जिह्वशय्याविचेष्टाभिस्तैस्तैवासृक्प्रद्रूपणैः ॥ १ ॥

दुष्टं त्वङ्मासमेदोऽस्थिस्रावासृक्कण्डराश्रयः ।

यः शोफो बहिरन्तर्वा महान्मूत्रो महारुजः ॥ २ ॥

हन्तः स्यादायतो यो वा स्मृतः षोढा स विद्रधिः ।

दोषैः पृथक् समुदितैः शोणितेन चर्तन च ॥ ३ ॥

वाघोऽत्र तत्र तत्राङ्गे दारुणो यथितोन्नतः ।

ग्रान्तरो दारुणतरो गम्भीरो गुल्मवद् घनः ॥ ४ ॥

वल्मीकवत् समुच्छ्रायो शीघ्रवात्यग्निगम्ववत् ।
 नाभिवस्त्रियक्तत्प्रोद्धक्लोमहृत्कुक्षिवहणे ॥ ५ ॥
 म्यादृ हृकयोरपाने च वातात् तवातितीव्ररुक् ।
 ग्रावारुणचिरोत्यानपाको विषमसंस्थितिः ॥ ६ ॥
 व्यथच्छेदभ्रमानाहुस्यन्दमर्पणमृद्वान् ।
 रक्ततान्वासित. पित्तात् तृणोद्वज्वरदाहवान् ॥ ७ ॥
 क्षिप्रोत्यानमपाकश्च पाण्डुः कण्डूयुतः कफात् ।
 सीत्क्ले श्मोतकस्तम्भजृम्भारोचकगौरवः ॥ ८ ॥
 चिरोत्यानविदाहश्च सकीर्णः सन्निपाततः ।
 मामर्ष्याद्यान् विभजेद् बाह्याभ्यन्तरलक्षणम् ॥ ९ ॥
 कृष्णस्फोटोदतः श्वावस्तोवदाहरुजाज्वरः ।
 पित्तनिद्रोऽसृजा बाह्य. श्लेष्मानिव तथान्तर' ॥ १० ॥
 गन्धार्द्यैरभिधार्तन क्षते वाऽप्यकारिणः ।
 क्षतोष्मा वायुविक्षितः सरक्त पित्तमीरयन् ॥ ११ ॥
 पित्तासृग्गन्धश्च कुर्याद्विद्रुषि भूयुःपट्टवम् ।
 तेषूपट्टवमिदं स्रुतोऽधिष्ठानमिदं ॥ १२ ॥
 नाभ्या द्विष्मा भवेद् वस्ती मृत्र कृच्छ्रेण पूति च ।
 गमो यक्षति रीधन् प्रोक्ष्युच्छासस्य तट् पुन ॥ १३ ॥
 गन्धश्च क्लोमि म्यात् सर्वाङ्गप्रपट्टो हृदि ।
 प्रमोदस्तमकः कामो हृदये घटन व्यथा ॥ १४ ॥
 रुक्षिण्योन्मत्तासक्तिः कुपायाटोपजय च ।
 गच्छोपेधो वह्णयोर्हृदयोः कटिपृष्ठयो ॥ १५ ॥
 पार्श्वयोश्च व्यथा पावो पवनश्च निरीधनम् ।
 आनपकृष्टिभ्यश्च तेषां शोफवदादिमेत् ॥ १६ ॥

नाभेरुर्ध्वं मुग्धात् पक्ताः प्रस्रवन्त्यवरे गुदात् ।
 उभाभ्यां नाभिजो विद्यादोष क्लेदाच्च विद्रधी ॥ १० ॥
 यथास्त्र व्रणवत् तत्र विवर्ज्यः सन्निपातजः ।
 पक्वो हृन्नाभिवस्तिस्थो भिन्नोऽन्तर्बहिरेव वा ॥ १८ ॥
 पक्वयान्त स्रवन्वक्त्रात् क्षीणस्थोपद्रवान्वितः ।
 एयमेव स्तनसिराविहताः प्राप्य योपिताम् ॥ १८ ॥
 सूतानां गर्भिणीनां वा सम्भवेच्छययुर्धनः ।
 सूते सदुग्धेऽदुग्धे वा बाह्यविद्रधिलक्षणः ॥ २० ॥
 नाडीनां सूक्ष्मवक्त्रत्वात् कन्यानान्तु न जायते ।
 क्रुद्धो रुदगतिर्वायुः शीफशूलकरश्चरन् ॥ २१ ॥
 सुष्को बद्धणतः प्राप्य फलकीयाभिवाहिनीः ।
 प्रपीद्य धमनीर्हृदि करोति फलकीययोः ॥ २२ ॥
 दोषास्रमेदोमूत्रान्तैः स हृदिः सप्तधा गदः ।
 मूत्रान्तजावप्यनिश्चिन्नेतुमेदसु केयसम् ॥ २३ ॥
 वातपूर्णदृतिस्पर्शो रूक्षो वातादहेतुरुक् ।
 पक्वोदुम्बरसङ्काशः पित्ताहाहोमपाकवान् ॥ २४ ॥
 कफाच्छोतो गुरु स्निग्धः कण्डूमान् कठिनोऽल्परुक् ।
 क्षणस्फोटोदृतः पित्तवृद्धिलिङ्गय रक्ततः ॥ २५ ॥
 कफबन्धोदसा हृदिर्मुदुस्तालफलोपमः ।
 मूत्रधारणशीलस्य मूत्रजः स तु गच्छतः ॥ २६ ॥
 अम्भोभिः पूर्णदृतिवत् क्षोभं याति सरुह्मदुः ।
 मूत्रक्षुद्रमधस्ताच्च वलय फलकीययोः ॥ २७ ॥
 वातकोपिभिराहारैः शीततोयावगाहनैः ।
 धारणे रणभाराध्वविषमाद्भ्रमवर्त्तनैः ॥ २८ ॥

क्षोभयैः क्षुभितोऽन्यैश्च क्षुद्रान्वावयव यदा ।

पवनो विगुणीकृत्य स्रनिवेशादधो नयेत् ।

कुर्याद्दृष्ट्यसन्निस्थो ग्रन्थगाम श्वयथु तदा ॥ २८ ॥

उपेक्षमाणस्य च मुष्कहृदिमाधानरुक्स्तम्भवतीं स वायुः ।

प्रपीडितोऽन्ताः स्वनवान् प्रयाति प्रष्णापयत्रेति पुनश्च मुक्तः ॥ २९ ॥

अन्धवृद्धिरसाध्वोऽयं वातवृद्धिसमाकृतिः ।

रुक्कृष्णारुणशिरातस्तुञ्जालगवाक्षितः ॥ ३१ ॥

गुल्मोऽष्टधा पृथग्दोषैः संस्पृष्टैर्निषयं गतेः ।

आर्तवस्य च दोषेण नारीणां जायतेऽष्टमः ॥ ३२ ॥

ज्वरच्छर्द्यतिसाराक्षीर्वमनादौ च कर्मभिः ।

कर्शितो वातलान्यसि शीतं वायुं बुभुक्षितः ॥ ३३ ॥

यः पिबत्यनु चान्नानि लङ्घनं भ्रवनादिकम् ।

भ्रवते देहसर्षीभि च्छर्दि वा समुदौरयेत् ॥ ३४ ॥

अनुदीर्णामुदीर्णान्वा वातादीन् विमुञ्चति ।

स्नेहस्वेदावनभ्यस्य शोधनं वा निषेवते ॥ ३५ ॥

शुद्धो वाग्नुविदाहौनि भजते स्रन्दमानि वा ।

वातीस्त्वणाम्नास्य मन्नाः पृथक्कुट्टा दिगोऽथवा ॥ ३६ ॥

सर्वे वा रक्तयुक्ता वा महास्त्रीतोऽनुगायिनः ।

उर्द्धाधोमार्गमाहन्त्य कुर्वते शूलपूर्वकम् ॥ ३७ ॥

मृगोपलभ्य गुल्मास्यमुत्प्लुतं अन्यरूपिणम् ।

कर्मणात् कफविट्पित्तैर्मार्गस्यावरणेन वा ॥ ३८ ॥

वायुः कृताशयः कीढे रौच्यात् काठिन्यमागतः ।

स्रतन्त्रः स्नायये दुष्टः परतन्त्रः परायये ॥ ३९ ॥

पिण्डितत्वादमूर्त्तौऽपि मूर्त्तत्वमिव संयितः ।

• गुल्म इत्युच्यते बस्तिनाभिहृत्पार्श्वसंश्रयः ॥ ४० ॥

वातान्मन्याशिरः शूलं ज्वरप्रीहान्वकूजनम् ।

व्यधः सूच्येव विट्सङ्गः कच्छादुच्छसनं मुहुः ॥ ४१ ॥

स्तम्भो गात्रे सुखे शीघ्रः काश्चि विपमवह्निता ।

रुक्त्रकृष्णत्वगादित्वं चलत्वादनिलस्य च ॥ ४२ ॥

अनिरूपितसंस्थानस्थानहृदिह्यव्ययः ।

पिपीलिकाव्याप्त इव गुल्मः स्फुरति तुद्यते ॥ ४३ ॥

पित्ताहारोऽस्तको मूर्च्छाविह्वेदस्वेददृङ्ज्वराः ।

हारिद्रत्वं त्वगाद्येषु गुल्मस्य स्वर्गनासहः ॥ ४४ ॥

दूयते दीप्यते सोष्मा स्वस्थानं दहतीव च ।

कफात् स्रैमित्यमरुचिः सदनं शिशिरज्वरः ॥ ४५ ॥

पीनसालस्यहृत्तासकासशुक्लत्वगादिताः ।

गुल्मोऽयगाढः कठिन्नो गुरुः सुप्तः स्थिरोऽस्पर्शक् ॥ ४६ ॥

स्वदीपस्थानधामानः स्वे स्वे काले च रुक्तराः ।

प्रायः त्रयस्तु दम्बोत्था गुल्माः संसृष्टलक्षणाः ॥ ४७ ॥

सर्वजस्तोमरुग्दाहः शोषपाकी घनोन्नतः ।

सोऽसाध्यो रक्तगुल्मान् स्त्रिया एव प्रजायते ॥ ४८ ॥

ऋतौ वा नयसूता वा यदि वा योनिरोगिणी ।

मेघते वातलानि स्यो क्रुद्धस्तम्याः समीरणः ॥ ४९ ॥

निरुपशान्तं योन्यां प्रतिमासनवस्थितम् ।

कुक्षिं करोति तदभेनिह्रमाविष्करोति ॥ ५० ॥

• हृत्तासदीहृदस्तन्यदर्शनं धामतादिकम् ।

क्रमेण दायुसंसर्गात्पित्तयोनिनया च तत् ॥ ५१ ॥

गोणितं कुरुते तस्या दातपिप्प्लवगुल्मजान् ।

रक्त्स्रग्धादाहातीसारवृन्वरादीशुपद्रवान् ॥ ५२ ॥

गर्भाग्रये च सुतरां शूलं दृष्टासृगाग्रये ।

योन्याय स्वावदोगैर्भ्यतोदस्यन्दनवेदनाः ॥ ५३ ॥

न चाङ्गैर्गर्भयद्रुग्णाः स्फुरत्यपितु शूलवान् ।

पिण्डीभूतः स एवास्याः कदाचित्स्यन्दते चिरात् ॥ ५४ ॥

न चास्या वहेते कुक्षिगुल्फ एव तु वहते ।

स्वदोषसग्रयो गुल्फः सर्वो भवति तेन सः ॥ ५५ ॥

पापं चिरेण भजति नैव वा बिद्बधिः पुनः ।

पथ्यते शीघ्रमत्यर्थं दुष्टरक्ताययत्नतः ॥ ५६ ॥

अतः शीघ्रविदाहित्वादिद्बधिः सोऽभिधीयते ।

गुल्फोऽन्तरायये वसिकुक्षिहृत्प्रीहवेदनाः ॥ ५७ ॥

अग्निवर्णबलभ्रंशो वेगानां चापवर्त्तनम् ।

अतो विपर्ययो बाह्यो कोष्ठाङ्गेषु तु नातिरुक् ॥ ५८ ॥

वैषण्यं मयकाशस्य बहिरुन्नतताधिकम् ।

साटोपमव्युत्पन्नमाधानमुदरे स्थम् ॥ ५९ ॥

कर्हाधी घातरोधेन तमानाहं प्रवर्त्तते ।

घर्नाऽष्ठीलोपमो घट्टिरष्ठीलोर्ध्वं समुन्नतः ॥ ६० ॥

प्रानाहलिङ्गस्तिर्य्यक्तु प्रत्यक्षोला तदाकृतिः ।

पक्ताशयाद्गुदोपस्य वायुस्तोत्ररुजः प्रेरान् ।

तुनीप्रतूनी तु भवेत्स एवातो विपर्यये ॥ ६१ ॥

उद्गारबाहुलगुरीपवन्धत्तमाचमत्वान्विकूलनानि ।

राटोपमाधानमपक्षिगतिमासन्नगुल्फस्य वदन्ति चिह्नम् ॥ ६२ ॥

द्वादशोऽध्यायः ।

अथातः उदरनिदानं व्याख्यास्यामः ।

रोगाः सर्वेऽपि मन्देऽग्नौ भुतरामुदराणि तु ।
 अजीर्णान्मस्तिनैवात्रैर्जायन्ते मूलसंशयात् ॥ १ ॥
 जर्वाधो धातवो रुद्धा वाहिनीरम्बुवाहिनीः ।
 प्राणान्तेपानान् सन्दूष्य कुर्युस्त्वङ्मांससन्निगाः ॥ २ ॥
 आध्याप्य कुचिमुद्गरम् अष्टधा तच्च भिद्यते ।
 पृथग्दोषैः समस्तैश्च श्लोहवद्व्यतीदकैः ॥ ३ ॥
 तिनार्ताः शुष्कताखोष्ठाः शूनपादकरोदराः ।
 नष्टचेष्टावलाहाराः कृशाः प्रधातकुक्षयः ॥ ४ ॥
 स्युः प्रेतरूपाः पुरुषाः भाविनस्तस्य लक्षणम् ।
 क्षुद्राग्नीऽत्रं चिरात्सर्वं सविदार्य च पथ्यते ॥ ५ ॥
 जीर्णाजीर्णे न जानाति सौहित्यं सहतेन च ।
 पीयते बलतः श्लेष्मसित्वस्येऽपि चेष्टिते ॥ ६ ॥
 वृद्धिर्विशोऽप्रवृत्तिय किञ्चिच्छोफस्य पादयोः ।
 रग्बल्यसन्धौ ततता लघुभ्याभोजनैरपि ॥ ७ ॥
 राजीलग्न वस्तीनाग्नी जठरे जठरेषु तु ।
 सर्वेषु तन्द्रा सदनं मनसङ्गोऽप्यवक्रिता ॥ ८ ॥
 टाहः श्लेष्मयुराधानमन्ते सनिलसम्भवः ।
 सर्वं त्वतीयमरणमग्नीं नातिभारिकम् ॥ ९ ॥
 गवाक्षितं मिराजानैः सदा गुहगुडायते ।
 नाभिमन्त्रं च विष्टभ्य वेगं कृत्वा प्रणम्यति ॥ १० ॥

मारुतो हृत्कटौनाभिपायुवहणवेदनः ।

सशब्दो निचरेद्वायुर्विड्बन्धो मूत्रमल्पकम् ॥ ११ ॥

नातिमन्दोऽननो लौला न च स्याद्विरस मुखम् ।

तत्र वातोदरे शोफः पाणिपान्मुष्ककुचिषु ॥ १२ ॥

कुचिपाखौदरे कटौष्ठवक् पर्वभेदनम् ।

शुष्ककासांश्च मूर्ध्नि शीशुकता मत्तसंश्रयः ॥ १३ ॥

श्यायारुणत्वगादित्वमकस्मादृद्धिज्ञासवत् ।

सतीक्ष्णैर्दृष्टुदरं तनुं क्षणसिराततम् ॥ १४ ॥

आध्यातद्वतिषच्छब्दमाहृतं प्रकरोति च ।

वायुयात्र सरुक्शब्दो विचरेत्सर्वतोगतिः ॥ १५ ॥

पित्तोदरे ज्वरोमूर्च्छा दाहसृग् कटुकास्यता ।

भ्रमोऽतिसारः पीतत्वं त्वगादायुदरं हरित् ॥ १६ ॥

पीततान्त्रसिरानहं सस्वेदं सोप दृष्टते ।

धूमायति मृदुमर्गं विप्रपाकं प्रदूयते ॥ १७ ॥

श्रेष्ठीदरेऽद्रसदनं स्वापययद्युगौरवम् ।

निदीतृक्लेगोऽरुचिः श्वासः कासः शुक्ल त्वगादिता ॥ १८ ॥

उदरं म्लिमितं शूलं शुक्लरात्रीतत महत् ।

धिराभिहृष्टि कठिनं शीतस्पर्शं शुद्ध स्थिरम् ॥ १९ ॥

विदीपकोपनैस्त्रैस्तैः स्वीदत्तैश्च रजोमनैः ।

गरद्रूपीविपाद्यैश्च सरताः सञ्चिता मन्त्राः ॥ २० ॥

कोष्ठं प्राप्य विकुर्वाणाः शोथमूर्च्छाभ्रमान्वितम् ।

कुप्यु म्लिमिदमुदरं शीघ्रपाकं सुदारुणम् ॥ २१ ॥

याधते तत्र सुतरां शीतवाताभ्रदर्शने ।

अस्यागितप्य रुहोभान् यानवानादिचेष्टितैः ॥ २२ ॥

अतिव्यवायकम्भाध्वमनव्याधिकर्णनै ।
 वामपार्श्वायित प्रोह्य च्युत स्यानादिवर्धते ॥ २३ ॥
 शोणित वा रसादिभ्यो विहृद त विवर्द्धयेत् ।
 सोऽष्टीलेवातिकठिन प्राकृत कृम्येष्टवत् ॥ २४ ॥
 क्रमेण यधेमानय कुक्ष्याधुदरमायहेत् ।
 श्वासकासपिपासास्यवैरस्याध्मा^१नृगमज्वरै ॥ २५ ॥
 पाण्डुत्वच्छर्दिमूर्च्छा^२तिदाहमोहैश्च^३ सेयेतुम् ।
 अरुणाभ विषर्ण वा नीलहारिद्रराजिनत् ॥ २६ ॥
 उदावर्त्त^४रुगानाहैर्मोहदृष्टदृष्टनज्वरै ।
 गौरवारुचिकाठिन्यै विद्यात्तव मलान क्रमात् ॥ २७ ॥
 प्रोह्यवदधिष्णात्पार्श्वत कुर्याद्यत्नदपि च्युतम् ।
 पक्ष्मवालै सहाग्नेन भुक्तेर्वर्धयने गुदे ॥ २८ ॥
 दुर्नामभिरुदावर्त्तेरन्येषान्त्रोपक्षेपिभि ।
 वर्च पित्तकफान रुद्धा करोति कुपितोऽनिम्न ॥ २९ ॥
 अपानो जठर तेन स्युर्दाहज्वरदृष्टश्च वा ।
 कासश्वासीरुसदन शिरोह्रस्वाभिषायुरुक् ॥ ३० ॥
 मलसङ्गाऽरुचिच्छर्दि^५रुदर मूठमाकृतम् ।
 स्थिर नीलारुणसिराराजिवद्देमराजि वा ॥ ३१ ॥
 नाभेरुपरि च प्राया गापुच्छाकृति जायते ।
 अस्यादिशूलै सान्वेष्टेद्भुक्तैरत्यग्नेन वा ॥ ३२ ॥
 भिद्यते पच्यते वान्त्र तच्छिद्रैश्च स्रवन बहि ।
 आम एव गुदादेति ततोऽन्यात्प सविद्रुम ॥ ३३ ॥
 तुल्य कुलपमन्येन पिच्छिल पोतलोहित ।
 जेयद्यापूर्य जठर जठर घोरमावहेत् ॥ ३४ ॥

यद्वयेत् तदधो नाभेराशु चैति जलामताम् ।
 उद्विक्तदोषरूपं च व्याप्तं च श्वासवृद्धभ्रमेः ॥ ३५ ॥
 किट्टोदरमिदं प्राहुः परिस्त्रावीति चापरे ।
 प्रवृत्तस्त्रे हृषानादेः सहसाऽऽमाम्बुपाविनः ॥ ३६ ॥
 अत्यम्बुपानान्मन्दाग्नेः क्षीणस्यातिक्रमस्य वा ।
 रुद्धाऽम्बुमार्गाननिलः कफं च जलमूर्च्छितः ॥ ३७ ॥
 यद्वयेतां तदेवाम्बु तत्प्यानादुदराग्रितौ ।
 ततः स्यादुदरं वृष्णाशुदस्त्रुतिवजायुतम् ॥ ३८ ॥
 कासश्वासावचियुतं नानावर्णसिराततम् ।
 तीक्ष्णपूर्णहृतिभ्यर्गशब्दप्रक्षोभधेषधु ॥ ३९ ॥
 दकोदरं महत्स्त्रिगंध्विरमाहसनाभि तत् ।
 उपेक्षया च सर्वेषु दोषाः स्वस्यानतशुभताः ॥ ४० ॥
 पाक्काद्व्याद इवीकुर्युः सन्निस्तोतोमुग्रान्धवि ।
 स्वेदय वायुमोतम्बु विहृतस्त्रिगंध्विरमाहसितः ॥ ४१ ॥
 तदेवोदकमाध्याप्य पिच्छां कुर्यात्तदा भवेत् ।
 गुरुदरं स्थिरं हृत्तमाहृतं च न शब्दवत् ॥ ४२ ॥
 मृदु प्यपेतराश्रीकं नाभ्यां स्पृष्टं च सर्पति ।
 तदमूदकजम्बाग्रिन् कुक्षिहृदिभ्यातोऽधिकम् ॥ ४३ ॥
 मिरास्तधीनमुदकजठरोक्तं च मधुशम् ।
 घातपित्तकफप्रोहमग्निपातोदकोदरम् ॥ ४४ ॥
 लघुं यथोत्तरम् पक्षात्परं प्रायोऽपरे हृतः ।
 मयं च जःतसमिन्नं रिष्टोक्तोपद्रवशान्वितम् ॥ ४५ ॥
 लम्बनेवोदरं मयं प्रायः लघुतमं मतम् ।

बलिनस्तादजातास्तु यव साध्यं नवीत्यितम् ॥ ४६ ॥

—*—

तयोदशोऽध्यायः ।

—:०:—

अथातः पाण्डुरोगशीफविसर्पनिदानं व्याख्यास्यामः ।
 पित्तप्रधानाः कुपिता यथोक्ताः कोपनैर्भलाः ।
 तत्रानिलेन बलिना चिमं पित्तं हृदि स्थितम् ॥ १ ॥
 धमनीर्दृश्यं सम्प्राप्य व्याघ्रपक्षकलां तनुम् ।
 श्लेष्मस्त्वयक्तमांसानि प्रदूष्यान्तरमाश्रितम् ॥ २ ॥
 त्वक्षासयोस्तत्कुर्वते त्वचि वर्णान् पृथग्विधान् ।
 पाण्डुहारिद्रहरितान् पाण्डुत्वं तेषु चाधिकम् ॥ ३ ॥
 यतोऽतः पाण्डुरित्युक्तः स रोगस्तेन गौरवम् ।
 धातूनां स्याच्च शैथिल्यमोजसश्च गुणक्षयः ॥ ४ ॥
 ततोऽल्परक्तमेदस्ती निःसारः स्याच्छूयेन्द्रियः ।
 मृद्यमानैरियाङ्गैर्ना द्रवता हृदयेन च ॥ ५ ॥
 शूनाक्षिक्लृटः सदनः कोपनः क्षीवनोऽल्पवाक् ।
 अन्नद्विट् शिशिरहेपी ग्रीर्णरोमा हतानलः ॥ ६ ॥
 सन्नसक्त्योत्तरी श्वासौ कर्णस्थेडो भ्रमो यमी ।
 स पञ्चधा पृथग्दोषैः समन्तोर्मृत्तिकादनात् ॥ ७ ॥
 प्रागूपमस्य हृदयस्यन्दनं रुचता त्वचि ।
 अरुचिः पीतमूत्रत्वं स्वेदाभावोऽल्पवर्जिता ॥ ८ ॥
 सादःश्रमोऽनिलात्तत्र गात्ररुक्तादल्पम् ॥
 लणरुचादणसिरानखविष्मूत्रनेत्रता ॥ ९ ॥

शोफानाहास्यवैरस्यविट् शोषाः पाण्डुं मूर्धरुक् ।
 पित्ताहरितपीताभसिरादिष्वं ख्वरस्तमः ॥ १० ॥
 दृढस्निग्धमूर्च्छाशीतेच्छा दौर्गन्ध्यं कटुवक्रता ।
 धर्षोभेदोऽस्लकोदाहः कफात् शक्तसिरादिता ॥ ११ ॥
 तन्द्रालवणवक्रत्वं रोमघर्षः स्वरक्षयः ।
 कास ऋर्दिद्य निचयाग्निग्रलिङ्गोऽतिदुःसहः ॥ १२ ॥
 मृत्कपायानिन्नं पित्तमूषरामधुराकफम् ।
 दूषयित्वा रसादींश्च रौक्ष्याद्भुक्तं विदुष्य च ॥ १३ ॥
 शोतांश्चपक्वैवापूर्य्यं कुर्याद्बुद्धा च पूर्ववत् ।
 पाण्डुरोगं ततः शूननाभिपादास्यमेहनः ॥ १४ ॥
 पुरीषं कृमिमग्न्युच्चैर्द्विषं सासृक्कर्षं नरः ।
 यः पाण्डुरोगी श्वेतं पित्तलं तस्य कामसाम् ॥ १५ ॥
 कौष्ठयाद्याययं पित्तं दग्ध्वासृग्मांसमावहेत् ।
 हारिद्रनेत्रमूत्रत्वङ्नखवक्त्रग्रक्तक्षया ॥ १६ ॥
 दाहाविपाकः क्षणावान् भेकाभो दुर्बलेन्द्रियः ।
 भवेत्पित्तोत्पणम्यासी पाण्डुरोगादृतेऽपि च ॥ १७ ॥
 उपेतया च शोफाद्या सा कच्छा कुम्भकामला ।
 हरितग्रायपीतत्वं पाण्डुरोगे यदा भवेत् ॥ १८ ॥
 पातपित्तादभ्रममृत्पाण्डुरोऽप्युद्वर्गो मृदुर्ज्वरः ।
 तन्द्रावन्ताननभ्रंशो शीतलं तं हलीमकम् ॥ १९ ॥
 पल्लवं चेति शंसन्ति तेषां पूर्वमुपद्रवाः ।
 शोफप्रधानाः कथिताः स एवातो निगद्यते ॥ २० ॥
 पित्तरक्तकफाभ्यामुर्दुष्टो दुष्टान् बहिःशिराः ।
 नेत्वा रुद्धगतिस्तौ हि कुर्यात्स्वप्नांमसंश्रयम् ॥ २१ ॥

उत्तमं संवृतं शोफं तमाहुर्निषयादतः ।
 सर्वं हेतुविशेषैस्तु रूपभेदात्सवात्मकम् ॥ २२ ॥
 दोषैः पृथग्द्वयैः सर्वैरभिधाताद्विधादपि ।
 द्विधा वा निजमागन्तुं सर्वाङ्गैकाङ्गञ्च तम् ॥ २३ ॥
 पृथुत्वतयधितताविशेषैश्च विधा विदुः ।
 सामान्यहेतुः शोफानां दोषजनानां विशेषतः ॥ २४ ॥
 व्याधिकर्मापवासादिक्षीणस्य भजतो हृतम् ।
 अतिमात्रमथान्यस्य शुर्वस्तस्मिन्धन्यतस्तम् ॥ २५ ॥
 लवणक्षारतीक्ष्णीष्णं शाकाम्बुस्त्रज्जगद्वरम् ।
 मृद्व्याम्यमांसवज्ररमजीर्णयममैद्युनम् ॥ २६ ॥
 पदातेर्मार्गगमनं यामेन चोभिषापि वा ।
 खासकासातिसारार्थोजठरप्रदरञ्चराः ॥ २७ ॥
 विसृज्यलसकच्छदिगर्मवीसर्पपाण्डुताः ।
 अन्ये च मिथ्योपक्रान्तास्तैर्दोषा वक्षसि स्थिताः ॥ २८ ॥
 उर्ध्वं शोफमधीवस्तौ मध्ये कुर्वन्ति मध्यगाः ।
 सर्वाङ्गगाः सर्वगतं प्रत्यङ्गेषु तदाश्रयाः ॥ २९ ॥
 तत्पूर्वरूपं देवद्युः सिरायामीऽङ्गगौरवम् ।
 वार्ताच्छोफयस्तौ रूचःखररोमाकृषासितः ॥ ३० ॥
 सङ्कोचस्यान्दर्पार्त्तिर्त्तोदभेदः सुप्तिमान् ।
 विप्रोत्थानशमः शीघ्रसुप्तमेत्वेहितस्तनुः ॥ ३१ ॥
 स्निग्धोष्णमर्दनैः शाम्येद्वाचावल्पो दिवा महान् ।
 त्वक् च सर्पपन्थिष्वेव तस्मिंश्चिमिचिमायते ॥ ३२ ॥
 पीतरक्तासिताभासः पित्तादाताम्बरोमकृत् ।
 शीघ्रानुसारयश्मौ मध्ये प्राग्जायते तनुः ॥ ३३ ॥

सलङ्घदाहज्वरस्वेदवक्त्रे दमदभ्रमः ।

ग्रीवाभिलाषी विड्भेदी गन्धी स्पर्शासहो मृदुः ॥ ३४ ॥

कण्डूमान् पाण्डुरीमत्वक्कठिनः ग्रीवलो गुरुः ।

द्विग्धः शूलः स्थिरः स्थानी निद्राच्छर्द्यग्निसादकत् ॥ ३५ ॥

आक्रान्तो नीनमेतृक्कृच्छ्रमजन्मा निशावलः ।

स्रवेदासृक्चिराल्पिच्छां कुशगस्तादिविषतः ॥ ३६ ॥

स्पर्शाणकाहो च कफात् यथास्वं इन्द्रजास्तयः ।

सद्वराहे तुलिङ्गानां निचयात् निचयात्मकः ॥ ३७ ॥

अभिघातेन शस्तादिच्छेदभेदघतादिभिः ।

हिमानिलोदध्यनिलैर्भस्मातकपिकच्छुजैः ॥ ३८ ॥

रसैः शूफैश्च सस्पर्शाच्छयधुः श्यादिसर्पवान् ।

भृशोष्णो सौक्ष्मिताभासः प्रायशः पित्तसत्त्वयः ॥ ३९ ॥

विषजः सविषप्राणिपरिसर्पणमूत्रणात् ।

दद्यादन्तनखापातादविषप्राणिनामपि ॥ ४० ॥

विषमूत्रशुक्रोपहतमलवद्वन्मद्वरात् ।

विषवृक्षानिनस्पर्शाद्वरयोगावधूर्णनात् ॥ ४१ ॥

मृदुयलोऽवलम्बी च ग्रीवो टाहुरुजाकरः ।

नवोऽनुपद्रवः शोकः साध्योऽसाध्यः पुरेरितः ॥ ४२ ॥

श्यादिसर्पोऽभिघातान्तैर्दोषैर्दूष्यैश्च शोकयत् ।

पाधिष्ठानश्च त प्रादुर्वाद्यान्तरुभयाग्रयात् ॥ ४३ ॥

यद्योत्तरश्च दुःसाध्यः तथ दोषा यथायथम् ।

प्रकोपनैः प्रकुपिता विगेषेण जिदाहिभिः ॥ ४४ ॥

तेह ग्रीव विस्पर्षन्ति तन्तरन्तः श्रिता यष्टिः ।

बहिर्ग्राहितये हिन्द्याः विद्यातन्ताम्बराग्रयम् ॥ ४५ ॥

मन्मोपतापात् संमोहादयनानां विघट्टनात् ।
 तृष्णातियोगाद्देगानां विषमं च प्रवर्त्तनात् ॥ ४६ ॥
 आशुचाम्निबलभ्रंशादतो बाह्यं विपर्ययात् ।
 तत्र वातात्परोसर्पो वातन्वरसमव्ययः ॥ ४७ ॥
 शोफस्फुरणनिस्तोदभेदो यामार्त्तिहर्षवान् ।
 पित्ताद् द्रुसिगतिः पित्तज्वरलिङ्गोऽतिलोहितः ॥ ४८ ॥
 कफात् कण्डूयुतः क्षिब्धः कफज्वरसमानरुक् ।
 स्त्रोदोपलिङ्गैर्बोधन्ते सर्वस्फोटैश्चेष्टिताः ॥ ४९ ॥
 ते पक्षभिन्नाः स्वं स्वं च विभ्रति व्रणलक्षणम् ।
 वातपित्ताज्वरच्छर्दिर्मूर्च्छातीसारवृद्धभ्रमैः ॥ ५० ॥
 अस्थिमिदग्निमदमतमकारोचकैर्युतः ।
 करोति सर्वमङ्गञ्च दीप्ताङ्गारावकीर्णवत् ॥ ५१ ॥
 यं यं देशं विपर्यय विसर्पति भवेत्त सः ।
 शान्ताङ्गारासितो नीलो वज्रो वाशु च चीयते ॥ ५२ ॥
 अग्निदग्ध इव स्फोटैः शीघ्रगत्वादद्भुतश्च सः ।
 मन्मानुसारी वीसर्पः व्याघातोऽतिबलस्ततः ॥ ५३ ॥
 ध्ययेताङ्गं हरेत् संघां निद्राञ्च श्वासमोरयेत् ।
 शिखाञ्च स गतोऽवस्थामोदृशीं लभते न ना ॥ ५४ ॥
 क्वचिच्छर्मारतिग्रस्तो भूमिशय्यासनादिषु ।
 चेष्टमानस्ततः क्लिष्टो मनोदेष्टव्यमोद्वयाम् ॥ ५५ ॥
 दुष्प्रबोधोऽश्रुते निद्रां सोऽग्निविसर्प उच्यते ।
 कफेन रुद्धः पवनो भित्वा तं बहुधा कफम् ॥ ५६ ॥
 रक्तं वा हृदरक्तस्य त्वक्सिरास्त्रायमांसगम् ।
 दूषयित्वा च दीर्घाणुवृत्तस्त्रूलखरात्मनाम् ॥ ५७ ॥

ग्रन्थीनां कुरुते भालां रक्ताना तोव्ररुग्वराम् ।
 श्वासकासातिसारास्यगोपहिष्णावमिभ्रमैः ॥ ५८ ॥
 मोहवैषण्यमूर्च्छाङ्गमङ्गाग्निसदनैर्युतम् ।
 इत्यय ग्रन्थिवीसर्पः कफभारुतकोपजः ॥ ५९ ॥
 कफपित्ताज्जरः श्लथो निद्रातन्द्राग्रिरोरुजाः ।
 अङ्गावसाद्विज्ञेयप्रस्तापारोचकभ्रमा ॥ ६० ॥
 मूर्च्छाग्निहानिर्भेदोऽस्या पिपासेन्द्रियगौरवम् ।
 ग्रामोपवेशन लेपः स्त्रोतसां सच सर्पति ॥ ६१ ॥
 प्रायेणामाशये गृह्णन्नेकदेशं न चातिरुक् ।
 पिटकैरवकीर्णोऽतिपीतलोहितपाण्डुरैः ॥ ६२ ॥
 मेघकामोऽसितस्निग्धो मलिनः शोफवान् शुक् ।
 गभीरपाकः प्राण्योष्ण सृष्टः क्लिबोऽवदीर्यते ॥ ६३ ॥
 पट्टवच्छीर्णमांसय सृष्टस्त्रायुनिरागणः ।
 श्वगन्धिय वीसर्पः कर्दमाख्यमुग्रन्ति तम् ॥ ६४ ॥
 सर्वजो लघुणैः सर्वैः सर्वधात्वतिसर्पणः ।
 बाह्यहेतोः क्षतात् क्रुद्धः सरक्त पित्तमीदृयन् ॥ ६५ ॥
 विसर्पः भारुत कुर्यात् कुतल्यमदृशेक्षितम् ।
 स्फोटैः शोफज्वररुजादाद्याण्य श्वावलोहितम् ॥ ६६ ॥
 पृथग्दीपेभ्यः साध्या हृन्मजाद्यानुपद्रवाः ।
 असाध्यो क्षतसर्वोत्यो सर्वे चाक्रान्तमञ्चकाः ॥ ६७ ॥
 शीर्णस्त्रायुनिरामासा प्रक्लिवाः श्वगन्धयः ।

चतुर्दशोऽध्यायः ।

अघातः कुष्ठश्चिक्लमिनिदानं व्यास्यास्यामः ।
 मिथ्याहारविहारेण विशिषेण विरोधिना ।
 साधुनिन्दावधान्यस्त्रहरणाद्यैश्च सेवितैः ॥ १ ॥
 पाप्मभिः कर्मभिः सद्यः प्राज्ञनैः प्रेरिता मत्ताः ।
 सिराः प्रपद्य तिर्यग्गास्त्वग्लसीकाश्चगामिपम् ॥ २ ॥
 दूषयन्ति श्लथीकृत्य निघ्नरन्तस्ततो वह्निः ।
 त्वचः कुर्वन्ति वैवर्ण्यं दुष्टाः कुष्ठमुगन्ति तत् ॥ ३ ॥
 कालेनोपेक्षितं यस्मात् सर्वं कुण्ठाति तद्वपुः ।
 प्रपद्य धातून् व्याप्यान्तः सर्वान् संक्लेद्य चावहेत् ॥ ४ ॥
 सखेदक्लेदसद्भीषान् कमीन् सूक्ष्मान् सुदारुणान् ।
 रोमत्वक्छायुधमनीतरुणास्त्रीनि यैः क्रमात् ॥ ५ ॥
 भक्षयेच्छिखमग्राद्य कुष्ठवाद्यमुदाहृतम् ।
 कुष्ठानि समधा दोषैः पृथङ्घ्न्यैः समागतैः ॥ ६ ॥
 सर्वेष्वपि त्रिदोषेषु व्यपदेशोऽधिकत्वतः ।
 वातेन कुष्ठं कापालं पित्तादौदुष्यरं कफात् ॥ ७ ॥
 मण्डतास्यं विषर्षी च ऋक्षास्यं वातपित्तजम् ।
 चर्मैककुष्ठं किटिभ सिष्णालसविपादिकाः ॥ ८ ॥
 वातप्रेषोद्धवा ग्रेणपित्ताद्दृश्यतारूपी ।
 पुण्डरीकं सविष्कोटं पामा चर्मदलं तथा ॥ ९ ॥
 नभैः स्यात्काकणं पूर्वं चिकं दद्रुमकाकणम् ।
 पुण्डरीकचर्जिते च महाकुष्ठानि सम तु ॥ १० ॥

अतिशयखरसर्गस्वेदस्वेदविवर्णताः ।

दाहः कण्डूस्त्वचि स्वापस्तोदः कीठीव्रतिः श्वमः ॥ ११ ॥

व्रणानामधिकं शूलं शीघ्रोत्पत्तिश्चिरस्थितिः ।

रुढानामपि रुचत्वं निमित्तेऽप्येऽपि कोपनम् ॥ १२ ॥

रोमद्वर्पोऽसृजः कार्पाशं कुष्ठलक्षणमग्रजम् ।

क्षय्यारुणकपालाभं रुचं सुतं खरं तनुः ॥ १३ ॥

विस्तृतासमपर्थ्यन्तं दूयितैर्लोभमिधितम् ।

तोदाद्यमल्पकण्डूकं कापासं शीघ्रसर्पि च ॥ १४ ॥

पक्वोदुम्बरताम्रत्वग्रोभगौरसिराचितम् ।

बहुलं बहुलक्लेदं रक्तं दाहव्रजाधिकम् ॥ १५ ॥

आशूत्यानावदरणकृमिं विद्यादुदुम्बरम् ।

स्थिरं स्थानं शुरु स्निग्धं श्वेततरक्तमनाशुगम् ॥ १६ ॥

अन्योऽन्यसक्तसुखत्रं बहुकण्डूस्तुतिक्रिमि ।

झणपीताभपर्थ्यन्तं मण्डलं परिमण्डलम् ॥ १७ ॥

सकण्डूपिटिकाश्यावा लसीकाद्या विचर्चिका ।

परपं तनु रक्तान्तमन्तः श्यावं समुन्नतम् ॥ १८ ॥

सतोददाहकक्लेदं कर्कशैः पिटिकैश्चितम् ।

अधजिह्वाकृतिप्रोक्तमृच्चजिह्वं बहुक्रिमि- ॥ १९ ॥

हस्तिचर्मखरसर्गं चर्मकाख्यं महाश्वयम् ।

अस्वेदं मात्स्यशकलसन्निभं किटिभं पुनः ॥ २० ॥

रुचं किणखरसर्गं कण्डूमत्पुरुपासितम् ।

सिध्मं रुच्य बहिः स्निग्धमन्तर्घृष्टं रजः किरित् ॥ २१ ॥

झणसर्गं तनु श्वेतताम्रं दौग्धिकपुष्पवत् ।

प्रायेण चोर्ध्वकाये स्यादगण्डैः कण्डयुतैश्चितम् ॥ २२ ॥

रक्तैरक्षमकं पाणिपाददाह्यो विपादिकाः ।

तोवात्यो मन्दकण्डूय सरागपिटिकाचिताः ॥ २३ ॥

दौर्घप्रताना दूर्वावदतसीकुसुमच्छविः ।

उत्तन्नमण्डला दद्रुः कण्डूमल्यनुपद्भिणी ॥ २४ ॥

स्थूलमूलं सदाहार्ति रक्तश्यावं बहुव्रणम् ।

शतरहः क्लेदजं त्वाद्यं प्रायशः पूर्वजन्म च ॥ २५ ॥

रक्तान्तमन्तरा पाण्डु कण्डूदाहव्रजान्वितम् ।

सोक्षेधमाचितं रक्तैः पद्मपत्रमिवाशुभिः ॥ २६ ॥

वनभूरिलसोकासृक्प्रायमाशुविमेदि च ।

पुण्डरीकं तनुत्वग्मयितं स्फोटैःसितारुणैः ॥ २७ ॥

विस्फोटं पिटिकाः पामा कण्डूक्लेशजान्विताः ।

सूक्ष्माः श्यावारुणा वज्रयः प्रायः स्फिक्पाणिकूर्परे ॥ २८ ॥

सस्फोटमस्पर्शसहं कण्डूपातोददाहवत् ।

रक्तं दलचर्मदलं काकणं तीव्रदाहवत् ॥ २९ ॥

पूर्वं रक्ताच्च कृष्णञ्च काकणन्तीफलोपमम् ।

कुठलिहैर्युतं सर्वैर्नैकवर्णं ततो भवेत् ॥ ३० ॥

दोषभिदीयविहितैरादिशोऽल्लङ्घकर्मभिः ।

कुष्ठेषु दीघोत्थयतां सर्वदोषोत्थयं त्वजेत् ॥ ३१ ॥

रिष्टोक्तं यच्च यच्चास्त्रिमज्जशुकसमाश्रयम् ।

याप्यं मेदोगतं कृच्छ्रं पित्तहन्दास्त्रमांसगम् ॥ ३२ ॥

अकृच्छ्रं कफवाताद्यं त्वक्स्थमेकमलं च यत् ।

तत्र त्वचि स्थिते कुष्ठे तोदवैषण्यंरुचताः ॥ ३३ ॥

स्नेदस्त्रापञ्चयधवः शोणिते पिशिते पुनः ।

पाणिपादाग्रिताः स्फोटाः क्लेदः सन्निपु चाधिकम् ॥ ३४ ॥

कौष्ठं भतिक्षयोऽङ्गानां दहनं स्याच्च मेदसि ।
 नासाभङ्गोऽस्थिमज्जस्थे नेत्ररागः स्वरक्षयः ॥ ३५ ॥
 क्षते च क्लमयः शुक्ले खदारापत्वबाधनम् ।
 यथापूर्वञ्च सर्वाणि स्युर्लिङ्गान्यष्टगादिषु ॥ ३६ ॥
 कुष्ठैकसङ्घवं श्लिष किलास दारुणञ्च तत् ।
 निर्दिष्टमपरिस्त्रावि त्रिधातूद्भवसंशयम् ॥ ३७ ॥
 पाताद्वृक्षाकणं पिप्पलात् ताम्रं कमलपत्रवत् ।
 सदाह रोमविध्वंसि ककाष्णेत घनं गुत् ॥ ३८ ॥
 सकण्डु च क्रमाद्रक्तमांसमेदःसु चादिशेत् ।
 वर्णेनैवेदगुभयं कृच्छ्रं तच्चीत्तरोत्तरम् ॥ ३९ ॥
 अशुक्लरोमावहुलमसृष्टं मिथो नवम् ।
 अनग्निदग्धलं साध्यं त्रिविधं यथैततोऽन्यथा ॥ ४० ॥
 गुह्यपाणितलीष्ठेषु जातमप्यचिरन्तनम् ।
 स्पर्शकाक्षारशय्यादिमेवनात् प्रायगो गदाः ॥ ४१ ॥
 मर्चे सञ्चारिणो नेत्रत्वग्बिकारा विगीपतः ।
 क्लमयस्तु द्विधा प्रोक्ता बाह्याभ्यन्तरभेदतः ॥ ४२ ॥
 बहिर्मलकफाण्डग्विहज्जम्भेदाश्चतुर्विधाः ।
 नामती विग्रतिविधाः बाह्यान्तारागुद्वयाः ॥ ४३ ॥
 तिलप्रमाणसम्यानवर्णाः केशाभ्यन्तराः ।
 बहुपादाय सुप्ताय यूका निष्ठाय नामतः ॥ ४४ ॥
 दिवा ते कीठपिटिकाकण्डूगण्डान् प्रकुर्वत ।
 कुष्ठैकहेतवोऽन्तर्जाम्भेज्जाम्भेषु चाधिकम् ॥ ४५ ॥
 मधुराश्वगुडधीरटचिसक्तुनयोदनैः ।
 गरुणा बहुविधान्यपर्णगाकोलकादिभिः ॥ ४६ ॥

कफादामाशये जाता हृदाः सर्पन्ति सर्वतः ।
 मृद्युधन्निभाः केचित् केचिद्वण्डूपदीयमाः ॥ ४७ ॥
 रुद्धधान्यादुराकाशास्तनुदीर्घास्तथाश्ववः ।
 ज्वेतास्ताम्नावभासाय नामतः समघा तु ते ॥ ४८ ॥
 चन्नादा उदराविष्टा हृदयादा महकुहाः ।
 क्षुरवो दर्भकुसुमाः सुगन्धास्ते च कुर्वते ॥ ४९ ॥
 वृक्षासमास्यस्त्रवणमविषाकमरोचकम् ।
 मूर्च्छां हृदि ज्वरानाहकाश्चैव यूपोनसान् ॥ ५० ॥
 रक्तवाहिशिरोत्याना रक्तजा जन्तवोऽणवः ।
 अपादा-वृक्षताम्नाय सौक्ष्मात् केचिददर्शनाः ॥ ५१ ॥
 केशादा लोमविध्वसा लोमदीपा उदुम्बराः ।
 घट् ते कुष्ठैककर्माणः सहस्रौरसमातरः ॥ ५२ ॥
 पक्षाद्यये पुरीषात्या जायन्तेऽधो विसर्पिणः ।
 हृदास्ते स्युर्मवेद्युय ते यदाऽऽमाशयोऽमुखाः ॥ ५३ ॥
 तदास्त्रोद्धारनिःश्लासा विद्गन्धानुविधायिनः ।
 पृथुवृक्षतनुसूताः श्यावपीतसितासिताः ॥ ५४ ॥
 ते पक्ष नाग्या कृतमया ककेरुक्कमकेरुकाः ।
 सौसुरादाः सलूनास्या लेलिहा जनयन्ति च ॥ ५५ ॥
 विद्भेदशूलविष्टभकार्यं प्राकृत्यपाण्डुताः ।
 रोमहर्षाग्निमदनमुदकण्डूविनिर्गमात् ॥ ५६ ॥

पञ्चदशोऽध्यायः ।

—::०::—

अथातो वातव्याधिनिदानं व्याख्यास्यामः ।

सर्वार्थानर्थकरणे विश्वम्यास्यैककारणम् ।

अदुष्टदुष्टः पवनः शरीरस्य विशिष्यतः ॥ १ ॥

स विश्वकर्मा विश्वात्मा विश्वरूपः प्रजापतिः ।

स्त्रष्टा धाता विभुर्विशुः संहर्त्ता मृत्युरन्तकः ॥ २ ॥

तद्दुष्टौ प्रयत्नेन यतितव्यं मतः सदा ।

तस्योक्तं दोषविज्ञाने कर्म प्राकृतवैकृतम् ॥ ३ ॥

समाप्ताद्यासतो दोषभेदोये नाम धाम च ।

प्रत्येकं पञ्चधा चारो व्यापारखेह दैकृतम् ॥ ४ ॥

तस्योच्यते विभागेन सनिदानं सलक्षणम् ।

धातुचयकरैर्वासुः कृष्यत्यतिनिषेवितैः ॥ ५ ॥

चरन् स्रोतःसु रिक्तेषु भ्रमं तान्येव पूरयन् ।

तैभ्योऽन्यदोषपूर्णेभ्यः प्राप्य वावरणं यतो ॥ ६ ॥

तत्र पक्ताशये क्रुद्धः शूलानाहान्मज्जजनम् ।

ममरोधाश्मवर्धार्गशिकपृष्ठकटीयद्वम् ॥ ७ ॥

करोत्यधरकायेषु ताम्स्तान् छच्छ्राशुपद्रवान् ।

आमाशये दृढ्वमद्युग्वासकामविच्छुचिकाः ॥ ८ ॥

कण्ठोपरोधमुद्गारान् व्याधीनूड् च नाभितः ।

श्रोत्राटिष्विन्द्रियवधं त्वषि स्फुटमरुक्षणे ॥ ९ ॥

रक्ते तीव्रा रुजः व्यापं तापं रोगं विवर्णताम् ।

अरुं पचय्य पिष्टममरुचिं क्षुगतां भ्रमम् ॥ १० ॥

मांसमेदो गतो ग्रन्थिंस्तीदाद्यान् कर्कशान् श्रमम् ।

गुधेद्रं चातिरुक्त्वास्तमुष्टिदण्डतोषमम् ॥ ११ ॥

अस्मिन्मः मक्षिमन्थयिगुणं तीव्रं दलचयम् ।

मज्जस्वोऽस्थिषु सौषिर्व्यमस्तप्रं स्तब्धतां रुजम् ॥ १२ ॥
 शुक्रस्य शीघ्रमुत्सर्गं सङ्घं विकृतिमेव च ।
 तद्वद्गर्भस्य शुक्रस्यः सिरास्वाधानरिक्तते ॥ १३ ॥
 तत्स्थः स्थावस्थितः कुर्यादुष्टधस्यायामकुञ्जताः ।
 वातपूर्णदृष्टिसर्गं शीघ्रं सन्धिगतीऽनिलः ॥ १४ ॥
 प्रसारणाऽऽकुञ्चनयोः प्रवृत्तिं च सवेदनाम् ।
 सर्वाङ्गसंश्रयस्तोदभेदस्फुरणभस्जनम् ॥ १५ ॥
 स्तम्भमाक्षेपणं स्वापं सन्ध्याकुञ्चनकम्पनम् ।
 यदा तु धमनीः सर्वाः क्रुजोऽभ्येति मुहुर्मुहुः ॥ १६ ॥
 तदाङ्गमाक्षिपत्येव व्याधिराक्षेपकः स्मृतः ।
 अधः प्रतिहतो वायुर्मज्जत्यूर्ध्वं हृदाययाः ॥ १७ ॥
 नाडीः प्रविश्य हृदयं शिरः शङ्खौ च पीडयन् ।
 आक्षिपेत्परितो गात्रं धनुर्वज्रास्य नामयेत् ॥ १८ ॥
 लक्ष्णादुच्छसिति स्तब्धस्त्रस्तमोक्षितदृक्ततः ।
 कपोत इव कूजेक निःसंशः सोऽपतम्यतः ॥ १९ ॥
 स एव चापतानाग्नौ मुक्ते तु मरुता हृदि ।
 अग्नौ वातः सुहृः स्वास्थ्यं मुहुरस्वास्थ्यमावृते ॥ २० ॥
 गर्भपातसमुत्पन्नः शोषितातिस्तपोत्थितः ।
 अभिघातसमुत्पन्नः दुष्टिकित्थतमो हि सः ॥ २१ ॥
 मन्थे संस्तम्य वातोऽन्तरायच्छन् धमनीर्यदा ।
 व्याघ्रोति सकलं देहं ज्वरायम्यते तदा ॥ २२ ॥
 पन्तत्रेनुरियाङ्घ्रं च वगैः स्तम्भं च नेत्रयोः ।
 करोति क्षुब्धं दग्धं दग्धानां कफोदमम् ॥ २३ ॥
 पागैर्योर्वेदनां वाक्पञ्चपञ्चगिरौपहम् ।

अन्तरायाम इत्येष बाह्यायामय तद्विधः ॥ २४ ॥
 देहस्य बहिरायामात्पृष्ठतो नीयते शिरः ।
 उरस्योत्क्षिप्यते तत्र कन्धरा चावमृद्यते ॥ २५ ॥
 दन्तेष्वास्ये च वैवर्ण्यं प्रखेदः सुस्तगावता ।
 बाह्यायामे धनुष्कम्भं ब्रुवते वेगिनं च तम् ॥ २६ ॥
 व्रणं मन्मायितं प्राप्य समीरणसमीरणात् ।
 व्यायच्छन्ति तनुं दोषाः सर्वाभापादमस्तकम् ॥ २७ ॥
 तृथतः पाण्डुगान्धस्य व्रणायामः स वर्जितः ।
 गते वेगे भवेत् स्वास्थ्यं सर्वेष्वक्षिपकेषु च ॥ २८ ॥
 जिह्वातिलेखनात् शुष्कभक्षणादभिघाततः ।
 कुपितो हनुमूलस्यः स्रंसयित्वाऽनिलो हनू ॥ २९ ॥
 करोति विहतास्यत्वमयवा संहतास्यताम् ।
 हनुस्रंसः स तेन स्यात् कृष्णाश्वर्णभाषणम् ॥ ३० ॥
 वाग्वाहिनीशिरासंस्थो जिह्वां स्तम्भयतेऽनिलः ।
 जिह्वास्तम्भः स तेनाश्वपानवाक्येष्वनीयता ॥ ३१ ॥
 शिरसा भारहरणादतिहास्यप्रभाषणात् ।
 उन्नासवक्त्राश्वशुखरकामुक्ककर्षणात् ॥ ३२ ॥
 विषमादुपधानाच्च कठिनानां च चर्वणात् ।
 वायुर्विह्वलस्त्रैश्च वातलैरुर्द्धमास्थितः ॥ ३३ ॥
 यक्त्रो करोति वक्त्रार्द्धमुक्त्रं हसितमौचितम् ।
 ततोऽस्य कम्पते मूर्धा वाक्सङ्घः स्तम्भनिवता ॥ ३४ ॥
 दन्तचालः स्वरभ्रंगः श्रुतिहानिः क्षवप्रहः ।
 गन्धाघ्नानं स्मृतमोहम्लासः सुप्तस्य जायते ॥ ३५ ॥
 निष्ठीयः पाण्डतो यायादेकम्यारणो निमीलनम् ।

जघोरुर्द्धं रुजा तोत्रा शरीराद्धेऽधरेऽपि वा ॥ ३६ ॥

तमाहुरर्दितं केचिटेकायाममयापरे ।

रक्तमाश्रित्य पथनः कुर्यान्मूर्धधराः सिराः ॥ ३७ ॥

रुचाः सवेदनाः कृष्णाः सोऽसाध्यः स्यात्सिराग्रहः ।

गृहीत्वार्धं तनीर्वायुः सिराः आयूर्ध्वशोष्य च ॥ ३८ ॥

पक्षमन्यतरं हन्ति सन्धिवन्धान् विमोक्षयन् ।

कृत्स्नोऽर्धकायस्तस्य स्योदकभाण्यो विचेतनः ॥ ३९ ॥

एकाङ्गरोगं तं केचिदन्ये पक्षवधं विदुः ।

सर्पाङ्गरोगं तद्वच्च सर्वकायाश्रितेऽनिने ॥ ४० ॥

शुद्धवातहतः पक्षः कृच्छ्रसाध्यतमो मतः ।

कृच्छ्रस्त्वन्येन संश्लष्टो विवर्ज्यः क्षयहेतुकः ॥ ४१ ॥

आमवहायनः कुर्यात् संस्तभ्याङ्गं कफान्वितः ।

असाध्यं हतमर्बेहं दण्डयदण्डक मरुत् ॥ ४२ ॥

असन्तूलस्थितो वायुः सिराः सङ्क्षोष्य तत्रगाः ।

बाहुप्रस्थन्दितहरं जनयत्यवबाहुकम् ॥ ४३ ॥

तल प्रत्यङ्गुलीनां या कण्डरा बाहुपृष्ठतः ।

बाहुचेष्टापहरणी विश्वाची नाम सा स्मृता ॥ ४४ ॥

वायुः कक्षां स्थितः सक्थुः कण्डरामाक्षिपेद्यदा ।

तदा खण्डी भवेज्जन्तुः पङ्क्तुः सक्थोर्ध्वयोरपि ॥ ४५ ॥

कम्पते गमनारम्भे खण्डादिव च याति यः ।

कडायग्वक्षं तं विद्यान्मृत्तसन्धिप्रवग्ननम् ॥ ४६ ॥

शीतोष्णद्रवसशुष्कगुरुस्त्रिधैर्निपेवितैः ।

जीर्णाजीर्णं तथाऽऽवाप्तमहोभस्त्रप्रजागरैः ॥ ४७ ॥

संक्षेपमेदःपवनमाभमत्यर्थसञ्चितम् ।

अभिभूयेतरं दोषमूरु चेत् प्रतिपद्यते ॥ ४८ ॥
 सक्थस्योनि प्रपूर्थान्तः श्लेषणा स्तिमितेन तत् ।
 तदा स्तम्भाति तेनोरु स्तम्बी शीतावचेतनौ ॥ ४९ ॥
 परकीयाविव गुरु स्यातामसिष्ठशब्धयौ ।
 ध्यानाद्गमर्दस्तेमित्यतन्द्राच्छर्दश्चिज्जरैः ॥ ५० ॥
 सयुतौ पादसदनक्षच्छ्रोत्ररणसुप्तिभिः ।
 तमूरुस्तम्भमित्याहुराण्यवातमथापरे ॥ ५१ ॥
 वातशोणितजः शोफो जानुमध्ये मृद्वारुजः ।
 ज्ञेयः क्रोद्गु कभीर्पथं स्थूलः क्रोद्गु कभीर्पवत् ॥ ५२ ॥
 रुक् पादे विषमन्धस्ते त्रमादा जायते यदा ।
 यातेन गुल्फमायित्य तमाहुर्वीतकण्ठकम् ॥ ५३ ॥
 पार्थिवं प्रत्यङ्गुलीनां या कण्ठरा मारुतार्दिता ।
 सक्थ्युत्तेपं निगृह्णाति गृध्रसीं तां प्रचक्षते ॥ ५४ ॥
 विष्णाची गृध्रसी शोक्ता खली तीव्ररुजान्विता ।
 हृष्येते चरणौ यस्य भवेताश्च प्रसुप्तवत् ॥ ५५ ॥
 पादहर्षः सविघ्नेयः कफमारुतकोपजः ।
 पादयोः कुरुते दाह पितासृक्सहितोऽनिलः ।
 विग्रेपतद्यद्गमिते पाददाह तमादिशेत् ॥ ५६ ॥

षोडशोऽध्यायः ।

—००—

प्रधातो वातशोणितनिदान व्याख्यास्यामः ।
 विदाघ्नं विरुद्धं तत्तथासृक्प्रदूषणम् ।

भजतां विधिहीनस्य स्रग्जागरमैयुनम् ॥ १ ॥
 प्रायेण सुकुमारानामघट्टमगशीनिनाम् ।
 अभिघातादशुभेय नृणामसृजि दूषिते ॥ २ ॥
 वातनेः शीतलैर्वायुर्हृदः क्रुद्धो विनार्गगः ।
 तादृशेनायजा रुद्धः प्राक्तदेव प्रदूषयेत् ॥ ३ ॥
 आद्यरोगं सुदं वातबलासं वातगोणितम् ।
 तदाहुर्नामभिस्तच्च पूर्वं पाटौ प्रधायति ॥ ४ ॥
 विगेपाद्यानयानाद्यैः प्रलम्बो तस्य सूक्षणम् ।
 भविष्यतः कुष्ठसमं तथा सादः स्याद्भ्रता ॥ ५ ॥
 जानुशङ्कोरकव्यंसहस्रपादाङ्गसन्धिषु ।
 कण्ठस्फुरणनिस्तोदभेदगौरवसुतताः ॥ ६ ॥
 भूत्वा भूत्वा प्रणश्यन्ति सुहुराविर्भवन्ति च ।
 पादयोर्मूलमास्थाय कदाचिदस्त्रयोरपि ॥ ७ ॥
 आङ्गोरिव विषं क्रुद्धं कृत्स्नं देहं विधावति ।
 त्वस्मात्साययमुत्तानं तत् पूर्वं जायते ततः ॥ ८ ॥
 कालान्तरेण गम्भीरं सर्वान् धातून्भिद्रवत् ।
 कण्ठादिसंयुतीत्तानि त्वक्काम्नावलोहिता ॥ ९ ॥
 सायामा भृशदाहोषा गम्भीरेऽधिकपूर्वरुक् ।
 शययुर्ग्रथितः पाको वायुः सन्ध्यस्थिमज्जसु ॥ १० ॥
 क्षिन्दन्निव चरत्यन्तर्वक्त्रोर्कुर्वन् वेगवान् ।
 करोति सञ्ज्ञं पङ्क्तुं वा शरीरे सर्वतश्चरन् ॥ ११ ॥
 वातेऽधिकेऽधिकं तत्र शूलस्फुरणतोदनम् ।
 शोफस्य रीत्यक्ष्णत्वग्भावतावद्विद्वानयः ॥ १२ ॥
 धमन्हुलिसन्धीनां सङ्कोचेऽप्यहोऽतिरुक् ।

श्रोतस्तेषानुपगम्यो स्तम्भजेपधुसुप्तयः ॥ १३ ॥

रज्जे शोफोऽतिरुक् तोटस्ताम्रयिमिचिमायते ।

स्निग्धरुधैः शमं नेति कण्डूक्लेदममन्वितः ॥ १४ ॥

पित्ते पिदाहः संमोहः स्वेदो मूर्च्छा मदः मलट् ।

स्पर्शाक्षमत्वं रुथागः शोफपाको भृगोष्मता ॥ १५ ॥

कफे स्तैमित्यगुरुतासुप्तिस्त्रिधत्तशोतताः ।

काण्डूर्मन्दा च कम् दन्तसर्वनिद्रश्च सङ्गरे ॥ १६ ॥

एकदोषानुगं साध्यं नवं याप्यं द्विदोषजम् ।

पिदोषजं त्यजेत् स्त्रावि स्तब्धसर्पुदकारि च ॥ १७ ॥

रक्तमार्गं निहन्त्याशु शाखासन्धिषु मारुतः ।

नियिष्यान्वोऽन्यमाचार्य वेदेनाभिर्हरत्यसून् ॥ १८ ॥

तायो पञ्चात्मके प्राणो रौप्यव्यायामलक्षनैः ।

अत्याहाराभिघाताध्वेगोदीरणधारणैः ॥ १९ ॥

कुपितचक्षुरादोनामुपघातं प्रवर्त्तयेत् ।

पीनसार्द्धितलट्कामश्वासार्दीयामयान् बहन् ॥ २० ॥

उदानः क्षययूहारश्चर्दिनिद्रावधारणैः ।

शुभभारातिरुटितहाभ्यासैर्विकृता गदान् ॥ २१ ॥

कण्डूरोधमनोभ्रमण्ण्यरोधकपीनमान् ।

कुप्यास गन्धगण्डार्दीप्ताम्तान् जघूहसंययान् ॥ २२ ॥

व्यानोऽतिगमनध्यानक्रोहाविषमचेष्टितैः ।

विरोधिरुचभोहर्षविषादाद्येय दूषितः ॥ २३ ॥

पुंस्त्रासा हृषनभ्रमणः कषितीतृप्त्रवज्रान् ।

सर्षाद्दराग्नित्पोद्दरोमहर्षाद्भुसताः ॥ २४ ॥

कुष्ठं विमपेमन्थांश्च कुप्यान् मर्षाद्भुगान् गदान् ।

मज्जाहते विनमनं जृम्भार्य परिवेष्टनम् ॥ ३७ ॥
 शूलञ्च पीद्यमानेन पाणिभ्यां लभते सुखम् ।
 शक्नाहतेऽतिवेगी वा न वा निष्फलताऽपि वा ॥ ३८ ॥
 भुक्ते कुक्षौ रुजा जीर्णे ग्राम्यत्वप्राप्ततेऽनिले ।
 मूत्राप्रवृत्तिराध्यानं यतो मूत्राहते भवेत् ॥ ३९ ॥
 विडाहते विषमोऽधः स्वस्थाने परिक्रान्तति ।
 यजत्याशु वरां स्नेहो भुक्ते चानद्यते नरः ॥ ४० ॥
 शकत् पीडितमन्त्रेन दुःखं शुष्कं चिरोत्सृजेत् ।
 सर्वधात्वाहते वायो श्रोणीवह्णपृष्ठरुक् ॥ ४१ ॥
 विस्तीर्णो मारुतो स्वयं हृदयं पीयतेऽति च ।
 भ्रमो मूर्च्छा रुजा दाहः पित्तेन प्राण आहते ॥ ४२ ॥
 विदग्धेऽन्त्रे च वमनम् उदानेऽपि भ्रमादयः ।
 दाहोऽन्तरज्ज्वलनं गय दाहो ध्याने च सर्वगः ॥ ४३ ॥
 क्षमोऽन्त्रेष्टामङ्गय ममन्तापः सवेष्टनः ।
 समानं कफोपपृत्तिरतिश्वेदोऽरतिः सटट् ॥ ४४ ॥
 दाहय ध्याटयानि तु मने हान्द्रव्यता ।
 रुजोऽतिहृदिस्तापय योनिमेहनपायुषु ॥ ४५ ॥
 स्नेहणात्वाहते प्राणे सादस्तन्द्राक्षिर्धमिः ।
 छीयनचक्षूद्वारमिः शार्शोपश्लामसंग्रहः ॥ ४६ ॥
 उदाने गुरुगायत्रमक्षिर्वाक्पृथरपहः ।
 यन्मर्षप्रणागय ध्याने पर्वाभियाम्भृङ्गः ॥ ४७ ॥
 गुरुताऽष्टेषु सर्वेषु गन्धितं च गतो मृगम् ।
 ममानेऽतिहिमाहृतमश्वेदो मन्दवह्निता ॥ ४८ ॥
 चपाने सक्कपं मूत्रमलतः ध्यात् प्रवर्तनम् ।

समानो विषमाजीर्णशीतसङ्घीर्णभोजनैः ॥ २५ ॥
 करोत्यकालशयनजागराद्यैश्च दूषितः ।
 शूलगुल्मग्रहस्थादीन् पक्वामाशयजान् गदान् ॥ २६ ॥
 अपानो रुचिगुर्वन्नवेगघातातिषादनैः ।
 यानयानासनस्थानचङ्क्रमेयातिसेवितैः ॥ २७ ॥
 कुपितः कुरुते रोगान् कृच्छान् पक्वाशयात्रयान् ।
 मूत्रशक्नोमदोषार्शोगुदभ्रंशादिकान् बहून् ॥ २८ ॥
 सर्वश्च मारुतं सामं तन्द्रास्त्रैर्मित्यगौरवैः ।
 स्निग्धत्वारीचकालस्यशैत्यशोफाग्निहानिभिः ॥ २९ ॥
 कटुरुक्षरभिलापेण तद्विधोपशयेन च ।
 युक्तं विद्यान्निरामन्तु तन्द्रादीनां विपर्ययात् ॥ ३० ॥
 वायोरावरणं वातो बहुभेदं प्रवक्ष्यते ।
 लिङ्गं पित्ताहते दाहस्तृष्णा शूलं भ्रमस्तमः ॥ ३१ ॥
 कटुकोष्णाम्ललवणैर्विदाहः शीतकामता ।
 शैत्यगौरवशूलानि कट्वाद्युपशयोऽधिकम् ॥ ३२ ॥
 लज्जनायासरुक्षेणकामता च कफाहते ।
 रक्ताहते सदाहार्तिस्त्वक्कांसान्तरजा भ्रमम् ॥ ३३ ॥
 भवेच्च रागी श्वयथुर्जायते मण्डलानि च ।
 मांसेन कठिनः शोफो विवर्णः पिटिकास्तथा ॥ ३४ ॥
 हर्षः पिपीलिकानां च सञ्चार इव जायते ।
 चलः स्निग्धो मृदुः शीतः शोफो गात्रेष्वरोचकः ॥ ३५ ॥
 आव्यवात इति श्रेयः स कृच्छ्रो मेदसाऽऽवृते ।
 स्पर्शमस्याहतेऽन्युष्णं पीडनं चाभिनन्दति ॥ ३६ ॥
 सूच्येव तुल्यतेऽत्यर्थमङ्गं सीदति शूल्यते ।

अष्टाङ्गहृदयसंहितायां

चिकित्सास्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथातो ज्वरचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

इति ह आहुराचंयादयो महर्षयः ।

आमाशयस्यो हत्वाग्निं सामो मार्गान् पिधाय यत् ।

विदधाति ज्वरं दोषस्तस्मात्कुर्वीत सदनम् ॥ १ ॥

प्राग्भूषेण ज्वरादौ वा बल यत्नेन पालयन् ।

बलाधिष्ठानमारोग्यमारोग्यार्थः क्रियाक्रमः ॥ २ ॥

मज्जनैः चपिते दोषे दीप्तेऽग्नी साधवे सति ।

स्वाम्यं तुच्छं हृत् रविः पक्षिर्वल्गमोजय जायते ॥ ३ ॥

तत्रोत्कृष्टे समुत्कृष्टे कफप्राये चने मने ।

सहस्रासप्रमेकायदेपकासविस्त्रुचिके ॥ ४ ॥

सद्यो भुक्तस्य सञ्जाते ज्वरे सामे विशेषतः ।

वमनं वमनार्हस्य शस्त कुर्यात्तदन्यथा ॥ ५ ॥

ग्रासातीमारसस्योद्भृद्ग्रीवविषमज्वरान् ।

पिप्पलीभिर्मुताम् गालान् कलिद्रैग्नेधुकेन वा ॥ ६ ॥

उष्णाम्भसा समधुना पिबेत्तन्मन्त्रेण वा ।

पटोन्निम्बकूर्कोटवेचपत्रोटकेन वा ॥ ७ ॥

तर्पणेन रमेनेर्षाग्नेयैः कम्पोदितानि वा ।

इति द्वाविंशतिविधं वायोरावरणं विदुः ॥ ५८ ॥

प्राणादयस्तेष्वन्योन्यमाहणन्ति यथाक्रमम् ।

सर्वेऽपि विंशतिविधं विद्यादावरणं च तत् ॥ ५० ॥

निःश्वासोच्छ्वाससंरोधः प्रतिश्यायः शिरोग्रहः ।

हृद्रोगो मुखशोषश्च प्राणोदोदान आहते ॥ ५१ ॥

उदानेनाहते प्राणे घर्षोऽजोवससहृद्यः ।

दिशाऽनया च विभजेत्सर्वमावरणं भिषक् ॥ ५२ ॥

स्यानाश्ववेणु यातानां हृदि हानिं च यत्कर्मणाम् ।

प्राणादीनां च पञ्चानां मिश्रमावरणं मिथः ॥ ५३ ॥

पित्तादिभिर्हृदग्रभिर्मित्र्याणां मिश्रितैश्च तैः ।

मित्रैः पित्तादिभिस्तद्वत्प्राणादिभिरनेकधा ॥ ५४ ॥

सारतम्यविकल्पाच्च यात्याहन्तिरसहृद्यताम् ।

तां लक्षयेद्वहितो यथास्वं लक्षणोदयात् ॥ ५५ ॥

अनैः अनेयोपश्याद्गूढामपि सुहृमुडुः ।

विशेषाल्लीवितं प्राण उदानो बलमुच्यते ॥ ५६ ॥

स्यात्तयोःपीडनाहानादायुषश्च बलस्य च ।

आहता वायवोऽघ्राता ज्ञाता वा वक्षरं स्थिताः ॥ ५७ ॥

प्रयत्नेनापि दुःसाध्या भवेयुर्वानुपक्रमाः ।

विद्रधिप्लीहहृद्रोगशुक्लाग्निसदनादयः ।

भवन्त्युद्वेगस्तेषामाहतानामुपेक्षणात् ॥ ५८ ॥

इति त्रीसिंहशुभसन्तुवाग्भटविरचितायामष्टाङ्गहृदय

संहितायां तृतीय निदानस्थान समाप्तम् ।

स्वेदमूत्रगल्लहातान् कुर्व्याद्गनेय पाटवम् ॥ २० ॥

स्नेहोक्तमाचारविधिं सर्वगयानुपालयेत् ।

लङ्घनं स्वेदनं कालो यथागूस्त्रित्तको रसः ॥ २१ ॥

मलानां पाचनानि सूर्यधावस्थ क्रमेण वा ।

शुद्धवातघ्नयागन्तुजीर्णज्वरिषु लङ्घनम् ॥ २२ ॥

नेप्यते, तेषु हि हितं श्रमनं यत्र कर्गनम् ।

तत्र सामज्वराकृत्या जामीयाद्विशेषितम् ॥ २३ ॥

द्विविधोपक्रमज्ञानमवेक्षेत च लङ्घने ।

युक्तं लङ्घितल्लिङ्गैः सु ॥ येयाभिरुपाचरेत् ॥ २४ ॥

यथा स्त्रीप्रधसिद्धाभिर्मण्डपूर्वाभिरादितः ।

तस्याग्निर्दीप्यते ताभिः समिश्रिरिव पावकः ॥ २५ ॥

अङ्गुष्ठं वा शूदुत्वं वा ज्वरो यावदवाप्नुयात् ।

प्राग्लज्जपेयां सुजरा सशुण्ठीधान्यपिप्पलीम् ॥ २६ ॥

ससैन्धवां तथान्नाथी तां पिबेत् सह दाडिमाम् ।

सृष्टविडम्बुपित्तो वा सशुण्ठिमात्रिकां हिमाम् ॥ २७ ॥

वस्तिपार्श्वं शिरःशूली व्याघ्री गोक्षुरसाधिताम् ।

पृश्निपर्णीक्ष्माविल्वनागरोत्पलधान्यकैः ॥ २८ ॥

सिद्धां ज्वरातिसार्थ्यम्ना पेयां दीपनपाचनीम् ।

पञ्चमूलेन पञ्चमूलेन हिक्कारुक्त्वासकासवान् ॥ २९ ॥

पञ्चमूलेन महता कफातो यवसाधिताम् ।

विवहवर्चा, सयवां पिप्पल्यामलकैः कृताम् ॥ ३० ॥

यथागू मर्षिषा शृष्टा मलदोषानुनोमनीम् ।

चविका पिप्पलीमूलद्राघामसकनागरैः ॥ ३१ ॥

वमनानि प्रयुञ्जीत बलकालविभागवित् ॥ ८ ॥
 कृतेऽकृते वा वमने ज्वरी कुर्याद्विशोषणम् ।
 दोषाणां समुदोषाणां पाचनाय शमाय च ॥ ९ ॥
 आग्नेन भस्ममेवाग्नौ कृत्वेऽन्नं न विपच्यते ।
 तस्मादादोषपचनाज् ज्वरितानुपवासयेत् ॥ १० ॥
 दृष्ट्वानल्पाल्पसुष्णांश्च पिवेद्वातकफज्वरे ।
 तत्कफं विलयं नीत्वा दृष्ट्वा माशु निवर्तयेत् ॥ ११ ॥
 उद्दीर्य चाग्निं स्त्रोतांसि च दूक्त्य विशोधयेत् ।
 लीनपित्तानिलस्वेदं शूलान्मूत्रानुलोमनम् ॥ १२ ॥
 तिद्राजाद्यारुचिहरं प्राणानामवलम्बनम् ।
 विपरीतमतः शीतं दोषसङ्घातवर्धनम् ॥ १३ ॥
 उष्णमेव ह्नुष्यत्वेऽपि युञ्ज्यान्नैकान्तपित्तले ।
 उद्विक्तपित्ते दध्नुदाहमोहातिसारिणि ॥ १४ ॥
 विषमद्योत्यिते घोष्णे क्षतक्षीणेऽसृपित्तिनि ।
 घनचन्दनशुण्डाम्बु पर्पटोशीरसाधितम् ॥ १५ ॥
 शीतं तेभ्यो हितं तोयं पाचनं दृष्ट्वा ज्वरापहम् ।
 उष्मा पित्तादृते नास्ति ज्वरो नास्त्युष्मणा विना ॥ १६ ॥
 तस्मात्पित्तविरुद्धानि त्यजेत् पित्ताधिकेऽधिकम् ।
 स्नानाभ्यङ्गप्रदेहाद्य परिशेषं च लङ्घनम् ॥ १७ ॥
 अजीर्णं ह्रस्वं शूनघ्नं सामे तीव्ररुजि ज्वरे ।
 न पिवेदोषधं तद्विभूय एवाममावहेत् ॥ १८ ॥
 आमामिभूतकोष्ठस्य घोरं विषमहेरिव ।
 सोर्द्धपोनसंख्यामेव जहापर्वीश्विशूनिनि ॥ १९ ॥
 वातश्लेष्मात्मके खेदः प्रशस्तः सम्प्रवर्तयेत् ।

स्वेदमूत्रशक्लदातान् कुर्यादग्नेश्च पाटवम् ॥ २० ॥

स्नेहोक्तमाचारविधि सर्वशथानुपालयेत् ।

लङ्घन स्वेदन कालो यवागूस्तिक्तको रसः ॥ २१ ॥

मलाना पाचनानि स्युर्धवावस्थ क्रमेण वा ।

शुद्धवातक्षयागन्तुजीर्णज्वरिषु लङ्घनम् ॥ २२ ॥

नेप्यते, तेषु हि हित शमन यत्र कर्गुनम् ।

तत्र सामञ्जस्यराक्त्या जानीयाद्विग्रेपितम् ॥ २३ ॥

द्विविधोपक्रमज्ञानमयेचेत च लङ्घने ।

युक्त लङ्घितलिङ्गैस्तु त पेयाभिरुपाचरेत् ॥ २४ ॥

यथा सौप्रधसिद्धाभिर्मण्डपूर्वाभिरादितः ।

तस्याग्निर्दीप्यते ताभिः समिद्धिरिव पावक ॥ २५ ॥

अङ्गुष्ठ वा मृदुत्वं वा ज्वरो यावद्वाप्रुयात् ।

प्रागस्ताजपेया सुजरा सशण्ढोधान्यपिप्पलीम् ॥ २६ ॥

ससैन्धवा तथान्नाथी ता पिबेत् सह दाडिमाम् ।

सृष्टविड्बहुपित्तो वा सशण्ढिमाधिका हिमाम् ॥ २७ ॥

वस्तिपार्श्वशिर शूनी ध्यात्री गोक्षुरसाधिताम् ।

पृश्निपर्णीबलावित्थनागरोत्थानधान्यके ॥ २८ ॥

सिद्धा ज्वरातिसार्यम्भा पेया दीपनपाचनीम् ।

श्लेष्मेन पञ्चमूलेन द्विक्कारुक्खासकासवान् ॥ २९ ॥

पञ्चमूलेन महता कफार्तो यत्रसाधिताम् ।

विवहवर्चा सयवा पिप्पल्यामसकैः लताम् ॥ ३० ॥

यवागूं सर्पिषा शृष्टा मलदोषानुनोमनीम् ।

चविका पिप्पलीमूलद्राचामलकनागरे ॥ ३१ ॥

कोष्ठे विवक्षे सरुजि पिबेत् तु परिकर्त्तानि ।
 कीलहृद्याम्बुजलगीधावनो ग्रीफलैः कृताम् ॥ ३२ ॥
 अश्वेदनिद्रस्तृणार्त्तः सितामलकनागरैः ।
 सितावदरमृद्दीका सारिवा सुस्तचन्दनैः ॥ ३३ ॥
 तृणाच्छर्दिपरोदाहज्वरघ्नीं क्षीद्रसंयुताम् ।
 कुर्यात् पेयौषधैरेव रसगूपादिकानपि ॥ ३४ ॥
 मयीद्भवे मद्यनित्ये पित्तस्थानगते कफे ।
 ग्रीमे तृयीर्षाधिकं योऽस्मृत्च्छर्दिर्दाहपीडिते ॥ ३५ ॥
 जह्वं प्रवृत्ते रक्ते च पेयां नैष्यन्ति तेषु तु ।
 ज्वरापहैः फलरसैरद्भिर्वा लाजतर्पणम् ॥ ३६ ॥
 पिबेत् समर्कराक्षौद्रं ततो क्षीरं च तर्पणे ।
 यथाश्वामोदनं क्षुद्धानग्रीयादभ्रष्टतण्डुलम् ॥ ३७ ॥
 दक्षलावणिकैर्यूपै रसैर्वा मुद्गलावजैः ।
 ब्रूत्यथ पडहो नेयी बलं दीपं च रक्षता ॥ ३८ ॥
 ततः पक्केषु दोषेषु लङ्घनाद्यैः प्रशस्यते ।
 कषायो दोषशेषस्य पाचनः शमनोऽयथा ॥ ३९ ॥
 तिक्तः पित्ते विशेषेण प्रयोज्यः कटुकः कफे ।
 पित्तश्लेष्महरत्वेऽपि कषायस्तु न शस्यते ॥ ४० ॥
 नवज्वरे मलस्तम्भात् कषायो विषमज्वरम् ।
 कुरुते रुचिहृत्तासहिष्माक्षानादिकानपि ॥ ४१ ॥
 सप्ताहादीपधं केचिदाहुरन्ये दशाहतः ।
 केचिन्नवचमुक्तस्य योज्यमामोत्वणे न तु ॥ ४२ ॥
 तौत्रज्वरपरीतस्य दोषवेगोदये यतः ।
 दोषैश्च वातिनिचिते तन्द्रास्तैमित्यकारिणि ॥ ४३ ॥

अपच्यमानं भेषज्यं भूयो ज्वलयति ज्वरम् ।
 मृदुज्वरो सप्तर्द्विद्वन्मिताय मला यदा ॥ ४४ ॥
 अचिरज्वरितस्यापि भेषज कारयेत् तदा ।
 मुस्ताया पर्वटं युक्तं शुक्लया दुग्धगर्वाया वा ॥ ४५ ॥
 पाक्यं ग्रीतकपायं वा पाठोगौर सवामकम् ।
 पिवेत् तद्वच्च भूनिम्बगुडूचीमुस्तानागरम् ॥ ४६ ॥
 यथायोगमिमे योन्याः कपायं दीपपाचनाः ।
 ज्वरारोचकटण्णाम्यधैरस्यापक्तिनाशनाः ॥ ४७ ॥
 कलिङ्गकाः पटोलस्य पत्रं कटुकरोहिणी ॥ ४८ ॥
 पटोलं सारिवा मुस्ताः पाठाः कटुकरोहिणी ।
 पटोलनिम्बविफलागृहोका मुस्तावसकाः ॥ ४९ ॥
 किराततिक्तममृता चन्दनं विष्वभेपत्रम् ।
 भात्री मुस्तान्मृताचोदमर्हं शोकसमायनाः ॥ ५० ॥
 पचैते सन्तातादीनां पचानां गमना मताः ।
 दुरानभाऽमृता मुस्ता नागर वातजि ज्वरे ॥ ५१ ॥
 अथवा पिप्पलीमूलगुडूची विष्वभेपत्रम् ।
 कनीयः पञ्चमूलं च पिप्पे शक्रयवा घनम् ॥ ५२ ॥
 कटुका चेति सप्तोद्गं मुस्यापर्वटकं तथा ।
 मधुन्यासभूनिम्बं वत्सकाद्यो गव्यः कफे ॥ ५३ ॥
 अथवा हृदयाद्वेयो नृत्रयेरदुरानभाः ।
 रुग्णियग्मानिमलेष्युक्ते दीपनपाचनम् ॥ ५४ ॥
 अथवा पिप्पलीमूलगम्याककटुकाघनम् ।
 द्राक्षागधूकमधुकं रोधकाग्न्यमारिवाः ॥ ५५ ॥
 मुस्ताममृतादीवेरपचैरपचनम् ।

मृणालचन्दनोगीरनीलोत्पलपरुषकम् ॥ ५६ ॥
 फाण्डो हिमो वा द्राक्षादिर्जातीकुसुमवासितः ।
 युक्तो मधुसिताक्षजैर्जयत्यनिलपित्तजम् ॥ ५७ ॥
 ज्वरं मदात्ययं हृदिर्मूर्च्छादाहं यमं भ्रमम् ।
 ऊर्ध्वगं रक्तपित्तं च पिपासां कामलामपि ॥ ५८ ॥
 पाचयेत् कटुकां पिष्ट्वा कर्पूरैः अभिनवे शुची ।
 निषोद्धितो घृतयुतस्तद्रसो ज्वरदाहजित् ॥ ५९ ॥
 कफवाते वचा तिक्ता पाठारग्वधवत्सकाः ।
 पिप्पलीचूर्णयुक्तो वा काथं ग्विषोद्भवोद्भवः ॥ ६० ॥
 व्याघ्री शुण्ठ्यामृता काथः पिप्पलीचूर्णसंयतः ।
 वातश्लेष्मज्वरश्वासकासघ्नो नसशूलजित् ॥ ६१ ॥
 पथ्या कुसुम्बरी सुस्ता शुण्ठी कटुत्थणपर्पटम् ।
 सकटफलवचाभार्गीदेवाह्वं मधुहिङ्गुमत् ॥ ६२ ॥
 कफवातज्वरेष्वेव कुचिह्नत्पार्श्ववेदनाः ।
 कण्ठामयास्यश्चयधुकासश्वासास्त्रियच्छति ॥ ६३ ॥
 भारग्वधादिः सचीद्रः कफपित्तज्वरं जयेत् ।
 तथा तिक्ता वृषोशीरव्रायन्ती त्रिफला मृताः ॥ ६४ ॥
 सन्निपातज्वरे व्याघ्री देवदारुनिशाचनम् ।
 पटोलपत्रनिम्बत्वक्चिफला कटुकायुतम् ॥ ६५ ॥
 नागर घोष्करं मूलं गुडूचीकण्टकारिका ।
 मकासश्वासपार्श्वार्तो वातश्लेष्मोत्तरे ज्वरे ॥ ६६ ॥
 मधूकपुष्पे सहीका त्रायमाणा परुषकम् ।
 सोमोरेतिक्ता त्रिफला काश्मर्यं कल्पयेद्विमम् ॥ ६७ ॥
 कपोर्युतं पिबन् काले ज्वरान् सर्वान् व्यपोहति ।

जाल्यामलकमुस्तानि तद्वहन्वयवासकम् ॥ ६८ ॥
 बडविट् कटुका द्राक्षा चायन्ती त्रिफलागुडान् ।
 जीर्णौषधोऽन्नं पेयाद्यमाधरेच्छेयवान्नतु ॥ ६९ ॥
 पेया कफं वर्धयति पट्टपांसुषु वृष्टिवत् ।
 श्लेष्माभिष्यन्नदेहानां मतः प्रगपि योजयेत् ॥ ७० ॥
 यूपान् कुलत्यचणकदाडिमादिकृतान् सघ्नन् ।
 रुक्षांश्चित्तरसोपेतान् हृद्यान् हृत्चिकरान् पटून् ॥ ७१ ॥
 रक्ताद्याः शास्यो जीर्णाः पष्टिकाश्च ज्वरे हिताः ।
 श्लेष्मीक्षरे वीततुपास्तथा वाद्यक्तता यवाः ॥ ७२ ॥
 शोदनस्तैः शृतोद्विस्त्रिःप्रयोक्तव्यो यथायथम् ।
 दोषदूष्यादिवलतो ज्वरघ्नकायसाधितः ॥ ७३ ॥
 मुक्ताद्यैर्लघुभिर्यूपाः कुलत्यैश्च ज्वरापहाः ।
 कारवीजकककोटबालमूलकपर्पटैः ॥ ७४ ॥
 वार्ताकनिम्बकुसुमपटोलफलपक्षयैः ।
 अत्यन्तलघुभिर्मसैर्जाड्यलैश्च हिता रसाः ॥ ७५ ॥
 व्याघ्रीपकृतकर्पूराद्राक्षामलकदाडिमैः ।
 संस्कृता पिप्पलीशुण्ठीधान्यजीरकसैन्धवैः ॥ ७६ ॥
 सितामधुभ्यां प्रावेण संयुता वा कृताकृताः ।
 अन्नशतकसिद्धानि रुच्यानि व्यञ्जनानि च ॥ ७७ ॥
 अक्षयान्नमसम्पयान्ननुंपानेऽपि योजयेत् ।
 तानि कथितशीत च वारि मद्य च साध्यातः ॥ ७८ ॥
 मत्स्यरं ज्वरमुक्तं वा दिनान्ते भोजयेत्तद्यु ।
 त्रेफलयविहरीषा बलधानननन्दादा ॥ ७९ ॥
 यशोचितेऽथवा काले देशसाध्यानुरोधतः ।

प्रागस्यवह्निर्भुञ्जानो न ह्यजीर्णेन पीद्यते ॥ ८० ॥

कपाययानपथ्यायैर्दशाह इति संहितं ।

सर्पिर्देयात्कफे मन्दे वातपित्तोत्तरे ज्वरे ॥ ८१ ॥

पक्षेपु दोषेष्वमृतं तद्विषेपममन्यथा ।

दशाहं स्यादतीतेऽपि ज्वरोपद्रवहश्चित् ॥ ८२ ॥

लङ्घनादिक्रमं तच्च कुर्यादाकफसहयात् ।

देहधात्वबलत्वाच्च ज्वरो जीर्णोऽनुवर्तते ॥ ८३ ॥

रुचं हि तेजो ज्वरलक्षणेजसा रुचितस्य च ।

वमनस्त्रेदकालाम्बुकपायसपुभोजनैः ॥ ८४ ॥

यः स्यादतिबली धातुः सङ्चारी सदागतिः ।

तस्य संशमनं सर्पिर्दोषस्यैवाम्बुवेश्मनः ॥ ८५ ॥

वातपित्तजितान्मयां संस्कारमनुरुध्यते ।

सुतरां तद्वती दद्याद्यथा सौषधसाधितम् ॥ ८६ ॥

विपरोत ज्वरोन्नाशं जयेत्पित्तं च शैत्यतः ।

खेदाघातं घृतं तुल्यं योगसंस्कारतः कफम् ॥ ८७ ॥

पूर्वं कपायाः सङ्घताः सर्वे योज्या यथामलम् ।

त्रिफलापिचुमन्दत्वङ्मधुकं हृहतीदयम् ॥ ८८ ॥

समस्रदलं कायः सङ्घतो ज्वरकासहा ।

पिप्पलीन्द्र्यवधायनितिक्षासारियामलकतामलकीभिः ॥ ८९ ॥

बिल्वमुल्लहिमपालतिषेथ्यैर्द्राघ्यातिविषया स्थिरया च ।

घृतशाश्व निहन्ति साधितं ज्वरमग्निं विषमं हस्तीमकम् ॥ ९० ॥

अरुचि भृशतापमंसयोर्वमथुं पाञ्चशिरोरुजं क्षयम् ।

तैल्वकं पवनज्ज्वनि ज्वरे योजयेत्सृष्टतया वियोजितम् ॥ ९१ ॥

तित्त्वं हवष्टतं च पैत्तिके यच्च पालनिकया स्रुतं हविः ।

विट्प्रसीधर्चनचव्यपाठाव्योपाग्निसिन्धुद्वययावशूकैः ॥८२॥

पलांगकैः क्षीरसम दृतस्य प्रस्य पचेज्जोर्णकफज्वरघ्नम् ।

गुडूथ्या रसकल्काभ्यां त्रिफलाया हृष्य च ॥ ८३ ॥

मृद्वीकाया वलायाय खेदाः सिद्धा ज्वरच्छिदः ।

जीर्णे दृते च भुञ्जीत मृदुमांसरसौदनम् ॥ ८४ ॥

बल छान दीपहरं परं तच्च बलप्रदम् ।

कफपित्तहरा मुहकारयेत्तादिजा रसाः ॥ ८५ ॥

प्रायेण तन्मात्रं हिता जीर्णे चातीक्षरे ज्वरे ।

शूलोदावर्तविट्प्रजनना ज्वरवर्धनाः ॥ ८६ ॥

न शाम्यत्येवमपि चेज्वरः कुर्वीत गोधनम् ।

गोधनार्हस्य वमनं प्रागुक्तं तस्य योजयेत् ॥ ८७ ॥

पामागयगते दोषे बलिनः पालयन् बलम् ।

ज्वरक्षीणस्य न हितं वमनं च विरेचनम् ॥ १०४ ॥
 कामं तु पयसा तस्य निरुद्धैर्वा हरेन्मलान् ।
 क्षीरोचितस्य प्रक्षीणश्लेष्मणो दाहलब्धतः ॥ १०५ ॥
 क्षीरं पित्तानिलार्तस्य पथ्यमप्यतिसारिणः ।
 तद्वपुर्लङ्घनोत्तमं पुष्टं वनमिवाग्निना ॥ १०६ ॥
 दिव्याम्बु जीवयेत्तस्य ज्वरं चाशु नियच्छति ।
 संस्नातं शीतमुष्णं वा तस्माद्धारोष्णमेव वा ॥ १०७ ॥
 विभज्य काले युञ्जीत ज्वरिणं हस्त्यतोऽन्यथा ।
 पयः शृण्ठीस्र्जूरसृष्टीकाशर्कराद्यतम् ॥ १०८ ॥
 शृतशीतं मधुयुतं लब्ध्वाहज्वरनाशनम् ।
 तद्वद् द्राक्षावलायष्टीसारिवाकण्वन्दनैः ।
 चतुर्गुणैर्नाभसा वा पिप्पल्या वा शृतं पिबेत् ॥ १०९ ॥
 कासात् श्वासाच्चिरःशूलात्पार्श्वशूलाच्चिरज्वरात् ।
 मुच्यते ज्वरितः पीत्वा पञ्चमूलीशृतं पयः ॥ ११० ॥
 शृतमेरण्डमूलेन वास्तबिल्वेन वा ज्वरात् ।
 धारोष्णं वा पयः पीत्वा विवहानिलवर्चसः ॥ १११ ॥
 सरक्तपिच्छातिसृतेः सल्लट्शूलप्रवाहिकान् ।
 सिद्धं शृण्ठीबलाव्याधीमोकण्टकगुडैः पयः ॥ ११२ ॥
 शोफमूत्रश्लेष्मातविबन्धज्वरकासजित् ।
 वृथीवविल्ववर्षामूसाधितं ज्वरशोफनुत् ॥ ११३ ॥
 गिंशिपासारसिद्धं वा क्षीरमाशु ज्वरापहम् ।
 निरुद्धसुप्तं वक्त्रं विज्वरत्वं सुदं रुचिम् ॥ ११४ ॥
 दोषे युक्तः/क्षीरोत्थाशु पक्वे पक्काशयं गते ।
 पित्तं वा कफपित्तं वा पक्काशयगतं हरेत् ॥ ११५ ॥

संसर्गं चीनपि मलान् वस्तिःपक्वायवाययान् ।

प्रचीणकफपित्तस्य चिकपृष्ठकटिग्रहे ॥ ११६ ॥

टौमाग्नेर्वदयकृतः प्रयुक्षीतानुवासनम् ।

पटोलनिम्बच्छदनकटुकाचतुरङ्गुलैः ॥ ११७ ॥

स्यिरावनागोक्षुरकमदनोग्रीरवालकैः ।

पयस्यर्होदके कायं क्षीरशेष विमिश्रितम् ॥ ११८ ॥

कल्किर्मुस्तमदनकृष्णामधुकवस्तकैः ।

वस्तिं मधुघृताभ्याश्च पीडयेज्ज्वरनाशनम् ॥ ११९ ॥

चतस्रः पर्णिमौर्यटौफलोग्रीरट्टपद्मान् ।

प्राययेत् कल्कयेद्यष्टोगताष्टाफनिनीफलम् ॥ १२० ॥

मुस्तश्च वस्तिः सगुडचौद्रमर्पिर्स्वरापहः ।

जीवन्ती मदनं मेदां पिप्पलीं मधुकं वचाम् ॥ १२१ ॥

पट्टिं राक्षां वलां विष्वं गतपुष्पां शतादरीम् ।

पिष्टा क्षीरं जलमर्पिस्तैर्न चैकदं माधितम् ॥ १२२ ॥

ज्वरेऽनुवासनं दद्याद्यथास्त्रेहं यथार्मेनम् ।

त्रे च सिद्धिगु यथ्यन्ते वस्तयो ज्वरनाशनाः ॥ १२३ ॥

शिरोरुग्रीरयश्लेष्महरमिन्द्रियबोधनम् ।

और्ध्वज्वरे कविकर दद्यादस्यं विरेचनम् ॥ १२४ ॥

यैष्टिकं शून्यगिरसो दाहात्ते पित्तनाशनम् ।

धूमगण्डूकवनान् यथादोषश्च कम्पयेत् ॥ १२५ ॥

प्रतिग्रायाप्यजैरप्यगिरःकण्ठामवापटान् ।

एकषो मातुतुङ्गस्य केसरं माज्यमेवमम् ॥ १२६ ॥

भाषीट्राक्षासितानां वा कण्डमाप्येन पाययेत् ।

यद्योपगयसंश्रयान् शीतोष्णद्रव्यकम्पितान् ॥ १२७ ॥

अभ्यङ्गालेपसेकादीन् ज्वरे जीर्णे त्वगाश्रिते ।
 कुर्यादञ्जनधूमांश्च तथैवागन्तुजेऽपि तान् ॥ १२८ ॥
 दाहे सहस्रधीतेन सर्पिषाभ्यङ्गमाचरेत् ।
 सूचोक्तैश्च गणैस्त्रैस्त्रैर्मधुराश्लकपायकैः ॥ १२९ ॥
 दूर्वादिभिर्वा पित्तघ्नैः शोधनादिगणोदितैः ।
 शीतवीर्यैर्हिमस्यग्भिः क्वाथः कल्कीकृतैः पचेत् ॥ १३० ॥
 तैलं सञ्जीरमभ्यङ्गात् सद्यो दाहज्वरापहम् ।
 शिरो गात्रञ्च तैरेव नातिपिष्टैः प्रलेपयेत् ॥ १३१ ॥
 तत् क्वाथेन परीपेकमवगाहञ्च योजयेत् ।
 तथारनालसलिलञ्चीरशुक्लघृतादिभिः ॥ १३२ ॥
 कपित्थमातुलिङ्गान्त्वविदारिरोधदाहिमैः ।
 बदरीपक्षवोत्येन फेनेनारिष्टजेन वा ॥ १३३ ॥
 लिप्तेऽङ्गे दाहकर्मोहकुर्दिस्तृष्णा च शाम्यति ।
 यो वर्षितः पित्तहरो दीपोपक्रमणे क्रमः ॥ १३४ ॥
 त च शीलयतः शोघं सदाहो नश्यति ज्वरः ।
 धीर्य्यौष्णैरुष्णसंस्पर्शैस्तगराशुतकुङ्कुमैः ॥ १३५ ॥
 कुठस्थोणेयगैलेयसरनामरदारुभिः ।
 नखरास्त्रामुरवचाचण्डे लाहयचोरकैः ॥ १३६ ॥
 पुष्पीकाशियुसरसाहिंस्ताभ्यामकर्मयैः ।
 दग्मूनामृतैरण्डद्वयपद्मुरोहिषैः ॥ १३७ ॥
 तमालपत्रभूतिकशपकीधान्यदोष्यकैः ।
 मिश्रिमापकुलत्वाग्निप्रकीर्यानाकुलोदयैः ॥ १३८ ॥
 अन्यैश्च तर्दिषैर्द्रव्यैः शीते तैलं ज्वरे पचेत् ।
 कथितैः कल्कितैर्युक्तैः सुरासोयीरकादिभिः ॥ १३९ ॥

तेनाभ्यञ्जात् सुखोष्णेन तैः सुपिटैश्च लेपयेत् ।

कवोष्णैस्तैः परीपेकमवगाह्य कल्पयेत् ॥ १४० ॥

केवलैरपि तद्वच्च सुक्तगोमूत्रमशुभिः ।

आरग्वधादिवर्गश्च पानाभ्यञ्जनलेपनैः ॥ १४१ ॥

धूपामगुरुजांस्तान् वक्ष्यन्ते विषमज्वरे ।

अन्यनमिक्तान् स्वेदान् स्वेदिभेषजभोजनम् ॥ १४२ ॥

गर्भभूयेश्मशयनं कुथाकम्बलरत्नकान् ।

निर्धूमद्वीतैरङ्गारैर्हंसन्तोश्च हसन्तिकाः ॥ १४३ ॥

मद्यं सधूपणं तक्रं कुलत्यघ्नीद्विकोद्रवान् ।

संशीलयेद्देपयुमान् यच्चान्यदपि पित्तलम् ॥ १४४ ॥

दयिताः स्तनशालिन्धः घीना विश्वमभूषणाः ।

शोबनासवमत्ताश्च तमानिहेशुरङ्गनाः ॥ १४५ ॥

वीतशीतश्च विघ्नाश्च तास्ततोऽपनयेत् पुनः ।

वहेनैनैकदोषस्य क्षपणेनोच्छ्रितस्य च ॥ १४६ ॥

कफस्यानागुमूर्ध्ना वा तुष्यकचान् जयेन्नानान् ।

सन्निपातव्यवस्थान्ते कर्णमूले सुदारुणः ॥ १४७ ॥

शोफः संजायते तेन कथिदेव प्रमुच्यते ।

रक्तावसेचनैः शोघं सर्पिः पानैश्च त जयेत् ॥ १४८ ॥

प्रदेहेः कफपित्तघ्नेर्नायनैः कचनग्रहेः ।

शीतोष्णस्निग्धरूचाद्यैर्ज्वरो यस्य न ग्राम्यति ॥ १४९ ॥

गायानुसारी तस्याश्च मुञ्चेद्वाह्नोः क्रमाच्छिराम् ।

अयमेव विधिः कार्थ्यो विषमोऽपि यथायथम् ॥ १५० ॥

ज्वरे विभज्य वातादीन् ययानन्तरमुच्यते ।

एटोन्कटकासुस्ताप्राणदामधुकैः कृताः ॥ १५१ ॥

त्रिचतुरः पञ्चशः क्वांथा विषमज्वरनाशनाः ।

योजयेत्त्रिफलां पथ्यां गुडूचीं पिप्पलीं पृथक् ॥ १५२ ॥

तैस्तैर्विधानैः सगुडैर्मज्जातकमथापि वा ।

क्षुण्णं हृङ्गणं चापि ज्वरागमनवाचरे ॥ १५३ ॥

प्रातः सतैलं सशुनं प्राग्भक्तं वा तथा घृतम् ।

जीर्णं तद्वह्निपयस्तक्रं सर्पिश्च घट्पलम् ॥ १५४ ॥

कल्याणकं पञ्चगव्यं तिक्ताण्यं हृषसाधितम् ।

त्रिफलाकोसतर्कारीक्तायदध्ना शृतं घृतम् ॥ १५५ ॥

तिल्वकत्वक्कृतावापं विषमज्वरजित्परम् ।

सुरां तीक्ष्णञ्च यक्ष्म्यं शिखितिसिरिकुकुटान् ॥ १५६ ॥

मांसं मध्मोष्णवीर्यञ्च सहान्नेन प्रकामतः ।

सेवित्वा तदहः सप्यादववा पुनरुत्तिखेत् ॥ १५७ ॥

सर्पिर्घो मइतीं मालां पीत्वा तच्छर्दयेत् पुनः ।

नीलिनीमजगन्धाञ्च त्रिवृतां कटुरोहिणीम् ॥ १५८ ॥

पिबेज्ज्वरस्यागमेने के हस्तेदीपपादितः ।

मनोह्रा सैन्धवं क्षणा तैलेन नयनाञ्जनम् ॥ १५९ ॥

योष्यं द्विदुसमा व्याघ्रो वसानस्य ससैन्धवम् ।

पुराणसर्पिः सिंहस्य वसा तद्वत्सैन्धवा ॥ १६० ॥

पलङ्कया निम्बपत्रं वचाकुष्ठहरीतकी ।

सर्पपा सयया सर्पिर्धूपोविद्धा विडालना ॥ १६१ ॥

पुरध्यामवचासर्जनिम्बार्कागरुदारुभिः ।

धूपो ज्वरेषु सर्वेषु प्रयोक्तव्योऽपराजितः ॥ १६२ ॥

धूपनस्याञ्जनवासा ये चोक्तायित्तदैकते ।

देवाययं च भैषज्यं ज्वरान् सर्वान् व्यपोहति ॥ १६३ ॥

विशेषाद्विषमान् प्रायस्ते ह्यागन्तुमुदन्धजाः ।
 यथास्त्रं च सिरां विध्वेदशान्तौ विषमज्वरे ॥ १६४ ॥
 केवलानिलवीसर्पे विस्फोटाभिहतज्वरे ।
 सर्पिः पानदिमालेपसेकमांसरसाशनम् ॥ १६५ ॥
 कुर्याद्यथास्त्रमुक्तं च रक्तमोचादिसाधनम् ।
 यद्येत्ये भूतविद्योक्तं बलिमन्त्रादिसाधनम् ॥ १६६ ॥
 औषधीगन्धजे पित्तशमनं विषजिह्वे ।
 दृष्टैर्यैर्मनोद्यैश्च यथादोषशमेन च ॥ १६७ ॥
 हिताहितविषेकैश्च स्वरं क्रोधादितं जयेत् ।
 क्रोधतो याति कामेन शान्तिं क्रोधेन कामजः ॥ १६८ ॥
 भयगोक्रोद्धवो ताभ्यां भीमोकाभ्यां तथेतरो ।
 ग्रापाघर्षणमन्त्राद्ये विधिर्देवव्यपाययः ॥ १६९ ॥
 ते स्वरः केवलाः पूर्वं व्याप्यन्तेऽनन्तर मनेः ।
 तस्माद्दोषानुसारिण तेष्वहारादि कल्पयेत् ॥ १७० ॥
 न हि ज्वरोऽनुवधाति मारुताद्येर्विजाततः ।
 ज्वरकामं क्षृतिं चास्य हारिभिर्विषयेर्हरेत् ॥ १७१ ॥
 कदम्बाङ्गं मनः शुद्धं सर्वज्वरविनाशनम् ।
 त्वजेदावमसाभाश्च व्यायामस्नानमैद्युनम् ॥ १७२ ॥
 गुर्वसाम्प्रविदाहश्च यच्चान्यज्वरकारणम् ।
 न विष्वरोऽपि सहसा सर्वादीनो भवेत्तथा ॥ १७३ ॥
 निहृत्तोऽपि ज्वरः शोघं व्यापादयति दुर्धनम् ।
 मद्यः पाण्डुरो यथात्तथात्तस्य विज्ञेयतः ।
 तस्यां तस्यामवस्थायां तत्तत्कुर्याद्विषगुणितम् ॥ १७४ ॥

श्रीपथयो मणयय समन्ताः साधुगुरुदिजदैवजपूजाः ।

प्रीतिकरा मनसो विषयाय घ्नन्त्यपि विष्णुकृतं ज्वरमुग्रम् १७५

—५—

द्वितीयोऽध्यायः ।

—:०:—

अथातो रक्तपित्तचिकित्सित व्याख्यास्यामः ।

ऊर्ध्वं ग बलिनी वेगमेकदोषानुगं र.वम् ।

रक्तपित्तं सुखे काले साधयेन्निरुपद्रवम् ॥ १ ॥

अधोगं यापयेद्रक्तं यच्च दोषद्वयानुगम् ।

शान्तं शान्तं पुनः कुप्यन्मार्गान्मार्गान्तरं च यत् ॥ २ ॥

अतिप्रवृत्तं मन्दाग्नेस्त्रिदोषं द्विपथं त्वजेत् ।

सन्तर्पणीत्य बलिनी बहुदोषस्य साधयेत् ॥ ३ ॥

ऊर्ध्वभागं विरेकेण वमनेन त्वधोगतम् ।

शमनैर्हृदयेनान्यस्तृप्ताहृद्वानयेत्य च ॥ ४ ॥

ऊर्ध्वं प्रवृत्ते शमनी रसो तिक्तकषायकौ ।

उपवासश्च निःशुण्ठीपटङ्गोदकपायिनः ॥ ५ ॥

अधोगे रक्तपित्ते तु वृद्धयो मधुरो रसः ।

ऊर्ध्वगे तर्पणं योज्यं पेयापूर्वमधोगते ॥ ६ ॥

अथतो बलिनी शुद्धं न धार्यं तद्धि रोगकृत् ।

धारयेदन्यथा शीघ्रमग्निवच्छीघ्रकारि तत् ॥ ७ ॥

त्रिहृच्छ्यामाकषायेण कल्केन च सशर्करम् ।

साधयेद्विधिवत्ते हं निष्ठात्पाणितल ततः ॥ ८ ॥

विहता त्रिफला श्यामा पिप्पली शर्करा मधु ।

लोदकः सत्रिपातोर्ध्वरक्तगोफज्वरापहः ॥ ८ ॥

त्रिहस्तमसिता तद्वत् पिप्पली पाटसंयुता ।

यमनं फलसंयुक्तं तर्पणं ससितामधु ॥ १० ॥

नमितं वा जलं घोद्वयुक्तं वा मधुकोदकम् ।

जीरं वा रसमिक्षीर्वा शुद्धस्यानन्तरो विधिः ॥ ११ ॥

यथास्व मन्यपेयादिः प्रसोज्यो रक्षता वनम् ।

जन्यो ज्वरोक्तो द्राक्षादिःपित्तघ्नैर्वा फनैः कृतः ॥ १२ ॥

मधुखर्जूरमृद्वोकापरूपकसिताम्रसा ।

अज्यो वा पञ्चसारेण सघृतैर्लज्जसक्तुभिः ॥ १३ ॥

दाहिमामलकाग्नौ वा मन्दाम्बुज्वाभिन्नापिणाम् ।

कमलोत्पलकिष्कल्कपृथिव्योपिप्रियङ्गुकाः ॥ १४ ॥

समीरं भावरं रोधं शृङ्गवेरं कुचन्दनम् ।

ज्जोवेरं धातकीपुष्पं विष्वमर्धं दुरासभा ॥ १५ ॥

पर्दाहंविहिता पेया वक्ष्यन्ते पादयौगिकाः ।

भूनिम्बमेव्यजलदा मसूरः पृथिव्यस्यपि ॥ १६ ॥

विदारिगन्धा मुद्गाय वल्मा सर्पिर्हरेणुका ।

जाङ्गलानि च मांसानि शीतवीर्याणि साधयेत् ॥ १७ ॥

पृथक्पृथग्जले तेषां यवागूः कम्पयेद्भजे ।

गीताः समर्कराक्षीद्रास्तादृश्यांसरसानपि ॥ १८ ॥

हेपदग्दाननग्दान् वा घृतमृष्टान् समर्करान् ।

शूकशम्बिभयं धान्यं रक्ते शाकं च शम्यते ॥ १९ ॥

यस्यस्फुरन्निष्ठानि यदुत्तं सप्तु गीतनम् ।

मृशीरुमम्बुपानीयं पञ्चभूमिन् वा शृतम् ॥ २० ॥

अधुना शृतगीतं वा मध्वशो वा फलाभ्यु वा ।

शयः सवासुभः शस्तो विबन्धे तित्तिरिः पुनः ॥ २१ ॥

उदुम्बरस्य निर्य्यूहे साधितो मारुतेऽधिके ।

द्रवस्य वर्हिणस्तद्व्यपोधस्य च कुकुटः ॥ २२ ॥

यत्किञ्चिद्रक्तपित्तस्य निदानं तच्च वर्जयेत् ॥ २३ ॥

वासारसेन फलिनी सद्रोधाञ्जनमाचिकम् ।

पित्तासृक् शमयेत्पीतं निर्यासो वाऽटक्कृत्वात् ॥ २४ ॥

शर्करामधुसंयुक्तः केवलो वा शृतोऽपि वा ।

हृषः सद्यो जयत्यस्त्रं स ह्यस्त्र परमौषधम् ॥ २५ ॥

पटोलमालतीनिम्बचन्दनहृषपञ्चकम् ।

रौध्रो हृषः स्तन्दुलियः कृष्णामृत्सदयन्तिका ॥ २६ ॥

शतावरौ गोपकन्याकाकोत्थौ मधुवष्टिका ।

रक्तपित्तहरोः काथास्त्रयः समधुशर्कराः ॥ २७ ॥

पलाशवल्कलाघो वा सुगोतः शर्करान्वितः ।

पिवेद्वा मधुसर्पिर्भ्यां गवाक्षशक्ततो रसम् ॥ २८ ॥

सर्षपौद्रं यद्यिने रक्ते लिङ्गात्पारावतं शकत् ।

अतिनिष्ठतरक्तं च्छौद्रेण बधिरं पिवेत् ॥ २९ ॥

जाङ्गलं भक्षयेद्वाजमामपित्तयुतं यकृत् ।

चन्दनीशीरजलदालाजामुद्भक्तायवैः ॥ ३० ॥

बलाजले पर्युषितैः कषायो रक्तपित्तहा ।

प्रसादयन्दनाम्भोजसेव्यं मृदुष्टलोष्टजः ॥ ३१ ॥

सुगोतः समिताक्षौद्रः शोणितातिप्रहृत्तिजित् ।

आपोथ वा नवे कुम्भे प्रावयेदिक्षुगण्डिकाः ॥ ३२ ॥

स्थितं तद्गुणमाकाशे रात्रिं प्रातः शृतं जलम् ।

मधुमृद्वीकजाम्भोजरुतोत्तंसं च तद्गुणम् ॥ ३३ ॥

ये च पित्ते त्वरे चोक्ता कषायास्तांय योजयेत् ।
 कषायैर्विविधैरेभिर्दोष्टेऽग्नौ विजिते कफे ।
 रक्तपित्तं न चेच्छाम्येत्तत्र वातोत्पत्तेः पथ ॥ ३४ ॥
 गुल्माच्छाग शृत तद्वद्व्य पथगुणेऽश्वसि ।
 पञ्चमूलेन लघुना शृतं वा सञ्चितामधु ॥ ३५ ॥
 जीवकर्मभकद्राक्षावलागीशुरनागरैः ।
 पृथक्पृथक् शृतं धीर सष्टत सितयाऽथवा ॥ ३६ ॥
 गोकण्टकाभीरुस्त पथिनीभिस्तथा पथ ।
 हृत्पथश्च रक्त सक्ल विग्रेषाम्भूषमार्गगम् ॥ ३७ ॥
 विष्णुमार्गगे विग्रेषेण हित मोघरसेन तु ।
 यटप्ररोहे शृङ्गैर्वा शुण्ठ्युदीर्योत्पलैरपि ॥ ३८ ॥
 रक्तातिसारदुर्नासचिकित्सा धात्र कल्पयेत् ।
 पीत्वा कषायान् पथसा भुञ्जीत पथसैव च ॥ ३९ ॥
 कषाययोगैरेभिर्वा विपक्व पाययेद् दृतम् ।
 समूनमस्तक क्षुण्ण हृयमष्टगुणेऽश्वसि ॥ ४० ॥
 पक्ताष्टायावग्रेपेण दृत तेन विपाचयेत् ।
 पुष्पगर्भं च तच्छीत सखौद्रं पित्तशोणितम् ॥ ४१ ॥
 पित्तगुलान्वरणासकासहृद्रोगकामला ।
 तिमिरभ्रमयीसर्पस्वरसादाय नाशयेत् ॥ ४२ ॥
 पासागहस्तस्वरसे तदभं च दृत पचेत् ।
 मधौद्र तच्च रक्तघ्नं तथैव त्रायमाणवा ॥ ४३ ॥
 रक्ते सपिच्छे सकफे ग्रथिते कण्ठमार्गगे ।
 निह्नात्माक्षिकसर्पिर्ग्यां चारमुत्पलनानजम् ॥ ४४ ॥
 पृथक् पृथक् तथाभोजरेणुश्यामाभधूकजम् ।

गुदागमे विशेषेण शोणिते वस्तिरिष्यते ॥ ४५ ॥

घ्राणगे रुधिरं शुद्धे नाशनं चानुपेक्षयेत् ।

कषाययोगान् पूर्वोक्तान् क्षीरेक्ष्वादिरसप्रुतान् ॥ ४६ ॥

क्षीरादीन् ससितांस्तोयं केवलं वा जलं हितम् ।

रसो द्वाहिमपुष्पाणामाम्त्रोत्थः शाङ्खलस्य वा ।

कल्पयेच्छीतपर्णं च प्रदेहाभ्यञ्जनादियु ॥ ४७ ॥

—४—

तृतीयोऽध्यायः ।

—०६०—

अथातः कासचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

केवलानिलजं कासं स्नेहेरादादुपाधरेत् ।

वातघ्नसिद्धैः स्निग्धैश्च पेयायूषरसादिभिः ॥ १ ॥

लेहैर्धूमैस्तथाभ्यङ्गैः स्निग्धैश्चैकाग्रनाड्यैः ।

वस्तिभिर्बद्धविड्वातं सपित्तं तूर्ध्वभक्तिकैः ॥ २ ॥

घृतैः क्षीरैश्च सकर्षं जयेत् स्नेहविरचनैः ।

गुडूचीकण्टकारौभ्यां पृथक् त्रिंशत्पलाद्रुचि ॥ ३ ॥

प्रस्थः सिद्धो घृतादातकासगुहञ्जिदोपनः ।

चाररास्त्रा वचा हिङ्गुपाठायथ्याद्वधान्यकैः ॥ ४ ॥

द्विशान्धैः सर्पिणः प्रस्थं पञ्चकोलयुतैः पचेत् ।

दशमूलस्य निर्यूहे पीतो मण्डानुपायिना ॥ ५ ॥

सकासश्वासहृत्पार्श्वग्रहणीरोगशुल्लानुत् ।

द्रोणेऽप्यां साधयेद्रास्त्रा दशमूलशतावरीः ॥ ६ ॥

पलोन्मितादिकुड्ढवं कुलत्वं मदरं यवम् ।

तुलार्धं चाजमासस्य तेन साध्वं घृताढकम् ॥ ७ ॥
 समक्षीरं पलाशैश्च जीवनीयैः समीक्ष्य तत् ।
 प्रयुक्तं वातरोगेषु पाननावनवस्तिभिः ॥ ८ ॥
 पत्रकासान् शिरःकम्पं योनिवद्वणवेदनाम् ।
 सर्वाङ्गैकाङ्गरोगाश्च सङ्गोद्गोद्गानिहान् जयेत् ॥ ९ ॥
 विदार्यादिगणकायकल्कसिद्धं च कासजित् ।
 अशोकबीजक्षवकजम्बुगन्धपञ्चकैः ॥ १० ॥
 सविधैश्च घृतं सिद्धं तच्चूर्णं वा घृतद्रुगम् ।
 लिङ्ग्यात् पयश्चानुपिवेद्वाज कासादिपीडित ॥ ११ ॥
 विडङ्गं नागरं रास्त्रा पिप्पली हिङ्गुसैन्धवम् ।
 भार्ङ्गी चारय तच्चूर्णं पिवेद्वा घृतमाचरा ॥ १२ ॥
 सकफोऽनिलजे काशे श्वासहिष्णाहताग्निषु ।
 दुरानभा गृह्णवेरं गठीं द्राक्षा सितोपलाम् ॥ १३ ॥
 लिङ्गात्कर्कटगृह्णीं च कासे तैलेन घातयेत् ।
 दुस्सर्गा पिप्पलीं सुस्तां भार्ङ्गीं कर्कटकीं गठीम् ॥ १४ ॥
 पुराणगुडतैनाभ्या चूर्णितान्यवनेहयेत् ।
 तद्वत्सकृष्णां शुण्ठीं च सभार्ङ्गीं तद्वदेव च ॥ १५ ॥
 पिवेच्च कृष्णां कोण्येन सलिलेन ससैन्धवाम् ।
 मसुना ससितां शुण्ठीं दध्ना वा कण्ठरुक्ताम् ॥ १६ ॥
 पिवेद्धदरमशो वा मदिरादधिमसुभिः ।
 अथवा पिप्पलीकल्कं घृतमष्टं ससैन्धवम् ॥ १७ ॥
 कासी सपीनसी धूम सैहिक विधिना पिवेत् ।
 हिष्णाश्वासोक्तधूमाश्च क्षीरमासरसाशन ॥ १८ ॥
 ग्राम्यान्पोदकैः शान्तिवर्गोद्धूमपट्टिकान् ।

रसेर्मापात्मगुप्तानां यूषेर्वा भोजयेद्दि तान् ॥ १८ ॥
 यवानी पिप्पलीवित्त्वमध्वनागरचित्रकैः ।
 रास्त्रा जाजी पृथक् पर्णी पलाशशठीपौष्करैः ॥ २० ॥
 सिंहां सिग्धाम्बलवणां पेयामनिलजे पिबेत् ।
 कटिहृत्पाश्वर्कोष्ठात्तिंश्वासहिष्माप्रणाशनीम् ॥ २१ ॥
 दशमूलरसे तद्वत् पञ्चकोलगुडान्विताम् ।
 पिबेत् पेयां समतिलां चैरेयीं वा ससैन्धवाम् ॥ २२ ॥
 मात्स्यकौक्कुटवारादैर्मंसैर्वा साण्यसैन्धवाम् ।
 वास्तुको वायसीशाकं कासघ्नः सुनिषण्णकः ॥ २३ ॥
 कण्टकार्याः फलं पत्रं बालं शुष्कं च मूलकम् ।
 स्नेहास्तेलादयो भक्ष्याः क्षीरेक्षुरसगौडिकाः ॥ २४ ॥
 दधिमस्वारनालान्नफलाम्बुमदिराः पिबेत् ।
 पित्तकासे तु सकफे वमनं सर्पिषा हितम् ॥ २५ ॥
 तथा मदनकाश्मर्यमधुककथितैर्जलैः ।
 फलयष्ट्याङ्गकल्कैर्वा विदारीक्षुरसाद्भुतैः ॥ २६ ॥
 पित्तकासे तनुकफे त्रिवृतां मधुरैर्युताम् ।
 युष्कराद्विरेकाद्ययुतां घनश्लेष्मणि तिक्तकैः ॥ २७ ॥
 हृतदोषी हिमं स्वादु स्निग्धं ससर्जनं भजेत् ।
 घने कफे तु शिशिरं रुचं तिक्तोपसंहितम् ॥ २८ ॥
 नेहः पेत्ते सिता धात्री क्षौद्रद्राक्षा हिमोत्पलैः ।
 सकफे साव्दमरिचः सघृतः सानिले हितः ॥ २९ ॥
 मृद्वीकाश्चैशत त्रिंशत्पिप्पनीः शर्करापलम् ।
 नेहयेन्मधुना गोर्वाचीरपस्थ शङ्खद्रसम् ॥ ३० ॥
 त्वगेन्नाय्योपमृद्वीका पिप्पनीमूलपौष्करैः ।

लाजमुन्नाशठी रास्त्रा घात्रीफलविभीतके ॥ ३१ ॥

यर्कराक्षोद्रसर्पिर्भिल्लो हृद्रोगकासहा ।

मधुरैर्जाङ्गलरसैर्यवश्यामाककोद्रवाः ॥ ३२ ॥

मुद्गादियूषैः शार्कैश्च तिलकैर्माचया हिताः ।

घनश्लेष्मणि लेहाय तिलका मधुसयुताः ॥ ३३ ॥

शालय, स्युस्तनुकफे घटिकाश्च रसादिभिः ।

यर्कराभोऽनुपानार्थं द्राघेक्षुस्तरसाः पयः ॥ ३४ ॥

काकोली हृहती मीदादयै, सद्यपनामरैः ।

पित्तकाशे रसर्षोरपेयायूपान् यकल्पयेत् ॥ ३५ ॥

द्राक्षां कर्णां पञ्चमूर्त्तं वृणारक्ष्यं च पचेत्त्वले ।

तेन शीरं शृतं शीतं पिबेत् समधुशर्करम् ॥ ३६ ॥

साधितां तेन पेयां वा सुशीतां मधुनान्विताम् ।

शठीङ्गीवेरहृहतीयर्कराविश्वभयजम् ॥ ३७ ॥

पिष्टा रस पिबेत्पूतं वस्त्रेण घृतमूर्च्छितम् ।

यर्करां जीवक मुद्गमापपण्णौ दुरालभाम् ॥ ३८ ॥

कस्कौक्षत्य पचेत् सर्पिः शीरेणाष्टगुणेन तत् ।

पानभीजननेह्यु प्रयुक्तं पित्तकासजित् ॥ ३९ ॥

लिङ्गादा चूर्णमेतेषां कषायमशवा पिबेत् ।

कफकासी पिबेदादौ सुरकाष्ठात् प्रदीपितात् ॥ ४० ॥

सै ह परिस्सुतं व्योषयवचारावचूर्णितम् ।

सिन्धु विरेचयेद्दूर्ध्वमधोमूर्ध्नि च युजितम् ॥ ४१ ॥

तीक्ष्णैर्विरेकैर्बलिन संसर्गां चास्य योजयेत् ।

यवमुद्गकुन्त्याघैरुष्यरुषैः कटूत्कटैः ॥ ४२ ॥

कासमर्दकवार्त्ताकव्याघ्रीचारकणान्वितैः ।

धान्ववैलरसैः स्त्रै हेमिलसर्पपनिम्बजैः ॥ ४३ ॥
 दशमूलांश्च धन्वांश्च मद्यं मध्वंश्च वा पिबेत् ।
 मूलैः पीष्करशम्याकपटोलैः संस्थितं निशाम् ॥ ४४ ॥
 पिवेद्दारिसहचौद्रं कालेष्वन्यथा वा त्रिषु ।
 पिप्पलीपिप्पलीमूलं शृङ्गवेरं विभीतकम् ॥ ४५ ॥
 शिखिकुक्कुटपिच्छानां मपीक्षारो यथोद्भवः ।
 विशालापिप्पलीमूलं त्रिवृता च मधुद्रवाः ॥ ४६ ॥
 कफकासहरां लोहास्त्रयः श्लोकार्कयोजिताः ।
 मधुना मरिचं लिङ्घ्यान्मधुनेव च जोद्भक्तम् ॥ ४७ ॥
 पृथक्सर्वत्र मधुना व्याघ्रीवार्त्तिकशृङ्गजान् ।
 कासघ्नस्याश्वघ्नकृतः सुरसस्यासितस्य च ॥ ४८ ॥
 देवदारुगठीरास्त्राककटारुणा दुरालभाः ।
 पिप्पली नागरं सुप्तं पथ्या धात्री सितोपला ॥ ४९ ॥
 नाजासितोपलासर्पिः शृङ्गी धात्रीफलोद्भवा ।
 मधुतैलयुता लोहास्त्रयो वातानुगे कफे ॥ ५० ॥
 द्वे पले दाडिमादष्टौ शुद्धाद्व्योषात्पलत्रयम् ।
 रोचनं दीपनं स्वयं पीनसश्वासकासजित् ॥ ५१ ॥
 शुद्धचारोपणकणादाडिमं श्वासकासजित् ।
 क्रमात्पलद्वयार्द्धाक्षकर्पाधार्द्धपलोन्मितम् ॥ ५२ ॥
 पिवेज्ज्वरोक्तं पथ्यादिसंशृङ्गीकं च पाचनम् ।
 अथवा दीप्यकत्रिवृद्विशालाघनपीष्करम् ॥ ५३ ॥
 सकणं कथितं मूत्रे कफकासी जलोऽपि वा ।
 तैलभ्रष्टश्च वैदेहीकल्काच्च ससितोपलम् ॥ ५४ ॥
 पाययेत् कफकासघ्नं कुसुमसलिलामृतम् ।

दशमूलादके प्रथमं घृतस्याक्षसमैः पचेत् ॥ ५५ ॥
 पुष्कराद्वयठीबिल्वसुरसाध्यापदिङ्गुभिः ।
 पेयानुपानं तत्सर्पिर्वातश्लेष्मामयापहम् ॥ ५६ ॥
 निगुण्डीपत्रनिर्व्याससाधितं कासजिद्व घृतम् ।
 घृतं रमे विडङ्गानां व्योषगर्भञ्च साधितम् ॥ ५७ ॥
 पुनर्नवाग्निवाटिकासरलकासमर्दा सृता ।
 पटोलवृद्धतीफलिष्णकरसैः पयः संयुतैः ॥ ५८ ॥
 घृतं त्रिकटुना च सिञ्जनुषयुज्य सञ्जायते ।
 न कासविषमज्वरक्षयगुदाङ्गुरेभ्योभयम् ॥ ५९ ॥
 समूलफलपत्राणां कण्टकार्यारसादके ।
 घृतप्रथमं बलाध्यापविडङ्गयठीदाहिमैः ॥ ६० ॥
 सौवर्चलवचचारमूलामलकपौष्करैः ।
 वृषीवह्वतोपप्यायवानौचित्रकर्दिभिः ॥ ६१ ॥
 गृहोका चध्यवर्षाभूदुरालम्भाश्लवेतसैः ।
 गृहीतामलकीभार्ङ्गीरास्त्रागोक्षुरकैः पचेत् ॥ ६२ ॥
 कक्षैस्तत्सर्वकानेषु श्वासहिष्मासु चेष्यते ।
 पचेद्दशप्रोतुनां क्षुणां बहेषामाठकस्थिते ॥ ६३ ॥
 क्षिपेत् घृते तु सक्षूर्णं व्योषरास्त्रानृताम्बिकान् ।
 गृहीभार्ङ्गीघनग्रन्थिधन्वयामान् पलावकान् ॥ ६४ ॥
 सर्पिषः षोडशफलं चत्वारिंशत्फलानि च ।
 भस्मण्डिकायाः गृहाद्याः पुनश्च तदधिपयेत् ॥ ६५ ॥
 दर्शनेपिनि ग्रीते च पृथग् दिङ्गुडवं क्षिपेत् ।
 पिप्पलीनां तवचीयैः माक्षिकप्यानवस्य च ॥ ६६ ॥
 नेटोऽयं शुष्महृद्रोगदुर्नामश्वासकासजित् ।

शमनं च पिबेद्भूमं शोधनं बहुने कफे ॥ ६० ॥
 मनःशिलाक्षमधुकमांसीमुखोद्भृदित्वचः ।
 धूमं कासघ्नविधिना पीत्वा घोरं पिबेदनु ॥ ६८ ॥
 निष्ठारूतान्ते गुडयुतं कोष्णं धूमो निवृन्ति सः ।
 वातश्लेष्मोत्तरान् कासानचिरेण चिरन्तनान् ॥ ६९ ॥
 तमकः कफकामे तु व्याघ्रे स्पित्तानुबन्धजः ।
 पित्तकासक्रियां तत्र यथावत् प्रयोजयेत् ॥ ७० ॥
 कफानुबन्धे पवने कुर्यात्कफहरां क्रियाम् ।
 पित्तानुबन्धयोर्वातकफयोः पित्तनाशनीम् ॥ ७१ ॥
 वातश्लेष्मात्मके शुष्के क्लिग्धं चार्द्धं विरुक्षणम् ।
 कामे कर्मसपित्ते तु कफजे तिक्तसंयुतम् ॥ ७२ ॥
 उरस्यन्तः क्षते सद्यो लाक्षां शौद्रयुतां पिबेत् ।
 घोरिणं शालीन् तीर्णेऽद्यात् घोरिणैव सद्यर्करान् ॥ ७३ ॥
 पार्श्ववस्तिमरुक्चाक्षपित्ताग्निस्तां सुरायुताम् ।
 भिन्नविट्कः समुस्तातिविषापाठां स्वस्तकाम् ॥ ७४ ॥
 लाक्षां सर्पिर्गन्धूच्छिष्टं जीवनीयं शणं सितम् ।
 त्वक्षीरीसन्धितं घोरि पक्ता दीमानलः पिबेत् ॥ ७५ ॥
 इक्षारिकाविषग्रन्थिपद्मकैसरचन्दनैः ।
 शृतं पयो मधुयुतं सन्धानार्थं क्षती पिबेत् ॥ ७६ ॥
 यवानां चूर्णमामानां घोरि सिद्धं घृतान्वितम् ।
 ज्वरदाहे सिताक्षौद्रसक्तून्वा पयसा पिबेत् ॥ ७७ ॥
 कासवांश्च पिबेत्सर्पिर्गन्धुरौषधसाधितम् ।
 गुडोदकं वा कथितं सप्तौद्रमरिचं हिमम् ॥ ७८ ॥
 चूर्णमामलकानां वा घोरपक्वं घृतान्वितम् ।

रसायनविधानेन पिप्पलीर्वा प्रयोजयेत् ॥ ७८ ॥
 कासी पर्वास्थिशूनी च लिङ्गास्तृप्तमाक्षिकान् ।
 मधूकमधुकद्राक्षात्वक् क्षीरीपिप्पलीबलान् ॥ ८० ॥
 त्रिजातमर्दकधींश्च पिप्पल्यर्द्धपलं सिता ।
 द्राक्षामधूकं खजूरं यक्षाशं शूलचूर्णितम् ॥ ८१ ॥
 मधुना गुटिकां भ्रन्ति ता वृष्याः पित्तशोणितम् ।
 कासग्वासाक्षिच्छर्दिमूर्च्छार्हधावभिभ्रमान् ॥ ८२ ॥
 क्षतक्षयस्वरभ्रं श्लोद्धशोफाण्यमास्तान् ।
 रक्तनिष्ठौषहत्याक्षं बकुपिपासाज्वरानपि ॥ ८३ ॥
 वर्षाभूयर्करारक्तशालितण्डुलज रजः ।
 रक्तक्षौवीं पिबेत्क्षिडं द्राक्षारसपयोधृतैः ॥ ८४ ॥
 मधूकमधुकक्षीरसिडं वा तण्डुलीयकम् ।
 यथा स्वमार्गविसृते रक्ते कुर्याच्च भेषजम् ॥ ८५ ॥
 मूढवातस्त्वजामेदः सुराभृष्टं ससैन्धवम् ।
 क्षामः क्षीयक्षतारस्को मन्दनिद्रोऽग्निदोषिभान् ॥ ८६ ॥
 शृतक्षीरसरिषाद्यास्तघृतक्षौद्रशर्करम् ।
 शर्करां ययगोधूमं जीवकर्पभकी मधु ॥ ८७ ॥
 शृतक्षीरानुपानं वा लिङ्गात् क्षीणः क्षतः क्षमः ।
 कक्ष्यात्पिशितनिर्यूहं घृतभृष्टं पिबेच्च सः ॥ ८८ ॥
 पिप्पलीक्षौद्रसयुक्तं मांसशोणितवर्धनम् ।
 न्ययोधोदुस्वराश्वत्थप्रचशालप्रियङ्गुभिः ॥ ८९ ॥
 तानमम्बकजम्बूत्वक्प्रियालैश्च सपत्रकैः ।
 माश्वकर्णैः शृतात्क्षीरादद्याज्जातेन सर्पिषा ॥ ९० ॥

शाल्योदनं चतोरस्कः क्षीणशुक्रबलेन्द्रियः ।

वातपित्तार्दितेऽभ्यङ्गो मात्रमेदे घृतैर्मातः ॥ ८१ ॥

तैलैश्चानिलरोगघ्नैः पीडिते मातरिश्चना ।

हृत्पाश्वर्तिषु पानं स्याज्जीवनीयस्य सर्पिषः ॥ ८२ ॥

कुर्ध्वाद्या वातरोगघ्नं पित्तरक्तविरोधि यत् ।

यथ्याह्वनागबलयोः काथे चौरि समे घृतम् ॥ ८३ ॥

पयस्या पिप्पलीषांसीकण्ठैः सिद्धं चते दितम् ।

जीवनीयो गणः शुण्ठी वरीवीरा पुनर्नवा ॥ ८४ ॥

बला भार्ग्वीस्त्रिगुताईयठी तामलकी कणः ।

शृङ्गाटकं पयस्या च पञ्चमूलं च यक्षुषु ॥ ८५ ॥

द्राक्षाक्षीड़ादि च फलं मधुरस्निग्धहृदयम् ।

तेः पचेत् सर्पिषः प्रस्नं कर्षांशैः श्लक्ष्णकल्कितैः ॥ ८६ ॥

क्षीरधात्रीविदारीक्षुकागमांसरसान्वितम् ।

प्रस्नाई मधुनः शीते शर्कराई तुलारजः ॥ ८७ ॥

पलाईकं च मरिचं त्वगीलापत्रकैसरम् ।

विनीय चूर्णितं तस्माज्जिह्वास्त्रात्रां यथाबलम् ॥ ८८ ॥

अमृतप्राशमित्येतन्नराणाममृतं घृतम् ।

सुधामृतसरसं प्राश्यं क्षीरमांसरसाग्निना ॥ ८९ ॥

नष्टशुक्रक्षतक्षीण दुर्बलव्याधिकर्षितान् ।

स्त्रीप्रसक्तान् कृशान् वर्णस्वरहीनांश्च हृंहयेत् ॥ ९० ॥

कासहिष्माज्वरश्वासदाहदृष्णास्तपित्तनुत् ।

पुतदं कर्दिमूर्च्छाहृदयोनिमूत्रामयापहम् ॥ ९०१ ॥

श्लदंघ्रोशीरमस्त्रिष्ठावलाकाश्मर्थकट्दणम् ।

दर्भमूलं पृथक्पर्णी पलासर्षभकौस्थिरा ॥ ९०२ ॥

यानिकानि पचेत् तेषां रसे क्षीरघृतगुण्ये ।

कल्केः स्वगुप्ताजीवन्तीमेदकर्मभजीवकैः ॥ १०३ ॥

शतावर्यार्द्धमृदीकागर्करात्रावणी विसैः ।

प्रस्थः सिद्धो घृताघातपित्तद्वद्रोगशूलनुत् ॥ १०४ ॥

मूत्रकृच्छ्रप्रमेहार्ग्यः कासगोपक्षयापहः ।

धनुस्त्रीमद्यभाराध्वनिस्नानां बलमांसदः ॥ १०५ ॥

मधुकाष्ठपलद्राक्षाप्रस्थकाये पचेद् घृतम् ।

पिप्पल्यष्टपले कल्के प्रस्थं सिद्धे च यीतले ॥ १०६ ॥

पृथगष्टपलं क्षौद्रगर्कराभ्यां विमिश्रयेत् ।

ममसक्तुक्षतक्षीणरक्तगुल्मे पु तद्वितम् ॥ १०७ ॥

धात्रीफलविदारीक्षुजीवनीय रसाद् घृतात् ।

गव्याजयीय पयसीः प्रम्यं प्रम्यं विपाचयेत् ॥ १०८ ॥

सिद्धपूते सिताक्षौद्रं द्विपस्थं विनयेत्ततः ।

यच्चापय्यारपित्तासृक्कासमेदक्षयापहम् ॥ १०९ ॥

घृतं तु पित्तेऽभ्यधिके मिष्टाघाताधिके पिबेत् ॥ ११० ॥

भीटं निर्वापयेत्पित्तमल्पत्वात् हन्ति नानलम् ।

पाक्रामत्यनिलं पीतमूष्माणं निहन्ति च ॥ १११ ॥

सामक्षीणलगाद्धानामेताभ्येव घृतानि तु ।

त्वक्क्षीरीपिप्पलीभाजपूर्णैः यानानि योजयेत् ॥ ११२ ॥

मर्पिर्गुहान् ममध्वगान् कृत्वा दद्यात् पयो न च ।

रतो धीर्ये बन् पुष्टिं तैराशुतरमाप्नुयात् ॥ ११३ ॥

वीतत्वगप्यिक्तुष्पाष्टगुणां निर्या पुनः पचेत् ।

पश्यन् सर्पिषः प्रम्ये क्षौद्रवर्षेण च चिपेत् ॥ ११४ ॥

मण्डाक्षत कशाक्षुर्गोर्द्विपलं क्षीरकाष्ठपि ।

चिजातधान्यमरिचं मृशगदं पलांशकम् ॥ ११५ ॥

अवतारितशीते च दत्त्वा चौद्रं घृतार्द्धकम् ।

खजेनामध्यं च स्थाप्य तन्निहन्त्युपयोजितम् ॥ ११६ ॥

कासहिष्णाज्वरग्वामरक्तपित्तघतघ्नयान् ।

उरःसन्धानजननं मेघास्मृतिबलप्रदम् ॥ ११७ ॥

अग्निभ्यां विहितं हृद्यं कूष्माण्डकरसायनम् ।

पिबेन्नागवसामूलस्यार्द्धकर्षाभिर्वर्द्धितम् ॥ ११८ ॥

पलं क्षीरयुतं मांसं क्षीरवृत्तिरनवभुक् ।

एव प्रयोगः पुष्ट्यायुर्वनवर्णकरः परम् ॥ ११९ ॥

मण्डूकपर्ण्याः कल्पोऽयं यक्ष्या विघ्नोपघ्नस्य च ।

यादशेयं जलद्रोक्षे यक्षेन्नागवलातुलाम् ॥ १२० ॥

तेन क्वाथेन तुल्यांशं घृतं क्षीरेण पाचयेत् ।

पलाद्धिकैः क्षातिवलाबलायष्टीपुनर्नवैः ॥ १२१ ॥

प्रपीण्डरीककाश्मर्यमियालकपिकण्डुभिः ।

अश्वगन्धासिताभीरुमेदायुग्मत्रिकण्टकैः ॥ १२२ ॥

काकीली क्षीरकाकीली क्षीरशक्तादिक्षीरकैः ।

एतन्नागवसासर्षिः पित्तरक्तघतघ्नयान् ॥ १२३ ॥

जयेत्तृड्भ्रमदाहोयं बलपुष्टिकरं परम् ।

वर्षमायुष्यमोजस्यं यन्नीपनितमायनम् ॥ १२४ ॥

उपयज्य च पद्मामान् हृदोऽपि तरुणायने ।

दीप्तेऽग्नौ विधिरिपः स्यान्मन्दे दीपनपाचनः ॥ १२५ ॥

यस्मोक्तः क्षतिनां गम्यो यादौ गहति तु द्रवे ।

दग्मूले मध्यं गुणं शङ्खदुष्यो गठो बलाम् ॥ १२६ ॥

हस्तिपिप्पल्यपामार्गविष्यनीमूनचितकान् ।

भाङ्गो पुष्करमूलं च द्विपलांशान् यवादकम् ॥ १२० ॥
 हरौतकीयतं चैकं जले पश्चाद्वेके पचेत् ।
 यवस्त्रिणे कषायं तं पूतं तच्चाभवाग्रतम् ॥ १२८ ॥
 पचेद्गूढतुलां दत्त्वा कुडवं च पृथग्घृतात् ।
 तैलावपिप्लीचूर्णोत्थिङ्गगीते च भाघिकात् ॥ १२८ ॥
 लेहं हे चाभये नित्यमतः खादेद्रसायनात् ।
 तद्वलीपलितं हन्याद्वर्णयुर्वलवर्द्धनम् ॥ १२० ॥
 पञ्चकाशान् चय श्वासं सहिर्धं विप्रमन्वरम् ।
 मेहगुल्मपद्वर्णहृद्रोगार्क्षपीनसान् ॥ १२१ ॥
 अगस्तिविहितं धन्यमिदं त्रेहं रसायनम् ।
 दधमूलं बलां मूर्धा हरिद्रे पिप्पलीद्वयम् ॥ १२२ ॥
 पाठाग्वगन्धायामागन्धगुप्तातिविधासृतम् ।
 बालकिल्बं चिह्नहन्तीमूलं पचं च चिककात् ॥ १२३ ॥
 पयस्यां कुटजं हिस्त्रां पुष्पं सारं च बीजकात् ।
 बोटम्यदिरभक्षातविकटतशतावरी ॥ १२४ ॥
 पूतीकरञ्जमभ्याकचन्द्रलेखासहाचरम् ।
 सौभाग्ननकनिम्बत्वगिन्दुरं च पलांशकम् ॥ १२५ ॥
 पथ्यासहम् सगतं यवानां चाटकद्वयम् ।
 पचेद्दृगुणे तीये यवस्वेदेऽवतारयेत् ॥ १२६ ॥
 पूतं सिपेतुसमर्थं च तत्र जीर्णगुडात्तुलाम् ।
 तैलाव्यधावीरमतः प्रम्यं प्रम्यं ततः पुनः ॥ १२७ ॥
 अधिगयेन्मृदायग्नौ दूर्वाभिपेऽवतार्य च ।
 गीते प्रम्यद्वयं लोटात्पिप्पलीकुडवं सिपेत् ॥ १२८ ॥
 पूर्णकृतं विजाताञ्च लिफस निपुनेततः ।

धान्ये पुराणकुम्भस्थं मास खादेच्च पूर्ववत् ॥ १३८ ॥
 रसायन वसिष्ठोक्तमेतत् पूर्वगुणाधिकम् ।
 स्वस्थानां निष्परीहारं सर्वर्तुषु च शस्यते ॥ १४० ॥
 पालिक सेन्धव शण्ठी हे च सौवर्चनात्पले ।
 कुडवाग्रानि हृद्यान्त्रं दाडिम पत्रमार्त्तिकम् ॥ १४१ ॥
 एकैकां भरिचाजाज्योर्धान्यकादृहे चतुर्थिके ।
 शर्करायाः पलान्यत्र दश हे च प्रदापयेत् ॥ १४२ ॥
 कृत्वा चूर्णमतोमात्रामन्त्रपानेषु दापयेत् ।
 कथ्य तद्दीपनं बल्यं पार्श्वार्तिशवासकासजित् ॥ १४३ ॥
 एकां षोडशिकां धान्याद् हे हे वाऽजाजिदीप्यकात् ।
 ताम्यां दाडिमहृद्यान्त्रैर्हिंस्रसौवर्चनात्पलम् ॥ १४४ ॥
 शण्ठगाः कर्पं दधित्यस्य मध्यात्पञ्च पलानि च ।
 तच्चूर्णं षोडशपलैः शर्कराया विमिश्रयेत् ॥ १४५ ॥
 ग्राण्डबोज्य प्रदेय. स्वादन्नपानेषु पूर्ववत् ।
 विधिय यद्याविहितो यथावस्य चते हितः ॥ १४६ ॥
 निहत्ते क्षतदापे तु कफे वृद्धे उर गिरः ।
 दान्यते कासिनो यस्य स धूमानापिबेदिमान् ॥ १४७ ॥
 हिमेदादिवन्वायटोकरुहैः क्षीमे सुभाविते ।
 यत्ति कृत्वा पिबेद्भूम लीनोयधृतानुपः ॥ १४८ ॥
 मनःशिलापलायाजगन्धात्यक्क्षीरोनागरेः ।
 तद्देवाऽनुपान तु शर्करेणुगुडोदकम् ॥ १४९ ॥
 पिष्ट्वा मनःशिलां तुम्पामात्रेया यटन्नद्रया ।
 समर्पिष्क पिबेद्भूमं तित्तिरिप्रतिभोजनम् ॥ १५० ॥
 यदने हृण्ण पृथे कृष्णादग्नेय दर्शनम् ।

बहुटोपाय सखे हं नृदु दद्याद्विरेचनम् ॥ १५१ ॥

गम्याकेन चित्ततया नृदीकारसयुक्तया ।

तिल्वकस्य कपायेण विदारौस्त्रमेन च ॥ १५२ ॥

सर्पिः सिङ्गं पिबेद्युक्ता चीणटेहो विगोधनम् ।

पित्ते कफे धातुषु च चीणेषु चयकासवान् ॥ १५३ ॥

घृतं कर्कटकीचौरद्विबलासाधितं पिबेत् ।

विदारौभिः कदम्बैर्वा तालसस्यैश्च साधितम् ॥ १५४ ॥

घृतं पयश्च मूत्रस्य वैवर्ण्यं कृच्छ्रनिर्गमे ।

शूने सवेदने मेद्रे पायौ सयोषिवहणे ॥ १५५ ॥

घृतमण्डेन लघुनाऽनुवास्यो मिश्रकेण वा ।

जाह्नलैः प्रतिभुक्तस्य वर्त्तकाद्या विलेगयाः ॥ १५६ ॥

क्रमगः प्रसङ्गास्तद्वत्प्रयोज्याः पिशिताग्निनः ।

शौण्ड्यात्प्रमाविभावाच्च स्त्रोतोभ्यश्चरावयन्ति ते ॥ १५७ ॥

कफं शुद्धैश्च तैः पुष्टिं कुर्यात् सम्यग् वहन् रसः ।

चविकात्रिफलाभार्द्धादिशमूलैः सचित्रकैः ॥ १५८ ॥

कुलत्पिप्पलीमूलपाठाकीलयवैर्जने ।

शूतेर्नागरदुम्यर्गापिप्पलीशठिपौष्करैः ॥ १५९ ॥

पिटैः कर्कटशृङ्गा च समैः सर्पिर्विपाचयेत् ।

सिङ्गेऽग्निंयूर्णितो चारौ हौ पञ्चलवणानि च ॥ १६० ॥

दत्त्वा युक्ता पिबेन्मात्रां चयकासनिपीडिताः ।

कासमर्दोभयामुस्तापाठाकट्फलनागरैः ॥ १६१ ॥

पिप्पल्या कटुरोहिण्या काश्मर्या स्त्रमेन च ।

अक्षमात्रैर्घृतप्रस्यं चौरद्राचारमाढके ॥ १६२ ॥

पचेच्छोषन्वरह्नीहसर्वकामहरं शिवम् ।

वृषध्याघ्रीगुडूचीनां पत्रमूलफलानुरान् ॥ १६३ ॥
 रसकल्कैर्घृतं पक्वं हन्ति कासज्वरारूचीः ।
 द्विगुणे दाडिमरसे सिद्धं वा व्योषसंयुतम् ॥ १६४ ॥
 पिबेदुपरिभुक्तस्य यवचारघृतं नरः ।
 पिप्पलीगुडसिद्धं वा छागघोरघृतं घृतम् ॥ १६५ ॥
 एतान्यग्निविघ्नहार्यं सर्पिंश्च चयकासिनान् ।
 स्युर्दोषघ्नः कण्ठोरः स्रोतसाश्च विशुद्धये ॥ १६६ ॥
 प्रस्थोन्निते यवकाये विंशतिर्विजयाः पचेत् ।
 स्त्रिया भृदित्वा तास्तस्मिन् पुराणात् षट्पलं गुडात् ॥ १६७ ॥
 पिप्पल्या द्विपलं कथं मनोज्ञाया रसाञ्जनात् ।
 दत्त्वाहीनं पचेद्भूयः ॥ लेहः श्वासकासघ्नः ॥ १६८ ॥
 ग्वाविधां सूचयो दग्धाः सघृतघोद्वर्गकराः ।
 श्वासकासहरा बर्हिपादी वा मधुसर्पिणा ॥ १६९ ॥
 एरण्डपत्रचारं वा व्योषतैलगुडान्वितम् ।
 लेहयेत् चारमेवं वा सुरसेरण्डपत्रजम् ॥ १७० ॥
 लिङ्गात् त्रूपणचूर्णं वा पुराणगुडसर्पिणा ।
 पद्मकं त्रिफलाव्योषं विडङ्गं देवदाह च ॥ १७१ ॥
 बनारास्त्रा च तथूर्णं समस्तं समशर्करम् ।
 खादेग्मधुघृताभ्याश्च लिङ्गात्कासहरम्परम् ॥ १७२ ॥
 तदग्निरिचचूर्णं वा सघृतघोद्वर्गकरम् ।
 पण्यशुक्लोघनगुहैर्गुटिकां धारयेन्मुखे ॥ १७३ ॥
 मर्बेणु ग्वासकामेणु केसलं वा विभीतकम् ।
 पत्रकाकं घृतभृष्टं तिथ्यकम्प्यं शर्करम् ॥ १७४ ॥
 पेया धोकारिका श्वादिद्व्यट्कासामातिसारघ्नः ।

कण्टकारीरसे सिद्धो सुद्वयूषः सुसंस्कृतः ।
 सगौरामलकः सान्नः सर्वकासभिषग्जितम् ॥ १७५ ॥
 वातघ्नोपधनिःकाष्ठे चीरं यूषान् रसानपि ।
 वैष्किरान् प्रातुदान् बैम्भान् दापयेत् क्षयकासिने ॥ १७६ ॥
 जतकासे च ये धूमाः सानुषाना निदर्शिताः ।
 क्षयकासेऽपि ते योग्या वक्ष्यन्ते यच्च यक्षाणि ॥ १७७ ॥
 हृहण दीपन चान्नेः स्नीतसां च विशेषनम् ।
 व्यत्यासात् क्षयकासिभ्यो वक्ष्ये सर्वं प्रशस्यते ॥ १७८ ॥
 सन्निपातोद्भवो घोरः क्षयकासो यतस्ततः ।
 यथा दीपवलं तस्य सन्निपातहितं चितम् ॥ १७९ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

—:०::—

अथातः श्वासहिधाचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।
 श्वासहिधा यतमुल्लहेत्वाद्याः साधनं ततः ॥ १ ॥
 तुल्यमेव तदार्तं च पूर्वं स्वेदैरुपाचरेत् ।
 स्निग्धैर्लेपणतैलाक्त तै खेपु षधितः कफः ॥ २ ॥
 सुमीनोऽपि विमीनोऽस्य कोष्ठं प्राप्तं सुनिर्हरं ।
 स्नीतसां स्याद्भृदुत्वं च मादतस्यामुलोमता ॥ ३ ॥
 स्निग्धं च भोजयेद्दध्नि स्निग्धमानूपजै रसैः ।
 दध्युत्तरेण वा दद्यात् ततोऽग्नौ यमनं मृदु ॥ ४ ॥
 विशेषात्कासवमथुहृदग्रहस्वरसादिने ।
 पिप्पलीसैन्धवचोद्वयुक्तं वाताविरोधि यत् ॥ ५ ॥
 निहर्तुं सुखमाप्नोति सकफे दुष्टविग्रहे ।

स्रोतःसु च विशुद्धेषु चरत्यविद्धतोऽनिनः ॥ ६ ॥

आनोदावर्त्ततमके मातुलिङ्गान्तवेतसैः ।

हिङ्गुपीलुविडैर्बुक्तामन्नं स्यादनुलोमनम् ॥ ७ ॥

ससैन्धवं फलाम्बुं वा कीणं दद्याद्विरेचनम् ।

एते हि कफसंरुद्धगतिप्राणप्रकोपजाः ॥ ८ ॥

तस्मात्तन्मार्गशुद्ध्यर्थमूर्द्धाधःशोधनं हितम् ।

उदीर्यते श्वेततरं मार्गरोधाद्वहज्जलम् ॥ ९ ॥

यद्यानिलस्तथा तस्य मार्गमस्त्राद्विशोधयेत् ।

अशान्तौ कृतसंशुद्धिर्धूमैर्लीनं भस्मं हरेत् ॥ १० ॥

हरिद्रापपमेरुण्डमूलं द्राक्षां मनःशिलां ।

भदेवदार्वलं मांसीं पिष्ट्वा वर्त्तिं प्रकल्पयेत् ॥ ११ ॥

तां घृताक्तां पिवेद्भूमं यवान्वा घृतसंयुतान् ।

भधूच्छिष्टं सर्जरसं घृतं वा शुक्लं वागुरु ॥ १२ ॥

चन्दनं वा तथा शृङ्गं बालान्वा स्त्राववा गवाम् ।

ऋक्षगोधाकुरङ्गैश्चर्मैश्च खुराणि वा ॥ १३ ॥

गुग्गुलुं वा मनोद्वां वा शालनिर्यासमेव वा ।

अलकीं गुग्गुलुं क्षौद्रं पद्मकं वा घृतद्रुतम् ॥ १४ ॥

अवश्यं स्वेदनीयानामस्वेदानामपि च यम् ।

श्वेदयेत्ससिताक्षीरसुखोष्णस्त्रेहसेचनैः ॥ १५ ॥

उत्कारिकोपनाहैश्च स्वेदाध्यायोक्तभेषजैः ।

उरःकण्ठं च मृदुभिः सामे त्वामविधिं चरेत् ॥ १६ ॥

अतियोगोदतं वातं दृष्ट्वा पवननाशनैः ।

स्निग्धै रसाद्यैर्नात्युष्णै रभ्यङ्गैश्च शमं नयेत् ॥ १७ ॥

अनुत्क्रिष्टकफास्त्रिदुर्बलानां हि शोधनात् ।

वायुर्लब्धास्यदो भग्नसगोष्थाश्च हरेदसून् ॥ १८ ॥

कपायस्नेहस्नेहाद्यैस्तेषां सशमयेदतः ।

क्षीणक्षतातिसारासृक् पित्तदाहानुबन्धजान् ॥ १९ ॥

मधुरस्निग्धगीताद्यैर्हिष्माश्लासानुपाचरेत् ।

कुलत्यदगमूलानां काये स्युर्जाङ्गला रसाः ॥ २० ॥

यूपाय शिशुवार्ताककासघ्नपमूलकैः ।

पक्षवैर्निस्यकुलकहृत्तीमासुनिद्रजैः ॥ २१ ॥

व्याघ्रीदुरालभाशृङ्गीवित्त्वमध्यचिकण्टकैः ।

पेया च चित्रकाभालौशृङ्गीसौवर्चलैः कृता ॥ २२ ॥

दशमूलेन वा कासश्लासहिष्माकृतापहा ।

दगमूलमठीरास्त्राभाङ्गीं वित्त्वहिषुष्करैः ॥ २३ ॥

कुलीरशृङ्गीवपलातामनखमृत्तीपधैः ।

पिबेत् कपाय जीर्णेऽग्निन् पेया तैरेव साधिताम् ॥ २४ ॥

शालीपट्टिकगोधूमययमुद्गकुलत्यभुक् ।

कासघ्नदृग्रहपार्श्वार्तिहिष्माश्लासप्रशान्तये ॥ २५ ॥

सक्तून् वार्कादुरक्षीरभाषितानां समाधिकान् ।

यवानां दशमूलादि निकाथलुलितान् पिबेत् ॥ २६ ॥

अन्ने च योजयेत् धारं हिङ्गान्धविहदाहिमान् ।

सपीष्करगठीव्योपमातुलिङ्गाम्बवेतसान् ॥ २७ ॥

दशमूलमथ वा काथमथवा देवदारुणः ।

पिबेद्वा वारुणोमण्डं हिष्माश्लासी पिपासितः ॥ २८ ॥

पिप्पलीपिप्पलीमूलपथ्याजन्तुघ्नचित्रकैः ।

कन्कितैर्लेपिते रुटे निक्षिपेद् दृतभाजने ॥ २९ ॥

तक्र मासन्वित तदि दीपनं श्लासकामजित् ।

पाठां मधुरसां दारुसरल निशि संस्थितम् ॥ ३० ॥
 सुरामण्डेऽल्पलवणं पिबेत् प्रसृतिसन्धितम् ।
 भार्द्वांशुण्ठौ सुखाभ्योभिः चारं वा मरिचान्वितम् ॥ ३१ ॥
 स्वकाथपिष्टां तुलितां बाष्पिकां पाययेत् वा ।
 स्वरसः सप्तपर्णस्य पुष्पाणां वा शिरीषतः ॥ ३२ ॥
 द्विधाश्वासे मधुकणायुक्तः पित्तकफानुगे ।
 उल्कारिकातुगाक्षणां मधूलीघृतनागरैः ॥ ३३ ॥
 पित्तानुबन्धे योक्तव्या यवने त्वनुबन्धिनि ।
 श्वाविच्छ्रगामिषकणाघृतशङ्खकशोणितैः ॥ ३४ ॥
 पिप्पलीमूलमधुकण्डुगोऽश्वशक्तद्रसान् ।
 द्विधाभिसन्दकासघ्नान् लिङ्गान् मधुघृतान्वितान् ॥ ३५ ॥
 गोगजाश्ववराहोद्वखरमेघाजविट्सम् ।
 तमध्येकैकगो लिङ्गाद्वह्वृक्षेष्वाथवा पिबेत् ॥ ३६ ॥
 चतुष्पाश्वर्गरोमास्थिखुरशृङ्गोद्ववां मषोम् ।
 तद्यैव वाजिगन्धाया लिङ्गात् श्वासी कफोत्थणः ॥ ३७ ॥
 शठी पुष्करधात्रीर्वा पौष्करं वा कफान्वितम् ।
 गैरिकाञ्जनकृष्णा वा स्वरसं वा कपित्थजम् ॥ ३८ ॥
 रसेन वा कपित्थस्य धात्रीसैन्धवपिप्पलीः ।
 घृतक्षौद्रेण वा पण्याविट्क्षौद्रेणपिप्पलीः ॥ ३९ ॥
 कोललाजामलद्राक्षापिप्पलीनागराणि वा ।
 गुडतैलनिशाद्राक्षाकणारास्रोपणानि वा ॥ ४० ॥
 पिबेद्रसाम्मुमद्याग्नीर्लेहोपधरजांसि वा ।
 जीवन्तीमुस्तसुरसत्वगीलाह्वयपौष्करम् ॥ ४१ ॥
 चण्डातामलकीलोहभार्द्वांनागरवालकम् ।

कर्कोटाख्या शठी कृष्णा नागकेसरचोरकम् ॥ ४२ ॥

चपयुक्तं यथाकामं चूर्णं द्विगुणयर्करम् ।

पाश्वरुगज्वरकासघ्नं द्विधाश्लासहरं परम् ॥ ४३ ॥

शठी तामलकी भार्डी चण्डावालकपौष्करम् ।

शर्कराट्टगुणं चूर्णं द्विधाश्लासहरं परम् ॥ ४४ ॥

तुल्यं गुडं नागरं च भक्षयेन्नावयेत वा ।

लशुनस्य पलण्डोर्वा मूलं शृङ्गनकस्य वा ॥ ४५ ॥

चन्दनाहारसं दद्यान्मारीचोरेण नावनम् ।

स्तन्येन मचिकाविष्ठामलक्तकरसेन वा ॥ ४६ ॥

कण्टासौवर्चस्तचारवयस्याहिर्गुचोरकैः ।

सकायस्यैर्घृतं मस्तु दशमूलनरसे पचेत् ॥ ४७ ॥

तत्पिबेज्जीवनोयैर्वा लिङ्गात्ममधु साधितम् ।

तिजोवत्यभया कुठं पिप्पली कटुरोहिणी ॥ ४८ ॥

भूतिकं पौष्करं मूलं पलाशश्चित्रकः शठी ।

पटुद्वयं तामलकी जीवन्तो विस्वपेशिका ॥ ४९ ॥

वचापाचं च तासीसं कर्पूराश्चैर्विपाचयेत् ।

द्विङ्गुपादैर्घृतप्रस्थं पीतमाशु निहन्ति तत् ॥ ५० ॥

शाखानिनाशो ग्रहणो द्विधा हृत्पाथ्ववेदनाः ।

अर्हाग्नेन पिबेत् सर्पिः चारेण पटुनाऽथवा ॥ ५१ ॥

धान्वन्तरं तृपटुत दाधिकं हृद्युपादि वा ।

शीताम्बुमेकः सहस्रा त्रामविधेयभीशुचः ॥ ५२ ॥

हृष्येष्टोष्णाससरोधा हितं कीटैश्च दंशनम् ।

यत्किञ्चित् कफवातघ्नमुष्णं वातानुलोमनम् ।

तत्तेव्यं प्रायशो यच्च सुतरां मारुतापहम् ॥ ५३ ॥
 सर्वेषां हृंहणे ह्यल्पः शक्यश्च प्रायशो भवेत् ।
 नात्यर्थं शमनेऽपायो भृशोऽशक्यश्च कर्षणे ॥ ५४ ॥
 शमनैर्हृंहणेऽथातो भूयिष्ठं तानुपाचरेत् ।
 कासश्वासचयच्छर्दिहिंसाद्यान्योऽन्यभेषजैः ॥ ५५ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

—::०::—

अथातो राजयक्षादिचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।
 बलिनो बहुदोषस्य स्निग्धस्त्रिवस्य शोधनम् ।
 लड्डाधो यस्मिणः कुर्यात् सस्नेहं यच्च कर्मणम् ॥ १ ॥
 पयसा फलयुक्तेन मधुरेण रसेन वा ।
 सर्पिष्यत्वा यवाग्वा वा वसनद्रव्यसिद्धया ॥ २ ॥
 वमेत्, विरेचनं दद्यात् त्रिहृष्यामानृपद्मान् ।
 शर्करामधुसर्पिर्भिः पयसा तर्पणेन वा ॥ ३ ॥
 द्राक्षाविदारौकाश्मथ्यमांसानां वा रसैर्युतान् ।
 शुद्धकोष्ठस्य युञ्जीत विधिं हृंहणदीपनम् ॥ ४ ॥
 हृद्यानि चासपानानि वातघ्नानि लघूनि च ।
 गालिपट्टिकगोघूमश्वमुदं समोपितम् ॥ ५ ॥
 आजं चीरं घृतं मांसं क्रव्यान्मांसं च शोयजित् ।
 काकोलूकवृक्षदीपिगवाश्वनकुलीरगम् ॥ ६ ॥
 गृध्रभासखरोष्ट्रं च हितं कृष्णोपसहितम् ।
 आतं जुगुप्सितं तद्वि कर्दिपे न वलौजसे ॥ ७ ॥

मृगाद्याः पित्तकफयोः पवने प्रसहादयः ।
 वेसवारीकृताः पथा रसादिषु च कल्पिताः ॥ ८ ॥
 भृटा सर्पपतैलेन सर्पिया वा यथायथम् ।
 रसिका मृदकः स्निग्धाः मृदुद्रव्याभिसंस्कृताः ॥ ९ ॥
 द्वितामौलककौलत्यास्तदृ यूषाय साधिताः ।
 सपिप्पलीकं सयवं सकुलत्वं सनागरम् ॥ १० ॥
 सदाहिमं सामलकं स्निग्धमार्जं रसं पिबेत् ।
 तेन पद्मनिवर्त्तन्ते विकाराः पीनसादयः ॥ ११ ॥
 पिबेच्च सुतरां मद्यं जीर्णं स्रोतो विगोचनम् ।
 पित्तादिषु विग्रेषेण मध्वरिष्टाक्षवारुणीः ॥ १२ ॥
 सिंहं वा पञ्चभूमेन तामलक्याथवा जलम् ।
 पर्षिणीभियतसृभिर्षाम्यनागरकेण वा ॥ १३ ॥
 कल्पयेद्यानुकूलोऽप्य तेनायं श्रुचियज्ञवान् ।
 दग्धभूमेन पयसा सिंहं मांसरमेन वा ॥ १४ ॥
 वस्त्रागर्भं घृतं योज्यं कृष्यान्मांसरमेन वा ।
 सचोद्रे पयसा सिंहं सर्पिर्दग्धगुप्तेन वा ॥ १५ ॥
 जीवन्ती मधुकं द्राक्षां फलानि कुटजस्य च ।
 पुष्कराङ्गं गठीं क्षप्यां ध्यामीं गोक्षुरकं वस्त्रम् ॥ १६ ॥
 मौमोत्पलं तामलकीं चायमाणां दुरासभाग् ।
 कल्कोल्लव्यं घृतं पक्वं रोगराजहरं परम् ॥ १७ ॥
 घृतं राज्ञैरगृहीकामधुकैः सपरुषकैः ।
 सपिप्पलीकं वैमर्षिकासग्रासज्वरापहम् ॥ १८ ॥
 दग्धभूमगृतात् शोरात् सर्पियेदुदिवायवम् ।
 सपिप्पलीकं सचोद्रे तत्परं स्वरबोधनम् ॥ १९ ॥

शिरः पार्श्वसंशूलघ्नं कासश्वासज्वरापहम् ।
 पञ्चभिः पञ्चमूलैर्वा श्रुताद्यदुदियाद् घृतम् ॥ २० ॥
 पद्मानां पञ्चमूलानां रसे क्षीरचतुर्गुणे ।
 सिद्धं सर्पिर्जयत्येतद् यक्ष्मिणः सप्तक बलम् ॥ २१ ॥
 पञ्चकोलयवचारषट्पत्नेन पचेद् घृतम् ।
 प्रस्योन्मितं तुल्यपयः स्नातसां तद्विशोधनम् ॥ २२ ॥
 गुल्मज्वरोदरप्लीहयक्ष्णीपाण्डुपीनसान् ।
 श्वासकासाग्निसदनश्चयथूर्ध्वानिलान् जयेत् ॥ २३ ॥
 रास्त्राबलागोचुरकस्थिरावर्षाभुवारिणि ।
 जीवन्ती पिप्पलीगर्भं सक्षीरं शीघ्रजिद् घृतम् ॥ २४ ॥
 अश्वगन्धात् श्रुतात् क्षीराद् घृतं च ससितापयः ।
 माधारणामिपतुनां तीव्रद्रोणद्वये प्रचेत् ॥ २५ ॥
 तेनाष्टभागशेषेण जीवनीयैः पलोन्मितैः ।
 साधयेत्सर्पिषः प्रस्यं वातपित्तामयापहम् ॥ २६ ॥
 मांससर्पिरिदं पीतं युक्तं मांसरसेन वा ।
 कासश्वासत्वरभ्रंयशीपहृत्पाशैर्गूलजित् ॥ २७ ॥
 एलाजमोदात्रिकलासौराष्ट्रोष्णोपचित्रकान् ।
 मारानरिष्टगायत्रीशालबीजकसम्भवान् ॥ २८ ॥
 भस्मातकं विहङ्गं च मृथगष्टपलोन्मितम् ।
 मन्त्रिणे षोडशगुणे षोडशान्गस्थिते पचेत् ॥ २९ ॥
 पुनस्तेन घृतप्रस्य मिढे चाग्निन् पलानि षट् ।
 तुगाक्षीर्याः क्षिपेत्त्रिंशत्क्षिताया द्विगुणं मधु ॥ ३० ॥
 घृतक्षिजाताक्षिपन् ततो मीढं खजाहतम् ।
 पञ्चगुपानं तत्प्राप्ते रसायनमयन्त्रणम् ॥ ३१ ॥

मेध्यं चक्षुष्यमायुष्यं दीपनं हन्ति चाचिरात् ।
 मेहगुल्मघ्नयव्याधिषाण्डुरोगभगन्दरान् ॥ ३२ ॥
 ये च सर्पिर्गुहाः प्रोक्ताः घते योज्याः घयेऽपि ते ।
 त्वगीलापिष्यलीचीरीशर्कराद्विगुणाः क्रमात् ॥ ३३ ॥
 घूर्णिता भक्षिताः क्षौद्रसर्पिषा च वले हिताः ।
 स्वय्यैः कासघ्नयव्यासपार्श्वरुक्कफनाशनाः ॥ ३४ ॥
 विग्रेयात् स्वरसादेऽन्य नस्यधूमादि योजयेत् ।
 तथापि घातले कोष्णं पिबेदौत्तरभक्षिकम् ॥ ३५ ॥
 कासमर्दकषात्ताकीमार्कवस्त्रसैर्घृतम् ।
 साधित कासमित् स्वयं सिंहमार्तगलेन वा ॥ ३६ ॥
 बदरीपत्रकण्ठं वा घृतभृष्टं ससैन्यवम् ।
 तैल वा मधुक द्राक्षापिष्यमीकमिनुत्पलैः ॥ ३७ ॥
 हसपाद्याय मूलेन पक्वं नम्रो निपेक्षयेत् ।
 सुखोदकानुपान च सर्पिष्कं च गुटोदनम् ॥ ३८ ॥
 पश्यात्पायसं चैवं क्षिप्तं स्वेद नियोजयेत् ।
 पित्तोदये पिबेत्सर्पिः शृतशीतपयोऽनुपः ॥ ३९ ॥
 चीरीहृषादुरक्तायकस्तमिष समाक्षिकम् ।
 पश्यात्पायसं मगर्षिष्कं यटोमधुकपायसम् ॥ ४० ॥
 वसाविदारिगन्धाभ्यां विदार्या मधुकेन च ।
 सिंह मलयण सर्पिर्नैष्य स्वयंमनुत्तमम् ॥ ४१ ॥
 प्रपोष्टरीकं मधुकं-पिष्यनी हृष्टती मन्वा ।
 साधित चोत्सर्पिष तत्स्वयं नाशन परम् ॥ ४२ ॥
 पिष्टाश्वधुरवासा च घूर्णं मधुगूताप्रुतम् ।
 पिबेत्तटूनि मुखे च यदभे रुचभोजनम् ॥ ४३ ॥

कट्फलामलकथोयं लिङ्गात्तैलमधुप्रुतम् ।

व्योषचारान्निचविकाभाङ्गी पथ्यामधूनि वा ॥ ४४ ॥

यवेर्यवागूं यमके कणाधाचीलतां पिबेत् ।

भुक्ताद्यात्पिप्पलीं शुण्ठीं तीक्ष्णं वा वमनं भजेत् ॥ ४५ ॥

शर्कराक्षौद्रमित्राणि शृतानि मधुरैः सह ।

पिबेत्पयांसि यस्योच्चैवेदतोऽभिहतः स्वरः ॥ ४६ ॥

विचित्रमन्नमरुचौ हितैरुपहितं हितम् ।

बहिरन्तर्मृजाचित्तनिर्वाणं हृद्यमीषधम् ॥ ४७ ॥

ह्री काली दन्तधवनं भक्षयेन्मुखधावनैः ।

कषायैः चालयेदास्यं धूमं प्रायोगिकं पिबेत् ॥ ४८ ॥

तालौसचूर्णवटकाः सकर्पूरसितोपलाः ।

शशाङ्गकिरणाख्याय भक्ष्या रुचिकराः भृशम् ॥ ४९ ॥

वातादरीचके तत्र पिबेच्चूर्णं प्रसन्नया ।

हरेणुक्णाकुमिजिदद्राक्षसैश्ववनागरात् ॥ ५० ॥

एलाभाङ्गीयवचारहिङ्गुयुक्ताधृतेन वा ।

कुर्दयेहा वचान्नीभिः पित्ताश्च गुडवारिभिः ॥ ५१ ॥

लिङ्गाद्वा शर्करासर्पिलवणोत्तममाक्षिकम् ।

काफाक्षमेनिम्वजलैर्दीप्यकारग्वधोदकम् ॥ ५२ ॥

पानं समध्वरिष्टाश्च तीक्ष्णः समधुमाधवाः ।

पिबेच्चूर्णे च पूर्वोक्तं हरेण्वाद्युष्णवारिणा ॥ ५३ ॥

एलात्वग्नागकुसुमतीक्ष्णकृष्णामहौषधम् ।

भागहृदं क्रमाच्चूर्णे निहन्ति समशर्करम् ॥ ५४ ॥

प्रक्षेकारुचिहृत्पाख्वासखासगलामयान् ।

यवानौतित्तिङ्गीकान्त्ववेतसौषधदाहिमम् ॥ ५५ ॥

कृत्वा कीलं च कर्षांशं सितावाथ चतुष्पलम् ।
 धान्यसौवर्चलाजानीवराङ्गं चार्द्धकार्षिकम् ॥ ५६ ॥
 पिप्पलीनां ग्रत चैकं द्वे ग्रते मरिचस्य च ।
 चूर्णमेतत्परं रुच्यं ग्राहि हृद्यं हिनस्ति च ॥ ५७ ॥
 विबन्धकासहृत्पाश्च श्लोहार्योगहृथोगदान् ।
 तालीसपत्रं मरिच नागरं पिप्पली कणा ॥ ५८ ॥
 यथोत्तरं भागहृद्भागे त्वगेले चार्द्धभागिके ।
 तद्द्रव्यं दीपनं चूर्णं कषाष्टगुण्यर्करम् ॥ ५९ ॥
 कासखासारुचिच्छर्दिश्लोहहृत्पाश्च शूलगुत् ।
 पाण्डुज्वरातिसारघ्नं मूढवातानुसोमनम् ॥ ६० ॥
 प्रकासृताघोरजले शर्वरीमुपितैर्यवैः ।
 प्रसेके कल्पितान् सक्तून् भक्षांश्चाथादबली वसेत् ॥ ६१ ॥
 कटुतिक्तैस्तथा शूल्यं भक्षयेत्त्राङ्गलं पलम् ।
 शुष्कांश्च भक्तान् सलघूयणकादिरसानुपः ॥ ६२ ॥
 श्लेष्मोऽतिप्रमेकेन वायुः श्लेष्माप्यमस्यति ।
 कफप्रमेकं त विद्वान् क्षिप्नोव्यौरेव निर्जयेत् ॥ ६३ ॥
 पीनसेऽपि क्रममिमं वमयौ च प्रयोजयेत् ।
 विशेषात् पीनसेऽभ्यङ्गान् स्नेहस्नेहौघं शोलेयेत् ॥ ६४ ॥
 क्षिप्वागुत्कारिका पिण्डैः शिरःपाश्वरसादिषु ।
 लवणास्त्रकटूणांश्च रसान् स्नेहोपसंहितान् ॥ ६५ ॥
 शिरोऽग्न्याश्च शूलेषु यथा दीपविधिं चरेत् ।
 श्रीदकानुपपिमितैरुपनाहाः सुसंस्कृताः ॥ ६६ ॥
 तच्चेष्टाः सचतुःस्नेहा, दीपसंसर्गं हृष्यते ।
 प्रलेपो नतयत्थाद्यमताद्याङ्गुष्ठचन्दनैः ॥ ६७ ॥

यनारात्रातिलैस्तद्वत्सर्पिर्मधुकोत्पलैः ।

पुनर्नवा लण्यगन्धा यना वीरा विदारैभिः ॥ ६८ ॥

नावनं धूमपागानि स्नेहाद्योत्तरभक्तिकाः ।

तैलान्यभ्यङ्गयोगोनि वस्त्रिकम्बं तथा परम् ॥ ६९ ॥

शृङ्गाद्यैर्षा यथादोषं दृष्टमेपां हरेदसृक् ।

प्रदेहः सष्टतैः येष्ठः पद्मकोशीरचन्दनैः ॥ ७० ॥

दूर्वामधुकमस्त्रिठाकेसरैर्षा घृतघृतैः ।

वटादिसिद्धतैलेन शतधीतेन सर्पिणा ॥ ७१ ॥

अभ्यङ्गः पयसासेकः शस्तश्च मधुकाश्वना ।

प्रायेणोपहृताग्नित्वात् सपिच्छमतिसार्यते ॥ ७२ ॥

तस्यातिसारग्रहणीविहितं हितमौषधम् ।

पुरीष यन्नतो रक्षेच्छुष्यतो राजयस्त्रिणः ॥ ७३ ॥

सर्वधातुचयात्तस्य बलं तस्य हि विद्ध्यसम् ।

मांसमेवाग्रतो युक्त्या मार्दीकं पिबतोऽनु च ॥ ७४ ॥

अविधारितवेगस्य यस्या न लभतेऽन्तरम् ।

सुरां समष्टां मार्दीकमरिष्टान् सोषुमाधवान् ॥ ७५ ॥

यथार्हमनुपानार्थं पिवेष्वांसानि भक्षयन् ।

स्त्रीतोर्विषम्यमौषार्थं वलीगः पुष्टवे च तत् ॥ ७६ ॥

स्नेहवीराम्बुकीष्ठेषु स्वभ्यक्तमवशाहयेत् ।

उत्तीर्णमिश्रकैः स्नेहेर्भूयोऽन्यत्तं सुखैः करैः ॥ ७७ ॥

मृत्रीयात् सुष्ठुमासीनं सुखं चोदत्तयेत् परम् ।

शोषन्तीं शतवोर्यां च विकत्तां सपुनर्नवाम् ॥ ७८ ॥

अश्लमन्धामषामार्गं तर्कारीं मधुकं बलाम् ।

विदारीं सर्पपान् कुष्ठं तण्डुलानतसोफलम् ॥ ७९ ॥

मायांस्त्रिंशं च किञ्चलं च सर्वमेकत्र चूर्णयेत् ।
 यच्चूर्णं त्रिगुणितं दध्ना युक्तं समाचिकम् ॥ ८० ॥
 एतदुद्धर्त्तनं कार्यं पुष्टिवर्धनप्रदम् ।
 गौरमर्पयकल्केन स्नानीयोपधिर्मयः सः ॥ ८१ ॥
 स्नानाद्भुसुखेस्तीयेर्जीवनीयोपमाधितैः ।
 गन्धमाख्यादिकं भूपामलस्त्रीनागनीं भजेत् ॥ ८२ ॥
 सुहृदां दर्शनं गीतवादित्रोप्यवसंश्रुतिः ।
 वस्तयः क्षीरसर्पे पि मद्यमांससुग्रीभताः ।
 देवव्यपात्रयं तत्तद्वर्षोक्तं च पूजितम् ॥ ८३ ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

अथातश्चर्दिहृद्ग्रीववृक्षाधिकिक्षितं व्याख्यास्यामः ।
 आमागघोतृक्तेगभवाः प्रायश्चर्यो दितं ततः ।
 मरुतं प्रागृते वायोर्वमनं तत्र शोभयेत् ॥ १ ॥
 वनिनी बहुदोषस्य वमतः प्रततं बहु ।
 ततो विरेकं क्रमशो हृद्यं मद्यैः फणाम्बुभिः ॥ २ ॥
 क्षीरेषां मद्यं सद्गुह्यं गतं दोषं नयत्यधः ।
 गमनं शोषधं कृत्तुर्दुर्बलस्य तदेव तु ॥ ३ ॥
 परिशुक्तं म्रिय साध्वामन्नं लघु च गच्छति ।
 पपतामस्तघा यूषा रमाः काम्बुनिकाः शुभाः ॥ ४ ॥
 गाकानि मेहभोज्यानि रागव्याण्डवपानकाः ।
 भण्डाः शुक्ला विचित्राश्च फणानि घानवर्षणम् ॥ ५ ॥
 गन्धाः सुगन्धयो गन्धफमपुष्पाद्यपानजाः ।

भुक्तमात्रस्य सहसा मुखे शीताम्बुसेवनम् ॥ ६ ॥
 हन्ति मातृजं हृदि सर्पिः पीतं ससैन्यवम् ।
 किञ्चिदुष्णं विशेषेण सकासहृदयद्रवाम् ॥ ७ ॥
 व्योपचिलवणाद्यं वा सिद्धं वा दाहिमाम्बुना ।
 सशुण्ठीदधिधान्येन शृतं तुल्याम्बु वा पयः ॥ ८ ॥
 व्यक्तसैन्यवसर्पिर्वा फलाम्बो वैष्ण्वो रसः ।
 स्निग्धं च भोजनं शुण्ठीदधिदाहिममाधितम् ॥ ९ ॥
 कोष्णं सलवणं चापि हितं स्नेहविरचनम् ।
 पित्तजायां विरेकार्थं द्राक्षेक्षुस्त्रसैस्त्रितम् ॥ १० ॥
 सर्पिर्वा तैल्वकं योज्यं तृप्तं च स्नेहधामगम् ।
 जर्द्वमेव हरित् पित्तं स्वादुतिक्तेर्विशुद्धिमान् ॥ ११ ॥
 पिवेन्नन्यं यवागूं वा लालैः समभुयर्कराम् ।
 सुद्वजाङ्गलजैरद्याद्वयन्नैः शालिषष्टिकम् ॥ १२ ॥
 मृद्वृष्टसोष्टप्रभवं सुशीतं सलिलं पिवेत् ।
 सुत्रोशीरकणाधान्यैः सह वा संस्थितं निग्राम् ॥ १३ ॥
 द्राक्षारसं रसं वेद्योर्गुह्यम्पयोऽपि वा ।
 जम्बुाम्बुपक्षवोशीरवटमृद्भावरोहजः ॥ १४ ॥
 काथः क्षौद्रयुतः पीतः शीतो वा विनियच्छति ।
 हृदि ज्वरमतीसारं मूर्च्छां दृष्ट्यां च दुर्जयाम् ॥ १५ ॥
 धात्रीरसेन वा शीतं पिवेन्मुद्गदलाम्बु वा ।
 कोलमज्जसितालालामक्षिकात्रिट्कणाञ्जनम् ॥ १६ ॥
 लिङ्घात् क्षौद्रेण पण्यां वा द्राक्षां वा बदराणि वा ।
 कफजायां वमेन्निम्बकृष्णापीडितसर्षपैः ॥ १७ ॥
 युक्तेन क्रोणतोयेन दुर्बलं क्षोपवासयेत् ।

आरम्बधादिनियूहं शीतं चौद्रयुतं पिबेत् ॥ १८ ॥

मत्स्यान्यवैर्वा बहुशः कुर्यान्नोषधभावितैः ।

कफघ्नमङ्गं हृद्यं च रागाः सार्जकमृन्मृणाः ॥ १९ ॥

लीढं मनःशिलाकृष्णामरिचं बीजपूरकात् ।

स्वरसेन कपित्थाश्च सचौद्रेण वमिं जयेत् ॥ २० ॥

खादेत् कपित्थं, सव्योषं मधुना वा दुरालभाम् ।

अनुकूलोपचारेण याति द्विष्टार्थजा शमम् ॥ २१ ॥

कमिजाकमिहृद्रोगगदितैश्च भिषग्नितैः ।

यथासु परिशेषाद्य तत्कृताद्य तथासयाः ॥ २२ ॥

हृदिप्रसङ्गेन हि मातरिज्ञा घातुक्षयात्कीपसुपैत्यवश्यम् ।

कुर्यादतीऽस्मिन् वमनातियोगप्रोक्तं विधिं स्वस्वनहं हृषीयम् २३

सर्पिर्गुडामांसरसाहृतानि कल्याणकनूपयणजीवनानि ।

पयांसि पथ्योपहितानि लीढाच्छर्दिं प्रसन्तां प्रशमं नयन्ति २४

हृद्रोगे घातजे तैल मसुसौवीरतक्रवत् ।

पिबेत् सुखीण सविडं गुल्मानाहार्त्तिजिघत्सु तत् ॥ २५ ॥

तैलं च लवणैः सिद्धं समूत्रास्त तथा शुषम् ।

यिष्वं राक्षां यवान् कोरुं देवदारुं पुनर्नवाम् ॥ २६ ॥

कुलत्थान् पक्षमूलं च पक्का तस्मिन् पचेज्जले ।

तैलं तत्रावनेपाने वस्तौ च विनियोजयेत् ॥ २७ ॥

शुष्णीपयस्त्राणवणकायस्त्राहिद्रुमोष्करैः ।

पथ्यया च शृत पाश्वं हृद्रुजागुल्मजित् घृतम् ॥ २८ ॥

मोवर्चलस्य द्विपले पथ्यापद्याशदन्विते ।

घृतस्य साधितः प्रस्यो हृद्रोगखासगुल्मजित् ॥ २९ ॥

पुष्कराश्रयठीशुष्णीबीजपूरजटाभयाः ।

पीताः कल्कीकृताः चारघृतान्नलवणैर्युक्ताः ॥ ३० ॥

विकर्त्ति काशूलहराः काथः कोणश्च तद्गुणः ।

यवानीलवणचारवज्राजान्यौषधैः कृतः ॥ ३१ ॥

सप्ततिर्दारुबीजाह्वविजयाशठीपौष्करैः ।

पञ्चकोलशठीपथ्यागुडबीजाह्वपौष्करम् ॥ ३२ ॥

वारुणीकल्कितं भृष्टं यमके लवणान्वितम् ।

हृत्पाश्चर्योनिशूलेषु स्यादेदं गुल्मोदरेषु च ॥ ३३ ॥

क्षिग्धाद्येह द्विताः स्वेदाः संस्कृतानि घृतानि च ।

लघुना पञ्चमूलेन शुण्ठ्या वा साधितं जलम् ॥ ३४ ॥

वारुणी दधिमण्डं वा धान्याम्बं वा पिबेत् त्वष्टि ।

सायामस्तम्भशूलामे हृदि भावतदूषिते ॥ ३५ ॥

क्रियैषा सद्रवायामप्रमोहे तु द्विता रसाः ।

स्त्रे हाद्यास्तित्तिरिक्तीक्ष्णशिखिवर्त्तकच्छजनाः ॥ ३६ ॥

बलातैलं सङ्घट्टोगः पिबेद्वा सुकुमारकम् ।

यथ्याङ्गाशतपाकं वा महास्त्रे हं तथोत्तमम् ॥ ३७ ॥

रास्त्राजीवकजीवन्ती बलाव्याघ्रीपुनर्नवैः ।

भाङ्गी सिरा वचा व्यौषैर्महास्त्रे च विपाचयेत् ॥ ३८ ॥

दधिपादं तथ्याम्बैश्च लाभतः स निषेधितः ।

तर्पणी संहृणी बन्धो वातहृद्रोगनाशनः ॥ ३९ ॥

दीप्तेऽग्नौ सद्रवायामे हृद्रोगे वातिके हितम् ।

घीरं दधिगुडः सर्पैरोदकानूपमामिमम् ॥ ४० ॥

एतान्येव च वर्ज्यानि हृद्रोगेषु चतुर्थं पि ।

जिपेषु स्तम्भजाद्यामसंयुक्तेऽपि च वातिके ॥ ४१ ॥

कफानुबन्धे तद्धिंसु रूक्षोष्णामाचरेत् क्रियाम् ।

पैत्ते द्वाचैस्तुनिर्याससिताक्षोद्रपरूपकैः ॥ ४२ ॥

युक्तो विरेको हृद्यः स्वात् क्रमः शुद्धे च पित्तहा ।

अतपित्तज्वरोक्तं च बाह्यान्तः परिमार्जनम् ॥ ४३ ॥

कट्टीमधुककल्क च पित्तेक्षसितमश्रुतां ।

त्रेयसौगर्कराद्राद्याजीवकर्षभकोत्पलैः ॥ ४४ ॥

बनाखर्जूरकाकोलीमेदायुर्मैथ साधितम् ।

सत्तीरं माहिषं सर्पिः पित्तहृद्भोगनाशनम् ॥ ४५ ॥

प्रपोण्डरीकमधुकविसग्रन्यिकसेरुकाः ।

सशुण्ठीशैवसास्ताभिः सत्तीरं विपचेद्घृतम् ॥ ४६ ॥

शीतं समधु तच्चेष्टं स्वादुवर्गकृतं च यत् ।

वस्तिं च दद्यात्तक्षोद्रं तैलं मधुकसाधितम् ॥ ४७ ॥

कफोद्धवे वमेत् खिन्नः पित्तमन्दयधाम्युना ।

कुसुमधन्वोत्तरसतीक्ष्णमद्ययवाशनः ॥ ४८ ॥

पित्तेषूष्णं वचादिहृत्सवणद्वयनागरान् ।

सैलाययानीककणायवधारान् सुश्याम्युना ॥ ४९ ॥

फलं धान्याग्निकौनत्यूपमुत्रासवेम्बुया ।

पुष्कराद्याभयाशुण्ठीशठीराद्यावचाकषाः ॥ ५० ॥

कायं तथा भयाशुण्ठीमाट्टीपीतदृक्फलात् ।

काये रौक्षीतकाण्डतण्डुरिदोदुम्बरार्जुने ॥ ५१ ॥

सपलागवटे ध्यापत्रिहृत्सुम्नितं कृतः ।

सुयोदकानुपानस्य सेहः कफविकारहा ॥ ५२ ॥

द्वेष्टगुण्योदितान्यानि चाराय विविधान् पियेत् ।

प्रयोजयेच्छिमाहं वा ग्राह्यं चात्र रसायनम् ॥ ५३ ॥

तयामलकलेहं वा प्राश्यं वागस्तिनिम्मितम् ।
 स्याच्छूलं यस्य भुक्तेऽन्ने जीर्यत्यल्पं जरां गते ॥ ५४ ॥
 शाम्येत्सकुष्ठकृमिजिघ्रवणद्वयतिल्वकैः ।
 सदेवदार्पतिविपैश्चूर्णमुष्णाम्बुना पिबेत् ॥ ५५ ॥
 यस्य जीर्णेऽधिकं स्रै हैः स विरेच्यः फलेः पुनः ।
 जीर्यत्यन्ने तथा मूलेस्तौष्णैः शूले सदाधिके ॥ ५६ ॥
 प्रायोऽनिलो रुडगतिः कुप्यत्यामाशये गतः ।
 तस्यानुलीमनं कार्यं मुद्विग्नहृन्पाचनैः ॥ ५७ ॥
 कृमिघ्नमौषधं सर्वं कृमिजे हृदयामये ।
 तृणासु वातपित्तघ्नो विधिः प्रायेण युज्यते ॥ ५८ ॥
 सर्वासु शीतो बाह्यान्तस्तथा यमनशीधनम् ।
 दिव्याम्बुशीतं सचोर्द्रं तद्वह्नीमं च तद्गुणम् ॥ ५९ ॥
 निर्वापित तप्तलोष्टकपालसिकतादिभिः ।
 सगर्करं वा कथितं पञ्चमूलेन वा जलम् ॥ ६० ॥
 दर्भपूर्वेण मन्यय प्रयम्यो लाजमस्तुभिः ।
 वाय्यायामयवैः शीतः शर्करामालिकाश्वितः ॥ ६१ ॥
 यवागूः गान्धिभिस्तद्वह्नीद्रवैश्च चिरस्तनैः ।
 शीतेन शीतवीर्यैश्च द्रव्यैः सिन्धेन भोजनम् ॥ ६२ ॥
 हिमाम्बुपरिपिक्तस्य पयसा समिता मधु ।
 रसेयानरतनयणैर्जडसैर्धृतभर्जितैः ॥ ६३ ॥
 मुद्गाटीनां तथा यूपैर्जीवनीयरसान्वितैः ।
 नम्यं शीरघृतं सिद्धं शीतैरिचोस्तथा रसः ॥ ६४ ॥
 निर्वापणाय गण्डूपाः सूषम्यानोदिता हिताः ।
 दाहज्यतोष्ठा नेपाद्या निरीहत्वं मनोरतिः ॥ ६५ ॥

महासरिदृक्कदादीनां दर्शनस्मरणादि च ।
 तृणायां पवनोत्थायां सगुडं दधि शम्यते ॥ ६६ ॥
 रसाय हृहणाः शीता विदार्यादिगणाम्बु वा ।
 पित्तजायां सितायुक्तः पक्कोदुम्बरजो रसः ॥ ६७ ॥
 तत् क्वाथो वा हिमस्तद्वत्सारिवादिगणाम्बु वा ।
 तद्विधेय गणैः शीतकपायान् ससितामधून् ॥ ६८ ॥
 मधुरैरौषधैस्तद्वत् चीरीवृक्षेय कल्पितान् ।
 बीजपूरकमृद्धीका यटवेतसनक्षयान् ॥ ६९ ॥
 मृत्तानि कुम्भकायानां यस्याङ्गं च जले शृतम् ।
 ज्वरीदितं वा द्राक्षादिपञ्चसाराम्बु वा पिबेत् ॥ ७० ॥
 कफोद्भवायां वमनं निम्बप्रसववारिणा ।
 विल्वाढकी पञ्चकोलदर्भपञ्चकसाधितम् ॥ ७१ ॥
 जलं पिबेद्रजन्यां वा सिद्धं सचौद्रगर्करम् ।
 मुद्गयूपं च सध्वोपपटोनीनिम्बपल्लवम् ॥ ७२ ॥
 यवान्नं तीक्ष्णकवलनस्यलेह्यांश शीलयेत् ।
 सर्वैरामाद्य तद्वन्ती क्रियेष्टा वमनं तथा ॥ ७३ ॥
 जूषणारुक्करवचाफलास्त्रीणाम्बु मनुभिः ।
 अक्षतयाम्बुमुष्णं हिमं मत्स्यं च कालधित् ॥ ७४ ॥
 तपि त्रमाश्यामरस मद्यं वा ससितं पिबेत् ।
 आतपाक्षसित मत्स्यं यवकोलाम्बु सक्तुभिः ॥ ७५ ॥
 मर्वाण्डानि निम्बे च तिलपिण्याककाञ्चिके ।
 शीतस्नानान्तु मद्याम्बु पिबेत्तृणान् गुण्डाम्बु वा ॥ ७६ ॥
 मद्याद्वज्रं मद्यं स्नातोऽम्बुनवणैर्युतम् ।
 स्रुतीक्ष्णतराग्निस्तु स्वभावशिशिरं जलम् ॥ ७७ ॥

स्नेहादुष्णाम्बु, जीर्णात्तु जीर्णान्मण्डं पिपासितः ।
 पिबेत् सिग्धान्नद्वपितो हिमस्पर्द्धिं गुहोदकम् ॥ ७८ ॥
 गुर्वाद्यन्त्रेण द्रुपितः पीत्वोष्णाम्बु, तदुल्लिखेत् । ७९ ॥
 चयजायां चयहितं सर्वं हृंहणमौषधम् ॥ ८० ॥
 कृशदुर्बलरूक्षाणां चौरं क्वागो रसोऽथवा ।
 चौरं च सोर्द्धवातायां चयकासहरैः शृतम् ॥ ८१ ॥
 रोगोपसर्गजातायां धान्याम्बु, संसितामधु ।
 पाने प्रशस्तं सर्वार्थं क्रिया रोगाद्यपेक्षया ॥ ८२ ॥
 लघ्वन् पूर्वामयक्षौणो न लभेत जलं यदि ।
 मरणं र्दौर्घ्यरोगं वा प्राप्नुयात्स्वरितं ततः ॥ ८३ ॥
 सात्मयान्नपानभैषज्यैस्तृष्णां तस्य जयेत्पुरः ।
 तस्यां जितायामन्योऽपि शक्यो व्याधियिकित्सितुम् ॥ ८४ ॥

—४—

सप्तमोऽध्यायः ।

—०६०—

अद्यातो मदोत्थयचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।
 य दीपमधिकं पश्येत् तस्यादौ प्रतिकारयेत् ।
 कफस्थानान्निपूर्व्या वा तुल्यदोषे मदात्त्रये ॥ १ ॥
 पित्तमारुतपथ्यन्तः प्रायेण हि मदात्त्रयः ।
 ह्रीनमिथ्यानि पीतेन यो व्याधिरुपजायते ॥ २ ॥
 समपीतेन तेनैव स मद्येनोपशाम्यति ।
 मद्यस्य विपत्तादृश्यात् विषं तूत्कर्षहृत्तिभिः ॥ ३ ॥
 तीक्ष्णादिभिर्गुणैर्योगाद्विषान्तरमपेक्षते ।

तोष्णीष्णेनातिमात्रेण पीतेनाम्लविदाहिना ॥ ४ ॥

मद्येनावरसक्तेदो विदग्धः क्षारतां गतः ।

यान् कुर्यान्मन्ददृग्मोहज्वरान्तर्दाहविभ्रमान् ॥ ५ ॥

मयीत्क्रिष्टेन दोषेण रुदः स्त्रोतस्सु मारुतः ।

सुतीव्रा वेदना याव गिरस्वस्त्रिषु सन्धिषु ॥ ६ ॥

जीर्णाममद्यदोषस्य प्रकाहान्नाद्यवे सति ।

योगिकं विधिवद्युक्तं मद्यमेव निहन्ति तान् ॥ ७ ॥

क्षारो हि याति माधुर्यं गोघ्नमन्धोपसंहितः ।

मद्यमन्त्रेषु च श्रेष्ठं दोषविष्यन्दनादनम् ॥ ८ ॥

तोष्णीष्णाद्यैः पुरा प्रोक्तेर्दोषनाद्यैस्तथा गुणैः ।

साध्यात्वाच्च तदेवास्य धातुगाम्यकरं परम् ॥ ९ ॥

सप्ताहमष्टरात्रं वा कुर्यात्पानात्त्वयौषधम् ।

जीर्यत्येतावता पानं कासेन विषया गृतम् ॥ १० ॥

पर ततोऽनुवध्नाति यो रोगस्तस्य भेषजम् ।

यथायथं प्रयुञ्जीत कृतयानात्त्वयौषधः ॥ ११ ॥

तद्व यातोस्त्वपि मद्यं दद्यात्पिष्टकृतं गृतम् ।

बीजपूरकषुधान्नकोलटादिमदीप्यकैः ॥ १२ ॥

यवानोहपुषाजालौघ्यौषधिस्रवणाद्रकैः ।

गुनैर्ग्रासैर्हरीतकैः श्लेष्मद्विष्य सत्पुभिः ॥ १३ ॥

उष्णसिग्धाश्चनयणा मद्यमांसरसा हिताः ।

शाम्बाभ्रातकपेयीभिः संकृता रागज्जाण्डवाः ॥ १४ ॥

गोधूममापविलतीर्णदुधिवामुग्धप्रियाः ।

शार्द्रिकार्द्रकजुष्णापगुत्तर्मासादिगर्भिणी ॥ १५ ॥

सुरभिर्नवपा गीता निगदा वाष्पधारुणी ।

स्वरसो दाडिमः काथः पञ्चमूलात्कनीयसः ॥ १६ ॥
 शण्ठी धान्यात्तथा मनुसूक्ताग्नोत्थास्त्रकान्त्रिकम् ।
 अम्यङ्गोदत्तनस्त्राननुष्णं प्रावरणं घनम् ॥ १७ ॥
 घनश्चागुरुजो धूपः पङ्क्यागुरुकुङ्कुमः ।
 कुचोरुश्रीणिशालिन्यो यौवनोष्णाङ्गयष्टवः ॥ १८ ॥
 हर्षेणालिङ्गनैर्युक्ताः प्रियाः सवहनेषु च ।
 पिप्पिल्लणे बहुजलं शार्कर मधुना युतम् ॥ १९ ॥
 रसैर्दाडिमखर्जूरमण्यद्राक्षापरुषकैः ।
 सुशीतं ससितासनुयोज्यं ताडकं च पानकम् ॥ २० ॥
 स्वादुवर्गकषायैर्वा युक्तं मद्य समाक्षिकम् ।
 शालिपष्टिकमश्रीयाच्छशजैणकपिप्पलैः ॥ २१ ॥
 नतीनमुद्गामलकपटोलीदाडिमैरपि ।
 कफपित्त समुत्क्षिप्तमुक्लिष्टेत्तृद्विदाहवान् ॥ २२ ॥
 पीत्वाम्बु शीत मद्य वा भूरीक्षुरससंयुतम् ।
 द्राक्षारस वा ससर्गी तर्पणादिपर हितः ॥ २३ ॥
 तद्याग्निर्दीप्यते तस्य दीपशेषान्नपाचन ।
 कासे सरत्तनिष्ठौवे पार्श्वस्तनरुजासु च ॥ २४ ॥
 तृण्याया सविदाहायां सीत्क्लेशे हृदयोरसि ।
 शुद्धूचभद्रमुस्तानां पटीलस्याघवा रसम् ॥ २५ ॥
 सशृङ्गवेर युञ्जीत तित्तिरिप्रतिभोजनम् ।
 तप्यते चातिबलवद्वातपित्ते समुदते ॥ २६ ॥
 दद्याद् द्राक्षारस पानं गीत दीपानुलोमनम् ।
 जीर्णैऽद्यान्मधुराग्नेन प्लागमांसरमेन वा ॥ २७ ॥
 तप्यन्वशः पिबेत्तद्य मेद रघ्नन् बहदकम् ।

सुस्तदाहिमनाजाम्बु जन वा यर्णिनी शृतम् ॥ २८ ॥

पटोल्युत्पलकन्दैर्वा स्वभावाटेव वा हिमम् ।

मद्यातिपानादध्वार्ता चीषे तेजसि चोदते ॥ २९ ॥

यः शुष्कगन्ताल्वाष्ठो लिप्ता निःकृत्य चेष्टते ।

पाययेत् कामतोऽन्धस्त्रं त्रिगोद्यपवनाहतम् ॥ ३० ॥

कौलदाहिमहृद्याग्नचुक्रिकाचुक्रिकारमः ।

पञ्चान्नको मुखालेपः सद्यस्तृष्णां निवर्हति ॥ ३१ ॥

त्वक् प्रातश्च पानोष्ठा पित्तरक्ताभिर्मूर्च्छितः ॥ ३२ ॥

दाह प्रकुर्वते घोर तत्रातिमिशिरो विधिः ।

अग्राभ्यति रसैस्तृप्ते रोहिणीं व्यधयेच्छिराम् ॥ ३३ ॥

उल्लेखनोपवासाभ्यां जयेत् श्लेष्मोत्पण पिवेत् ॥ ३४ ॥

गीत शृङ्गीम्विरोदीष्टदुस्सर्गान्यतमोदकम् ।

निराम क्षुधित काले पाययेद्बहुमाक्षिकम् ॥ ३५ ॥

शार्करं मधु वा जीर्णमरिष्टं सीधुमेव च ।

रूक्षतर्पणसयुक्तं यजानी नागरान्वितम् ॥ ३६ ॥

यूपेण यवगोधूमं तनुनाल्येन भोजयेत् ।

उष्णास्त्रकटुतिक्तैर्नाम्यसर्पिषा ॥ ३७ ॥

शुष्कमूलकजैश्चागैः रसैर्वा धन्वचारिणाम् ।

माग्रायेतसहचान्मपटोनीव्योपदाहिमैः ॥ ३८ ॥

प्रभूतशृङ्गीमरिषहरिताद्रूपेणिकम् ।

वीजपूररमायमभट्टनोरसवर्त्तितम् ॥ ३९ ॥

करोरकरमर्दादिरोचिष्णुबहुमाननम् ।

प्रव्यक्ताष्टाङ्गनयणं पिकल्पितनिमर्दकम् ॥ ४० ॥

यद्याग्निं भक्षयन्नासं माध्वं निगद पिवेत् ।

सितासौवर्षलाजालीतिन्तिष्ठौकान्त्वथेतसम् ॥ ४१ ॥

त्वगेनामरिचार्धांशमष्टाङ्गलवणं द्रितम् ।

स्रोतो विशुद्धाग्निकरं कफप्राये मदाल्यये ॥ ४२ ॥

रुक्षोष्णोदत्तं नोद्धर्षस्नानभोजनलक्ष्णैः ।

सकामाभिः सह स्त्रीभिर्युक्ता जागरणेन च ॥ ४३ ॥

मदाल्ययः कफप्रायः ग्रीध्रं समुपशाम्यति ।

यदिदं कर्म निर्दिष्टं शृण्वदोषञ्चलं प्रति ॥ ४४ ॥

सन्निपाते द्वाविधे तच्छेपेऽपि विकल्पयेत् ।

त्वङ्नागपुष्पमगधामरीचाजालिधान्यकैः ॥ ४५ ॥

परूपकमधूकैलासुराह्वैश्च सितान्वितैः ।

मकपित्तरसं हृद्यं पानकं शशिशोधितम् ॥ ४६ ॥

मदाल्ययेषु सर्वेषु पेयं रुच्यन्निदीपनम् ।

नाविज्ञोभ्य मनोमयं शरीरमविहन्त्य वा ॥ ४७ ॥

कुर्यान्मदाल्ययं तस्मादिष्यते हर्षणी क्रिया ।

सशुद्धिशमनाद्येषु मददोषः कृतेष्वपि ॥ ४८ ॥

न चेच्छाम्येत् कफे क्षीणे जाते दीर्बल्यलाघवे ।

तस्य मद्यविदग्धस्य वातपित्ताधिकस्य च ॥ ४९ ॥

ग्रीष्मोपतप्तस्य तरोर्यथा वर्षं तथा पयः ।

मद्यक्षीणस्य हि क्षीणं क्षीरमाश्लेव पुष्यति ॥ ५० ॥

ओजस्तुल्यं गुणैः सर्वैर्विपरीतं च मद्यतः ।

पयसा विजिते रोगे बले जाते निवर्त्तयेत् ॥ ५१ ॥

क्षीरप्रयोगं मद्यं च क्रमेणाल्पाल्पमाचरेत् ।

न विट् च यध्वंसकोत्थैः स्पृशेन्नौषद्रवैर्यथा ॥ ५२ ॥

तयोस्तु स्याद्भूतक्षीरवस्तयो हंश्याः शिवाः ।

अथ्यद्भोदत्तं न स्नानमद्वयानं च वातजित् ॥ ५३ ॥
 युक्तमद्यस्य मद्योत्थो न व्याधिरुपजायते ।
 अतोऽस्य वक्ष्यते योगो यः सुखायैव केवलम् ॥ ५४ ॥
 आश्विर्न या महत्तेजो बलं सारस्वतं च या ।
 दधाल्यैन्द्रं च या वीर्यं प्रभाव वैष्णवं च या ॥ ५५ ॥
 अस्त्रं मकरकेतोर्था पुरुषार्थो बलस्य या ।
 सौचामण्यां विजसुस्ते या कुताग्रे च हयते ॥ ५६ ॥
 या सर्वोपधिसंपूर्णाऽप्यमानात् सुरासुरैः ।
 मद्योदधेः समुद्भूता श्रीशशाङ्कामृतैः सह ॥ ५७ ॥
 मधुमाधवमेरेयसीधुगौडासवादिभिः ।
 मदयक्तिमनुघ्नन्ती या रूपैर्बहुभिः स्थिता ॥ ५८ ॥
 यामासाद्य विष्ठासिन्धो यथार्थं नाम विभ्रति ।
 कुलाङ्गनापि या पीत्वा नयत्युदतमानसा ॥ ५९ ॥
 अनङ्गालिङ्गितैरङ्गैः कापि चेतो मुनेरपि ।
 तरङ्गभङ्गभृङ्गुटीतर्जनैर्मानिनी मनः ॥ ६० ॥
 एक प्रसाद्य कुदते या द्वयोरपि निहन्तिम् ।
 यथाकामं भटावाप्तिपरिहृष्टाप्सरो गणे ॥ ६१ ॥
 तृणवत् पुरुषा युद्धे यामासाद्य त्यजन्त्यसून् ।
 यां शीलयित्वापि चिरं बहुधा बहुविग्रहाम् ॥ ६२ ॥
 नित्यं हर्षातिवेगेन तत् पूर्वमिव सेवते ।
 शोकीद्विगारतिभयैर्वा दृष्ट्वा नागिमूयते ॥ ६३ ॥
 गोष्ठीमष्टौकबोद्यानं न यस्याः शोभते विना ।
 स्मृत्वा स्मृत्वा च बहुशो वियुक्तः शोचते यथा ॥ ६४ ॥
 अप्रसदापि या प्रीत्यै प्रसन्ना स्वर्ग एव या ।

अपीन्द्रं मन्यते दुःस्वप्नं हृदयस्थितया यया ॥ ६५ ॥

अनिर्देश्य सुखास्वादा स्वयंवेद्येव यापरम् ।

इति चिदास्ववस्यासु प्रियामनुकरोति या ॥ ६६ ॥

प्रियातिप्रियतां याति यत् प्रियस्य विशेषतः ।

या प्रीतिर्या रतिर्या वाग् या पुष्टिरिति च श्रुता ॥ ६७ ॥

देवदानवगन्धर्वयक्षराक्षसमानुषैः ।

पानप्रवृत्तौ सत्यां तां सुरां तु विधिना पिबेत् ॥ ६८ ॥

सम्भवन्ति च ये रोगा मेदोऽनिलकफोद्भवाः ।

विधियुक्ताहृते मद्यात्तेन सिध्यन्ति दाहणाः ॥ ६९ ॥

अस्ति देहस्य सावस्या यस्यां पानं निवार्यते ।

अन्यत्र मद्याग्निगदाहिविधोयधसंभृतात् ॥ ७० ॥

अनूपं जाङ्गलं मांसं विधिनाप्युपकल्पितम् ।

मद्यं सहायमप्राप्य सम्यक् परिणमेत् कथम् ॥ ७१ ॥

सुतीव्रमाहृतव्याधिघातिनी लशुनस्य च ।

मद्यमांसवियुक्तस्य प्रयोगः स्यात् कियान् गुणः ॥ ७२ ॥

निगूढमलमाहरणे यस्तत्ताराग्निकर्मणि ।

धीतमद्यो विप्रहृते सुखं वैद्यविकल्पनाम् ॥ ७३ ॥

अनलोत्तेजनं रुच्यं शोकत्रयमविनोदकम् ।

न चातः परमस्थान्यदारोग्यबलपुष्टिस्तत् ॥ ७४ ॥

रचता जीवितं तस्मात् पेयमात्मवता सदा ।

आयितोपायितहितं परमं धर्मसाधनम् ॥ ७५ ॥

स्नातः प्रणम्य सुरविप्रगुरुन्यथास्वं

वृत्तिं विधाय च समस्तपरिग्रहस्य ।

आपानभूमिमथ गन्धजलाभिषिक्ताम्

आहारमण्डपसमीपगतां त्यजेत् ॥ ७६ ॥

स्वास्तृतेऽयं गद्यने कमनीये, मित्रमृत्वरमणीसमवेतः ।

स्व यश, कथकचारणसहैरुदतं नियमयन्नतिनोकम् ॥ ७७ ॥

विलासिनीनां च विलासगोभिर्गीतं मन्त्र्यं कलतूर्यघोषै
काञ्चीकलापेयनकिट्टिणीकै, प्रीठाविहङ्गैश्च कृतानुनादम् ७८

मणिकनकसमुत्थै रावनेयेर्विचित्रैः

मज्जलविविधनेषुचौमवस्त्राहताङ्गैः ।

अपि मुनिजनचित्तजोभसम्प्राटिनीभि

यजितहरिणलोलप्रेक्षणीभिः प्रियाभिः ॥ ७९ ॥

स्तननितम्बकृताटतिगौरया

दलसमाकुलमीश्वरसम्भृतात् ।

इति गत दधतीभिरसंस्थित

तरुणचित्तविलोभनकान्धपम् ॥ ८० ॥

योधनासयमत्ताभिर्विलासाधिष्ठितात्मभिः ।

मन्त्रार्थमाणं युगपत्तन्वद्भीभिरितस्ततः ॥ ८१ ॥

तानहन्तननिनीदनानिलैः शीतलीकृतमतीव गीतने ।

दर्शनेऽपि विदधदयानुग स्वादितं किमुत चित्तजन्मन, ८२

चूतरमेन्दुमृगै, कृतवास मक्षिकयोऽञ्जलया च मनायम् ।

म्पाटिकशक्तिगतं मत्तरद्वं कान्तमनइमिषोदददम् ॥ ८३ ॥

तानीमाद्य पूर्णमेलाटिकं वा

दृष्टं प्राश्य प्राग्वयःस्यापन्न वा ।

सुतं धिभ्यो भूमिभागे समुष्टे

तीः अमित्रं दापयित्वा ततय ॥ ८४ ॥

एतिमा अमृतिमान् मित्यमन्यूनाधिकमाचरन् ।

पिवेदा मानुषीचीरं तेन दद्याच्च नावनम् ।

मृणालविसृष्ट्या वा लिङ्घात् चीद्रेण साभया ॥ १०६ ॥

दुरालभां वा मुस्तां वा शीतेन सलिलेन वा ।

पिवेन्नरिचकोलास्थिमञ्जोशीराहिकेसरम् ॥ १०७ ॥

धात्रीफलरसे सिद्धं पञ्चाङ्गायेन वा हृतम् ।

कुर्यात् क्रियां यथोक्तां च यथादोषवसोदयम् ॥ १०८ ॥

पञ्चकर्मणि घोटानि सेचनं शोणितस्य च ।

सत्त्वस्यालम्बनं ज्ञानमष्टद्विविधेषु च ॥ १०९ ॥

मदेष्वतिप्रवृद्धेषु मूर्च्छायेषु च योजयेत् ।

तीक्ष्णं सत्र्यासविहितं विषघ्नं विषजेषु च ॥ ११० ॥

आशु प्रयोज्यं सत्र्यासे सुतीक्ष्णं नस्यमञ्जनम् ।

धूमप्रधमनं तीक्ष्णं सूचिभिर नखान्तरे ॥ १११ ॥

केशानां लुचनं दाहो दंशोदग्रनहयिकैः ।

कट्वस्त्रगासनं वक्त्रे कपिकण्ठवर्षणम् ॥ ११२ ॥

उत्थितो लब्धसंज्ञय लघुनस्तरसं पिबेत् ।

खादेत्सव्योपलवणं मीजपूरककेसरम् ॥ ११३ ॥

'लघुघ्नं' प्रतितोष्णीकामद्यात्स्त्रीतोऽपि शुदये ।

विस्मापनैः संस्मरणैः प्रिययववर्षणैः ॥ ११४ ॥

पटुभिर्गीतवादिष्वयम्वेद्यामशीननैः ।

स्वसनीक्षे खनैर्धूनेः शोणितम्याषसेचनैः ॥ ११५ ॥

उपाधरेत्तं प्रततमनुबन्धमवात्पुनः ।

तस्य संरक्षितव्यं च मनः प्रनयहेतुतः ॥ ११६ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

—::०::—

अथातोऽर्गमो चिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

काले साधारणे व्यभ्रे नातिदुर्बलमर्गसम् ।

विशुद्धकोष्ठं सधुन्पमनुमोमनमागितम् ॥ १ ॥

शुचिः कृतम्बमयवनं मुक्तपिण्डमप्ययम् ।

शयने फलके वान्यनरोत्सङ्गे व्यपायितम् ॥ २ ॥

पूर्वेण कायेनोत्तानं प्रत्यादित्यगुदं समम् ।

समुन्नतकटीदेगमघ ग्रन्थणवाससा ॥ ३ ॥

सकृद्गोः शिरोधरायां च परिचित्तमृजुस्थितम् ।

पान्नाभितं परिचरैः सर्पिषाभ्यक्तपावये ॥ ४ ॥

ततोऽग्नौ सर्पिषाभ्यक्तं निदध्यादृशुयन्त्रकम् ।

गनैरनुसृतं पायी ततो दृष्ट्वा प्रवाहस्यात् ॥ ५ ॥

यन्त्रे प्रविष्टं दुर्नामघ्नोतमुण्डितयाऽनु च ।

गन्ताकपोत्पोष भिषक् यथोक्तविधिना दृष्टेत् ॥ ६ ॥

चारेद्येष्टार्द्रमितरत् चारेण ज्वमनेन वा ।

महदा यतिर्नग्दित्वा पीतयन्त्रमयातुरम् ॥ ७ ॥

नाभ्यक्तपायुजघनमपगाहे निधापयेत् ।

निर्वातमन्दिरस्य ततोऽप्याचारमादिजेत् ॥ ८ ॥

एकेऽमिति सप्ताष्टाक्षगाहाकमुपाचरेत् ।

प्राग्दक्षिणं ततो वाममर्गपृष्ठापञ्चततः ॥ ९ ॥

बह्वर्गतः सुदृग्दृग् व्याहारीरनुमोमता ।

रुचिरत्रेऽग्निपटुता स्वास्थ्यं वर्णबलोदयः ॥ १० ॥
 वस्तिशूले त्वधोनामेलंपयेच्छुष्णकल्कितैः ।
 वर्षाभूकुष्ठसुरभिर्भिश्चिलोहामराह्वयैः ॥ ११ ॥
 मलमूत्रप्रतीघाते परिपेकावगाहयोः ।
 वरपालम्बुधेरण्डगोक्षण्टकपुनर्नवैः ॥ १२ ॥
 सुखवीसुरभीभ्यां च क्वाथमुख्यं प्रयोजयेत् ।
 सस्त्रेहमथवा क्षीरं तैल वा वातनाशनम् ॥ १३ ॥
 युष्नीताग्रं मलज्जेदि स्त्रेहान् वातघ्नदीपनान् ।
 अथाप्रयोध्यदाहस्य निर्गतान् कफवातजान् ॥ १४ ॥
 सस्तम्भकण्डूकृच्छ्रोफानमन्य शुद्धकोलकान् ।
 बिल्वमूलाग्निकक्षारकुष्ठैः सिद्धेन सेचयेत् ॥ १५ ॥
 तैलेनाहिमिष्ठानोद्भवराहवसयाथवा ।
 स्वेदयेदमुपिण्डेन द्रवस्वेदेन वा पुनः ॥ १६ ॥
 मल्लूनां पिण्डिकाभिर्वा चिग्धानां तेनसर्पिषा ।
 रास्त्राया हपुषाया वा पिण्डैर्वा कार्ण्यगन्धिकैः ॥ १७ ॥
 अर्कमूल शमीपत्रं नृसेगाः सर्पकक्षुकम् ।
 मार्जारधर्मसर्पिष्य घूपनं हितमर्गमाम् ॥ १८ ॥
 तथा श्वगन्धा सुरसा हहती पिप्पली घृतम् ।
 धान्याम्रपिट्टैर्जीमूतधीजैस्तज्जानक मृदु ॥ १९ ॥
 लेपित छाद्यथा शुष्कं यत्तिगुं दज्जयातनो ।
 मज्जानमूनजीमूतस्त्रेहे वा क्षारमयुते ॥ २० ॥
 गुञ्जागुरणकृष्णाण्डवीजैर्वार्तिस्तथा गुणा ।
 सुक्लीराद्र्निगानेपदाद्या गोमूत्रकल्पितैः ॥ २१ ॥
 कृकषाकुमरतृक्ष्णानिगागुञ्जाफलैस्तथा ।

स्रुक्क्षीरपिष्टै पङ्ग्रन्थाहनिनोवारणास्त्रिभि ॥ २२ ॥

कुनीरशृङ्गीयिजवाकुष्ठारुष्करतुल्यके ।

शिशुमूलकजैर्वीजै पत्रैरश्वघ्ननिम्बजै ॥ २३ ॥

पीलुमूलेन बिम्बेन हिङ्गुना च समन्विते ।

कुष्ठ शिरीषबीजानि पिप्पल्य सैन्धव गुड ॥ २४ ॥

अर्कक्षीर सुधाक्षीर क्षिफला च प्रलेपनम् ।

भार्क पय स्रुङ्गीकाण्ड कटुकालाम्बुपक्त्वा ॥ २५ ॥

करञ्जो वस्तसूच च लेपन श्रेष्ठमर्गसाम् ।

आनुवासनिकैलेप पिप्पल्याद्यैश्च पूजित ॥ २६ ॥

एभिर्वीपधै कुर्यात्तैलान्यभ्यञ्जनानि च ।

धूपनानेपनाभ्यङ्गै प्रस्रवन्ति गुदादुरा ॥ २७ ॥

सञ्चित दुष्टरुधिर तत सम्पद्यते सुखी ।

अवर्तमानमुच्छूनकठिनेभ्यो हरेद्दृक् ॥ २८ ॥

अर्शोभ्यो जलजायन्वसूक्ष्मोर्ध्वे पुन पुन ।

गौतोणस्त्रिन्धरुक्षायैर्नव्याधिरुपशाम्यति ॥ २९ ॥

रक्ते दुष्टे भिषक् तस्माद्रक्तमेवावसेचयेत् ।

या जातो गौरस क्षीराहङ्गिभूर्धावर्चुर्यितात् ॥ ३० ॥

पिबेत्समेव तेनैव भुञ्जानो गुदज्ञान जयेत् ।

कौविटारस्य मूलाना मथितेन रज पिबेत् ॥ ३१ ॥

अश्वन् जीर्णं च पय्यानि मुच्यते हतनामभि ।

गुदग्नयधुशूलानां अन्दाग्निर्गोत्रिकान् पिबेत् ॥ ३२ ॥

हिङ्गादीनमुतक्ता वा खादेद्गुडहरीतकीम् ।

तक्तेन वा पिबेत्पथ्यावेष्टान्निक्षुटजत्वच ॥ ३३ ॥

कल्मषमगधाल्योति सूरणान्वाशवर्दिनान् ।

कोशाम्बुना वा विपटुब्धोपहिङ्गुः सवेतसम् ॥ ३४ ॥

युक्तं विल्वकपित्ताभ्यां महौषधविडेन वा ।

आरुक्करैर्यवान्या वा प्रदद्यात्तक्रतर्पणम् ॥ ३५ ॥

दद्याद्वा हृषुषा हिङ्गुचित्रकं तक्रसंयुतम् ।

मांसं तक्रानुपानानि खादेत्पीलुफलानि वा ॥ ३६ ॥

पिवेद्दहरहस्तक्रं निरसो वा प्रकामतः ।

अत्यर्थं मन्दं कायाग्नेस्तक्रमेवावधारयेत् ॥ ३७ ॥

सप्ताहं वा दशाहं वा मासार्धं मासमेव वा ।

बलकलविकारयो भिषक् तक्रं प्रयोजयेत् ॥ ३८ ॥

सायं वा साजसक्तूनां दद्यात्तक्रावलेहिकाम् ।

जोषे तक्त्रे प्रदद्याद्वा तक्रपेयां ससैन्यवाम् ॥ ३९ ॥

तक्राशुपानं सस्नेहं तक्रौदनमतः परम् ।

यूषै रसैर्वा तक्राण्यैः शालीन् भुञ्जीत माद्वया ॥ ४० ॥

रुचमर्षोद्भुतस्नेहं यतथानुदृतं दृतम् ।

तक्रं दोषाग्निबलवत् त्रिविधं तन्मयोजयेत् ॥ ४१ ॥

न विरोहन्ति शुद्धाः पुनस्तक्रसमाहृताः ।

निषिक्तं तद्विधं हन्ति भूमावपि तृणोलुपम् ॥ ४२ ॥

स्त्रीतस्तु तक्रशुद्धेषु रसो धातुपैति यः ।

तेन पुष्टिर्वसं वर्णः परं तुष्टिय जायते ॥ ४३ ॥

वातश्लेष्मविकाराणां शतं च विनिवर्तते ।

मथितं भाजने क्षुद्रवृहतीफललेपिते ॥ ४४ ॥

निशां पथ्युपितं पेयमिच्छद्भिर्गुदजच्चयम् ।

धान्योपकुञ्चिका जाली हृषुषा पिप्पलीद्वये ॥ ४५ ॥

वारवीप्रन्धिकगठीशदान्यग्निशयानकैः ।

चूर्णितैर्दृप्तपात्रस्थं नात्यस्त्रं तक्रमासृतम् ॥ ४६ ॥
 तक्रारिष्टं पिबेज्जातं व्यक्तास्त्रकटुकामतः ।
 दीपनं रोचनं वण्यं कफवातानुलोमनम् ॥ ४७ ॥
 गुदस्तययुकण्डूतिनागनं बलवर्धनम् ।
 त्वचं चित्रकमूनस्य पिष्ट्वा कुम्भं प्रलेपयेत् ॥ ४८ ॥
 तक्रं वा दधि वा तत्र जातमर्गो ह्रदं पिबेत् ।
 भाष्पास्फोतासृतापस्रकोलेष्वप्येष सविधिः ॥ ४९ ॥
 पिष्टैर्गजकणापाठाकारबीपस्रकोलकैः ।
 तुम्यैर्जाली धनिकाविष्यमध्ये च कल्पयेत् ॥ ५० ॥
 फलान्गान्धमकसेहान् पेया यूपरमादिकान् ।
 एभिरेवोपधैः साध्यं वारिसपिष दीपनम् ॥ ५१ ॥
 कर्मोऽयं भिन्नगुणतां यस्पते गाढवर्धसाम् ।
 घेहाद्यैः सक्तुभिर्युक्तां स्रवणां वारुणीं पिबेत् ॥ ५२ ॥
 मरणा एव वा तक्रसीधुधान्यान्त्रवारुणीः ।
 प्रागाक्तं यमके भट्टान् सक्तुभिर्यावचूर्णितान् ॥ ५३ ॥
 करञ्जपत्रवान् खादेदातवर्चाऽनुलोमनान् ।

येठारसेन त्रिवृत्त पथ्या तक्रेण वा सह ॥ ५८ ॥
 पथ्या वा पिप्पलीयुक्ता*घृतभृष्टा गुडान्विताम् ।
 अथवा सत्रिवृद्दन्ती भक्षयेदनुलोमनीम् ॥ ५९ ॥
 हते गुदाशये दोषे गुदजा यान्ति सद्यधम् ।
 दाडिमस्वरसा जाजी यवानी गुडनागरै ॥ ६० ॥
 पाठ्या वा युत तक्र वातघर्चोऽनुलोमनम् ।
 सीधु वा गौडमथवा सचिचकमधोपधम् ॥ ६१ ॥
 पिबेत् सुरा वा हृषुषा पाठा सौषर्चलान्विताम् ।
 दशादिदमकैर्हृडा पिप्पलीर्हिपिषु तिलान् ॥ ६२ ॥
 पीत्वा क्षीरेण लभते बल देहहुताशयो ।
 दुस्पर्शकेन विस्वेन यवान्या नागरिण वा ॥ ६३ ॥
 एकैकेनापि सयुक्ता पाठा हन्यर्शसा रुजम् ।
 सलिलस्य वहे पक्ता प्रस्थार्द्धमभयात्वचम् ॥ ६४ ॥
 प्रस्य धाव्या दशपल कपित्थाना ततोऽर्द्धत ।
 विशालारौध्रमरिषकृष्णावेज्जैलवालुकम् ॥ ६५ ॥
 द्विपलाय पृथक् पादशेषे पूते गुडास्तुले ।
 दत्त्वा प्रस्य च धातव्या स्यापचेद् घृतभाजने ॥ ६६ ॥
 पश्चात् सगीलितोऽरिष्ट करोत्वग्नि निहन्ति च ।
 शुदजघहणी पाण्डुकुष्ठोदरगरज्वरान् ॥ ६७ ॥
 श्वयथुष्णीहृद्द्रोगगुलायक्ष्मावमीक्ष्मीन् ।
 जलद्रोणि पचेद्दन्ती दशमूलावराग्निकान् ॥ ६८ ॥
 पालिकान् पादशेषे तु चिपेद् गुडतुला परम् ।
 पूर्ववत् सर्वमस्य स्यादानुलोमितरस्त्वयम् ॥ ६९ ॥
 पचेद् दुरालभाप्रस्य द्रोणेऽपा प्रायतै सह ।

दन्तीपाठाग्निविजयावासामलकनागरैः ॥ ७० ॥
 तस्मिन् सिताशतं दद्यात् पादस्थेऽन्यच्च पूर्ववत् ।
 लिप्पेत् कुम्भं तु फलिनी कृष्णाचव्यान्यमाक्षिकैः ॥ ७१ ॥
 प्राग्भक्तमानुलोम्याय फलान्नं वा पिबेद् घृतम् ।
 चय्यच्चिकसिहं वा यवचारगुडान्वितम् ॥ ७२ ॥
 पिप्पलीमूलसिहं वा सगुडचारनागरम् ।
 पिप्पली पिप्पलीमूलधानका दाडिमैर्घृतम् ॥ ७३ ॥
 दध्ना च साधितं वातशूलभूषविवन्धत् ।
 पलाशक्षारतोयेन त्रिगुणेन पचेद् घृतम् ॥ ७४ ॥
 वत्सकादिप्रतीवापमर्शोन्नं दीपनं परम् ।
 पञ्चकीलाभयाक्षीरयवानी विडसैर्धैः ॥ ७५ ॥
 सपाठाधान्यमरिचैः सविष्यैर्दधिभट्ट घृतम् ।
 माधयेत् तज्जयत्याशु शुद्धवह्णवेदनाम् ॥ ७६ ॥
 प्रवाहिकां गुदभ्रंशं मूत्रकृच्छ्रं परिस्रवम् ।
 पाठाजमोदधनिकाश्वदंष्ट्रापञ्चकीलकैः ॥ ७७ ॥
 सविष्यैर्दधिचाङ्गेरीस्वरसे च चतुर्गुणे ।
 इत्याज्यं सिद्धमात्राहं मूत्रकृच्छ्रं प्रवाहिकाम् ॥ ७८ ॥
 गुदभ्रंशार्तिगुदजघ्नणी गदमाकृतान् ।
 गिष्ठितित्तिरिलावानां रसानग्नान् सुसंस्कृतान् ॥ ७९ ॥
 दद्याणां वर्त्तकानां वा दद्याद्दिङ्मातसंग्रहे ।
 वामुकाग्नित्रिदन्तीपाठाग्नौकादिपक्षवान् ॥ ८० ॥
 अन्यच्च कफवातघ्नं शार्कं च सधुमेदि च ।
 मडिद्गुयमके भृष्टं सिहं दधिरसैः सह ॥ ८१ ॥
 धनिका पञ्चनीकाभ्यां पिष्टाभ्यां दाडिमाम्बुना ।

आर्द्रिकायाः किसलयैः शकसैराद्रकस्य च ॥ ८२ ॥
 युक्तमद्धारधूपेन हृद्येन सुरभीकृतम् ।
 मजीरकं समरिधं विडमौवर्चनीत्कटम् ॥ ८३ ॥
 वातोत्तरस्थः रुचस्य मन्दाग्नेर्वहवर्चसः ।
 कल्पयेद्रक्तशाल्यवम्यञ्जनं शाकवद्रसान् ॥ ८४ ॥
 गोगोधाच्छगनीष्टाणां विशेषात् कव्यभोजिनाम् ।
 मदिरां शार्करं गौडं सीधुं तक्रं तुषोदकम् ॥ ८५ ॥
 अरिष्टं मसु पानीयं पानीयं चाल्पकं शृतम् ।
 धान्येन धान्यशुण्ठीभ्यां कण्टकारिकयाऽथवा ॥ ८६ ॥
 अन्ते भक्तस्य मध्ये वा वातवर्चोऽनुलोमनम् ।
 विड्वातकफपित्तानामानुलोम्येहि निर्मले ॥ ८७ ॥
 गुदे शाम्यन्ति गुदजाः पायकस्याभिवर्धते ।
 उदावर्त्तपरीता ये ये चान्यथै विरुचिताः ॥ ८८ ॥
 विलोमयाताः शूलार्तास्ते प्विष्टमनुवासनम् ।
 पिप्पलीं मदनं बिम्बं शताक्षं मधुकं पचाम् ॥ ८९ ॥
 कुठं शुण्ठीं पुष्कराख्यं चित्रक देवदारु च ।
 पिष्ट्वा तैले विपक्तव्यं द्विगुणघोरसंयुतम् ॥ ९० ॥
 अर्शसां मूठवातानां तच्छ्रेष्ठमनुवासनम् ।
 गुदनिःसरणं शूलं मूत्रकृच्छ्रे प्रवाहिकाम् ॥ ९१ ॥
 कथ्युरुपुष्टदौर्वल्यमानाहं वङ्गनाथयम् ।
 पिच्छास्त्रावं गुदे शोफं वातवर्चो विनिग्रहम् ॥ ९२ ॥
 उत्थानं बहुशो यच्च जयेत् तच्चानुवासनात् ।
 निरुहं वा प्रयुञ्जीत सचीरं पाच्यमूलिकम् ॥ ९३ ॥
 समूत्रक्षेपलवणं कल्कैर्युक्तं फलादिभिः ।

अथ रक्ताग्निसं वीक्ष्य मारुतस्य कफस्य वा ॥ ८४ ॥
 अनुबन्धं ततः स्निग्धं रुच्यं वा योजयेद्विभक्तम् ।
 शूलच्छायां खरं रुच्यमधो निर्वोति नानिना ॥ ८५ ॥
 कट्युक्तगुदशूलं च हेतुर्यदि च रुच्यम् ।
 तत्रानुबन्धो वातस्य श्लेष्मणो यदि विट्श्लेष्मा ॥ ८६ ॥
 श्वेता पीता गुरुः स्निग्धा सपिच्छस्तिमिती गुदः ।
 हेतुस्निग्धगुरुर्विद्याद्ययास्त्रं चास्त्रलक्षणात् ॥ ८७ ॥
 दुष्टेऽस्त्रे शोधनं कार्यं लङ्घनं च यथा बलम् ।
 यावच्च दोषैः कालुष्यं स्त्रुतं स्त्रुतावदुपेक्षणम् ॥ ८८ ॥
 दोषाणां पाचनार्थं च वृद्धिसन्मुखिणाय च ।
 सप्रहायं च रक्तस्य परं तिक्तं रुपाचरेत् ॥ ८९ ॥
 यत्तु प्रक्षीणदोषस्य रक्तं वातोत्प्लवणस्य वा ।
 स्त्रेहैस्तच्छोधयेद्युक्तैः पानाभ्यञ्जनवस्त्रिभु ॥ ९० ॥
 यत्तु पित्तोत्प्लवणं रक्तं घर्भकाले प्रवर्तते ।
 स्तम्भनीयं तदेकान्ताच्च [चेद्वातकफानुगम् ॥ ९१ ॥
 सकफेऽस्त्रे पिबेत् पायसं शुण्ठीं कुटजवल्कलम् ।
 किराततिक्तकं शुण्ठीं धन्ययासं कुचन्दनम् ॥ ९२ ॥
 दार्वीं त्वग्निम्यसेध्यानि त्वचं वा दाङ्गिमोद्वाम् ।
 कुटजत्वक् पलं तार्क्ष्यं माघिकं धुण्वल्लभम् ॥ ९३ ॥
 पिबेत् तण्डुलतोयेन कल्कितं वा मयूरकम् ।
 तुलां दिव्याम्भसि पचेदार्द्रायां कुटजत्वचः ॥ ९४ ॥
 नीरसायां त्वचि क्वाथे दद्यात् सूक्ष्मरज्जीकृतान् ।
 समद्वाफलिनीमोचरसाद्युश्च शक्तान् समान् ॥ ९५ ॥
 तैश्च शक्यमानं पूते ततो दर्षीं प्रलेपनम् ।

पक्तावलेहं लीढा च तं यथाग्निबलं पिबेत् ॥ १०६ ॥
 पेयां मख्डं पयश्चागं गन्धं वा छागदुग्धमुक् ।
 सेहोऽयं शमयत्याशु रक्तातीसारपायुजान् ॥ १०७ ॥
 बलवद्भक्षपित्तं च स्रवद्दूर्ध्वमधोऽपि वा ।
 कुटजत्वक्तुलां द्रोणे पचेदष्टांशपिताम् ॥ १०८ ॥
 कल्कीकृत्य क्षिपेत्तत्र तार्क्ष्यशैलं कटुत्रयम् ।
 रोधद्वयं मोचरसं बलां दाडिमजां त्वचम् ॥ १०९ ॥
 विल्वकर्कटिका मुस्तं समङ्गां धातकीफलम् ।
 यक्षीन्मितं दशपलं कुटजस्यैव च त्वचः ॥ ११० ॥
 त्रिंशत्पलानि गुडतो घृतात्पूते च विंशतिः ।
 तत्पक्वं लेहतां यातं धान्ये पचस्थितं लिहन् ॥ १११ ॥
 सर्वाशींश्चक्षुषीदोषश्चासकासान्नियच्छति ।
 रोधं तिलाश्मोचरसं समङ्गां चन्दनीत्पलम् ॥ ११२ ॥
 पाययित्वाजदुग्धेन गालीक्ष्तेनैव भोजयेत् ।
 यज्याहपद्मकानन्तापयस्याक्षीरमोरटम् ॥ ११३ ॥
 ससितामधु पातव्यं शीततोयेन तेन वा ।
 गोमूत्रकटुङ्गकुटजसमङ्गाशाल्मलीत्वचम् ॥ ११४ ॥
 हिमकेसरयज्याहं सेव्यं वा तण्डुलाम्बुना ।
 यवानीन्द्रयवाः पाठा विल्वं शुण्ठीरसाञ्जनम् ॥ ११५ ॥
 चूर्णय लेहितः शूले प्रहस्ते चरतिशोणिते ।
 दुग्धिकाकण्टकारीभ्यां सिद्धं सर्पिः प्रशस्यते ॥ ११६ ॥
 अथवा धातकीरोधकुटजत्वक्फलोत्पलैः ।
 सक्तेसरैर्यवक्षारदाडिमस्त्रसेन वा ॥ ११७ ॥
 शर्कराभोजकिञ्चलसहितं सह वा तिलैः ।

अभ्यस्तं रक्तगुदजान् नवनीत निवच्छति ॥ ११८ ॥
 क्वागादिनवनीताज्यचीरमांसानि क्षाद्ग्नः ।
 अनम्बो वा कदम्बो वा सवास्तुकरसो रसः ॥ ११९ ॥
 रक्तगालिः सरो दध्मं पष्टिकस्तृणी सुरा ।
 तरुण्य सुरामण्डः शोणितस्यौषधं परम् ॥ १२० ॥
 ग्रीवा यूपरसाद्येषु पलाण्डुः केवलीऽपि वा ।
 म ऊयत्युख्यं रक्तं भाकतं च प्रयोजितः ॥ १२१ ॥
 वातीस्त्वणानि प्रायेण भवन्त्यस्त्रेऽतिनिवृत्ते ।
 अर्गसि तस्मादधिकं तज्जये यत्नमाचरेत् ॥ १२२ ॥
 दृष्टाक्षपित्तं प्रव्रजमथर्लो च कफानिलौ ।
 ग्रीतोपचारं कर्त्तव्यं सर्वथा तत्प्रग्रान्तये ॥ १२३ ॥
 तावदेवं समस्तस्य स्निग्धोष्णैस्तर्पयेत् ततः ।
 रसैः कोष्णैश्च सर्पिर्भिरवपीडकयोजितैः ॥ १२४ ॥
 मेघयेत् तं कषोष्णैश्च काम तैलपयो हृतैः ।
 यथासक्तुगकाशानां भूय पुष्पं च शाकले ॥ १२५ ॥
 न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थशुद्धाय द्विपलोन्मिताः ।
 विप्रस्ये सन्निवस्यैतत् चीरप्रस्ये च साधयेत् ॥ १२६ ॥
 चीरग्रीवे कपाये च तस्मिन् पूते विमिश्रयेत् ।
 कम्प्लीकत मोचरसं समद्रां चन्दनीत्यनम् ॥ १२७ ॥
 प्रियङ्गुं कौटजं बीजं कमलस्य च केसरम् ।
 पिच्छादम्भिरयं सिद्धः सद्यतचीद्रगर्करः ॥ १२८ ॥
 प्रवाहिकागुदभ्रं गरक्तस्त्रापञ्चरापहः ।
 यथाद्यमुण्डरीकेण तथा मोचरसादिभिः ॥ १२९ ॥

क्षीरद्विगुणितः पक्वो देयः स्नेहोऽनुवासनम् ।
 मधुकोत्पलरोधाम्बुसमङ्गा बिल्वचन्दनम् ॥ १३० ॥
 चविकातिविषा सुखं पाठा चारी यवायोजः ।
 दार्वीत्वंगं नागरं मांसी चित्रको देवदारु च ॥ १३१ ॥
 बाङ्गेरोस्वरसे सर्पिः साधितं तैस्त्रिदोषजित् ।
 अशोऽतिसारग्रहणी पाण्डुरोगज्वरारुची ॥ १३२ ॥
 मूत्रकृच्छ्रे गुदभंगे बल्यानाह्ने प्रवाहणे ।
 पिच्छास्रावेऽयंसां शूले देय तत्परमौषधम् ॥ १३३ ॥
 व्यत्यासान्मधुरान्त्वानि शीतोष्णानि च योजयेत् ।
 नित्यमग्निबलापेक्षौ जयत्यर्थः कृतान् गदान् ॥ १३४ ॥
 उदावर्त्तार्त्तमभ्यज्य तैलैः शीतज्वरापहैः ।
 सुस्निग्धैः स्वेदयेत् पिण्डैर्वर्त्तिमस्त्रौ गुदे ततः ॥ १३५ ॥
 अभ्यक्षां तत् फराङ्गुष्ठसन्निभामनुलोमनीम् ।
 दद्याच्छ्यामात्रिदहन्ती पिप्पली नीलिनी फलैः ॥ १३६ ॥
 विचूर्णितैर्द्विस्तवणैर्गुडगोमूत्रसयुतैः ।
 तदन्मागधिकाराठग्रहधूमैः ससर्पपैः ॥ १३७ ॥
 एतेषामेव वा पूर्णं गुदे नाद्या विनिर्धमेत् ।
 तद्विघाते सुतीक्ष्णन्तु बल्यं स्निग्धं प्रपीडयेत् ॥ १३८ ॥
 ऋजू कुर्याद् गुदशिरो विष्णून्मरुतोऽस्य सः ।
 भूयोऽनुबन्धे वातघ्नैर्विरेच्यः स्नेहरेचनैः ॥ १३९ ॥
 अनुवास्यथ रौघ्याद्वि सङ्गो मार्कतवर्चसोः ।
 त्रिकटुद्विपटुयेष्टादन्यरूपरचित्रक्रम ॥ १४० ॥
 लज्जरं स्नेहमूषात्तमन्तर्धूमं विपाचयेत्
 शरावसन्धौ मृत्निषे चारः कल्याणकाष्ठयः ॥ १४१ ॥

सं पीतः सर्पिषा युक्तो भक्ते वा स्निग्धभोजिना ।

उदायत्तं विवन्धार्थं गुल्मपाण्डूदरकमीन् ॥ १४२ ॥

मूत्रसङ्गाश्रयीशोफहृद्रोगग्रहणी गदान् ।

मेघप्लीहजानाहवासकासांश्च नाशयेत् ।

सर्वं च कुर्याद्यत् प्रोक्तमर्थसां गाढवर्चसाम् ॥ १४३ ॥

द्रोणेऽर्पां पूतिवल्कदितुलमथ पचेत् पादशेषे च तस्मिन् ।

टैयाशोतिगुण्डस्य प्रतगुकरजसो व्योपतीऽष्टौ पलानि ।

एतन्मात्रेण जातं जनयति परमाभूषणः पक्तिशक्तिम्

शक्तं कृत्वानुलोम्यं प्रजयति गुदजप्लीहगुल्मोदराणि ॥ १४४ ॥

पचेत्तुलां पूतिकरप्लवल्काद् द्वे मूलतयित्रककण्टकार्थीः ।

द्रोणत्रयेऽर्पां चरणावशेषे पूते शतं तत्र गुण्डस्य दद्यात् ॥ १४५ ॥

पानिकश्च सुधूर्णितं त्रिजातचिकटुग्रन्थिकदाहिमाश्रमेदम् ।

परपुष्करमूलधान्यचश्च हृषुषामार्द्रकमस्त्रवेतसं च ॥ १४६ ॥

शीतोभूतं क्षौद्रविंशत्युपेत-

मार्द्रद्राक्षावीजपूराहकैश्च ।

युक्तं कामं गण्डिकाभिस्तथेक्षीः

सर्पिः पात्रे मासमात्रेण जातम् ॥ १४७ ॥

चुकं ककचमिवेदं दुर्नाम्नां वज्रिदीपनं परमम् ।

पाण्डुगरोदरगुल्मप्लीहानाहाग्मकच्छमम् ॥ १४८ ॥

द्रोणं पौलुरसस्य वस्तगलितं न्यस्तं हविर्भाजने

कुञ्जीतं द्विपलैर्नैदानधुपलाखजूरैश्चात्रोपलैः ।

पाठामार्द्रिदुरानभास्त्रविदुमव्योपत्वंगेलोत्तकैः

स्पृष्टाफीलनषड्वेष्टचपलामृनाम्निकैः पानिकैः ॥ १४९ ॥

गुहपञ्चगतयोजितं निवाते

निहितमिदं प्रपिबंश्च पक्षमात्रात् ।

निश्चमयति गुडाद्गुरान् सगुल्मा-

नननवलं प्रवलं करोति चाशु ॥ १५० ॥

एकैकशो दशपत्ने दशमूलकुम्भ-

पाठाद्व्याक्रीडुणवज्रभकट्फलानाम् ।

दग्धे शृतेऽनु कलशेन जलेन पक्के

पादस्थिते गुडतुलां पक्षपञ्चकञ्च ॥ १५१ ॥

दद्यात् प्रत्येकं व्योषचव्याभयानाम्

वज्रेर्मुष्टी द्वे यवचारतथ ।

दर्वीमालिपन् हन्ति लीढो गर्डोऽयम्

गुल्मघ्नीदार्शः कुष्ठमेघाग्निसादान् ॥ १५२ ॥

तोदद्रोणे चित्रकमूलतुलार्धम्

साध्यं यावत् पादजलस्थमप्येदम् ।

अष्टौ दत्त्वा जीर्णगुडस्य फलानि

क्राव्यभूयः साम्प्रतया सममेतत् ॥ १५३ ॥

त्रिकटुकमिषिपथ्या कुष्ठमुस्तावराद्

तनिरिषुदहनैलाचूर्णकीर्णोऽयनेहः ।

जयति गुदजकुष्ठघ्नीहगुल्मोदराणि

प्रशमयति दृतागं गग्गदभ्यस्यमानः ॥ १५४ ॥

गुडव्योषवराक्षेपतिमारुक्करचित्रकैः ।

पगांनि हन्ति गुटिका त्यग्विकारं च शीलिता ॥ १५५ ॥

नक्षिप्त मोरणं कन्दं पलायनो पुटपाकयत् ।

अथात् सतैमलपणं दुर्नामविनिवृत्तये ॥ १५६ ॥

गरिषदिष्यमिनागरचित्रकान्

क्रमविवर्धितभागसमाहृतान् ।

शिखिचतुर्गुणसूरणयोजितान्

कुरु गुहेन गुडान् गुदजच्छिदः ॥ १५७ ॥

चूर्णीकृताः पौड्यसूरणस्य

भागास्ततोऽर्धेन च चित्रकस्य ।

महौषधाद् द्वौ मरिचस्य चैको

गुहेन दुर्नामजयाय पिण्डी ॥ १५८ ॥

पथ्यानागरकृष्णां करञ्जवेङ्गान्निभिः सितातुल्यै ।

बडवामुखद्वयं जरयति बहुगुर्थपि भोजनं चूर्णम् ॥ १५९ ॥

कलिङ्गलाङ्गुली कृष्णा वज्रपामार्गतण्डुलैः ।

भूनिखसैश्चवगुहैर्गुडैः गुदजनाशनाः ॥ १६० ॥

लवणोत्तमवज्रिकलिङ्गयवा-

धिरविस्त्रमहापिप्पुमन्दयुतान् ।

पिब सप्त दिनं मथितालुडितान्

यदि मर्दितुमिच्छसि पायुरुडान् ॥ १६१ ॥

शष्केषु भस्मातकमग्रासुक्तं भैषज्यमाद्रिषु तु वत्सकत्वक् ।

सर्वेषु सर्वतुषु कान्तश्रेयमर्गं तु बल्यं च मनापहञ्च ॥ १६२ ॥

भित्त्वाविबन्धाननुलोमनाय यन्मासतस्याग्निबलाय यच्च ।

तदन्नपानीपधमर्गसेन सेव्यं दिवर्ज्यं विपरीतमग्रात् ॥ १६३ ॥

अर्गोऽतिसारग्रहणीविकारा

प्रायेण चान्धोऽन्यनिदानभूता ।

सन्नेऽनले सन्ति न सन्ति दीप्ते

रज्ज्वदतस्त्येषु विशेषतोऽग्निम् ॥ १६४ ॥

नवमोऽध्यायः ।

—::०::—

अथातोऽतोसारचिकित्सित व्याख्यास्यामः ॥
अतोसारो हि भूयिष्ठं भवत्यामाशयान्वयः ।
हृत्वाग्निं वातजोऽप्यघ्नात् प्राक् तस्मिंश्चक्षुन हितम् ॥ १ ॥
शूनानाहप्रसेकात्तं वामयेदतिसारिणम् ।
दोषाः सन्निविता ये च विदग्धाहारमूर्च्छिताः ॥ २ ॥
अतिसाराय कल्पग्रन्ते तेषूपेक्षैव भेषजम् ।
भृशोत्क्षेपप्रवृत्तेषु स्वयमेव चलात्मसु ॥ ३ ॥
प्रयोज्यं नतु संघादिपूर्वमामातिसारिणि ।
अपि चाध्यानगुरुता शूलस्रैमित्यकारिणि ॥ ४ ॥
प्राणदा प्राणदा दोषे विवर्डे समवर्त्तिनी ।
पिबेत् प्रक्षयितास्तोये मध्यदोषो विशोषयन् ॥ ५ ॥
भूतीकपिप्पलीशुग्लीवचाधान्यहरीतकीः ।
अथवा विल्वधनिका मुस्ता नागरवान्तकम् ॥ ६ ॥
बिडपाठावचापथाकमिजिन्नागराणि वा ।
शुग्लीवनवचामाद्री विल्ववत्सकहिङ्गु वा ॥ ७ ॥
शस्यते त्वल्पदीपाणां सुपवासोऽतिसारिणाम् ।
वचाप्रतिविषाभ्यां वा सुस्तापर्पटकेन वा ॥ ८ ॥
क्रीवेरनागराभ्यां वा विपक्वं पाययेज्जनम् ।
शुक्तेऽत्रकाले क्षुत्क्षामं लघुव्रं प्रतिभोजयेत् ॥ ९ ॥
तथा स शीघ्रं प्राप्नोति रुचिमग्निवत्तं वलम् ।

तक्त्रेणावन्तिसोमेन यथाग्वा तर्पणेन वा ॥ १० ॥
 मुरया मधुना चाथ यथा सात्मासुपाचरेत् ।
 भोज्यानि कल्पयेदूर्ध्वं ग्राहिदीपनपाचनैः ॥ ११ ॥
 बालवित्स्वगठीधान्यद्विद्भुक्षाम्बुदाहिमैः ।
 पलाशद्विपुषा जाजी यवानोविहसैन्यवैः ॥ १२ ॥
 लघुना पञ्चमूलेन पञ्चकोलेन पाठया ।
 शालापर्णीयन्नाविल्वैः पृश्निपर्ण्या च साधिता ॥ १३ ॥
 दाहिमास्ता हिता पेया कफपित्ते समुत्क्षणे ।
 अभया पिप्पलीमूलविल्वैर्वातानुलोमनी ॥ १४ ॥
 विषहं दीपबहुला दीप्ताग्निर्योऽतिसार्यते ।
 कृष्णा विहङ्गचिफलाकपायैस्तं विरेचयेत् ॥ १५ ॥
 पेया युष्माद्विरिक्तस्य वातघ्ने दीपनैः कृताम् ।
 ग्रामे परिणते यन्मुदीतेऽग्नासुपयेगते ॥ १६ ॥
 सफेनपिच्छं सरुजं सधिवन्धं पुनः पुनः ।
 अम्याम्यमम्यं समन्न निर्विहृा सप्रवाहिकम् ॥ १७ ॥
 दधितैलघृतक्षारैः सशुण्ठीं समुह्वां पिबेत् ।
 स्त्रियानि गुहतेनेन भक्षयेद् बटराणि वा ॥ १८ ॥
 गाड़विहिहितैः शार्कैर्बहुस्यै हेम्टया रमेः ।
 क्षुधितं भोजयेदेन दधिदाडिमसाधितैः ॥ १९ ॥
 शाम्पादन तिलैमापैर्मृद्वैर्वा माषु साधितम् ।
 गद्यामूलवपीतायाः पाठायाः रस्मिकस्य वा ॥ २० ॥
 सुपायगानोककार्कशोरिणोचिभेटस्य वा ।
 उपोक्षकाया लोपनना दाकुप्या पानुकस्य वा ॥ २१ ॥
 मधुपिपासाशान्तोर्वा कौलिकस्य वा ॥ २२ ॥

कूर्मवत्तेकलोपाकशिखितित्तिरिक्कौकुटेः ॥ २२ ॥
 विल्वमुस्ताक्षिभैषज्यघातकीपुष्पनागरैः ।
 पक्वातिसारजित्तके यवागूर्दाधिको तथा ॥ २३ ॥
 कपित्थकच्छराफञ्जीयूधिकावटशैलुजैः ।
 दाडिमोशणकार्पासीशाल्वलीमोषपल्लवैः ॥ २४ ॥
 कल्को विल्वशलाटूनां तिलकल्कस्य तत्तमः ।
 दध्नः सरोऽन्तः सस्त्रेहः खलो हन्ति प्रवाहिकाम् ॥ २५ ॥
 मरिचं धनिकाजाजौतिन्तिङ्गीकशठीविडम् ।
 दाडिमं धातकीपाठाविफलापञ्चकोलकम् ॥ २६ ॥
 यावशूकं कपित्थान्नजम्बुमध्यं सदीप्यकम् ।
 पिष्टैः षड्गुणविल्वैस्त्रैर्दध्निमुद्गरैश्च शुडे ॥ २७ ॥
 स्त्रेहं च यमके सिद्धः खलोऽयमपराजितः ।
 दीपनः पाचनो ग्राही रुच्यो विस्त्रिगिनाशनः ॥ २८ ॥
 कोलानां बालविल्वानां कल्कैः शालियवस्य च ।
 मुद्गमापतिलानां च धान्ययूपं प्रकल्पयेत् ॥ २९ ॥
 ऐकध्यं यमके भृष्टं दधिदाडिमसारिकम् ।
 वर्चःक्षये शुष्कमुखं शाल्यघ्नं तेन भोजयेत् ॥ ३० ॥
 दध्नः सरं वा यमके भृष्टं सगुडनागरम् ।
 सुरां वा यमके भृष्टां व्यञ्जनार्थं प्रयोजयेत् ॥ ३१ ॥
 फलान्त्रं यमके भृष्टं यूपं गृञ्जनकस्य वा ।
 भृष्टान्वा यमके सक्तून् खादेद्व्योषावचूर्णितान् ॥ ३२ ॥
 मापान् सुसिद्धांस्तद्वदा घृतमण्डोपसेवनान् ।
 रस सुसिद्धं पूतं वा ह्यागमेपान्तराधिजम् ॥ ३३ ॥
 पचेदाहिनभारान्तं सधान्यसेहनागरम् ।

रक्तशान्द्योदन तेन भुञ्जानः प्रपिबंश्च तम् ॥ ३४ ॥

वर्चःचयकृतेराशु विकारैः परिमुच्यते ।

बालविन्नुं शुद्धं तैलं पिप्पलीविश्वमेघजम् ॥ ३५ ॥

निष्ठादाते प्रतिष्ठते सशूलः सप्रवाहिकः ।

वल्कलं ग्रावरं युष्यं धातुक्वा बदरीदलम् ॥ ३६ ॥

पिबेद्दधिसुरक्षीद्रूपित्यम्बरसाधुतम् ।

द्विवहवातवर्चसु बड्शूलप्रवाहिकः ॥ ३७ ॥

भरक्तपिच्छमृणातं, क्षीरमौहित्यमर्हति ।

यमकस्योपरि क्षीरं धारोष्णं वा प्रयोजयेत् ॥ ३८ ॥

शृतमेरण्डमूलेन बालविन्नेन वा पुनः ।

पयस्युत् क्षाण्य सुम्नाना विग्रतित्रिगुणेऽश्वसि ॥ ३९ ॥

क्षीरावशिष्टं तत्पीतं हन्यादाम सवेदनम् ।

पिप्पल्या पिबतः सूक्ष्मं रक्षोमरिचजम् वा ॥ ४० ॥

चिरकालानुप्रक्तापि नश्यत्याशु प्रवाहिका ।

निरामरूपं शूलार्त्तं सप्तनाद्यैश्च कर्षितम् ॥ ४१ ॥

रुचकोष्ठमपेक्ष्याग्निं सचारं पाययेद् घृतम् ।

सिद्धं दधिसुरामण्डे दशमूलस्य चाश्वसि ॥ ४२ ॥

सिन्धूत्यं पञ्चकोलाभ्यां तैलं सद्योऽर्त्तिनाशनम् ।

पङ्क्तिभिः शुण्ठ्याः पल्लिर्दाभ्यां द्वाभ्यां ग्रन्थग्रन्थिसेन्धवात् ४३

तैलप्रस्य पचेद्दध्ना निःसारकरुजापहम् ।

एकतो मासदुग्धाल्पं पुरीषग्रहशूलनित् ॥ ४४ ॥

पानानुवासनाभ्यद्रप्रयुक्तं तैलमेकतः ।

तद्वि यातजितामघ्रं शूलं च विगुणोऽनिल ॥ ४५ ॥

धात्वन्तरोपमर्दाद्वै चनो व्यापो स्वधामगः ।

तैलं मन्दानलस्यापि युक्त्या शर्मकरं परम् ।

वायुशये सतैले हि बिम्बिसी नावतिष्ठते ॥ ४६ ॥

क्षीणे मले स्वायतनच्युतेषु दोषान्तरेष्वीरण एकवीरे ।

कोनिष्ठनन्प्राणितिकोष्ठशूली नान्तर्बहिस्तेलपरो यदि स्यात् ४७

शुद्धरुक्मंशयोर्युञ्ज्यात्सचीरं साधितं हविः ।

रसे कोलास्तचाङ्गे र्योर्दधि पिष्टे च नागरे ॥ ४८ ॥

तैरेव चान्नैः संयोज्य सिद्धं सुसत्त्वकल्कितैः ।

धान्यापणविडाजजोपाक्षकोलकदाङ्गिमैः ॥ ४९ ॥

योजयेत् स्नेहवस्तिं वा दशमूलेन साधितम् ।

शठीश्रताह्वाकुष्ठैर्वा वधया चिचत्तेण वा ॥ ५० ॥

प्रवाहणे शुद्धभ्रंशे मूत्राघाते कटिग्रहे ।

मधुरान्नैः शृतं तैलं घृतं वाप्यनुशासनम् ॥ ५१ ॥

प्रवेशयेद्गुदं ध्वस्तमभ्यक्तं स्नेदितं मृदु ।

क्षुर्याञ्च गोःकणाबन्धं मध्यच्छिद्रेण चर्मणा ॥ ५२ ॥

पञ्चमूलस्य महतः क्वाथं क्षीरे विपाचयेत् ।

उन्दुरं चान्नरहितं तेन वातघ्नकल्कवत् ॥ ५३ ॥

तैलं पचेद्गुदभ्रंशं पानाभ्यङ्गेन तज्जयेत् ।

पैत्ते तु सामे तीक्ष्णोष्णवर्जं प्रागिव लङ्घनम् ॥ ५४ ॥

तृट्ठान् पिबेत् पण्डितान् सभूनिष्ठं ससारिवम् ।

पेयादि क्षुधितस्थान्नमग्निसन्मुचणं हितम् ॥ ५५ ॥

हृत्कल्यादिपण्यभीष्टद्विदलाशूर्पपर्णैः ।

पाययेदनुबन्धे तु सचोद्रं तण्डुलाश्रया ॥ ५६ ॥

पाठा वत्सकबोजत्वग्दार्वा शन्यिकशुण्डि वा ।

यत्सकस्य फलं पिष्टं सवलकं सधुणप्रियम् ॥ ५७ ॥

क्षार्थं चातिविषावित्ववत्सकीर्दीप्यमुस्तजम् ।
 अथवातिविषामूर्बानिग्नेन्द्रियवतार्चजम् ॥ ५८ ॥
 समध्वतिविषाशुण्ठीमुस्नेन्द्रियवकट्फलम् ।
 पलं वत्सकबीजस्य अपयित्वा रसं पिबेत् ॥ ५९ ॥
 यो रसाशी जयेच्छीघ्रं समैत्तं जठरामयम् ।
 मुस्ताकपायमेवं वा पिवेन्मधुसमायुतम् ॥ ६० ॥
 सचौद्रं शास्त्रसीहस्तकपायं वा हिमाह्वयम् ।
 किराततिक्तकं मुस्तं वत्सकं सुरसाञ्जनम् ॥ ६१ ॥
 कटुद्वटेरी झीवेरं बिल्वमध्यं दुरालभाम् ।
 तिलान् मोघरसं रोध्रं समङ्गां कमलोत्पलम् ॥ ६२ ॥
 नागरं धातकीपुष्पं दाडिमस्य त्वगुत्पलम् ।
 अर्द्धश्लोकैः श्रुता योगाः सचौद्रास्तण्डुनाम्बुना ॥ ६३ ॥
 निग्नेन्द्रियवरोधैलाक्षाघः पक्वातिसारनुत् ।
 रोध्राभ्यटापिकट्वादिगणांस्तद्वत् पृथक् पिबेत् ॥ ६४ ॥
 कटुद्ववल्कयव्याघ्रफलिनीदाडिमादुरैः ।
 पिपा विलेपी खलकान् कुर्यात्तदधिदाडिमान् ॥ ६५ ॥
 तद्वदधित्यविलग्नं जम्बुमध्येः प्रकल्पयेत् ।
 अजापयः प्रयोक्तव्यं निरामे तेन चेष्टसः ॥ ६६ ॥
 टोपाधिव्यास जायेत वनिनं तं विरेचयेत् ।
 व्यत्यासेन शूलद्रक्तमुपवेष्टेत् योऽपि वा ॥ ६७ ॥
 पलाशफलनिर्युद्धं गुक्तं वा पयसा पिबेत् ।
 ततोऽमु कोणं पातय्यं चौरमेव यथाश्लम् ॥ ६८ ॥
 प्रवाहिते तेन मले प्रशाम्यत्तुदरामयः ।
 पलाशपत्न्योज्या या चायमाणा विगोधनी ॥ ६९ ॥

संसर्गा क्रियामाणायां शूलं यद्यनुवर्त्तते ।
 सुतदीपस्य तं शीघ्रं यथावक्त्रानुवासयेत् ॥ ७० ॥
 शतपुष्पावरीभ्यां च बिल्वेन मधुकेन च ।
 तैलपादं पयोयुक्तं पक्कमन्वासनं हृतम् ॥ ७१ ॥
 अग्नान्तावित्यतीसारे पिच्छावस्ति; परं हितः ।
 परिवेद्य कुयेरार्द्धैरार्द्धैस्तानि शास्त्रलेः ॥ ७२ ॥
 कृष्णमृत्तिकया लिप्य स्नेदयेद्भोमयाग्निना ।
 मृच्छोपे तानि सङ्गुह्य तत्पिण्डं मुष्टिसन्मितम् ॥ ७३ ॥
 मर्दयेत्पयसः प्रस्थे पूतेनास्थापयेत्ततः ।
 नतयक्ष्माहकल्काज्यक्षौद्रतैलवतानु च ।
 स्नातो भुञ्जीत पयसा जाह्नवेन रवेन वा ॥ ७४ ॥
 पित्तातिसारज्वरशोफगुल्मसमीरणास्त्रग्रहणीविकारान् ।
 जयत्ययं शीघ्रमतिप्रवृत्तिं विरेचनास्थापनयोय वस्तिः ॥ ७५ ॥
 फाणितं कुटजोत्थं च सर्वातीसारनाशनम् ॥ ७६ ॥
 बत्सकादिसमायुक्तं साम्यष्टादिसमाधिकम् ।
 निरुग्निरागं दीप्तान्नेरपि सास्त्रं चिरोत्थितम् ॥ ७७ ॥
 नानावर्णमतीसारं पुटपाकैरुपाचरेत् ।
 त्वक्पिण्डाद् दीर्घवृत्तस्य श्रीपर्णीपत्रसंहतात् ॥ ७८ ॥
 मृक्षिप्तादग्निना स्त्रियाद्रस निष्पीडित हिमम् ।
 अतीसारी पिबेद्युक्तं मधुना सितयाऽथवा ॥ ७९ ॥
 एवं चोरदुर्मत्वग्निस्तृणरोहेष कल्पयेत् ।
 कटुद्वत्त्वग्धृतयुता स्वेदिता सलिर्नोषणा ॥ ८० ॥
 सघौद्रा हन्यतीसारं बलवन्तमपि हृतम् ।
 पित्तातिसारी सेवत पित्तलान्येव वा पुनः ॥ ८१ ॥

रक्तातिसारं कुरुते तस्य पित्तं तद्वद्वर्णम् ।
 टाक्ष्णं गुदपाकञ्च तत्र क्षागं पयो हितम् ॥ ८२ ॥
 पद्मोत्पलसमझाभिः शृतं मोचरसेन वा ।
 सारिवायट्टिरोध्रैर्वा प्रसवैर्वा यटादिजैः ॥ ८३ ॥
 सक्षौद्रशर्करं पाने भोजने गुदमेचने ।
 तद्वद्रसादयोऽनग्नाः सान्याः पानाद्यथोर्हिताः ॥ ८४ ॥
 काश्मर्यफलयूपय किञ्चिदस्त्रः सशर्करः ।
 पयस्यर्होदके क्षागे क्लीबेरोत्पलनागरैः ॥ ८५ ॥
 पेया रक्तातिसारघ्नी पृथ्विपर्णी रसान्विता ।
 प्राग्भक्तं नवनीतं वा लिङ्गान्मधुसितायुतम् ॥ ८६ ॥
 बलिन्यस्त्रेस्त्रमे वाजं मार्गं वा घृतभर्जितम् ।
 क्षीरानुपानं क्षीराग्रीं वाहं क्षीरोद्ववं घृतम् ॥ ८७ ॥
 कपिञ्चलरसागो वा लिङ्गमारोग्यमश्रुते ।
 पीत्वा शतावरीकल्कं क्षीरेण क्षीरभोजनम् ॥ ८८ ॥
 रक्तातिसारं हन्याद्य तया वा साधितं घृतम् ।
 न्यायानागरवैदेहीकटुकादार्वीवल्कलैः ॥ ८९ ॥
 मर्पिः मेन्द्रयवैः सिद्धं पेयामण्डावचारितम् ।
 अतिसारं जयेच्छोघं त्रिदोषमपि दाक्षिणम् ॥ ९० ॥
 कृष्णमृच्छदयथ्याह्वक्षौद्रासृक्तण्डुलोदकम् ।
 जयत्यस्त्रं प्रियङ्गुय तण्डुलाभ्यु मधुमुता ॥ ९१ ॥
 कल्कस्त्रिलानां कृष्णानां शर्करापाचभागिकः ।
 आजीनं पयसा पीतः सद्यो रक्तं नियच्छति ॥ ९२ ॥
 पीत्वा सशर्कराक्षौद्रं चन्दनं तण्डुलाभ्युना ।

दाहदृष्ट्याप्रमेहेभ्यो रक्तस्त्रावाच्च सुच्यते ॥ ८३ ॥
 गुदस्य दाहे पाके वा सेकलेपा हिता हिमाः ।
 अल्पाल्पं बहुशो रक्तं सशूलमुपवेश्यते ॥ ८४ ॥
 यदा विबद्धो वायुश्च कृच्छ्राच्चरति वा न वा ।
 पिच्छावस्तिं तदा तस्य पूर्वोक्तमुपकल्पयेत् ॥ ८५ ॥
 पक्त्वान् जर्जरौक्त्व शिंशिपाकोविदारयोः ।
 पचेद्यवांश्च सक्ताथो घृतक्षीरसमन्वितः ॥ ८६ ॥
 पिच्छास्तुतौ गुदभ्रशे प्रवाहणरुजासु च ।
 पिच्छावस्तिः प्रयोक्तव्यः क्षतक्षीणबलावहः ॥ ८७ ॥
 प्रपीण्डरौकसिहेन सर्पिषा चानुवासनम् ।
 रक्तं विट्सहितं पूर्वं पश्चाद्वा योऽतिसार्यते ॥ ८८ ॥
 शतावरीघृतं तस्य लेहार्थमुपकल्पयेत् ।
 शर्करार्द्धांशकं लीढं गवनीतं नवोद्धृतम् ॥ ८९ ॥
 क्षौद्रपादं जयेच्छीघ्रं तं विकारं हिताग्निः ।
 न्यपोधोदुग्धराश्वत्थशृङ्गानापोऽथ वासयेत् ॥ ९० ॥
 अहोरात्रं जले तप्ते घृतं तेनाभसा पचेत् ।
 तदर्धशर्करायुक्तं लेहयेत् क्षौद्रपादिकम् ॥ ९१ ॥
 अधो वा यदि वाप्यूर्ध्वं यस्य रक्तं प्रवर्त्तते ।
 श्लेष्मातिसारे वातोक्तं विशेषादामपाचनम् ॥ ९२ ॥
 कर्त्तव्यमनुबन्धस्य पिबेत् पक्ताग्निदोषनम् ।
 विस्पर्ककटिकामुस्ताप्राणदाविश्वमेपजम् ॥ ९३ ॥
 यथाविहङ्गभूतीकधानकामरदारु वा ।
 अथवा पिप्पलीमूलं पिप्पलीद्वयचित्रकाः ॥ ९४ ॥
 पाठाग्निधमकपयितित्ताशुष्टिवचाभयाः ।

कथिता यदि वा पिष्टाः श्रेष्ठातीसारभेषजम् ॥ १०५ ॥
 सौवर्चनवचाव्योषहिङ्गुप्रतिविषाभयाः ।
 पिवेत् श्रेष्ठातिसारार्तयूषिता कोणवारिणा ॥ १०६ ॥
 मध्यं नीढा कपित्थस्य सव्योषचौद्र्यर्जरम् ।
 कट्फलं मधुयुक्तं वा मुच्यते जठरामयात् ॥ १०७ ॥
 कणां मधुयुतां नीढा तक्रं पीत्वा सवित्रकम् ।
 भुक्त्वा वा बालविल्बानि व्यपोह्यत्युदरामयम् ॥ १०८ ॥
 पाठामोचरसाभोदधातकीवित्स्वनागरम् ।
 सुकृच्छ्रमप्यतीसारं गुडतक्रेण नाशयेत् ॥ १०९ ॥
 यवानोपिष्यसोमूलचातुर्जातकनागरैः ।
 मरिचाग्निजलाजाजीधान्यसौवर्चनैः समे ॥ ११० ॥
 वृषाम्ब्रधातकीकृष्णावित्स्वदाडिमदीप्यकैः ।
 त्रिगुणैः षड्गुणसितैः कपित्थाष्टगुणैः कृतः ॥ १११ ॥
 चूर्णोऽतीसारयक्ष्णीचयगुल्मीदरामयान् ।
 कासग्रासाग्निमादार्थः पौनसारोचकान् जयेत् ॥ ११२ ॥
 कर्पोन्मिता तुगाधीरी चातुर्जातं द्विकार्पिकम् ।
 यवानोधान्यकाजाजीग्रन्निष्योषं पलाशकम् ॥ ११३ ॥
 पलानि दाडिमादष्टौ सितायाचैकतःकृतः ।
 गुणैः कपित्थाष्टकवचूर्णोऽयं दाडिमाष्टकः ॥ ११४ ॥
 भोज्यो वातातिसारोन्मैद्येद्यापय्यं शुभादिभिः ।
 मषिडङ्गः समरिचः सकपित्थः सनागरः ॥ ११५ ॥
 चाद्वेरीतककोनाम्रः खम श्रेष्ठातिसारजित् ।
 चीणे श्रेष्ठाणि पूर्वोक्तमग्नं माप्तादिषट्पलम् ॥ ११६ ॥
 पुराणं वा घृतं दद्याद्यथागूं मण्डमिश्रिताम् ।

यातस्त्रेणविबन्धे च स्रवत्यतिकफेऽपि वा ॥ ११७ ॥
 शूले प्रवाहिकायां वा पिच्छावस्तिः प्रशस्यते ।
 यचाविस्रक्कणाकुष्ठशताह्वालवसान्वितः ॥ ११८ ॥
 विष्वतेलेन तैलेन यचाद्यैः साधितेन वा ।
 बहुशः कफयातार्त्तं कोष्णेनान्वासनं हितम् ॥ ११९ ॥
 क्षीणे कफे गुदे दीर्घकालातीसारदुर्बले ।
 अनिलः प्रबलोऽवश्यं स्वस्थानस्थः प्रजायते ॥ १२० ॥
 सबलौ सहसा हन्यात्तस्मात्तं त्वरया जयेत् ।
 वायोरनन्तरं पित्तं पित्तस्थानन्तरं कफम् ॥ १२१ ॥
 जयेत्पूर्वं जयाणां वा भवेद्यो बलवत्तमः ।
 भीयोकाभ्यामपि चक्षुः शीघ्रं कुप्यत्वतस्तयोः ॥ १२२ ॥
 कार्प्या क्रिया वातहरा हर्षणाश्वासमानि च ।
 यस्योश्चारादिना मूत्रं पवनौ वा प्रवर्तते ।
 दीप्तान्नेर्बुधुकोष्ठस्य शान्तस्तस्योदरामयः ॥ १२३ ॥

—२—

दशमोऽध्यायः ।

अधातो ग्रहणीदीपचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।
 ग्रहणीमाश्रितं दोषमजीर्णवदुपाचरेत् ।
 अतीसारोक्तविधिना तस्यामश्च विपाचयेत् ॥ १ ॥
 अन्नकान्ने यवाध्वादि पञ्चकोलादिभिर्युतम् ।
 वितरेत्पटुमधुन पुनर्मोगांश्च दीपनान् ॥ २ ॥
 दद्यात् सातिविषां पेयामाने साद्यां सनागराम् ।

पानेऽतिसारविहित वारितक्र सुरादि च ॥ ३ ॥
 ग्रहणोदोपिणा तक्रं दीपनग्राहिनाद्यवात् ।
 पथ्य मधुरपाकित्वान्न च पित्तप्रदूषणम् ॥ ४ ॥
 कपायोणविकाशित्वाद्वृक्षत्वाच्च कफे हितम् ।
 वाते स्वादन्तसान्द्रत्वात् सद्यस्कमविदाहि तत् ॥ ५ ॥
 चतुर्णां प्रस्यमज्ञानां तूर्यणाच्च पलत्रयम् ।
 स्रवणानां च चत्वारि शर्करायाः पलाष्टकम् ॥ ६ ॥
 तच्चूर्णं शाकसूपावरागादिव्यवचारयेत् ।
 कासाजीर्णवृश्चिश्वासहृत्पाश्वामयशूनमुत् ॥ ७ ॥
 नागरातिविया सुस्त पराश्वसामहरं पिबेत् ।
 सण्यास्युना वा तत् कल्कं नागरं वायवामयाम् ॥ ८ ॥
 ससैन्धव वचादि वा तदग्नदिरयाऽथवा ।
 वर्चस्यामे सप्रवाहे पिबेद्वा दाहिमरस्युना ॥ ९ ॥
 विठेन स्रवणं पिष्टं विल्वचित्रकनागरम् ।
 सामे कफानिले कोष्ठरुफरे कोणवारिणा ॥ १० ॥
 कलिङ्गहिङ्गुतिवियावचासौवर्चलाभयम् ।
 छर्दिहृद्रोगगूलेषु पेयमुष्णेन वारिणा ॥ ११ ॥
 पथ्यासौवर्चनाजाकोष्णं मरिचसमुतम् ।
 पिप्पलीं नागर पाठा सारिवां हृहतीहयम् ॥ १२ ॥
 चित्रक कौटज चारं तथा स्रवणपञ्चकम् ।
 घूर्णीकृतं दधिमुरातमण्डोष्णामुकाश्विकैः ॥ १३ ॥
 पिबेदग्निविहृदार्धं कोष्ठवातहरं परम् ।
 पटूनि पञ्च द्वौ चारौ मरिच पञ्चकोलकम् ॥ १४ ॥
 दीप्यकं हिङ्गुगुलिका बीजपूररसे हृता ।

कोष्ठदाहिमतोये वा परं पाचनदीपनी ॥ १५ ॥
 तालीसपत्रत्रविकामरिचानां पलं पलम् ।
 कृष्णातन्मूलयोर्द्वे द्वे पले शुण्ठोपलत्रयम् ॥ १६ ॥
 चतुर्जातिसुशीरं च कर्षांशं श्लक्ष्णचूर्णितम् ।
 गुडेन षट्कान् कृत्वा त्रिगुणेन सदा भजेत् ॥ १७ ॥
 मध्ययूपरसारिष्टमनुपेया पयोऽनुपः ।
 वातश्लेष्मात्मनां कृद्दिग्दृष्टोपाश्वर्जहृद्गुजाम् ॥ १८ ॥
 ज्वरश्वययुपाण्डुत्वग्गुल्मपानात्ययाश्रसाम् ।
 प्रसेकप्रीनसखासकासानां च निवृत्तये ॥ १९ ॥
 अभयां नागरस्थाने दद्यादत्रैव विद्धुर्ग्रहे ।
 छर्द्यादिषु च पैत्तेषु चतुर्गुणसितान्विताः ॥ २० ॥
 पक्वेन षट्काः कार्या गुडेन सितयापि वा ।
 परं हि वज्रिसम्पर्काक्षिमानं भजन्ति ते ॥ २१ ॥
 अथैनं परिपक्वाममाकृतग्रहणीगदम् ।
 दीपनीययुतं सर्पिः पाययेदल्पशो भिषक् ॥ २२ ॥
 किञ्चित् सन्धुचिते त्वग््नो सक्तविष्मूत्रमारुतम् ।
 द्वाहं च्वाह वा संस्नेह्य स्निग्धाभ्यक्तं निरुहयेत् ॥ २३ ॥
 तत एरण्डतैलेन सर्पिषा तैस्त्वक्केन वा ।
 सधारेणानिले शान्ते स्रस्तदीपं विरेचयेत् ॥ २४ ॥
 शुद्धरुक्षाशय बहवर्चस्कं चानुवासयेत् ।
 दीपनीयाम्बवातघ्नसिद्धतैलेन तं ततः ॥ २५ ॥
 निरुद्धं च विरिक्तं च सम्यक् चाप्यनुवासितम् ।
 लघुसप्रतिसयुक्तं सर्पिरभ्यासयेत् पुनः ॥ २६ ॥
 पञ्चनूलाभयाव्योषपिप्पलीमूलसेन्धवैः ।

राक्षाघोरहया जाजो विडङ्गशठिभिर्घृतम् ॥ २७ ॥

शक्तेन मातुलुङ्गस्य स्वरसेनार्द्रकस्य वा ।

शुक्लमूलककोलास्तुक्रिका दाडिमस्य च ॥ २८ ॥

तक्रमस्तु सुरामण्डसौवीरकतुषोदकैः ।

काष्ठिकेन च तत्पक्वमग्निदीप्तिकरं परम् ॥ २९ ॥

शूलगुल्फोदरश्वासकासानिलकफापहम् ।

सर्षपपूरकरसे सिद्धं वा पाययेद् दृतम् ॥ ३० ॥

तैलमभ्यञ्जनार्थं च सिद्धमेभ्यसापहम् ।

एतेपामौषधानां वा पिबेद्दूषं सुखाश्विना ॥ ३१ ॥

वातर्क्षपाहृतं सामे कफे वा वायुनाहृतं ।

घ्नन्निर्वापकं पित्तं रेकेण वमनेन वा ॥ ३२ ॥

हत्वा तिक्तलघुपाहिदीपनैरविदाहिभिः ।

घ्नन्तैः सन्धुक्षयेद्दग्निं चूर्णैः खैरेष तिक्तकैः ॥ ३३ ॥

पटोलनिम्बचायन्ती तिक्तातिक्तकपर्यटम् ।

कुटजत्वक्फलं मूर्षा मधुशिग्रुफलं वचा ॥ ३४ ॥

दार्ढीत्वक्पद्मकीशीरयवानौमुस्तचन्दनम् ।

सौराष्ट्रातिविषाण्योपत्वगेलापत्रदारु च ॥ ३५ ॥

चूर्णितं मधुना ज्ञेयं पेयं मधौर्जम्बेन वा ।

हृत्पाण्डुग्रहणीरोगगुल्मशूलारुचिज्वरान् ॥ ३६ ॥

कामलां सन्निपातं च मुखरोगांश्च नाशयेत् ।

भूनिम्बकटुका मुस्ता त्रूषणेन्द्रयवान् समान् ॥ ३७ ॥

हो चित्रकात् कुटजत्वग्भागान् पोडुश्च चूर्णयेत् ।

गुडमीताश्विना पीतं ग्रहणीदोषगुल्मनुत् ॥ ३८ ॥

कामलाज्वरपाण्डुत्वमेहारुच्यतिसारजित् ।

नागरातिविषा मुस्ता पाठा बिल्वं रसाञ्जनम् ॥ ३८ ॥

कुटजत्वक्फल तित्ता धातकी च कृतं रजः ।

घोद्व्रतण्डुलवारिभ्यां पैत्तिके ग्रहणीगदे ॥ ४० ॥

प्रवाहिकाशौ गुदरुग् रक्तोत्थानेषु चेष्यते ।

चन्दन पद्मकोशीरं पाठां मूर्वां कुटजटम् ॥ ४१ ॥

पङ्कज्या सारिवाऽऽस्कोता सप्तपर्णाटरुषकान् ।

पटोलोदुम्बराखत्यवटप्लवचकपीतनम् ॥ ४२ ॥

कटुकां रोहिणीं मुस्तां निम्बं च द्विपलांशकान् ।

द्रोणेऽपां साधयेत् तेन पचेत् सर्पिः पिचून्मितैः ॥ ४३ ॥

किराततिक्तेन्द्रयववीरामागधिकोत्पलैः ।

पित्तग्रहण्यां तत् पेयं कुष्ठोक्त तित्ताक च यत् ॥ ४४ ॥

ग्रहण्यां श्लेष्मदुष्टायां तीक्ष्णैः प्रच्छर्दने कृते ।

कटुमूलवणक्षारैः क्रमादग्नि विवर्द्धयेत् ॥ ४५ ॥

पञ्चकोलाभयाधान्यपाठागन्धपलाशकैः ।

बीजपुरप्रवालेय सिद्धैः पेयादि कल्पयेत् ॥ ४६ ॥

द्रोण मधूकपुष्पाणां विडङ्गं च ततोऽर्द्धतः ।

चिचकस्य ततोऽर्द्धं च तथा भस्मातकादकम् ॥ ४७ ॥

मस्तिष्ठाऽष्टपल चैतज्जलद्रोणत्रये पचेत् ।

द्रोणशेषं शृत शीतं मध्वर्धादकसंयुतम् ॥ ४८ ॥

एलामृणालागुरुभिश्चन्दनेन च रूपिते ।

कुम्भे मासं स्थित जातमासव तं प्रयोजयेत् ॥ ४९ ॥

ग्रहणीं दोषयत्येष हृंहणः पित्तरक्तनुत् ।

शोथकुष्ठकिलासानां प्रमेहाणां च नाशतः ॥ ५० ॥

मधूकपुष्पसरसं शृतमर्द्धघयीकृतम् ।

चोदपादयुत शीत पूर्ववत् सन्निधापर्येत् ॥ ५१ ॥
 तत् पिबन् ग्रहणीदोषान् जयेत् सर्वान् हिताग्रतः ।
 तद्वद्द्राघेक्षुखर्जूरस्वरसानासुतात् पिबेत् ॥ ५२ ॥
 द्विद्वु तित्तावचामाद्रिपाठेन्द्रयवगोधुरम् ।
 पञ्चकोश च कर्पांग पलांगं पटु पञ्चकम् ॥ ५३ ॥
 घृततैलद्विकुडवे दध्नः प्रस्थद्वये च तत् ।
 आपोप्य क्षायघेदनीं शृङ्गावमुगते रमे ॥ ५४ ॥
 पक्षधूमं ततो दग्ध्वा घूर्णित्व घृताद्भुतम् ।
 पिबेत् पाणितल तस्मिन् जीर्णे स्यान्मधुराग्रतः ॥ ५५ ॥
 वातघ्नेष्वाभयान् सर्वान् हन्याद्विषमरांश्च सः ।
 भूनिम्ब रोहिणीं तित्तां पटोक्षं निम्बपर्पटम् ॥ ५६ ॥
 दग्ध्वा माद्विषमृषेण पिबेदग्निविवर्धनम् ।
 हे हरिद्रे वचा कुष्ठ चित्रकः कटुरोहिणी ॥ ५७ ॥
 मुस्ता च छागमृषेण सिद्धः चारोऽग्नियर्धनः ।
 चतुःपल सुधाकाण्डाक्षिपल सवणतयात् ॥ ५८ ॥
 वार्ताककुष्ठश्च चार्कादष्टौ हे चित्रकात्मने ।
 दग्ध्वा रसेन वार्ताकाङ्गुटिका भोजनीक्षरा ॥ ५९ ॥
 भुक्तमत्र पचन्याश कामग्नासार्गमा हिताः ।
 त्रिपुचिकाप्रतिग्रायद्वद्रोगग्रमनाय ताः ॥ ६० ॥
 मातुलुङ्गमठी राक्षा कटुवयहरीतकी ।
 पार्जिकायावगूकार्द्या चारो पञ्चपटूनि च ॥ ६१ ॥
 सुषाम्बुपीत तमूणे वनवर्णाग्नियर्धनम् ।
 त्रैपिके चक्षुषोदोषे सवाते तैर्घृत पचेत् ॥ ६२ ॥
 धाम्यन्तरं पटुपर्णं च भक्ष्यातकघृताभयम् ।

विहं कालोपलवणं स्वर्जिकायावशूकजान् ॥ ६३ ॥
 सप्तलां कण्टकारीं च चित्रकं चैकतो दहेत् ।
 सप्तकलः स्तुतस्यास्य चारस्यार्धाटके पचेत् ॥ ६४ ॥
 आढकं सर्पिषः पेयं तदग्निबलहृदये ।
 निचये पञ्चकर्माणि युञ्ज्याथैतद्यथाबलम् ॥ ६५ ॥
 प्रमेहे ह्यैषिकेऽल्पाग्नेर्दीपनं रुच्यतिक्तकम् ।
 योन्धं कृशस्य व्यत्यासात् स्निग्धरुचं कफोदये ॥ ६६ ॥
 क्षीणक्षामशरीरस्य दीपनं स्नेहसंयुतम् ॥
 दीपनं बहुपित्तस्य तिक्तं मधुरकैर्युतम् ॥ ६७ ॥
 स्नेहोऽन्तलवणैर्युक्तो बहुवातस्य शस्यते ।
 स्नेहमेव परं विद्यादुदुर्बलानन्दोपनम् ॥ ६८ ॥
 नालं स्नेहसमिहस्य शमायान्नं सुगुर्वपि ।
 योऽल्पाग्नित्वात्कफे क्षीणे वर्षः पक्वमपि श्रथम् ॥ ६९ ॥
 मुच्येद्यद्वह्नीपधयुतं स पिवेदल्पशो घृतम् ।
 तेन स्वमार्गमानीतः स्वकर्माणि नियोजितः ॥ ७० ॥
 समानो दीपयत्यग्निमग्नेः सन्धुज्जको हि सः ।
 पुरीषं यद्य कृच्छ्रेण कठिनत्वाद्विमुञ्चति ॥ ७१ ॥
 स घृतं लवणैर्युक्तं नरोऽवावयहं पिबेत् ।
 रौक्ष्यान्मन्देऽनले सर्पिस्तैलं वा दीपनैः पिबेत् ॥ ७२ ॥
 क्षारचूर्णासवारिष्टान् मन्दे स्नेहातिपानतः ।
 सदापत्ताप्रयोक्तव्या निरुहं स्नेहवस्तयः ॥ ७३ ॥
 दोषाऽतिवृद्धाऽमन्देऽग्नौ संशुद्धोऽन्नविधिं चरेत् ।
 व्याधिमुक्तस्य मन्देऽग्नौ सर्पिरेव तु दीपनम् ॥ ७४ ॥
 अधोपवासचामत्वे र्यवाग्वा पाथयेद् घृतम् ।

अन्नावपौडित बल्यं दीपनं वृंहणं च तत् ॥ ७५ ॥
 दीर्घकालप्रसङ्गात्तु क्षामक्षीणकृशाक्षरान् ।
 प्रसङ्गानां रसैः सास्त्रैर्भोजयेत् पिशिताग्निनाम् ॥ ७६ ॥
 लघूष्णकटुशोधित्वाद् दीपयन्त्याश्च तेऽनलम् ।
 मासोपचितमांसत्वात् परं च वसवर्द्धनम् ॥ ७७ ॥
 स्नेहासवसुरारिष्टधूर्णकाथहिताग्नेः ।
 सम्यक् प्रयुक्तैर्देहस्य बलमग्ने च वर्द्धते ॥ ७८ ॥
 दीप्तो यथैव स्यात्तु य वाह्योऽग्निः सारदारुभिः ।
 सस्नेहैर्जायते तद्वदाहारैः कोष्ठकोऽनलः ॥ ७९ ॥
 न भोजनेन कायाग्निर्दीप्यते नातिभोजनात् ।
 यथा निरिन्धनो वह्निरल्पो वाऽतीन्धनान्वितः ॥ ८० ॥
 यदा क्षीणे कफे पित्तं स्वस्थाने पवनानुगम् ।
 प्रवृद्धं वर्द्धयत्यग्निं तदाऽसौ सानिर्लोऽनलः ॥ ८१ ॥
 पक्ताश्चमाश्च धातूश्च सर्वानोजय स हि पन् ।
 मारयेत्ताशनात् स्वस्थो भुक्ते जीर्णे तु ताम्यति ॥ ८२ ॥
 तृट्कासदाहमूर्च्छाया व्याधयोऽत्यग्निसम्भवाः ।
 तमत्यग्निं गुरुस्निग्धमन्दमान्द्रहिमस्थिरैः ॥ ८३ ॥
 अन्नपानैर्नयेच्छान्तिं दीप्तमग्निमिवाश्वुभिः ।
 मुहुर्मुहुर्जीर्णेऽपि भोज्यान्वस्योपहारयेत् ॥ ८४ ॥
 निरिन्धनोऽन्तरं लब्ध्वा यथैनं न विपादयेत् ।
 कृगरां पायसं स्निग्धं पेटिकं गुडवैकृतम् ॥ ८५ ॥
 अग्नौ यादौ दकानूपपिशितानि भृतानि च ।
 मत्स्यान् विशेषतः श्लेष्मान् स्थिरतोयचराय ये ॥ ८६ ॥
 आविक्तं सुभृतं मांसमद्यादत्यग्निवारणम् ।

पयः सहमधूच्छिष्टं दृतं वा दूषितः पिबेत् ॥ ८७ ॥

गोधूमचूर्णं पयसा बहुसर्पिः परिप्लुतम् ।

धानूपरसयुक्तान् वा स्नेहांस्तैलविवर्जितान् ॥ ८८ ॥

श्यामानिष्ठद्विपक्वं वा पयो दद्याद्विरेचनम् ।

असक्तत्पित्तहरणं पायसं प्रतिभोजनम् ॥ ८९ ॥

यत्किञ्चिद्गुरु मेध्यं च स्नेहकारि च भोजनम् ।

सर्वं तद्धृत्यग्निद्वितं भुक्त्वा च स्वपनं दिवा ॥ ९० ॥

आहारमग्निः पचति दोषानाहारवर्जितः ।

धातून् क्षौण्डेषु दोषेषु जीवितं धातुसङ्घये ॥ ९१ ॥

एतत्पुण्यस्यैव विरुद्धमन्नं सयोगसंस्कारवशेन चेदम् ।

इत्याद्यविघ्नाय यथेष्टचेष्टावरन्ति यत्ताम्रिवक्तव्यं यत्तिः ॥ ९२ ॥

तस्मादग्निं पालयेत्सर्वयज्ञैस्तस्मिन्वष्टे याति ना नाशमेव ।

दोषैर्घ्नस्ते प्रस्यते रोगसहैर्युक्ते नु स्यान्वीर्यो दीर्घजीवो ॥ ९३ ॥

एकादशोऽध्यायः ।

अथातो मूत्राघातचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

कृच्छ्रे वातघ्नतैलाक्तमधोनाभिः समीरणे ।

भुम्भिर्गन्धैः स्वेद्येदहं पिण्डमेकाग्रगन्धैः ॥ १ ॥

दशमूत्रघ्नैरण्डयवाभीरपुनर्नवैः ।

कुलपकोलपभूरुखीयोपलमेदकैः ॥ २ ॥

तैलसर्पिर्वराहर्घवमाः कथितकल्कितैः ।

मपश्चनवणाः सिद्धाः पीताः शूलहराः परम् ॥ ३ ॥

द्रव्याण्येतानि पानाच्च तथा पिण्डोपनाहमे ।
 सह तैलफलैर्युञ्ज्यात् सार्वानि स्नेहयन्ति च ॥ ४ ॥
 मौवर्चलाण्यां मन्दिरां पिवेन्मूत्ररुजापहाम् ।
 येत्ते युञ्जीत मिगिरं मेकलेपावगाहनम् ॥ ५ ॥
 पिवेद्धरीं गोक्षुरक विदारीं सकषेरुकाम् ।
 यणाख्यं पञ्चमूलस्य पाक्यं समधुगर्करम् ॥ ६ ॥
 वृषकं क्षुमेर्वाक नट्वावीजानि कुडुमम् ।
 द्राक्षाभोभिः पिवेत् सर्वान् मूत्राघातानपोहति ॥ ७ ॥
 एर्वाकबीजयष्ट्याद्यदार्प्यैर्वा तण्डुलाम्बुना ।
 तीक्ष्णेन कल्कं द्राक्षायाः पिवेत्पथ्युपितेन वा ॥ ८ ॥
 कफजे यमनं खेदं तीक्ष्णोष्णकटुभोजनम् ।
 ययानां पिष्टतृणैः क्षारं कालमेयस्य गीनयेत् ॥ ९ ॥
 पिवेन्मद्येन शूष्मेनां धात्रीफलरमेन वा ।
 सारसास्थिष्वदंष्ट्रैर्नाभ्योपं वा मधुमूत्रवत् ॥ १० ॥
 मरसं कण्टकाख्यां वा पाययेन्नासिकान्वितम् ।
 म्रितिवारकबीजं वा तक्रेण श्लाघूर्णितम् ॥ ११ ॥
 धवमसाक्षकुटजं गुडूक्षीचतुरङ्गुलम् ।
 कटुकैनाकरक्षत्रं पाक्यं समधुमाधितम् ॥ १२ ॥
 तैर्वा पेर्यां प्रवासं वा चूर्णितं तण्डुलाम्बुना ।
 सत्तेन पाटलाक्षारं समकल्पोऽयमा यतम् ॥ १३ ॥
 पाटमौ यावगूकाभ्या पारिमद्रन्तिमादपि ।
 क्षारोदकेन मदितां स्वर्गेनोपकसंयुताम् ॥ १४ ॥
 पिबेद् गुडोपदमान् वा निष्ठादेतान् एवम् वृषज् ।

सन्निपातात्मके सर्वे यथावस्थमिदं हितम् ॥ १५ ॥
 अश्मन्यथ चिरोत्थाने वातवस्थादिकेषु च ।
 अश्मरौ दारुणो व्याधिर्नन्तकप्रतिभो मतः ॥ १६ ॥
 तरुणो भेषजैः साध्यः प्रहृष्टश्चेदमर्हति ।
 तस्य पूर्वेषु रूपेषु स्नेहादिप्रम इष्यते ॥ १७ ॥
 पापाणभेदो वसुको वशिरोऽश्मन्तको वरी ।
 कपोतवडातिवलाभङ्गकोशीरकन्तकम् ॥ १८ ॥
 हृत्पादनी शाकफलं व्याघ्री गुण्डनिकण्टकम् ।
 यवाः कुलत्याः कीलानि चरुणः कतकात् फलम् ॥ १९ ॥
 ऊषकादिप्रतीवापभेषां क्वाथे नृतं हृतम् ।
 भिनत्ति वातसम्भूतां तत्पीतं शीघ्रमश्मरीम् ॥ २० ॥
 गन्धर्वहस्ताहृती व्याघ्रीगोक्षुरकेक्षुरात् ।
 मूलकल्कं पिबेद्भा संधुरेणाश्मभेदनम् ॥ २१ ॥
 कुशः काशः शरो गुण्ड इत्कटो मोरटोऽश्मभित् ।
 टर्भो विदारो वाराही शाली मूलं पिकण्डका ॥ २२ ॥
 भक्षुकः पाटली पाठा पत्तूरः सकुरण्डकः ।
 पुनर्नवा शिरीषश्च तीर्पा क्वाथे पचेद्दृतम् ॥ २३ ॥
 पिष्टेन वपुसादीनां बीजेनेन्द्रीवरेण वा ।
 मधुकेन शिलाजेन तत्पित्ताश्मरिभेदनम् ॥ २४ ॥
 चरुणादिः समोरघौ गुणावेनाहरेणुका ।
 गुग्गुलुर्गरिचं कुष्ठं चित्रकः ससुगन्धयः ॥ २५ ॥
 तैः कल्कितैः कृतावापं मूषकादिगणेन च ।
 भिनत्ति कफजामाशु साधितं हृतमश्मरीम् ॥ २६ ॥
 चारक्षीरयवाग्वादि द्रव्यैः स्त्रैः स्त्रैश्च कल्पयेत् ।

पिशुकाहोतकतकशाकेन्दीवरजैः फलैः ॥ २७ ॥
 पीतमुष्णाम्बु सगुडं शर्करापातनं परम् ।
 कौशोद्वरासभाम्बीनि श्वदद्या तालपत्रिका ॥ २८ ॥
 अजमोदाकदम्बस्य मूलं विष्यस्य चोषधम् ।
 पीतानि शर्करां भिक्षुः सुरयोष्णोदकेन वा ॥ २९ ॥
 नृत्यकुण्डलघीजानां पूर्णं माघ्निकसंयुतम् ।
 अविचीरेण सप्ताहं पीतमश्लरिपातनम् ॥ ३० ॥
 जायय शिथुमूलोत्थः कटूष्णैश्श्लरिपातनः ।
 तिलापामार्गकदलीपलाशयवसम्भवः ॥ ३१ ॥
 चारः पेयोऽविमूत्रेषु शर्कराग्न्यमरीषु च ।
 कपोतवद्वामूलं वा पिबेदेकं सुरादिभिः ॥ ३२ ॥
 तत्सिंहं वा पिबेत् शीरं वेदनाभिरुपद्रुतः ।
 क्षरीतण्डुलमिहं वा साधितं वा पुनर्नवैः ॥ ३३ ॥
 शीराक्षभृग्वर्द्धिशिखामूलं वा तण्डुलाम्बुना ।
 मूत्राघातेषु विभजेदतः शिपेच्चपि क्रियाम् ॥ ३४ ॥
 ब्रह्मत्यादिगणे सिंहं द्विगुणीकृतगोक्षुरे ।
 तोयं पयो वा सर्पिर्वा सर्वमूत्रविकारक्षित् ॥ ३५ ॥
 देवदारुं घनं मूत्रं यटीं मधु क्षरीतकीम् ।
 मूत्राघातेषु सर्वेषु सुगन्धोरज्जैः पिबेत् ॥ ३६ ॥
 रभं वा धन्यपामस्य कषायं ककुभस्य वा ।
 सुगन्धमा वा त्रिकलां पिटीं सैन्धवमयुताम् ॥ ३७ ॥
 प्याघ्रीगोक्षुरकजाये यषागूं वा मकापिताम् ।
 क्वाये वीरतरादेर्वा ताम्रबृहद्रेण्वपि वा ॥ ३८ ॥
 यन्तरीरतराद्येन भावितं वा मिस्राजतु ।

मद्यं वा निगद पीत्वा रयेनाग्नेन वा वज्रम् ॥ ३८ ॥

शोघवेगेन सघोभात् तयाम्य च्यवतेऽश्मरी ।

सर्वथा चोपयोक्तव्यो यर्गो वीरतरादिकः ॥ ४० ॥

रेकाथं तैल्यक सर्पिर्वस्तिकम्ने च शौलयेत् ।

विशेषादुत्तरान् वस्तीन् शुक्राश्मर्याश्च शोधिते ॥ ४१ ॥

तैर्मूत्रमार्गे यलवान् शुक्रागयविशुद्धये ।

शुमान् सुदृप्तो हृष्याणां मांसानां कुकुटस्य च ॥ ४२ ॥

काम सकामाः सेवेत प्रमदा मददायिनीः ।

सिद्धैरुपक्रमैरेभिर्नचेच्छान्तिस्तदा भियक् ॥ ४३ ॥

इति राजानमापृच्छं यंस्त्रं साध्वन्वारयेत् ।

अक्रियायां ध्रुवो मृत्युः क्रियायां संग्रयो भवेत् ॥ ४४ ॥

निधितस्यापि वैद्यस्य बहुयः सिद्धकर्म्मणः ।

अथातुरमुपस्रिग्धं-शुद्धमीषणं कर्त्तितम् ॥ ४५ ॥

अभ्यर्त्तस्त्रिभुपमभुक्त कृतमङ्गलम् ।

आजानुफलकस्थस्य नरस्याङ्गे व्यपानितम् ॥ ४६ ॥

पूर्वेण कायेनोत्तानं निपण्यं वस्त्रचुम्बले ।

ततोऽस्याकुक्षिते ज्ञानुकूर्परे वाससा दृढम् ॥ ४७ ॥

सृष्ट्याययमनुष्येण बहस्याश्नासितस्य च ।

नाभे समन्तादभ्यज्यादधस्तस्याश्च वामतः ॥ ४८ ॥

मृदित्वा, मुष्टिना काम यावदश्मर्यधोगता ।

तैलाग्ने वर्द्धितनखे तर्जनीमध्यमे तत ॥ ४९ ॥

अदक्षिणे गुदेऽङ्गुल्यौ पणिधायां सुमेवनीम् ।

आसाद्य वलयं नाभ्यामश्मरीं गुदमेद्रयोः ॥ ५० ॥

कृत्वान्तरे तथा वस्तिं निर्वल्लीकमनायतम् ।

उत्पोढयेद्ब्रूलिभ्यां यावद्ग्रन्थिरिवोन्नतम् ॥ ५१ ॥

गन्धं स्यात् सेवनीं मुक्ता यवमात्रेण पाटयेत् ।

पश्ममानेन न यथा भिद्यते सा तथा हरेत् ॥ ५२ ॥

समग्र सर्पवक्त्रेण स्त्रीणां वस्त्रिसु पार्श्वगः ।

गर्भाशयाश्रयस्तासां शस्त्रमुत्तङ्गवत्ततः ॥ ५३ ॥

न्यसेदतोऽन्यथा ह्यासां भूजस्त्राघौ व्रणो भवेत् ।

भूजप्रमेकशरणाशरस्याप्यपि चैकधा ॥ ५४ ॥

वस्त्रिभेदोऽश्मरीहेतुः सिद्धिं याति न तु द्विधा ।

विशल्यमुष्णपानीयद्रोण्यां तमवगाहयेत् ॥ ५५ ॥

तथा न पूर्यतेऽस्त्रेण वस्त्रिः पूर्णं तु पीडयेत् ।

मेदुतः क्षीरिहृद्याम्बु भूषं संशुद्धयेत्ततः ॥ ५६ ॥

कुर्व्यादगुडस्य सौहित्यं मध्वाभ्याक्तव्रणः पिबेत् ।

द्वौ कालौ सष्टतां कोष्ठा यवागूं भूजगोधनैः ॥ ५७ ॥

अष्टं दशाष्टं पयसा गुडाव्येनाल्पमोदनम् ।

भुञ्जीतोर्ध्वं फलाग्नैश्च रसैर्नाद्वलधारिणाम् ॥ ५८ ॥

क्षीरीहृत्तकपायेण व्रणं प्रक्षाल्य लेपयेत् ।

प्रपीप्यरीकमञ्जिठायद्याद्वनयनीपथैः ॥ ५९ ॥

व्रणाभ्यद्रं पथैस्तैलमेभिरेव निशान्विते ।

दृगाच्च स्वेदयेच्चैनं स्वमार्गं सप्तराजतः ॥ ६० ॥

भूषे त्वगच्छति दृष्टेदश्मरीव्रणमग्निना ।

स्वमार्गं प्रतिपत्तौ तु स्यादुपायैरुपाचरेत् ॥ ६१ ॥

त वस्त्रिभिर्न चारोहेदपि रुद्धव्रणोऽपि सः ।

नगनागागहयक्षीरयासासु प्रवेत सः ॥ ६२ ॥

भूजशुक्रवहो वस्त्रिहपथो मेथनीं शुद्धम् ।

मूत्रप्रमेकं योनिं च शस्त्रेणाष्टौ विवर्जयेत् ॥ ६३ ॥

द्वादशोऽध्यायः ।

—::०::—

अर्घातः प्रमेहचिकित्तं व्याख्यास्यामः ।

मेहिगो, बलिमः कुर्व्यादादौ यमनरेचने ।

स्निग्धस्य सर्पपारिष्टनिकुम्भाच्चरुस्त्रकैः ॥ १ ॥

तैलेस्त्रिकण्डकाद्येन यथास्त्रं साधितेन वा ।

स्त्रे ह्येन मुस्तदेवाहनागरप्रतिवापवत् ॥ २ ॥

सुरसादिकपायेण दद्यादास्थापनं ततः ।

न्यग्रोधादिषु पित्तार्त्तैः रसैः शुद्धं च तर्पयेत् ॥ ३ ॥

मूत्रप्रद्वर्जं गुल्मज्वराद्योत्पत्तितर्पणात् ।

ततोऽनुबन्धरक्षार्थं शसनानि प्रयोजयेत् ॥ ४ ॥

असंयोध्यस्य तान्येव सर्वमेहेषु पाययेत् ।

धात्रीरसप्लुतां प्राण्हे हरिद्रां माचिकान्म्विताम् ॥ ५ ॥

दार्वीसुराक्षत्रिकला मुस्ता वा क्वचित्ता जले ।

चित्रकत्रिकला दार्वी-कलिङ्गान् वा समाचिकान् ।

मधुयुक्तं शुङ्ख्या वा रसमामलकस्य वा ॥ ६ ॥

नाभयातोयदकट्फलानां पाठाविडङ्गानुनधान्यकानाम् ।

यत्रिदार्वीकमिहृदवाणां कफे चयः क्षौद्रशुताः कषायाः ॥ ७ ॥

तीरतीप्राजुनचन्दनानां पटोलनिम्बामलकामृतानाम् ।

प्राञ्जुनालीयकपातकीनां पित्ते चयः क्षौद्रशुताः कषायाः ॥ ८ ॥

यथास्वमेभिः पानात् यवगोधूमभायनाः ।
 वातोस्वणेषु स्नेहाय प्रमेहेषु प्रकम्पयेत् ॥ ८ ॥
 अपूरमक्तुवाद्यादिर्यवानां विकृतिर्हिता ।
 गवाश्वगुदमुक्तानामथवा वेणुजम्बुनाम् ॥ १० ॥
 तृणधान्यानि मुद्गाद्याः शालिजीर्णः सपटिकः ।
 श्रीकुक्षुटोऽस्तः खलकस्त्रिलसर्पमेकिद्वजः ॥ ११ ॥
 कपित्थं तिन्दुकं जम्बुनात् क्षता रागश्चाण्डयाः ।
 तिक्ता शार्फं मधु श्रेष्ठा भक्ष्याः शुष्काः समस्तार्वाः ॥ १२ ॥
 धन्यमांसानि शूयानि परिशुक्लान्यवस्कृतिः ।
 मध्वरिष्टासवा जीर्णाः सीधः पक्करसीर्यवः ॥ १३ ॥
 तथासनादिसागाम्पटर्भाभ्यो माचिकोदकम् ।
 वासितेषु वराकाये शरीरीशोषितप्लवः ॥ १४ ॥
 यवेषु सुकृतान् सक्तून् सघ्नीद्रान् सीधुना पिबेत् ।
 शालसमाश्लक्ष्मिजहयकाचकपित्थान् ॥ १५ ॥
 रोहीतकं च कुसुमं मधुनाऽथात् सघ्नीतम् ।
 कफपित्तप्रमेहेषु पियेडाचोरमेन वा ॥ १६ ॥
 त्रिकण्ठं निगारीधसोन्नयक्यचाजुनेः ।
 पद्मकाग्नसाकारिष्टचन्दनागुरुदोष्यकैः ॥ १७ ॥
 पटोलमुस्तगन्धिष्ठामाद्रीभक्षातकैः पिबेत् ।

श्रींथाष्टगुणिते तोये विपचेत् पादवर्त्तिना ।

तेन द्विपिण्णलीचव्यवचानिघुलरोहिषैः ॥ २१ ॥

त्रिर्वादिद्वकम्पिलभाङ्गीबिल्वेद्य साधयेत् ।

प्रस्थं घृताज्जयेत् सर्वास्तम्बेहान् पिटिका विपम् ॥ २२ ॥

पाण्डुविद्रधिगुल्मार्ग्यशोफशोषगरोदरम् ।

प्रासं कौसं वर्मिं हृदि प्रीहान वातशोणितम् ॥ २३ ॥

कुष्ठोन्मादावपस्मारं धान्वन्तरमिदं घृतम् ।

रोधेन्मूषांशठीवैलभाङ्गीनितनंखण्डवान् ॥ २४ ॥

कलिङ्गकुष्ठकमुकप्रियङ्गुतिविषाग्निक्वान् ।

द्वे विंशाले चतुर्जातं भूनिम्बकटुरोहिणीम् ॥ २५ ॥

यवानीं पौष्करं पाठां येन्य चव्यं फलत्रयम् ।

कर्षाग्रमम्बुकलशे पादंगेये स्तुते हिमे ॥ २६ ॥

हो प्रस्यो माञ्जिकात् चिन्ना रक्षेत् पञ्चमुपेक्षया ।

रोध्रासवोऽयं मेहार्ग्यं त्रिजकुट्टावचित्तमीन् ॥ २७ ॥

पाण्डुत्वकं महर्षादोष स्थूलतां च निघञ्छति ।

साधयेदसर्नादीनां पलांशं विंगतिं पृथक् ॥ २८ ॥

द्विवर्षीणां क्षिपेत् तत्र पादस्य द्वे शते गुडात् ।

चोद्राङ्गकाष्ठं पलिकं वत्सकादि च कल्कितम् ॥ २९ ॥

तेत् चोद्रपिण्णलीचूर्णं प्रदिग्धे घृतभाजने ।

स्मितं हृदे जतुहते यवराशौ निधापयेत् ॥ ३० ॥

खदिराङ्गारतप्तानि बहुगोऽत निमज्जयेत् ।

तनूनि तीक्ष्णलोहस्य पंचाङ्गानोदसत्रयात् ॥ ३१ ॥

अयम्नतिः स्मिता पीता पूर्वप्रादधिका गुणैः ।

एवमुक्तं गौडं ध्यायामो निमि चागतः ॥ ३२ ॥

यश्चान्यत् श्लेष्ममेदोघ्नं बहिरन्तश्च तद्धितम् ।
 सुभाविता सारजलेक्षुना पीत्वा शिथीकृत्वात् ॥ ३३ ॥
 साराम्बुनैव भुञ्जानः शालिजाङ्गलजैः रसैः ।
 सर्वानभिभवेन्नेहान् सुबह्वपद्रवानपि ॥ ३४ ॥
 गण्डमानाबुद्धग्रन्थिस्थौल्यकुष्ठभगन्दरान् ।
 कृमिसौपदगोफाश्च परं चैतद्दमायनम् ॥ ३५ ॥
 अधमच्छत्रपादश्चरहितो मुनिवर्त्तमानः ।
 योजनानां शतं यायात् पञ्चनेहा सलिलार्गयान् ॥ ३६ ॥
 गोगक्ष्मूत्रवर्त्तिषां गोभिरेव सह भ्रमेत् ।
 ह हयेदौषधाहारैरमेदो मूत्रले क्लमम् ॥ ३७ ॥
 गरायिकाद्या पिटिका, शोफवत् समुपाचरेत् ।
 अपक्वा व्रणवत् पक्वा, स्नाभा प्राग्रूप एव च ॥ ३८ ॥
 जीरिहक्षाम्, पानाय वस्त्रमूत्र च ग्रस्यते ।
 तीक्ष्णं च शोधनं प्रायो दुर्बिरेष्या हि मेहिनः ॥ ३९ ॥
 तैलमैलादिना कुर्याद्गन्धेन व्रणरोपणम् ।
 चर्द्वर्त्तने कषाय तु वर्गेणारम्बधादिना ॥ ४० ॥
 परिपेक्षोऽसनाद्येन पानाच्चे यत्तकादिना ।
 पाठा चित्रकशाङ्गिष्टा मारिषा कण्टकारिका ॥ ४१ ॥
 ममाद्य कौटज मूल सोमयत्कं नृपट्टमम् ।
 सचूर्णं मधुना लिङ्घ्यात् तद्वचूर्णं न वायसम् ॥ ४२ ॥
 नक्षुमेहित्वमायसो भिषग्भिः परिचर्जितः ।
 शिन्नाजसुतुनामद्यात् प्रमेहात्तं पुनर्नव ॥ ४३ ॥

त्रयोदशोऽध्यायः ।

अथातो विद्रधिद्विचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

विद्रधि सर्वमेवामं शोणवत् ससुपाचरेत् ।

प्रतप्तं च हरेद्रक्तं पक्वे तु व्रणवत् क्रिया ॥ १ ॥

यक्ष्मूलजलेर्धौतं वांतिकं लवणोत्तरैः ।

भद्रादिवर्गयष्ट्याहृतिलैरालेपयेद् व्रणम् ॥ २ ॥

वैरेचनिकयुक्तेन चैष्टतेन विमोध्य च ।

विदारौवर्गसिद्धेन चैष्टतेनैव रोपयेत् ॥ ३ ॥

क्षालितं चौरितोयेन लिम्पेद्यष्ट्यमृतातिलैः ।

पैत्तं दृष्टेन सिद्धेन मृच्छिहोश्रीरपक्वैः ॥ ४ ॥

पथुस्या द्विनिशायेष्टायष्टोदुग्धैश्च रोपयेत् ।

न्यपोधादिप्रवासत्वक्फलैर्वै कफजं पुनः ॥ ५ ॥

आरग्वधाम्बुना धौतं सक्तुकुम्भनिशातिलैः ।

लिम्पेत् कुन्तलिका दन्ती चिह्वाच्छामाग्नितिलैः ॥ ६ ॥

ससैन्धवैः सगोमूत्रैस्तैल कुर्वीत रोपणम् ।

रक्ताग्नूहवे कार्या पित्तविद्रधिवत् क्रिया ॥ ७ ॥

वरुणादिगणकायमपक्वेऽभ्यस्तरे म्यिते ।

ऊषकादिप्रतीवापं पूर्वाह्ने विद्रधी पिबेत् ॥ ८ ॥

दृष्टं विरेचनद्रव्यैः सिद्धं ताभ्यां च पाययेत् ।

निरुद्धं खेहदक्षिं च ताभ्यामिव प्रकल्पयेत् ॥ ९ ॥

पानभोजनसेपेषु मधुगिषु प्रयोजितः ।

दत्तावापो यथादोषमपक्वं हन्ति विद्रधिम् ॥ १० ॥

त्रायन्तीत्रिफलातिम्बकटुकामधुक समम् ।

त्रिहृत् पटोलमूलाभ्यां चत्वारोऽग्राः पृथक् पृथक् ॥ ११ ॥

ससूरात्रिस्तुपादष्टौ तत्कायः सष्टतो जयेत् ।

विद्रधोगुल्मबीसर्पदाहमोहमदम्बरान् ॥ १२ ॥

तृक्ष्णूर्ध्वाच्छर्दिहृद्गोपित्तासृक्कुष्ठकामलाः ।

कुडवं त्रायमाणायाः साध्यमष्टगुणैश्वासि ॥ १३ ॥

कुडवं तद्रसादाभीस्वरसात् चीरतो हृतात् ।

कर्पांशं कल्कित तित्तात्रायन्तीधन्ववासकम् ॥ १४ ॥

सुस्तातामसकी वीरा जीवन्ती चन्दनोत्पलम् ।

पत्रेदेकच संयोज्य तद्वृत्तं पूर्ववद्गुणैः ॥ १५ ॥

द्राक्षा मधूकं खर्जूरं विदारी सप्ततावरी ।

पुरुषकाणि त्रिफला तत्काये पाचयेद्वृत्तम् ॥ १६ ॥

चीरेक्षुधाभीनिर्व्यामि प्राणदाकल्कसंयुतम् ।

तच्छीतं शर्कराचीडपादिकं पूर्ववद्गुणैः ॥ १७ ॥

हरिच्छृङ्गादिभिरष्टक् सिरया वा यथान्तिकम् ।

विद्रधिं पथ्यमानं च कोष्ठस्य बद्धिरुचतम् ॥ १८ ॥

ज्ञात्वोपनाहयेत् शूले स्थिते तत्रैव पिण्डिते ।

हृत्पार्श्वपीडनात्सुप्तौ दाक्षादिष्वन्यकेषु च ॥ १९ ॥

पक्वः स्याद्विद्रधिं भित्त्वा त्रणयत्तमुपाचरेत् ।

अन्तर्भागस्य चाप्येतच्चिह्नं पक्वस्य विद्रधे ॥ २० ॥

पक्वः स्रोतांसि सम्पूर्य सयात्यूर्ध्वमधोऽथवा ।

स्वयं प्रहृत्त त दोषमुपेक्षेत क्षिताग्निः ॥ २१ ॥

दमाहं दादशाह वा रघन् भिषगुपद्रवान् ।

असम्यग्ब्रूति क्लेदे वरणादिसुखान्भसा ॥ २२ ॥

पाययेन्मधुशिशुं वा यवागूं तेन वा कृताम् ।

ययकीलकुलत्प्योत्पयूपैरन्नं च ग्रस्यते ॥ २३ ॥

‘जह्वं’ दद्याद्वाघायन्तीसर्पिषा तैस्त्रकेन वा ।

शोधयेद्बलतः शुभः सचोद्वं तिक्तकं पिबेत् ॥ २४ ॥

सर्धगो गुल्मवच्चैनं यथादोषमुपाचरेत् ।

सर्वादस्यासु सर्पासु गुणुलुं विद्रधीषु च ॥ २५ ॥

कषायैर्यौगिकैर्युञ्ज्यात् स्त्रैःस्त्रैस्तद्वच्छिलाजतु ।

पाकं च वारयेद्यन्नास्तिद्विः पक्वे हि दैविकी ॥ २६ ॥

अपि चाशु विदाहित्वाद्विद्रधिः सोऽभिधीयते ।

सति चालोचयेन्नेहे प्रमेहाणां चिकित्सितम् ॥ २७ ॥

स्तनजे व्रणवत्सर्वे नत्वेनमुपनाहयेत् ।

पाटयेत्पानयन् स्तन्यवाहिनीः क्षणाचूषकी ॥ २८ ॥

सर्वास्त्रामाद्यवस्यासु निर्दुहीत च तत् स्तनम् ।

शोधयेत् विहतास्त्रिधं हृदौ स्त्रैश्चैत्रलात्तजे ॥ २९ ॥

कौशान्नतिस्त्रकैरङ्गसुकुमारकमिष्यकैः ।

ततोऽनिलघ्नानिर्यूहकल्कस्त्रैर्निरूहयेत् ॥ ३० ॥

रसेन भोजितं यष्टितैलेनान्वासवेदनु ।

स्त्रैर्दप्रलेपा वातघ्नाः पक्वे भिष्वा व्रणक्रियाः ॥ ३१ ॥

पित्तरक्तोद्भवे वृद्धावामपक्वे यथायथम् ।

शोफव्रणक्रियां कुर्यात् प्रततं च हरिदसृक् ॥ ३२ ॥

गोमूत्रेण पिबेत् कल्कं श्लैष्मिके पीतदारुजम् ।

विन्नापनाहते चात्र श्लैष्मग्रन्यिक्रमो हितः ॥ ३३ ॥

पक्वे च पाटिते तैलमिष्यते व्रणशोधनम् ।

सुमनोहृत्पराद्वोक्षसप्तपर्णेषु साधितम् ॥ ३४ ॥
 यटोशनिस्वरजनीविहङ्गकुटजेषु च ।
 मेदोर्जं मूत्रपिष्टेन सुखिवं सुरसादिना ॥ ३५ ॥
 शिरोविरेकद्रव्यैर्वा वर्जयन् फलसेवनीम् ।
 दारवेहृदिपत्रेण सम्यङ्मेदसि सूहते ॥ ३६ ॥
 व्रण मात्लीककासीससैन्धवप्रतिसारितम् ।
 सीधे दध्यञ्जनं चान्य योज्यं मेढोविशुद्धये ॥ ३७ ॥
 मनःशिलैलासुमनोयन्यभन्नातकैः क्षतम् ।
 तैलमात्रसम्भानात् स्नेहस्वेदो च शीलयेत् ॥ ३८ ॥
 मूत्रजं स्नेदितं क्षिप्तैर्वस्त्रपट्टेन वेष्टितम् ।
 विध्येदधृतात् सेवयाः स्त्रावयेच्च यथोदरम् ॥ ३९ ॥
 व्रणश्च स्थगिकावह्नं रोपयेदन्त्रहेतुके ।
 फलकोशमसम्प्राप्ते चिकित्सा वातहृदिवत् ॥ ४० ॥
 पचेत् पुनर्नक्तुर्ला तथा दशपलाः पुनक् ।
 दध्नूतपयस्याय गन्धै रण्डयतावरीः ॥ ४१ ॥
 द्विदर्भशरकाशितुमूलपोटगलान्विताः ।
 यद्द्वेषामष्टभागस्यै तत्र त्रिंशत्पलं गुडात् ॥ ४२ ॥
 प्रस्यनेरण्डतैलस्य द्वौ घृतात्पयसस्तथा ।
 पायपेहिपलांश्च कृष्णातन्मूलसैन्धवम् ॥ ४३ ॥
 यष्टीमधुकमृद्दीकायवानि नागराणि च ।
 तत् मिश्रं सुकुमाराख्यं सुकुमारं रसायनम् ॥ ४४ ॥
 वातातपाध्यामादिपरिहार्यैश्च यन्त्रणम् ।
 प्रयोज्यं सुकुमाराचामीश्वराणां सुखायनाम् ॥ ४५ ॥

नृणां स्त्रीवृन्दभर्तृणामलक्ष्मीकस्त्रिनाशनम् ।
 सर्वकालोपयोगिन कान्तिलावण्यपुष्टिदम् ॥ ४६ ॥
 यर्धविद्रुभिगुल्माग्र्योयोनिमेद्रानिलार्त्तिषु ।
 शोफोदरखुडग्रीहविद्रुबन्धेषु चोत्तमम् ॥ ४७ ॥
 ययादधर्भं न चेच्छान्तिं स्नेहरेकानुवासनैः ।
 वस्तिकम्पेपुरः कृत्वा वङ्गणस्यं ततो दहेत् ॥ ४८ ॥
 अग्निना मार्गरोधार्थं मरुतोऽर्धेन्दुवक्रया ।
 अङ्गुष्ठस्योपरिस्त्रायपीत तन्तुसमञ्च यत् ॥ ४९ ॥
 उत्तिष्ठ्य सूच्या तत्तिर्य्यग्दहेत् छित्वा यतो गदः ।
 ततोऽन्यपार्श्वेऽन्येत्वा हृद्देहानामिकाङ्गुलेः ॥ ५० ॥
 गुल्मेन्यैर्वातकफले ग्रीहि चायं विधिः स्मृतः ।
 कनिष्ठिकानामिकयोर्विज्ञास्यां च यतो गदः ॥ ५१ ॥

चतुर्दशोऽध्यायः ।

—::०::—

अघातो गुल्मचिकित्सित व्याख्यास्यामः ।

गुल्मं बह्वक्षहातं वातिकं तीव्रवेदनम् ।
 रुचशीतोद्भयं तैलेः साधयेदातरोगिकैः ॥ १ ॥
 पानासान्वासनाभ्यङ्गैः सिन्धस्य स्वेदमाचरेत् ।
 आनाहवेदनाभ्युत्थविवन्धेषु विशेषतः ॥ २ ॥
 स्रोतसां मार्दवं कृत्वा जित्वा मारुतमुख्यम् ।
 भित्वा यिवन्धं सिन्धस्य स्वेदो गुल्ममपोहति ॥ ३ ॥
 स्नेहपानं हितं गुल्मे विशेषेणोर्ध्वनाभिजे ।

पक्वाग्रयगते केस्तिरुमयं जठराश्रये ॥ ४ ॥
 दीप्तेऽग्नौ वातिके गुल्मे विवर्त्येऽनिसवर्चसोः ।
 हृदयान्यन्नपानानि स्निग्धोष्णानि प्रदापयेत् ॥ ५ ॥
 पुनः पुनः स्नेहपानं निरूहाः सानुवासनाः ।
 प्रयोज्या घातजे गुल्मे कफपित्तानुरचिषः ॥ ६ ॥
 वस्तिकर्मे परे विद्यादुगुहमघ्नं तद्धि मारुतम् ।
 स्वस्थानि प्रथमं जित्वा सद्यो शुल्ममपोहति ॥ ७ ॥
 तस्मादभीक्ष्ण्यो शुल्मा निरूहैः सानुवासनैः ।
 प्रयुज्यमानैः शाम्यन्ति वातपित्तकफात्मकाः ॥ ८ ॥
 हिङ्गुसौवर्चलप्योपबिड्दाडिमदीप्यकैः ।
 पुष्कराजानिधान्याम्बुवेतसचारचिवकैः ॥ ९ ॥
 यठीवचामगन्धैसासुरसैर्दधिसंगुतैः ।
 शूलानाहहृत् सर्पिः साधयेद्वातशुल्मिनाम् ॥ १० ॥
 हृत्पुष्योपशृङ्गीकापञ्चकीसकदीप्यकैः ।
 साजाजिसैन्धवैर्दध्ना दुग्धेन च रसेन च ॥ ११ ॥
 दाडिमानूलकात् कोनात्मभेत् सर्पिर्निहन्ति तत् ।
 घातशुल्मोदरानाहपार्श्वहृत्कोष्ठवेदनाः ॥ १२ ॥
 योन्यर्शोप्रक्षयीक्षीयकासश्वासाश्चि ज्वरान् ।
 दग्मूलं बलां कालां सुपर्वो ह्यो पुनर्नवो ॥ १३ ॥
 पीष्करैरगडराक्षाश्वगन्धभाङ्गैर्मृतागठीः ।
 पचेद्दन्धपन्नागश्च द्रोणेऽपां विपलोन्मितम् ॥ १४ ॥
 यवैः कोलेः कुलत्थैश्च मापेय प्रास्थिकैः सह ।
 लाघेऽस्मिन् दधिपात्रे च घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ १५ ॥
 स्वरसैर्दाडिमांस्वातमातुलुङ्गोद्वैर्युतम् ।

तथा तुषाम्बुधान्यान्त्ययुतैः सत्वैश्च कल्कितैः ॥ १६ ॥
 भार्ग्वीतुम्बुरुपङ्क्त्यन्याग्रन्थिरोस्त्राग्निधान्यकैः ।
 यवानकयवान्मन्त्रवेतसासितजीरकैः ॥ १७ ॥
 अजाजीहिङ्गुहपुषपाकारवीहपकोपकैः ।
 निकुम्भकुम्भमूर्वेभपिप्पलीवेकदाडिमैः ॥ १८ ॥
 खद्वान्नपुषेर्वाचपीजहिस्त्राश्मभेदकैः ।
 मिसिद्धिचारसुरससारिवानीलिनीफलैः ॥ १९ ॥
 त्रिकटुत्रिपटूपेतैर्दाधिकं तद्व्यपोहति ।
 रोगानाशतरान् पूर्वान् कष्टानपि च शीनितम् ॥ २० ॥
 अपस्मारगरोन्मादमूवाघातानिलाभयान् ।
 नूपणत्रिकलाधान्यचविकावेकचित्रकैः ॥ २१ ॥
 कल्पीकृतैर्धृतं पक्वं सचीरं वातगुल्मशुत् ।
 तुलां नशुनकन्दानां वृक्षक् पञ्चपलांशकम् ॥ २२ ॥
 पञ्चमूलं महश्चाम्नुभाराहं तदिपाचयेत् ।
 पादशेषं तदर्धेन दाडिमम्बरसं सुराम् ॥ २३ ॥
 धान्याक्तं दधि चादाय पिष्टांशार्धपलांशकान् ।
 नूपणत्रिकलाहिङ्गुयवानीचव्यदीप्यकान् ॥ २४ ॥
 मातृवेतममिन्धूत्यटेषदारुन् पचेद् वृतात् ।
 तैः प्रम्यं तत्परं सर्ववातगुल्मविकारजित् ॥ २५ ॥
 पटुपलं वा पिबेत् सर्पिर्गृह्णन् राजयस्मणि ।
 प्रममया वा चीरार्थः सुरया दाडिमेन वा ॥ २६ ॥
 धृतं मातृगुल्मघ्नः काय्यां दध्नः शरेण वा ।
 वातगुल्मं कको हृहो हृत्वाग्निमहर्षं यदि ॥ २७ ॥
 तन्नाभं गौरव तन्नां जनवेदजिघेक्षु तम् ।

शूलानाहविचये पुत्रात्वा सस्त्रे इमायथम् ॥ २८ ॥

निर्यूहचूर्णवटकाः प्रयोज्या घृतभेषजैः ।

कोलदाहिमध्वर्माभ्युत्क्रमद्यास्त्रकाञ्चिकेः ॥ २९ ॥

मण्डेन वा पिबेत् प्रातश्चूर्णान्यध्नस्य वा पुरः ।

चूर्णानि मातुलुङ्गस्य भावितान्यसकृद्रसे ।

कुर्वीत कार्मुकतरान् वटकान् कफवातयोः ॥ ३० ॥

हिङ्गुवचाविजयापशुगन्धादाहिमदीप्यकधान्यकपाठाः ।

पुष्करमूलग्रठीहृषुपाग्निक्षारयुगन्निपटुयिकटूनि ॥ ३१ ॥

साजाजिचयै सहितित्तिडीक सवेतसास्त्रं विनिहन्ति चूर्णम् ।

हृत्पार्श्ववस्तित्रिकयोनिपायुशूलानि याय्वामकफोद्भवानि ॥ ३२ ॥

कृच्छ्रान् गुल्मान् वातविस्मृतसङ्गं

कण्ठे बन्धं हृदयहं पाण्डुरोगम् ।

अक्षायवाप्तीहृदुर्नामहिधा-

धर्माधानश्वासकासग्निसादान् ॥ ३३ ॥

सवण्यवामीदीप्यककणनागरमुत्तरोत्तरं हृजम् ।

सर्वसमांशहरीतकीचूर्णं वैज्वानरः साक्षात् ॥ ३४ ॥

षिकटुफमजमोदा सैश्ववं क्षीरके द्वे

समधरणधृतानामटमो हिङ्गुभागः ।

प्रघ्नकबलभोव्यः सर्पिषा चूर्णकोऽयं

जनघातं भृशमग्निं वातगुल्मं निहन्ति ॥ ३५ ॥

हिङ्गुग्रावि-पुष्करमूलजालिविजयावाय्याभिधानामर्थैः

चूर्णं कुम्भनिक्षुण्णसूत्रमहितेर्भागोत्तरं वर्द्धितैः ।

पीतः कोण-नेत्र दोष्टनक्षत्रगुल्मोदरादीनयं

गार्दूलः प्रसभ प्रसभ हर्षति व्याधीन् ऽगोधानिय ॥ ३६ ॥

सिन्धूल्यपथाकणदीप्यकानां शूर्णानि तोयैः पिवतां कवीणैः
प्रयाति नाशं कफवातजन्मा नाराचनिर्भिन्न इवामयीधः ॥ ३७ ॥

पूतीकपत्रगजचिर्भटचञ्चवङ्गि-

व्योषं च संस्तरचितं लवणोपधानम् ।

दग्धा विचूर्ण्य दधिमस्तुयुतं प्रयोज्यं

गुल्मीदरखययुपाण्डुगदोद्भवेषु ॥ ३८ ॥

हिङ्गुत्रिगुणं सैन्धवमध्मात् त्रिगुणं तु तैलमैरण्डम् ।

तत् त्रिगुणरसोनरसं गुल्मीदरवर्धशूलघ्नम् ॥ ३९ ॥

मातुलुङ्गरसो हिङ्गुदाडिमं बिडसैन्धवम् ।

सुरामण्डेन पातव्यं वातगुल्मरुजापहम् ॥ ४० ॥

शुण्ठ्याः कर्पं गुडस्य द्वौ धौतात् कृष्णतिनात् पलम् ।

खादन्ने कत्र संचूर्ण्य कोणचीरानुसोजयेत् ॥ ४१ ॥

वातहृद्रोगगुल्माग्नौ योनिशूलग्रक्तदृ पट्टान् ।

पिप्पेदेरण्डतैलं तु वातगुल्मौ प्रसन्नया ॥ ४२ ॥

श्लेष्मस्यनुबले वायौ पित्ते तु पयसा सह ।

विहृष्टं यदि वा पित्तं सन्तापं वातगुल्मिनः ॥ ४३ ॥

कुण्याद्विचिनीयोऽमौ मर्खे हैरानुनोमिकैः ।

तापानुहृत्ताविवं च रक्तं तम्याऽवमेचयेत् ॥ ४४ ॥

माधयेत् शुण्ठ्युष्णस्य लशुनस्य चतुःपलम् ।

घोरोदकेऽष्टगुणिते चीरशेषं च पाचयेत् ॥ ४५ ॥

वातगुल्ममुद्रापतेः गृध्रमीं पियमज्वरम् ।

हृद्रोगविद्रधिं गोषं माधयत्वाशु तत् पयः ॥ ४६ ॥

तेन प्रमथागोमूत्रमारनान्न यवापजः ।

गुल्मजठरानाहं पीतमेकत्र साधयेत् ॥ ४७ ॥

चित्तकग्रन्थिकैरण्डशुण्ठीकाथः परं हितः ।

शूलानाहविचक्षेयु सहिह्वविहसैश्वर्यः ॥ ४८ ॥

पुष्करैरण्डयोर्मूलं ययधन्वयवासकम् ।

जलेन क्षयितं पीतं कोष्ठदाहवृज्यापहम् ॥ ४९ ॥

वाय्वाग्नैरण्डदर्भाणां मूलं दाह मद्दोषधम् ।

पीतं निःक्राव्य तोयेन कोष्ठपृष्ठसंशूलजित् ॥ ५० ॥

शिलाज पयसाऽनस्यपचमूलशृतेन वा ।

वातगुल्मी पित्तेदायामुदावर्त्तं तु भोजयेत् ॥ ५१ ॥

स्निग्धं पेयनिकैर्यूपैर्मूलकानां रसेन वा ।

धहविष्माकृतोऽग्नीयात् क्षीरिणीणेन यावकम् ॥ ५२ ॥

कुक्षमापान् वा बहुस्त्रे हान् भक्षयेत्तद्वर्णात्तरान् ।

नीलिनीविहतादन्तीपय्याकम्पिलकैः सह ॥ ५३ ॥

ममलाय घृत देयं सविडचारनागरम् ।

नीलिनीं विफलां रास्त्रां वनां कटुकरोहिणीम् ॥ ५४ ॥

पचेद्दिह्वं घ्याग्नीं च पालिकानि जलाठके ।

रसेऽष्टभागैर्गैर्षं तु घृतप्रस्यं विपाचयेत् ॥ ५५ ॥

दध्नः प्रस्येन संयोज्य सुधाक्षीरपलेन च ।

ततो घृतपल दद्याद्यवागूमण्डमिश्रितम् ॥ ५६ ॥

क्षीरं सम्यग्विरिक्तञ्च भोजयेद्दमभोजनम् ।

गुल्मकुठोदरपृष्ठगोफपाण्ड्रामयज्वरान् ॥ ५७ ॥

ग्रिथं प्रोद्धानमुष्मादं हन्त्येतं नीलिनीघृतम् ।

कुक्षुटाय मयूराय तित्तिरीक्रोश्चवर्त्तकाः ॥ ५८ ॥

यानर्या मदिग्गः मयिषीतगुल्मचिकित्सितम् ।

मितमुष्यं द्रवं घृथं भोजनं वातगुल्मिणाम् ॥ ५९ ॥

समण्डावारुणीपान तप्त वा धान्यकैर्जलम् ।
 स्निग्धोष्णं नोदितं गुल्मे पैत्तिके स्रसन हितम् ॥ ६० ॥
 द्राक्षाभयागुडरस कम्पित वा मधुद्रुतम् ।
 कल्पोक्त रक्तपित्तोक्त गुल्मे रुचौष्णजे पुन ॥ ६१ ॥
 पर सशमन सर्पिस्त्रिक्त वासाष्टत शृतम् ।
 तृणाख्यपञ्चकक्षाये जीवनीयगणेन वा ॥ ६२ ॥
 शृत तेनैव वा क्षीर न्यग्रोधादिगणेन वा
 तत्रापि स्रसन युष्मगाच्छीघ्रमात्ययिके भिषक् ॥ ६३ ॥
 वैरेचनिकसिद्धेन सर्पिंषा पयसाऽपि वा ।
 रसेनामलकैश्चूणा घृतग्रस्य विपाचयेत् ॥ ६४ ॥
 पथ्यापाद पिबेत्सर्पिस्तृप्तिश्च पित्तगुल्मनुत ।
 पिबेद्वा तैल्वक सर्पिर्गन्धोक्त पित्तविद्रवौ ॥ ६५ ॥
 द्राक्षा पयस्या मधुक चन्दन पन्नक मधु ।
 पिबेत्तण्डुलतीवेन पित्तगुल्मोपशान्तये ॥ ६६ ॥
 द्विपल आयमाणाया जलहिमस्यसाधितम् ।
 अष्टभागस्थित पूत कोष्ण क्षीरसम पिबेत् ॥ ६७ ॥
 पिबेदुपरि तस्योष्ण क्षीरमेव यथाबलम् ।
 तेन निहृतदोषस्य गुल्म शाम्यति पैत्तिक ॥ ६८ ॥
 दाहोऽभ्यङ्गो घृतै शीते सान्ज्यैर्लेपो हिमौषधै ।
 स्पर्शं सरोरुहा पत्रै पात्रैश्च प्रचलज्जलै ॥ ६९ ॥
 विदाहपूर्वरूपेषु शूले वज्रेषु मार्दवै ।
 बहुशोऽपहरेद्रक्त पित्तगुल्मो जिघेयत ॥ ७० ॥
 क्षिप्रमूला विटघ्नान्ते न गुल्मा यान्ति च चयम् ।
 रक्त हि व्यभतः याति तत्र नास्ति नचाऽस्ति रुक् ७१

हतदोषं परिश्रानं जाड्रलैस्त्रिपितं रसैः ।
 समाश्रित्य संगोपातिं सर्पिरभ्यासयेत् पुनः ॥ ७२ ॥
 रक्तपित्तातिहृदलात् क्रियामनुपलभ्य वा ।
 गुल्मे पाकोन्मुचे सर्वा पित्तविद्रधिघ्नक्रिया ॥ ७३ ॥
 शान्तिर्गोव्याजपयसा पटोली जाड्रलं घृतम् ।
 धात्रीपरूषकं द्राक्षा खर्जूरं दाडिमं सिताम् ॥ ७४ ॥
 भोज्यं पानेऽभ्युवलय हृदत्याद्यैश्च साधितम् ।
 श्लेष्मजे वामयेत् पूर्वमयस्यमुपवामयेत् ॥ ७५ ॥
 तिक्तोष्णकटुससर्गां वङ्गिं सन्धुषयेत्ततः ।
 हिङ्ग्रादिभिश्च द्विगुणधारहिङ्गुमवेतसैः ॥ ७६ ॥
 निगूढं यदि बोधहं मिमितं कठिनं म्यिरम् ।
 भ्रानाद्यादियुतं गुल्मं संगोध्य विनयेदनु ॥ ७७ ॥
 घृतं सप्चारकटुक पातय्यं कफगुल्मिना ।
 सधोपचारमवर्णं सङ्घिङ्गुविददाडिमम् ॥ ७८ ॥
 कफगुल्मं ज्वत्वाशु दग्ममूलग्रतं घृतम् ।
 भ्रमातशान्ता हिपलं पञ्चमूलं पनोन्मिश्रितम् ॥ ७९ ॥
 पल्प तोयादके साध्यं पादगोपेण तेन च ।
 गुल्मं धृतं तुल्यपयो विपचेदसमन्वितैः ॥ ८० ॥
 त्रिहृद्रहिङ्गुमिन्धूत्यवायगूकगठीविटैः ।
 महीपिराष्टायत्नाद्यपद्पत्याकणनागरैः ॥ ८१ ॥
 एतद्भसातकघृतं कफगुल्महरं परम् ।
 प्रोहपाण्डुमयसासपङ्गुलीरोगकामनुत् ॥ ८२ ॥
 ततोऽप्य गुल्मे देहे च समप्ते व्येदमाचरेत् ।
 सर्वत्र गुल्मे प्रथमं खेदयेदोषपादिते ॥ ८३ ॥

या क्रिया क्रियते याति सा सिद्धिं न विरुद्धिते ।
 स्निग्धस्निग्धशरीरस्य गुल्मी शौथिल्यमागते ॥ ८४ ॥
 यथोक्तां घटिकां न्यसेद्बृहीतेऽपनयेच्च ताम् ।
 वस्त्रान्तरं ततः कृत्वा किन्द्याद्गुल्मं प्रमाणवित् ॥ ८५ ॥
 विमार्गाजपदादर्शयथासामं प्रपीडयेत् ।
 प्रसृज्याद्गुल्ममेवैकं न त्वन्तर्हृदयं स्पृशेत् ॥ ८६ ॥
 तिलैरण्डातसीबीजसर्षपैः परिलिप्य च ।
 श्लेष्मगुल्ममयस्त्रोचैः सुखोष्णैः स्वेदयेत्ततः ॥ ८७ ॥
 एवं च विस्त्रुतं स्थानात् कफगुल्मं विरेचनैः ।
 सस्त्रे हृषस्तिभिश्चैनं शोधयेद्दशमूलकैः ॥ ८८ ॥
 पिप्पल्यामलकद्राक्षाग्रामाद्यैः पालिकैः पचेत् ।
 शरण्डतैलहविषोः प्रस्थौ पयसि घट्गुण्ये ॥ ८९ ॥
 सिद्धोऽयं मित्रकः स्नेहो गुल्मिनां सुंसनं हितम् ।
 हृदिविद्रधिगुलेषु वातव्याधियु चासृतम् ॥ ९० ॥
 पिपेह्वा नीलिनीसर्पिर्मात्रया द्विपलौकया ।
 तैर्धैवे सुकुमारख्यं घृतान्योदरिकाणि वा ॥ ९१ ॥
 द्रोणेऽश्वसः पचेद्दन्त्याः पलानां पञ्चविंशतिम् ।
 चित्रकस्य तथा पय्या भ्मावतीस्ताद्रसे स्मृते ॥ ९२ ॥
 द्विप्रस्थे साधयेत्पूते चिपेदन्तीसमं गुष्ठम् ।
 तैलात्पलानि चत्वारि विहतायाय चूर्णतः ॥ ९३ ॥
 कणाकर्षी तथा शण्ड्याः सिद्धे लेहे तु शीतले ।
 मधुतैलसमं दद्याच्चतुर्जाताच्चतुर्थिकाम् ॥ ९४ ॥
 अतो हरीतकीमेकां सावलेहपलामदन् ।
 सुखं विरिच्यते शिण्धो दीपप्रस्थमनामयः ॥ ९५ ॥

गुल्महृद्रोगदुर्नामशोफानाहगरोदरान् ।
 कुष्ठोत्क्लेशारुचिघ्नोदग्रहणीविषमज्वरान् ॥ ८६ ॥
 घ्नन्ति दन्ती हरीतक्यः पाण्डुतां च सकामलाम् ।
 सुधाचीरद्रवं धूर्णं विघ्नतायाः सुभाविताम् ॥ ८७ ॥
 कार्पिकं मधुसर्पिर्भ्यां, लौद्धा साधु विरिच्यते ।
 कुष्ठश्यामाविहङ्गस्तीविजयाक्षारगुग्गुलुम् ॥ ८८ ॥
 गोमूत्रेण पिबेदेकं तेन गुग्गुलुमेव वा ।
 निरुहान् कल्पासिध्नुक्तान् योजयेद्गुल्मनाशनान् ॥ ८९ ॥
 कृतमूलं महावासुं कठिनं क्षिप्तं गुरुम् ।
 गूढमांसं जयेद्गुल्मं चारारिष्टान्निकर्म्मभिः ॥ ९० ॥
 एकान्तरं ह्यन्तरं वा विप्रमय्याथवा त्रयम् ।
 शरीरदोषवनयोर्वर्द्धनक्षपणोद्यतः ॥ ९१ ॥
 अर्शोऽग्नरीयहृद्गुक्ताः चारा योज्याः कफोत्थये ।
 देवदारुचिहृङ्गनीकटुकापञ्चकोलकम् ॥ ९२ ॥
 सर्जिकायावशूकास्थी त्रीष्ठापाठीपकुक्षिकाः ।
 कुष्ठं सर्पसुगन्धां च हार्द्यांश्च षट्पञ्चकम् ॥ ९३ ॥
 पालिकं धूर्णितं तैलयसादधिघृताभुतम् ।
 घटाम्यान्तः पचेत् पक्वमग्निवर्धे घटे च तम् ॥ ९४ ॥
 चारं गृहीत्वा घीराज्यतक्रमद्यादिभिः पिबेत् ।
 गुल्मोदायर्षवधार्शोजठरघृणीक्ष्मीन् ॥ ९५ ॥
 अपघ्नारगरोष्मादयोनिशुकामयाग्नरीः ।
 क्षारीऽग्नदोऽय शमनेद्विष चारुमुज्ज्वलम् ॥ ९६ ॥
 त्रेष्माणं गधुरं क्षिप्रं रमघीरघृतऽग्निः ।
 क्षित्वा भिषांऽग्नय चारः पारत्वात्पातयत्यधः ॥ ९७ ॥

मन्देऽग्नावरुचौ सात्वतैश्चैः सस्त्रेहमश्रताम् ।
 योजयेदासवारिष्टान्निगदान्मार्गशुद्धये ॥ १०८ ॥
 शालयः षष्टिका जीर्णाः कुसुम्या जाङ्गलं पलम् ।
 चिरिविल्वाम्बितकार्तीयवानीवरणादुराः ॥ १०९ ॥
 शिग्रुस्तरुणविस्वानि बालं शुष्कं च मूलकम् ।
 बीजपूरकद्विज्ज्वलवेतसच्चारदाङ्गिमम् ॥ ११० ॥
 श्योभं तक्रं घृतं तैलं भक्तं पानं तु वारुणी ।
 धान्याम्भं मसु तक्रं च यवानीविडचूर्णितम् ॥ १११ ॥
 पञ्चमूलगृतं वारि जीर्णं मार्द्विकमेव वा ।
 पिप्पलीपिप्पलीमूलचिन्नकज्जाजीसैन्धवैः ॥ ११२ ॥
 सुरा गुल्मं जयत्याशु जाङ्गलस्य विमिश्रितः ।
 वमनैर्लङ्घनैः श्वेदैः सर्पिःपानैर्विरेचनैः ॥ ११३ ॥
 वस्तिक्षारासवारिष्टगुल्मिकापथभोजनैः ।
 श्लेष्मिकी बहमूलत्वादु यदि गुल्मो न शम्यति ॥ ११४ ॥
 तस्य दाहं हृते रक्ते कुर्यादन्ते मृदादिभिः ।
 अथ गुल्मं सपर्यन्तं वाससान्तरितं भिषक् ॥ ११५ ॥
 नाभिवक्ष्यन्वहृदयं रोमराजिं च वर्जयेत् ।
 नातिगाढं परिमृगेच्छरेण ज्वलताऽथवा ॥ ११६ ॥
 लोहंनारणिकोत्थेन दारुणा तैन्दुकेन वा ।
 ततोऽग्निवेगे शमिते ग्रीतैर्वर्ण इव क्रिया ॥ ११७ ॥
 आमाम्बये तु पेयादयैः सन्मुत्थाग्निं विलङ्घिते ।
 श्वं श्वं कुर्यात् कम्भं मियं मिश्रदोषे च कालवित् ॥ ११८ ॥
 गतप्रसंवाकामायै नार्थं गुन्मेऽभ्रसम्भवे ।
 सिग्धस्त्रिग्ररोरायै दद्यात् श्वेहविरेचनम् ॥ ११९ ॥

तिलकाधो घृतगुडव्योपभाङ्गैरनोऽन्वित ।
 पानं रक्तभवे गुल्मे नष्टे पुष्पे च योपित ॥ १२० ॥
 भाङ्गैः क्षणा करञ्जत्वग्गन्धिकाप्ररदारुजम् ।
 चूर्णं तिलानां काथेन पीत गुल्मरुजापहम् ॥ १२१ ॥
 पलाशधारपात्रे द्वे द्वे पात्रे तैलसर्पिणो ।
 गुल्मग्रैथिन्यजननीं पञ्चा मात्रा प्रयोजयेत् ॥ १२२ ॥
 न प्रभियेत यद्येव दद्याद्योनिविरेचनम् ।
 क्षारेण युक्त पल्लव सुधाक्षीरेण वा ततः ॥ १२३ ॥
 ताभ्या वा भावितान्दद्याद्योनी कटुकमत्स्यकान् ।
 वराहमत्स्यपित्ताभ्या नक्तकान् वा सुभावितान् ॥ १२४ ॥
 किण्वं वा सगुडक्षारं दद्याद्योनी विशुद्धये ।
 रक्तपित्तहरं क्षारं लिङ्गयेन्मधुसर्पिणा ॥ १२५ ॥
 लशुन मदिरा तीक्ष्णा मत्स्याद्यास्तैः प्रयोजयेत् ।
 वस्ति सक्षीरगोमूत्रं सक्षारं दाशमूलिकम् ॥ १२६ ॥
 अवर्त्तमाने रुधिरं हित गुल्मप्रभेदनम् ।
 यमकाभ्यक्तदेहाया प्रवृत्ते समुपेक्षणम् ॥ १२७ ॥
 रमौदनम्लयाऽऽहारं पानं च तरुणी सुरा ।
 रुधिरातिप्रवृत्ते तु रक्तपित्तहरा क्रिया ॥ १२८ ॥
 कार्थ्या वातरुगार्तावा सर्वा वातहरा पुनः ।
 अनाहादावुदावर्त्तवलासघ्नौ यथावधम् ॥ १२९ ॥

पञ्चदशोऽध्यायः ।

—०२०—

अथातः उदरचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

दोषातिमात्रोपचयात् स्रोतोमार्गनिरोधनात् ।

सम्भवत्युदरं तस्मात्त्रित्यमेनं विरेचयेत् ॥ १ ॥

पाययेत्तैलमेरण्डं समूचं सपयोऽपि वा ।

मांसं द्वौ वाऽथवा गव्यं मूत्रं माहिषमेव वा ॥ २ ॥

पिवेद् गोक्षीरभुक् स्याद्वा करभीक्षीरवर्त्तनः ।

दाहानादातिलक्ष्णमूर्च्छोपरीतस्तु विशेषतः ॥ ३ ॥

रूक्षाणां बहुवातानां दोषसंशुद्धिकाङ्क्षिणाम् ।

खे ह्नोथानि सर्पिं पि जठरघ्नानि योजयेत् ॥ ४ ॥

पट्पल दशमूलान्मु मस्तुद्रादकसाधितम् ।

नागरं त्रिपलं प्रस्थं घृततैलात्तथाटकम् ॥ ५ ॥

मस्तुनः साधयित्वै तत्पिवेत्सर्वोदरापहम् ।

कफमारुतसम्भूते गुल्मे च परमं हितम् ॥ ६ ॥

चतुर्गुणे जले मूत्रे द्विगुणे विषकात्पले ।

कल्के सिद्धं घृतप्रस्थं सप्चारं जठरी पिवेत् ॥ ७ ॥

यवकीलकुलत्थानां पञ्चमूलस्य चाश्रया ।

सुरासौवीरकाभ्यां च सिद्धं वा पाययेद्घृतम् ॥ ८ ॥

एभिः स्निग्धाय भञ्जाते बले शान्ते च भायते ।

सस्ते दोषागमे दद्यात्कल्पदृष्टं विरेचनम् ॥ ९ ॥

पटोनमूल विफलां निशां येल्लं च कार्पिकम् ।

कम्पिष्वनीलिनीकुम्भभागान् द्वित्रिचतुर्गुणान् ॥ १० ॥

पिवेत्स्रूय्यं मूत्रेण पेयां पूर्वं ततो रसैः ।

विरक्तो जाङ्गलैरद्यात्ततः षट्दिवसं पयः ॥ ११ ॥

शृतं पिवेद् व्योषयुतं पोतमेवं पुनः पुनः ।

हन्ति सर्वोदराण्येतच्चूर्णं जातोदकान्यपि ॥ १२ ॥

गवाक्षीं शङ्खिनीं दन्तीं तिष्वक्कस्य त्वच वचाम् ।

पिवेत्कर्कन्धुमृदोकाकोनाभोमूत्रसौधुभिः ॥ १३ ॥

यवानौ हृषुषाधान्यं शतपुष्पोपकुक्षिका ।

कारवी पिप्पलीमूलमजगन्धा शठी वचा ॥ १४ ॥

चित्रकाजार्जकं धीरं स्वर्णक्षीरी फलत्रयम् ।

ह्रीं चारौ पोष्करं मूलं कुठं लवणपञ्चकम् ॥ १५ ॥

विडङ्गं च समाग्राणि दन्त्या भागवयं तथा ।

त्रिवृद्धिग्रामे द्विगुणे सातला च चतुर्गुणा ॥ १६ ॥

एष नारायणो नाम चूर्णो रोगगणापहः ।

नैनं प्राप्याभिवर्द्धन्ते रोगा विष्णुमिवासुराः ॥ १७ ॥

तक्रेणोदरिभिः पेयो गुल्मिभिर्वदराभ्युना ।

शानाहवाते सुरया वातरोगे प्रसन्नया ॥ १८ ॥

दधिमण्डेन विट्सङ्गे दादिमाभोभिर्यसैः ।

पक्वैर्ले मृदुधाग्नौ यथाभ्युभिरजीर्णकैः ॥ १९ ॥

भगन्दरं पाण्डुरोगं कामं ज्वरं गलघ्ने ।

पट्टाग्रे षड्दण्डोदोषे कुठे मन्देऽग्ने ज्वरे ॥ २० ॥

दद्यायिषे मृन्मयिषे सगरे लव्णिमे विषे ।

यथार्धं सिन्धुकोठेन पेयमेतद्विरेचनम् ॥ २१ ॥

हृषुषां काश्चनक्षीरीं चिकलां नीलिनीफलम् ।

त्रायन्तीं रोहिणीं तिक्तां सातनां त्रिवर्ता वचाम् ॥२२॥

सैम्भवं काललवणं पिप्पलीं चेति चूर्णयेत् ।

दाडिमत्रिफलाभांसरसमूत्रसुखोदकैः ॥ २३ ॥

पेयोऽय सर्वगुल्मेषु प्रीडिसर्वादरेषु च ।

श्लिषे कुष्ठे प्वजरके सटने विषमेऽनले ॥ २४ ॥

शोफार्शःपाण्डुरोगेषु कामलायां हलीमके ।

वातपित्तफांद्याशु विरेकेण प्रसाधयेत् ॥ २५ ॥

नीलिनीं निचुलं व्योषं चारी शवणपञ्चकम् ।

चित्रकं च पिबेच्चूर्णं सर्पिषोदरगुल्मगुत् ॥ २६ ॥

पूर्ववच्च पिबेद् दुग्धं चामः शुद्धोऽन्तरान्तराः ।

कारभं गन्धमार्जं वा दद्यादात्ययिके गदे ॥ २७ ॥

स्नेहमेव विरेकार्शे दुर्बलेभ्यो विशेषतः ।

हरीतकीसूक्ष्मरजः प्रस्थयुक्तं घृताढकम् ॥ २८ ॥

अग्नी विलाप्य मथितं खजिन यवपल्लके ।

निधापयेत्ततो मासाद्घृतं गालितं पचेत् ॥ २९ ॥

हरीतकीनां कायेन दध्ना चाग्नेन संयुतम् ।

उदरं गरमहीलामानाहं गुल्मविद्रधिम् ॥ ३० ॥

हृत्त्येतत्कुष्ठमुष्णादमपस्मारं च पानतः ।

सुक्तीरयुक्ताक्षीराञ्छृतगीतात् खजाहतात् ॥३१॥

यज्जातमाज्यं सुक्तीरमिहं तत्र तथा गुणम् ।

घोरद्रोणं सुधाघोरपयार्देन युतं दधि ॥ ३२ ॥

जातं मथित्वा तत्परिस्निहस्मिहं च तद्दुग्धम् ।

तथा मिहं घृतप्रस्थं धगम्यष्टगुणे पिबेत् ॥ ३३ ॥

सुक्तीरपनकल्केन मित्रतापट्पनेन च ।

एषां चानु पिबेत्पेषां रसं स्वादु पयोऽथवा ॥ ३४ ॥
 घृते जीर्णे विरिक्त्य कोष्णं नागरसाधितम् ।
 पिबेद्भुज्य ततः पेषां ततो यूपं कुलत्पजम् ॥ ३५ ॥
 पिबेद्भुज्यस्तत्र त्वेव भूयो वाऽप्रतिभोजितः ।
 पुनः पुनः पिबेत् सर्पिरानुपूर्व्याऽन्यैश्च ॥ ३६ ॥
 घृतान्येताति सिद्धानि विदध्यात् कुयनो भिषक् ।
 गुल्माना गरदोषाणासुदराणां च शान्तये ॥ ३७ ॥
 पीलुकल्कोपसिद्धं वा घृतमानाह भेदनम् ।
 तैल्यकं नोनिनौ सर्पिः स्नेहं वा मिश्रकं पिबेत् ॥ ३८ ॥
 क्षतदीपः क्रमादग्रम् नघुमात्योदनं प्रति ।
 उपयुञ्जीत जठरो दीपयेपनिवृत्तये ॥ ३९ ॥
 हरौतकौ सहस्रं वा गोमूत्रेण पयोऽनुपः ।
 सहस्रं पिप्पलीना वा सुक् क्षीरेण सुभावितम् ॥ ४० ॥
 पिप्पलीं षड्माना वा क्षीराशो वा शिलाजतु ।
 तद्वद्वा गुग्गुलुं क्षीर तुल्याद्र्द्वैकरस तथा ॥ ४१ ॥
 चिषकामरदारुभ्यां कल्कं क्षीरेण वा पिबेत् ।
 मास युक्तस्तथा हस्तिपिप्पली विभ्रमेपजम् ॥ ४२ ॥
 विडङ्ग चित्रको दन्ती चण्ड्यं ध्योप च तैः पयः ।
 कल्कैः कोनसमैः पीत्वा प्रवृद्धमुदरं जयेत् ॥ ४३ ॥
 भोज्यं भुञ्जीत वा मास सुक्षीक्षीरघृतान्वितम् ।
 उष्णारिकां वा सुक्क्षीरघृतपप्याज्जगताम् ॥ ४४ ॥
 पार्श्वगूढमुपस्तम्बदृषद् च समीक्ष्यः ।
 यदि कुप्यात् ततश्चेन्न विम्वचाराव्यतं पिबेत् ॥ ४५ ॥
 पक्षं वा टिण्डुलशनापनागं तिन्त्रणानजैः ।

चारेः कदन्ययामार्गतर्कारिजेः पृथक् कृतैः ॥ ४६ ॥
 कफे वातेन पित्ते वा ताभ्यां वाप्यावृतेऽनिले ।
 बलिनः स्वीयवं युक्तं तैलमैरण्डजं हितम् ॥ ४७ ॥
 देवदारुपलाशार्कहस्तिपिप्पलिशिषुकेः ।
 साश्वकर्णेः समीमूत्रैः प्रदिष्टादुदरं बहिः ॥ ४८ ॥
 हृदिकालीवचाशुण्ठीपञ्चमूलपुनर्नवात् ।
 वर्षाभूषान्यकुष्ठाच्च क्वाथैर्मूत्रैश्च सेचयेत् ॥ ४९ ॥
 विरिक्तं प्लानसुदरं स्नेदितं सालस्रादिभिः ।
 पाससा वेष्टयेद्देवं वायुर्नाऽऽधापयेत् पुनः ॥ ५० ॥
 सुधिरक्तस्य यस्य स्यादाधानं पुनरेव तम् ।
 सुस्निग्धैरङ्गनपथैर्निरुद्धैः समुपाचरेत् ॥ ५१ ॥
 सोपस्तम्भोऽपि पायुराधापयति यं नरम् ।
 तोष्याः सचारगोमूत्राः शस्यन्ते तस्य बन्धायः ॥ ५२ ॥
 इति सामान्यतः प्रोक्ताः सिद्धा जठरिणां क्रियाः ।
 वातोदरेऽथबलिन विदार्यादिशृतं घृतम् ॥ ५३ ॥
 पाययेत् तु ततः स्निग्धं स्नेदिताङ्गं विरेचयेत् ।
 बहुगन्धैस्त्वक्केनेन सर्पिषा मिश्रकेष वा ॥ ५४ ॥
 कृते सप्तर्जने क्षीरं वमार्धमवचारयेत् ।
 प्रागुत्क्षेपान्विषर्जेत बन्धे नये क्रमात् पथः ॥ ५५ ॥
 जूयैः रसैर्वा गन्दाभ्यामथैस्त्रिन्वितामनम् ।
 मोटावतं पुनः स्निग्धं म्रियनाभ्यापयेत् ततः ॥ ५६ ॥
 तोष्याधोभागयुक्तेन टागमूनिफल्गुना ।
 तिनीकजूकतेनेन पातघ्राग्राशृतेन च ॥ ५७ ॥
 न्युरपागेषसन्ध्याभिपादोऽनुनिष्कृतिषु ।

रूचं बद्धशक्तदातं दोषाग्निमनुवासयेत् ॥ ५८ ॥

अयिरेत्यस्य गमना बस्तिचौरघृतादयः ।

बलिनं स्वादुमिडेन पैत्ते संस्त्रेच्छ सर्पिषा ॥ ५९ ॥

श्यामाविभङ्गीचिफला विपक्वेन विरेचयेत् ।

सितानधुघृताण्येन निरुहोऽप्य ततो हितः ॥ ६० ॥

ग्वयोधादिकपायेण स्त्रेहवस्तिथ तच्छृतः ।

दुर्बलं त्वनुवास्यादौ शोधयेत् चौरबस्तिभिः ॥ ६१ ॥

जाते त्वग्निबले स्निग्धं भूयो भूयो विरेचयेत् ।

चौरिण सत्रिष्टत्कल्केनोरुषूकशृतेन तम् ॥ ६२ ॥

मातलापायमाणाभ्यां शृतेनारग्वधेन वा ।

सकफे वा समूत्रेण सतिक्ताण्येन सानिले ॥ ६३ ॥

पयसान्यतमेनैषां विदार्यादिशृतेन वा ।

भुञ्जीत जठर चास्य पायमेनोपनाहयेत् ॥ ६४ ॥

पुनः चौर पुनर्बस्ति पुनरेव विरेचनम् ।

क्षमेण ध्रुवमातिष्ठन्वतः पिप्पिदरं जयेत् ॥ ६५ ॥

यत्तकादि विण्क्तेन कफे संस्त्रेच्छ सर्पिषा ।

श्विन्नं स्नुफ्यीरसिडेन दगन्त विरेचितम् ॥ ६६ ॥

समर्जयेत् कटुत्तारयुक्तैरथैः कफापहैः ।

मूत्रदूषपतैनाद्यो निरुहोऽप्य ततो हितः ॥ ६७ ॥

मुष्ककाटिकपायेण स्त्रेहवस्तिथ तच्छृतः ।

भोजनं द्योपदुग्धेन कौलथ्येन रमेन वा ॥ ६८ ॥

स्तैमित्यारुचिहृत्तासैर्मन्देऽग्नी मद्यपाय च ।

दद्यादरिटान् चाराय कफस्थानस्त्रिरोदरे ॥ ६९ ॥

हिङ्गूपकुण्ठे चिफलां देवदारु निशाद्यम् ।

भक्ष्मातकं शिग्रुफल कटुका तिक्तक वचाम् ॥ ७० ॥
 शुण्ठी माद्रीं धन कुष्ठ सरल पटुपञ्चकम् ।
 दाहयेज्जम्बेरोक्त्य दधिस्रे हचतुष्कवत् ॥ ७१ ॥
 अन्तर्धूम तत चारादिडालपदक पिबेत् ।
 मदिरादधिमण्डीप्लजलारिष्टसुरासवै ॥ ७२ ॥
 उदर शुल्ममठीला तून्धौ कोफ विषूषिकाम् ।
 ज्वोहृद्द्रोणगुदजानुदावर्त्तं च नाशयेत् ॥ ७३ ॥
 जयेदरिष्टगोमूत्रचूर्णायस्कृतिपानत ।
 सप्पारतैलपानैश्च दुर्बलस्य कफोदरम् ॥ ७४ ॥
 उपनाह्य समिहार्यकिण्वैर्वैजैश्च मूलकात् ।
 कलकितेरुदरस्वेदमभीक्ष्ण चाप योजयेत् ॥ ७५ ॥
 सन्निपातोदरे कुर्यान्नातिघोणवलानले ।
 दोषोद्रेकानुरोधेन प्रत्याख्याय क्रियामिमाम् ॥ ७६ ॥
 दन्तीद्रवन्तीफलज तैल पाने च शस्यते ।
 क्रियानिहत्ते जठरे चिदीपे तु विशेषत ॥ ७७ ॥
 दद्यादापृच्छ्य तत्खातीन् पातु मद्येन कल्कितम् ।
 मूल काकादनी गुञ्जा करवीरकसम्भवम् ॥ ७८ ॥
 पानभोजनसमुक्त दद्याद् वा स्याद्वर विषम् ।
 यस्मिन् वा कुपित सर्पो विमुञ्चति फले विषम् ॥ ७९ ॥
 तेनास्य दोषसङ्घात स्थिरो मीनो विमार्गग ।
 बहि प्रवर्त्तते भिक्षो विप्रेणाशु प्रमाथिना ॥ ८० ॥
 तथा व्रजत्व गदतां शरीरान्तरमेव वा ।
 हतदोष तु मीताम्बु छात त पाययेत् पय ॥ ८१ ॥
 पेया वा विहत शक भण्डूक्या यामुकस्य वा ।

कानशाकं यवास्थं वा खादेत् स्वरससाधितम् ॥ ८२ ॥

निरस्तलण्वस्त्रे ह स्त्रिवाग्विब्रमनवमुक् ।

मासमेकं ततश्चैवं दृषितः स्वरसं पिबेत् ॥ ८३ ॥

एष विनिर्हते शाकैर्दोषे मासात् परं ततः ।

दुर्धलाय प्रयुञ्जीत प्राणभृत् कारभं पयः ॥ ८४ ॥

प्लीहीदृक् यथादोषं क्षिब्धस्य स्त्रेदितस्य च ।

सिरां भुक्तवतो दध्ना वामबाहौ पिमोक्षयेत् ॥ ८५ ॥

सख्ये रले च भूयोऽपि स्त्रे हपीत विशोधितम् ।

समुद्रशुक्तिजं चारं पयसा पाययेत्तथा ॥ ८६ ॥

अस्त्रशृतं बिडकणाचूर्णाण्यं नक्तमालजम् ।

मीमाञ्जनस्य वा काथं सैन्धवाग्निक्कणान्वितम् ॥ ८७ ॥

हिङ्गादिपूर्णं घाराज्जं युञ्जीत च यथाबलम् ।

पिप्पलो नागरं दन्तीं समागं द्विगुणाभयम् ॥ ८८ ॥

बिडाहंशयुतं पूर्णमिदमुष्णाम्बुना पिबेत् ।

बिडङ्गं चिचकं सक्तून् सघृतान् सैन्धवं वचाम् ।

दग्ध्वा कपाले पयसा गुल्मप्लीहापहं पिबेत् ॥ ८९ ॥

तैलीन्मिश्रैर्बदरकपत्रैः समर्दितैः समुपनदः ।

सुशनेन पीडितोऽनुयाति प्लीहा पयो मुजो नाशम् ॥ ९० ॥

रोहीतकम्लताः क्लृप्ताः खण्डशः साभवाज्जले ॥ ९१ ॥

मूत्रे वाऽसुगुयात्तत्तु सप्तरात्रस्थितं पिबेत् ।

कामना प्लीहगुल्मार्गः क्लृप्तिमैहोदरापहम् ॥ ९२ ॥

रोहीतकत्वचं कृत्वा पलानां पञ्चविंशतिम् ।

कोलद्विप्रस्थसंयुक्तं कपायनुपकम्पयेत् ॥ ९३ ॥

पानिकैः पञ्चकोसेषु तैः समस्तैश्च तु यथा ।

हरीतकत्वचा पिष्टेर्धृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ८४ ॥

प्लीहाभिष्टुप्तिं शमयत्येतदाशु प्रयोजितम् ।

कदल्यास्तिलनालानां चारेण क्षुरकस्य च ॥ ८५ ॥

तैलं पक्वं जयेत्पानात् प्लीहान कफघातजम् ।

अशान्तौ गुल्मविधिना योजयेदग्निकर्म्म च ॥ ८६ ॥

अप्राप्तपिच्छासलिले प्लीष्टि वातकफोत्थणे ।

पैत्तिके जीवनीयानि सर्पिंषि क्षीरबस्तयः ॥ ८७ ॥

रक्तावसेकः संशुद्धिः क्षीरपानं च शस्यते ।

यकृति प्लीहवत्कर्म्म दक्षिणे तु भुजे सिराम् ॥ ८८ ॥

स्त्रिन्नाय बहोदरिणे मूत्रतीक्ष्णौपधान्वितम् ।

सतैलं लवणं दद्यान्निरुद्धं सानुवासनम् ॥ ८९ ॥

परिस्त्रंसीनि चाभ्रानि तीक्ष्णं चाभ्रं विरेचनम् ।

उदावर्त्तहरं कर्म्म कार्म्यं यश्चानिलापहम् ॥ ९० ॥

क्षिद्रोदरमृते खेदात् , श्लेष्मोदरवदाचरेत् ।

जातं जातं जलं स्नाय्यमेवं तद्यापयेद्विषक् ॥ ९०१ ॥

अपां दोषहराण्यादौ योजयेदुदकोदरे ।

मूत्रयुक्तानि तीक्ष्णानि विविधचारवन्ति च ॥ ९०२ ॥

दोषनीयैः कफप्रेथ तमाहारैरुपाचरेत् ।

क्षारं क्षागकरीपाणां शृतं मूत्रेऽग्निना पचेत् ॥ ९०३ ॥

घनीभवति तस्मिंश्च कर्षांश्च चूर्णितं क्षिपेत् ।

पिप्पलीपिप्पलीमूलं शुण्ठीलवणपञ्चकम् ॥ ९०४ ॥

निकुम्भकुम्भत्रिफलाभ्यर्णक्षीरीविपाणिकाः ।

मूर्जिकाक्षाररपह्पन्वासातलायवगूकजम् ॥ ९०५ ॥

कोनाभा गुटिकाः कृत्वाः ततः सोक्षीरकाग्रुताः ।

पिबेटजरके शोफे प्रसवे चीदकोटरे ॥ १०६ ॥

इत्यौषधैरप्रशमे त्रिषु बहोदरादिषु ।

प्रयुञ्जीत भिषक् शस्त्रमार्तबभ्रुनृपायितः ॥ १०७ ॥

क्षिग्धस्त्रिभक्तनोर्नाभेरधोवदचतान्त्रयोः ।

पाटयेद्दुदरं सुक्ता यामतयतुरङ्गुलात् ॥ १०८ ॥

चतुरङ्गुलमानं तु निष्कास्यान्त्राणि तेन च ।

निरीच्यापनयेद् बालमनलेपोपलादिकम् ॥ १०९ ॥

छिद्रे तु शल्यमुद्धृत्य विगीध्यान्त्र परिस्त्रवम् ।

मर्शीटैर्दग्धयेच्छिद्रं तेषु सग्नेषु चाहरेत् ॥ ११० ॥

कार्थ्यं मूर्ध्नोऽनुचान्त्राणि यथाभ्यानं निवेशयेत् ।

अन्त्राणि बहुसर्पिर्भ्याश्च कौट्येद् बहिर्गणम् ॥ १११ ॥

ततः कृष्णमृदा निष्य बध्नीयाद् यटिमिश्रया ।

निवातस्थः पयोवृत्तिः स्नेहद्वोऽस्या यमेक्षतः ॥ ११२ ॥

मज्जने जठरे तेनैरभ्यक्तस्यानिनापदैः ।

क्षिद्रम्योऽग्राभ्युना कचमुदरे परिवेष्टिते ॥ ११३ ॥

बह्विच्छिद्रोदितम्याने विधेद्द्वुलमात्रकम् ।

निधाय तस्मिन्नाडीं च स्थापयेद्वैमभ्रम ॥ ११४ ॥

अद्याप्य नाडीमास्तप्य तेनेन नवणेन च ।

यत्नमभ्यस्य यथा च येष्टयेदासकोटरन् ॥ ११५ ॥

तत्तीयेऽङ्गि चतुर्थे वा यावदापोऽग्नं दिनम् ।

तस्य विद्रम्य विद्रम्य स्थापयेद्वैमभ्रमोऽप्यम् ॥ ११६ ॥

विष्टयेद्वाटतरं जठरं च सयाग्रयम् ।

नि र्गुणं सज्जितः पेशानघेऽनवणां पिबेत् ॥ ११७ ॥

प्रातः पीरज्जितः पश्मासांस्त्रीन् पेषा पशुमा पिबेत् ।

त्रीयान्यान् पयसैयाद्यात् फलाम्बेन रसेन वा ॥११८॥

अल्पयः स्नेहलवणं जीर्णं श्यामाककोद्रवम् ।

प्रयतो वक्त्ररेणैवं विजयेत् तज्जलोदरम् ॥ ११९ ॥

वर्ज्येषु यन्वितो दिष्टे नात्यदिष्टे जितेन्द्रियः ।

सर्वमेवोदरं प्रायो दीपसङ्घातजं यतः ॥ १२० ॥

अतो वातादिग्रमनी क्रिया सर्वा प्रशस्यते ।

यद्भिर्मन्दत्वमायाति दोषैः कुक्षौ प्रपूरिते ॥ १२१ ॥

तस्माद्भोज्यानि भोज्यानि दीपनानि लघूनि च ।

सपञ्चमूलान्यल्पाम्लपटुस्नेहकटूनि च ॥ १२२ ॥

भावितानां गवां मूत्रे पट्टिकानां च तण्डुलैः ।

यवागूं पयसा सिद्धां प्रकाशं भोजयेन्नरम् ॥ १२३ ॥

पिबेदिक्षुरस चानु जठराणां निवृत्तये ।

स्वं स्वं स्थानं व्रजन्त्येषां वातपित्तकफास्तथा ॥ १२४ ॥

अत्यर्थोष्णान्नलवणं रुचं याहि हिमं शुक्र ।

गुडं तैलकृतं शाकं वारिषानावगाहयोः ॥ १२५ ॥

प्रायासाधदिवास्त्रप्रयानानि च परित्यजेत् ।

नात्यर्थसान्द्रं मधुरं तक्रं पाने प्रशस्यते ॥ १२६ ॥

सकणालवणं वाते पित्ते सोषणशर्करम् ।

यवानौसैन्धवाजाजी मधुव्यूषैः कफोदरे ॥ १२७ ॥

त्रूपणचारलवणैः संयुतं निचयोदरे ।

मधुतैलवचाशुण्ठीयताह्वाकुष्ठसैन्धवैः ॥ १२८ ॥

प्लोङ्गि बध्ने तु हृषुषायवानीपट्टजादिभिः ।

सकृन्ना मात्तिकं छिद्रे व्योयवत् सलिलोदरे ॥ १२९ ॥

गौरवारोचकानाहमन्दवङ्गतिसारिणाम् ।

तत्र वातकफार्तिनाममृतत्वाय कस्याते ॥ १३० ॥

प्रयोगाणां च सर्वेषामनुचीरं प्रयोजयेत् ।

स्यैयं कृतं सर्वधातूनां बन्धं दौषानुबन्धयत् ।

भेषजोपचिताङ्गानां चीरमेवावृत्तायते ॥ १३१ ॥

घोड़शोऽध्यायः ।

अवातः पाण्डुरोगचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

पाण्डूामयो पिवेत् सर्पिरादौ कम्पायकाद्वयम् ।

पञ्चगव्यं महातिक्तं शृतं वाऽऽरग्नधादिना ॥ १ ॥

दादिमात्कुडवो धान्यात्कुडवार्धं यन्न यन्म ।

चित्रकाञ्चदृष्टवेगस्य पिप्पलार्कपन्नं च तैः ॥ २ ॥

कल्कितैर्विशतिपन्नं घृतस्य समित्ताढके ।

मिहं क्षत्पाण्डुगुण्मार्गः घोड़वातकफार्तिशुत् ॥ ३ ॥

दौषमं ग्रामकासघ्नं मूढवातानुमोदनम् ।

दुःश्रमसविनीनां च बन्ध्यानां च प्रयत्नते ॥ ४ ॥

सो दित वामयेतीत्यैः पुनः क्षिब्धं च शोधयेत् ।

पशुना मूत्रयुक्तेन बहुशः केवमेव वा ॥ ५ ॥

तप्तोषभरमे कोले काश्मर्याद्यमिमामृतम् ।

द्राक्षाश्मनि वा शदितं तत् पिवेत् पाण्डुरोगशितम् ॥

गूढेन पिटी पण्यां वा तमिहं वा कनकयम् ।

अर्द्धलोरोविहणयामाभद्रदाहमशोधयम् ॥ ७ ॥

गोमूत्राञ्जलिना पिष्टं शृतं तेनैव वा पिबेत् ।
 साधितं क्षीरमेभिर्वा पिबेद्दोषानुलोमनम् ॥ ८ ॥
 मूत्रे स्थितं वा सप्ताहं पयसाऽयोरजः पिबेत् ।
 जीर्णे क्षीरेण भुञ्जीत रक्षेन मधुरेण वा ॥ ९ ॥
 शङ्खोभयतो लिङ्घात् पथ्यां मधुघृतद्रुताम् ।
 विद्यालां कटुकां मुस्तां कुष्ठं दारुकलिङ्गकः ॥ १० ॥
 कर्षांशाद्विपिचुर्मुर्वा कर्षार्द्धांशा घृणप्रिया ।
 पीत्वा तच्चूर्णमश्वोभिः सुखैर्लिङ्घात्ततो मधु ॥ ११ ॥
 पाण्डुरोगं ज्वरं दाहं कासं श्वासमरोचकम् ।
 गुल्मानाहामवातांश्च रक्तपित्तं च तज्जयेत् ॥ १२ ॥
 वासागुद्धूषीत्रिफलाकटूभूनिम्बनिम्बजः ।
 काथः क्षौद्रयुतो हन्ति पाण्डुपित्तास्रकामलाः ॥ १३ ॥
 व्योषान्निवेक्षत्रिफलामुस्तैस्तुल्यमयोरजः ।
 चूर्णितं तक्रमध्वाज्यकीष्णाश्वोभिः प्रयोजितम् ॥ १४ ॥
 कामलापाण्डुक्ष्मीगकुष्ठार्गौ भिहनाशनम् ।
 गुडनागरमण्डूरतिलांशान्भानतः समान् ॥ १५ ॥
 पिप्पली द्विगुणान् दद्याद् गुटिकां पाण्डुरोगिणे ।
 ताप्यं दार्ढ्यास्वप्नं चक्षुः प्रत्येकं देवदारु च ॥ १६ ॥
 व्योषादि नवर्कं चैतच्चूर्णयेद् द्विगुणं ततः ।
 मण्डूरं चास्त्रननिभं सर्वतोऽष्टगुणैश्च तत् ॥ १७ ॥
 पृथग् विषक्ते गोमूत्रे यटकीकरणचने ।
 प्रक्षिप्य षट्कान् कुर्यात् तान् खाद्रेक्षकभोजनः ॥ १८ ॥
 एते मण्डूरषटकाः प्राणदाः पाण्डुरोगिणाम् ।
 कुष्ठान्यक्षरजं शोफमूरुक्ष्माश्वमरोचकम् ॥ १९ ॥

कनीयः पञ्चमूलाम्बु शस्यते पानभोजने ।

पाण्डूनां कामलासर्पानां मृद्वीकामलकाद्रसः ॥ ३२ ॥

इति सामान्यतः प्रोक्तं पाण्डुरोगभिषग्जितम् ।

विकल्प्य योज्यं विदुषा मृद्यग्दोषबलं प्रति ॥ ३३ ॥

स्नेहप्रायं पवनजे तिक्तग्रीतन्तु पैत्तिके ।

क्षैषिके कटुरुक्षीण्यं विमिश्रं सान्निपातिके ॥ ३४ ॥

मृदं निर्यातयेत् कायाक्षीण्यैः संशोधनैः पुरः ।

बलाधानानि सर्पिंषि शुद्धे कोष्ठे तु योजयेत् ॥ ३५ ॥

व्योमविल्वद्विरजनीन्निफलाद्विपुनर्नवम् ।

सुस्तान्ययोरजः पाठा विडङ्गं देवदारु च ॥ ३६ ॥

वृथिकाली च भाङ्गी च सक्षीरैस्तैः मृतं घृतम् ।

सर्वान् प्रशमयत्याशु विकाराश्चुत्तिकाकृतान् ॥ ३७ ॥

तद्वत् केसरयव्याह्वपिप्पलीक्षीरशाङ्खलैः ।

मृदुभ्रेषणाय तक्षीण्यै वितरेद्भावितां मृदम् ॥ ३८ ॥

वेक्ताग्निनिम्बप्रसवैः पाठया मूर्चयाऽथवा ।

मृदेदभिषदोषानुगमाद्योज्यं च भिषजम् ॥ ३९ ॥

कामलायां तु पित्तघ्नं पाण्डुरोगाविरोधि यत् ।

पथ्याशतरमे पथ्याहन्ताक्षिगतकल्कितः ॥ ४० ॥

प्रस्यः सिद्धो घृताहुल्यकामलापाण्डुरोगमुत् ।

आरग्वधं रमेनेषोर्विदार्यामनकस्य वा ॥ ४१ ॥

मन्त्रूपणं विल्यमात्रं पाययेत् कामलापटम् ।

पिवेत्तिकुम्भकल्कं वा द्विगुणं ग्रीतवारिणा ॥ ४२ ॥

कुम्भस्य चूर्णे सक्षीर्द्रं चैकलेन रमेन वा ।

चिकलाया शुङ्ग्या वा दार्या निम्बस्य वा रमम् ॥ ४३ ॥

प्रातः प्रातर्मधुयुतं कामलात्तयि योजयेत् ।
 निगानेरिकधाचीभिः कामलापहमञ्जनम् ॥ ४४ ॥
 तिलपिट्टनिभं यस्तु कामलावान् सृजेन्नलम् ।
 कफरुहपथ तस्य पित्तं कफहरैर्जयेत् ॥ ४५ ॥
 रुक्षशीतगुरुखादुष्यायामवलनिग्रहैः ।
 कफसम्बुद्धितो वायुर्यदा पित्तं बहिः क्षिपेत् ॥ ४६ ॥
 हारिद्रनेत्रमूषत्वक्क्षेतवर्चास्तदा नरः ।
 भवेत् साटोपविष्टश्चो गुरुणा हृदयेन च ॥ ४७ ॥
 दोर्मस्याख्याग्निपाष्ठांस्तिष्ठिधाखासारुचिञ्चरैः ।
 क्रमेणाल्पेऽनुपप्ये त पित्ते शास्त्रासमायिते ॥ ४८ ॥
 रसेस्तं रुक्षकटुस्त्रैः शिखितित्तिरिदक्षजैः ।
 शक्कमूलकजैर्युग्मैः कुललीत्ये च भोजयेत् ॥ ४९ ॥
 भयान्नतौल्यकटुकलवणोष्णश्च शस्यते ।
 सवीजपूरकरसं लिङ्गाद्वर्ग्यं तथामयम् ॥ ५० ॥
 स्त्रं पित्तमेति तेनास्य शक्कदप्यनुरज्यते ।
 वायुश्च याति प्रथमं सहाटोपाद्युपद्रवैः ॥ ५१ ॥
 निष्ठत्तोपद्रवस्यास्य कार्यः कामलिको विधिः ।
 गोमूत्रेण पिबेत् कुम्भकामलायां शिलाजतु ॥ ५२ ॥
 मांसं मांसिकधातुं वा किटं चाप्यहिरण्यकम् ।
 शुद्धौष्मरसक्षीरसाधितेन हसौमकी ॥ ५३ ॥
 सहिषीहविषा स्निग्धः पिबेदाध्रीरसेन तु ।
 विवृता तद्विनिर्गताऽद्यात् स्वादु पित्तानिलापहम् ॥ ५४ ॥
 द्राक्षाक्षेपः पौलस्त्यं सर्पिं पि मधुराणि च ।
 यापनान् तीक्ष्णं क्षीयं शीलयेत् सानुवासनान् ॥ ५५ ॥

मार्होकारिष्टयोगांश्च पिबेद्युक्त्याग्निवृद्धये ।

कासिकं वाभयान्तेहं पिप्पलीमधुक बलाम् ॥ ५६ ॥

पयसा च प्रयुञ्जीत यथादीष यथाबलम् ।

पाण्डुरोगेषु कुशलः शोफोक्तञ्च क्रियाक्रमम् ॥ ५७ ॥

सप्तदशोऽध्यायः ।

—::०::—

अथातः श्वयशुचिकिक्षितं व्याख्यास्यामः ।

सर्वत्र सर्वाङ्गसरे दीयजे श्वयथौ पुरा ।

सामे विशोषितौ भुक्ता लघुकोष्ठाश्वसा पिबेत् ॥ १ ॥

नागरातिविषाढारुविडङ्गेन्द्रयमोषणम् ।

अथवा विजयाशुण्ठीदेवदारुपुनर्नवम् ॥ २ ॥

नवायसं वा दोषाव्यः शुद्धौ मूत्रहरीतकीः ।

वराक्षाघेन कटुकाकुम्भायस्त्रूपणानि वा ॥ ३ ॥

अथवा गुग्गुलुं तद्वज्जतु वा शैलसम्भवम् ।

मन्दान्निः शोन्वयेदामगुरुभिन्नविबद्धविट् ॥ ४ ॥

तक्रं सौवर्धनव्योषक्षौद्रयुक्तं गुडाभयम् ।

तक्रानुपानमथवा तद्वद्वा गुडनागरम् ॥ ५ ॥

आर्द्रकं वा समगुहं प्रकुञ्चार्दविषर्हितम् ।

पर पक्षपल मास यूपघोररसाग्नः ॥ ६ ॥

गुल्मीदरार्शःश्वयशुप्रमेष्ठान् ग्रामप्रतिश्यान्सक्तायिषाकान् ।

सकागलाशोफमर्नादिकारान् कासं क्षफथै । ज्वेत्प्रयोगः ॥ ७ ॥

एतमार्द्रकनागरम्य कर्कशरसाभ्या पयसा च साधयित्वा ।

श्वयशुचमूटराग्निमादरभिन्नुतोऽपि पिबन् भवत्यरोगः ॥ ८ ॥

निरामो बह्वगमनः पिवेच्छुयधुपीडितः ।

त्रिकटुत्रिहतादन्तीचित्रकैः साधितम्पयः ॥ ८ ॥

मूत्रं गोर्वा महिष्या वा सचीरं चीरभोजनः ।

सप्ताहं मासमयवा स्यादुद्वीचीरवर्त्तनः ॥ १० ॥

यवानकं यवचार यवानीं पञ्चकोलकम् ।

मरिचन्दाडिमप्याठां धानकामन्त्रवेतसम् ॥ ११ ॥

बालविक्षेप कर्षांशं साधयेत् सलिलादके ।

तेन पक्वो घृतप्रस्यः शोफार्शोगुल्ममेहश्च ॥ १२ ॥

दध्नयित्रकगर्भाडा घृतं तप्तक्रसंयुतम् ।

पक्वं सचित्रक तद्वदगुणैर्युक्त्वाश्च कालवित् ॥ १३ ॥

धान्यन्तरं महातिक्तं कलशाणमभयाघृतम् ।

दग्मूलकपायस्य कमे पप्याग्रतं पचेत् ॥ १४ ॥

दत्त्वा गुडतुलां तस्मिन् लेहे दद्याद्विचूर्णितम् ।

त्रिजातक चिकटुक किष्किं यवशूकजम् ॥ १५ ॥

प्रस्थार्हं च हिमे द्यौद्राक्षं निहत्युपयोजितम् ।

महदगोफज्वरमेहगुल्मकाश्यामवातास्रकरत्तपित्तम् ।

वैदर्भ्यं मूषानिलशुकदोषश्वासारुचि भ्रोहगरोदरश्च ॥ १६ ॥

पुराणयवशाम्भसं दग्मूलाम्मुसाधितम् ।

अल्पमस्य पटुस्त्रेहं भोजनं शययोर्हितम् ॥ १७ ॥

चारय्योपान्वितैर्मौद्गैः कोमलैः सकणैः रसैः ।

तथा जाह्ननजैः कूर्मगोधागन्धकलैरपि ॥ १८ ॥

अनग्नं मयित पाने मद्यान्योपधयन्ति च ।

अञ्जाजीमठीजीवन्ती कारवी, पीष्कराग्निकैः ॥ १९ ॥

विलम्बमध्ययवचारहवायै र्यदरोन्मितैः ।

कृता पेयाऽऽण्यतैलाभ्यां युक्तिसृष्टा परं हिता ॥ २० ॥

शोफातिसारहृद्रोगगुल्मार्शोऽप्याग्निमेहिनाम् ।

गुणैस्तद्वच्च पाठायाः पञ्चकोलेन साधिता ॥ २१ ॥

शैलेयकुष्ठे स्त्रोणेयरेणुकागुरुपद्मकैः ।

त्रीवेष्टकनखसृक्कादेवदारुप्रियङ्गुभिः ॥ २२ ॥

मांसी मागधिका वन्यधान्यध्यामकबालकैः ।

चतुर्जातकतालीसमुस्तागन्धपलांशुकैः ॥ २३ ॥

कुर्थादभ्यस्त्रनं तैलं लेपं स्नानाय सूदकम् ।

स्नानं वा निम्बवर्षाभूनक्तमालार्कवारिणा ॥ २४ ॥

एकाङ्गशीफे वर्षाभूकरवीरककिंशुकैः ।

विशालात्रिकलारोध्ननलिकादेवदारुभिः ॥ २५ ॥

हिंस्त्राकीशातकी भाद्री तालपर्णी जयन्तिभिः ।

स्थूलकाकादनीशालनाकुलीवृषपर्णिभिः ॥ २६ ॥

वृद्धिर्दिहस्तिकर्णैश्च सुखोष्णैर्लेपनं हितम् ।

अथानिलोत्थे खयथी मासाक्षं त्रिवृत पिवेत् ॥ २७ ॥

तैलमैरण्डजं वातविद्धिबन्धे तदेव तु ।

प्राग्भक्तं पयसा युक्तं रसैर्वा कारयेत् तथा ॥ २८ ॥

स्वेदाभ्यङ्गान् समीरघ्नान् लेपमेकाङ्गि पुनः ।

मातुलुङ्गाग्निमन्थेन शण्ठी हिंस्त्रामराद्वयैः ॥ २९ ॥

पेत्ते तिक्तं पिवेत् सर्पिन्यंशोधाद्येन वा शृतम् ।

शोरं तृदाहमोहेषु लेपाभ्यङ्गाश्च शीतलाः ॥ ३० ॥

पटोलमूलत्रायन्ती यथ्याङ्गकटुकामयाः ।

दारुदार्वीहिम दन्ती विशाला निचुलं कषा ॥ ३१ ॥

तैः काथः सघृतः पीतो हृत्पित्तस्तापवृद्धिमान् ।

ससन्निपातवीसर्पशोफदाहविपन्नरान् ॥ ३२ ॥

आरम्बधादिना सिद्धं तैलं श्लेष्मोद्भवे पिबेत् ।

स्रोतोविवन्धे मन्देऽग्नावक्चौ स्निग्धिताशयः ॥ ३३ ॥

आरधूर्णसवारिष्टभूततक्राणि शीलयेत् ।

कण्ठापुराणपिष्टाकगिप्रुत्वक्सिकतातसौः ॥ ३४ ॥

प्रक्षेपोऽभर्दने युष्मदात् सुखोष्णा मूत्रकस्थिताः ।

घ्नानं मूत्राश्रमि सिद्धे कुष्ठतर्कारिषिक्तैः ॥ ३५ ॥

कुलत्यनागराभ्यां वा चण्डागुर्वावलेपने ।

कालाजगृहीसरलवक्त्रगन्धाह्वयाह्वयाः ॥ ३६ ॥

एकैपिका च लेपः स्यात् श्वयथावेकमातजे ।

यथादीपं यथासन्नं शुद्धिं रक्तावधेचनम् ।

कुर्वीत मित्यदीपे तु द्वाघोद्रेकदत्तात् क्षियाम् ॥ ३७ ॥

अत्राजिपाठावनमक्षकोलव्याघ्रौरजन्यः सुखतोयपीताः ।

शोफं त्रिदीपं चिरजं प्रहृङ् निघ्नन्ति मूनिस्वभक्षोपधेय ॥ ३८ ॥

अनृतादितयं सिवाटिका मुरकाष्ठं सपुरं मगोजलम् ।

श्वयधूदरकुष्ठपाण्डुता कृमिमेहोर्ध्वकफानिलापहम् ॥ ३९ ॥

इति निजमधिकृत्य पथ्यमुक्तं चतजनिते चतजं विशोधनीयम् ।

शुतिश्चिमघृतलेपमेकरैर्विघ्नजनिते विपन्निष शोफ इष्टम् ॥ ४० ॥

घास्थानूपं पिशितमवलं शुष्कगार्कं तिलाञ्जनम्

गोष्ठं पिष्टाञ्च दधि सनवर्णं विज्जलं मद्यमस्त्रम् ।

धानावस्त्रसमयमनमयी गुर्वमाज्जरं विदरहि

स्वप्नं रात्रौ श्वयधुगदवान् वर्जयेन्मैथुनं च ॥ ४१ ॥

अष्टादशोऽध्यायः ।

अथातो विसर्पचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।
 आदावेव विसर्पेषु हितं लङ्घनरूचणम् ।
 रक्तावसेको यमनं विरेकः स्नेहनं न तु ॥ १ ॥
 प्रच्छर्दनं विसर्पघ्नं सयष्टीन्द्रियवं फलम् ।
 पटोलपिप्पलीनिम्बपल्लवैर्वा समन्वितम् ॥ २ ॥
 रमेन युक्तं चायन्या द्राक्षायास्त्रैफलेन वा ।
 विरेचने चित्तसूर्यं पयसा सर्पिणाऽथवा ॥ ३ ॥
 धोज्यं कोष्ठगते दोषे विशेषेण विशोधनम् ।
 अविशोध्यस्य दोषेऽप्ये यमनं चन्दनोत्पलम् ॥ ४ ॥
 मसुनिम्बपटोलं वा पटोलादिकमेव वा ।
 सारिवामलकोशौरमुस्तं वा कथितं जले ॥ ५ ॥
 दुरालभां पर्पटकं गुडूर्ध्वं विघ्नभेदजम् ।
 पाक्यं शीतकषायं वा द्रव्यावीसर्पवान् पिवेत् ॥ ६ ॥
 दार्वीपटोलकटुकामसूरजिफलाम्बुजा ।
 सनिम्बयष्टीनायन्तीः कथिता हृतमूर्च्छिताः ॥ ७ ॥
 शङ्खादुष्टे तु रुधिरं रक्तमेवादितो हरित् ।
 त्वग्मांसस्त्रायुसंकेतो रक्तक्ते दाहि जायते ॥ ८ ॥
 निरामि श्लेष्मणि क्षीणे वातपित्तोत्तरे हितम् ।
 एतं तिक्तं महातिक्तं शृतं वा चायमाण्या ॥ ९ ॥
 निर्वृतेऽस्त्रे विशुद्धेऽन्तर्दोषे त्वग्मांससन्धिगे ।
 वह्निःक्रियाः प्रदेहाद्या सद्यो वीसर्पशान्तये ॥ १० ॥

यथाह्वासुस्तवारोद्दीवंशातंगलधान्यकम् ।
 सुराद्या कृष्णगन्धा च कुष्ठं वा लेपनं चले ॥ ११ ॥
 न्यग्रोधोधादिगणः पित्ते तथा पद्मोत्पलादिकम् ।
 न्यग्रोधपादास्तरुणाः कदलीगर्भसंयुताः ॥ १२ ॥
 विसयन्मिश्र लेपः स्वात् यतधौतघृताद्भुतः ।
 पद्मिनौकर्दमः शीतः पिष्टं मौक्तिकमेव वा ॥ १३ ॥
 शङ्खः प्रयासं शक्तिर्वा गैरिकं वा घृतान्वितम् ।
 त्रिफलापद्मकीशोरसमझाकरवीरकम् ॥ १४ ॥
 नलमूलाभ्यनन्ता च लेपः श्लेष्मविश्वपङ्खा ।
 धवसताम्रखदिरदेवदारुकुरण्डकम् ॥ १५ ॥
 समुस्तारम्बधं लेपो वर्गो वा वरुणादिकः ।
 भारग्वधस्य पचापि त्वचः श्लेष्मान्तकीद्वारः ॥ १६ ॥
 इन्द्रापीडाकं काकाह्वागिरीपकुसुमानि च ।
 मेकप्रचाभ्यङ्गहविलेपचूर्णान् वषाययम् ॥ १७ ॥
 यतैरेवौषधैः कुर्याद्वायौ लेपा घृताधिकाः ।
 कफस्थानगते सामे पित्तस्थानगतेऽथवा ॥ १८ ॥
 चाशीतोष्णा हिता रुक्षा रक्तपित्ते घृतान्विताः ।
 अत्यर्धशीतास्तूनयस्तानुवस्त्रान्तरास्थिताः ॥ १९ ॥
 योज्याः क्षणे क्षणेऽन्येऽन्ये मन्दयोर्याम्न एव च ।
 संसृष्टदोषे संसृष्टमेतत् कर्म प्रशस्यते ॥ २० ॥
 यतधौतघृतेनाग्निं प्रदिघ्नात् केवलेन वा ।
 मेचयेद् वतमण्डेन शीतेन मधुकाशुना ॥ २१ ॥
 शीताभ्रसामोज्जलैः क्षीरेणैश्वरमेन वा ।
 पानलेपः मेकेषु महातिष्ठ परं दितम् ॥ २२ ॥

ग्रन्थाख्ये रक्तपित्तघ्नं कृत्वा सम्यग् यथोदितम् ।
 कफानिलघ्नं कर्मेष्टं पिच्छस्त्रेदोपनाहनम् ॥ २३ ॥
 ग्रन्थिवीसर्पशूले तु तैलेनोष्णेन सेचयेत् ।
 दशमूलविप्रको न तद्वन्मूत्रैर्जलेन वा ॥ २४ ॥
 सुखोष्ण्या प्रदिह्याद्वा पिष्टया क्षण्यगन्धया ।
 नक्तमासत्वचा शुष्कमूलकैः कलिनाऽथवा ॥ २५ ॥
 दन्तीचित्रकमूलत्वक्सौधार्कपयसौ गुडः ।
 भङ्गातकास्थिकासौसलेपो भिन्द्यात् शिलामपि ॥ २६ ॥
 वह्निर्मागीयित ग्रन्थिं किं पुनः कफसम्भवम् ।
 दीर्घकालस्थितं ग्रन्थिमेभिर्भिन्द्याच्च भेषजैः ॥ २७ ॥
 मूलकानां कुलत्थानां यूपैः सघारदाहिमैः ।
 गोधूमात्रैर्यवाच्चैश्च ससोधुमधुशर्करैः ॥ २८ ॥
 सद्योद्वैर्वाकृणीमण्डैर्मातुलुङ्गरसान्वितैः ।
 विफलायाः प्रयोगैश्च पिप्पल्याः चोद्वसयुतैः ॥ २९ ॥
 देवदारुगुडूच्योश्च प्रयोगैर्गिरिजस्य च ।
 मुस्तभङ्गातसक्तूनां प्रयोगैर्माक्षिकस्य च ॥ ३० ॥
 धूमैर्विरेकैश्च शिरसः पूर्वोक्तैर्गुल्माभेदनेः ।
 तत्रायोडेमलयणपाषाणादिप्रपीडनैः ॥ ३१ ॥
 आभिः क्रियाभिः सिद्धाभिर्विविधाभिर्बले स्थितः ।
 ग्रन्थिः पाषाणकठिनो यदि नैवोपशाम्यति ॥ ३२ ॥
 अघास्य दाहः चारेण शरैर्हन्त्यापि वा हितः ।
 पाकिभिः पाचयित्वा तु पाटयित्वा तमुद्धरेत् ॥ ३३ ॥
 मोक्षयेद् यद्दृग्गन्धं रक्तगुल्फेऽयमागतम् ।
 पुनर्यादृते रक्ते यातश्चेन्ननिदोपधम् ॥ ३४ ॥

प्रक्षिप्ते दाहपाकाभ्यां वाह्यान्तर्ण्यत्क्रिया ।

दार्यविहङ्गकर्मिणः सिद्धं तेन घणे हितम् ॥ ३५ ॥

दृष्याम्यरमसिहं तु कफपित्तोत्तरे घृतम् ।

एकतः सत्यकंशोणि रक्तमोक्षणमेकतः ॥ ३६ ॥

यिसर्पो नद्यसृष्टः सोऽस्त्रपित्तेन जायते ।

रक्तमेवायययाम्य बहुगोऽस्त्रं हरेदतः ॥ ३७ ॥

न घृतं बहुदोषाय देयं यन्न विरेचनम् ।

तेन दीर्घोऽप्यपक्षायश्च यत्तपिशितं पचेत् ॥ ३८ ॥

एकोनविंशोऽध्यायः ।

—००—

कण्डुपाण्डू मयान् गुण्डान् दुष्टनाडीवर्णापचीः ॥ ५ ॥
 विस्फोटविद्रवीगुल्मशोफोन्मादमृदानपि ।
 हृद्रोगतिमिरव्यङ्गग्रहणीश्चिकामलाः ॥ ६ ॥
 भगन्दरमपसारमुदरं प्रदरं गरम् ।
 अशोऽस्त्रपित्तमन्याय सुखच्छान् पित्तजान् गदान् ॥ ७ ॥
 सप्तच्छदः पर्पटकः शम्याकः कटुका वचा ।
 त्रिफला पद्मकं पाठा रजन्यौ सारिवे कणे ॥ ८ ॥
 निम्बचन्दनयक्ष्माहविशालेन्द्रयवाशृताः ।
 किराततित्तकं श्वेद्यं हृषो मूर्वा शतावरी ॥ ९ ॥
 पटोलातिविषामुस्ताषायन्तोधन्वयासकम् ।
 तैर्जलेऽष्टगुणे सर्पिर्द्दिगुणामलकीरसे ॥ १० ॥
 सिद्धं तिक्तानाहृतिक्तं गुणैरभ्यधिकं मतम् ।
 कफीत्तरे घृतं सिद्धं निम्बसप्ताष्टचित्रकैः ॥ ११ ॥
 कुष्ठोपणवचाशालप्रियालवतुरङ्गुलैः ।
 सर्वेषु चारुष्करज तौवरं सार्पपं पिबेत् ॥ १२ ॥
 छेदं घृतं वा कृमिजित्पद्माभक्षातकेः शृतम् ।
 आरग्वधरस्य कूलेन शतकृत्वः शृतं घृतम् ॥ १३ ॥
 पिपन् कुष्ठं जयत्वाणु भजन् सखदिरं ललम् ।
 एभिरेव यद्याख्यं च रोहेरभ्यञ्जनं हितम् ॥ १४ ॥
 सिग्धरा शोधनं योज्यं विसर्पे यदुदाहृतम् ।
 ललाटहस्तापादेषु गिरायाण्य विमोचयेत् ॥ १५ ॥
 प्रप्लानमत्यक्ते कुष्ठे शृङ्गाद्याद्य यथायथम् ।
 स्त्रे ऐराव्याद्यवेशेन कुष्ठप्रेरन्तरान्तरा ॥ १६ ॥
 गुह्यरक्तविरिक्तस्य रिण्योदस्य गुह्यिनः ।

प्रभञ्जनस्तथा हस्त न स्यादेदप्रभञ्जन ॥ १७ ॥
 वासासृतानिम्बवर्षपटोलव्याघ्रीकरश्नोदमकृत्स्नपक्वम् ।
 सर्पिर्विषर्षज्वरकामलासुकुष्ठापह वञ्जकमामनन्ति ॥ १८ ॥
 त्रिकलाधिकटु द्विकण्टकारिकटु काकुत्स्थानिकुम्भराजवृक्षै ।
 सप्तधातिविपाक्विकैः सपाठैः पिचुभागेनैव वञ्चदुग्धमुद्धा ॥ १९ ॥
 पिष्टैः मित्र सर्पिषः प्रस्रमेभिः कूर्कोष्ठैः खेदुनैश्च न च ।
 कुष्ठमिवद्विषधर्माग्मगुल्मान्जन्यात्कुच्छास्तथाहावञ्जकाख्यम्
 दन्धाटकमपा द्रोणे पञ्चा तेन घृत पचेत् ।
 धामार्गवपले पीत तदूर्ध्वो विशुद्धिस्तत् ॥ २० ॥
 भावर्तकीतुला द्रोणे पचेदष्टागशेषितम् ।
 तथूलैस्तत्र निर्यूहे घृतप्रस्र विपाचयेत् ॥ २१ ॥
 पीत्वा तदेकदिवसान्तरित मुञ्जीर्षे
 भुञ्जीत कोट्टवसुसंस्तुतकाष्ठिकेन ।
 कुष्ठ किंसासमपचीञ्च विजेतुमिच्छन्
 द्रव्यन्प्रजाञ्च विपुला ग्रहणं सृतिष्ठ ॥ २२ ॥
 यत्तेर्लेनीतकवसा धौद्रजातीरसान्वितम् ।
 कुष्ठघ्नो समसर्पिर्बा सगायत्रासुनोदका ॥ २३ ॥
 शाल्यो यदगोधूमा खोरदूपा प्रियङ्गवा ।
 मुद्गा मसूरासुवरी तिक्तयाकानि जाड्वन्म् ॥ २४ ॥
 वरापटोन्मगदिरनिम्बाश्चरयोनिजम् ।
 मन्थाभ्योपधमर्माणि मथित चेसुरानिमित ॥ २५ ॥
 अथपानं दित कुठे न त्वग्मनवगोपधम ।
 दधिदुग्धगुहानूपतिनमापास्वनिचराम ॥ २६ ॥
 पटोन्मूलचिकलाविमाना पृथक्चिमाणा पचितविमारा ।

स्युस्तावमात्रा कटुरोहिणी च भागाद्विक्रमे नागरपादयुक्ते २८ ॥
 एतत्पलं जर्जरित विषक्कं जले पिबेद्विषविशोधनाय ।
 जीर्णे रसैर्धन्वमृगद्विजानां पुराणशाल्योदनमाटदीत ॥ २९ ॥
 कुष्ठं किनासं ग्रहणीप्रदोषमर्शांसि कृच्छ्राणि हलीमकञ्च ।
 यद्वात्रियोगेन निहन्ति चैतद् हृदयस्थिशूलं विषमत्वरञ्च ३० ॥
 पिण्डसारात्मकाभयानां पक्षत्रयं चोषि पलाति कुम्भात् ।
 गुडस्य च द्वादशमासमेव जितात्मनां हस्त्युपयुज्यमानः ॥ ३१ ॥
 कुष्ठं श्वित्रं शासकासोटराशीनिहन्नीहप्रस्थरुक्चन्तुगुल्मान् ।
 मिहं योगं प्राह यक्षी मुमुक्षोर्भिचोः पाशाभ्यामिभद्रः किनेमम्
 भूनिम्बनिम्बत्रिफलापघ्नकातिविषाकषाः ।
 मूर्वा पटोलौ हिनिशा पाठातिक्लेन्द्रवारुणीः ॥ ३३ ॥
 मकलिङ्गपञ्चासुष्या द्विगुणाय यद्योत्तरम् ।
 लिङ्गाहन्तो त्रिष्टदयाद्ध्यौर्णिता मधुसर्पिषा ॥ ३४ ॥
 कुष्ठमेहप्रसृतीनां परमं स्यात्तद्वैप्रथमम् ।
 वराविडङ्गकृष्णा वा लिङ्गासैलाग्नमाधिकैः ॥ ३५ ॥
 काकोदुम्बरिकावेल्लनिम्बाभ्युष्यकस्तृणान् ।
 हन्ति वधकनिर्युद्धः पानात्सर्वास्त्वगामयान् ॥ ३६ ॥
 कुटजाग्निनिम्बपतकपटिरामनक्षत्रपर्णनिर्वृजे ।
 मिडा मधुचूतयुक्ताः कृच्छ्रोर्भयदेमयाः ।
 दार्वीर्त्राटिरनिम्बानां त्वक् कायः कुष्ठसूदन ॥ ३७ ॥
 निशोत्तनानिस्पपटोनमूनतिक्तायचा शोहितयटिवाभिः ।
 कृतः कपायः रुक्मपित्तकुष्ठं सुमेधितां धन्वे हवींश्चिह्नयति ३८ ॥
 एभिरेव च शूलं घृतमुच्य मेषजैर्ज्योति माहृतकुष्ठम् ।
 पस्पयेत् स्रदिरनिम्बगुड्भीदेवदाक्षरजनीः पृथगेवम् ॥ ३९ ॥

पाठादार्ध्ववह्निमुषेष्टाकटुकाभि

मूत्रं युक्तं शक्रयवैद्योऽप्यल्ल च ।

कुठ्ठी पीत्वा मास तस्मिन् म्यादमुदकीर्षी

मेहो शोफो पाण्डुरजोर्ध्वं क्षमिमांश ॥ ४० ॥

नाघादन्तीमधुरसवराद्वीपिपाठाविडङ्गं

प्रत्यक्षपुष्पोनिषट्पु रजनीममपर्णाटरुपम् ।

रक्तानिम्ब सुरतरुलत पञ्चमूत्रो च चूर्णम्

पीत्वा मास जयति हितमुग्राध्यमूत्रेण कुष्ठम् ॥ ४१ ॥

निशाकणानागरवेष्टतौवरं

ममङ्गिताय्य कमगो विवर्द्धितम् ।

गवांस्तु पीतं वटकीकृतं तत्रा

निवृन्ति कुष्ठानि सुदारुणान्यपि ॥ ४२ ॥

त्रिशट्कुत्तमानिनाशकराज्यमाक्षिकसितोपला विहिता ।

मुनिक्का रमायनं म्याकुष्टजिह्वं हृष्या च सप्तसमा ॥ ४३ ॥

चन्द्रगन्धर्वाग्निरजनीविडङ्गुवराम्बुक्करचिकनाभिः ।

पटका मुढांगकृताः समस्तकुष्ठानि नाशयन्त्यम्यस्ताः ॥ ४४ ॥

विडङ्गभजातकवाकुचीनां सहोपिवारादिहरीतकीनाम् ।

मलाङ्गनीलगातिनीपकुचा गुहेन पिण्डी विनिवृन्ति कुष्ठम् ४५

शगादलेखः गयिरङ्गमूला सपिप्पलीका सप्ततामसमूला ।

सर्पमला गामाका मतेना कुष्ठानि लक्ष्णाणि निवृन्ति नीटा

सितातैलकमिधूनि धात्र्यायामलपिण्णलीः ।

स्निहानः सवेहुष्ठानि जयेत्यतिगुरुण्यपि ॥ ४८ ॥

मुस्तं व्योष त्रिफला मञ्जिष्ठादारुपञ्चमूले हे ।

सप्तच्छदनिम्बत्वक्मविशालाचित्रकोमूर्वा ॥ ५० ॥

चूणे तर्पणभागेर्नैवभिः संयोजितं समध्वंशम् ।

नित्यं कुष्ठनिवर्हणमेतत्प्रायोगिकं खादन् ॥ ५१ ॥

श्वययुं सपाण्डुरोगं श्लिचं यष्टणीप्रदोषमर्थांसि ।

धर्म्मभगन्दरपिडकाफण्डूकोठापचीर्हन्ति ॥ ५२ ॥

रसायनप्रयोगेण सुवरास्योनि शीलयेत् ।

भस्मातकं बाकुबिकां वक्रिमुलं शिलाह्वयम् ॥ ५३ ॥

इति दोषे विजितेऽन्तस्त्वक्स्थेयमनं बहिः प्रक्षेपादिद्वितम् ।

नीष्णालेपोत्क्षिप्तं कुष्ठं हि विवृदिमेति मलिने देहे ॥ ५४ ॥

स्थिरकठिनमण्डलानां कुष्ठानां पीटनैर्हितः स्वेदः ।

स्विनोत्सवः कुष्ठं शस्त्रैर्लिखितं प्रलेपनैर्निम्बेत् ॥ ५५ ॥

येषु न शस्यं क्रमते सार्धेन्द्रियनाशनेषु कुष्ठेषु ।

तेषु निपात्यः चारी रक्तं दोषं च विस्राज्यम् ॥ ५६ ॥

लेपोऽतिकठिने परुषे सुप्ते कुष्ठे स्थिरे पुराणि च ।

पीतागदस्य कार्यो विषैः समन्त्रो गटेष्टातु ॥ ५७ ॥

स्तब्धातिसुप्तसुप्तान्यग्नेदनकुण्डनानि कुष्ठानि ।

घृष्टानि शुष्कगोमयकेनकशम्यैः प्रदेष्टव्यानि ॥ ५८ ॥

गुस्तापिकलामटनं करम्भ गारगधकनिद्रुयवाः ।

नसाहकृष्टकलिनीदार्जसि दार्ज्यकं खानम् ॥ ५९ ॥

एव कपाशो वननं पिष्टेष्टन वनेकरम्भगोमयैः ।

त्वग्दंशकुष्ठदोषप्रकोपनः पाण्डुरोगघ्नः ॥ ६० ॥

करयोरनिम्बकुटलाच्छम्याकाचित्रकाच मूनामाम् ।

भूचे दर्पनिषोक्ताथो लेपेन कुष्ठघ्नः ॥ ६१ ॥

श्वेतकरयोरभूनं कुटजकरञ्जात् फलं त्वचो दार्ढ्याः ।

सुमनः प्ररानयुक्तो लेपः कुष्ठापहः सिद्धः ॥ ६२ ॥

गैरिपोत्वग्पुष्पं कार्पास्याराजवृक्षपत्राणि ।

पिष्टा च काकमाषी चतुर्विधः कुष्ठहा नेपः ॥ ६३ ॥

व्योपसर्पपनिगाग्दहधूमेयोवशूकपटुचिचककुष्ठैः ।

कोलमाचगुटिकार्हविषायाः श्वित्तकुष्ठहरणो वरनेपः ॥ ६४ ॥

निम्ब हरिद्रे सुरस पटोलं कुष्ठान्नगन्धे सुरदारुशिशुः ।

सप्तपर्पं तुम्बकधान्यवन्धं चण्डावचूर्णानि भ्रमानि कुर्यात् ॥ ६५ ॥

तैम्बकपिष्टैः प्रथमं शरीरं

तैसाक्षमुदत्तवित्तं यजेत ।

तेनास्यकण्डू पिष्टिकाः सकोठाः

कुष्ठानि गोष्ठाश्च भक्ष्यं प्रजन्ति ॥ ६६ ॥

भुक्तामृतासङ्कटदृष्टेरीकासोसर्काभ्यन्नकुष्ठरोधाः ।

गन्धोपनः सर्जैरर्सा विडङ्गं मनःशिलागैशरयोरकत्यक् ॥ ६७ ॥

तैमाक्षमात्रस्य क्षतानि चूर्णा

भ्येतानि दद्यादवचूर्णनार्थम् ।

दुग्धः शकण्डूः क्षिपिभानि पामा

विषर्शिका चेति तया न सन्ति ॥ ६८ ॥

स्युग्मण्ड्रे सघेयात् दाल्बः कुङ्कुमानमवाचितः ।

मेवाद्विषर्शिकां हन्ति रागदेग इव त्रयाम् ॥ ६९ ॥

मनःशिलानेमरिषानि तैसमार्कं पयः कुष्ठहरः प्रदेष्टुः ।

तथा करचपुनाटशीलं कुष्ठान्वितं गोसन्निनेन पिष्टम् ॥ ७० ॥

गुग्गुलुनरिचविडङ्गैः सर्पपकासीससर्जरसगुस्त्रैः ।
 त्रीवेष्टकालगन्धैर्मनःशिलाकुठकम्प्लैः ॥ ७१ ॥
 उभयहरिद्रासहितेयांक्रिकतैलेन मिश्रितैरेभिः ।
 दिनकरकराभितप्तैः कुष्ठं घृष्टञ्च नष्टञ्च ॥ ७२ ॥
 मरिच तमालपत्र कुष्ठं समनःशिल सकासीसम् ।
 तैलेन युक्तमुपित सप्ताह भाजने ताम्ब्रे ॥ ७३ ॥
 तैनालित सिधसप्ताहाद् वस्त्रसेविनोऽपैति ।
 नासाक्षवं किलासं स्नानेन विना विशुद्धम् ॥ ७४ ॥
 मयूरकक्षारजले सप्तह्रत्वः परिस्तुते ।
 सिधं ज्योतिष्यतीतैर्ममभ्यङ्गात् सिधनाशनम् ॥ ७५ ॥
 वायसजङ्घामूल यमनौपत्राणि मूलकादृशोजम् ।
 तन्नेत्र भौमवारि लेपः सिध्नापहः सिधः ॥ ७६ ॥
 जीवन्तीमञ्जिष्ठादार्वी कम्प्लक पयस्तुत्यम् ।
 एष घृततैलपाकः सिधः सिधे च सर्जरसः ॥ ७७ ॥
 दैयः समधूच्छिष्टो विषादिका तेन नश्यति क्षुत्ता ।
 धर्मैवाकुठकिटिभं कुष्ठ ग्राम्यत्वलमक च ॥ ७८ ॥

मूलसप्ताष्टाध्वज्जिरोपाश्वमारा-

एर्जाकालत्यायिदकास्कोतनिम्नात् ।

दोश कारञ्च सापेपं प्राप्नुनाटं

श्रेष्ठा श्रुत्तुष्टं चूषणं दे एरिद्रे ॥ ७९ ॥

तिनतैल साधित तेः मनूये-

मृगशीराया दुटनाडीतणानाम् ।

पभ्यङ्गेन श्लेष्मवातोद्भवानां

नागायान वशकां दध्नुष्यम् ॥ ८० ॥

एरण्डतार्च्यधननोपकदम्बभाङ्गी

कम्पिल्लवेक्षफलिनीसुरवाकणीभिः ।

निर्गुण्डारुष्करमुराहस्ययर्षदुग्धा

श्रीवेष्टगुग्गुलिनापटुतालविश्रैः ॥ ८१ ॥

तुल्यस्रुगर्कदुग्धं मिहं तैल स्मृत मञ्जावज्जम् ।

अतिशचित्तवज्रकगुण श्विचार्शोप्रस्थिमानाघ्नम् ॥ ८२ ॥

कुष्ठाश्वमारभृद्वाकर्मूषस्रुक्चोरसैन्धवैः ।

तैल सिद्धं विषावापमभ्यङ्गात् कुष्ठलित्परम् ॥ ८३ ॥

मिहं मिक्थकसिन्दूरपुरतुल्यकतार्च्यजैः ।

कच्छू विचर्षिकां वाऽऽशु कटुतैलं नियच्छति ॥ ८४ ॥

लाक्षाव्योष प्रापुनाटश्च बीजं

सश्रीवेष्टं कुष्ठसिद्धार्थकाय ।

तप्तोन्मिश्रः प्याहुरिद्रा च नेपो

ददृषुः मूलकीत्यश्च बीजम् ॥ ८५ ॥

चित्रकसोभाञ्जनकी गुडूच्यपामार्गदेवदारुणि ।

खट्विरो धवय लैयः श्यामा दन्ती द्रवन्ती च ॥ ८६ ॥

लाचारसाञ्जनैनापुनर्नवा चेति कुष्ठिना नेपा ।

दधिमण्डयुताः पादैः पट् प्रोक्ता मारुतकफघ्नाः ॥ ८७ ॥

जनवाय्वन्मोहकेसरपत्रप्रवचन्दननृणानानि ।

भागोत्तराणि मिहं प्रलेपनं पिताकफकुष्ठे ॥ ८८ ॥

तिक्तघृतेर्धौतघृतैरभ्यङ्गो दध्यमानकुष्ठे पु ।

तैलैश्चन्दनमधुकप्रपीण्डरीकीत्पनयुतैश्च ॥ ८९ ॥

क्रेटे प्रपतति चाङ्गे दाह्ये विस्फोटके च चक्रेदले ।

ग्रीताः प्रदेहमेका व्यधनविरेकी घृतं तिक्तम् ॥ ९० ॥

५ दिरहपनिस्वकुटजाः श्रेष्ठाः कृमिजित्पटोलमधुपर्णः ।

प्रन्तबेहिःप्रयुक्ताः कृमिकुष्ठनुदः सगोमूत्राः ॥ ८१ ॥

वातोत्तरेषु सर्पिवर्मनं श्रेष्ठोत्तरेषु कुष्ठेषु ।

पित्तोत्तरेषु मोक्षी रक्तस्य विरेचनं चाग्रम् ॥ ८२ ॥

ये त्रिपाः कुष्ठानां शुद्ध्यन्ते निहृतास्त्रहोषाणाम् ।

संशोधिताशयानां सद्यः सिद्धिर्भवति तेषाम् ॥ ८३ ॥

दोषे हृतेऽपनीते रक्ते चाग्न्यान्तरे कृते श्रमने ।

श्रेष्ठे च कालयुक्ते न कुष्ठमतिवर्त्तते साध्यम् ॥ ८४ ॥

बहुदोषः संशोध्यः कुष्ठो बहुशोणुरक्षता प्राणान् ।

दापि श्रुतिमात्रहृते वायुर्हन्त्यादवनमाश ॥ ८५ ॥

पक्षात्पक्षाच्छर्दनान्यभ्युपेयान्

मासाभ्यासाच्छोधनान्यप्यधस्तात् ।

शुद्धिर्भूभिः स्थितिरावात् तिरावात्

पठे पठे मास्यष्टग् मोक्षणानि ॥ ८६ ॥

यो दुर्बान्तो दुर्विरिक्तोऽथवा म्यात्

कुष्ठो दीपैरुदतेर्ध्याप्यतेऽसौ ।

निःसन्देह यात्यसाध्यत्वमेव

तस्मात् कृत्स्नाविर्हरेदस्य दोषान् ॥ ८७ ॥

व्रतदमयमसेवात्यागशीलाभियोगो

द्विजसुरगुरुपूजा सर्वसत्त्वेषु मैत्रो ।

शिवशिवसुतताराभास्तराराधनानि

प्रकटितमन्त्रपापं कुष्ठमुन्मूलयन्ति ॥ ८८ ॥

विंशोऽध्यायः ।

यथात शिवरुमिचिकित्सित व्याख्यास्याम ।

कुष्ठादपि यौमत्स यच्छीघ्रतरश्च यात्यसाध्यत्वम् ।

शिवरुमतस्तच्छान्त्यै यवेत दीप्ते यथा भवने ॥ १ ॥

सशोधनं विधेयात् प्रयोजयेत् पूर्वमेव देहस्य ।

शिवे स्नानमपि मस्यूरस इत्यते सगुह्यम् ॥ २ ॥

त पौत्वा भक्तानुर्यथावत् सूर्यपादसन्तापम् ।

सेवेत विरिक्ततनुस्त्राह पिपासु पिबेत् पेयम् ॥ ३ ॥

शिवेऽङ्गे ये स्त्रीटा जायन्ते कण्टकेन तान् भिन्दात् ।

स्त्रीटेऽपि निस्तुतेषु त प्रात प्रातः पिबेत् त्रिदिनम् ॥ ४ ॥

मलयमसनं प्रियङ्गुं गतपुष्पा चाग्निसा समुत्क्राव्य ।

पलाश वा चार यथादल फाणितोपेतम् ॥ ५ ॥

फतम्बजम्बवल्कलनिर्युक्तेन्दुगजिकाकल्पम् ।

पौत्वाऽपि स्थितस्य जाते स्त्रीटे तत्रैव भोजनं निर्लवणम् ॥ ६ ॥

गव्यं मूत्रं चित्रकव्योपयुक्तं

सर्पिं कुम्भे स्थापितं क्षौद्रमियम् ।

पश्चाद्दूर्ध्वं शिविचिमे पेयमेतत्

कार्यं चाग्नौ कुष्ठदृष्टं विधानम् ॥ ७ ॥

मार्कमधवा खादेद्भृष्टं तेन लोहपावसम् ।

बीजकृतञ्च दुग्धं तदनुपिबेच्छिषणागाय ॥ ८ ॥

पूतीकाकव्याधिघातसुहीना

मूत्रे पिष्टाः पक्ष्वा जातिजाय ।

घ्नन्त्यालेपाच्छिवदुर्नामददू-

पामार्कोष्ठान् दुष्टनाडीव्रणाय ॥ ८ ॥

ह्वेप दग्ध चर्म मातङ्गज वा

श्लिष्टे लेपस्तैलयुक्तो वरिष्ठः ।

पूतिः कीटो राजहृषोद्धवेन

चारेणाक्तः श्लिवमेकोऽपि हन्ति ॥ १० ॥

रात्रौ गोमूत्रे चासितान् जर्जराङ्गा-

नक्लिच्छायायां गोपयेत् स्फोटहेतून् ।

एवं वारास्त्रीक्षेस्ततः श्लणपिष्टैः

जुष्टा चोरेण श्लिवनागाय लेपः ॥ ११ ॥

अचतैलकृतो लेपः कृष्णसर्पोद्वया मयी ।

गिखिपित्त तथा दग्धं क्रीवेरं वा तदाप्नुतम् ॥ १२ ॥

कुडवो यस्तु जम्बीजाहरितालचतुर्थभागसमिधः ।

मूत्रेण गवां पिष्टः सर्वार्थकरणं पर श्लिवे ॥ १३ ॥

चारे सुदग्धे गजनिष्ठजे च गजस्य मूत्रेण परिस्रुते च ।

द्रोण प्रमापि दग्धभागयुक्तं दद्यात् पक्षेद्वीजमवस्तु जानाम् ॥ १४ ॥

श्लिवं जयेद्विद्वन्मृताङ्गतेन

तेन प्रनिम्पन् बहुयः प्रष्टुम् ।

कुष्ठं सर्पिं वा तिलकाभक्तं वा

यदा मये स्याद्विद्वन्मृताङ्गतेन ॥ १५ ॥

भस्मातकटोपिसुधार्कः पूनं मृताङ्गमवस्तुमवस्तुम् ।

तस्यं सकुष्ठं मवस्तुनि ॥ १६ ॥ नाद्विनाशाय यदा ॥ १७ ॥

युग्मर्षदुग्धे घनमायसस्य ॥ १८ ॥ यदा तद्विद्वन्मृताङ्गतेन ॥ १९ ॥

कुष्ठे किलासे तिलकालकेषु मासेषु दुर्नामसु चन्यंकीले ॥ १७ ॥
 शुद्धा शोणितमोक्षैर्विरुद्धैर्भक्षणैश्च सक्तूनाम् ।
 श्वित्रं कस्यचिदेव प्रशाम्यति शोणपापस्य ॥ १८ ॥

इति श्वित्रचिकित्सा ।

अथ कृमि चिकित्सितम् ।

स्निग्धस्त्रिंशे गुहचोरमत्स्याद्यैः कृमिणोदरे ।
 उत्प्लेशितकृमिकफे श्वरीं तां सुखोषिने ॥ १९ ॥
 सुरसादिगण मूत्रे क्वाथयित्वाह्वारिणि ।
 त कषाय कषागालकृमिजित् कक्षयोजितम् ॥ २० ॥
 सतैनस्त्रिंशकाचारं युष्माद्बन्धिं ततोऽहनि ।
 तस्मिन्नेव निरुद्धं त पाययेत् विरेचनम् ॥ २१ ॥
 चिह्नत्कृत्क फलकषाकषायालोडित ततः ।
 अर्द्धाध. शोधिते कुर्यात् पञ्चकोशयुत क्रमम् ॥ २२ ॥
 कटुतिक्तकषायाणां कषाये. परिपेचनम् ।
 काले विहृद्गतैलेन ततस्तमनुवासयेत् ॥ २३ ॥
 शिरीरीगनिपेधीकृमाचर्गमूर्द्धगेष्वगु ।
 उद्विक्ततिक्तकटु कमल्पस्त्रे हृद्य भोजनम् ॥ २४ ॥
 विहृद्गुणामरिषपिप्पलीमूलशिशुभि ।
 पिबेत् सस्त्रिंशकाचारं यवागू तक्रमाधिताम् ॥ २५ ॥
 रस शिरीषाकिणिहिपारिभद्रकैस्त्रुकात् ।
 यन्माशबीजपत्तूरपुतिकादा पृथक् पिबेत् ॥ २६ ॥
 सघोद सुरसादीन् वा लिङ्घ्यात् चौद्रयुतान् पृथक् ।

शतकृत्वोऽश्वविट् चूर्णं विडङ्गकायभावितम् ॥ २७ ॥

कृमिमांसधुना लिङ्गाद्भावितं वा वरारसैः ।

शिरोगतेषु कृमिषु चूर्णं प्रथमनश्च तत् ॥ २८ ॥

प्राखुर्कर्णिकिसलयैः सुपिष्टैः पिष्टमिश्रितैः ।

पक्वा पूषलिकां खादेदानीयास्तच्च पिवेदनु ॥ २९ ॥

सपञ्चकोललवणमसान्द्रं तक्तमेव वा ।

नौपमार्कवनिर्गुण्डीपल्लवेष्वप्ययं विधिः ॥ ३० ॥

विडङ्गचूर्णमिश्रैर्वा पिष्टैर्भक्ष्यान् प्रकल्पयेत् ।

विडङ्गतण्डुलैर्युक्तमर्द्धांशैरातपस्थितम् ॥ ३१ ॥

दितमारुष्करं तैलं पाने बभूवौ च योजयेत् ।

सुरावसरलस्नेहं पृथगेव प्रकल्पयेत् ॥ ३२ ॥

पुरीषजेषु सुतरां दद्याद् बस्तिविरचने ।

शिरोविरिकं वमनं श्मनं कफलब्धसु ॥ ३३ ॥

रक्तजानां प्रतीकारं कुर्यात् कुष्ठचिकित्सितात् ।

इन्द्रलुप्तविधिश्चात्र विधेयो रोमभोजिषु ॥ ३४ ॥

घोराणि मांसानि घृतं गुडञ्च

दधीनि याकानि च पर्यवन्ति ।

समासतोऽस्त्रान्धधुरान् रसांश्च

कृमीन् जिह्वासुः परिवर्जयेच्च ॥ ३५ ॥

एकविंशोऽध्यायः ।

—:::—

अथातो वातव्याधिविचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

केवलं निरुपस्तम्भमादौ स्नेहेरुपाचरेत् ।
 वायुं सर्पिर्वसामज्जातेनपानैर्नरं ततः ॥ १ ॥
 स्नेहाक्रान्तं समाश्वस्य पयोभिः स्नेहयेत्पुनः ।
 यूपैर्ग्राम्योदकानूपरसेर्वा स्नेहसंयुतैः ॥ २ ॥
 पायसैः कसरैः सान्मलवणैः सानुवासनैः ।
 वातघ्नैस्तर्पणैश्चात्रैः सुस्निग्धैः स्नेहयेत्ततः ॥ ३ ॥
 स्वभ्यक्तं स्नेहसंयुक्तैः शङ्कराद्यैः पुनः पुनः ।
 स्नेहाक्तं स्निग्धमङ्गन्तु वक्त्रं स्तब्धं सवेदनम् ॥ ४ ॥
 यथेष्टमानामयितुं सुषुमेव हि शक्यते ।
 शुष्काण्यपि हि काष्ठानि स्नेहस्नेदीपपादनैः ॥ ५ ॥
 शक्यं कर्मण्यतां नेतुं किमु गात्राणि जीवताम् ।
 हर्षतोदरगायामशीफस्तम्भप्रहादयः ॥ ६ ॥
 स्निग्धस्याशु प्रशाम्यन्ति मार्दवं चोपजायते ।
 स्नेहय धातून् सशुष्कान् पुष्पात्याशु प्रयोजितः ॥ ७ ॥
 बलमग्निबलं पुष्टिं प्राणं चाम्याभिवर्द्धयेत् ।
 असक्तं पुनः स्नेहैः स्नेदैव प्रतिपादयेत् ॥ ८ ॥
 तथा स्नेहमृदौ कोष्ठे न तिष्ठत्यनिलाभयाः ।
 यथेतेन सदीपत्वात् कर्मणा न प्रशाम्यति ॥ ९ ॥
 मृदुभिः स्नेहसंयुक्तेर्भेषजैस्तं विशाधयेत् ।
 घृतं तिल्वकसिद्धं वा सातनासिद्धमेव वा ॥ १० ॥
 पयसैरण्डतैल वा पिवेद्दीपहर शिवम् ।
 स्निग्धाश्चलवणोष्णाद्यैराहारैर्हि मलघितः ॥ ११ ॥
 स्त्रोतो रुध्वाऽनिल रुध्वात्तस्यात्तमनुलोमयेत् ।
 दुर्बलो यो विरेच्यः स्यात्तं निरुद्देरुपाचरेत् ॥ १२ ॥

दीपनैः पाचनीयैर्वा भोग्यैर्वा तद्युतेर्नरम् ।
 संशुद्धस्योत्थिते चाम्नौ स्नेहस्नेदौ पुनर्हिताः ॥ १२ ॥
 पासाशयगते वायौ वनितप्रतिभोषिते ।
 सुखाम्बुना घट्चरणं वचादिं वा प्रयोजयेत् ॥ १४ ॥
 संधुक्षितेऽग्नौ परतो विधिः केवलवातिकः ।
 मत्स्यान्नाभिप्रदेशस्थे सिद्धान् मित्त्वशलाट्भिः ॥ १५ ॥
 यन्तिकम्बे त्वधोनाभेः शस्यते वाचपीडकः ।
 कोष्ठगे चारचूर्णाद्या हिताः पाचनदीपनाः ॥ १६ ॥
 हृत्स्थे पथः स्थिरासिद्धं शिरोवन्तिः शिरोगते ।
 स्नेहिकं नावनं धूमः श्रीवादीनाश्च तर्पणम् ॥ १७ ॥
 स्नेदाभ्यङ्गानि वातानि हृद्यं चायं त्वगाश्रिते ।
 गीताः प्रदेहा रक्तस्थे विरेकी रक्तमोक्षणम् ॥ १८ ॥
 विरेकी मांसमेदस्थे निरुद्धाः शमनानि च ।
 बाष्पाभ्यन्तरतः स्नेहेरस्थिमज्जागतं जयेत् ॥ १९ ॥
 प्रहर्षोऽतश्च शुक्तस्थे बलशक्तकरं हितम् ।
 विषहमार्गे हृद्वा तु शुकं दद्याद्विरेचनम् ॥ २० ॥
 विरिक्तं प्रतिभुक्तश्च पूर्वोक्तां कारयेत् क्रियाम् ।
 गर्भे शुक्ले तु वागेन यान्नानां च विशुध्यताम् ॥ २१ ॥
 सिताकाशमर्थमधुकैः सिद्धमुत्पापने पथः ।
 छावसान्नागिरःप्राप्ते स्नेहदाहोपनाशनम् ॥ २२ ॥
 तैलमद्भुक्षितेऽभ्यङ्गो मापसेऽथवसाधितम् ।
 पाशाग्रधूमनवगतैलैर्नेपः सुनेष्टुभिः ॥ २३ ॥
 सुतेऽग्रे वेद्युक्ते ॥ कर्तव्यमुपनाशनम् ।
 पयापतानवेनार्जमक्षप्ताशयपेपनम् ॥ २४ ॥

अस्त्यमेद्रमस्त्रेदं वहिराशामवर्जितम् ।
 अखट्वाघातिनं चैनं त्वरितं समुपाचरेत् ॥ २५ ॥
 तत्र प्रागेव सूक्ष्मिष्व स्त्रिधाह्ने तोत्थनावनम् ।
 स्रोतोविशदये युष्मदाद्व्यपामं ततो घृतम् ॥ २६ ॥
 विदार्यादिगणकायदधिप्लीररसैः शृतम् ।
 नातिमात्रं तथा वायुर्वाप्रोति सहसैव वा ॥ २७ ॥
 कुलत्थयवकोलानि भद्रदार्वादिष्वं गन्धम् ।
 निःक्वाथ्यानूपमांसस्य तेनाम्नैः पयसापि च ॥ २८ ॥
 स्वादु स्तब्धप्रतीवार्यं महास्त्रे हं विपाचयेत् ।
 मेकाभ्यङ्गावगाहाचपाननस्यानुवासनैः ॥ २९ ॥
 संहन्ति वातं ते ते च स्त्रे हस्त्रेदाः सुयोजिताः ।
 वेगान्तरेषु मूर्ध्निमसकृदास्य रचयेत् ॥ ३० ॥
 धवपीठैः प्रथमनैस्तीक्ष्णैः श्लेष्मनिवर्हणैः ।
 मसनासु विमुक्तासु तथा संघ्नां स विन्दति ॥ ३१ ॥
 सौवर्चलाभयाव्योपसिद्धं सर्पियलेऽधिके ।
 पलाटकं तित्त्वकतो वरायाः प्रस्वं पक्षाग्रं शुद्धयश्चमूतम् ॥ ३२ ॥
 सैरण्डसिद्धीविहतं घटेऽर्पा पक्ता पचेत्पादभूतेन तेन ।
 दध्नः पात्रे यावश्शुकाधिविल्लैः सर्पिःप्रस्वं हन्ति तस्मैव्यमानम् ।
 दुष्टान् वातानेकसर्वाङ्गसंस्थान्योनिव्यापद्मुखावर्षोदरश्च ॥ ३३ ॥
 विधिक्षित्वकवजप्रेयो शम्बाकाशोकयोरपि ।
 चिकित्सितमिदं कुर्याच्छुद्धवातापतानके ॥ ३४ ॥
 संसृष्टदोषे संसृष्टं चूर्णयित्वा कफान्विते ।
 गुम्फरुण्यधवाहिद्गुणैश्चरं लवणत्रयम् ॥ ३५ ॥
 यवकाशाम्बुना पेयं हृत्पाशार्चार्चपतम्बके ।

हिङ्गु सौवर्चल शुण्ठी दाहिमं साम्बवेतसम् ॥ ३६ ॥

पिप्पेक्षा श्लेष्मपवनहृद्दीगोक्तञ्च शस्यते ।

आयामयोरदितवद्वाह्याभ्यान्तरयोः क्रिया ॥ ३७ ॥

तैलद्रोण्याञ्च शयनमान्तरोऽत्र सुदुस्तरः ।

विषर्षदन्तवदनः स्रस्ताङ्गो नष्टचेतनः ॥ ३८ ॥

प्रसिन्ध्यय धनुष्कम्भी दशराचं न जीवति ।

वेगेप्यतोऽन्यथा जीवन्मन्देषु विनतो जङ्घः ॥ ३९ ॥

खञ्जः कुपिः पचहतः पङ्गुर्लो विकलोऽथवा ।

हनुस्तं वै हनुःस्रावस्त्रिदो स्वस्थाममानयेत् ॥ ४० ॥

उन्नामयेच्च कुशलचिबुकं विवृते मुखे ।

नामयेत् संहते शेषमेकायामवदावरेत् ॥ ४१ ॥

जिह्वास्तम्भे यथावम्यं कार्यं वातचिकित्सितम् ।

अर्दिते नाभनं मूर्ध्नि तैलं त्रीणाधितर्पणम् ॥ ४२ ॥

समीक्षे वसनं दाहरागयुक्ते सिराप्यधः ।

स्नेहनं स्नेहसंयुक्तं पक्षाघाते विरेचनम् ॥ ४३ ॥

अववाहो हितं नख्यं स्नेहयोत्तरभक्तिकः ।

ज्वरदाभे न च स्नेहो न च संगोधनं हितम् ॥ ४४ ॥

श्लेशानमेदीवाहुन्याद्युगता तत्तत्तपणान्यतः ।

कुर्व्याद्रूक्षोपचारय यवग्यामाककोद्रवाः ॥ ४५ ॥

शाकैरलवणैः शस्ताः क्षिप्तिस्त्रैर्जलैः शृतैः ।

जान्नसैरघृतेर्मांसैर्मन्त्रभ्योऽरिष्टपायिनः ॥ ४६ ॥

षण्णकादिर्हरिद्रादिर्विषादिर्वा ससैन्त्ययैः ।

आमवाने सुखाभ्यांभिः पेयः यट् चरणोऽथवा ॥ ४७ ॥

सिन्ध्यात् घोद्रेण वा दग्धापव्यतिक्ताकणावनान् ।

धृक्कं ममधु वा चव्यपथ्याग्निमुरदारुजम् ॥ ४८ ॥
 मूत्रैर्वा शीनयेत्पथ्या गुग्गुलु गिरिसन्धवम् ।
 शोषाग्निमुस्तश्चिफलाविडङ्गैर्गुग्गुलुं समम् ॥ ४९ ॥
 खादनं सर्वान् जयेद्वाधीन् मेढ श्लेष्मामवातजान् ।
 शान्त्यत्येव कफाक्रान्तः समेदस्कः प्रभञ्जनः ॥ ५० ॥
 चारमूत्रान्वितान् स्वेदान् सेकानुद्धर्त्तनानि च ।
 कुर्यात्त्रिगुणं मृचाब्जैः करञ्जफलमर्पयेत् ॥ ५१ ॥
 मूत्रैर्वाप्यर्कतर्करीनिम्बजैः समुराहजैः ।
 सशौद्रमयेणामकनोष्ठवल्लीकण्टिके ॥ ५२ ॥
 कफक्षयार्थं व्यायामि सद्यो चैनं प्रवर्णयेत् ।
 स्यान्मृगहृदयेभारोः शक्तिः परिशीलयेत् ॥ ५३ ॥
 सिरतांश्च सरःचेम प्रतिस्तीतो नदीं तरिन् ।
 ज्ञेयमेदःक्षये चात्र स्नेहादीनवचारयेत् ॥ ५४ ॥

स्वामदुष्यादि चालीष्य कार्या श्रेष्ठेष्वपि क्रिया ।
 चक्षुषर मुरदारुसनागर कथितमश्वसि तैर्नविमिश्रितम् ।
 पवनपोहितदेहगतिं पिबेद् द्रुतविनम्बितगोभयतीच्छया ५५
 रास्त्रामहौषधद्वीपिषिप्लौशठिपीप्सरम् ।
 पिष्ट्वा विपाचयेत्क्षपिर्वातरोगहर परम् ॥ ५६ ॥
 निम्ब्यासृतावपटोन्ननिदिग्घिकाना
 भागान् पृथग् दग्धवान् विपचेद्दृष्टेऽपाम् ।
 अष्टाशश्रपितरमेन पुनश्च तेन
 प्रस्यं दृतस्य विपचेत्पिषुभागकरकैः ॥ ५७ ॥
 पाठाविडङ्गमुरदारुगलीपकुल्या
 दिक्षारनागरनिग्रामिभिचव्यदुष्टैः ।

तत्र सेव्यनक्षकुष्ठहिमैलासृक्प्रियङ्गुनलिकावृश्मिनाजैः

लोहितानलदलोहसुराह्नैः कोपनामिशितरुक्नतैश्च ॥ ६६ ॥

तुम्बहीरम्यालिकैस्तौलपात्रं सिद्धं कृच्छ्रानभीनितं हस्तिवातान्

कम्पासेपस्तम्भगोवादियुक्तान्गुल्मीमाटौपीनसर्वांनिरोगान् ॥ ६७ ॥

सहाचरतुनायासु रमे तैलाटकं पचेत् ।

मूलकल्काद्व्यपलं पयो दत्त्वा चतुर्गुणम् ॥ ६८ ॥

अथवा नतपङ्कज्यास्थिराकुष्ठसुरातयान् ।

सैलानलदगैलेयशताहारस्तचन्दनान् ॥ ६९ ॥

सिद्धेऽपिन् शर्कराधूर्णादष्टादशपलं त्रिपेत् ।

मिडम्य सम्प्रत तैलं तत्कृच्छ्रानभिनामयान् ॥ ७० ॥

वातकुण्डलिकोन्मादगुल्मवर्धादिकान् लयेत् ।

बलाग्रत क्षिप्रवृद्धापार्द रास्त्राष्टभागिकम् ॥ ७१ ॥

जलाटकं ग्रते पक्त्वा ग्रतभागस्थिते रसे ।

दधिमस्त्रिस्तुनिर्यासशल्कैस्तैलाटक समैः ॥ ७२ ॥

पचेत्साजपयोऽर्द्धांशं कल्कैरेभिः पनीमितैः ।

ग्रठीमरलदार्वेनामस्त्रिष्ठागुरुचन्दनैः ॥ ७३ ॥

पद्मकातिबलासुप्ताशूपेपणोद्गुरेणुभिः ।

यथ्याहसुरसव्याघ्रनखर्पभकजोवकैः ॥ ७४ ॥

पलायरमकस्तूरीनीनिकाजातिकोशकैः ।

सृक्काकुङ्कुमगैलेयजातिकाकट्फलाभुभिः ॥ ७५ ॥

त्वक्कुन्दरुक्कूर्पूरतुक्कयीनिवासकैः ।

सयङ्गनक्षकुष्ठोसकुष्ठमासौप्रियङ्गुभिः ॥ ७६ ॥

स्थोणियतगरध्यामंषधामदनकप्लवैः ।

सनागजैसरैः सिद्धे दद्याच्चात्रायतारिते ॥ ७७ ॥

पत्रकल्कं ततः पूतं विधिना तत्प्रयोजितम् ।
 कासश्वासज्वरच्छर्दिमृच्छागुल्मघतक्षयान् ॥ ७८ ॥
 प्रोहयोषमपस्मारमलक्ष्मीं च प्रणाशयेत् ।
 बलातैलमिदं श्रेष्ठं वातव्याधिविनाशनम् ॥ ७९ ॥
 पाने नस्येऽन्वासनेऽभ्यञ्जने च
 स्नेहाः काले सम्यगेते प्रयुक्ताः ।
 दुष्टान्वातानाशु शान्तिं नयेयु-
 र्वभ्यानारीः पुषभाजस्य कुर्युः ॥ ८० ॥
 स्नेहस्त्रिदैर्दुर्गतः स्नेहा यदा पक्काशये स्थितः ।
 पित्तं वा दर्शयेद्द्रुपं बस्तिभिस्तं विनिर्जयेत् ॥ ८१ ॥

— . —

द्वाविंशोऽध्यायः ।

—०००—

यथातो वातगोणितविकित्तित ध्यास्यास्यामः ।
 वातगोणितिनो रं रं सिग्धम्य बहुगो हरेत् ।
 अस्याप्यं पासधन् तायुं यथाक्षोष यथावनम् ॥ १ ॥
 रुधागताददाह्यु जलोकाभिर्वनिर्हरेत् ।
 यद्रुतुमैयिमिचिमाकण्डू रूग्णदूयनान्वितम् ॥ २ ॥
 प्रच्छानेन मिराभिर्वा देशादेशान्तरं यजेत् ।
 पद्मग्रानो तु न स्यात् रूचं पातोत्तरं च यत् ॥ ३ ॥
 गन्धोरं त्रययुं शान्धं कम्पसायुगिरामयान् ।
 ग्रागिमस्याय वातोत्थान् कुर्यादांशुरष्टकूपयात् ॥ ४ ॥

विरेच्य. स्नेहयित्वा तु स्नेहयुक्तैर्विरेचनैः ।
 वातोत्तरे वातरक्ते पुराण पायवेदघृतम् ॥ ५ ॥
 श्रावणीचीरकाकोलीचीरिणीजीवकैः समैः ।
 सिद्धं सर्पपक्कैः सर्पिः सचीरं वातरक्तनुत् ॥ ६ ॥
 द्राक्षामधूकवारिभ्यां सिद्धं वा ससितोपलम् ।
 घृतं पिबेत्तथा चीरं शुद्धूचीम्बरसे शृतम् ॥ ७ ॥
 तैलं पयः शर्कराञ्च पायवेदासुसूक्ष्मितम् ।
 बलाशतावरीरास्त्रादशमूलैः सपीलुभिः ॥ ८ ॥
 श्यामैरण्डस्थिराभिर्य वातातिघ्नं शृतं पयः ।
 धारोष्णं मूलयुक्तं वा चीरं दोषानुलोमनम् ॥ ९ ॥
 पैप्पले पक्षा वरीतिक्ता पटोलत्रिफलाशृताः ।
 पिबेदघृतं वा चीरं वा स्वादु तिक्तकसाधितम् ॥ १० ॥
 चीरेणैखरतैलं च प्रयोगेण पिबेन्नरः ।
 बहुदोषो विरेकाद्यं जीर्णं चीरोदनाशनः ॥ ११ ॥
 कषायमभयानां वा पायवेदघृतमर्जितम् ।
 चीरानुपानं विवृताक्षुषं द्राक्षारसेन वा ॥ १२ ॥
 निर्हृग्द्वा मलं तस्य शङ्घते चीरशस्तिभिः ।
 नहि वस्तिममं किञ्चिद्वातरक्तविक्रियितम् ॥ १३ ॥
 विग्रेपात्पायुषाज्जीर्णस्य जठरार्तिषु ।
 मुस्तद्राक्षारिद्राणां विवेकसाधककाश्यपे ॥ १४ ॥
 सचीरं त्रिफलाया वा गन्धर्वी वा यथा तथा ।
 यथा हृद्यं हृषीतं च वाग्निं पृष्टं रूपदेव ॥ १५ ॥
 त्रिफलाञ्जीवणचनः चकतीति राम ।
 विडङ्गं पिप्पलीमूलं नीलं चणनं चणन ॥ १६ ॥

ऋदि' लाङ्गलिक चव्यं समभागानि वेपयेत् ।
 कल्कैर्लिप्तायसीं पात्रौ मध्याङ्गे भक्षयेदिदम् ॥ १० ॥
 वातास्त्रे सर्वदोषेऽपि परं शूलान्विते हितम् ।
 कोकिलाक्षत्रनिर्युद्धः पीतस्तच्छाक्कभोजिना ॥ १८ ॥
 कृपाभ्यास इव क्रोधं पातरक्तं नियच्छति ।
 पञ्चमूलस्य धात्र्या वा रसैर्लेलीतकीं वसाम् ॥ १९ ॥
 खुडं सुरुटमप्यङ्गे ब्रह्मचारी पिबन् जयेत् ।
 इत्याभ्यन्तरमुद्दिष्टं कर्म बाह्यमतः परम् ॥ २० ॥
 पारनालाटके तैल पादसर्जरस शृतम् ।
 प्रभूते खञ्जित तौये ज्वरदाहार्तिमुत्परम् ॥ २१ ॥
 समधूच्छिष्टमज्जिह्वं ससर्जरससारिवम् ।
 पिण्डतेल तदभ्यङ्गाहातरक्तवृजापहम् ॥ २२ ॥
 दशमूले शृत क्षीरं सद्यः शूलनिवारणम् ।
 परिपेकोऽनिर्लेप्राग्ने तद्वत्कोष्णे न सर्पिषा ॥ २३ ॥
 को ईश्वरमिदं धर्मं चतुर्भिः परिपेषयेत् ।
 स्नात्वाक्षेपकशूनाते कोऽप्येदाहं तु शीतसैः ॥ २४ ॥
 तद्वज्रप्याविकच्छागैः क्षीरैस्त्रैलविमिश्रितैः ।
 नितायेर्जीवनीयानां पञ्चमूलस्य वा सप्तोः ॥ २५ ॥
 द्राक्षेक्षुरसनयानि दधिमस्तव्यकाष्ठिकम् ।
 मेकार्थं तण्डुलसोदं शर्करांश्च यशस्यते ॥ २६ ॥
 मिथ्याः प्रियवदा नार्थयन्द्नार्द्रं करुणानाः ।
 अर्गगीताः सुपसर्गाः, धूमि दाह दजं क्रमम् ॥ २७ ॥
 मरानि शक्य दाहे रक्तं हत्वा प्रनेपयेत् ।
 पटोण्ठरोक्षमज्जिह्वादार्षमिधुशचन्दनैः ॥ २८ ॥

ससितोपलकासेक्षुमसुरैरकसक्तुभिः ।

लेपो रुग्दाह्वीसर्परागशोफनिवर्हणः ॥ २८ ॥

वातघ्नैः साधितः स्निग्धः कृशरो मुदपायसः ।

तिलसर्पपिण्डैश्च शूलघ्नमुपनाहनम् ॥ २९ ॥

घोदका प्रसहानूपवेसवाराः सुसंस्कृताः ।

जीवनीयोपधस्त्रे ह्युक्ताः स्वरुपनाहने ॥ ३० ॥

क्षन्धतोदरुगायामशोफाद्गन्धमाशनाः ।

जीवनीयोपधैः सिद्धाः सपयस्ता वसाऽपि वा ॥ ३१ ॥

घृत सहचरान् मूल जीवन्तिच्छागल पयः ।

जेषः पिष्टा तिलास्तद्वृष्टाः पयसि निर्वृताः ॥ ३२ ॥

क्षीरपिष्टक्षुमालेपमेरुद्वय कस्तानि वा ।

कुर्थात् शूलनिवृत्त्यर्थं यताह्ना वाऽनिलोऽधिके ॥ ३३ ॥

मूत्रधारसुरापक्व घृतमभ्यञ्जने हितम् ।

सिद्धं समधुशर्तं वा सेकाभ्यङ्गाः कफोत्तरे ॥ ३४ ॥

रुहधूमो वचा कुष्ठ यताह्ना रजनीहयम् ।

प्रलेपः शूलनुदातरक्ते वातकफोत्तरे ॥ ३५ ॥

मधुशिरोर्हितं तद्वह्नीज धान्यान्त्रसयुतम् ।

मृद्वर्तलिप्तमस्त्रेय सिद्धेदांतकफोत्तरे ॥ ३६ ॥

सत्तान् लेपनाभ्यङ्गपरिपेकावगाहनैः ।

विरेकास्थापनै स्त्रे हपानैर्गन्धीरमाचरेत् ॥ ३७ ॥

वातघ्नेषोत्तरे कोष्ठा स्त्रेपाद्यास्तत्र ग्रीतले ।

विदाहशोफकृक्कण्डूविर्हर्दिः स्तम्भनाद्भवेत् ॥ ३८ ॥

पित्तरक्तोत्तरे वातरक्ते लेपादयो हिमाः ।

एते स्थानस्य गान्धौर्वास्त्रिष्ये युर्वद्वतो न वा ॥ ५२ ॥
 तन्माष्णयेन्नवानेतान् वसिनी निरुपद्रवान् ।
 घायौ पित्ताहतं शीतामुष्णाच्च बहुयः क्रियाम् ॥ ५३ ॥
 व्यत्यासाद् योजयेत्कर्पिर्जीवनीवक्ष पाययेत् ।
 धन्वमांसं यवाः शालिविरक्तः क्षीरशान्मृदुः ॥ ५४ ॥
 सक्षीरा यस्तयः क्षीरं पञ्चमूलमभ्यास्यतम् ।
 कालेऽनुवासनं तैलं मधुरोदधिसाधितम् ॥ ५५ ॥
 यष्टीमधुपलातैलघृतक्षीरैश्च सेचनम् ।
 पञ्चमूलकपायेण याविणा श्रोतलेन च ॥ ५६ ॥
 कफाहतं यथाशक्ति जाङ्गला रुगपक्षिणः ।
 स्नेदाद्दीप्ता निरुद्धाश्च वमनं सखिरिचगम् ॥ ५७ ॥
 पुराणसर्पिलैश्च तिलसर्पपत्रं हितम् ।
 ससृष्टे कफपित्ताभ्यां पित्तमाह्नी विनिर्जयेत् ॥ ५८ ॥
 कारयेद्भक्तसंसृष्टे वाते शोणितिको क्रियाम् ।
 स्नेदाभ्यङ्गरसाः क्षीरं स्नेहो मांसोहते हितः ॥ ५९ ॥
 प्रनेहनेदोवातघ्नमाज्यवाते भिषग्जितम् ।
 महास्नेहोऽस्थिमज्जस्ये पूर्वोक्तं रीतसाहते ॥ ६० ॥
 पलाहते पाचनीय वमन दीपन सद्यु ।
 मूत्राहते मूचलानि खेडा उत्तरवस्तयः ॥ ६१ ॥
 एरण्डतैलं वर्षेऽसौ वस्तिस्नेहाय भेदिनः ।
 कफपित्ताविकृष्टं यद्यश्च वातानुलोमनम् ॥ ६२ ॥
 सर्वस्थानाहते त्वाश तत्कार्थं मातरिष्ठानि ।
 पनभिष्यन्दि च सिग्धं श्रोतसां शुद्धिकारणम् ॥ ६३ ॥
 पाचना यस्तयः प्रायो मधुराः सानुवासनाः ।

प्रसमीक्ष्य बलाधिक्यं मृदुकायविरेचनम् ॥ ६४ ॥

रसायनानां सर्वेषामुपयोगः प्रशस्यते ।

शिलाहृत्य विशेषेण पयसा शुद्धगुग्गुलोः ॥ ६५ ॥

लेहो वा भाङ्गवस्तद्वदेकादशसितासितः ।

अपाने स्वाहते सर्वं दीपनं प्राहिभेषजम् ॥ ६६ ॥

वातानुलोमनं कार्यं मूत्राशयविशोधनम् ।

इति सहेपतः प्रोक्तमाहृतानां चिकित्सितम् ॥ ६७ ॥

प्रणादीनां भिषक्पुण्याहितपथं स्वयमेव तत् ।

उदानं योजयेद्दृढमपानं चानुलोमयेत् ॥ ६८ ॥

समानं शमयेद्विद्वांस्त्रिधा ध्यानं च योजयेत् ।

प्राचीं रक्ष्यत्युभयोऽपि तत्स्थितौ देहसंस्थितिः ॥ ६९ ॥

स्यं स्वं स्थानं नयेदेवं वृत्तान्वातान्निमार्गगान् ।

सर्वं धारयन् पित्तरक्तसंसर्गवर्जितम् ॥ ७० ॥

रसायनविधानेन लशुनो हन्ति शीघ्रतः ।

पित्ताहते पित्ताहृतं मरुतयानुलोमनम् ॥ ७१ ॥

रक्ताहतेऽपि तद्वत् शुद्धीकृतं यच्च भेषजम् ।

रक्तपित्तानिमहत् विविधञ्च रसायनम् ॥ ७२ ॥

यथानिदानं निर्दिष्टमिति मध्यक्पचिकित्सितम् ।

आयुर्वेदकर्म ध्यानभेदाद्योऽर्चिनाशनम् ॥ ७३ ॥

चिकित्सितं दित्तं च यच्च धारयित्तं भिषज्जितम् ।

भिषज्जं शमनं शब्दां चर्ष्यायेः प्लुतगोपधम् ॥ ७४ ॥

अष्टाङ्गहृदयसंहितायां

कल्पस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथातो वसनकल्पं व्याख्यास्यामः ।

इति ह आहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

पमने मदन त्रेष्टं निवृण्मूलं विरचने ।

नित्यमन्यस्य तु व्याधिविशेषेषु विशिष्टता ॥ १ ॥

फलानि तानि पाण्डूनि न चातिहरितान्यपि ।

आदायाङ्गि प्रशस्तर्षे मध्ये शोषवसन्तयोः ॥ २ ॥

प्रसृज्य कुशमुत्तोन्यां चिष्ठा वृद्धां प्रलेपयेत् ।

गोमयेनातुमुत्तोलीं धान्यमध्ये निधापयेत् ॥ ३ ॥

चटुभूतानि भव्विष्टगन्धानि कुशवेष्टनात् ।

निष्कृष्य निर्गतेऽटाङ्गे शोषवेत्तान्यघातये ॥ ४ ॥

तेषां ततः सुशुष्काणामुद्धृत्य फलपिप्पलीः ।

दधिमध्वाण्यपललेर्मुदित्वा शोषयेत्पुनः ॥ ५ ॥

ततः सुषुप्तं संस्थाप्य कर्ष्यपातले प्रघोषयेत् ।

अघादाद्य ततो मानां वर्ज्यं रोहत्य वासयेत् ॥ ६ ॥

शर्वरीं मधुयध्वा वा कोविटारसं वा जले ।

कबुदारसं विम्या वा नीपसं विदुलसं वा ॥ ७ ॥ ;

दण्डपुष्पाः सदापुष्पाः प्रत्यक्पुष्पादकेऽथवा ।

ततः पिबेत्प्राय तं प्रातर्हृदितगासितम् ॥ ८ ॥

सूतोदितेन दिधिना साधु तेन तद्या यमेत् ।

त्रे शब्दप्रतिस्त्रायगुल्मान्तर्विद्रधीषु च ॥ ९ ॥

प्रच्छर्दयेद्विशेषेण वायुत्पित्तस्य दर्शनम् ।

फलापिप्लविपूर्णं वा क्वाथेन स्नेन भावितम् ॥ १० ॥

विभागत्रिकयाचूर्णं कौषिदारादिवारिणा ।

पिबेत्पराशचिखेव अन्यपच्यर्मुद्गोदरी ॥ ११ ॥

पित्तो कफस्यानगते जीमूतादिजलेन तत् ।

हृद्वाहेऽधोऽस्रपित्ते च चोरं तत्पिप्लीमृतम् ॥ १२ ॥

जेरेयी वा कफच्छर्दिप्रसेकतमजेषु तु ।

दध्युत्तर वा दधि वा तत्सुतचोरसम्भवम् ॥ १३ ॥

फलादिक्वाथकल्काभ्यां सिद्धं तत्सिद्धदुग्धजम् ।

सर्पिं, कफाभिभूतऽग्नौ शय्यहेहे च यामनम् ॥ १४ ॥

स्वरस फलनज्जी वा भक्षातकषिविशृतम् ।

आदर्वाग्निपनास्तिवं लीढा प्रच्छर्दयेत्सुगम् ॥ १५ ॥

त लेष्टं भक्ष्यभीक्ष्येषु तत्कषायांश्च योजयेत् ।

यत्तदादिप्रतोवायः कषायः फलमज्जः ॥ १६ ॥

निग्राकर्णान्यतरक्वायसमायुक्तो नियच्छति ।

वडमूलानपि व्याधीन्सर्वान्मन्तर्षणोद्भवान् ॥ १७ ॥

राटपुष्पफलस्रक्चूर्णैर्माल्यं सुस्निहितम् ।

यमेष्टमण्डरमादोना यमां जिघ्रन् सुखं सुखी ॥ १८ ॥

एवमेव फलाभावे कषायं पुष्पं शलाटु वा ।

जीमूताद्याश्च फलदत्तं जीमूतान्तु निनीयतः ॥ १९ ॥

प्रयोक्तव्यं ज्वरश्वासकासद्विधादिरोगिणाम् ।
 पयः पुष्पेऽस्य निर्वृत्ते फले पेयापयस्कृताः ॥ २० ॥
 सोमस्य घोरसन्तानं दध्युतरगन्धोमशे ।
 श्रिते पयसि दध्यन्त्रं ज्ञाते हरितपाण्डुके ॥ २१ ॥
 आसुत्य वाक्पणोमण्डं पिवेन्मृदितगारितम् ।
 कफादरोचने कामे पाण्डुत्वे राजयक्षाणि ॥ २२ ॥
 द्रवश्च कम्पना काय्या तुन्यौकोशातकोन्वपि ।
 पर्यागतानां शुक्ताणां फलानां वैषिज्जम्भनाम् ॥ २३ ॥
 चूर्णस्य पयसा शुक्तिं वातपित्तार्द्रितं पिवेत् ।
 द्वे वा त्र्योऽपि वाऽऽपीय्य क्वाथे तिक्तोत्तमस्य वा ॥ २४ ॥
 आरग्ववादिनयकादासुत्वान्धतमस्य वा ।
 विनष्टं पूतं तं क्षायं पित्तक्षेपज्वरे पिवेत् ॥ २५ ॥
 लीमूतचूर्णं कण्ठं वा पिवेच्छीतेन वारिणा ।
 ज्वरे पैत्ते कषीण्येन कफवातात्कफादपि ॥ २६ ॥
 कासश्वासविपच्छर्दिज्वरार्त्ते कफकर्मिणि ।
 इक्ष्वाकुर्वमने शस्तं प्रताम्यति च मानवे ॥ २७ ॥
 फलपुष्पमिहोनस्य प्रदानेस्तस्य साधितम् ।
 पित्तक्षेपज्वरे घोरं पित्तीक्ष्णं प्रयोजयेत् ॥ २८ ॥
 दृढमध्ये फले कोर्णे स्थितं घोरं वदं हृदि ।
 स्यात्तदा कफजे कासश्वासे यम्यं च पाचयेत् ॥ २९ ॥
 मधुना वा फलशुद्धं पाण्डुकुष्ठविपादितं ।
 तेन तक्रं विपक्वं वा पिवेत् समप्रसैन्धवम् ॥ ३० ॥
 भावयित्वाज्जदुग्धेन घोजं तेनैव वा पिवेत् ।
 विपगुल्लोदरप्रतिगच्छेत् शीपदेषु च ॥ ३१ ॥

सक्तुभिर्वा पिबेन्नान्यं तुभ्योस्वरसभावितैः ।

कफोद्भवे ज्वरे कामे गलरोगेष्वरोचके ॥ ३२ ॥

गुल्मे ज्वरे प्रसक्ते च कल्फं मांसरसैः पिबेत् ।

नरः साधु वमत्येवं न च दौर्बल्यमनुते ॥ ३३ ॥

तुभ्यग्नाः फलरसैः शुष्कैः सपुष्पैरवचूर्णितम् ।

हृद्दोषान्प्रमाघ्नाय गन्धसम्पत्सुखोचितः ॥ ३४ ॥

कासगुल्मोदरगरे वाते स्त्रेष्वाशयस्थिते ।

कफे च कण्ठघक्तस्थे कफसञ्चयजेषु च ॥ ३५ ॥

धामार्गवो गटेष्विष्टः स्थिरेषु च मष्टत्तु च ।

घोषकर्षभक्तौ घोरा कषिकच्छू मतावरी ॥ ३६ ॥

काकीली त्रायणी मीदा मछामीदा मधूनिका ।

• तद्रजोभिः पृथग्नेष्टा धामार्गवरजोऽन्यिताः ॥ ३७ ॥

कामे हृदयदाहे च शक्ता मधुसिताघ्नताः ।

ते सुस्नाभोऽनुषानाः स्युः पिप्पलीफसहिते कफे ॥ ३८ ॥

धान्यतुम्भस्यूषेण कल्फस्तस्य विषापहः ।

विष्वग्नाः पुनर्नवाया वा कातमर्दस्य वा रमे ॥ ३९ ॥

एक धामार्गयं द्वे वा मानमे नृदिता पिबेत् ।

तण्डूतघोरजं मर्षिः माधितं वा कम्पादिभिः ॥ ४० ॥

एते ह्येति कटुतीक्ष्णाः प्रगादेषु प्रशस्यते ।

कुष्ठपाण्डूनामवघ्नोऽमोघगुणगरादिषु ॥ ४१ ॥

एयक् कम्पादिषट्त्रयं क्वापे नाममसूषणम् ।

घोनागव्या मम मिदं तद्रसं कथनं पिबेत् ॥ ४२ ॥

कम्पादिपिप्पलीगुणं मिदं एते रसमेष्टया ।

एते ह्यप्यपि पिबेत् सिद्धं मिदमिदंरसेन वा ॥ ४३ ॥

कुटजं सुकुमारेषु पित्तरक्तकफोदये ।
 ज्वरे विसर्पे हृद्रोगे सुष्ठे कुष्ठे च पूजितम् ॥ ४४ ॥
 सर्पपाणां मधूकानां तोयेन नवणस्य वा ।
 पाययेत् कुटज बीज युक्तं क्षयरयाऽथवा ॥ ४५ ॥
 सप्ताहं वार्कदुग्धाक्तं तच्चूर्णं पाययेत् पुनः ।
 फलजीमूतकेष्टाकुजीवन्तीजीवकोदनैः ॥ ४६ ॥
 वसनोपधमुखाभामिति कल्पदिगौरिता ।
 बीजेनानेन मतिमानन्यान्यपि च कल्पयेत् ॥ ४७ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

चथातो विरेचनकर्म व्याख्यास्यामः ।

कपाया मधुरा रुक्षा विपाके कटुका विहृत् ।
 कफपित्तप्रशमनी रौप्याभानिलकोपनी ॥ १ ॥
 मेदानीमौषधैर्गुक्ता यातपित्तकफापहेः ।
 कम्पयैशेयमासाद्य जायते सर्वरोगजित् ॥ २ ॥
 रिधा ख्यातश्च तन्मूलं ग्रामं ग्रामारुचं विहृत् ।
 विहृदास्यं वरतरं निरपायं सुष्ठं लघुः ॥ ३ ॥
 सुकुमारे शियो हृद्वे मृदुकोष्ठे च तद्विहृतम् ।
 मूष्णीं संमोहद्वल्लघुकर्षचक्षणप्रदम् ॥ ४ ॥
 ग्रामं तोष्याशुकारित्वादतम्लदपि शम्यते ।
 मूलं कोष्ठे बह्वी दोषे क्लेशघमिषि चातुरे ॥ ५ ॥

गम्भीरानुगतं श्लेष्ममतिर्यग्विस्तृतञ्च यत् !

वृद्धीत्वा विस्फुर्जेत् काष्ठं त्वचं शुष्कां निधापयेत् ॥ ६ ॥

अथ काले तु तच्चूर्णं किञ्चिन्नागरसैन्धवम् ।

यातामये पिबेदन्त्रैः पित्ते साज्यासितामधु ॥ ७ ॥

धीरद्राक्षेक्षुकाश्मर्यस्वादुस्त्वन्धवरारसैः ।

कफामये धीलुरसमूवमद्यान्तकाङ्गिकैः ॥ ८ ॥

पञ्चकोलादिचूर्णैश्च युक्त्या युक्तं कफापहैः ।

विहृत्कल्कपायेण साधितः ससितो हिमः ॥ ९ ॥

मधुत्रिजातसंयुक्तो लेहो द्रव्यं विरेचनम् ।

अनगन्धातुगाधीनौ विदारौ शर्करा विहृत् ॥ १० ॥

चूर्णितं मधुसर्पिर्भ्यां लौघ्रा साधु विरिष्यते ।

सन्निपातज्वरस्तथापिपात्ताटाञ्चपोषितः ॥ ११ ॥

लिम्पेदन्तस्त्रिषुतया द्विधा क्षत्वेक्षुगण्डिकाः ।

एकीकृत्य पचेत्स्निग्धं पुटपाकेन भजयेत् ॥ १२ ॥

त्वगीनाभ्यां समा नीली तैश्चिहृत्तैश्च शर्करा ।

चूर्णं फनरमत्तोद्गमत्तुभिस्तर्पणं पिबेत् ॥ १३ ॥

घातपित्तककोत्येषु रोगेष्वपानलेषु च ।

मरेषु शुक्लगात्रेषु निरपायं विरेचनम् ॥ १४ ॥

विहृद्रतण्डुलवरायाश्शूकफणाग्रिहृत् ।

सुर्येभ्योऽर्धेन तस्मिन् मध्याह्नेन गुटेन वा ॥ १५ ॥

शुक्लं ध्रुवोदरं कासं हृन्मोमकमरोचकम् ।

कफदागलतांयान्यान् परिमार्ष्टि गटान् बद्धन् ॥ १६ ॥

विहृद्विष्यमोमून्तिफलाधान्यचितकम् ।

मरीचेन्द्रयवाज्राञ्चोपिष्यमोदस्तिपिष्यमोः ॥ १७ ॥

दीप्यकं पञ्चलवर्णं चूर्णितं कार्ष्णिकं पृथक् ।
 तिलतैलत्रिष्टयचूर्णभागौ चाष्टपलोन्मिता ॥ १८ ॥
 धात्रीफलरसप्रस्वांशोन् गुडाद्वैतुलाञ्जितान् ।
 पक्वा मृदग्निना स्वादेत्ततो मात्रामयन्वजः ॥ १९ ॥
 कुटार्यः कामसागुग्गमेष्टीदरभगन्दरान् ।
 पृथ्वीपाण्डुरोगाञ्च क्षन्ति पुंसवनश्च सः ॥ २० ॥
 गुडः कात्यायको नान सर्वेष्टतुष्टु योगिकः ।
 व्योषचिञ्जातकाथोदकमिन्नामलकैस्त्रिष्टयम् ॥ २१ ॥
 सर्वैः समा समक्षिताः क्षौद्रेण गुटिकाः क्षताः ।
 मूषलच्छन्वरच्छर्दिकासुशोषश्चमये ॥ २२ ॥
 तापे पाण्डू मयेऽल्लेऽन्तो यन्ताः सर्वविषेषु च ।
 विहता कौटजं बीजं पिप्पलीविश्वभेषजम् ॥ २३ ॥
 क्षौद्रद्राक्षारसोपितं वर्षाकाले विरेचनम् ।
 विष्टपुरालभासुस्तर्करोदीच्यचन्दनम् ॥ २४ ॥
 द्राघाम्बुना सयज्वाह्नं सातलं जलदात्यये ।
 पिष्टता विषकं पाठामज्जार्जं सरलं वचाम् ॥ २५ ॥
 स्वर्णशीरीं च हिमयो चूर्णमुष्णाभ्युना पिवेत् ।
 विष्टता तर्करातुल्या शीषकाले विरेचनम् ॥ २६ ॥
 विष्टरासिर्दधुमासातसाकटुरोहिणीः ।
 स्वर्णशीरीं च संचूर्ण्य गोमूत्रे भावयेत् षण्णम् ॥ २७ ॥
 एष नर्भक्षको योगः सिग्धानां मनहोपहृत् ।
 यथाः विष्टपुरालगाहस्तिपिप्पलियक्षकम् ॥ २८ ॥
 नोः एनी वटुका मुस्ता येठायुक्तं सचूर्णितम् ।
 रसाशोषाभ्युभिः शक्तं रूपायामपि सर्वदा ॥ २९ ॥

ज्वरहृद्रोगवातासृग्गुदावर्त्तादिरोगिषु ।

राजहृच्चोऽधिकं पथ्यो मृदुर्मधुरशीतलः ॥ ३० ॥

वाले हृद्वे चते घीणे सुकुमारे च मानवे ।

शोण्यो मृदनपायित्वाद्विशेषाच्चतुरङ्गुलः ॥ ३१ ॥

कलकाले परिणतं फलं तप्य समाहरित् ।

तेषां गुणवतां भारं सिकतासु विनिक्षिपेत् ॥ ३२ ॥

सतरात्रात् समुद्धृत्य शोषयेच्चातपे ततः ।

ततो मज्जानमुद्धृत्य शुची पात्रे निधापयेत् ॥ ३३ ॥

द्राक्षारवेन तं दद्यादाहोदावर्त्तपीडिते ।

चतुर्वर्षे सुखं वासे यावद्वा दृग्दर्शिके ॥ ३४ ॥

चतुरङ्गुलमग्नौ वा कषायं पाययेद्विमम् ।

दधिमण्डसुरामण्डधानोफलरसैः पृथक् ॥ ३५ ॥

सौवीरकेण वा युक्तं कल्केन वैहतेन वा ।

दन्तीकषाये तन्मग्नौ शुद्धं जीर्णं च निक्षिपेत् ॥ ३६ ॥

तमरिष्टं स्थितं मांसं पाययेत् पक्ष्मभिय वा ।

त्वचं तिस्रकभूलस्य त्वक्ताभ्यन्तरयवकलम् ॥ ३७ ॥

विशोष्य चूर्णयित्वा च द्वौ भागौ गालयेत्ततः ।

रोधम्यैव कषायेण तृतीयं तीन भावयेत् ॥ ३८ ॥

कषाये दृग्भूलस्य तं भागं भावितं पुनः ।

शुक्लं चूर्णं पुनः कृत्वा ततः पाणितनं पिबेत् ॥ ३९ ॥

ममुमूषसुरामण्डकोष्ठधात्रीफलाम्बुभिः ।

तिस्रकस्य कषायेण कम्बुकेन च मृगकर्करः ॥ ४० ॥

महतः साधितो मेहः स च श्रेष्ठं विरेचनम् ।

पुधा भिनशि दोषाणां महान्तमपि स्रवयम् ॥ ४१ ॥

प्राग्धेव कटविश्वशास्त्रैव तां क्षययेदतः ।

सुदौ कीदृश्वने दाने खनिगे दीर्घरोगिणि ॥ ४२ ॥

कल्पया गुजोदरगरत्वग्रोगमधुरेहिषु ।

पाण्डौ दृपिविषे शोफे दोषविश्वान्नयेतमि ॥ ४३ ॥

सा चेष्टा कण्ठकैस्तीक्ष्णैर्बहुभिन्न उमाचिता ।

द्विपर्षा वा त्रिपर्षा वा शिशिरान्ते पिशेपतः ॥ ४४ ॥

तां पाटयित्वा शस्त्रेण क्षीरमुद्धानयेततः ।

पित्वादीनां वृद्धादीनां क्रायेण सममैजय ॥ ४५ ॥

मित्रयित्वा सुधाक्षोरं ततोऽङ्गारेषु शोषयेत् ।

पिबेत् कृत्वा तु गुटिका मम्बुमूत्रचुरादिभिः ॥ ४६ ॥

त्रिघृतादीष्वयरा स्वर्णक्षोरी सप्तातलाम् ।

सप्ताहं सुकृपयः पीतान् रत्नेनाज्येन वा पिबेत् ॥ ४७ ॥

तद्वहरोपोत्तमाकुम्भनिकुम्भादीन् गुडाम्बुना ।

मातिशक्तं फलं वायुं शङ्खिभ्यां निम्बुपीकृतम् ॥ ४८ ॥

सप्तनायामुत्तमा मूलं ते तु तीक्ष्णविकापिथी ।

द्येष्मानयोदरगरश्वयधादिषु कल्पयेत् ॥ ४९ ॥

अथमात्रं तयोः पिण्डं महिरालवणान्वितम् ।

द्विद्वीगे वातकफजे तद्वह्नुष्ये प्रयोजयेत् ॥ ५० ॥

दन्तिदन्तरिण र मूलं मूलं दन्तीद्रुन्तिजम् ।

प्रातामग्न्याचतीक्ष्णमाशुकारिं विकामि च ॥ ५१ ॥

गुरुप्रकीपि वातस्य पित्तघ्नेष्विलायनम् ।

तत्क्षौद्रपिण्णनीलिमं स्वेद्यं गृह्णयेद्विहितम् ॥ ५२ ॥

गोषं मन्दातपेऽप्यर्कौ हतो घ्न्यं विकामिताम् ।

तत्पिवेन्मसुमदिरातक्रपीलुरसासवैः ॥ ५३ ॥

अभियन्त्रतनुर्गुल्मी प्रमेही जठरी गरौ ।

गोमृगाजरसैः पाण्डुः कृमिकोष्ठी भगन्दरी ॥ ५४ ॥

सितं तत्कायकल्काभ्यां दशमूलरसेन च ।

विसर्पविद्रध्यललीकक्षादाहान् जयेदृष्टम् ॥ ५५ ॥

तैलं तु गुल्ममेहार्थी विबन्धकफमाक्षतान् ।

महास्त्रेहः शकृच्छुक्रपातसङ्गानिसम्बधाः ॥ ५६ ॥

विरेचने मुख्यतमा नवेते चिह्नतादयः ।

ज्वरीतकीमपि त्रिहृदिधानेनोपकल्पयेत् ॥ ५७ ॥

गुडस्याष्टपले पथ्या विंशतिः स्यात्पल यक्षम् ।

दन्तीचित्रकयोः कर्षी पिप्पलीचिह्नतीर्दश ॥ ५८ ॥

प्रकल्प्य मोदकानेव द्दशमे दशमेऽहनि ।

उप्याम्नो नु पिबेत्छादितान्सर्वान्विधिनाऽसुना ॥ ५९ ॥

एते निःपरिहाराः स्युः सर्वव्याधिनिबर्हणाः ।

विशेषाद्गृहणीपाण्डुकण्ठकोठार्थसां हिताः ॥ ६० ॥

अल्पम्यापि महार्घत्वं प्रभूतस्याल्पकर्मताम् ।

कुर्व्यात् संश्लेषविश्लेषकाससंस्कारयुक्तिभिः ॥ ६१ ॥

त्वक्केसराम्नातकदाहिमैलासितापसांमाचिकमातुलितैः ।

मधैव तैलैव मनोऽनुकूलैर्युक्तानि देयानि विरेचनानि ॥ ६२ ॥

—ॐ—
तृतीयोऽध्यायः ।

—००—

अपातो वनगविरेचनव्यापस्त्रिहिं व्याख्यास्यामः ।

यमने सुदुकोष्ठेन तुहतास्यकणेन वा ।

अतितोष्णहिमस्तोकमजीर्णं दुर्बलेन वा ॥ १ ॥

पीतं प्रयात्यथस्त्रिभिष्टहानिर्मसीद्यः ।

वामयेत् पुनः सिग्धं स्मरन् पूर्वमतिक्रमम् ॥ २ ॥

अजीर्णिनः श्लेष्मवतो व्रजत्यूर्ध्वं विरेचनम् ।

अतितोष्णोष्णस्रवणमद्वयमतिमूरि वा ।

तत्र पूर्वोदिता व्यापत्तिद्विधं न तत्रापि चेत् ॥ ३ ॥

प्राग्ये तिष्ठति ततस्तृतीयं भावधारयेत् ।

अन्धं सान्नात् हृद्यादा भेषजाभिरपायतः ॥ ४ ॥

अस्त्रिग्धन्निबदेह्य पुराणं रुचमौषधम् ।

दोषानुत्क्रेश्य निर्हर्तुं मगत् जनयेद्ददन् ॥ ५ ॥

विश्वं प्रययुः द्विधं तमसी दर्शनं त्वयम् ।

पिष्टिकोद्वेष्टन कण्डूभूषाः सांष्ट विवर्चिताम् ॥ ६ ॥

स्त्रिग्धस्त्रिग्ध वात्यस्य दीप्तान्नेर्जीर्णमौषधम् ।

शीतैर्वा स्तब्धमाभे वा समुत्क्रेश्य हरिश्चलान् ॥ ७ ॥

तानि च जनयेद्रोगानयोगः सर्व एव सः ।

तं तैलस्रवणम्यक्तं स्त्रिधं प्रस्तरमद्वैः ॥ ८ ॥

निरुद्धं चाह्वरसैर्भोजयित्वाऽनुवासयेत् ।

फलमागधिकादाहसिद्धतैलेन भाषया ॥ ९ ॥

स्त्रिधं वातद्वैः स्त्रिधैः पुनर्गोच्येन् शोधयेत् ।

वद्वदीषस्य रुचस्य मन्दाग्नेरल्पमौषधम् ॥ १० ॥

सोदावर्तस्य चोत्क्रेश्य दोषाभ्यामे निरुध्य तेः ।

अथमाध्यापयेमाभि पृष्ठपाश्वं शिरोरुजम् ॥ ११ ॥

आसं विष्णुवयातानां सङ्गं कुर्याच्च दाकयम् ।

अभ्यङ्गस्त्रेदषष्ट्यादिसनिरुद्धानुवासनम् ॥ १२ ॥

सदापर्तहरं सर्वं कर्मोभातस्य शस्यते ।

पञ्चमूलययत्तारवचाभूतिकसैन्यैः ॥ १३ ॥

यथागूः सुकृताशूनविवन्धनाहनाशनी ।

पिप्पलीदाडिमक्षारहिङ्गुशुण्ठाम्बवेतसान् ॥ १४ ॥

ससैन्यवान् पियेय्यैः सर्पिषोऽप्योदकेन वा ।

प्रपादिकापरिस्त्रावे वेदनापरिकर्त्तने ॥ १५ ॥

पौतीपधस्य वेगानां निग्रहायारुतादयः ।

क्षुपिता हृदयं गत्वा घोरं कुर्वन्ति हृदग्रहम् ॥ १६ ॥

हिष्ठापार्श्वरुजाकासदेन्यलानाच्चिविभ्रमैः ।

जिह्वां ग्राहति निःसंज्ञी दन्तान् कटकटापयन् ॥ १७ ॥

न गच्छेद्विभ्रम तत्र दामयेदाशु तं भिषक् ।

मधुरैः पित्तमूर्च्छार्त्तं कटुभिः कफमूर्च्छितम् ॥ १८ ॥

यो ज्योति वमने रेको विरेके वमन सृष्टु ॥ २४ ॥
 परिपेकावगाहाद्यै सुयोते स्तम्भवेद्य तम् ।
 प्रवृत्त चन्दनो गोरमजासृग्मर्करोदकम् ॥ २५ ॥
 सानचूर्णे पिवेन्नयमतिबोगहर परम् ।
 वमनस्थातियोगे तु शीताम्बुपरिपेक्षित ॥ २६ ॥
 पिबेत् कसरसैर्मन्य सष्टतचीद्र्यर्करम् ।
 सोद्गारामा भृशं हर्षा भूर्वाद्या धान्यमुक्षायी ॥ २७ ॥
 समधूकाश्चन पूर्णं लेहयेच्चक्षुसयुतम् ।
 वमनेऽन्त प्रविष्टाद्या लिङ्गाद्या कथसप्तधा ॥ २८ ॥
 स्निग्धान्नलवणा हृद्या यूषमासरसा हिता ।
 फलान्यम्बानि खादेयुस्तस्य चान्तेऽग्रतो नरा ॥ २९ ॥
 निस्तनान्तु तिलद्राक्षाकल्कनिष्ठा प्रवेशयेत् ।
 वाग्यहानिलरीरीषु छतमासोपसाधिताम् ॥ ३० ॥
 यथागू तनुका दद्यात् स्त्री हस्तेदौ च कालवित् ।
 भतियोगाच्च भेषज्य जीव हरति शोणितम् ॥ ३१ ॥
 राज्ञीयादानमित्युक्तमादत्ते जीवितं वत ।
 शुने काकाय वा दद्यात्तेनात्रमखना सः ॥ ३२ ॥
 भुञ्जी तस्मिन् घदेजीवमभुञ्जी पित्तमादिर्जीत् ।
 शक्त या भावित वस्तुमायान कोष्ठाधारिणा ॥ ३३ ॥
 प्रक्षान्ति विवर्णं व्यात्यज्जे शुक्लं शोणितं ।
 छण्डामूर्च्छामदार्तस्य वुर्यादामरस्य क्षिणम् ॥ ३४ ॥
 रक्तपित्तातिसारघ्नी तम्याश्च प्राणरक्षणीम् ।
 सुगन्धोमद्विषाजानां सद्यस्क जीवतामृष्टम् ॥ ३५ ॥
 पिवेज्जीवामिमम्यान जीव तद्वशां दृष्टम् ।

तदेव दर्भंश्चदितं रक्तं बस्तौ निषेचयेत् ॥ ३६ ॥
 श्यामाकाश्मर्थ्यमधुकदूर्वीशीरैः शृतं पयः ।
 घृतमण्डाञ्जनयुतं बस्तिं वा योजयेद्विमम् ॥ ३७ ॥
 पिच्छावस्तिं सुशीत वा घृतमण्डानुवासनम् ।
 शुद्धं भट्टं कपायैव स्तम्भायित्वा प्रवेशयेत् ।
 विसंज्ञं थावयेत्साम वेणुगीतादिनिस्त्रनम् ॥ ३८ ॥

—४—

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथातो दीपहरणसाकल्यं बस्तिकल्प व्याख्यास्यामः ।

बस्तां शुद्धूषीं विफलां सराक्षां द्विपञ्चमूलञ्च पत्तोन्मितानि ।
 अष्टौ फलान्यर्धसुलाञ्च मांसाच्छागात्पद्मेदसु चतुर्थशेषम् ॥ १ ॥
 पूतोयवानीफलविल्वकुठयथाशताष्टाघनपिप्पलीनाम् ।
 कल्कैर्गुटक्षौद्रघृतेः सतैलेयुक्तः सुगोण्यो लवणान्वितश्च ॥ २ ॥
 बस्तिः पर सर्वगदप्रमाथी स्वस्ये दितो जीवनहृदयश्च ।
 बस्तौ च यस्मिन् पठितो न कल्कः सर्वत्र दद्यादसुमेयतश्च ॥ ३ ॥
 द्विपञ्चमूलस्य रसोऽग्नयुक्तः सञ्ज्ञागमांसस्य च पूर्वकल्कः ।
 त्रिखेद्युक्तः प्रवरो निरुद्धः सर्वाग्निनव्याधिहरः प्रदिष्टः ॥ ४ ॥
 यन्ना पटोली लघुपञ्चमूलं भावन्तिकैरुच्यवात् सुसिद्धात् ।
 प्रम्योरसाष्टागरमार्कयुक्तः साधः पुनः प्रत्यममः मयायत् ॥ ५ ॥
 द्विगन्धुल्लङ्घानकन्फयुक्तः सतैर्नमपिमेधुसैर्नवय ।
 सारीपनी मांसयन्त्रप्रदय चतुर्वर्णं चोददधाति सद्यः ॥ ६ ॥

एरुण्डमूलात् विफलं पलाशात्तथा पलाशं नम्रपञ्चमूलम् ।
 रास्त्रावलाच्छिवरुदाश्वगन्धामुषर्नवारम् । देनदारु ॥ ७ ॥
 फलानि चाष्टौ सलिनाटकाभ्यां विषाचयेदष्टमग्निपितेऽस्मिन् ।
 पचाशताद्वाहपुष्यामिवङ्गुवट्टीकषावत्तकजीजमुस्तम् ॥ ८ ॥
 दद्यात् सुपिष्टं सहतार्क्ष्यैश्चैव च प्रमाणं लवणाश्रयुक्तम् ।
 समाधिकस्तैलयुतं समूतो वस्तिर्जयेत्तेखनदीपनीऽसौ ॥ ९ ॥
 लह्वोरुपादनिकष्टकोष्ठद्वदगुच्छशूलं गुरुतां विषमम् ।
 गुल्माश्मवर्षप्रघ्नयो गुदीलाप्तास्ताश्च रोगान् क्षफवातजातान् ॥ १० ॥
 यथाह्वरोधामयचन्दनैश्च शृतं पयोऽग्रां कमलोत्पलैश्च ।
 सयर्कं राक्षोद्वृष्टं सुशीतं पित्तामयान् हन्ति सजीवनोयम् ॥ ११ ॥
 रास्त्रा हृष सोहितिकामनस्ता बला कनीयस्तृणपञ्चमूल्यौ ।
 गोपाङ्गनाचन्दनपद्मकधिवय्याह्वरोधायि पलार्चकानि ॥ १२ ॥
 नि क्वाप्य तायेन रसेन तेन शृतं पयोऽर्वाटकमम्बुहीतम् ।
 जीवन्निमेदधिवरोदिदारीवीराद्विकाकोलिकवेरुकाभिः ॥ १३ ॥
 सितोपलाजीवकपद्मरेणुप्रपौष्टरीकोत्पलपुण्डरीकैः ।
 शोडाक्षगुप्तामधुवट्टिकाभिर्नागाहमुखातकचन्दनैश्च ॥ १४ ॥
 पिष्टैर्घृतचौद्रयुतैर्निरुह ससैन्धवं शीतलमेव दद्यात् ।
 प्रत्यागते धनरसेन शालोन् चोरेण वाऽद्यात्परिपिक्तमात्र ॥ १५ ॥
 दाहान्तिशाम्प्रदराक्षपित्तहृत्पाण्डुरोगान् विषमज्वरश्च ।
 सगुल्मसूत्रगद्वज्रामनादीन् सर्षपमयान् पित्तहृताविदन्ति ॥ १६ ॥
 कीशातकारम् । देनदारुमूवोग्गदद्राकुटकार्कपाठा ।
 पक्षा कुलत्यान् हन्तीश्च तोये रसस्य तस्य प्रसृता दग्धस्य ॥ १७ ॥
 तान् सर्षपैलामदनैः सकुष्ठैश्च प्रमाणैः प्रसृतैश्च शुद्धान् ।
 चोद्वृष्य तैश्चैव फलाद्यस्य चारस्य तैमल्यं ससर्षपय ॥ १८ ॥

दद्यान्निरुहं कफरोगिताय मन्दान्नये चाग्रनविहिषे च ।
 षष्ठे मृदून्स्नेहकृतो निरुहान् सुखोचितानां प्रसृतैः पृथक् स्युः
 अथेमान् सुकुमाराणां निरुहान् स्नेहवान्मृदून् ।
 कर्मणा विप्रुतानान्तु वक्ष्यामि प्रसृतैः पृथक् ॥ २० ॥
 क्षीराद् द्वौ प्रसृतौ काथ्यौ मधुतैलघृतात् त्रयः ।
 खलेन मथितो बस्तिर्यातघ्नो बलवर्णकृत् ॥ २१ ॥
 एकैकः प्रसृतस्तैलप्रसवाक्षौद्रसर्पिषाम् ।
 विष्णादिमूलकाद्याद् द्वौ कौलत्याद् द्वौ स वातजित् ॥
 पटीलनिम्बभूतीकरास्त्रासप्तच्छदान्धसः ।
 प्रसृतः पृथगाग्याश्च वस्तिः सर्पपक्कवान् ॥ २२ ॥
 सप्तशृङ्गोऽभिष्यन्दकमिकुष्ठप्रमेहहा ।
 चत्वारस्तैलगोमूत्रदधिमण्डास्त्रकाञ्जिकात् ॥ २३ ॥
 प्रसृताः सर्पपैः पिष्टैर्विट्सङ्गानाहमेदनः ।
 पयस्येक्षुस्त्रिरास्त्राविदारीक्षौद्रसर्पिषाम् ॥ २४ ॥
 एकैकः प्रसृतो वस्तिः कृष्णाकल्को हृषत्वकृत् ।
 सिद्धयस्तीनतो वस्ये सर्वदा यान् प्रयोजयेत् ॥ २५ ॥
 निर्व्यापदो बहुफलान् बलपुष्टिकरान् सुखान् ।
 मधुतेले सगे कर्पः सेव्यवाहिपिचुर्मिसिः ॥ २६ ॥
 एरण्डमूलकाथेन निरुहो मधुतैलिकः ।
 रसुत्पन्नं परमेष्ठार्यः कृष्णिगुल्फास्त्रहृदिभुक् ॥ २७ ॥
 मयटिमधुकथैष चक्षुष्यो रक्तपित्तजित् ।
 यापनो घनफलकेन मधुतेन रगाश्रयान् ॥ २८ ॥
 पायुज्जलोत्प्लवणवस्तिमेहनशूनजित् ।
 प्रसृतांगैर्घृतक्षौद्रयसान्तैः प्रकम्पयेत् ॥ २९ ॥

परण्डमूलनिःकायो मधुतैलः ससैन्यः ।

एष युक्तरथो यस्तिः सवचापिप्लीफलः ॥ ३१ ॥

सकायो मधुयङ्गुधन्यायताह्विह्वसैन्यः ।

सुरदारवचारास्त्रावस्तिर्दोषहरः परः ॥ ३२ ॥

पञ्चमूलस्य निःकायस्यैलं मागधिका मधु ।

ससैन्यः समधुकः सिद्धवस्तिरिति श्रुतः ॥ ३३ ॥

द्विपञ्चमूलत्रिफलाफलविष्टानि पाचयेत् ।

गोमूत्रेषु च पिष्टे च पाठावस्रकतीयदेः ॥ ३४ ॥

सफलैः चोद्भूतैस्तान्यः चारेण सवर्धेन च ।

युक्तो यस्तिः कफघ्नाधिपाण्डुरोगविपूचिषु ॥ ३५ ॥

शुक्राग्निसावित्र्येषु वस्त्राटोषे च पूजितः ।

मुस्तापाठाष्टतेरुण्डयनाराज्यामुनर्नवा ॥ ३६ ॥

मध्विष्टारन्वनीशीरचायमाचाचरोहिणीः ।

कनीयः पञ्चमूलस्य पालिक मदनाष्टकम् ॥ ३७ ॥

ललाटके पचेत्तच्च पादग्रेषु परिस्रुतम् ।

चीरदिप्रस्यसयुक्तं चीरग्रेषु पुनः पचेत् ॥ ३८ ॥

शपादजाङ्गनरसः ससर्पिर्मधुसैन्यः ।

पिष्टैर्यष्टिमिसिग्नामाकलिङ्गकरसाञ्जनैः ॥ ३९ ॥

यस्तिः सुखीप्थो मासाग्निवलयशक्रविवर्धनः ।

माताष्टह्मीप्रेमेशार्थो गुन्नाविष्मूत्रसंघट्टम् ॥ ४० ॥

त्रिप्रमत्तरविस्पर्धवर्ष्मिष्ठानप्रवाहिकाः ।

यङ्गुलीरुकटोकुचिमन्वाथोत्तथिरीरुज ॥ ४१ ॥

धन्याट्टमृदरोन्मादशोफकासाश्लकुण्डलान् ।

चक्षुष्यः पुत्रदो राज्ञा यापनाना रसावनन् ॥ ४२ ॥

मृगाणां लघुबभ्रूणां दशमूलस्य चाश्रया ।
 हृष्यामिसिगान्धेयीकल्केर्वातहरः परम् ॥ ४३ ॥
 निरुद्धोऽत्यर्थं हृष्यस्य महाश्वे हसमन्वितः ।
 मयूरं पञ्चपिसान्धपादविट् तुण्डदर्जितम् ॥ ४४ ॥
 लघुना पञ्चमूलेन पालिवेन समन्वितम् ।
 पञ्जा क्षीरजले क्षीरशेषं सहृतमाश्लिकम् ॥ ४५ ॥
 तद्दिदारौकणायटीयताङ्गाफलकल्कवत् ।
 वस्तिरीषत्पटुयुतः परमं वसश्चककत् ॥ ४६ ॥
 कल्पनेयं पृथक् कार्या तित्तिरिप्रभृतिष्वपि ।
 विष्किरेषु समस्तेषु प्रतुदप्रसङ्गेषु च ॥ ४७ ॥
 ललचारिषु तद्वद्य मत्स्येषु क्षीरवर्जिता ।
 गोधानकुसमाज्जिरयत्यकीन्दुरज पलम् ॥ ४८ ॥
 पृथक् दशपलं क्षीरे पञ्चमूलस्य साधयेत् ।
 तत्पयः फलवैदेहीकल्कद्विलवषान्वितम् ॥ ४९ ॥
 ससितातेलमध्वाज्यो बभ्रुमौण्यो रसायनम् ।
 ध्यायाममधितोरस्कषीषेन्द्रिय बलोज्ज्वलम् ॥ ५० ॥
 विबद्धशकविष्मन्त्रशुद्धपातविकारिणाम् ।
 गजवाजिरथसोभभग्नजर्जरितात्मनाम् ॥ ५१ ॥
 पुनर्नवत्वं कुरुते वाजीकरणसत्तमः ।
 सिद्धेन पयसा भोज्यमात्मगुप्तोच्चटे क्षुरेः ॥ ५२ ॥
 स्त्रीर्जायावन्तणान् सिद्धान् सिद्धदृष्यैः प्रकल्पयेत् ।
 दोषघ्नाः सपरीक्षारा वज्रान्ते स्त्री हृदयदायः ॥ ५३ ॥
 दशमूलं बलां राक्षामग्नगन्धां पुनर्नवाम् ।
 गुडश्चेरुण्डमूलीकभाङ्गी हृष्यकरोद्दिपम् ॥ ५४ ॥

शतावरीं सहचरं काकनासां पलांशकम् ।
 यवमापातसोकोलकुलत्यान् प्रसृतोन्मितान् ॥ ५५ ॥
 बहे विपाच्य तोयस्य द्रोणश्रेपेण तेन च ।
 पचेत्तैलाढक पेचैर्जीवनीयैः पलोन्मितैः ॥ ५६ ॥
 अनुवासनमित्येतत्सर्वं तातविकारनुत् ।
 अनुपानां वसा तद्वज्जीवनीयोपसाधिता ॥ ५७ ॥
 शताह्वाचिरिवित्वाञ्चै स्तौलं सिद्धं समीरणे ।
 सैन्धवेनाग्निघर्षेण तप्तं दाऽनिलजिद दृतम् ॥ ५८ ॥
 जीयन्तीं मदन मेदां आवणी मधुकं वलाम् ।
 शताह्वर्धभक्तौ कृष्णां काकनासां शतावरीम् ॥ ५९ ॥
 खगुतां चीरकाकीलीं कर्कटाख्यां शठीं वचाम् ।
 पिष्ट्वा तैलघृतघोरे साधयेत्तश्चतुर्गुणे ॥ ६० ॥
 वृद्धं वातपित्तघ्नं वलशुक्रान्निघर्षणम् ।
 रजःशुक्रामयहर पुत्रीयमनुवासनम् ॥ ६१ ॥
 सैन्धव मदन कुष्ठं शताह्वानिचूली वपा ।
 ज्जीवेरं मधुकं भार्त्री देवदारुसकटफलम् ॥ ६२ ॥
 नागरं पुष्करं मेढा चविका चित्रकः शठी ।
 विडङ्गातिविषा श्यामा हरेणुर्नीलिनी स्थिरा ॥ ६३ ॥
 बिल्वाजमोदचपला दन्ती रास्त्रा च तैः समैः ।
 साध्यमेरणुतैल वा तैल वा कफरोगनुत् ॥ ६४ ॥
 वर्धोदायर्तगुल्मार्शः प्रीहमेहाद्यमारुतान् ।
 आनाहमश्मरो चाश हन्यात्तदनुवासनम् ॥ ६५ ॥
 साधितं पञ्चमूत्रेण तैलं बिल्वादिनाऽथवा ।
 कफघ्नं कल्पयेत्तैलं द्रव्यैर्वा कफघातिभिः ॥ ६६ ॥

फलैरष्टगुणैश्चाश्वैः सिद्धमन्वासनं कफे ।

मृदुवस्तिजडीभूरे तोदशोऽन्यो वस्तिरिष्यते ॥ ६७ ॥

तीक्ष्णैर्विकर्षितः सिग्धो मधुरः शिशिरी मृदुः ।

तीक्ष्णत्वं जूनपीत्वग्निनववृक्षारसर्षपैः ।

प्राप्तत्वालं विधातव्यं दृढघोरैस्तु मार्दवम् ॥ ६८ ॥

यलकालरोगदोषपक्षतो, प्रविभज्य योजितो वस्तिः ।

स्त्रैः स्त्रैरौषधवर्गैः स्नान् स्नान् रोगान्नियतयति ॥ ६९ ॥

सप्तार्तानां शोतान्छोतार्तानां तथा सुखोप्याद्य ।

तद्योग्यौषधयुक्तान् वस्तीन्सन्तव्यं युञ्जीत ॥ ७० ॥

वस्तीन् हृ हृणीयान् दद्याद्द्वयधियु विमोघनीयेषु ।

मिदस्त्रिनो विमोघ्या ये च नराः क्षुद्रमेदार्ताः ॥ ७१ ॥

न क्षीणक्षतदुर्बलमूर्च्छितद्वयशुष्कशुद्धदेहानाम् ।

दद्याद्विमोघनीयान् दीपनिबद्धायुषो ये च ॥ ७२ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

—:::—

अद्यातो वस्तिव्यापत्तिर्हि व्याख्याम्यामः ।

असिग्धसदृशस्य गुरुक्षीणस्य योजितः ।

शीतोऽन्यत्रे हलवणद्रव्यमाचो घनोऽपि वा ॥ १ ॥

यस्मिन् महोभ्य तं दीप दुर्बलत्वादनिरुद्धम् ।

फरीत्ययोगेन स्यादातमूवश्लक्ष्णदृष्टः ॥ २ ॥

माभिर्वस्तिरुदाहो हस्ते पञ्चदशगुदे ।

कण्टूरीष्टानि यैवर्षमरतिर्याद्रिमार्दवम् ॥ ३ ॥

काथद्वयं प्राग्विहितं मध्यदोषेऽतिसारिणि ।
 चणस्य तस्मादोषकस्य तत्र पानं प्रशस्यते ॥ ४ ॥
 फलवर्त्यस्तथा स्वेदाः कालं ज्ञात्वा विवेचनम् ।
 विल्यमूलविविहदादयवकोलकुन्त्यवान् ॥ ५ ॥
 चुरादिमांश्च बस्ति, स प्राक्पेष्यस्तमानयेत् ।
 युक्तोऽल्पवोर्वी, दोषाठो रुक्ते क्रूरागयेऽथवा ॥ ६ ॥
 बस्तिर्दोषाठतो रुडमार्गो रुभ्यात्समीरणम् ।
 सविमार्गोऽनिनः कुर्यादाधाम मर्मपीडनम् ॥ ७ ॥
 विदाहं गुदकोष्ठस्य मृक्कयश्चणवेदनाम् ।
 कण्ठं हृदयं शूलैरितयेतच्च धावति ॥ ८ ॥
 स्वभ्यस्तस्त्रिणावस्य तत्र वर्त्तिं प्रयोजयेत् ।
 विल्यादियं निरुहः स्वात्पोस्तुसर्पपमूत्रवान् ॥ ९ ॥
 भरत्तामरदारुम्यां साधितं वाऽनुवासनम् ।
 कुर्वतां पेगसरीधं पीडितो वाऽतिमात्रया ॥ १० ॥
 पश्चिाधनवणोणो वा बस्तिरल्पोऽल्पगीघज ।
 मृदुर्वां भाकृतेनोर्ध्वं विक्षिप्तो मुखनासिकात् ॥ ११ ॥
 निरेति मूर्च्छाघ्नतासदृष्टाहादीन् प्रवर्तयन् ।
 मूर्च्छाविकारं दृष्ट्वास्य मिश्रेच्छीताम्बुना मुखम् ॥ १२ ॥
 द्यमेदाक्षमनायाचं प्राणायामं च कारयेत् ।
 पुष्टपार्श्वोदरं मृग्यात्करैरुच्यै रधोमुखम् ॥ १३ ॥
 कंठोदूतं श्लेष्मं धुन्येत्तु भीषयेद्दण्डद्विजि ॥
 यस्तोष्काराजमुदयेर्वस्तिरेति तथा च । ॥ १४ ॥
 पापिषन्नेर्गसापीठं कुर्यान्न म्रियते यथा ।

प्राणोदाननिरोधादि सुप्रसिद्धतरायनः ॥ १५ ॥
 अपानः पवनो बस्तिं तमाश्वेषापकर्षति ।
 रुष्ठक्रमुककल्कं च पाययेताम्नसंयुतम् ॥ १६ ॥
 प्रीणराक्षैश्चराक्षरत्वाच्च बस्तिं सोऽस्थानुलोमयेत् ।
 गोमूत्रेण त्रिहृत्पथ्याकल्कं चाधोऽनुलोमनम् ॥ १७ ॥
 पक्वाग्रयस्थिते स्त्रिने निरुहो दशमूलिकः ।
 यवकोलकुलत्यै च विधेयो मूत्रसाधितैः ॥ १८ ॥
 बस्तिर्गोमूत्रसिद्धैर्वा साधृता वंशपल्लवैः ।
 पूतीकरञ्जत्वक्पत्रशठीटेवाह्वरोहिषैः ॥ १९ ॥
 सतैलगुडसिन्धुत्यविरेकौपधकल्कवान् ।
 विष्वादिपञ्चमूलेन सिद्धो बस्तिरुरः स्थिते ॥ २० ॥
 शिरःस्थे नाशनं धूमःप्रच्छाद्यं सर्षपैः शिरः ।
 बस्तिरत्युष्णतीक्ष्णास्त्वघनोऽतिसिद्धितस्य वा ॥ २१ ॥
 अल्पे क्षौधे मृदौ कोष्ठे प्रयुक्तो वा पुनः पुनः ।
 अतियोगत्वमापन्नो भवेत्कुक्षिरजाकरः ॥ २२ ॥
 विरेचनातियोगेन सतुल्याकृतिसाधनः ।
 बस्तिः क्षारास्ततीक्ष्णोष्णलवणः पैत्तिकस्य वा ॥ २३ ॥
 गुदं दहन् लिखन् क्षिखन्करोत्यस्य परिस्रवम् ।
 सविट्गन्धं सुवत्यसूं वर्णैः पित्तं च भूरिभिः ॥ २४ ॥
 बहुशयातिवेगेन मोहं गच्छति सोऽसक्तत् ।
 रक्तपित्तातिसारघ्नी क्रिया तच्च प्रशस्यते ॥ २५ ॥
 दाहादिषु त्रिहृत्कल्कं मृद्रीकावारिणा पिबेत् ।
 तदि पित्राशक्नुवातान् हत्वा दाहादिकान् जयेत् ॥ २६ ॥
 विशदय पिबेच्छीतां ययागूं शर्करायुताम् ।

युष्मदादा-तिविरिक्तस्य क्षीयविट्कस्य भोजनम् ॥२०॥

मापयूपेण कुल्माषान् पानं दध्यथवा सुराम् ।

सिद्धिर्वस्यापदामेवं स्नेहवस्तेषु वध्यते ॥ २८ ॥

शीतोऽल्पो वाऽधिके वाते पित्तेत्युष्णः कफे रुडुः ।

अतिभुक्ते गुरुर्वर्धः सञ्चयेऽल्पवत्सदा ॥ २९ ॥

दक्षस्तैराहतस्नेहो नायात्यभिभवादपि ।

स्तम्भीरुसदनाधानज्वरशूलाङ्गमर्दनैः ॥ ३० ॥

पार्श्वरुक्तेनैर्विद्यादायुना स्नेहमाहतम् ।

स्त्रिरधाम्बलपणोर्यौस्तं रास्त्रापीतदृतेलिकैः ॥ ३१ ॥

सौधीरकसुराकोलकुलत्ययवसाधितैः ।

निहृदैर्निर्हरेत्सम्यक् समूचैः पञ्चमूलकैः ॥ ३२ ॥

ताभ्यामेव च तैलाभ्यां शायं भुक्तेऽनुवासयेत् ।

तृड्दाहरागसम्भोहवैयर्थ्यं तमकज्वरैः ॥ ३३ ॥

विद्यात्पित्ताहतं स्नादुतिक्तैस्तं वस्त्रिभिर्हरेत् ।

तन्द्राशीतज्वरालस्यप्रमेकारुचिगौरवैः ॥ ३४ ॥

संमूर्च्छाग्लानिभिर्यिद्याच्छेषणा स्नेहमाहतम् ।

कषायतिक्तकटुकैः सुरामूत्रोपसाधितैः ॥ ३५ ॥

फलतैलयुतैः सास्त्रैर्वस्त्रिभिस्तं विनिर्हरेत् ।

कर्दिमूर्च्छारुचिग्लानिशूलनिद्राङ्गमर्दनैः ॥ ३६ ॥

ग्रामसिद्धैः सदाहैस्तं विद्यादत्यशनाहतम् ।

कटूनां लवणानां च क्वाथैर्युषैश्च पाचनम् ॥ ३७ ॥

भृदुर्वीरकः सर्वं च तत्रामविहितं हितम् ।

विष्णुग्लानिलसङ्गात्तिगुरुत्वाधानहृद्यदैः ॥ ३८ ॥

स्नेहं विहातं घ्रात्वा स्नेहस्वेदैः सवर्त्तिभिः ।

श्यामावित्वादिसिद्धेय निरुद्धैः सानुवासनैः ॥ ३८ ॥
 निर्हरेद्विधिना सम्यगुदायर्त्तद्वरेण च ।
 अभुक्ते शूनपायौ वा पेयामात्रागितस्य च ॥ ४० ॥
 गुटे प्रविष्टितः स्नेहो वेगाडापत्यनाहतः ।
 कङ्क कायं ततः कण्ठादूर्ध्वेभ्यः खेभ्य एत्यपि ॥ ४१ ॥
 मूत्रश्यामाविहत्तिडो ययकोलकुन्त्यवान् ।
 तस्तिहतेनो देयः स्यान्निरुद्धः साशुवासनः ॥ ४२ ॥
 कण्ठादागच्छतस्तम्भकण्ठप्रद्विषेधनैः ।
 एर्दिभीभिः क्रियाभिश्च तस्य कुर्यान्निवर्त्तणम् ॥ ४३ ॥
 नापक्वं प्रणयेत् स्नेहं गुदं सक्षुपनिम्पति ।
 ततः कुर्यात्त दण्मोहकण्डूशोफान् क्रियाऽर्च-वा ॥ ४४ ॥
 तीक्ष्णो वस्तिस्तथा तैलमर्कपत्ररसे शृतम् ।
 अनुष्णास्य तु बहे वा दत्ते निःशेष एव च ॥ ४५ ॥
 प्रविश्य क्षुभितो वायुः शूनतोदकरी भवेत् ।
 तथाभ्यङ्गो गुदे स्वेदी वातघ्नान्यग्रनामि च ॥ ४६ ॥
 द्रुतं प्रणीते निष्कृष्टे सहोत्क्षिप्त एव वा ।
 स्यात्कटीगुदजङ्घीरवस्तिस्तम्भार्त्तिभेदनम् ॥ ४७ ॥
 भोजनं तत्र वातघ्नं स्वेदाभ्यङ्गाः मधस्तयः ।
 पीद्यमानेऽन्तरा मुक्ते गुदे प्रतिहतोऽनिलः ॥ ४८ ॥
 उरःशिरीरुजं सादमूर्नीय जनयेद्बली ।
 वस्तिः स्यात्तत्र वित्वाटिफलः श्यामादिमूत्रवान् ॥ ४९ ॥
 अतिप्रपीडितः कोष्ठे तिष्ठत्यायाति वा गलम् ।
 तत्र वस्तिर्विरेकश्च गलपीडादि कश्च ॥ ५० ॥
 वमनाद्यैर्विशुद्धश्च घामदेहबलानलम् ।

यथायङ् तद्वर्णं पूर्णं तैलपात्रं यथा तथा ॥ ५१ ॥
 भिषक् प्रयत्नतो रक्षेत्सर्वस्मादपवादतः ।
 दद्यान्मधुरहृद्याणि ततोऽन्धलवण्यौ रसौ ॥ ५२ ॥
 स्वादुतिक्ती ततो भूयः कपायकटुकौ ततः ।
 अन्योऽन्यप्रत्यनीकानां रसानां स्निग्धरुचयोः ॥ ५३ ॥
 व्यत्यासादुपयोगेन क्रमात्तं प्रकृतिं नयेत् ।
 सर्वसहः स्थिरबलौ विज्ञेयः प्रकृतिं गतः ॥ ५४ ॥

पष्ठोऽध्यायः ।

—०५०—

अथातो भिषजकल्पं व्याख्यास्यामः ।

धन्यसाधारणे देगे समे सम्पत्तिके शुचौ ।
 श्रमशानचैत्यायतनवभ्रवस्त्रीकवर्जिते ॥ १ ॥
 रुदौ प्रदक्षिणजले कुङ्करोद्दिपसंस्थिते ।
 अफालकटेऽनाक्रान्ते पादपैर्बलवत्तरैः ॥ २ ॥
 गन्धर्वा भिषजं जातं युक्तं वर्णरसादिभिः ।
 जम्बूदम्भं दयादम्भमतिदम्भं च धैर्यतैः ॥ ३ ॥
 भूतैर्गन्धायतपाभ्याप्यैर्यथाकामञ्च सेवितम् ।
 अवगाढमहामूलमटीर्षी दिग्गगाश्रितम् ॥ ४ ॥
 अथ कल्याणचरितः श्राद्धः शुभिरप्योपितः ।
 गन्धर्वाद्यदौषधं सुगन्धं स्मितं कान्धे च कम्पयेत् ॥ ५ ॥
 मधोरेण तदमम्भसायनतिक्रान्तावकाशम् ।
 पठेत् गुह्यतमोद्गन्धान्यलङ्कारादिहृदयतः ॥ ६ ॥

पयो बाष्कयणं बाह्यं विस्मृत्तं तच्च नीरजम् ।

वयोवचवतां धातुपिच्छशृङ्गसुरादिकम् ॥ ७ ॥

कषाययोनयः पञ्च रसाः स्ववर्णवर्जिताः ।

रसः कल्कः शृतः शीतः फाण्डयेति प्रकल्पना ॥ ८ ॥

पञ्चधैव कषायणां पूर्वं पूर्वं बलाधिका ।

सद्यः समुद्धृतात् क्षुप्तात् यः स्रवेत्पटपीडितात् ॥ ९ ॥

स्वरसः ससमुद्दिष्टः कल्कः पिष्टो द्रवाद्भुतः ।

चूर्णोऽभुतः शृतः काथः मीतो रात्रिं द्रवे स्थितः ॥ १० ॥

सद्योऽभिपुतपूतस्तु फाण्डस्तन्मानकल्पने ।

युञ्ज्याद्वाध्यादिवलतस्तथा च वचनं मुनेः ॥ ११ ॥

मात्राया न व्यवस्थाऽस्ति व्याधिं कोष्ठं बलं वयः ।

आसीद्य देशकान्तौ च शीन्या तद्वच्च कल्पना ॥ १२ ॥

मध्यन्तु मान निर्दिष्टं स्वरसस्य चतुःपलम् ।

पेयस्य कर्षमाकोष्ठां तद्द्रवस्य पलत्रये ॥ १३ ॥

काथं द्रव्यपले कुर्यात्पस्थार्धं पादशेषितम् ।

शीतं पले पले षड्भिः चतुर्भिश्च ततोऽपरम् ॥ १४ ॥

स्नेहपाकेत्वमानोक्तौ चतुर्गुणविवर्धितम् ।

कल्कस्नेहद्रव्यं शीन्यम् अधीते शीनकः पुनः ॥ १५ ॥

स्नेहे सिद्धयति सिद्धास्युनिःकायस्वरसैः क्षमात् ।

कल्कस्य शीनयेदग्रे चतुर्थं षष्ठमष्टमम् ॥ १६ ॥

पृथक् स्नेहसमं दद्यात्पञ्चप्रभृति तु द्रवम् ।

नाङ्गुलिग्राहिता कन्के न स्नेहेऽग्नौ सशब्दता ॥ १७ ॥

वर्णादिद्यम्पच यदा तदैव शीघ्रमाहरेत् ।

घृतस्य फेनोपशमस्तैलस्य तु तदुद्भवः ॥ १८ ॥

नेहस्य तन्तुमत्ताण्डु मञ्जनं शरणं न च ।
 पाकस्तु त्रिविधो मन्दचिक्कणः खरचिक्कणः ॥ १८ ॥
 मन्दः कल्कसमे किञ्चिच्चिक्कणो मदनोपमे ।
 किञ्चित्कीदति कृष्णे च वर्तमाने च पश्चिमः ॥ २० ॥
 दग्धोऽत ऊर्ध्वं निःक्राय्यः स्यादामस्त्वग्निसादकत् ।
 मृदुर्नम्ये खरोऽभ्यङ्गे पाने वस्तौ च चिक्कणः ॥ २१ ॥
 शाणं पाणितलं मुष्टिः कुडवं प्रस्थमाढकम् ।
 द्रोणं बृहच्च क्रमगो विजानीयाच्चतुर्गुणम् ॥ २२ ॥
 द्विगुणं योजयेदार्द्रं कुडपादि तथा द्रवम् ।
 पेयणालोढने वारि स्नेहपाके च निर्द्रवे ॥ २३ ॥
 कल्पयेत्सदृशान् भागान् प्रमाणं यच्च नोदितम् ।
 कल्कीकुर्याच्च भैषज्यमनिरूपितकल्पनम् ॥ २४ ॥
 द्वौ शाणौ वटकः कोलं वदर द्रवणश्च तौ ।
 अक्षं पिचुः पाणितलं सुवर्णं कयलग्रहः ॥ २५ ॥
 कर्षो विडालपदकं तिन्दुकः पाणिमानिका ।
 शब्दान्यत्वमभिज्ञेऽर्थे शुक्तिरष्टमिकापिचू ॥ २६ ॥
 पलं प्रकुञ्चो विखञ्च मुष्टिराम्बु चतुर्विका ।
 द्वे पले प्रसृतस्तो द्वावञ्जलिस्तौ तु मामिका ॥ २७ ॥
 आढकं भाजनं कसौ द्रोणः कुम्भो घटोऽयम् ।
 तुलापलशतं तानि विप्रतिभारं उच्यते ॥ २८ ॥
 हिमयद्विभ्यग्रेनाभ्यां प्रायो व्याप्ता वसुन्धरा ।
 मौम्यं पथश्च तत्राद्यमाग्नेय वैभ्यमौषधम् ॥ २९ ॥

अष्टाङ्गहृदयसंहितायां

उत्तरस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथातो बालोपधरणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरानेयादयो महर्षयः ।

जातमात्रं विप्रोध्योत्खाह्वलं सैन्धवसर्पिषा ।

प्रसूतिक्लेशितं चानु बलातैलेन सेचयेत् ॥ १ ॥

अश्वनोर्वादनं चास्य कर्णमूली समाचरेत् ।

अथास्य दक्षिणे कर्णे मन्त्रमुच्चारयेदिमम् ॥ २ ॥

“अङ्गादङ्गास्तन्भवसि हृदयादभिजायसे ।”

“आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदां शतम्” ॥ ३ ॥

“शतायुः शतवर्षोऽसि दीर्घमायुरवाप्नुहि ।”

“नक्षत्राणि दिशो रात्रिरह्य त्वाभिरचतु” ॥ ४ ॥

स्वस्थीभूतस्य नाभिञ्च सूत्रेण चतुरङ्गुलात् ।

वर्द्धोर्द्धं वर्द्धयित्वा च श्रोत्रायामवसञ्जयेत् ॥ ५ ॥

नाभिञ्च कुष्ठतैलेन सेचयेत् स्रपयेदनु ।

क्षीरिष्ठचक्रपात्रेण सर्वगन्धोदकेन वा ॥ ६ ॥

कोप्ये न तस्मिन्मृतपनीयनिमज्जनैः ।

ततो दक्षिणतर्ज्ज्व्या ताम्बुल्यावगुहयेत् ॥ ७ ॥
 शिरसि स्नेहपितुना प्राश्यं चाप्य प्रयोजयेत् ।
 हरेण प्राचं मेघायुर्वन्मार्थमभिमन्त्रितम् ॥ ८ ॥
 'सिन्ध्रीव्राह्मीवचाशङ्कपुष्पीकन्क' घृतं मधु ।
 चामीकरवचानाह्वीताप्यपथ्या रजीकृताः ॥ ९ ॥
 निष्ठाश्वधृषतीपेता जेमघाचीरजीऽष्टवा ।
 गर्भाश्वः सैन्धववता सर्पिषा चामयेत्ततः ॥ १० ॥
 प्राजापत्येन विधिना जातकर्माणि कारयेत् ।
 शिराणां हृदयस्यानां विहतत्वात् प्रसूतितः ॥ ११ ॥
 तृतीयेऽङ्गि चतुर्थे वा स्त्रीणां स्नानं प्रवर्त्तते ।
 प्रथमे दिवसे तस्माच्चिकारं मधुमर्पिणी ॥ १२ ॥
 अनन्तामित्रिने मन्त्रपाविते प्राशयेच्छिशुम् ।
 द्वितीये भक्षणाभिहं तृतीये च धृत ततः ॥ १३ ॥
 प्राङ्निषिद्धस्तनव्याप्य तस्याणितलसन्धितम् ।
 स्नानानुपानं द्वौ कालौ नवनीतं प्रयोजयेत् ॥ १४ ॥
 मातुरेव पिबेत् स्नानं तत्परं देहद्वये ।
 स्नानधात्राशुभे कार्ये तदसम्पदि यत्काले ॥ १५ ॥
 अथङ्गे व्रज्जाचारिणी वर्षप्रकृतितः समे ।
 नीरुजे मध्यवयसौ जीवद्वन्द्वे न भोक्तुपे ॥ १६ ॥
 क्षिताङ्गाविहारेण यद्वादुपचरेष्व ते ।
 शुक्लकीधलदुर्नायासाः स्नाननाशस्य हेतवः ॥ १७ ॥
 स्नानस्य सीधुवर्ज्याणि मद्यान्यानुपजा रमाः ।
 चीरं चीरस्त्रीषण्य शोकादेव विपर्ययः ॥ १८ ॥
 विरुहाहारमुक्तायाः क्षुधिताया विचेतमः ।

प्रदुष्टधातोर्गर्भिण्याः स्तन्यं रोगकरं शिशोः ॥ १८ ॥
 स्तन्याभावे पयश्छागं गव्यं वा तद्गुणं पिबेत् ।
 रुस्त्रेण पञ्चमूलेन स्थिरया वा सितायुतम् ॥ २० ॥
 यर्ध्नीं निशां विशेषेण कृतरक्षावल्निक्रियाः ।
 जागृद्युर्वान्धवास्तस्य दधतः परमां सुदम् ॥ २१ ॥
 दंशमे दिवसे पूर्णं विधिभिः स्रक्कुनोचितैः ।
 कारयेत् सूतिकोत्थानं नाम बालस्य चार्चितम् ॥ २२ ॥
 विभक्तोऽङ्गैर्मनोद्वालरोचनागुरुचन्दनम् ।
 नक्षत्रदेवतायुक्तं बान्धवं वा समाचरम् ॥ २३ ॥
 ततः प्रकृतिभिदोक्तरूपैरायुःपरीक्षणम् ।
 प्रागुदक्शिरसः कुर्याद् बालस्य ज्ञानवान् भिषक् ॥ २४ ॥
 शुचिधीतोपधानानि निर्बलीनि सृदूनि च ।
 शय्याभरणवासांसि रक्षोहैर्धूपितानि च ॥ २५ ॥
 काको विशस्तः शस्तश्च धूपने विहृतान्वितः ।
 जीवत्खड्गोदिशङ्कोत्यान् सदा बालः शुभान् मणौन् ॥ २६ ॥
 धारयेदौषधीः श्रेष्ठा ब्राह्मैरिन्द्रीजीवकादिकाः ।
 हस्ताभ्यां प्रीवया मूर्ध्ना विशेषात् सततं वचाम् ॥ २७ ॥
 आयुर्मेधाभृतिस्त्रास्थकरीं रक्षोऽभिरक्षिणीम् ।
 पञ्चमे मासि पुण्येऽङ्गि धरण्यासुपवेशयेत् ॥ २८ ॥
 षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि क्रमात्तत्र प्रयोजयेत् ।
 षट्सप्तमाष्टमासेषु नीरुजस्य शुभेऽहनि ॥ २९ ॥
 कर्णौ हिमरगमे विध्येत् धात्राद्वयस्य सान्त्वयन् ।
 प्राग्दक्षिण कुमारस्य भिषग्वामं तु योषितः ॥ ३० ॥
 दक्षिणेन दधत्सूर्ध्वं पालिमन्येन पाणिना ।

मध्यतः कर्णपीठस्य किञ्चिदण्डाययं प्रति ॥ ३१ ॥
 जरायुमात्रप्रच्छन्ने रविरश्मावभासिते ।
 धृतस्य निखल सम्यगन्तस्तत्तरसादिते ॥ ३२ ॥
 विध्ये द्वैवक्तते छिद्रे सकृदेयर्जुनाघवात् ।
 नीर्ध्वं न पाग्वंती नाधः शिरास्तत्र हि सन्निताः ॥ ३३ ॥
 कालिका मन्मरी रक्ता तद्वधाद्भागवत् ज्वराः ।
 सशोफदाहसरश्ममन्यास्तन्नापतानकाः ॥ ३४ ॥
 तेषां यथामय कुर्याद्विभक्त्याश्च चिकित्सितम् ।
 स्थाने अघातश्च धिर न रुपागादिसम्भवः ॥ ३५ ॥
 क्लृप्तात् सूच्यनुस्यूत सूत्र धानु निधापयेत् ।
 आमे तैलेन सिञ्चेच्च बद्धत्वां तददारया ॥ ३६ ॥
 विध्ये त्पालीं हितभुजः सञ्चार्याथ स्ववीयसी ।
 मर्त्तिस्त्र्यहस्ततो रुढं वर्धयेत् गनैः गनैः ॥ ३७ ॥
 अथैनं जातदशन क्रमेषापनयेत् स्नातात् ।
 पूर्वोक्तं योजयेत् घोरमन्त्रं च लघु हृदयम् ॥ ३८ ॥
 प्रियानमज्जमधुकमधुलानासितोत्पलैः ।
 अपस्तनम्य संयोज्य प्रीयनो मोदकः शिशोः ॥ ३९ ॥
 ह्रीपनी बालविल्वेलोगर्करासाजमङ्गुलि ।
 सभाहीधातुकीपुष्पशर्करासाजतर्पणैः ॥ ४० ॥
 रोगायाम्य जयेत् सौम्यैर्मपजैरविषादकैः ।
 अन्यथात्यधिकादग्निर्धिरैर्कं सुतरां त्यजेत् ॥ ४१ ॥
 वामयेत्राविधेयं तं वस्तु गृह्णन्ति हि भद्राः ।
 वस्तुवातात्यरसर्गात् पानयेत्तृप्तिताश्च तम ॥ ४२ ॥
 माघीसिद्धान्तैकवधासारिवाकुष्ठसैन्धवैः ।

सकणैः साधितं पीतं वास्त्रेधास्मृतिस्तद घृतम् ॥ ४३ ॥
 आयुष्यं पाप्मरक्षोघ्नं भूतोन्मादनिवर्हणम् ।
 वचेन्दुलेखा भण्डूकी शङ्खपुष्पी शतावरी ॥ ४४ ॥
 ब्रह्मसोमाश्रुताब्राह्मीः कल्कीकृत्य पलांशिकाः ।
 अष्टाङ्गं विपचेत्सर्पिः प्रस्थं क्षीरं चतुर्गुणम् ॥ ४५ ॥
 तत्पीतं धन्यमायुष्यं वास्त्रेधास्मृतिबुद्धिस्तत् ।
 अजाक्षीराभयाव्योषपाठीग्राश्विषुसैन्धवेः ॥ ४६ ॥
 सिद्धं सारस्वतं सर्पिर्वास्त्रेधास्मृतिवह्निस्तत् ।
 वचामृताशठीपथ्याशङ्किनीविल्लनागरैः ॥ ४७ ॥
 अपामार्गेण च घृतं साधितं पूर्ववद्गुणैः ।
 हेमश्चेतपचाकुष्ठमर्कपुष्पी सकाश्वना ॥ ४८ ॥
 हेममत्स्याक्षकः शङ्खः कौण्डर्यः कनक वचा ।
 चत्वार एते पादोक्ताः प्राश्या मधुघृतप्लुताः ॥ ४९ ॥
 वर्षं लीढा यमुर्मेधाबलवर्णकराः शुभाः ।
 वचायव्याहसिन्धूत्यपथ्यानागरदीप्यकैः ॥ ५० ॥
 शुद्ध्यति वाग्द्विर्लीढैः सकुष्ठकणजीरकैः ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

अधार्ता बालामयप्रतिषेध व्याख्यास्यामः ।
 विविधः कथितो बालः क्षीरासोभयवर्त्तनः ।
 स्वास्थ्यं ताभ्यामदुष्टाभ्यां दुष्टाभ्यां रोगसम्भावः ॥ १ ॥
 यद्द्विरेकतां याति न च दोषैरधिष्ठितम् ।

तद्विशुद्धं पयो वाताहुष्टं तु भ्रवतेऽश्वसि ॥ २ ॥
 कपायं केनिलं रुचं वर्चं मूत्रविवस्वसत् ।
 पित्ताहुष्टास्त्रकटुक पीतरान्यपु दाहकत् ॥ ३ ॥
 कफाक्वलयणं भान्द्रं जले मलति पिच्छलम् ।
 संसृष्टलिङ्गं संसर्गाक्षिलिङ्गं सन्निपातिकम् ॥ ४ ॥
 यथा स्त्रसिङ्गांस्तद्व्याधीन् जनयत्युपयोजितम् ।
 शिशोस्तीक्ष्णामतीक्ष्णां च रोदनाक्षय्येदुलम् ॥ ५ ॥
 सोऽयं सृजेद्भृशं देयं यत्र च स्पर्शनाधमः ।
 तत्र विद्याहुजं मूर्ध्नि र्जं चाक्षिनिमीननात् ॥ ६ ॥
 हृदि जिह्वीष्ठदशनश्वासमुष्टिनिपीडितैः ।
 कौष्ठे विवस्ववमधुस्थानदर्शान्त्रकूजनैः ॥ ७ ॥
 आधानप्रहनमनजठरीचमनेरपि ।
 वस्ती गुह्ये च विष्मन्त्रसङ्गवासदिगीचयैः ॥ ८ ॥
 अथ धात्र्याः क्रियां कुर्याद्यथादोष यथामयम् ।
 तत्र वाताक्वके स्तन्ये दधमूलं त्राह पियेत् ॥ ९ ॥
 अथवाग्निवचापाठाकटुकाकुष्ठदीप्यकम् ।
 सभाङ्गीदाहसरलहयिकालोकयेषणम् ॥ १० ॥
 ततः पिवेदन्यतम वातव्याधिहरं हृतम् ।
 अनुचाच्छसुरामेष सिग्धं गृधु विरेचयेत् ॥ ११ ॥
 यस्मिन्कर्म ततः कुर्यात् स्वेदादींयानिस्तपहान् ।
 रास्त्रालमोदासरलदेवदाहरणीऽन्वितम् ॥ १२ ॥
 वातो लिङ्गाद् हृत तैर्वा विपक्वं ससितोपलम् ।
 पित्तदुष्टे मृताभोरुपटोलीनिग्वचन्दनम् ॥ १३ ॥

धातो कुमारय पिवेत् कायगित्वा ससारिवम् ।
 अथवा त्रिफलामुस्तभूनिम्बफट्, रोहिणीः ॥ १४ ॥
 सारिवादि पटोलादिं यक्षकादिं तथा गणम् ।
 घृतान्येभिश्च सिद्धानि पित्तघ्नं च विरेचनम् ॥ १५ ॥
 गोतांदाभ्यद्रसेपादीन् युञ्ज्यात् स्नेहात्मके पुनः ।
 यज्याद्यसैन्धवयुत कुमारं पायवेद घृतम् ॥ १६ ॥
 सिन्धूत्पपिप्पलीमहा पिष्टैः चोद्वयुतैरथ ।
 राठपुष्पैः स्तनौ लिम्बे ष्छिग्रोय दशनच्छदौ ॥ १७ ॥
 सुखमेवं वनेहासस्त्रीक्ष्णैर्धार्त्तं तु वामयेत् ।
 अथाचरितससर्गी सुस्तादि कथित पिवेत् ॥ १८ ॥
 तद्वत्तगरपृष्ठीकासुरदारुकसिङ्गकान् ।
 अथपातिविषामुस्तपङ्पन्थापक्षकोशकम् ॥ १९ ॥
 श्लान्ये विक्षोपमस्त्रिने दुर्गन्ध्याम जलोपमम् ।
 विषद्वमच्छ विष्ण्वं केनिल क्षोपवेश्यते ॥ २० ॥
 शक्तन्नानाम्यथावर्णं मूत्रं पीत सित घनम् ।
 ज्वरारोचकघट्च्छर्दिशृङ्कोद्वारविजृम्भिकाः ॥ २१ ॥
 अङ्गभङ्गोद्भविक्षेपः कूजनं विपथुर्भ्रमः ।
 ब्राणाक्षिमुखपाकाद्या जायन्तेऽन्येऽपि तं गदम् ॥ २२ ॥
 क्षीरालसकमित्वाङ्गुरत्ययं चातिदारुणम् ।
 तत्राशु धात्रीं बालञ्च वमनेनोपपादयेत् ॥ २३ ॥
 विहितायां च ससर्गां वचादि योजयेद्गणम् ।
 निशादि वायवा माद्रीपाठातिक्ताधनामयान् ॥ २४ ॥
 पाठाशुष्यतातिक्तातिक्तादेवाहसारिवाः ।
 असुस्तमूर्वेन्द्रयवाः स्तन्यदीपहराः परम् ॥ २५ ॥

अनुबन्धे यथायाधि प्रतिकुर्वीत कालवित् ।
 दन्तोद्भेदय रोगाणां सर्वेषामपि कारणम् ॥ २६ ॥
 विशेषाज्वरविद्वेदकासच्छर्दिशिरोरुजाम् ।
 अतिस्थन्दम्य पीथक्या विसर्पस्य च जायते ॥ २७ ॥
 पृष्ठभङ्गे विडालानां वर्हिषां च शिखोद्भवे ।
 दन्तोद्भवे च यालानां नहि किञ्चित् दूयते ॥ २८ ॥
 यथादोष यथारोगं यथोद्रेक यथागयम् ।
 विभज्य देशकालादींस्तत्र योज्यं भिन्नगुणितम् ॥ २९ ॥
 त एव दोषा दूष्याश्च ज्वराद्या व्याधयश्च यत् ।
 अतस्तदेव भैषज्यं मात्रा त्वस्य कनीयसी ॥ ३० ॥
 सौकुमार्याल्पकायत्वात्प्रायानुपसेवनात् ।
 स्निग्धा एव सदा बाला दृढचौरनिषेवणात् ॥ ३१ ॥
 मद्यःस्तान्धमनं तज्यात्पाययेन्मतिमान् मृदु ।
 स्तन्यस्य द्रव्यं वमयेत् चौरचौरावनेविनम् ॥ ३२ ॥
 पीतवन्तं तनुं पेयामन्नादं दृढसंयुताम् ।
 वन्ति साध्ये विरेकेण मर्गेन प्रतिमर्गनम् ॥ ३३ ॥
 पुष्पशटिरेचनादींस्तु धात्रश एव यथोदितान् ।
 मूर्षाव्योषवराकीलजम्बुत्वग्दाहसर्पेणः ॥ ३४ ॥
 मपाठा मधुना लीढाः स्तन्यदोषहाराः परम् ।
 दन्तपाथी ममधुना चूर्णेन प्रतिभारयेत् ॥ ३५ ॥
 पिप्पल्या धातुकोपुष्पधात्रोकनक्तनेन वा ।
 मायतिभिर्वल्लूरज पुष्परमण्डितम् ॥ ३६ ॥
 द्रव्यं करोति घालानां दन्तकेशरश्मिघ्नम् ।
 यथादिष्टहृत्पीपाठाकटुकातिविषाघनेः ॥ ३७ ॥

मधुरैश्च घृतं सिद्धं सिद्धं दशनजन्मनि ।
 रजनीं दारुसरलश्रेयसौ हृहतीद्वयम् ॥ ३८ ॥
 पृथ्विपर्णी यताद्या च लीटं माचिकसर्पिषा ।
 ग्रहणीदीपनं त्रैलोक्यं भारुतस्थानुलोमनम् ॥ ३९ ॥
 अतीसारज्वरग्वासकामसापाण्डुकासमुत् ।
 बालस्य सर्वरोगेषु पूजितं बलवर्णदम् ॥ ४० ॥
 समग्रधातुकीरोधकुटस्रटवलाघ्रयैः ।
 महासङ्घातुद्रसङ्घातुद्रमिस्त्रशलाटुभिः ॥ ४१ ॥
 सकार्पासौफलैस्तोये साधितैः साधितं घृतम् ।
 क्षीरजस्तुयुतं हन्ति शीघ्रं दन्तीश्वरोश्वान् ॥ ४२ ॥
 विविधानामयानेतद्बृहत्कश्यपनिर्मितम् ।
 दन्तीश्वरेषु रोगेषु न बालमतिशययेत् ॥ ४३ ॥
 स्वयमप्युपशाम्यन्ति लातदन्तस्य यद्वदाः ।
 अत्यहः स्वप्नशीताम्बुश्चैषिकस्तन्यसेविनः ॥ ४४ ॥
 शिथोः कफेन रुधेः सुस्तीतः सु रसायाहिषु ।
 अरोचकः प्रतिश्यायो ज्वरः कासश्च जायते ॥ ४५ ॥
 कुमारः शुष्यति ततः स्निग्धशक्तमुखेक्षणः ।
 सैन्धवव्योषशाङ्गैः पाठागिरिकदम्बकान् ॥ ४६ ॥
 शुष्यती मधुसर्पिभ्यामरुच्यादिषु योजयेत् ।
 अशोकरोहिणीयुक्तं पञ्चकोलं च चूर्णितम् ॥ ४७ ॥
 बदरीधातकीधात्रीचूर्णं वा सर्पिषा प्रुतम् ।
 स्थिराववाहिष्टहतीकाकीलोपिप्यनीनतैः ॥ ४८ ॥
 निचुलोत्पलवर्षाभूभाङ्गीमुस्तैश्च कार्पिकैः ।
 सिद्धं प्रस्थार्द्रमाज्यस्य स्तीतसां शोधनं परम् ॥ ४९ ॥

सिद्धाश्वगन्धा सुरसा कणागर्भं च तद्गुणम् ।
 यथाह्वपिप्लीरोध्रपद्मकोत्पलचन्दनै ॥ ५० ॥
 तालीससारिवाभ्या च साधित शोषजिद्वृत्तम् ।
 शृङ्गौमधूलिकाभार्द्धीपिप्लीदेवदारुभि ॥ ५१ ॥
 अश्वगन्धादिकाकीलीराक्षर्यभकजीवकै ।
 सूपपर्णीविडङ्गैश्च कल्कितै साधित घृतम् ॥ ५२ ॥
 शशीक्षमाङ्गनिर्युद्धे शय्यत पुष्टिकृत्परम् ।
 वचावयस्यातगरकायस्याचोरकै शृतम् ॥ ५३ ॥
 वक्षामूत्रसुराभ्या च तैलमभ्यञ्जने हितम् ।
 लाक्षारससम तैलप्रस्थ मसुचतुर्गुणम् ॥ ५४ ॥
 अश्वगन्धानिशादारुकौन्तिकुठार्द्रचन्दनै ।
 समूर्वारोहिणीराक्षाशताक्षामधुकै समै ॥ ५५ ॥
 सिद्ध लाक्षादिक नाम तैलमभ्यञ्जनादिदम् ।
 बल्य ज्वरक्षयोन्मादश्वासपक्षारवातनुत् ॥ ५६ ॥
 यक्षराक्षसभूतघ्न गर्भिणीना च शस्यते ।
 मधुनाऽतिविषाशृङ्गीपिप्लीर्लेहयेच्छिशुम् ॥ ५७ ॥
 एका यातिविषा कासज्वरश्चर्दिक्षपटुतम् ।
 पीत पीत यमति य स्तन्य त मधुसर्पिषा ॥ ५८ ॥
 द्विवार्ताकीफलरस पञ्चकोम ॥ नेहयेत् ।
 पिप्लीपञ्चनवणकमिजित्पारिभद्रवम् ॥ ५९ ॥
 तद्वक्षिराक्षघ्ना श्लेष्म मर्षो या रामचन्द्रायाम् ।
 लाभत शन्यकम्पाविद्राधर्नमिषिजम्भनाम् ॥ ६० ॥
 रुदिरार्जुनतालोसकुष्ठचन्दनै रमे ।
 रुचोर साधित सर्पिर्वमघु विनयच्छति ॥ ६१ ॥

सदन्तो जायते यस्तु दन्ताः प्राग्यस्य चोत्तराः ।

कुर्वीत तस्मिन्नुत्पाते श्रान्तिकञ्च द्विजातये ॥ ६२ ॥

दद्यात्तदक्षिणं वामं नैगमेपञ्च पूजयेत् ।

तालुमांसे कफः क्रुद्धः कुरुते तालुकण्टकम् ॥ ६३ ॥

तेन तालुप्रदेशस्य निम्नता भूम्नि जायते ।

तालुपातस्तनहेपः कृच्छ्रात्पानं शकृद्वद्वम् ॥ ६४ ॥

वृद्धास्यकण्डूचिरुजा ग्रीवादुर्ध्वरता वमिः ।

तथोत्क्षिप्य यदक्षारचौद्राभ्यां प्रतिसारयेत् ॥ ६५ ॥

तालु तद्वक्षणाशुण्डीगोशकृद्दससैन्धवैः ।

शृङ्गवेरनिशाभृङ्गं कस्वितं वटपल्लवैः ॥ ६६ ॥

बध्वा गोशकृता लिप्तं कुकूने स्नेदयेत्ततः ।

रसेन लिम्पेत्ताण्वास्यं नेत्रे च परिपेषयेत् ॥ ६७ ॥

हरीतकीवचाकुष्ठकल्कं माषिकसंयुतम् ।

पीत्वा कुमारः सन्धेन मुच्यते तालुकण्टकात् ॥ ६८ ॥

मल्लोपलेपात्स्वेदादा गुटे रक्तकफोद्गठः ।

ताम्रो व्रणोऽन्तः कण्डूमान् जायते भूय्युपद्रवः ॥ ६९ ॥

केचित्सं मावकादोषं वदत्यन्येऽपि घृतनम् ।

प्रष्टारगुदकुन्दं च केचिच्च तमनामिकम् ॥ ७० ॥

तत्र धात्राः पयः शोध्यं पित्तशेषहरीपदैः ।

शृतशीतं च शीताम्बुयुक्तमन्तरयानकम् ॥ ७१ ॥

सघोद्रतार्क्ष्यैलेन व्रणं तेन च लेपयेत् ।

त्रिफलावदरीप्लवल्ककायपरिपेषितम् ॥ ७२ ॥

कासीसरीचनातूत्यमनोह्रासरसाञ्जनैः ।

नेपथेदम्नपिटैर्वा चूर्णितैर्वाचचूर्णयेत् ॥ ७३ ॥

सुदृष्ट्यै रथवा यष्टीशङ्खसौवीरकाञ्चनैः ।
 सारिवाशङ्खनाभिभ्यामग्रनस्य त्वचाऽथवा ॥ ७४ ॥
 रागकण्डूकटे कुर्व्याद्रक्तस्त्रावं जनौकसा ।
 सर्वश्च पित्तघ्नश्चक्षिष्यस्यते गुदकुट्टके ॥ ७५ ॥
 पाठायेकद्विरजनौमुस्तभार्ज्ज्विमुनर्नयैः ।
 सविष्यवूपणैः सर्पिर्हृषिकालीयुक्तैः शृतम् ॥ ७६ ॥
 निहानो मात्रया रोगेर्मुच्यते सृत्तिकोद्धवैः ।
 व्याधेर्यथैव भेषज्यं स्नानस्नेन प्रलेपयेत् ।
 स्थितौ मुहूर्तं धीतोमुपीतस्तत जयेद्भदम् ॥ ७७ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

—:::—

अथातो वास्तवप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।
 पुरा गुह्यस्य रत्नार्थं निर्गमिता गुणपाणिना ।
 मनुष्यगिघृहाः पश्य मम स्त्रीत्रिघटा यदाः ॥ १ ॥
 शक्तो विभाषी मेपाठ्यं श्वघटः पितृसन्निभः ।
 गङ्गुनिः पुतना शीतपूतना दृष्टिपूतना ॥ २ ॥
 मुग्धमण्डनिका तदद्वेष्टी शङ्करेयती ।
 तेषां पत्नीयता रुधं प्रतप्तं रोदनं स्वयः ॥ ३ ॥
 सामान्यं रूपमुत्तमजृम्भाभ्रुपटीनता ।
 केनस्यापोर्हृदयोऽठदन्तादगप्रजागरा ॥ ४ ॥
 रोदनं दूतनं मान्यनिदेयमन्यैकतनम् ।

नखैरकस्मात्परित स्वधात्राङ्गविलेखनम् ॥ ५ ॥
 तत्रैकनयनस्त्रावी शिरो विचिपते मुहुः ।
 इतैकपक्ष स्तब्धाङ्ग सखेदी नतकन्धर ॥ ६ ॥
 दन्तखादी स्तब्धेपी वस्यन् रोदिति विम्बर ।
 वक्रवक्तो वनेमाला भृशमूर्ध्नि निरीचते ॥ ७ ॥
 वसासृग्गन्धिरुद्धिन्नी बहुमुष्टिशक्तच्छिद्य ।
 चलितैकाक्षिगण्डम्भू सरक्तोभयलोचन ॥ ८ ॥
 स्कन्दार्तस्तेन वैकल्य मरण वा भवेदुधुषम् ।
 सघ्नानाथो मुहुः केशलुचन कन्धरानति ॥ ९ ॥
 विनम्य जृम्भमाणस्य शक्तम्भूवप्रवर्त्तनम् ।
 फेनोद्गमनमूर्ध्नि चाहस्तम्भूपादनर्त्तनम् ॥ १० ॥
 स्तनस्त्रजिह्वासदयसरम्भज्वरजागरा ।
 पूयशोणितगन्धश्च स्कन्दापस्मारलक्षणम् ॥ ११ ॥
 आध्मान पाणिपादास्यस्सन्दन फेननिर्वम ।
 दृग्मुष्टिवन्धातीसारस्वरदैव्यविवर्णता ॥ १२ ॥
 कूजन स्तननं छर्दि कासहिष्माप्रजागरा ।
 श्रोष्ठदशाङ्गसङ्कोचस्तम्भवस्तामगन्धता ॥ १३ ॥
 ऊर्ध्वं निरीक्ष्य हसन मध्ये विनमन ज्वर ।
 मूर्च्छैकनेत्रयोफय नैगमेपग्रहाकृति ॥ १४ ॥
 कफो हृषितरोमत्व खेदयक्षुर्निमीलनम् ।
 बहिरायामन जिह्वादशोऽन्त कण्ठकूजनम् ॥ १५ ॥
 धावन विट्सगन्धत्व क्रोशन श्लानवच्छुनि ।
 रोमहर्षो मुहुस्त्रास सहसा रोदन ज्वर ॥ १६ ॥
 कासातिसारवमथुजृम्भादृग्शवगन्धता ।

अङ्गेष्वक्षिपक्षिपः शोषस्तम्भविवर्णताः ॥ १० ॥
 मुष्टिवन्धः स्तुतियाक्ष्णो बालस्य स्युः पितृग्रहे ।
 स्रस्ताङ्गत्वमतीसारो जिह्वातालुगले व्रणाः ॥ १८ ॥
 स्फोटः सदाहरकृपाकाः सन्धिषु स्युः पुनः पुनः ।
 निश्शक्तिं प्रविलीयन्ते पाको वक्त्रे गुटेऽपि वा ॥ १८ ॥
 भयं शकुनिगन्धत्वं ज्वरस्य शकुनिग्रहे ।
 पूतनायां यमिः कम्पस्तन्द्रा रात्रौ प्रजागरः ॥ २० ॥
 हिष्माध्मानं शक्तद्भेदः पिषामा मूत्रनिग्रहः ।
 स्रस्ताङ्गटाङ्गरीमत्वं काकवत्पूतिगन्धता ॥ २१ ॥
 शीतपूतनया कम्पो रीदनं तिर्थ्यगोक्षणम् ।
 तृणान्त्रकृजोऽतीसारो वसावहिस्रगन्धता ॥ २२ ॥
 पार्श्वस्यैकस्य शीतत्वमुष्णत्वमपरस्य च ।
 अन्धपूतनया कर्दिर्ध्वरः कामोऽल्पवर्जिता ॥ २३ ॥
 वर्षमो भेदवैवर्ण्यं दौर्गन्धान्यङ्गशोषणम् ।
 दृष्टिमादोऽतिरुक्कण्डूपोथकीजम्भशून्यताः ॥ २४ ॥
 हिष्मोद्देगस्तनहे पवेवर्ण्यं स्वरतीक्ष्णता ।
 वेपथुर्मत्स्यगन्धित्वमथवा साम्प्रगन्धिता ॥ २५ ॥
 मुखमग्निदतया पाणिपादस्य रमणीयता ।
 सिराभिरभिताभाभिगन्धितोदरता ज्वरः ॥ २६ ॥
 अरोचकोऽङ्गस्तपनं गोमूत्रसमगन्धता ।
 रेत्यां ग्रावनीलत्वं कर्णनासाक्षिमर्दनम् ॥ २७ ॥
 कामदृष्ट्याच्चिविधेष्वक्षयकृत्वस्वरक्तताः ।
 वस्त्रगन्धो ज्वरः शोषः पुरीषं हरितं द्रवम् ॥ २८ ॥
 जायते शुष्करेत्यां कृमात् सर्वाङ्गसंचयः ।

केशघातोऽत्रविद्वेषः स्वरदैव्यं विवर्णता ॥ २८ ॥
 रोटनं गृध्रगन्धित्वं दीर्घकालानुवर्त्तनम् ।
 उदरे ग्रन्थयो वृत्ता यस्य नानाविधं शक्तम् ॥ ३० ॥
 जिह्वाया निम्नता मध्ये श्यावं तालु च तं त्यजेत् ।
 भ्रूक्षानोऽक्षं बहुविधं यो वामः परिहीयते ॥ ३१ ॥
 हृष्णागृहोत्तमामाक्षो हन्ति त शुष्करवतो ।
 हिंसारत्यर्चनाकाहा ग्रहग्रहणकारणम् ॥ ३२ ॥
 तत्र हिंसात्मके वासो मृदान् वा स्तुतनासिकः ।
 घृतजिह्वः कण्ठेद वाटमसुखौ सान्द्रमोचनः ॥ ३३ ॥
 दुर्बलौ हीनग्रसनः पूतिगन्धिय जायते ।
 क्षामो मूत्रपुरीष स्रवं मृत्राति न क्षुण्णते ॥ ३४ ॥
 हस्तौ चोद्यम्य संरब्धौ हृत्प्रात्मान तथा परम् ।
 तद्वय मृत्तकाष्ठायैरग्निं वा दीप्तमाविशेत् ॥ ३५ ॥
 अणु मज्जेत्यनेत्कूपे कुर्यादन्यच्च तद्विधम् ।
 तद्दाहमोहान् मूयस्य हर्दनश्च प्रवर्त्तयेत् ॥ ३६ ॥
 रक्तञ्च सर्वमार्गेभ्यो रिद्धीत्यस्तिय त त्यजेत् ।
 रजः प्रीरतिसंन्नापगन्धस्त्रग्भूषणप्रियः ॥ ३७ ॥
 छटः गान्तर्य दुःसाध्यो रतिकामेन पीडितः ।
 दौनः परिमृगितः शुष्कोऽगमनतानुकः ॥ ३८ ॥
 यदिदं वीक्षते रीति ध्यायत्यायाति दोनताम् ।
 पञ्चमन्त्राभिन्नापेऽपि दत्तं नाति बुभुक्षते ॥ ३९ ॥
 गृहीत वनिकामेन त त्रिव्याकुलमाधनम् ।
 पशुकामं लयेदोमेः मिहमन्त्रप्रवर्त्तितैः ॥ ४० ॥
 इतरो तु यथाकामं रतिवर्णादिद्वानतः ।

अथ साध्ययहं बाल विविक्षे शरणे स्थितम् ॥ ४१

विरक्तः सिक्तसमष्टे सदा सन्निहितानने ।

विकीर्णभूतिकुसुमपत्रबीजान्नसर्षपे ॥ ४२ ॥

रघोघ्नतैलज्वलितप्रदीपहतपाप्मनि ।

व्यवायमद्यपि शितनिष्ठुत्तपरिचारके ॥ ४३ ॥

पुराणसर्पिषाभ्यक्त परिपिक्त सुखाम्बुना ।

साधितेन बलानिम्बवैजयन्तीवृषट्ठमे ॥ ४४ ॥

परिभद्रककटङ्गजम्बूवरुणकट्खण्डैः ।

कपोतवद्धापामागं पाटक्षामधुशिशुभिः ॥ ४५ ॥

काकजक्षामहाश्वेताकपितृक्षीरपादपैः ।

सकदम्बकरक्षैय धूप स्वातस्य प्राचरेत् ॥ ४६ ॥

क्षीपिष्याघ्राहिसिंहर्षवर्षाभिर्घृतमिश्रितैः ।

पृतोदगाक्षीसिंहार्थवचामक्ष्मातदौष्यकैः ॥ ४७ ॥

मकुष्ठैः सघृतैर्धूपः सर्वघृहविमोक्षण ।

वचाहिङ्गुविडङ्गानि सैन्धव गजपिप्पली ॥ ४८ ॥

पाठा प्रतिविषा व्योषं दमाङ्गः कश्यपोदित ।

सर्पपानिम्बवचाणि मूलमश्वत्थुरा यथा ॥ ४९ ॥

मूर्जपत्र घृत धूपः सर्वघृहनिवारण ।

अनन्ताम्नास्थितगर सरिष मधुरी गण ॥ ५० ॥

शृगासविद्या मुक्ता च कश्चित्तेष्टौघृत पथेत् ।

दशमूलरसक्षीरं युक्तं तद्वृषज्जित्परम् ॥ ५१ ॥

राक्षाध्यंशुमतीवृषपञ्चमूलवचाधनात् ।

तापे सर्पिः पथेत्पटैः सारिषाव्योषचित्रकैः ॥ ५२ ॥

पाठाविडङ्गमधुकपयप्याहिङ्गुदाहभिः ।

सयन्त्रिकैः सेन्द्रयवैः शिशोस्तस्ततत् हितम् ॥ ५३ ॥
 सर्वरोगग्रहहरं दीपनं बलवर्णदम् ।
 सारिवासुरभीमाङ्गीयद्दिनीकुण्डसर्पपैः ॥ ५४ ॥
 वचाश्वगन्धासुरसायुक्तैः सर्पिर्विपाचयेत् ।
 तन्नाशयेद्यद्दान् सर्वान् पानेनाभ्यञ्जनेन च ॥ ५५ ॥
 गोमूत्रलोमवासादिनिर्मोकहृदंशविट् ।
 निम्बपत्राज्यकटुका मदनं वृद्धतीक्ष्णम् ॥ ५६ ॥
 कार्पासास्थिरवच्छागरोमदेवाहसर्पपम् ।
 मयूरपत्रयीवासं तुपकेयं सरामठम् ॥ ५७ ॥
 मृदाण्डे वस्तमूत्रेण भावितं श्लेष्मचूर्णितम् ।
 धूपनार्थं हितं सर्वं भूतेषु विषमे ज्वरे ॥ ५८ ॥
 घृतानि भूतविद्यायां पश्यन्ते यानि तानि च ।
 युञ्ज्यात्तथा बलिं हीमं सपनं मन्त्रतन्त्रवित् ॥ ५९ ॥
 पूतीकरञ्जत्वक्पत्रं चीरिभ्यो बर्बरादपि ।
 तुम्बीविद्यालारलुकाशमीबिल्वकपित्थकाः ॥ ६० ॥
 उत्काथ्य तोयं तद्वाची बालानां सपनं शिवम् ।
 अनुबन्धान्यथा कच्छं महापायेऽप्युपद्रवान् ।
 बासामयनिषेधीकृत्तमीषजैः समुपाचरेत् ॥ ६१ ॥
 इत्यष्टाङ्गहृदये कौमारतन्त्रं द्वितीयं समाप्तम् ।

—०—

चतुर्थोऽध्यायः ।

—:~:—

अथातो भूतविघ्नानं व्याख्यास्यामः ।

- पक्षयेजज्ञानविज्ञानवाक्चेष्टाञ्जलीरूपम् ।
 पुरुषोऽपौरुष यत्र तत्र भूतग्रह वदेत् ॥ १ ॥
 भूतस्य रूपप्रकृतिभाषागत्यादिचेष्टितै ।
 यस्यानुकार कुरुते तेनाविष्ट तमादिशेत् ॥ २ ॥
 सोऽष्टादशविधो देवदानवादिविभेदतः ।
 तैस्तुस्तदनुपगौ तु सद्यः पूर्वकृतोऽथवा ॥ ३ ॥
 प्रज्ञापराध सुतरा तेन कामादिजन्मना ।
 तुल्यधर्मप्रतापार पूज्यानप्यतिवर्त्तते ॥ ४ ॥
 त तथा भिन्नमर्थ्याद् पापसामोपचातिनमः ।
 देवादयोऽप्यनुष्ठान्ति ग्रहाच्छिद्रप्रहारिणः ॥ ५ ॥
 छिद्र पापक्रियारम्भ पाकोऽनिष्टस्य कर्मणः ।
 एवम्य ग्रन्थेऽवस्थान श्रमगानादिषु या निशि ॥ ६ ॥
 दिश्वामस्तव गुरोर्निन्दा रतेरविधिगयनम् ।
 अशुचेर्देवतार्चादिपरस्तकमद्वर ॥ ७ ॥
 होममन्त्रबलोज्ञाना विगुण परिकर्म च ।
 समासान्निवर्त्यादिप्रोक्ताचारव्यतिक्रमः ॥ ८ ॥
 गृह्णन्ति शुक्तप्रतिपत् नयोदत्ता सुरा नरमः ।
 शुक्लव्रीदशोक्लान्नादादग्नोर्दानया ग्रहा ॥ ९ ॥
 गन्धर्वान् चतुर्दश्या दादश्या चोरया पुनः ।
 पद्भ्यां शुक्लसाम्येशादग्नौ धनेश्वरा ॥ १० ॥
 गन्धर्वपद्मोपुर्णनामोपु मध्वराघसा ।
 हस्ते रघु पिशाचाद्या नवदादशपर्यम् ॥ ११ ॥
 दशमावाभ्ययारनपभ्यां पितरोऽपरः ।

गुरुहृदादयः प्रायः कालं सन्व्यासु लक्षयेत् ॥ १२ ॥
 फुल्लपद्मीपममुखं सौम्यदृष्टिमकोपनम् ।
 अल्पवाक् स्वेदविष्णूच्चं भोजनानभिलाषिणम् ॥ १३ ॥
 देवद्विजातिपरमं शुचिसंस्कृतवादिनम् ।
 मीलयन्तं चिरात्नेत्रे सुरभिं वरदायिनम् ॥ १४ ॥
 शुक्लमाख्याम्बरसरिच्छैलोच्चभवनप्रियम् ।
 अनिद्रमप्रष्टुष्यच्च विद्यादेववशीकृतम् ॥ १५ ॥
 जिह्वादृष्टिं दुरात्मानं गुरुदेवद्विजद्विषम् ।
 निर्भयं भानिनं शूरं क्रोधनं व्यवसायिनम् ॥ १६ ॥
 रुद्रः स्कन्दो विशाखोऽहमिन्द्रोऽहमिति वादिनम् ।
 सुरामांसरुचिं विद्यात् दैत्यप्रहृष्टहीतकम् ॥ १७ ॥
 स्वाचारं सुरभिं हृष्टं गीतनर्त्तनकारिणम् ।
 स्नानोद्यानरुचिं रक्तवस्त्रमाभ्यानुलेपनम् ॥ १८ ॥
 गृङ्गारलीलाभिरतं गन्धर्व्वाध्युषितं वदेत् ।
 रक्ताक्षं क्रोधनं स्वर्धदृष्टिं वक्रगतिं चक्षुः ॥ १९ ॥
 ग्वसन्तमनिग्रं जिह्वालासिनं सृक्षिणीलिङ्गम् ।
 प्रियदुग्धगुहस्नानमधोवदनशायिनम् ॥ २० ॥
 उरगाधिष्ठितं विद्यात् वस्त्रन्तं चातपत्रतः ।
 विप्रुतं त्रस्तरक्ताक्षं शुभगन्धं सुतेजसम् ॥ २१ ॥
 प्रियनृत्यकषागीतस्नानमाभ्यानुलेपनम् ।
 मत्स्यमांसरुचिं हृष्टं नष्टं बलिनमव्ययम् ॥ २२ ॥
 चलितायकरं कर्णै किं ददामीति वादिनम् ।
 रहस्यभाषिणं वैद्यद्विजातिपरिभाषिनम् ॥ २३ ॥
 अस्परोपं हतगतिं विद्याद्यधृष्टहीतकम् ।

हास्यनृत्यप्रियं रौद्रचेष्टं क्षिद्रप्रहारिणम् ॥ २४ ॥

आक्रोशिनं शीघ्रगतिं देवद्विजभिषगृहिणम् ।

आत्मानं काष्ठशस्त्राद्यैर्घ्नन्तं भोः शब्दवादिनम् ॥ २५ ॥

शास्त्रवेदपठं विद्याद् गृहीतं ब्रह्मराघसैः ।

सप्तोदष्टि भृकुटिमुद्वहन्तं ससंभ्रमम् ॥ २६ ॥

प्रहरन्तं प्रधावन्तं शब्दन्तं भैरवाननम् ।

अन्नाहिनापि बलिनं नष्टनिर्द्धं निशाचरम् ॥ २७ ॥

निर्नल्लमशुचिं शूरं क्रूरं पशुपभाषिणम् ।

रोषणं रक्तमात्यस्त्रीरक्तमद्यामिषप्रियम् ॥ २८ ॥

दृष्ट्वा च रक्तं मांसं वा सिद्धानं दमनच्छदी ।

हसन्तमन्नकाले च राक्षसाधिष्ठितं वदेत् ॥ २९ ॥

अस्वस्थचित्तं नैकत्र तिष्ठन्तं परिधाविनम् ।

उच्छिष्टनृत्यगान्धर्व्यहासमद्यामिषप्रियम् ॥ ३० ॥

निर्भक्षिनाहीनमुग्रं रुदन्तमनिमित्ततः ।

नखैर्लिखन्तमात्मानं रुक्षध्वस्तवपुः स्वरम् ॥ ३१ ॥

आवेद्यन्तं दुःखानि सम्पदाबद्धभाषिणम् ।

नष्टमृतिं शून्यरतिं शीघ्रं नग्नं मसीमसम् ॥ ३२ ॥

रघ्याचेनपरीधानं तृणमानाविभूषणम् ।

आरोहन्तश्च काष्ठान्नं तथा सद्वरकटकम् ॥ ३३ ॥

अन्नाग्निं पिपाचेन विजानीयादधिष्ठितम् ।

प्रेताकृतिक्रियागन्धं भोतमाहारविहिषम् ॥ ३४ ॥

तृणच्छिद्यच्च प्रेतेन गृहीतं नरमादिमेत् ।

वद्प्रस्ताप लप्यास्यं प्रविस्तमितयायिनम् ॥ ३५ ॥

गुणप्रसङ्गहृषणं कृष्णपङ्काधिष्ठितं वदेत् ।

गृहीत्वा काष्ठलोटादि भ्रमन्त चीरवासमम् ॥ ३६ ॥
 नग्न धायन्तमुवस्तदृष्टि तृणविभूषणम् ।
 उमगानगुन्यायतन रथ्येकद्रुममेपिनम् ॥ ३७ ॥
 तिन्नायमद्यमामेषु सतत सक्तलोचनम् ।
 निपाटाधिष्ठित विद्याद्वन्द्व परुषाणि च ॥ ३८ ॥
 याचन्तमुदक चात्र चस्तानोहितलोचनम् ।
 उग्रवायस्य जानीयाच्चरमोकिरणादितम् ॥ ३९ ॥
 गन्धमाग्यरति मत्तवादिर्न परिवेषिनम् ।
 बह्विष्टद्वय जानीयाद्वैतानेन वशीकृतम् ॥ ४० ॥
 अप्रसन्नदृग दीनपदन शुक्ततानुकम् ।
 चलन्नयनपद्माण निद्रानु मन्दपायकम् ॥ ४१ ॥
 अपसव्यपरीधान तिलमामगुडप्रियम् ।
 स्वलहाच च जानीयात् पिष्टप्रद्वयशीकृतम् ॥ ४२ ॥
 गुरुवर्षिसिद्धाभियापचिन्ताशुरुपत ।
 व्याहाराहारचेष्टाभिर्यथास्व तद्गृह वदेत् ॥ ४३ ॥
 कुमारवृन्तानुगत नग्नमुडतमूर्धजम् ।
 अस्वस्थमनस दैर्घ्यकालिक त ग्रह त्यजेत् ॥ ४४ ॥

— — —

पञ्चमोऽध्यायः ।

— — — .

अथातो भूतप्रतिषेध व्याख्यास्तान् ।

भूत जयेदहिसेच्छ जपहोमबन्धिते ।

तपःशीलसमाधानज्ञानदानदयादिभिः ॥ १ ॥
 द्विद्रव्योपालनेपानीलशुनार्कजटाजठाः ।
 अजलोमी सगोलोमी भूतकेशी वचा लता ॥ २ ॥
 कुकुटी सर्पगन्धास्या तिलाः कालविपाणिके ।
 वज्रप्रोक्तावयस्या च गृही भोहनवत्यपि ॥ ३ ॥
 स्त्रीतोजाञ्जनरक्षोघ्नं रक्षोघ्नं चान्यदीपधम् ।
 खराश्वत्थाविदुद्रार्घ्यगोधानकुलशम्यकान् ॥ ४ ॥
 ह्रीपिमाज्जार्गोसिंहव्याघ्रसामुद्रसत्त्वतः ।
 चम्पित्तद्विजनखा वर्गेऽस्मिन् साधयेदृतम् ॥ ५ ॥
 पुराणमथवा तैलं नवं तत्पाननस्ययोः ।
 अभ्यङ्गे च प्रयोक्तव्यमेपां चूर्णञ्च धूपने ॥ ६ ॥
 एभिद्य गुटिकां युञ्ज्यादञ्जने सावपीडने ।
 प्रलेपे कल्कमेतेपां क्वाथञ्च परिपेचने ॥ ७ ॥
 प्रयोगोऽयं ग्रहोन्मादान् सापस्मारांश्छमं नयेत् ।
 गजाक्षा पिप्पलीमूलव्योषामलकसर्पपान् ॥ ८ ॥
 गोधानकुलमार्जारभृपपित्तप्रपेयितान् ।
 नावनाभ्यङ्गमेकेषु विदधीत ग्रहापहान् ॥ ९ ॥
 सिद्धार्थकवचा द्विद्रु, प्रियद्रु, रजनीद्वयम् ।
 मस्त्रिष्ठा श्वेतकटभी वचा श्वेताद्रिकर्णिका ॥ १० ॥
 निम्बस्य पत्र बीजन्तु नक्तमालशिरौपयोः ।
 सुराष्ट्रं चूपणं सर्पिर्गोमूषे तैयतुर्गुणे ॥ ११ ॥
 सिद्धं सिद्धार्थकं नाम पाने नखे च योजितम् ।
 यद्दानं सर्वादिहन्त्याशु विनिपादासुरान् यद्दानं ॥ १२ ॥
 हृत्यान्तच्छोविषोन्मादज्वरापस्मारपाण च ।

एभिरेवौषधैर्बन्धवारिणा कल्पितो गदः ॥ १३ ॥

पाननस्याञ्जनालेपस्तनौ घर्षणयोजितः ।

गुणैः पूर्यपदुहिष्टो राजद्वारे च सिद्धिस्तत् ॥ १४ ॥

सिद्धार्थकव्योषवचाश्चगन्धानिशादय द्धिङ्गुपन्नाङ्गुकन्दम् ।

बीजं धारस्त्रात्सुसुम शिरौषात् फलञ्च वल्क्य कपिल्युष्णात् ॥ १५ ॥

समाग्निमर्त्यं सनतं सकुष्ठं श्योनाकमूल किण्विही सिता च ।

बन्धस्तस्य सूत्रेण विभायितं तत्पित्तेन गन्धेन गुडान् विदध्यात् ॥ १६ ॥

दुष्टवर्णोन्मादतमा निशान्धाशुद्धकान् वारिनिमग्नदेहान् ।

दिग्धाहृतान् दार्पितसर्पदृष्टास्ते साधयन्त्यञ्जनस्य लेपैः ॥ १७ ॥

कार्पासास्त्रिमयूरपिच्छहृतीनिर्माल्यपिण्डीतक

त्वक्कासीवृकदंशविट् तुषपचाकेशाहिनिर्भोचनैः ।

नागेन्द्रहिजशृङ्गहिङ्गुमरिचैस्तुल्यैः कृतं धूपन

स्तान्दोन्मादपिशाचराक्षससुरावेशज्वरघ्नं परम् ॥ १८ ॥

त्रिकटुकदलकुङ्कुमयन्त्रिकधारसिङ्गी

निशादाहसिद्धार्थयुग्माभ्युष्काह्वयैः ।

सितलशुनकलव्यांशौरतिक्तावचा

तुष्यवष्टीबलालोहितैलाग्निनापद्मकैः ॥

दधितनुरमधूकसारप्रियाह्वा

निशाद्यापिपातार्थ्यैलैः सचव्यामथैः ।

कल्कितैर्हृतमभिनवमशेषमूलांशसिद्धमतं

भूतरावाह्यं पानतस्तद्वद्वन्न परम् ॥ १९ ॥

नतमधुक्षरञ्जलायापटोलोसमहायचा-

पाटलोहिङ्गुसिद्धार्थसिङ्गीनिशायुग्नतारोहिणी ।

वदः कटुफलत्रिफाकाण्डदारुकांश्च ॥

लग्न्यामराद्भोजकोशातकीमिषुनिम्याम्वुदेन्द्राह्वये ।

गदशकतरुपुष्पबीजोपयस्यद्रिकर्षीनिकुम्भाग्नि

दिल्यैः समे, कल्कितै मूर्त्रवर्गेण सिद्धं हृतम् ।

विधिविनिहितमाशुसर्वैः क्रमैर्योजितं हन्ति सर्वं

ग्रहोन्मादकुष्ठव्वरास्तन्महाभूतराव स्मृतम् ॥ २० ॥

यदा गृह्णन्ति ये येषु तेषां तेषु विग्रेषत ।

दिनेषु बलिहोमादीन् प्रयुञ्जीत विक्रिस्तक ॥ २१ ॥

स्नानपञ्चावसामासमद्यचोरगुडादि च ।

रोषते यदाटा येभ्यस्तत्तेषामाहरेत्तदा ॥ २२ ॥

रत्नानि गन्धमास्थानि मौजानि मधुसर्पिणो ।

भक्ष्याश्च सर्वे सर्वेषां सामान्यो विधिरित्ययम् ॥ २३ ॥

सुरर्षिगुरुहोत्रेभ्य मित्रेभ्यश्च सुरानये ।

दिग्युत्तरस्या तत्रापि देवादीपहरेद्वलिम् ॥ २४ ॥

परिमया यथाकामं दैत्यभूताय चत्वरै ।

गन्धर्वाय गवां मार्गे सवस्त्राभरण बलिम् ॥ २५ ॥

पितृनागयज्ञं नद्यां नागेभ्यः पूर्वदक्षिणे ।

यज्ञाय यज्ञायतने मरितीर्षा समागमे ॥ २६ ॥

चतुष्पदे राक्षसाय भोकेषु गहनेषु च ।

रत्नमां दक्षिणस्यां तु पूर्वस्यां ब्रह्मरत्नसाम् ॥ २७ ॥

गूढानये पिशाचाय परित्ना दिग्गमाग्निते ।

मुचिमुलानि साधूनि यथा होत्यमोदनम् ॥ २८ ॥

दक्षिणाय च ५००० देवानां हनिरित्या ।

दिष्टुर्मुषपपद्मगव्यैरहोदनोन्निते ॥ २९ ॥

भगवते गवां गृहे एतान्य विषाचयेत् ।

तत्पाननावनाभ्यङ्गैर्देवयहविमोचयम् ॥ २० ॥
 नस्याञ्जनं वचादिहृलशुनं वस्तवारिषा ।
 दैत्ये बलिर्बहुफलः सोमरीरकमलोत्पलः ॥ २१ ॥
 नागानां समनीलाजगुहापूरगुडौदनैः ।
 परमासमधुक्षीरकृष्णस्यवागधेसरैः ॥ २२ ॥
 वचापद्मसुरीरीररक्तोत्पलदलैर्बलिः ।
 जैतपत्रश्च रोधश्च तगरं नागसर्षपाः ॥ २३ ॥
 शीतंन वारिषा पिष्टं नावनाञ्जनयोर्द्वितम् ।
 यक्षाणां क्षीरदध्याज्यमिश्रकोदनगुग्गुलुः ॥ २४ ॥
 देवदारुत्पलं पद्मसुरीरं वस्तकाञ्जनम् ।
 हिरण्यञ्च बलिर्योज्यो मूत्राण्यक्षीरमेकतः ॥ २५ ॥
 सिद्धं समोन्मितं पाननावनाभ्यञ्जने हितम् ।
 चरोतकी हरिद्रे हेलशुनी मरिचं वचा ॥ २६ ॥
 निम्बपत्रञ्च वस्ताम्बुकल्लितं नावनाञ्जनम् ।
 मद्गरक्षीबलिःसिद्धं यवानां मूर्ध्निमातृकम् ॥ २७ ॥
 तोयस्य कुम्भः पल्लवद्वयं यक्षं विलेपनम् ।
 गायत्रीविंशतिपलकायेऽर्धपलिकैः पचेत् ॥ २८ ॥
 दूरापणपिफलादिहृपद्मव्यामिश्रसर्पपैः ।
 समिन्धपानशुनैः कुडवान्-सप्तसर्पिषः ॥ २९ ॥
 गोमूत्रे विगुणे पाने नस्याभ्यङ्गेषु तद्वितम् ।
 रक्षसां-पल्लवशुक्तं कुसुमं मिश्रकोटनम् ॥ ३० ॥
 बलिः प्लाननांसारि निष्पावः रुधिराक्षिताः ।
 नक्तमालाशिरोपत्वधूमपुष्पफलानि च ॥ ३१ ॥
 तद्वज्रकृष्णापाटण्या विष्वसूने कटुचिकम् ।

हिङ्गिन्द्रयवसिद्धार्थलशुनामलकीफलम् ॥ ४२ ॥
 नावनाञ्जनयोर्याज्यो वस्तुमूचहृतो गदः ।
 एभिरेव घृतं मिदं गवां मूत्रे चतुर्गुणे ॥ ४३ ॥
 रक्षोयहान् वारयते पानाभ्यञ्जननावनेः ।
 पिशाचानां वलिः सीधुपिण्याकः पल्लवं दधि ॥ ४४ ॥
 मूलकं लवणं सर्पिः समूतोदनं यावकम् ।
 हरिद्राहयमस्त्रिष्टामिगिसैन्धवनागरम् ॥ ४५ ॥
 हिङ्गुप्रियङ्गुचिकटुरसोनक्षिकला वचा ।
 पाटलाक्षेतकटभोगिरीपकुसुमैर्घृतम् ॥ ४६ ॥
 गोमूत्रपादिकं सिद्धं पानाभ्यञ्जनयोर्हितम् ।
 वस्तुमूचपिष्टैस्तैरेव योज्यमञ्जननावनम् ॥ ४७ ॥
 देवर्षिपितृगन्धर्वै तीक्ष्णं नस्यादि वर्जयेत् ।
 सर्पिःपानादिमृदस्त्रित् भैषज्यमवचारयेत् ॥ ४८ ॥
 चरते पिशाचान् सर्वेषु प्रतिकूलञ्च नाचरेत् ।
 मवैद्यमातुरं घ्नन्ति क्रुद्धास्तेहि महोजसः ॥ ४९ ॥
 ईश्वरं द्वादशभुलं नाथमार्यावलोकितम् ।
 सर्वव्याधिविचिकित्सन्तं जपन् सर्वयहान् जयेत् ॥ ५० ॥
 तथोन्मादानपस्मारादन्यं वा चित्तविप्रवम ।
 महाविद्याञ्च मायूरीं शुचिं तं आवयेत्सदा ॥ ५१ ॥
 भूतेशं पूजयेत् स्याणुं प्रमथाख्याय तद्गणान् ।
 जपन् मिहांसं तन्मन्त्रान् यहान् सर्वानपीहति ॥ ५२ ॥
 यश्चानन्तरयोः किञ्चिद् वध्यतेऽध्याययोर्हितम् ।
 यश्चोक्तमिह तत्सर्वं प्रयुञ्जीत परम्परम् ॥ ५३ ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

—०२०—

अथात उक्त्वाद्प्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

उक्त्वादाः षट् पृथग्दोषनिश्चयाधिविषोक्तवाः ।

उक्त्वादो नाम मनसो दोषैरुक्त्वागैर्गैर्गदः ॥ १ ॥

गारीरमानसैर्दुष्टै रङ्गितादत्र पागतः ।

विकृतासाक्षात्समताद्विषमादुपयोगतः ॥ २ ॥

विषमस्याल्पसत्त्वस्य व्याधिवेगसमुद्भवात् ।

धीणस्य चेष्टावैषम्यात्पूज्यपूजाव्यतिक्रमात् ॥ ३ ॥

आधिभिश्चितविभ्रंशाद् विषेषोपविषेण च ।

यभिर्विहीनसत्त्वस्य हृदि दोषाः प्रदूषिताः ॥ ४ ॥

धियो विधाय कालुष्यं कृत्वा मार्गान् मनोवहान् ।

उक्त्वादं कुर्वते तीक्ष्णधीविज्ञानस्मृतिभ्रमात् ॥ ५ ॥

देहो दुःखसुखभ्रष्टो भ्रष्टसारधिवद्भयः ।

भ्रमत्यचिन्तितारम्भं तत्र वातात्कृशाङ्गता ॥ ६ ॥

प्रस्थाने रोदनाक्लीग्रहसितस्मितनर्तनम् ।

गीतवादित्रयागङ्गाविधेपास्फोटनानि च ॥ ७ ॥

असास्त्रावेणुवीणादिशब्दानुकरणं मुहुः ।

आस्यात्फेनागमोऽजस्रमटन बहुभाषिता ॥ ८ ॥

अलहारो जननहारैरयानैर्गर्मनोदयम् ।

गृहिरभ्यवहार्येषु तन्नाभे वावमानता ॥ ९ ॥

चत्विण्डितारुणाधित्वं जीर्णं चाद्ये गदोद्भवः ।

पिप्तासन्तर्जनं क्रोधो मुष्टिलोष्टाद्यभिद्रवः ॥ १० ॥
 गौतच्छायोदकाकाङ्क्षा नम्रत्वं पीतवर्णता ।
 असत्यज्वलनज्वालातारकादीपदर्शनम् ॥ ११ ॥
 कफादरोचकण्ठर्दिरत्येष्टाहारवाक्यता ।
 स्त्रीकामता रक्तः प्रीतिर्लासिङ्गायकश्रुतिः ॥ १२ ॥
 वैभक्त्यं शौचविदेषो निद्राश्रयधुरानने ।
 उन्मादो बलवान् रात्रौ भुक्तमात्रे च जायते ॥ १३ ॥
 सर्वयितनसंस्थानसन्निपाति तदात्मकम् ।
 उन्मादं दारुणं विद्यात् तं भिषक्परिवर्जयेत् ॥ १४ ॥
 धनकान्तादिनाशेन दुःसङ्गेनाभियङ्गवान् ।
 पाण्डुर्दीनो मुहुर्मुग्धन् चाहिति परिदेवते ॥ १५ ॥
 रोदित्यकृष्णान् म्रियते तदुष्णान् बहुमन्यते ।
 शोकक्लिष्टमना ध्यायन् जागरूको विचेष्टते ॥ १६ ॥
 विमेषेण श्यायवदनी नष्टच्छायावनेन्द्रियः ।
 वेगान्तरेऽपि संभ्रान्तो रक्ताक्षस्त विवर्जयेत् ॥ १७ ॥
 अथानिलज उन्मादे स्नेहपानं प्रयोजयेत् ।
 पूर्वमावृतमार्गे तु सस्नेहं मृदु शोधनम् ॥ १८ ॥
 कफपित्तभवेऽप्यादौ वननं सविरेचनम् ।
 क्षिप्तस्त्रिग्रस्य बस्तिश्च शिरसः सविरेचनम् ॥ १९ ॥
 तथास्य शुद्धदेहस्य प्रमादं सभते मनः ।
 इत्यमप्यनुवृत्तौ तु तोषणं नावनमञ्जनम् ॥ २० ॥
 इयंथाभ्यासनीलासभयताडनतर्जनम् ।
 अभ्यद्रोहर्चनानेपधूमान् पानश्च सर्पियः ॥ २१ ॥
 युष्मदात्तानि हि शुद्धस्य नयन्ति प्रकृति मनः ।

षष्ठोऽध्यायः ।

—०६०—

अथात उक्त्वा दप्रतिषेध व्याख्यास्यामः ।

उक्त्वांदाः षट् पृथग्दोषनिचयाधिविधोद्भवाः ।

उक्त्वादो नाम मनसो दोषैरुक्त्यार्गगैर्यदः ॥ १ ॥

शारीरमानसैर्दुष्टैरहितादप्यपानतः ।

विकृतासात्मासमस्ताद्विषमादुपयोगतः ॥ २ ॥

विषमस्यास्यसत्त्वस्य व्याधिविषमसमुद्भवात् ।

धीणस्य चेष्टावैषम्यात्पूज्यपूजाव्यतिक्रमात् ॥ ३ ॥

आधिभिषिक्तविभ्रंशाद् विप्रेषोपविप्रेष च ।

एभिर्विहीनसत्त्वस्य हृदि दोषाः प्रदूषिताः ॥ ४ ॥

धियो विधाय कालुष्यं हत्वा मार्गान् मनोवहान् ।

उक्त्वाद् कुर्वन्ते तेन धीविज्ञानस्मृतिभ्रमात् ॥ ५ ॥

देहो दुःखसुखभ्रष्टो भ्रष्टसारविषद्रवः ।

भ्रमत्यचिन्तितारम्भं तत्र यातात्कुशाङ्गता ॥ ६ ॥

अस्थाने रोदनाक्रोशहसितस्मितनर्तनम् ।

गीतवादित्रयागङ्गविक्षेपास्फोटनानि च ॥ ७ ॥

असास्त्रावेणुबीणादिशब्दानुकरणं मुहुः ।

आस्थात्फेनागमोऽजस्रमटन बहुमापिता ॥ ८ ॥

अलङ्कारोऽनलङ्कारैरयानैर्गमनोद्यमः ।

शुद्धिरभ्यवहार्येषु तज्ज्ञाने वायमानता ॥ ९ ॥

सत्पिण्डताकथाधित्वं जीर्णं चाश्वे शब्दोद्भवः ।

पित्ताक्षन्तर्ज्जनं क्रोधो मुष्टिलोष्टाद्यभिद्रवः ॥ १० ॥

शीतच्छायोदकाकाङ्क्षा नम्रत्व पीतवर्णता ।

असत्यज्वलनज्वालातारकादीपदर्शनम् ॥ ११ ॥

कफादरोचकण्ठर्दिरत्येष्टाहारवाक्यता ।

स्त्रीकामता रङ्गप्रीतिर्लासिङ्गाणकयुतिः ॥ १२ ॥

वैभक्त्यं ग्रीचविद्वेषो निद्राजयधुरानने ।

उन्मादी बलवान् रात्रौ सुप्तमात्रे च जायते ॥ १३ ॥

सर्वाद्यतनसंस्थानसन्निपाते तदात्मकम् ।

उन्मादं दारुणं विद्यात् तं भिषक्परिवर्जयेत् ॥ १४ ॥

धनकान्तादिनाग्निन दुःसङ्गेनाभिपङ्कवान् ।

पाण्डुर्दीनो मुहुर्मुह्यन् हाहेति परिदेवते ॥ १५ ॥

रोहिंत्यकध्मान् म्रियते तदुषान् बहुमन्यते ।

ग्रांक्लिष्टमना ध्यायन् जागरूको विचेष्टते ॥ १६ ॥

विषेण श्यायवदनो नष्टच्छायावलेन्द्रियः ।

वेगान्तरेऽपि सभ्रान्तो रक्ताक्षस्तं विवर्जयेत् ॥ १७ ॥

अथानिलज उन्मादे स्नेहपानं प्रयोजयेत् ।

पूर्वमावृतमार्गे तु सस्नेहं मृदु शोधनम् ॥ १८ ॥

कफपित्तभवेऽप्यादौ वननं सविरेचनम् ।

स्निग्धस्त्रिगुण्यं वस्त्रिञ्च शिरसः सविरेचनम् ॥ १९ ॥

तथास्य शुद्धदेहस्य प्रसादं लभते मनः ।

इत्यमप्यनुवृत्तौ तु तीक्ष्णं नावनमञ्चनम् ॥ २० ॥

हर्षणाग्नामनोघासभयताडनतर्जनम् ।

अभ्यङ्गोद्दत्तनासेपधूमान् पानञ्च सर्पिषः ॥ २१ ॥

युष्मराप्तानि हि शुद्धस्य नयन्ति प्रकृतिं मनः ।

हिङ्गुसौवर्चलस्योपैर्हिपलांशैर्हृताढकम् ॥ २२ ॥

सिद्धसमूहमुन्मादभूतापस्मारनुत्परम् ।

ह्यो प्रस्थौ स्वरसादु ब्राह्मणं हृतप्रस्थं च साधितम् ॥ २३ ॥

व्यापश्यामात्रिहृन्तीशहृत्पुष्पोत्पद्मैः ।

सप्तसंलाकृमिहरेः कल्कितैरक्षसन्धितैः ॥ २४ ॥

पलहृदया प्रयुञ्जीत परं मात्रावतुष्यलम् ।

उन्मादकुठापस्मारहर वन्ध्यासुतप्रदम् ॥ २५ ॥

वाक्स्वरस्मृतिमेधाक्तदधन् ब्राह्मीहृतस्मृतम् ।

वराभिशालाभट्टेलादेवदार्पिलवालुकैः ॥ २६ ॥

द्विसारिषाद्विरजनीद्विस्त्रिरफलिनी नलेः ।

हृत्तुक्कुष्ठमच्छिष्टानागकेशरदाडिमैः ॥ २७ ॥

वेततालीसपत्रे लामालतीमुकुलोत्पलैः ।

सदन्तीपद्मकद्विमैः कर्षाशैः सर्पिषः पचेत् ॥ २८ ॥

प्रस्थभूतयङ्गीन्मादकासापस्मारपाप्सु ।

पापडुकण्डुविषे शोफे मोहमेहं गरिज्वरे ॥ २९ ॥

अरितस्य प्रजसि वा दैवोपहचेतमि ।

अमेधासि खलनदाचि स्मृतिकामेऽल्पपावके ॥ ३० ॥

वन्धं मङ्गल्यमायुष्यं कान्तिसौभाग्यपुष्टिदम् ।

कन्याणकमिदं सर्पिः श्रेष्ठं पुंसवनेषु च ॥ ३१ ॥

एभ्यो द्विसारिषादीनि जने पक्वैश्चक्षुःश्रुतिः ।

रमे तग्निन् पचेत्सर्पिर्गृष्टिश्चौरधतुर्गुणम् ॥ ३२ ॥

मौरादिमेढाकाकोलीफपिकच्छूविषाग्निभिः ।

मूर्ध्निपर्णायुतैरतश्महाकन्याणकं परम् ॥ ३३ ॥

हृत्तुक्कुष्ठमच्छिष्टानागकेशरदाडिमैः ।

जटिला पूतना केशी चारटी मर्कटी वचा ॥ ३४ ॥
 त्रायमाणा जया वीरा धोरकः कटुरोहिणी ।
 कायस्या शूकरी कृवा अतिच्छवा पनहुषा ॥ ३५ ॥
 महापुरुषदन्ता च वनस्या नाकुलोदयम् ।
 कटभरा हृदिकाली गालिपर्णी च तैर्घृतम् ॥ ३६ ॥
 सिद्ध चातुर्थिकोन्मादग्रहापस्मारनाशनम् ।
 महापैशाचक नाम हृतमेतद्यथामृतम् ॥ ३७ ॥
 बुद्धिमेधाक्षृत्तिकर घालानां चाङ्गवर्धनम् ।
 ब्राह्मोमैन्द्रीविहङ्गानि श्योष हिङ्गु अटां सुराम् ॥ ३८ ॥
 रास्त्रा विमर्षां लघुन विषघ्नां सुरसां वचाम् ।
 क्योतिष्मतीं नागविन्नामनन्तां सहरोतकोम् ॥ ३९ ॥
 काच्छीश्च हस्तिमूत्रेण पिष्ट्वा च्छायाविशोपिता ।
 वर्त्तिर्नस्याञ्जनानिधूपैकस्मादसूदनी ॥ ४० ॥
 अवपीडाय विविधाः सर्पपाः स्नेहसयुताः ।
 कटुतैलेन चाभ्यङ्गो ध्यापयेच्चास्य तद्रजः ॥ ४१ ॥
 महिङ्गुस्त्रीज्जधूमय सूत्रम्यानीदिती हितः ।
 शृगालगन्धकोलूकजन्तूकावृषवस्तलैः ॥ ४२ ॥
 मूत्रपित्तशक्ललोमनखचर्मभिराचरेत् ।
 धूपं माञ्जनाभ्यङ्गप्रदेहपरिपेचनम् ॥ ४३ ॥
 रूपयेत् सततं चैनं श्वगोमत्स्यैश्च पूतिभिः ।
 वातश्लेष्मात्मकं प्रायः पैत्तिकं तु प्रगम्यते ॥ ४४ ॥
 तिक्तकं लोवनीयश्च सर्पिः स्नेहश्च मिश्रकः ।
 शिगिरास्त्रयपानानि मधुराणि लघूनि च ॥ ४५ ॥

अशब्दशब्दं स्वेदो नानासिद्धाणकयुतिः ।
 अविपाकोऽरुचिर्मूर्च्छा कुष्ठाटोपो बलक्षयः ॥ ७ ॥
 निद्रानाशोऽङ्गमर्दस्तृट् स्वप्ने गानं सनर्त्तनम् ।
 पानं मद्यस्य तैलस्य तयोरेव च मेहनम् ॥ ८ ॥
 तत्र पातात् स्फुरत्सक्धिं प्रपतंच मुहुर्मुहुः ।
 अपस्मारेति संज्ञां च लभते विस्तरं हृदन् ॥ ९ ॥
 उत्पिण्डिताक्षः श्वसिति फेनं वमति कम्पते ।
 आविध्यति शिरोदन्तान् दशत्याभ्यातकन्धरः ॥ १० ॥
 परितो विक्षिपत्यङ्गं विषमं विनताङ्गुलिः ।
 क्लृप्तावाक्यारुणाक्षित्वङ्गनखास्यः कृष्णमौचते ॥ ११ ॥
 चपल परुषं रूपं विरूपं विकृताननम् ।
 अपस्मरति पित्तेन मुहुः संज्ञां च विन्दति ॥ १२ ॥
 पीतफेनाक्षिवक्त्रत्वगास्फालयति मेदिनीम् ।
 भैरवादीतरुपितरूपदर्शी तृषान्वितः ॥ १३ ॥
 कफाक्षिरेण ग्रहणं चिरेणैव विबोधनम् ।
 चेष्टाऽल्पा भूयसो नाला शुक्लनेत्रनखास्यता ॥ १४ ॥
 शुक्लाभरूपदर्शित्वं सर्वलिङ्गान्तु वर्जयेत् ।
 अथाहतानां धीषित्तद्वत्खानां प्राक्प्रबोधनम् ॥ १५ ॥
 तीक्ष्णैः कुर्यादपस्मारे कर्मभिर्वमनादिभिः ।
 वातिकं वस्तिभूयिष्ठैः पैत्तं प्रायो विरेचनैः ॥ १६ ॥
 श्लेष्मिकं वमनप्रायैरपस्मारमुपाचरेत् ।
 सर्वतस्तु विशुद्धस्य सम्यगाश्वासितस्य च ॥ १७ ॥
 अपस्मारविमोचार्थं योगान् सशमनान् शृणु ।
 गोमयस्वरसचीरदधिभूतैः शृणु हविः ॥ १८ ॥

अपस्मारज्वरोन्मादकामलान्तकरं पिबेत् ।
 द्विपञ्चमूनीत्रिफलादिनिशाकुटजत्वचः ॥ १८ ॥
 सप्तपर्णमपामार्गं नीलिनीं कटुरोहिणीम् ।
 शम्याकपुष्करजटाफलामूलदुरालभाः ॥ २० ॥
 द्विपलाः सलिलद्रोणे पक्का पादावशेषिते ।
 भार्ङ्गीपाठाठकीकुम्भनिकुम्भव्योपरोहिपैः ॥ २१ ॥
 मूर्वाभूतिकम्भूनिम्बत्रैयसीसारिवाहयैः ।
 मदयत्यग्निनिषुलैरचांगैः सर्पिषः पचेत् ॥ २२ ॥
 प्रस्थं तद्वह्वैः पूर्वैः पञ्चगव्यमिदं महत् ।
 ज्वरापस्मारजठरभगन्दरहरं परम् ॥ २३ ॥
 शोफार्थः कामलापाण्डुगुल्मकासग्रहापहम् ।
 ब्राह्मीरसवचाकुष्ठगृहपुष्पीशृतं हृतम् ॥ २४ ॥
 पुराणं मेध्यमुन्मादानक्ष्मपस्मारपापहृत् ।
 तैलप्रस्थं हृतप्रस्थं जीवनीयेः पलोन्मितैः ॥ २५ ॥
 क्षीरद्रोणे पचेत् सिद्धमपस्मारविमोचणम् ।
 कंसे क्षीरक्षुरसयोः काश्मर्येऽष्टगुणे रसे ॥ २६ ॥
 फार्षिकैर्जीवनीयैश्च सर्पिःप्रस्थं विपाचयेत् ।
 घातपित्तोद्वहं क्षिप्रमपस्मार निहन्ति तत् ॥ २७ ॥
 तद्वत्कासविदारोक्षुकुगकाद्यशृतं पयः ।
 कुष्माण्डस्वरमे सर्पिरष्टादशगुणे शृतम् ॥ २८ ॥
 यटीकस्फमपस्मारहर धीवाक्स्वरप्रदम् ।
 कपिलानां गवां पित्तं नावनं परमं हितम् ॥ २९ ॥
 शशृगानविडानानां सिद्धादीनाञ्च पूजितम् ।
 गोधामकुलनागानां हयभर्घगवामपि ॥ ३० ॥

पित्तेषु साधितं तैलं नस्येऽभ्यङ्गे च शस्यते ।
 विफलाब्धोपपीतद्रव्यवचारफणिज्जकैः ॥ ३१ ॥
 ज्यात्रापामार्गकारणबीजैस्तैलं विपाचितम् ।
 वस्तमूत्रे दितं नस्य चूर्णं वाध्यापयेद्विषक् ॥ ३२ ॥
 नकुलालूकमाल्लारिष्टप्रकीटाहिकाकजैः ।
 तुण्डैः पक्षैः पुरोपैश्च धूममस्य प्रयोजयेत् ॥ ३३ ॥
 शीलयेत्तैललक्षणं पयसा वा शतावरीम् ।
 ब्राह्मीरसं कुठरसं वचां वा मधुसंयुताम् ॥ ३४ ॥
 समं मृद्वैरपघ्नारो दोषैः शारीरमानसैः ।
 यज्जायते यतश्चैष महामन्त्रसमाययः ॥ ३५ ॥
 तस्माद्रसायनैरेन दुष्टिकित्स्यमुपाचरेत् ।
 तदार्त्तं चाग्नितीयादेर्विषमात्पास्तयेत् सदा ॥ ३६ ॥
 मुक्तं मनोविकारेण त्वमित्यं कृतवानिति ।
 न ब्रूयाद्विषयैरिष्टैः क्लिष्टं चेतोऽस्य वृद्धयेत् ॥ ३७ ॥
 इत्यष्टाङ्गहृदये भूततन्त्रं तृतीयं समाप्तम् ।

अष्टमोऽध्यायः ।

अथातो वर्त्तारोगविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
 सर्वरोगनिदानोक्तैरहितैः कुपिता मलाः ।
 अचक्षुषैर्विशेषेण प्रायः पित्तानुसारिणः ॥ १ ॥
 शिराभिरूर्ध्वं प्रसृता नेत्रान्मयमाश्रिताः ।
 वर्त्मसन्धिं सितं कृष्णं दृष्टिं वा सर्वमक्षि वा ॥ २ ॥

रोगान् कुर्युश्चलस्तत्र प्राप्य वर्त्मान्यथाः शिराः ।

मुमोत्थितस्य कुरुते वर्त्मस्तम्भं सवेदनम् ॥ ३ ॥

पाण्डूपूर्णभिनेत्रत्वं कृच्छ्रोन्मीलनमश्रु च ।

विमर्दनात्स्याच्च शमः कृच्छ्रोन्मीलं वदन्ति तम् ॥ ४ ॥

चाक्षयस्वर्त्मनी वायुर्निमेषोन्मेषणं सुदुः ।

करोत्यरुद् निमेषोऽसौ वर्त्मं यस्तु निमीन्यते ॥ ५ ॥

विमुक्तसन्धिं निरोधं हीनं वातहतं हि तत् ।

कृष्णाः पित्तेन बह्वोऽन्तवर्त्मं कुम्भीकबीजवत् ॥ ६ ॥

आधायन्ते पुनर्भिन्नाः पिटिकाः कुम्भिसञ्चिताः ।

सदाहर्क्षेदनिस्तोदं रक्ताभं स्पर्शनाद्यमम् ॥ ७ ॥

पित्तेन जायते यत् पित्तीतृक्लिष्टमुयन्ति तत् ।

करोति कण्डूं दाहं च पित्तं पक्ष्मन्तमास्थितम् ॥ ८ ॥

पक्ष्मणां शातनं चानु पक्ष्मगातं वदन्ति तम् ।

पीथक्यः पिटिकाः श्वेताः सर्पपाभा घनाः कफात् ॥ ९ ॥

शोफोपदेहं हृत्कण्डूपिच्छनाश्रुसमन्विताः ।

कफोत्क्लिष्टं भवेद्वर्त्मं म्लान्नेदीपदेहवत् ॥ १० ॥

ग्रन्थिः पाण्डुररुक्पाकः कण्डूमान् कठिनः कफात् ।

कीलमाजः सलगणः किञ्चिदल्पस्ततोऽपि वा ॥ ११ ॥

रक्तारक्तेन पिटिकास्तत्तुन्यपिटिकाचिताः ।

उत्सङ्गाख्याम्रायोत्क्लिष्टं रालिमत्स्पर्शनाद्यमम् ॥ १२ ॥

अग्नौऽधिमासं वर्त्मन्तः स्तब्धं स्निग्धं सदाहरुक् ।

रक्तं रक्तेन तत्स्रावी छिन्नं छिन्नञ्च वर्धते ॥ १३ ॥

मध्ये वा वर्त्मनोऽन्ते वा कण्डूपाकवती स्थिरा ।

मुद्गमात्रासृजा ताम्रा पिटिकाश्चननामिका ॥ १४ ॥

दोषैवेकं बहिः शूनं यदन्तः सूक्ष्मत्वाचितम् ।
 मस्त्रायमन्तरुद्रकं विभाभं विसवर्त्म तत् ॥ १५ ॥
 यद्वर्त्मोत्क्षिप्तमुत्क्षिप्तमकथ्यान् श्रानतामिषात् ।
 वर्त्मोदोषयतीत् क्षेपाद् यदन्युत्क्षिप्तवर्त्म तत् ॥ १६ ॥
 ग्रायवर्त्म सन्धेः सास्त्रैः ग्रायं नृक्क्षेपशोफयत् ।
 क्षिष्टान्यवर्त्मनी द्विष्टे कण्डूश्रयधुरागिणी ॥ १७ ॥
 वर्त्मनीऽन्तः गुरा रुक्माः पिटिकाः सिकतोपमाः ।
 मिकतावर्त्म कृणन्तु कर्दमं कर्दमोपमम् ॥ १८ ॥
 बहुलं बहुलैर्मांसैः सवर्णं यीयते समैः ।
 कुक्कुणकः शिशोरेव दन्तोत्पत्तिनिमित्तजः ॥ १९ ॥
 म्याप्तेन शिशुरुच्छूनाम्राष्टो वीक्षणाद्यमः ।
 स वर्त्मशून्यैश्छिद्यकर्णनाराक्षिमर्दनः ॥ २० ॥
 पक्ष्मोपरोधी सङ्घीची वर्त्मनां जायते तथा ।
 खरतान्तसुं खल्वच नोग्रामन्यानि वा पुनः ॥ २१ ॥
 कण्टकैरिष तीक्ष्णमैर्धृष्टं तैरधि ख्यते ।
 लप्यते चानिलादिद्विदम्पाहः शान्तिरुतैः ॥ २२ ॥
 कनौनके बहिर्वर्त्म कठिनो ग्रन्थिरुतैः ।
 वाम्नः पक्षोऽस्त्रपूयाशुदलज्वाभायते मुहुः ॥ २३ ॥
 वर्त्मान्तर्मांसपिण्डाभः श्रयधुर्ग्रथितो रुजः ।
 सास्त्रैः स्यादूर्ध्वो दोषैर्विषमो वाह्यतयलः ॥ २४ ॥
 चतुर्विंशतिरित्येते व्याधयो वर्त्मसंश्रयाः ।
 चाद्योऽत्र मेपजैः साध्यो द्वौ ततोऽर्शश्च वर्जयेत् ॥ २५ ॥
 पक्ष्मोपरोधी याप्यः स्वाच्छेपांश्छस्त्रेण साधयेत् ।
 कुट्येत्यक्षसदनं छिन्द्यात्तेष्वपि चार्बुदम् ॥ २६ ॥

भिन्द्यास्रगणकुम्भीकाविसोक्ताञ्जनाननजीः ।
 योषकीश्यावसिकताश्चिष्टोत्कृष्टचतुष्टयम् ।
 सकर्दम सबहलं विनिखेत्सुकूषकम् ॥ २७ ॥

—२—

नवमोऽध्यायः ।

अथातो वर्त्म रोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

अच्छीन्मीले पुराणान्यं द्राक्षाकल्काम्बुसाधितम् ।
 ससितं योजयेत्स्निग्धं नस्य धूमाञ्जनादि च ॥ १ ॥
 कुम्भीकावर्त्मनिश्चितं सैन्यवप्रतिसारितम् ।
 यष्टीधात्रीपटोनीनां कायेन परिषेधयेत् ॥ २ ॥
 निवातेऽधिष्ठितस्याप्तैः शुद्धम्योत्तानशायिनः ।
 बहिः कोष्णाम्बुतप्तेन स्नेदितं वर्त्म याससा ॥ ३ ॥
 निर्भुज्य वस्त्रान्तरित वामाङ्गुष्ठाङ्गुलीधृतम् ।
 न स्तंसते चलति वा वर्त्म सर्वतस्ततः ॥ ४ ॥
 मण्डलाग्रेण तत्तिर्यक्कृत्वा शस्त्रपदाङ्कितम् ।
 निखेत्तेनैव पत्रैर्वा शाकशेफालिजादिजैः ॥ ५ ॥
 फेनेन तोयराशेर्वा पिचुना प्रसृजयसृक् ।
 स्थिते रक्ते सुनिश्चितं सचोद्रेः प्रतिसारयेत् ॥ ६ ॥
 यत्पास्त्रमुक्तैरनु च प्रक्षाल्योष्णेन वारिणा ।
 घृतेनासिक्तमभ्यक्तं वधीयान्मधुसर्पिषा ॥ ७ ॥
 ऊर्ध्वाधः कर्णयोर्दृष्ट्वा पिण्डीच्च यवसक्तुभिः ।

द्वितीयेऽहनि मुक्तास्य परिपेकं यथायथम् ॥ ८ ॥
 कुर्यात् चतुर्थे नम्यादीन्मुखे देवाङ्गि पञ्चमे ।
 मम नखनिभं शोफकण्डूघर्षाद्यपीडितम् ॥ ९ ॥
 विद्यात्मुलिखितं वर्णं लिखेद् भूयो विपर्यये ।
 रुक्पक्ष्मवर्णसदनं सुंसनादतिसेखनात् ॥ १० ॥
 स्त्री हस्ते दादिकम्पस्त्रिविष्टो वातहरः क्रमः ।
 अभ्यज्य नवमीतेन श्वेतरोधं प्रलेपयेत् ॥ ११ ॥
 परण्डमूलकल्केन पुटपाके पचेत्ततः ।
 स्त्रिकं प्रक्षालितं शष्कं चूर्णितं पीटलीकृतम् ॥ १२ ॥
 स्त्रियाः क्षीरे हनलया वा मृदित नेत्रसेचनम् ।
 शालितन्दुलकल्केन सिप्तं तद्वत्परिष्कृतम् ॥ १३ ॥
 कुर्यान्नेत्रेऽतिनिखिते मृदितं दधिमस्तुर ।
 लेवलीनापि वा सेक मस्तुना जाङ्गलाग्निनः ॥ १४ ॥
 पिटिका त्रीहिवक्त्रेण भित्वा तु कठिनीक्षताम् ।
 निष्पीडयेद्गु विधिः परिशेषस्तु पूर्ववत् ॥ १५ ॥
 लेहने भेदने चायं क्रमः सर्वत्र वर्तन्नि ।
 पित्तास्त्रीतृक्लिष्टयोः स्वादुस्कन्धसिद्धेन सर्पिषा ॥ १६ ॥
 शिराविमोचः स्निग्धस्य त्रितच्छेष्टं विरेचनम् ।
 लिखिते सुतरले च वर्तन्नि घालनं हितम् ॥ १७ ॥
 यष्टीकषायः सेकस्तु क्षीरं चन्दनसाधितम् ।
 पक्ष्मणां सदनं सूच्या रोपकूपान् विकुटयेत् ॥ १८ ॥
 ग्राहयेद्वा जलोकोमि पयसेक्षुरसेन वा ।
 वमनं नावन्-सर्पिः शृत मधुरशोतलैः ॥ १९ ॥
 संचूर्णं पुष्पकासीस भावयेत् सुरसारकैः ।

ताम्रे दशाहं परम पञ्चाशते तदञ्जनम् ॥ २० ॥
 पोथकीर्लिखिताः शुष्कीसैन्धवप्रतिसारिताः ।
 उष्णाम्बुचालिताः सिञ्चेत् खदिरादकिशियुभिः ॥ २१ ॥
 अग्निद्वैर्द्विनिशायेष्ठामधुकैर्वा समाक्षिकैः ।
 कफोत्क्लिष्टे विलिखिते सचौद्वैः प्रतिसारणम् ॥ २२ ॥
 सूक्ष्मैः सैन्धवकासोसमनीहाकणताण्यैः ।
 वमनाञ्जननस्यादि सर्वञ्च कफजिहितम् ॥ २३ ॥
 कर्त्तव्यं लग्निष्येतद्दशान्तावग्निना दहेत् ।
 कुक्कुणे खदिरयेष्ठानिष्यपत्रैः मृतं घृतम् ॥ २४ ॥
 पोत्वा धात्री वमेत्क्षणाद्यष्टीसर्पपसैन्धवैः ।
 अभयापिप्पलीद्राक्षाक्काथेनैनां विरचयेत् ॥ २५ ॥
 सुस्तादिरजनोक्षणाकल्के नालीपयेत् स्तनौ ।
 धूपयेत्सर्पपैः सान्यैः शुद्धां काथञ्च पाययेत् ॥ २६ ॥
 पटोलमुस्तमृद्धीकागुडूचीविफलोद्भवम् ।
 शिगीसु लिखितं वल्गुं स्रुतासृत्वास्त्रुजम्भिः ॥ २७ ॥
 धात्राश्मन्तकजम्बूतपत्रक्काथेन चेषयेत् ।
 प्रायः क्षीरघृतायित्वाद् बालानां श्लेष्मजा गन्दाः ॥ २८ ॥
 तस्माद्वमनमेवाग्रे सर्वव्याधियु पूजितम् ।
 सिन्धूत्यक्षणापामार्गवीजाज्यस्तन्यमाक्षिकम् ॥ २९ ॥
 चूर्णो वचायाः सचौद्री मदनं मधुकान्तितम् ।
 क्षीरं क्षीरात्रमवच भजतः क्रमगः शिगोः ॥ ३० ॥
 वमन सर्वरोगेषु विशेषेण कुक्कुणके ।
 सप्तनारससिद्धान्य योज्यं चोभययोर्धनम् ॥ ३१ ॥
 द्विनिशारोभयव्याज्वरोहिणीनिम्बपत्रैः ।

कुकूणके हिता वर्त्ति पिष्टैस्ताम्बरजोन्वितै ॥ ३२ ॥
 चोरचौद्रष्टतोपेत दग्ध वा लोहित रज ।
 एनारसोनक्तकशङ्खोपणफणिज्जके ॥ ३३ ॥
 वर्त्ति कुकूणपोयक्यो सुरापिष्टै सकटफले ।
 पक्ष्मरोधे प्रहडेषु शुद्धदेहस्य रोमसु ॥ ३४ ॥
 उत्तृज्य ह्यो भ्रुवोधस्ताङ्गागौ भागश्च पक्ष्मत ।
 यवमात्र यवाकार तिर्यक्च्छित्त्वाऽऽर्द्रवाससा ॥ ३५ ॥
 अपनयमष्टक तस्मिन्नत्पोभवति शोणितम् ।
 सीव्येत्कुटिलया सूच्या मुद्गमात्रान्तरै पदै ॥ ३६ ॥
 बध्ना ललाटे पट्टश्च तत्र सीवमसूक्ष्मम् ।
 नातिगाढश्च सूच्या निक्षिपेदथ योजयेत् ॥ ३७ ॥
 मधुसर्पि कवस्तिका न चास्त्रिन् बन्धमाचरेत् ।
 न्यग्रोधादिकपायेद्य सचोरे सेचयेद्गुलि ॥ ३८ ॥
 पञ्चमे दिवसे सूत्रमपनीयावचूर्णयेत् ।
 गैरिकेण व्रण युष्मागासीत्स्थ नम्याञ्जनादि च ॥ ३९ ॥
 दहेद्दगान्तौ निर्भुज्य वर्त्तन्टीपायसा बलीम् ।
 सन्दग्नेनाधिक पक्ष्म कृत्वा तस्याग्रय दहेत् ॥ ४० ॥
 सूच्यपेणाग्निवर्णेन दाह्यो बाह्यान्तरी पुन ।
 भिन्नस्य चारवह्निभ्या सुच्छिन्नस्यार्बुदस्य च ॥ ४१ ॥

दशमोऽध्यायः ।

—०००—

अथात सन्धिसितासितरोगविज्ञानमागम्यते ।

वायुः क्रुद्धः शिराः प्राप्य जलाभं जलवाहिनीः ।
 अथ स्रावयते यत्नं शक्तसन्धेः कनीनकात् ॥ १ ॥
 तेन नेत्रं सरुथागशीर्षं स्यात्त जलास्रवः ।
 कफात्कफस्रवे श्वेतं पिच्छिलं बहलं स्रवेत् ॥ २ ॥
 कफेन शीफस्तीक्ष्णाद्यः क्षारबुद्बुदकोपमः ।
 पृथुमूलबलः स्निग्धः सवर्णमृदुपिच्छिलः ॥ ३ ॥
 महानपाकः कण्डूमानुपनाहः स भीरुजः ।
 रक्ताद् रक्तस्रवे ताम्रं बह्मणं चाथु संस्रवेत् ॥ ४ ॥
 वर्णसन्ध्याश्रया एके पिटिका टण्डुलुस्त्रिणी ।
 ताम्रा मुहोपमा भिन्ना रक्तं स्रवति पर्वणी ॥ ५ ॥
 पूयास्रावे मलाः सास्त्रवर्णसन्धेः कनीनकात् ।
 स्रावयन्ति मुहुः पूयं सास्त्रत्वर्णमपाकतः ॥ ६ ॥
 पूयालसो व्रणः घृष्टः शीफसंरम्भपूर्वकः ।
 कनीनसन्ध्यावाधायी पूयास्रावी सवेदनः ॥ ७ ॥
 कनीनम्यान्तरलजी शीफो रुक्तोदटाहवान् ।
 अपाङ्गे या कनीने वा कण्डूपापक्षपोटवान् ॥ ८ ॥
 पूयास्रावी कृमिग्रन्थिर्घ्निकृमियुतोऽतिमान् ।
 उपनाहकृमिग्रन्थिपूयालसकपर्वणीः ॥ ९ ॥
 शक्ते य साधयेत्पञ्चसालजी नास्त्रवांस्यजेत् ।
 पित्तं कुर्यात्तिते विन्दूनसितश्यावपीतकान् ॥ १० ॥
 मनाक्तादर्शतुल्यं वा सर्वं शक्तं सदाहृदक् ।
 रोगोऽयं शक्तिकासंघः सश्लेढेदद्वद्वरः ॥ ११ ॥
 कफाश्ले सप्तं ज्वेतं चिरतृष्यधिमांसकम् ।

शुक्रार्थं शोफस्वरुजः सवर्णो बहलो मृदुः ॥ १२ ॥
 ग्रहः सिग्धोऽम्बुस्विान्दाभो बलासग्रथितं स्मृतम् ।
 विन्दुभिः पिष्टधवसैरुवात्रैः पिष्टकं बदेत् ॥ १३ ॥
 रक्तराजौततं शुक्लमुत्थते यत्सवेदनम् ।
 अग्नीफा श्रूपदेहं च शिरोत्पातः सशोषितात् ॥ १४ ॥
 उपेक्षितः शिरोत्पातो राजौस्ता एव वर्धयन् ।
 कुप्यात्सास्त्रं शिराहर्षं तनाप्युद्दीक्षणाक्षमम् ॥ १५ ॥
 शिराजालं शिराजालं हृद्द्रक्तं घनोच्चतम् ।
 शोषितार्थसमं शुच्यं पद्माभमधिमासकम् ॥ १६ ॥
 नीरुक् क्षणोऽर्जुन विन्दुः यमसोहितसोहितः ।
 मृदाशुद्धहारुक्षांसं प्रस्तारिष्यावलीहितम् ॥ १७ ॥
 प्रस्तार्यर्ममलैः सास्त्रैः स्त्रावार्म स्त्रावसन्निभम् ।
 शुक्राष्टकपिष्टवच्छावं यन्नासं बहलं पृथु ॥ १८ ॥
 अधिमासार्म तदाहर्षवर्षवस्यः शिराहताः ।
 कृष्णासत्राः शिरासत्राः पिटिकाः सर्वपोषमाः ॥ १९ ॥
 शुक्लिहर्षशिरोत्पातपिष्टकग्रथितार्जुनम् ।
 साधवेदोपधैः पट्कं शेषं यस्त्रेण सप्तकम् ॥ २० ॥
 नवीत्य तदपि द्रव्यैः अर्मीतं यच्च पञ्चधा ।
 तच्छेदमसितप्राप्तं मासस्त्रावशिराहतम् ॥ २१ ॥
 चर्मोदरान्द्रव्यद्वयानि दृष्टिगम्य च नर्चयेत् ।
 पित्तं कृष्णेष्ववा दृष्टौ शुक्रं तोदाग्नुरागवत् ॥ २२ ॥
 कृत्वा त्वचं जनयति तेन स्त्रात् कृष्णमण्डनम् ।
 एकजम्बूनिभं किञ्चिन्निम्बं त्रितशुककम् ॥ २३ ॥
 तत् कृच्छ्रसाध्यं ग्राह्यं तु द्वितीयपटनव्यधात् ।

तत्र तोदादिवाङ्मयं सूचिविदामल्लभ्यता ॥ २४ ॥
 तृतीयपटसञ्छेदादसाध्यं निश्चितं वक्ष्ये ।
 गदशुक्लं कफाच्छाद्य नातिरुक् शङ्खशुक्लकम् ॥ २५ ॥
 आताम्रपिच्छलास्त्रसृदाताम्रपिटिकातिरुक् ।
 अजाविट् सदृशोच्छायकाण्यर्गवर्ज्यासृजाजका ॥ २६ ॥
 गिराशुक्लं मलैः सास्त्रैर्भृङ्गुष्टं क्षणमण्डलम् ।
 सतोददाहृतान्त्राभिः शिराभिरवतन्यते ॥ २७ ॥
 अनिमित्तोष्णशीताच्छयनास्त्रमुक् च तच्छर्जित् ।
 दोषैः सास्त्रैः स्रुतां कृष्णं नीयते शुक्लरूपताम् ॥ २८ ॥
 धवलाभ्रोपलिप्ताभ निष्पावावदक्षाकृति ।
 अतितीव्ररुजारागदाहमयद्युपीडितम् ॥ २९ ॥
 पाकात्ययेन तच्छुक्लं वर्जयेत्तीव्रवेदनम् ।
 यस्य वाऽऽनिघ्ननाशोऽन्तःश्लेष्मार्थं यद्वा ससोदितम् ॥ ३० ॥
 अत्युक्षेधावगाढं वा साश्रुनाढौघपाहतम् ।
 पुराणं विषमं मध्ये विच्छिद्यं यच्च शुक्लकम् ।
 पक्षेत्युक्ता गदाः कृष्ये साध्यासाध्यविभागतः ॥ ३१ ॥

} ————— {

एकादशोऽध्यायः ।

—————•—————

यदातः सन्निवितासितरोगप्रतिषेधं व्याप्याप्यामः ।

उपनाहं भिषक् श्लेष्मं भिन्नं प्रीद्विमुनेन च ।

मेघयेकल्लनापेय ततश्च प्रतिसारयेत् ॥ १ ॥

पिप्पलीक्षौद्रसिन्धुलैर्वध्नीयात् पूर्ववत्ततः ।
 पटोलपत्रामलककाथेनाद्योतयेच्च तम् ॥ २ ॥
 पर्वणी वङ्गिणेनात्ता बाह्यसन्धिचिभागतः ।
 वृद्धिपत्रेण वटार्द्राऽऽस्त्रादशुगतिरन्यथा ॥ ३ ॥
 चिकित्सा चाम्बवत्क्षौद्रसैन्यवप्रतिसारिता ।
 मूयात्तसे गिरा विष्येततस्तमुपनाहयेत् ॥ ४ ॥
 क्षुर्वीत चाक्षिपाकीर्णं सर्वं कम्बं यथाविधि ।
 सैन्यवार्द्रककासीसलोहताम्रैः संचूर्णितैः ॥ ५ ॥
 चूणाञ्जनं प्रयुञ्जीत सक्षौद्रैर्वा रसक्रियाम् ।
 कृमिघ्नानि करीषेण स्निग्धं भित्त्वा विलिख्य च ॥ ६ ॥
 विफलाक्षौद्रकासीससैन्यैः प्रतिसारयेत् ।
 पित्ताभिष्यन्दवच्छुक्तिं मलासाह्वयपिष्टकौ ॥ ७ ॥
 कफाभिष्यन्दवच्छुक्ता गिराव्यधसुपाचरेत् ।
 बीजपूररसाक्तश्च व्योषकटफलमञ्जनम् ॥ ८ ॥
 जातीमुकुलसिन्धुलदेवदारुमहीषधैः ।
 पिष्टैः प्रसन्नया वर्तिः शोफकण्डूघ्नमञ्जनम् ॥ ९ ॥
 रक्तस्यन्दवदुत्पातहर्षजालार्जुनक्रिया ।
 शिरोत्पाते विशेषेण घृतमाक्षिकमञ्जनम् ॥ १० ॥
 शिराहर्षे तु मधुना श्लक्ष्णघृतं रसाञ्जनम् ।
 अर्जुने, शर्कराश्लक्ष्णक्षौद्रैराशुगतेन, हितम् ॥ ११ ॥
 स्फटिकः कुङ्कुमं शङ्खो मधुको मधुनाञ्जनम् ।
 मधुना चाञ्जनं शङ्खः फेनो वा सितया सह ॥ १२ ॥
 अर्भीर्णं पञ्चधा तत्तु न तु धूमाविलक्ष्य यत् ।
 रक्त दधिनिभं यच्च शक्तवत्तस्य मेयजम् ॥ १३ ॥

उत्तानस्येतरत् स्निग्धं ससिन्धूत्येन चाञ्जितम् ।
 रमेन बीजपूरस्य निमील्याच्च विमर्दयेत् ॥ १४ ॥
 इत्य सरोपिताच्चस्य प्रचर्त्तुः सर्माधिमासके ।
 धृतस्य निचल मूर्ध्नि वर्ज्मं नोद्य विधेयत ॥ १५ ॥
 प्रपाङ्गमौचमाणस्य हृद्देर्मणिकनीनकात् ।
 वल्ली स्याद्यच्च तचार्मं बहिःशेनावसम्बितम् ॥ १६ ॥
 नात्यायत मुचुण्डा वा चूच्या चूत्रेण वा तत ।
 समस्ताश्चण्डलाघ्रेण मोचयेदथ माचिकम् ॥ १७ ॥
 कनीनकमुपानीय चतुर्भागावशेषितम् ।
 छिन्द्यात्कनीनके रचेद्वाहिनीयान्मुवाहिनी ॥ १८ ॥
 कनीनकव्यधादनुनाडी चास्ति प्रवर्तते ।
 हृद्देऽग्रेणि तथाऽपाङ्गात्पश्यतोऽस्य कनीनकात् ॥ १९ ॥
 सम्यक् छिन्नं मधुव्योषसैश्वरप्रतिसारितम् ।
 उद्येन सर्पिषा सिक्तमभ्यक्तं मधुसर्पिषा ॥ २० ॥
 बध्नीयात्सेधयेन्नाद्याः छतोद्यादिदिनेषु च ।
 करञ्जबीजसिद्धेन घीरेण कथितैस्तथा ॥ २१ ॥
 सघोद्रे द्विनिगारोध्रपटोलीयष्टिकिशकौ ।
 कुरगदमुकुलोपेतैर्मुञ्चेदेवाङ्गि सप्तमे ॥ २२ ॥
 सम्यक् छिन्ने भवेत्सास्यं ह्योमातिच्छेदजान् गदान् ।
 मेकाञ्चनप्रभृतिभिर्ज्येष्ठे पुनहृद्दृष्टे ॥ २३ ॥
 सितामनं शिनामैश्वर्यवतीत्तमनागरम् ।
 चर्द्धकर्पोन्मिश्रितं तार्क्ष्यं पनार्द्धं च मधुश्रुतम् ॥ २४ ॥
 अञ्जनं येन प्रतिमिरपि स्रग्गङ्गाश्वेयोपजितम् ।
 विफलेकतमद्रव्यत्वेन पानीयकस्त्रिताम् ॥ २५ ॥

शरावपिहितं दग्धा कपाले चूर्णयेत्ततः ।

पृथक्पृथौपधरसैः पृथगेव च भाविता ॥ २६ ॥

सा मृपो गोपिता पेया भूयो द्विलवणान्विता ।

त्रीण्येतान्यञ्जनान्याह लेखनानि परं निमिः ॥ २७ ॥

शिराजाले शिरायास्तु कठिनालेखनीयधैः ।

न सिद्धत्वं संवत्सरां पिटिकानां च साधनम् ॥ २८ ॥

दोषानुरोधाद्युक्तेषु सिग्धरुचं वराष्ट्रतम् ।

तिक्तं मूर्ध्वमसृक्स्रावी रेकसेकादि चेप्यते ॥ २९ ॥

त्रिस्त्रिंशद्वारिणा पक्वं चतसृक्ते घृत पिबेत् ।

शिरया तु हरिद्रक्त जलीकोभिश्च लोचनात् ॥ ३० ॥

सिद्धे नीत्यलकाकोलोद्राघाथष्टिषिदारिभः ।

ससितेनाजपयसा सेचनं सलिलेन वा ॥ ३१ ॥

रागात्तु वेदनायास्तौ परं लेखनमञ्जनम् ।

वर्त्तयो जातिमुक्लुल्लाघागैरिक्कचन्दनैः ॥ ३२ ॥

प्रसादयन्ति पित्तामू' घ्नन्ति च क्षतशुक्रकम् ।

दन्तैर्दन्तिवराहोद्भगवाञ्छाजखरोक्षवैः ॥ ३३ ॥

सम्यक्सीतिकान्धोधिफेनैश्चैरिचपादिकैः ।

क्षतशुक्रमपि व्यापि दन्तवर्तिर्निर्वर्त्तयेत् ॥ ३४ ॥

तमालपत्रं गोदन्तशङ्खफेनोऽस्थि गार्दभम् ।

ताम्रश्च वर्तिर्मूर्त्रेण सर्वशुक्रकनागिनी ॥ ३५ ॥

रत्नानि दन्ताः शृङ्गाणि धातवस्तूपणं त्रुटिः ।

करञ्जबीजं लशुनी वणसादि च भेषजम् ॥ ३६ ॥

सत्रयात्रणगभीरत्वक्स्थशुक्रघ्नमञ्जनम् ।

निम्नमुचमयेत् स्रेहपाननस्यरसाञ्जनैः ॥ ३७ ॥

सरुजं नीरुजं दृष्टिपुटपाकेन शुक्रकम् ।
 शृङ्गशुके निशायष्टीसारिवाशावराश्रसा ॥ ३८ ॥
 मेचनं रोधपोटल्या कोष्ठाश्रोमग्नयाऽथवा ।
 दृढतीमूनयद्याद्वताम्बसैन्धवनागरैः ॥ ३९ ॥
 धात्रीफलाम्बुना पिष्टैर्लेपितं ताम्रभाजनम् ।
 यवाज्यामलकीपत्रैर्बहुभ्यो धूपयेत्ततः ॥ ४० ॥
 तत्र कुर्वीत गुटिकास्ता जलचौद्रपेषिताः ।
 महानीला इति ख्याताः शृङ्गशुक्रहराः परम् ॥ ४१ ॥
 स्थिरे शुके घने चाऽस्य बहुभ्योपहरेदसृक् ।
 शिरःकायविरिकांश्च पुटपाकांश्च भूरिशः ॥ ४२ ॥
 कुर्यान्मरिचवैदेह्यैश्चिरोषफलसैन्धवैः ।
 घर्षणं विफलाक्ताघपीतेन लवणेन वा ॥ ४३ ॥
 कुर्यादध्वनयोगौ वा श्लोकाद्वेगदिताविमौ ।
 शृङ्गकोलास्थिकतकद्राक्षामधुकमाक्षिकैः ॥ ४४ ॥
 सुरादन्तार्णवमलैः शिरीषकुसुमान्वितैः ।
 धात्रीफलजिह्वकरसे चारी लाङ्गलिकीद्भवः ॥ ४५ ॥
 उपितः शोपितयूर्णः शुक्रहर्षणमञ्जनम् ।
 मुहा वा निसुपाः पिष्टा शृङ्गचौद्रसमा युताः ॥ ४६ ॥
 सारी मधूकान्धुमान् मज्जा वाक्षाक्षमाधिका ।
 गोखराण्वोद्दशनाः शृङ्गः फेनः समुद्रजः ॥ ४७ ॥
 वर्तिर्जुनतायेन दृढशुक्रकनाशिनी ।
 उत्तन्नं वा सथल्यं वा शुक्रं बालादिभिर्लिखेत् ॥ ४८ ॥
 सिराशुके त्वदृष्टिघ्ने चिकित्सा व्रणशुक्रवत् ।
 पुण्ड्रयज्याङ्गकाकोलीसिंहीलोहनिशाञ्जनम् ॥ ४९ ॥

कल्कितं छागदुग्धेन सघृतैर्धूपितं यवेः ।

धात्रीपत्रैश्च पर्यायादतिर्नेत्राञ्जनं परम् ॥ ५० ॥

अगान्तायस्यैवच्छस्त्रमजकास्थे च योजयेत् ।

अजकाग्रामसाध्यायां शुक्रेऽन्यत्र च तद्दिधैः ॥ ५१ ॥

वेदनोपशमं स्नेहपानाद्यक्स्त्रावणादिभिः ।

कूर्याद्दीभक्ततां जेतुं शुक्रेऽस्योत्प्रेषसाधनम् ॥ ५२ ॥

नालिकेरास्थिमज्जाततालवन्धकरीरजम् ।

भस्माग्निः सूत्रावधेसाभिर्भावयेत्करभास्थिजम् ॥ ५३ ॥

चूर्णं शुक्रेष्वसाध्येषु तद्द्वैवर्ण्यं घ्नमञ्जनम् ।

साध्येषु साधनायात्तमिदमेव च शीलितम् ॥ ५४ ॥

अजकां पार्श्वतो विध्वा चूष्या विस्राव्य चोदकम् ।

समं प्रपीच्याद्गुष्ठेन वसार्द्धेणानुपूरयेत् ॥ ५५ ॥

व्रणं गोमंसासचूर्णेन बद्धं बद्धं विमुच्य च ।

सप्तरात्रात् व्रणे रुद्धे कृष्णभागे समे स्थिरे ॥ ५६ ॥

स्नेहाञ्जनञ्च कर्तव्यं नस्यञ्च चौरसर्पिणा ।

तथापि पुनराधाने भेदच्छेदादिकां क्रियाम् ॥ ५७ ॥

युक्त्या कुर्याद्यथा नातिच्छेदेन स्याद्विमञ्जनम् ।

नित्यञ्च शुक्रेषु शृतं यथास्वं पाने च मर्शे च घृतं विदध्यात् ।

न हीयते लब्धवसा तथान्तस्तीक्ष्णाञ्जनैर्दृक् सततं प्रयुक्तैः ५८

—॥—

द्वादशोऽध्यायः ।

—:::—

अथातो दृष्टिरोगविघ्नानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

सिरानुसारिणि मले प्रथमं पटलं स्थिते ।

अव्यक्तमीक्षते रूपं व्यक्तमप्यनिमित्ततः ॥ १ ॥

प्राप्ते द्वितीयं पटलमभूतमपि पश्यति ।

भूतं तु यद्वादासन्नं दूरे सूक्ष्मं च नेक्षते ॥ २ ॥

दूरान्तिकस्थं रूपञ्च विपर्ययासेन मन्यते ।

दोषे मण्डलसंस्थाने मण्डलमानीव पश्यति ॥ ३ ॥

द्विधैकं दृष्टिमध्यस्थे बहुधा बहुधा स्थिते ।

दृष्टेरभ्यन्तरगते क्लृप्तवृत्तविपर्ययम् ॥ ४ ॥

नान्तिकस्थमधःसंस्थे दूरगं नोपरि स्थितम् ।

पार्श्वे पश्येन्नपार्श्वस्थे तिमिराख्योऽयमामयः ॥ ५ ॥

प्राप्नोति काचतां दोषे तृतीयपटलाश्रिते ।

तेनोक्तमीक्षते नाधस्तानुचैलावतोपमम् ॥ ६ ॥

यथावर्णञ्च रज्येत दृष्टिर्हीयेत च क्रमात् ।

तथाप्युपेक्षमाणस्य चतुर्थं पटलं गतः ॥ ७ ॥

सिद्धनाशं मलः कुर्वन् छादयेद्दृष्टिमण्डलम् ।

तत्र वातेन तिमिरे ध्याविह्वलिव पश्यति ॥ ८ ॥

चलाविलासनाभासं प्रसन्नं चेक्षते मुहुः ।

जालानि केशान्मयकान् रश्मीन्धीपेक्षितेऽपि च ॥ ९ ॥

काचोभूते दृग्गुणा पश्यत्यास्यमनासिकम् ।

चन्द्रदीपाद्यनेकत्वं वक्रसृज्यपि मन्यते ॥ १० ॥

हडः काचो दृशं कुर्याद् रजोधूमावतामिव ।

स्पष्टारुणाभां विस्तीर्णां सूक्ष्मां वा हतदर्शनाम् ॥ ११ ॥

ससिद्धनाशो वाते तु सङ्कोचयति दृक्शिराः ।

दृग्मण्डलं विशत्यन्तर्गन्धोरा दृग्मसौ स्मृता ॥ १२ ॥

पित्तजो तिमिरे विद्युत्खद्योतोद्योतदीपितम् ।

शिखितित्तिरिपिच्छाभं प्रायो नीलञ्च पश्यति ॥ १२ ॥

काचे दृक् काचनीलाभा तादृगेव च पश्यति ।

अर्केन्दुपरिवेपाम्निमरीचीन्द्रधनूंषि च ॥ १४ ॥

शृङ्गनीला निरासोका दृक् क्षिप्त्वा लिङ्गनागतः ।

दृष्टिः पित्तेन कृष्णाख्या सा कृष्णा कृष्णदर्शना ॥ १५ ॥

भवेत्पित्तविदग्धाख्या पीता पीताभदर्शना ।

कफेन तिमिरे प्रायः क्षिप्त्वा खेतञ्च पश्यति ॥ १६ ॥

शङ्खेन्दुकुन्दकुसुमैः कुसुदैरिव चाचितम् ।

काचे तु निष्प्रभेन्दुर्ब्रह्मदीपाद्यैरिवाचितम् ॥ १७ ॥

सिताभा सा च दृष्टिः स्यात्क्षिप्त्वा तु लक्ष्यते ।

मूर्तः कफो दृष्टिगतः क्षिप्त्वा दर्शननागतः ॥ १८ ॥

बिन्दुर्लसत्येव चलः पद्मिनीपुटसंस्थितः ।

उष्णे सद्योचमायाति क्वावायां परिसर्पति ॥ १९ ॥

गङ्गकुन्देन्दुकुमुदस्फटिकोपमशक्तिमा ।

रक्तेन तिमिरे रक्तं तमोभूतं च पश्यति ॥ २० ॥

काचेन रक्ता कक्षा वा दृष्टिस्तादृक् च पश्यति ।

निङ्गनाग्रेऽपि तादृग् दृक् निष्प्रभा हतदर्शना ॥ २१ ॥

संसर्गसन्निपातियु विद्यात् सङ्कोर्लक्षणात् ।

तिमिराग्दीपकस्यास्य सैः स्यादज्ञातकुलेष्वप्यस्य ॥ २२ ॥

तिमिरे श्रेययोर्दृष्टौ चिचो रागः प्रजायते ।

द्योत्यते नकुलस्येव यम्य दृक् निचितामनैः ॥ २३ ॥

नकुमात्यः स तत्राश्लिष्यन् पश्यति नो निमि ।

अर्केऽष्टमस्तफन्यस्तगभस्तौ स्तम्भमागताः ॥ २४ ॥

स्थगयन्ति दृशं दोषा दोषान्ध. सगदोपरः ।
 दिवाकरकरस्पष्टा भ्रष्टा दृष्टिपथान्मला ॥ २५ ॥
 विलीनलीना यच्छन्ति व्यक्तमत्राङ्घ्रि दर्शनम् ।
 उष्णतप्तस्य सदृसा शीतवारिनिमज्जनात् ॥ २६ ॥
 त्रिदोषरक्तसपृक्ती यात्यूपोर्ध्वं ततोऽक्षिणी ।
 दाहोपे मलिन शुक्लमहन्ध्याविलदर्शनम् ॥ २७ ॥
 रात्राधान्यच्च जायेत विदग्धोष्णेन सा स्मृता ।
 भयमन्त्राशनाहोयैः सांस्रैर्या दृष्टिराचिता ॥ २८ ॥
 सक्तेदकण्डूकलुपा विदग्धान्नेन सा स्मृता ।
 शोकश्चरशिरोरोगसन्तप्तस्यानिलादय ॥ २९ ॥
 धूमाविला धूमदर्शा दृश कुर्यु स धूमरः ।
 सदृसैवाल्पसत्त्वस्य पश्यती रूपमद्भुतम् ॥ ३० ॥
 भास्वर भास्करादि वा वाताद्या नयनाग्रिता ।
 कुर्वन्ति तेज सशोष्य दृष्टि मुपितदर्शनाम् ॥ ३१ ॥
 वेदूर्यवर्णा स्तिमिता प्रकृतिस्थामिवाव्यथाम ।
 भ्रौपसर्गिक इत्येष लिङ्गनाशोऽत्र वर्जयेत् ॥ ३२ ॥
 विना कफालिङ्गनाशान् गन्धौरा कृश्वजामपि ।
 पट् काचा नकुलाभ्यद्य याप्या शेषान्नु साधयेत् ।
 दादग्रेति गदा दृष्टौ निर्दिष्टा सप्तविंशति ॥ ३३ ॥

त्रयोदशोऽध्यायः ।

अथातस्तिमिरप्रतिषेध व्याख्यास्यामः ।

तिमिरं काचतां याति काचोऽप्यान्धमुपेक्षया ।

नेत्ररोमेष्वतो घोरं तिमिरं साधयेद् द्रुतम् ॥ १ ॥

सुखां पचेत् जीवन्त्या द्रोणेऽपां पादशेषिते ।

तत् क्वाथे दिगुणं चोरं घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ २ ॥

प्रपौण्डरीककाकोलीपिप्पलीरोध्रसैन्धवैः ।

शताह्वामधुकद्राक्षासितादारुफलत्रयैः ॥ ३ ॥

कार्षिकेर्निशि तस्योतं तिमिरापहरं परम् ।

द्राक्षाचन्दनमञ्जिष्ठाकाकोलीद्वयजीवकैः ॥ ४ ॥

सितामृतावरीमेक्षापुण्ड्राङ्गमधुकोत्पलैः ।

पञ्चेज्जीर्णं घृतप्रस्थं समचोरं पिचून्मितैः ॥ ५ ॥

हन्ति तत्काचतिमिररक्तराज्जीविरोरुजः ।

पटीलनिम्बकटुकादार्वीसेव्यवराहषम् ॥ ६ ॥

सधन्वयासनायन्ती पर्पटं पालिकं पृथक् ।

प्रस्थमामलकानाञ्च काथयेत्सत्त्वणेऽभ्रसि ॥ ७ ॥

तदादृकेऽर्धपलिकैः पिष्टैः प्रस्थं घृताम्पचेत् ।

मुस्तभूनिम्बयस्याङ्गकुटमीदीप्यचन्दनैः ॥ ८ ॥

सपिप्पलीकैस्तत्तर्पिर्घ्राणकर्णास्थरीगजित् ।

विद्रधिर्व्विरदुटारुर्विसर्पापचिक्षुष्ठनुत् ॥ ९ ॥

विगेपाण्डुफतिमिरमत्ताभ्योष्ठाभ्युदाहनुत् ।

त्रिफलाष्टपलं काथ्यं पादशेषं जलादृके ॥ १० ॥

तेन ताम्पयस्तेन त्रिफलापलकस्कयान् ।

अर्धप्रस्थो घृताम्लिहः सितया माचिकेण वा ॥ ११ ॥

युक्तं पिबेत्तिमिरी तद्युक्तं वा यरारसम् ।

यटोमधुडिकाकोशोष्ठाघ्रोक्ष्यामृतोत्पलैः ॥ १२ ॥

पालिकैः ससिताद्राचैर्दृष्टप्रस्थं पचेत्समैः ।
 अजाघीरवरावासामार्कवस्वरसैः पृथक् ॥ १३ ॥
 महाचैफलमित्येतत्परं दृष्टिविकारजित् ।
 चैफलेनाथ हविषा लिङ्गानस्त्रिफलां निधि ॥ १४ ॥
 यष्टीमधुकसंयुक्तां मधुना च परिप्लुताम् ।
 मासमेकं हिताहारः पिबन्नामलकोदकम् ॥ १५ ॥
 सौपर्णं लभते चक्षुरित्याह भगवाच्चिमिः ।
 ताव्यायोहमयद्याहसिताजीर्याज्यमाचिकैः ॥ १६ ॥
 संयोजिता यथाकाम तिमिरघ्नी वरा वरा ।
 सद्यतं वा वराकाये शोलेयेत्तिमिरामयो ॥ १७ ॥
 अपूपक्षपसङ्गून् वा त्रिफलाचूर्णसंयुतान् ।
 पायसं वा वरायुक्तं ग्रीतं समधुशर्करम् ॥ १८ ॥
 प्रातर्भक्तस्य वा पूर्वमद्यात्पथ्यां पृथक् पृथक् ।
 गृहीकां शर्कराचौद्रेः सततं तिमिरातुरः ॥ १९ ॥
 स्त्रीतोजांशुयतुःपट्टिं ताम्रायोरुष्यकाश्चनैः ।
 युक्तान् प्रत्येकनेकांशैरन्ध्रमूपोदरस्थितान् ॥ २० ॥
 धापयित्वा समाहृत ततस्तथ निपेक्षयेत् ।
 रसस्तन्धकपायेषु सप्तकृत्वः पृथक् पृथक् ॥ २१ ॥
 वैदूर्यमुक्ताशुद्धानां त्रिभिर्भागैर्युतं ततः ।
 चूर्णाच्चनं प्रयुञ्जीत सत्सर्वं तिमिरापहम् ॥ २२ ॥
 मांसोपिषातकायःकुङ्कुमनीलोत्पलाभयातुत्यैः ।
 मितकाचगट्जिनकमरिचाष्टनपिप्पलीमधुकैः ॥ २३ ॥
 चन्द्रेऽग्निनीसनाथे मुचूर्णितैरश्वयेदुगलमह्यैः ।

तिमिरामरक्तराजीकण्डूकाचादिशममिच्छन् ॥ २४ ॥

मरिचवरलवणभागी भागी द्वौ कणसमुद्रफेनाभ्याम् ।

सौवीरभामनवकं चित्रायां चूर्णितं कफामयजित् ॥ २५ ॥

द्राक्षागृणालीम्वरसे क्षीरमद्यवसासु च ।

पृथक् दिव्याप्सु स्त्रीतीजं सप्तकल्पो निषेचयेत् ॥ २६ ॥

तच्चूर्णितं स्थितं शङ्गे दृक्प्रसादनमञ्जनम् ।

ग्रस्तं सर्वाक्षिरोगेषु विद्वेषपतिनिर्म्मितम् ॥ २७ ॥

निर्दग्धं वादराज्जारैस्तुल्यं चेत्यं निषेचितम् ।

क्रमादजापयः सर्पिः क्षौद्रे तस्मात् पलद्वयम् ॥ २८ ॥

कार्पिकैस्ताप्यमरिचस्त्रीतीजकटुकानतैः ।

पटुरीध्रशिलापथ्याकणैलाञ्जनफेनिकैः ॥ २९ ॥

युक्तं पलेन यस्याथ मूषान्तर्भातचूर्णितम् ।

हन्ति क्वाचार्मनक्ताभ्यरक्तराजीः सुशीलितः ॥ ३० ॥

चूर्णो विषेपात्तिमिरं भास्करो भास्करो यथा ।

विमडागा भुजङ्गस्य गन्धपापाण्यपञ्चकम् ॥ ३१ ॥

शुल्वतानकयोर्द्वौ द्वौ वज्रस्यैकोऽक्षनाभयम् ।

अभामूषीकृतं धातुं पक्वं विमलमञ्जनम् ।

तिमिरान्तकरं मोके द्वितीय इव भास्करः ॥ ३२ ॥

शोभूचे क्षगणरमेऽस्त्रकाक्षिके च

क्षोभन्ये हविषि विषे च मात्तिके च ।

यत्तुल्यं ज्वलितमनेकयो निषितं

तत् कुर्व्याद्वद्वममे नरय्य चक्षुः ॥ ३३ ॥

यथाधनं भद्ररसं सविषाण्यमजापयः ।

यष्टोरसश्च यन्मोक्षं गताकृतः पृथक् पृथक् ॥ ३४ ॥

ततः तप्त पायितं तच्छलाका नेत्रे युक्ता साञ्जमानञ्जना वा ।
 नेमिर्यार्मस्त्रावपैच्छित्यपैङ्गं कण्डूं छाद्य रक्तराजीश्वर इन्ति ३
 रमेन्द्रभुजगौ तुल्यौ तयोस्तुल्यमथाञ्जनम् ।

द्रुपत्कूर्पूरसयुक्तमञ्जनं नयनामृतम् ॥ ३६ ॥

योग्यप्रस्तरुणरविप्रकाशगङ्गा-

स्तस्यास्यं समयमृतस्य गोमृकद्रिः ।

निर्दग्धं समष्टतमञ्जनञ्च पेय्य

योगोऽयं नयनबल करोति गार्धम् ॥ ३७ ॥

क्षणासर्पवदने सहविष्कं दग्धमञ्जनमनिसृतधूसम् ।

चूर्णितं नलदपत्रविमिश्रं भिन्नतारमपि रक्षति चक्षुः ॥ ३८ ॥

क्षणां सर्पे मृत न्यस्य चतुरयापि हृदिकान् ।

क्षीरकुम्भे चिसप्ताहं क्रीदयित्वा च मन्थयेत् ॥ ३९ ॥

तत्र यक्षवन्तीतं स्यात् पुष्पीयास्तेन कुकुटम् ।

अभ्यस्तस्य पुरीषेषु प्रेक्षते भ्रुवमञ्जनात् ॥ ४० ॥

क्षणासर्पवसा शङ्खः कतकात् फलमञ्जनम् ।

रसक्रियेयमधिरादभ्यामां दर्शनप्रदा ॥ ४१ ॥

मरिचानि दग्धादिपिबुस्ताप्याप्तुत्याहं बलं पिबुर्यथाः ।

क्षीराहं दग्धमञ्जनमप्रतिसाराख्यमुत्तमं तिमिरं ॥ ४२ ॥

अक्षबीजमरिचामलकत्वक् तुल्ययटिमधुकैर्जलपिष्टैः ।

क्षाययेव गुटिकां परिशुक्तां नाशयन्ति तिमिराख्यचिरेण ४३

मरिचामनकजलोद्भवतुत्याञ्जनताप्यधातुभिः क्रमहर्दैः ।

पण्माथिक इति योग्निमिरार्मक्रीदकाचकण्डूर्हस्ता ॥ ४४ ॥

रयानि रुप्य स्फटिकं सुवर्णं स्नेहोऽञ्जनं ताम्रमय सगदम्

कुचन्दनं क्षोदितगेरिकञ्च चूर्णाञ्जनं सर्वदगामयप्रम् ॥ ४५ ॥

तिलतैलमघतैलं शृङ्गखरसोऽसनाच्च निर्यूहः ।

आयुरुपाचविपक्वं करोति दृष्टेर्बलं नश्यम् ॥ ४६ ॥

टोपानुरोधेन च नैकशस्तं स्निग्धामृविस्रावणरेकनस्यैः ।

उपाचरेदञ्जनमूर्द्धवस्तिवस्तिक्रियातर्पणलेपसेवैः ॥ ४७ ॥

सामान्यं साधनमिदं प्रतिदोषमतः शृणु ।

वातजं तिमिरं तच्च दग्धमूलान्धसा घृतम् ॥ ४८ ॥

क्षौरे चतुर्गुणे येष्ठाकल्कपक्वं पिबेत्ततः ।

त्रिफलापञ्चमूलानां कषायं क्षीरसंयुतम् ॥ ४९ ॥

परण्डतैलमंयुक्तं योजयेच्च विरेचनम् ।

ममूलजाम्बवीवन्तीतुलां द्रुपेऽथमः पचेत् ॥ ५० ॥

अष्टभागस्थिते तस्मिन्तैलप्रस्थं पयः समे ।

बलाचितयजीवन्तीवरीमूलैः पलोन्मितैः ॥ ५१ ॥

यटीपलैश्चतुर्भिर्बलाक्षौपाधे विपाचयेत् ।

शोच एव स्थितं मामं नाशनादूर्द्ध्वजपुजान् ॥ ५२ ॥

वातपित्तामयान् हन्ति तद्विशेषादगामयान् ।

किंशल्ककभराक्कभपुष्टिलावराकान्तिदम् ॥ ५३ ॥

मितैरगडजटामिण्डोफलटारुवृक्षानतैः ।

धीपया विम्बमूलेषु तैलं पक्वं पयोऽन्यितम् ॥ ५४ ॥

नस्यं सर्वोर्द्ध्वजपुत्यशतश्रेण्यामयार्त्तिजित् ।

वमाञ्जने च येथ्याप्नो वाराहो वा दग्ध्यते ॥ ५५ ॥

गृध्रादिकुट्टुटोत्था वा मधुकेनान्विता घृतम् ।

पण्डुशने च स्त्रीतीजं रसक्षीरघृते क्रमात् ॥ ५६ ॥

निपक्वं पूर्ववथोप्य तिमिरघ्नमनुत्तमम् ।

अपेक्षितं रसं याति ततश्चर्पयमाचरेत् ॥ ५७ ॥

यताङ्गाकुष्ठनलदकाकोलीद्वययष्टिभिः ।
 प्रपौण्डरीकसरसयिष्यलीदेवदारुभिः ॥ ५८ ॥
 सर्पिरष्टगुणक्षीरं पक्वं तर्पणमुत्तमम् ।
 मेदसस्तद्वैद्येयाहुग्धसिद्धात् खजाक्षतात् ॥ ५९ ॥
 उद्धृतं साधितं तेजो मधुकोशीरचन्दनैः ।
 श्वाविच्छत्यकगोधानां दक्षतित्तिरवर्हिणाम् ॥ ६० ॥
 पृथक् पृथगनेनेव विधिना कल्पयेद्वसाम् ।
 प्रसादनं स्नेहनञ्च पुटपाकं प्रयोजयेत् ॥ ६१ ॥
 धातपौनसवञ्चात्र निरुहं सानुवासनम् ।
 पिप्पले तिमिरे सर्पिर्जीवनीयफलत्रयैः ॥ ६२ ॥
 विपाचितं पाययित्वा क्षिग्धस्य अधयेष्टिराम् ।
 शर्करैलाघिवच्चूर्णैर्मधुयुक्तैर्विरेचयेत् ॥ ६३ ॥
 सुश्रीतान् शेकलेपादीन् युञ्ज्यान्नेवास्यमूर्द्धसु ।
 सारिवापन्नकोशीरमुक्ताशावरचन्दनैः ॥ ६४ ॥
 वर्तिः शस्त्राक्षने चूर्णस्तथा पञ्चोत्पलाञ्जनैः ।
 सनागपुष्पकपूरयष्ट्याङ्गस्वर्णगैरिकैः ॥ ६५ ॥
 सौवीराञ्जनतुल्यकण्ट्रीधात्रीफलस्कटिककपूरम् ।
 पञ्चाश पञ्चाशं त्रयमथैकांशमञ्जनं तिमिरघ्नम् ॥ ६६ ॥
 नस्यं चाज्यं शृतं क्षीरजीवनीयसितोत्पलैः ।
 श्लेष्मोद्भवेऽमृताकाथवराकणशृत घृतम् ॥ ६७ ॥
 विध्येष्टिरा पीतवतो दद्याच्चानु विरेचनम् ।
 काथं पूगाभयाशुण्ठीकण्टाकुम्भनिकुम्भजम् ॥ ६८ ॥
 ह्रीवेरदारुदिनिशाकणाकल्कैः पयोऽन्वितैः ।
 द्विपञ्चमूलनिर्यूहे तैलं पक्वञ्च नावनम् ॥ ६९ ॥

ग्रहप्रियङ्गुनेपालोक्तटुचिकफलचिकैः ।

टुचैमल्याय वित्रला वर्तिः स्यात् कौकिला पुनः ॥ ७० ॥

कणलोहरजोव्योषसैन्धवचिकलासुनैः ।

शयगोखरसिंहोद्दिजा लालाटमस्थि च ॥ ७१ ॥

श्वेतगोमालमरिचशङ्खचन्दनकेनकम् ।

पिष्टं स्नान्याजदुग्धाभ्यां वर्तिस्तिमिरशुक्लजित् ॥ ७२ ॥

रत्नाजे पित्तवत्तिडिः शीतैयासुं प्रसादयेत् ।

द्राक्षया नलदरोधयष्टिभिः ग्रहताम्रहिमपद्मपद्मकैः ॥ ७३ ॥

सोत्पलैश्छगलदुग्धवर्तितैरसृजं तिमिरमाशु नश्यति ।

संसर्गसन्निपातोत्थे यथाहोपोदयां क्रियाम् ॥ ७४ ॥

सिद्धं मधुककमिजिष्कारिचामरदाहभिः ।

सर्चीरं नावनं तैलं पिष्टैर्लेपी मुखस्थ च ॥ ७५ ॥

नतनीलोत्पलानन्ताग्रध्याङ्गमुनिषण्कैः ।

साधितं नावने तैलं शिरीषस्तौ च शस्यते ॥ ७६ ॥

दद्यादुग्रौरनिर्यैश्चूर्णित कणसैन्धवम् ।

तत्पुतं सघृत भूयः पचेत् चौद्रं घने क्षिपेत् ॥ ७७ ॥

शीते चाग्निन् दितमिदं सर्वजे तिमिरेऽक्षुनम् ।

शस्त्रीनि मज्जपूर्णानि सत्त्वानां रात्रिचारिणाम् ॥ ७८ ॥

म्रीतीजाञ्जनयुक्तानि वज्रत्यम्बसि दासयेत् ।

मासं विश्रुतिरात्रं वा ततश्चोदृत्य शोषयेत् ॥ ७९ ॥

समिपशुद्धीपुष्पाणि सयथ्याङ्गानि तानि तु ।

सूर्यितान्यस्तनं येष्टं तिमिरे सन्निपातिके ॥ ८० ॥

काचिद्विषा क्रिया मुक्ता गिरां यन्मनिषोद्विताः ।

आन्याय स्थुम्भे दद्याच्छाये रक्ते जलोक्तसः ॥ ८१ ॥

गुडः फेनोष्णं कृष्णं मरिचं कुङ्कुमाद्रजः ।

रसक्रियेयं सघ्नीद्रा काचयापनमञ्जनम् ॥ ८२ ॥

नकुलान्धे चिदीपीत्ये तैमिर्यविहितो विधिः ।

रसक्रियाघृतघ्नीद्रगोमयस्वरसद्भुतैः ॥ ८३ ॥

तार्क्ष्यगैरिकतालीसैर्निशाभ्ये हितमञ्जनम् ।

दध्ना विष्टुष्टं मरिचं राज्याभ्यामञ्जनमुत्तमम् ॥ ८४ ॥

करञ्जिकोत्पलस्वर्णगैरिकान्धोजकेसरैः ।

पिट्टैर्गोमयतोयेन वर्त्तिर्दीपान्धनशयिनी ॥ ८५ ॥

अजामूषेण वा कौन्तीकृष्णास्त्रोतोजसैन्धवैः ।

कालानुसारीत्रिकटुविफलासमनःशिलाः ॥ ८६ ॥

सफेनान्धगदुग्धेन राज्याभ्ये वर्त्तयो हिताः ।

ससिवेद्य यक्ष्णभ्ये पिप्पलीरदद्वन् पचेत् ॥ ८७ ॥

ताः शष्पा मधुना छृष्टा निशाभ्ये श्रेष्ठमञ्जनम् ।

खादेश्च श्लेष्मकृती माहिषे तैलसर्पिषा ॥ ८८ ॥

हृते सिद्धानि जीवन्त्याः पक्ष्वाणि च भक्षयेत् ।

तथातिमुक्तकैर्युग्मेकान्पभिरुजानि च ॥ ८९ ॥

मृष्टं हृतं कुम्भयोनिः पत्रैः पाने च पूजितम् ।

धूमराप्याभ्रापक्षोणविदाहं जीर्णसर्पिषा ॥ ९० ॥

सिग्धं विरेचयेच्छीतैः शीतैर्दिष्टाश्च सर्वतः ।

गोशुक्रद्रुसदुग्धाज्यैर्विपक्तं शस्यतेऽञ्जनम् ॥ ९१ ॥

स्वर्णगैरिकतानीसपूर्णवापा रसक्रिया ।

मदागावरकानन्तामस्त्रिषादार्विष्यष्टिभिः ॥ ९२ ॥

चीराटांगं हृतं पक्व सतैमं नावनं हितम् ।

तर्पणं श्रीरसर्पिः स्नाद्गाम्यति गिराव्यधुः ॥ ९३ ॥

चिन्ताभिघातभीशोकरोद्धात् सोत्कटकासनात् ।

विरेकनस्यवमनपुटपाकादिविभ्रमात् ॥ ८४ ॥

विदग्धाहारवमनात् क्षुत्तृष्णादिविधारणात् ।

अक्षिरोगावसानाच्च पथ्ये तिमिररोगवत् ॥ ८५ ॥

यथास्व तप युञ्जीत दोषादीन् वीक्ष्य भेषजम् ।

सूर्योपरागानलविद्युदादिविलोकनेनोपहृतेक्षणम् ।

सन्तर्पण स्निग्धहिमादि कार्यं तथाञ्जन हेमघृतेन घृतम् ८६

चक्षूरघाया सर्वकाल मनुष्ये

यैश्च कर्तव्यो जीविते यावदिच्छा ।

ध्यर्थो लोकीऽयं सुख्यराशिन्दिवाना

पुस्तमन्यानां विद्यमानैऽपिविज्ञे ॥ ८७ ॥

क्षिफणा रुधिरसुतिर्विशुद्धिर्गन्धसो निर्हतिरव्यनश्च मस्यम् ।

शकुनासनतासपादपूजा घृतपानश्च सदैव नेचरथा ॥ ८८ ॥

अद्वितादग्ननास्तदानिहृतिर्भृशभास्वजलघृत्प्रवीक्षणाय ।

मुनिना निमिनीपदिटमेतम् परम रक्षणमोक्षदण्य पु नाम् ८९

—०—

चतुर्दशोऽध्यायः ।

अथातो निह्वनायपतिपेध व्याख्यास्याम ।

विष्णुष्णुजात निपेध निह्वनाय ककोटयम् ।

आवर्तस्यादिभि परन्निर्विषजितमपटवे ॥ १ ॥

सोऽसृष्टागो हि विषमो दधिमगुनिभदगु ।

गन्नाकयाऽवकटोऽपि पुनरुद्धं प्रपद्यते ॥ २ ॥
 करोति वेदनां तीव्रां दृष्टिं स्थगयेत्पुनः ।
 श्लेष्मलेः पूर्यते चाशु सोऽन्यैः सोऽद्वैयिरात् ॥ ३ ॥
 श्लैष्मिको निङ्गनाशो हि सितत्वाच्छ्लेष्मणः सितः ।
 तस्यान्यदोषाभिमवादु भवत्यानीनता गदः ॥ ४ ॥
 तत्रायर्त्तचला दृष्टिरायर्त्तस्वरुणा सिता ।
 शर्करार्कपयोलेगनिचितेव घनाति च ॥ ५ ॥
 राजौमतीदृङ्निचितागालिशूकाभराजिभिः ।
 विषमच्छिन्नदग्धाभा सरक्च्छिन्नांशुका स्मृता ॥ ६ ॥
 दृष्टिः कांस्यसमच्छाया चन्द्रकी चन्द्रकाकृतिः ।
 छत्राभा नैकवर्णा च छत्रकी नाम नीलिका ॥ ७ ॥
 न विध्येदगिराह्वाणां न दृक्पीनसकासिनाम् ।
 नाजीर्णीभीरुवमितशिरःकर्णाक्षिशूशिनाम् ॥ ८ ॥
 अथ साधारणे काले शुद्धसम्भोजितात्मनः ।
 टेगे प्रकाशे पूर्वाह्ने भिषग् जानूश्चपौठगः ॥ ९ ॥
 यन्त्रितस्योपविष्टस्य स्निग्धाचस्य मुखानिलैः ।
 अङ्गुष्ठभृदिते नेत्रे दृष्टौ दृष्टोत्प्लुतं मलम् ॥ १० ॥
 स्त्रनासां प्रेचमाणस्य निष्कम्पं मूर्ध्नि धारिते ।
 कणादधार्द्रुलं मुक्ता तदर्द्धार्द्धमपाङ्गतः ॥ ११ ॥
 तर्जनीमध्यमाङ्गुष्ठैः शलाकां निधत्तं धृताम् ।
 दैर्घ्याच्छिद्रं नयेत्पाखादूर्ध्वं मामन्यथाविव ॥ १२ ॥
 सव्यं दक्षिणहस्तेन नेत्रं सव्येन चेतरेत् ।
 विध्येत् सुविद्धे शब्दः श्यादरुक्चामुलवत् सुतिः ॥ १३ ॥
 सास्त्रयसातुरं चानु नेत्रं स्तन्येन सेचयेत् ।

शलाकायाश्चतोऽयेण निर्लिखेन्नेत्रमण्डलम् ॥ १४ ॥

अवाधमानः शनकैर्नासां प्रतिनुदंस्ततः ।

उत्तिष्ठनाच्चापहरेद्दृष्टिमण्डलगं कफम् ॥ १५ ॥

स्थिरे द्रोणे चले वापि स्वेदयेदधिवाह्यतः ।

अथ दृष्टेषु रूपेषु शलाकामाहरेच्छनैः ॥ १६ ॥

घृताभुतं पिबुं दत्त्वा बध्वाक्षि शाययेत्ततः ।

विद्यादन्धेन पार्श्वेन तमुत्तानं हयोर्ध्वधे ॥ १७ ॥

नियाते शयनेऽभ्यक्तशिरःपादं हिते रतम् ।

क्षवयुं कासमुद्गारं छीवनं पानमवासः ॥ १८ ॥

अधोमुखस्थितिं ज्ञानं दन्तधावनमक्षयम् ।

सप्ताहं नाचरेत् स्नेहपीतवच्चान्न यन्त्रया ॥ १९ ॥

शक्तितो लङ्घयेत्तेको रजि कोष्णेन सर्पिषा ।

सव्योषामलकं वाद्यमग्नीयात्सघृतं द्रवम् ॥ २० ॥

धिलेपीं वा अज्ज्ञायास्य क्वाथैर्मुक्ताक्षि मेचयेत् ।

वातघ्नैः सममे त्वङ्नि सर्वघ्नैवाक्षि मोचयेत् ॥ २१ ॥

यन्त्रयामनुबध्येत दृष्टेरास्त्रैर्यस्त्राभतः ।

रूपाणि सूक्ष्मदीप्तानि सहसा नावलीकयेत् ॥ २२ ॥

शोफरागरुजादीनामधिमन्यस्य चोद्भवः ।

अहितैर्वेधदीपाश्च यथास्व' तानुपाचरेत् ॥ २३ ॥

कल्किताः सघृता दूर्वाययगैरिकंसारिवाः ।

सुखालेपे प्रयोक्तव्या रुजारागीपशान्तये ॥ २४ ॥

ससर्पपास्तिलास्तद्व्यातुलुङ्गरसाभुताः ।

पयस्यासारियानन्तामञ्जिष्ठामधुयटिभिः ॥ २५ ॥

अजाधीरयुतैर्लेपः सुखोष्णः शर्मकृत्परम् ।

रोध्रसैश्वर्यमृद्धो कामधुकैश्चागलं पयः ॥ २६ ॥
 शृतमाशोतनं योज्यं कृजारागविनाशनम् ।
 मधुकोत्पलकुष्ठैर्वा द्राक्षाक्षीचासितान्वितैः ॥ २७ ॥
 वातघ्नसिद्धे पयसि शृतं सर्पिश्चतुर्गुणे ।
 पद्मकादिप्रतीर्वापं सर्वकर्मसु शस्यते ॥ २८ ॥
 शिरो तथा नुपशमे स्निग्धस्निग्धस्य मोक्षयेत् ।
 मन्त्रोक्ताश्च क्रियां कुर्याद् व्यधे रुद्धेऽञ्जनं मृदु ॥ २९ ॥
 आठकीमूलमरिचहरितालरसाञ्जनैः ।
 विद्धेऽक्षि सगुडा वर्त्तिर्योज्या दिव्याम्बुपेयिता ॥ ३० ॥
 जातीशिरीषधवमेपविपाणपुष्प
 वैडूर्यमौक्तिकफल पयसा सुपिष्टम् ।
 आजिन ताम्रमसुना प्रतनु प्रदिग्धं
 समाहतः पुनरिदं पयसैव पिष्टम् ॥ ३१ ॥
 पिष्टाञ्जनं हितमनातपशुष्कमक्षि
 विद्धे प्रसादजनन बलकृत् दृष्टेः ।
 स्रोतो जविट्टमशिलास्वुधिफेनतीक्ष्णै-
 रस्यैवतुल्यमुदितद्रुणकल्पनाभिः ॥ ३२ ॥

—०—

पञ्चदशोऽध्यायः ।

—::०::—

अथातः सर्वाक्षिरोगविज्ञानं व्याख्यास्यामः ।
 धातुन नेत्राभिषन्धे नासानाष्टोऽस्पृशीकृता ।
 शङ्खाक्षिभूललाटस्य तोदस्फुरणभेदनम् ॥ १ ॥

वातपित्तकफसन्निपातजां नैवयोर्बहुविधामपि व्यथाम् ।
 यौघ्रमेव जयति प्रयोजितः शिथुपल्लवरमः समाक्षिकः ॥८॥
 तरुणमुरुवकपत्रं मूलं च विभिद्य मिदमाजे क्षीरे ।
 वाताभिष्यन्दरुजं सद्यो विनिहन्ति सक्तुपिण्डिका क्षीणा ॥९॥
 आयोतनं सारुतज्ज्वायो विस्वादिभिर्हितः ।
 कोष्णः सङ्घैरण्डजटावृद्धतौमधुशिथुभिः ॥ ११ ॥
 क्षीरवक्त्राङ्गोदुग्धरत्नसु साधितम् ।
 साम्भसा पयसाजेन शूलायोतनमुत्तमम् ॥ १२ ॥
 मञ्जिष्ठारजनीलाक्षाद्यादिमधुकोत्पलैः ।
 काथः संशर्करः शीतः सेचनं रक्तपित्तजित् ॥ १३ ॥
 कमेक्यद्याद्वरजस्तान्तवे शिथिलं स्थितम् ।
 अण्डु दिव्यासु निहितं हितं स्यन्देऽस्त्रपित्तजे ॥ १४ ॥
 पुण्ड्रयष्टीनिशामूतीप्लुताः स्तन्ये संशर्करे ।
 छागदुग्धेऽथवा दाहदग्ग्रागानुनिवर्तनी ॥ १५ ॥
 श्वेतरोध्रं समधुकं घृतमृष्टं सुचूर्णितम् ।
 वस्त्रस्य स्तन्यमृदितं पित्तरक्ताभिघातजित् ॥ १६ ॥
 नागरत्रिफलानिम्बवासारोधरसं कफे ।
 कोष्णमायोतनं मिश्रैर्भेषजैः सान्निपातिके ॥ १७ ॥
 सर्पिः पुराणं पवने पित्ते शर्करयान्वितम् ।
 व्योषसिद्धं कफे पीत्वा यवक्षारावचूर्णितम् ॥ १८ ॥
 स्त्रावयेद्दुष्किरं भूयस्ततः क्षिण्वं विरेचयेत् ।
 आनूपवैसवारेण शिरोवदनलेपनम् ॥ १९ ॥
 उष्णेन शूले दाहे तु पयः सर्पिर्युतैर्हिमैः ।
 तिमिरप्रतिपेधश्च वीष्णु युष्मगाद्यथायथम् ॥ २० ॥

शुक्लास्यादूषिकाशीतमच्छमशुचलारुजः ।
 निमेषोन्मेषणं कृच्छ्राज्जन्तूनामिव सर्पणम् ॥ २ ॥
 अस्याधातमिवाभाति सूक्ष्मैः श्वैर्दिवाचितम् ।
 सिग्धोष्णं शोषशमनं सोऽभिप्यन्द उपेक्षितः ॥ ३ ॥
 अधिमन्यो भवेन्नत्र कर्णयोर्नदनं भ्रंशः ।
 अरण्ये व चमथ्यन्ते ललाटाचिर्भुवादयः ॥ ४ ॥
 ज्वताधिमन्यः सोऽपि स्यात् प्रमादात्तेन वेदनाः ।
 अनेकरूपा जायन्ते व्रणो दृष्टौ च दृष्टिश्च ॥ ५ ॥
 मन्वाक्षिशङ्कतो वायुरन्यतो या प्रवर्त्तयेत् ।
 व्यथां तीव्रामपैच्छित्तरागयोफं विलोचनम् ॥ ६ ॥
 सङ्कोचयति पर्य्यशु सोऽन्यतो वातसंक्षितः ।
 तद्वन्नैवं भवेज्जिह्वामून वातविपर्य्यये ॥ ७ ॥
 दाहो धूमायन शोफः श्वावता यत्कर्णो वद्धिः ।
 अन्तःक्षीदोऽन्युपीतोष्ण रागः पीताभदर्शनम् ॥ ८ ॥
 क्षारोक्षितक्षताक्षित्वं पित्ताभिप्यन्दसक्षणम् ।
 ज्वलदद्धारकीर्णाभं यकृत्पिण्डसमप्रभम् ॥ ९ ॥
 अधिमन्ये भवेन्नैवं स्यन्दे तु कफसम्भवे ।
 लाघवं शोफो मृद्वान् कण्डूर्निद्राक्षानभिनन्दनम् ॥ १० ॥
 सान्द्रस्निग्धबहुश्ले तपिच्छावदूषिकाश्रुता ।
 अधिमन्ये नत कृष्णमुत्तमं शुक्लमण्डलम् ॥ ११ ॥
 प्रसेको नासिकाधानं पांशुपूर्णमितेक्षणम् ।
 रक्ताश्रु राजीदूषीकशुक्लमण्डलदर्शनम् ॥ १२ ॥
 रक्तप्यन्देन नयनं सापक्षप्यन्दसक्षणम् ।
 मन्येऽक्षि ताम्रपर्य्यन्तमुत्पाटनसमानरुक् ॥ १३ ॥

रागेण बभ्रुकनिभं ताम्यति स्पर्शनाक्षम् ।
 अष्टह् निमग्नारिष्टभं क्षणमग्न्याभदग्निम् ॥ १४ ॥
 अधिमन्या यथास्वश्च सर्वे स्यन्दाधिकव्यथाः ।
 शङ्खदन्तकपोलेषु कपाले चातिरुक्तराः ॥ १५ ॥
 घातपित्तोत्तर घर्षतोद्भेदोपदेष्टवत् ।
 रुक्षदारुणवर्णाचिकृच्छोन्मीलनमौलनम् ॥ १६ ॥
 विकूर्णन विगुष्कत्वं शीतेच्छा शूलपाकवत् ।
 उक्तः शुक्लाक्षिपाकोऽयं सशोकः स्यात्तिभिर्गमैः ॥ १७ ॥
 मरुत्तैस्तत्र शोफोऽतिरुग्दाहोवनादिमान् ।
 पक्षोदुस्वरसङ्काशं जायते शुक्लमण्डलम् ॥ १८ ॥
 अश्रूणागीतविशदपिच्छनाच्छृणु सुदुः ।
 पल्पशोफेऽल्पशोफसु पाकीऽन्यैर्नक्षत्रैस्तथा ॥ १९ ॥
 अक्षिपाकात्यये शोफः संरन्ध्रः कलुषायुता ।
 कफोपदिग्धमसित सित प्रह्लेदरागवत् ॥ २० ॥
 दाहो दर्शनसंरोधो वेदनायानवस्थिताः ।
 अवसारोऽम्भतां नीतः पित्तरतांस्वणैर्गमैः ॥ २१ ॥
 गिराभिर्नेत्रमारुढः करोति श्लाघनीहितम् ।
 मशोफदाहपाकाशु भृगं चाग्निमदग्निम् ॥ २२ ॥
 पक्वोपितोऽयं मित्युक्ता गदाः षोडश सर्वगाः ।
 हताधिमन्यमेतेषु साक्षिपाकात्ययं तज्जेत् ॥ २३ ॥

यथाहूतः पञ्चरात्रेण दृष्टिं सप्तारिण श्रेष्ठजातोऽधिमन्यः ।

यत्क्रोत्पन्ना हन्ति तद्वधिराधान् मिथ्याचारात् पेशिकः सद्य एव

षष्ठोऽध्यायः ।

अथातः सर्वाक्षिरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

प्रायूप एव स्यान्देशु तीक्ष्णगण्डूपनावनम् ।

कारयेदुपवासं च कौपादम्यत्र धातजात् ॥ १ ॥

दाहोपदेहरागाशुशोफशान्त्यै विहालकम् ।

क्षुर्यात्सर्वं च पचैसामरिचस्वर्णगैरिकैः ॥ २ ॥

भरसाञ्जनयष्ट्याङ्गनतचन्दनसैन्धवैः ।

सैन्धव नागर तार्क्ष्यं मृष्टं मण्डेन सर्पिषः ॥ ३ ॥

वातजे धृतमृष्टं वा योज्यं श्वरदेशजम् ।

मांसीपद्मककाकोलीयश्याक्षैः पित्तरक्तयोः ॥ ४ ॥

मनोहाफलिनीक्षौद्रेः कफे सर्वेषु सर्वजे ।

सितमरिचभागमेक चतुर्गुणीयं हिरण्यवावरकम् ।

सङ्क्षूर्यं वस्यवह प्रकुपितमात्रेऽवगुण्ठन नेत्रे ॥ ५ ॥

आरण्यान्कगणरसे पटाववहाः

सुम्निन्नानलवितुषीकृताः कुन्तवाः ।

तङ्गूर्णं सक्तदवचूर्णनाग्निशीथे

नेषाणा विधनति सद्य एव कोपम् ॥ ६ ॥

घोषाभवागुत्यकवाटिरोधैर्मूर्तोसच्छ्रमैः त्रयवस्तवदेः ।

ताम्रमृधाम्याग्निमग्नमूर्तिरतिं जयत्यक्षिणि नैकरूपाम् ०

घोरशभिः सज्जिनपनैः पन्नं तथैकं कटहट्टेय्याः सिंहम् ।

सेकोऽटभागगिटः क्षोट्युतः सर्वदोषकुपित नेत्रे ॥ ८ ॥

वातपित्तकफसन्निपातजां नैत्रयोर्बहुविधामपि व्यथाम् ।
 योघ्नमेव जयति प्रयोजित, शिग्रुपल्लवरम समाक्षिकः ॥ ८ ॥
 तरुणसुरुवकपत्र मूल च विभिद्य मिहमाजे क्षीरे ।
 वाताभिष्यन्दरुज सद्यो विनिहन्ति सक्तुपिण्डिका क्षीणा ॥ ९ ॥
 आयोतनं मारुतजे क्वाथो विस्वादिभिर्हितः ।
 कोष्ठाः सहैरण्डजटाहृत्तीमधुशिग्रुभिः ॥ ११ ॥
 क्रीवरवक्रगाङ्गेष्टोदुम्बरत्वक्षु साधितम् ।
 साम्भसा पयसाजेन शूनायोतनमुत्तमम् ॥ १२ ॥
 मञ्जिष्ठारजनीनाक्षाद्राक्षादिमधुकोत्पलेः ।
 क्वाथः सगर्करः ग्रीतः सेचनं रक्तपित्तजित् ॥ १३ ॥
 कसेरुयस्याक्षरजस्तान्त्रवे शिथिल स्थितम् ।
 भस्म दिव्यासु निहितं हितं व्यन्देऽस्त्रपित्तजे ॥ १४ ॥
 पुण्ड्रयष्टीनिशामूतीप्लुताः स्तन्ये सगर्करे ।
 छागदुग्धेऽथवा दाहकग्रागान्मुनिवर्तनी ॥ १५ ॥
 श्वेतरोध्रं समधुकं घृतभृष्टं सुधूर्णितम् ।
 वम्रास्यं स्तन्यमृदितं पित्तरक्ताभिघातजित् ॥ १६ ॥
 नागरत्रिफलानिम्यवासारोधरसं कफे ।
 कोष्णमायोतन मिथ्यैर्भेषजैः सान्निपातिके ॥ १७ ॥
 सर्पिः पुराणं पवने पित्ते शर्करयान्वितम् ।
 व्योषमिह कफे पीत्वा यवपारावधूर्णितम् ॥ १८ ॥
 स्त्रावयेद्वधिरं भूयस्ततः क्षिण्वं विरेचयेत् ।
 पान्पथेऽथवा शिरीषदननेपनम् ॥ १९ ॥
 उष्णेन शूले दाहे तु पयः सर्पियुतैर्हिमैः ।
 तिमिरप्रतिषेधश्च वीक्ष्य युष्मगाद्यघाययम् ॥ २० ॥

अशनेन विधिः सर्वो मन्थादिष्वपि शस्यते ।
 अशान्तौ सर्प्या मन्थे भ्रुवोरुपरि दाहयेत् ॥ २१ ॥
 रुष्यं रुचेण गोदध्ना लिम्पेन्नीलत्वमागते ।
 शुष्के तु मम्बुना वर्तिर्वाताख्यामयनाग्निनी ॥ २२ ॥
 सुमनः कौरका शङ्खास्तफला मधुकं वला ।
 पिस्तरक्तापहा वर्तिः पिष्टा दिव्येन वारिणा ॥ २३ ॥
 सैन्धवं त्रिफला व्योषं शङ्खनाभिः समुद्रजः ।
 फेनः शैलेयकसर्जो वर्तिः श्लेष्माक्षिरोगमुत् ॥ २४ ॥
 प्रपोण्डरीक यष्ट्याह्नं दार्ढ्यं चाष्टपलं पचेत् ।
 जलद्रोणे रगे धूतं पुनः पक्वे घने क्षिपेत् ॥ २५ ॥
 पुष्पाञ्जनाद्दशपलं कर्षध्वं भरिचाततः ।
 क्षतयूथोऽथवा वर्तिः सर्वाभिष्यन्दसम्भवान् ॥ २६ ॥
 हन्ति रागरुजाघर्षान् सद्यो दृष्टिं प्रसादयेत् ।
 अयं पाशुपतो योगो रजस्यं भिषजां परम् ॥ २७ ॥
 शुष्काक्षिपाके हविषः दानमण्डोथ तर्पणम् ।
 घृतेन जीवनीयेन नस्यं तैलेन चागुना ॥ २८ ॥
 परिपेकी हितयाच पयः कीर्णं ससैन्धवम् ।
 सर्पियुक्तं स्तन्यपिष्टमञ्जनं हि महीपधम् ॥ २९ ॥
 वसा चानूपमत्त्वात्या किञ्चित्त्वैश्वर्यानागरा ।
 घृताक्तान् दर्पणे घृष्टान् केमान् मल्लकसम्पटे ॥ ३० ॥
 दग्ध्वाण्यपिष्टा सोदग्या सा मधी श्रेष्ठमञ्जनम् ।
 मगोके चाल्पगोके च सिग्धस्य व्यधयेष्टिराम् ॥ ३१ ॥
 रजः सिग्धैः पुनर्द्राक्षापय्याकायविहृदधृतैः ।
 मेतरोधं घृतंभृष्टं चूर्णितं तान्तापस्यितम् ॥ ३२ ॥

उष्णाम्बुना विमृदितं सेकः शूलहरः परम् ।

दार्वीप्रपौण्डरीकस्य क्वाथो वायोतने हितः ।

सन्धावांश्च प्रयुञ्जीत घर्षरागाद्युत्तुग्घरान् ॥ ३३ ॥

ताम्रं लोहे मूत्रघृष्टं प्रयुक्तं नेत्रे सर्पिर्धूपितं वेदनाघ्नम् ।

ताम्रैर्घृष्टो गन्धदघ्नः सरो वा युक्तः कृष्णासैन्धवाभ्यां वरिष्ठः ॥ ३४ ॥

गृहं ताम्रे स्तन्यघृष्टं घृताक्षैः शम्याः पचैर्धूपितं तद्वैद्य ।

नेत्रे युक्तं हन्ति सन्धावसंघ्नं क्षिप्रं घर्षे वेदनां चातितीव्राम् ॥ ३५ ॥

उदुम्बरफलं लोहघृष्टं स्तन्येन धूपितम् ।

सान्ध्यैः शमीच्छदैर्दाहशूलरागाद्युत्तुग्घर्षलित् ॥ ३६ ॥

शिशुपक्षयनिर्व्यासः सुघृष्टस्ताम्रसम्पुटे ।

घृतेन धूपितो हन्ति शोफघर्षाद्युवेदनाः ॥ ३७ ॥

तिलाश्वसा मृत्कपालं कांस्थे घृष्टं सुधूपितम् ।

निम्बपचैर्घृताभ्यक्षैर्वर्षशूनाद्युरागलित् ॥ ३८ ॥

सन्धावेनाञ्जिते नेत्रे विगतीमधवेदने ।

स्तन्येनायोतनं कार्यं त्रिःपर नाञ्जयेत् तैः ॥ ३९ ॥

तालीमपचपलानतलोहरजाञ्जनैः ।

जातीमुकुमकासीससैन्धवैर्मूत्रपेपितैः ॥ ४० ॥

ताम्रमाग्निष्य सप्ताहं धारयेत्पेपयेत्ततः ।

मूत्रेणैवानु शुटिकाः कुर्याच्छायाविशोषिताः ॥ ४१ ॥

ताः स्तन्यघृष्टा घर्षाद्युगोफकण्डूविनाशनाः ।

व्याघ्रोत्वङ्मधुकं ताम्ररघोजाघीरकल्कितम् ॥ ४२ ॥

शम्यामलकपत्राण्यधूपितं शोणरूपप्रणुत् ।

अग्नौयिते प्रयुञ्जीत पित्ताभिष्यन्दसाधनम् ॥ ४३ ॥

उत्क्रिटाः कफपित्ताग्निचयोत्थाः कुक्कुटकाः ।

पक्ष्मोपरोधः शुष्काक्षिपाकः पूयान्नसो विसः ॥ ४४ ॥

पोथकाम्लोपितोऽन्पाख्यस्यन्दमन्याविनानिनात् ।

एतेऽष्टादश पिप्पलाख्या दीर्घकालानुबन्धिनः ॥ ४५ ॥

चिकित्सा पृथगेतेषां स्व स्वमुक्ताथ यक्ष्यते ।

पिप्पलीभूतेषु सामान्यादथ पिप्पलाक्षिरोगिनः ॥ ४६ ॥

स्निग्धस्य क्षुर्दितदतः शिराविडहृतामृजः ।

धिरिक्षास्य च वर्त्मानु निर्लिखेदाविशुद्धितः ॥ ४७ ॥

तुल्यकस्य पलं श्वेतमरिचानि च विशतिः ।

त्रिंशताकाञ्जिकपलैः पिष्टा ताम्रे निधापयेत् ॥ ४८ ॥

पिप्पलानपिप्पलान् कुरुते बहुवर्षोत्थितानपि ।

तत् मेकेनोपदेहान् कण्डूशोफाय गाशयेत् ॥ ४९ ॥

करञ्जबोज सुरस सुमनःकोरकाणि च ।

सधुश्र साधयेत् क्वाये पूने तत्र रसक्रिया ॥ ५० ॥

अञ्जन पिप्पलेपज्य पक्ष्मणाश्च प्ररोहणम् ।

रसाञ्जन मर्जरभो रीतीपुष्पं मनःशिना ॥ ५१ ॥

ससुद्रफेन लवण गैरिक मरिचानि च ।

अञ्जन सधुना पिष्टं स्ते दक्षण्डूघ्नमुत्तमम् ॥ ५२ ॥

अभयारगपिष्ट दा तगर पिप्पलाशनम् ।

भावित ब्रह्मामूत्रेण सखेष्ट देवदारु च ॥ ५३ ॥

सैन्धवविफलाकृणाकटुकागद्वनाभयः ।

सदाभ्ररजसो वर्त्तिः पिप्पलशुक्रकनागिनौ ॥ ५४ ॥

पुष्पकासीमचूर्णौ वा सुरसारसंभावितः ।

ताम्रे दयाह तत् पैल्लशस्त्रयातजिदघ्ननम् ॥ ५५ ॥

चनच सोधीरकमञ्जनश्च ताभ्यां समं ताम्ररजय सूक्ष्मम् ।

पिबेपु रोमाणि निषेवितोऽमौ चूर्णं करोत्येकग्रनाकपापि ॥५६॥

साचानिर्गुण्डीमृद्वर्धोरसेन

यष्ट कार्पास भावित सप्तकृत्व ।

टोप प्रक्षाल्य सर्पिषा तक्षमुत्था

येष्टा पिबाना रोपणार्थं मयी सा ॥ ५७ ॥

वर्त्तावनेख बहुगम्भद्वच्छाणितमोक्षणम् ।

पुन पुनर्विरिक्च नित्यमाद्योतनाञ्जनम् ॥ ५८ ॥

नावन धूमपानञ्च पिब्ररीगातुरी भजेत् ।

पूयानमे त्वयान्तेऽन्तर्दाह सूक्ष्मगलाकया ॥ ५९ ॥

चतुर्नवतिरित्यष्टौर्हेतुनक्षत्रगाधनै ।

परस्परमसद्गोर्णा कार्त्त्येन गदिता गदा ॥ ६० ॥

सर्वदा च निषेवेत स्वस्थोऽपि नयनप्रिय ।

पुराणयवगोधूमगान्निपट्टिककोद्रवान् ॥ ६१ ॥

सुहादीन् कफपित्तघ्नान भूरिसपि परिष्कृतान् ।

शाकं चैव विध मास जाह्नल टाडिम सिताम् ॥ ६२ ॥

सैन्धव त्रिकटा टाचा वारियानि च नाभसम् ।

आतपत्र पदव्याण विधिवद्दोषशोधनम् ॥ ६३ ॥

वर्जयेद्देगसरोधमलोर्णाध्यगनानि च ।

शोकक्रोधदिवास्वप्ननिशाजागरणानि च ॥ ६४ ॥

विटाहि विटम्भकर यज्ञेहाहारमेघजम् ।

द्वे पादमध्ये पृथुसन्निवेशे शिर गते त बहुधा च नेत्रे ।

ताम्रचण्डीवर्त्तेनलेपनादीन् पादप्रयुक्ताञ्जन नयन्ति ॥ ६५ ॥

मलोष्णसहृद्वनपीडनाद्येस्ता दूषयन्ते नयनानि दुष्टा ।

भजेत् सदा दृष्टिहितानि तस्मादुपानदभ्यञ्जनधायनानि ॥ ६६ ॥

सप्तदशोऽध्यायः ।

—०८०—

अथातः कर्णरोगविज्ञानीयं व्याख्यास्यामः । १
प्रतिश्यागजलक्रीडाकर्णकण्डूयनैर्मरुत् ।
मिथ्याशङ्गेन शब्दस्य कुपितोऽन्यैश्च कोपनैः ॥ १ ॥
प्राप्य त्रोटशिराः कुर्याच्छूलं म्रितसि वेगवत् ।
अर्धावभेदकं स्तम्भं शिशिरानभिनन्दनम् ॥ २ ॥
चिराच्च पाकं पक्वन्तु ससौकामल्पगः सुवेत् ।
योत्रं शून्यमकस्माच्च व्यास्रक्षारविचारवत् ॥ ३ ॥
शूलं पित्तात् सदाहोषा शीतेच्छा श्लथ्यं ज्वरम् ।
आशु पाकं प्रपक्वश्च सपीतलसिकासृतिः ॥ ४ ॥
सानसौका सृग्नेद्यद्यत्तत्तत्पाकमुपैति च ।
कफाच्छिरोहनुग्रीवागौरवं मन्दतारुजः ॥ ५ ॥
कण्डूः श्लथ्यशुष्कश्चा पाकात् खेतयना सृतिः ।
करोति यवणे शूलमभिधातादि दूषितम् ॥ ६ ॥
रक्तं पित्तसमानार्तिं किञ्चिदाधिकलक्षणम् ।
शूलं समुदितैर्दोषैः सशोफज्वरतीव्ररुक् ॥ ७ ॥
पर्यायादुष्णशीतेच्छं जायते श्रुतिजाद्यवत् ।
पक्वं सितासितारक्तघनपूयप्रवाहि च ॥ ८ ॥
शब्दवाहिशिरासंस्थे शृणोति पवने मुहुः ।
नादानकस्माद्विविधान् कर्णनादं वदन्ति तम् ॥ ९ ॥
श्लेष्मानुगतो वायुर्नादो वा समुपेक्षितः ।

ससैः कृच्छ्राच्छ्रुतिं कुर्यात् वधिरत्वं क्रमेण च ॥ १० ॥
 वातेन शोषितः श्लेष्मा श्रोतोन्मिषेत्ततो भवेत् ।
 हृत्वीरवं पिधानञ्च सप्ततीनाहसंज्ञितः ॥ ११ ॥
 कण्डूशोफो कफात् शोचो स्थिरौ तत्सञ्ज्ञया स्मृतौ ।
 कफो विदग्धः पित्तेन स्रक्जं नीरुजं त्वपि ॥ १२ ॥
 घनपूतिबहुक्ते द कुरुते मृत्तिकर्णकम् ।
 वातादिदूषितं शोचं मांसासृक्क्लेदजां रुजम् ॥ १३ ॥
 श्वादन्तो जन्तवः कुर्युस्तीत्रां स क्षमिकर्णकः ।
 शोचकण्डूयनाज्जातिं क्षते म्यात् पूर्वलक्षणः ॥ १४ ॥
 विद्रधिः पूर्ववच्चान्यः शोफोऽर्शोऽर्बुदमोरितम् ।
 तेषु रुक्पूतिकर्णत्वं वधिरत्वं च बाधते ॥ १५ ॥
 गर्भोऽनिन्नात् सङ्गुचिता शङ्खली कुचिकर्णकः ।
 एको नीरुगनेको वा गर्भे मांसाद्गुरः स्थिरः ॥ १६ ॥
 पिप्पलीपिप्पलीमानः सन्निपातादिदारिका ।
 मधुर्णः स्रक्जः स्रक्थः श्वयधुः स उपेक्षितः ॥ १७ ॥
 कटुतेननिभं पक्कः सवेत् कृच्छ्रेण रीहति ।
 सङ्गोचयति रुढा च सा भ्रुव कर्णशङ्कुनीम् ॥ १८ ॥
 शिरास्यः कुरुते वायुः पाक्षीशोच तदाह्वयम् ।
 क्षया दृढा च तन्मौवत् पान्थो वातेन तन्विका ॥ १९ ॥
 सुकुमारे धिरोत्सर्गात्सहसैव प्रवर्धिते ।
 कर्णे शोफः स्रक्पाण्यामरुणः परिपीटवान् ॥ २० ॥
 परिपीटः स पचनादुत्पातः पित्तशोणितात् ।
 गुर्वाभरणभाराद्यैः श्यावो रुन्दाहपाकवान् ॥ २१ ॥
 श्वयधुः स्फोटपिटकारागोपाक्ते दसयुतः ।

पात्वा शोफोऽनिलकफात् सर्वतो निर्व्यथः स्थिरः ॥२२॥
 श्लेष्मः सवर्णः कण्डूमानुन्नयो गश्निरय सः ।
 दुर्विहे वर्द्धिते कर्णे सकण्डूदाहपाकश्च ॥ २३ ॥
 श्वयथुः सन्निपातोत्यः स नाम्ना दुःखवर्द्धनः ।
 कफाष्टक्लमिजाः सूक्ष्माः सकण्डूक्लेदवेदनाः ॥ २४ ॥
 लेङ्गाख्याः पिठिकास्ता हि लिङ्ग्यः पालीमुपेक्षिताः ।
 पिप्पलीसर्वजं शूल विदारौ कुचिकर्णकः ॥ २५ ॥
 एषामसाध्या याम्यैका तन्त्रिकान्यास्तु साधयेत् ।
 पञ्चविंशतिरित्युक्ताः कर्णरोगा विभागतः ॥ २६ ॥

अष्टादशोऽध्यायः ।

अथातः कर्णरोगप्रतिषेधं ध्याख्यास्यामः ।

कर्णशूने पवनजे पिवेद्रात्रौ रसाश्रितः ।
 वातघ्नसाधितं सर्पिः कर्णं स्निग्धं पूरयेत् ॥ १ ॥
 पत्राणां पृथगश्रत्यविस्वाकैरण्डजक्यनाम् ।
 तैलसिन्धूत्यदिग्धानां स्निग्धानां पुटपाकतः ॥ २ ॥
 रसेः कवोष्णैस्तद्वच्च मूलकस्थारलोरापि ।
 गणे वातहरेऽङ्गेषु मूत्रेषु च विपाचितः ॥ ३ ॥
 मण्डास्त्रेहो हुतं हन्ति सुतीव्रामपि वेदनाम् ।
 महतः पञ्चमूलस्य काष्ठात् घौमेण वेष्टितात् ॥ ४ ॥
 तैलसिङ्गात् प्रदीतायात् स्त्रेहः सद्यो रजापहः ।

योज्यद्यैवं भद्रकाष्ठात् कुष्ठाकाष्ठाच्च सारलात् ॥ ५ ॥
 वातव्याधिप्रतिश्यायविहितं हितमत्र च ।
 वर्जयेच्छिरसा स्नानं शीताम्भ.पानमन्यपि ॥ ६ ॥
 पित्तशूने सितायुक्तं घृतस्निग्धं विरेचयेत् ।
 द्राचायष्टिसृतं स्तन्यं ग्रस्यते कर्णपूरणम् ॥ ७ ॥
 गन्धनस्ताहिमोशीरकाकीनीरोध्रजीवकैः ।
 मृणालविसमस्त्रिष्टासारिवाभिश्च साधयेत् ॥ ८ ॥
 यष्टीमधुरसप्रस्थं चौरहिप्रस्थसंयुतम् ।
 तैलस्य कुडवं नस्यपूरणाभ्यञ्जनैरिदम् ॥ ९ ॥
 निहन्ति शूलदाहोपाः श्लेष्म चोदमेव वा ।
 यव्यादिभिश्च सवृत्तैः कर्णौ दिह्यात्समन्ततः ॥ १० ॥
 वामयेत् पिप्पलीसिंहसर्पिःस्निग्धं कफोदये ।
 धूमनावनगण्डूपस्वेदान् कुर्व्यात् कफापहान् ॥ ११ ॥
 कशुनार्द्रकगिग्रूणां सुकन्या मूलकस्य च ।
 कदल्याः स्वरसः श्रेष्ठः कदुष्णः कर्णपूरणे ॥ १२ ॥
 अर्कादुरानम्लपिष्टांस्तेनाक्तांशवणान्वितान् ।
 सन्निधाय क्षुद्धीकाण्डे कोरिते तच्छृङ्गाहतान् ॥ १३ ॥
 स्वेदयेत्पुटपाकेन स रसः शूलजित्परम् ।
 रसेन बीजपूरस्थं कपित्थस्य च पूरयेत् ॥ १४ ॥
 सूतेन पूरयित्वा वा फेनेनान्ववर्चयेत् ।
 अजाविमूषवंशत्वक्सिद्धं तैलस्य पूरणम् ॥ १५ ॥
 सिद्धं वा मार्प्य तैलं द्विष्टुतुम्बुनागरैः ।
 रक्तजं पित्तवत् कार्यं गिराश्चाशु विमोचयेत् ॥ १६ ॥
 पक्वे पूयवष्टि कर्णे धूमगण्डपनावतम् ।

युञ्जान्नाडीविधानञ्च दुष्टव्रणहरञ्च यत् ॥ १७ ॥

म्रोतः प्रसृज्य दिग्धन्तु द्वौ कालौ पित्तवर्त्तिभिः ।

पूरयेद् धूपयित्वा तु माचिकेण प्रपूरयेत् ॥ १८ ॥

सुरसादिगणकायफाणिताक्ताञ्च योनयेत् ।

पित्तवर्त्तिं सुसूक्ष्मैश्च तच्चूर्णैर्वचूर्णयेत् ॥ १९ ॥

शूलक्लेदगुरुत्वानां विधिरेव निवर्त्तकः ।

पियङ्गुमधुकाम्बुधातक्युत्पलपर्णैः ॥ २० ॥

मज्जिष्ठासोध्रनाच्चाभिः कपित्थस्य रसेन च ।

पचेत्तैल तदास्त्राय निगृह्णात्याशु पूरणात् ॥ २१ ॥

नादबाधिर्ययोः कुर्यादातशूलोक्तमौषधम् ।

श्लेष्मातुवन्धे श्लेष्माणं प्राग्जयेदमनादिभिः ॥ २२ ॥

एरण्डशिथुवरुणमूलफात्यवजे रसे ।

चतुर्गुणे पचेत्तैल क्षीरे चाष्टगुणोष्णिते ॥ २३ ॥

यष्ट्याद्वाक्षोरकाकोलीकल्कयुक्तं निहन्ति तत् ।

नादबाधिर्यशूलानि नावनाभ्यङ्गपूरणैः ॥ २४ ॥

पक्वं प्रतिविषाद्विड्गुमिश्रित्वक्स्वर्जिकोपगैः ।

ससूक्तैः पूरणात्तैलं रुक्सावयुतिनादमुत् ॥ २५ ॥

कर्णनादे हित तैलं सूर्यपोत्यञ्च पूरणे ।

शुक्लमूलकखण्डानां चारो विड्गु मद्यौषधम् ॥ २६ ॥

शतपुष्पावचाकुष्ठदारुशियुरसाञ्जनम् ।

मौषर्चलयवचारस्वर्जिकोद्विदसैन्धवम् ॥ २७ ॥

भूर्जपत्रिविडं मुस्तामधुसूक्तं चतुर्गुणम् ।

मातुलुङ्गरसस्तद्वत् कदलीम्बरस्य तैः ॥ २८ ॥

पक्वं तैलं जयत्वाशु सुकृच्छ्रानपि पूरणात् ।

कण्डू क्षेदश्च बाधिर्यं पूतीकर्णश्च रुक्क्षमीन् ॥ २८ ॥

चारतैलमिदं श्रेष्ठं सुखदन्तामयेषु च ।

अथ सुप्ताविव स्याता कर्णो रक्तं हरेत्तत ॥ २९ ॥

सशोफक्ते दयोर्मन्दसुतेर्वमनमाचरेत् ।

बाधिर्यं चर्जयेद्दवाप्तद्वयोश्चिरञ्च च यत ॥ ३० ॥

प्रतिनाहं परिक्षेप्य स्नेहस्वेदैर्विशोधयेत् ।

कर्णशोधनकेनानु कर्णो तैलस्य पूरयेत् ॥ ३१ ॥

ससुक्तसैन्धवमधोमर्तुलुङ्गरसस्य वा ।

शोधनाद् रुक्षतोत्पत्तौ घृतमण्डस्य पूरणम् ॥ ३२ ॥

कर्मोऽयं मलपूर्णेऽपि कर्णे कण्डू कफापहम् ।

नम्यादितद्वर्ज्योऽपि कटूण्येयात्त्र निपनम् ॥ ३३ ॥

कर्णस्त्राघोदितं कुर्व्यात्पूतकृमिणकर्णयो ।

पूरणं कटुतेनेन विशेषात् कृमिकर्णके ॥ ३४ ॥

वमिपूर्वां हिता कर्णविद्रुधौ विद्रुधिक्षिप्या ।

पित्तात्यकर्णशूलोक्तं कर्णाय चतविद्रुधौ ॥ ३५ ॥

अर्शोऽर्बुदेषु नासावदामा कर्णविदारिका ।

कर्णविद्रुधिवक्त्राध्या यथादोषौदयेन च ॥ ३६ ॥

पानीगोपेऽनिलग्रोचशूलवन्नखरूपमम् ।

स्वेदं च कुर्व्यात् त्वित्राश्च पानीमुद्वर्तयेत्तिलै ॥ ३७ ॥

प्रियासवीजयष्ट्याह्वयगन्धायवान्वितै ।

ततः पुष्टिकरै स्नेहैरभ्यङ्गं नित्यमाचरेत् ॥ ३८ ॥

यतावरीवाजिगन्धापयस्यैरण्डजीवकै ।

तैलं विपक्वं सचोरं पानीनां पुष्टिकृत्परम् ॥ ३९ ॥

कल्केन जीवनीयेन तैलं पयसि पाश्रितम् ।
 आनूपमांसक्ताद्ये च पालीपोषणवर्धनम् ॥ ४१ ॥
 पालीं क्षित्त्वातिसङ्घीणां श्रेयां सन्धाय पोषयेत् ।
 याप्येव तन्त्रिकाख्यापि परिपाटेऽप्ययं विधिः ॥ ४२ ॥
 उत्पाते शीतलेर्लेपो जलीकांश्चतशोऽपि ।
 जम्बूाम्रपत्रवमलायष्टीरोध्रतिलोत्पलैः ॥ ४३ ॥
 सधान्याम्लैः समञ्जिष्ठैः सकदम्बैः ससारैर्वै ।
 सिद्धमभ्यञ्जनं तैलं विसर्पोक्तवृत्तानि च ॥ ४४ ॥
 उन्नत्येऽभ्यञ्जनं तैलं गोघाकर्कवसान्वितम् ।
 तालपत्राम्रगन्धार्कवाकूचीतिलसैन्धवैः ॥ ४५ ॥
 शुरसासाङ्गलीभ्याश्च सिद्धं तीक्ष्णञ्च नावनम् ।
 दुर्विहेऽश्मन्तजम्बूाम्रपत्रक्ताद्येन सेवितम् ॥ ४६ ॥
 तैलेन पालीं स्वभ्यक्तां सुशृङ्खलैर्वचूर्णयेत् ।
 चूर्णैर्मधुकमञ्जिष्ठाप्रपुण्ड्राङ्गनिशोद्धवैः ॥ ४७ ॥
 लाक्षाविडङ्गसिद्धञ्च तैलमभ्यञ्जने हितम् ।
 खिलं गोमयजैः पिण्डैर्बहुशः परिलेहिकाम् ॥ ४८ ॥
 विडङ्गसारैरालिम्पेदुरभीमूत्रकल्कितैः ।
 कौटजेद्भुदकारण्णवीजशम्याकवल्कलैः ॥ ४९ ॥
 अथवाभ्यञ्जने तैर्वा कटुतैलं विपाचयेत् ।
 सनिम्बपत्रमरिचमदनैर्लेहिकावपे ॥ ५० ॥
 क्षिपन्तु कर्णं शुद्धम्य बन्धमानोऽथ यौगिकम् ।
 गुदास्त्रं लागयेत्तन्ने सद्यन्त्रिद्वे विशोधनम् ॥ ५१ ॥
 अथ शयित्वा केशान्तं कृत्वा केदनलेखनम् ।
 निवेश्य सन्धिं सुषमं न निम्बं न समुन्नतम् ॥ ५२ ॥

अभ्यन्ध मधुसर्पिर्भ्यां पिचुप्रोतावगुण्डितम् ।
 मूत्रेशागाढशिघ्रिन् बहुा चूर्णैरवाकिरन् ॥ ५३ ॥
 गोपितस्यापनैर्वर्ण्यमाचारं चादिगेत्ततः ।
 सप्ताष्टादामतैलाक्तं जनैरपनयेत् पिचुम् ॥ ५४ ॥
 सुरुष्ठं जातरोमाणं शिट्मन्निममस्थिरम् ।
 सुषर्माणं सुरागन्धं जनैः कर्णं विद्धेदेवेत् ॥ ५५ ॥
 जलशूकः स्वयं गुमा रजन्यौ प्रहृतीद्वयम् ।
 भावगन्धावलाहन्तिपिप्पलीगौरभर्षपाः ॥ ५६ ॥
 मूलं कीशतकांश्चक्षुरपिकासप्तपर्णजम् ।
 कुच्छन्दरीकालमृतागृहं मधुकरीकृतम् ॥ ५७ ॥
 जलशूका जलजम्भा च तथा गावरकन्दकम् ।
 एभिः कल्कैः खरं पक्वं सतैलं माहिषं दृतम् ॥ ५८ ॥
 हस्त्यश्वमूत्रेण परमम्यङ्गात्कर्णवर्द्धनम् ।
 अथ कुर्व्याद्यम्यस्य छिन्नां शुद्धस्य नासिकाम् ॥ ५९ ॥
 छिन्द्यान्नासामसं पञ्चं तत्तुम्यश्च कपोलतः ।
 त्वग्नासं नासिकासथे रक्षंस्तत्तनुतां नयेत् ॥ ६० ॥
 मौष्येद् गण्डं ततः सूच्या नेविन्या पिषुयुक्तया ।
 नामाण्डेते च लिखिते परोक्षार्थोपरि त्वचम् ॥ ६१ ॥
 कपोलवज्रं मन्दध्यायीष्ये सामाश्च यत्नतः ।
 नाडीभ्यामुत्क्षिपेदन्तः सुषोष्णामप्रवृत्तये ॥ ६२ ॥
 ग्रामतैलेन मिश्रां तु पतङ्गमधुकाञ्चनैः ।
 गोपितस्यापनैर्यान्यैः सुधूपै रवचूर्णयेत् ॥ ६३ ॥
 ततो मधुपृताभ्यक्तं बहुा चारिकमादिगेत् ।
 प्रात्याख्यान्तरं कुर्व्यात् सद्यो प्रत्यविधिं ततः ॥ ६४ ॥

छिन्द्याद्रूदेऽधिकं मांसं नासोपान्ते च चर्मवत् ।
 सीव्येत्ततश्च सुश्लक्ष्णं हीनं संवर्हयेत्पुनः ॥ ६५ ॥
 निदेशिते यथान्यासं सद्यश्चेदेऽप्ययं विधिः ।
 नाडीयोगादिनौष्ठस्य नासासन्धानवद्विधिः ॥ ६६ ॥

—१—

एकोनविंशोऽध्यायः ।

अथातो नासारोगविज्ञानीयं व्याख्यास्यामः ।
 अवश्याशानिलरजोभाषातिस्वप्नजागरैः ।
 नीचात्युच्चोपधानेन पीतेनान्येन चारिणा ॥ १ ॥
 अत्यम्बुपानरमणच्छर्दिबाष्पयद्वादिभिः ।
 क्रुद्धा वातोत्थया दोषा नासायां स्थानतां गताः ॥ २ ॥
 जनयन्ति प्रतिश्यायं वर्धमानं क्षयप्रदम् ।
 तत्र घातान्प्रतिश्याये सुखशोषो भृगं क्षयः ॥ ३ ॥
 घ्राणोपरोधनिम्नोद्दन्तशङ्खशिरोव्यथाः ।
 कौटका इव सर्पन्ति मन्यते परितो भ्रुवौ ॥ ४ ॥
 स्वरसादधिरात्पाकः शिशिराच्छकफस्रुतिः ।
 पित्तात्तृष्णाज्वरघ्राणपिटिकासम्भवभ्रमाः ॥ ५ ॥
 नासाग्रपाको रूधोष्णस्ताम्रपोतकफस्रुतिः ।
 कफात्कासोऽरुचिः श्वासो वमथुर्गात्रगौरवम् ॥ ६ ॥
 माधुर्यं वदने कण्डूः सिग्धश्लक्ष्णना स्रुतिः ।
 गर्वेजो लक्ष्णैः सर्वैरकस्माद्दृष्टियान्तिमान् ॥ ७ ॥

दुष्टं नासागिराः प्राप्य प्रतिश्लायं करोत्यसृक् ।
 उरसः सुप्तताताम्रनेत्रत्वं श्वासपूतिता ॥ ८ ॥
 कण्डूः शोवाचिनासासु पित्तोक्तं चात्र लक्षणम् ।
 मय्येव प्रतिश्लायया दुष्टतां यान्युपेक्षिताः ॥ ९ ॥
 यथोक्तोपद्रवाधिव्यात्सर्वेन्द्रियतापनः ।
 साग्निसादज्वरश्चासकासोरः पार्श्वं वेदनः ॥ १० ॥
 कुप्यत्यकस्मादधुगो मुखदौर्गन्ध्ययोफलत् ।
 नासिकाक्लेदसंशोषशुद्धिरोधकरो मुहुः ॥ ११ ॥
 पूयोपमासिता रक्तययिता श्लेष्मसंश्रुतिः ।
 मूर्च्छन्ति चात्र कृमयो दीर्घस्निग्धसिताणवः ॥ १२ ॥
 पक्कनिष्ठानि तेष्वङ्गलाघवं च वधोः शमः ।
 श्लेष्मा सचिकणः पीतो ज्ञानश्च रसगन्धयोः ॥ १३ ॥
 तीक्ष्णघ्राणोपयोगार्कैरग्निमूत्रवृणादिभिः ।
 यातफोपिभिरन्यैर्वा नासिकातरुणास्थिभिः ॥ १४ ॥
 विघट्टितेऽनिलः क्रुद्धो रुडः शृङ्गाटकं व्रजेत् ।
 निवृत्तः कुरुतेऽत्यर्थं च वधुं स भृशद्वयः ॥ १५ ॥
 शोषयन्नासिकास्रोतः कफश्च कुरुतेऽनिलः ।
 शूकपूर्णभनासात्वं लघ्वादुच्छसनं ततः ॥ १६ ॥
 स्मृतोऽसौ नासिकाशोषो नासानाहे तु जायते ।
 नडत्वमिव नासायाः श्लेष्मरुहेन वायुना ॥ १७ ॥
 निःश्वामो च्छ्वाससंरोधात् स्त्रोतस्रो मरुते ह्य ।
 पचेन्नासापुटे पित्तं त्वष्ट्रांसं दाहशून्यवत् ॥ १८ ॥
 स घ्राणपाकः स्त्रायसु तत्संज्ञः श्लेष्मसम्भवः ।
 अच्छोजनीयमोऽजस्रं विशेषान्निधि जायते ॥ १९ ॥

कफः प्रवृद्धो नासायां रुध्वा स्त्रीतास्यपीनसम् ।
 कुर्यात्स घुर्घुरं श्वासं पीनसाधिकवेदनम् ॥ २० ॥
 अवेरिव स्रवत्यस्य प्रक्लिवा तेन नासिका ।
 अजस्रं पिच्छलं पीत पक्वं सिङ्घाणक घनम् ॥ २१ ॥
 रक्तेन नासादग्धेन बाह्यान्तः स्पर्शनासहा ।
 भवेद्भूनापनीच्छासा सा दौर्गन्धितौघ च ॥ २२ ॥
 तालुमूले मलैर्दुष्टैर्मार्जतो मुखनासिकात् ।
 श्लेष्मा च पूतिर्निर्गच्छेत् पूतिनास वदन्ति तम् ॥ २३ ॥
 निश्वादाभिघाताद्वा पूयासृङ्मासिका स्रवेत् ।
 तत्पूवरक्तमाख्यातं शिरोदाह्वजाकरम् ॥ २४ ॥
 पित्तश्लेष्मावरुद्धोऽन्तर्नासाया शोषयेन्नरत ।
 कफं सशुष्कपुटता प्राप्नोति पुटकन्तु तत् ॥ २५ ॥
 अर्शोऽर्बुदानि विभजेद्दोषलिङ्गैर्विधायकम् ।
 सर्वेषु कृच्छ्राच्छसनं पीनसः प्रतप्तं चवः ॥ २६ ॥
 सानुनासिकवादिष्व पूतिनासः शिरोव्यथा ।
 अष्टादशानामित्वेयां वापरेद्दुष्टपीनसम् ॥ २७ ॥

विंशोऽध्यायः ।

—::०::—

अथातो नामारोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।
 सर्वेषु पीनसेवांष्टौ निवातागारगी भवेत् ।
 स्निग्धनखेदवमनधूमगण्डूपधारणम् ॥ १ ॥

वासो गुरुण शिरस सुघन परिवेष्टनम् ।
 लघुस्तलवण स्निग्धमुष्ण भोजनमद्रवम् ॥ २ ॥
 धन्वमासगुडक्षीरघणकत्रिकटूकटम् ।
 यवगोधूमभूयिष्ठ दधिटाडिमसाधितम् ॥ ३ ॥
 बानसूलकजो यूप कुलत्थोत्थस पूजित ।
 कषोण दशमूलाभ्यु जीर्णा वा चारुणी पिवेत् ॥ ४ ॥
 जिघ्रेश्वीरकतर्कारीवचाजान्युपकुक्षिका ।
 व्योपतानीसचविकातिन्तिडोकाश्लवेतसम् ॥ ५ ॥
 साम्यनाजीहिपसिकात्वगेनापत्रपादिकम् ।
 जीर्णादगुडाक्षुसाह्नेन पक्वेन वटकीकृतम् ॥ ६ ॥
 पीनसश्वासकासघ्न रुचिस्वरकर परम् ।
 गताह्वात्वग्वलामूल श्योनाकैरगडविस्वजम् ॥ ७ ॥
 मारग्वध पिवेद्भूम वसाव्यमटनाऽन्वितम् ।
 अथवा सष्टतान् सक्तून कृत्वा मल्लकसम्पुटे ॥ ८ ॥
 त्यजेत स्नान शुच क्रोध भृश शय्या हिम जनम् ।
 पिवेद्वातप्रतिश्याये सर्पिर्वातघ्नसाधितम् ॥ ९ ॥
 पटुपञ्चकसिह वा विदार्यादिगणेन वा ।
 स्वेदनस्यादिका कुर्यात् चिकित्स्यामर्दितादिताम् ॥ १० ॥
 पित्तरक्तोत्थयो पेय सर्पिर्मधुरकै शृतम् ।
 परिपेकात् प्रदेहाय शीतै कुर्वीत शीतलान् ॥ ११ ॥
 धवत्वक्चिफ्फनाश्यामाश्रीपर्णीयष्टिविस्वकै ।
 क्षीरे दशगुणे तेन नावन सनिशै पचेत् ॥ १२ ॥
 कफजे सक्तून स्वेप शिरसो गौरसर्यपै ।
 सघार वा घृत पीत्वा वमेत् पिट्टैश्च नावनम् ॥ १३ ॥

जलबुद्बुदवद्वातकफादोष्ठे जलार्बुदम् ॥ १० ॥
 गण्डालजी स्थिरः शोफोगण्डे दाहज्वरान्वितः ।
 वातादुष्णसहा दन्ताः शीतस्पर्शाधिकव्यथाः ॥ ११ ॥
 दाह्यन्त इव शूलेन शीतास्थो दानलघ सः ।
 दन्तदुर्घे प्रवातास्त्रशीतभक्ष्याक्षमा द्विजाः ॥ १२ ॥
 भवन्त्यस्त्राशनेनैव सरुजायलिता इव ।
 दन्तभेदे द्विजासोदभेदरुक्स्फुटनान्विताः ॥ १३ ॥
 चानखलद्भिर्दग्धनेर्भक्षणादधिकव्यथैः ।
 करालः सुकरालानां दग्धनानां समुद्भवः ॥ १४ ॥
 दन्ताधिकोऽधिदन्ताख्यः स चीकः खलु वर्धनः ।
 जायते जायमानेऽतिरुक् जाते तच्च शाम्यति ॥ १५ ॥
 अधावनान्मलो दन्ते कफो वा वातशोषितः ।
 पूतिगन्धः स्थिरीभूतः शर्करा सोऽप्युपेक्षितः ॥ १६ ॥
 ग्रातयत्यणुशो दन्तात्कपालानि कपालिका ।
 श्यावः श्यावत्वमायाता रक्तपित्तानिलेर्द्विजाः ॥ १७ ॥
 समूल दन्तमाश्रित्य दौर्बैरुत्पणमावृतेः ।
 शोषिते मग्नि शविरे दन्तेऽन्नमन्नपूरिते ॥ १८ ॥
 पूतित्वात् क्षमयः सूक्ष्मा जायन्ते जायते ततः ।
 भहेतुतीव्रार्तिशयः ससंरम्भोऽसितयलः ॥ १९ ॥
 प्रभूतपूयरक्तसु स चीकः क्षमिदन्तकः ।
 त्रेफरक्तेन पूतीनि घहन्यस्त्रभहेतुकम् ॥ २० ॥
 शीथ्यन्ते दन्तमांसानि मृदुक्लिमासितानि च ।
 शीतादोऽसौ उपकुशः पाकः पितासृगुद्भवः ॥ २१ ॥
 दन्तमांसानि दह्यन्ते रक्तान्युष्मे दवम्यतः ।

कण्डूमन्ति संवन्त्यस्तमाधायन्तेऽसृजि स्थिते ॥ २२ ॥
 घना मन्दरुजो दन्ताः पूतिवक्त्रं च जायते ।
 दन्तयोस्त्रिषु वा शोफा बदरास्थिनिभो घनः ॥ २३ ॥
 कफास्त्रात्तीव्रकृक् शीघ्रं पच्यते दन्तपुष्पटः ।
 दन्तमांसे मलैः सास्त्रैर्वाह्वान्तः श्वयधुर्गुरुः ॥ २४ ॥
 सरगुटाहः स्रवेद्विभः पूयास्त्रं दन्तविद्रधिः ।
 श्वयधुर्दन्तभूनेषु रजाधान् पित्तरक्तजः ॥ २५ ॥
 लालास्रावी स सुषिरो दन्तमांसप्रघातनः ।
 ससन्निपातश्वरवान् सपूयवृद्धिरस्तुतिः ॥ २६ ॥
 महासुषिर इत्युक्तो विशीर्णद्विजबन्धनः ।
 दन्तान्ते कौमवच्छोफो हनुकर्णरजाकरः ॥ २७ ॥
 प्रतिहन्त्यभ्यवहति श्लेष्मणा सोऽधिमासकः ।
 घृष्टेषु दन्तमांसेषु सरभो जायते महान् ॥ २८ ॥
 यस्मिंश्चलन्ति दन्ताश्च सविदर्भोऽभिघातजः ।
 दन्तमांसाश्रितान् रोगान् यः साध्यामप्युपेक्षते ॥ २९ ॥
 अन्तस्तस्यासृधन् दीपः सूक्ष्मां सञ्जनयेद्वतिम् ।
 पूय मुहुः सा स्रवति त्वङ्मांसाभ्यप्रभेदिनी ॥ ३० ॥
 ताः पुनः पञ्च विज्ञेया लक्षणैः स्वीर्ययोदितैः ।
 शाकपत्रखरा मुक्ता स्फुटिता वातद्रूपिता ॥ ३१ ॥
 जिह्वा पित्तात् सदाहोषा रक्तैर्मांसाद्गुरैर्यिता ।
 शाल्मलीकण्टकाभैस्तु कफेन बहुना गुरुः ॥ ३२ ॥
 कफपित्तादध शोफो जिह्वास्तथलदुद्यतः ।
 मत्स्यगन्धिर्भवेत्पक्वः सोऽनसो मांसघातनः ॥ ३३ ॥
 प्रबन्धनेऽधो जिह्वायाः शोफो जिह्वायसन्निभः ।

वस्त्राभ्युना पटुव्योषवेक्षवत्सकजीरकैः ।
 कटुतीक्ष्णैर्घृतैर्नस्यैः कवलैः सर्वजं जयेत् ॥ १४ ॥
 यक्ष्मकृमिक्रमं कुर्वन् पाययेद्दुष्टपीनमे ।
 व्योषोरुषुकृमिजिदु दारुनाद्रीगदे गुदम् ॥ १५ ॥
 वार्त्ताकबीजं चिह्णता सिद्धार्थः पूतिमत्स्थकः ।
 अग्निमन्यस्य पुष्पाणि पीलुशिग्रुफलानि च ॥ १६ ॥
 अश्वविह्वरसमूचाभ्यां बस्तिमूत्रेण चैकतः ।
 चीमगर्भां कृता वर्त्तिं धूमं घ्रायास्यतः पिबेत् ॥ १७ ॥
 क्षवघ्नौ पुटपाकाख्ये तीक्ष्णैः प्रथमं हितम् ।
 शुण्ठीं कुष्ठकणावेक्षद्राक्षाकल्ककषायवत् ॥ १८ ॥
 साधितं तैलमाज्यं वा नस्यं क्षवपुटप्रणुत् ।
 नासाग्रोपे बलातैलं पानादौ भोजनं रसैः ॥ १९ ॥
 स्निग्धो धूमस्तथा स्वेदो नासानाहोऽप्ययं विधिः ।
 पाके दोमौ च पित्तघ्न तीक्ष्ण नस्यादिमंसृत्तौ ॥ २० ॥
 कफपीनसयत् पूतिनासापीनसयोः क्रिया ।
 साक्षाकरज्ज्वरिचवेक्षहिद्रुकणागुदैः ॥ २१ ॥
 अविमूत्रदुतैर्नस्यं कारयेद्दमने कृते ।
 शिग्रुसिङ्गीनिकुम्भानां बीजैः सव्योषसैश्वरैः ॥ २२ ॥
 सवेक्षसुरसैस्तैल नाशनं परं हितम् ।
 पुयरक्ते नवे कुर्याद् रक्तपीनसवत्क्रियाम् ॥ २३ ॥
 अतिप्रवृद्धे नाहोयद्गन्धेष्वर्गोऽर्बुदेषु च ।
 निकुम्भकुण्डसिन्धुलमनोद्गालकणाग्निकैः ॥ २४ ॥
 कल्कितैर्हृतमध्वाक्षां घ्राणे वर्त्तिं प्रवेद्ययेत् ।
 शिम्बुादि नाशनं चात्र पूतिनासोऽपि तं भजेत् ॥ २५ ॥

एकविंशोऽध्यायः ।

अथातो मुखरोगविघ्नानं व्याख्यास्यामः ।

मात्स्यमाहिषवाराहपिशितामकमूलकम् ।

मापसूपदधिचीरसुक्तेक्षुरसफाणितम् ॥ १ ॥

अवाक् शय्या च भजतो द्विषतो दन्तधावनम् ।

धूमच्छर्दनगण्डूपानुचितश्च गिराव्यधम् ॥ २ ॥

कुदाः स्त्रीषोल्बणा दोषाः कुर्वन्त्यन्तर्मुखे गदान् ।

तत्र खण्डीष्ठ इत्युक्तो वातेनीष्ठो द्विधा कृतः ॥ ३ ॥

श्रीष्ठकोपे तु पवनात् स्तब्धावोष्ठौ महारुजौ ।

दाह्येते परिपाक्ये ते पर्यासितकर्कशौ ॥ ४ ॥

पित्तात्तीक्ष्णासहो पीतो सयेपाकृतिभिरितौ ।

पिटिकाभिर्महाक्लेदावाशु पाको कफात्पुनः ॥ ५ ॥

शोतासहो गुरू शूनौ सवर्णपिटिकाचितौ ।

सन्निपातादनेकाभौ दुर्गन्धास्त्रावपिच्छलौ ॥ ६ ॥

अकस्मान् स्थानसंशूनुरुजौ विषमपाकिनौ ।

रक्तोपसृष्टौ रुधिरं स्रवतः शोणितप्रभौ ॥ ७ ॥

खर्जूरसदृशं चात्र क्षीणे रक्तेऽर्बुदं भवेत् ।

मांसपिण्डोपमौ मांसात्स्यातां मूर्च्छार्तुलमौ क्रमात् ॥ ८ ॥

तेनाभ्रवयधुक्तेदौ भकण्डू मेदसा मृदु ।

सतजावयदीर्येते पाच्येते चासक्तपुनः ॥ ९ ॥

यधितौ च पुनः स्यातां कण्डूनी दयनच्छदौ ।

जलबुद्बुदवहातकफादीष्ठे जलार्बुदम् ॥ १० ॥
गण्डालजी स्थिरः शोफोगण्डे दाहज्वरान्वितः ।
वातादुणसद्वा दन्ताः शीतस्पर्शाधिकव्यथाः ॥ ११ ॥
दाह्यन्ते इव शूलेन शीतास्थो दानलघ सः ।
दन्तहर्षे प्रवातास्त्वशीतभक्ष्याद्यमा द्विजाः ॥ १२ ॥
भवन्त्यक्लाशनेनैव सरुजाद्यलिता इव ।
दन्तभेदे द्विजास्तोदभेदरुक्स्फुटनान्विताः ॥ १३ ॥
चालखलद्भिर्दशनैर्भक्षणादधिकव्यथैः ।
करालः सुकरालानां दशनानां समुद्भवः ॥ १४ ॥
दन्ताधिकोऽधिदन्ताख्यः स चोक्तः खलु वर्धनः ।
जायते जायमानेऽतिरुक् जाते तत्र शान्त्यति ॥ १५ ॥
अधावनान्मलो दन्ते कफो वा वातशोषितः ।
पूतिगन्धः स्थिरीभूतः शर्करा सोऽप्युपेक्षितः ॥ १६ ॥
मातयायण्युयो दन्ताल्कपालानि कपालिका ।
श्यावः श्यावत्वमायाता रक्तपित्तानिलैर्द्विजाः ॥ १७ ॥
ममूलं दन्तमायित्वा द्यौषैरुत्पणमारुतेः ।
शोषिते मग्नि शुषिरे दन्तेऽन्नमक्षपूरिते ॥ १८ ॥
पूतित्वात् क्लमयः सूक्ष्मा जायन्ते जायते ततः ।
अहेतुतीव्रार्तिशमः ससंरन्ध्रोऽसितथलः ॥ १९ ॥
प्रभूतपूयरक्तसु स चोक्तः क्लमिदन्तकः ।
श्लेष्मरक्तेन पूतीनि वहन्त्यस्त्रमहेतुकम् ॥ २० ॥
शीर्यन्ते दन्तमांसानि मृदुक्लिवांसितानि च ।
शीतादीऽसौ तपकुयः पाकः पितामृगुद्भवः ॥ २१ ॥
दन्तमांसानि दृष्टान्ते रक्तान्युत्सेदवन्त्यतः ।

कण्डू मन्ति स्रवन्त्यस्रमाधायन्तेऽसृजि स्थिते ॥ २२ ॥
 घना मन्दरुजो दन्ताः पूतिवक्त्रं च जायते ।
 दन्तयोस्त्रिषु वा शोफो बदरास्थिनिभो घनः ॥ २३ ॥
 कफास्त्रात्तीव्ररुक् शीघ्रं पच्यते दन्तपुण्ड्रः ।
 दन्तमांसे मलैः सास्त्रैर्वाद्यान्तः श्लययुर्गुरुः ॥ २४ ॥
 सरगुदाहः स्रवेक्षितः पूयास्त्रं दन्तविद्रधिः ।
 श्लययुर्दन्तमूलेषु रुजावान् पित्तरक्तजः ॥ २५ ॥
 लालास्रावी स सुषिरो दन्तमांसप्रघातनः ।
 ससविप्रतज्जरवान् सपूयवधिरमुतिः ॥ २६ ॥
 महासुषिर इत्युक्तो विशीर्णद्विजबन्धनः ।
 दन्तान्ते कौलवच्छोफो हनुकर्णरुजाकरः ॥ २७ ॥
 प्रतिहत्यभ्यवहति श्लेष्मणा सोऽधिमांसकः ।
 दृष्टेषु दन्तमांसेषु सरभो जायते महान् ॥ २८ ॥
 यस्मिंश्चलन्ति दन्ताश्च सविद्भोऽभिघातजः ।
 दन्तमांसाग्रितान् रोगान् यः साध्यान्प्युपेक्षति ॥ २९ ॥
 अन्तस्तस्यास्रवन् दीपः सूक्ष्मां सञ्जनयेद्वतिम् ।
 पूय मुहुः सा स्रवति त्वद्मांसास्थिप्रभेदिनी ॥ ३० ॥
 ताः पुनः पञ्च विज्ञेया जघनैः स्वीर्ययोदितैः ।
 शाकपत्रखरा मुक्ता स्फुटिता वातदूषिता ॥ ३१ ॥
 जिह्वा पित्तात् सदाहोपा रक्तेर्मांसाद्दुरेचिता ।
 शान्मलीकण्टकाभेसु कफेन बहुला गुरुः ॥ ३२ ॥
 कफपित्तादधः शोफो जिह्वास्तम्बकुदुद्यतः ।
 मत्स्यगन्धिर्भवेत्यक्तः सोऽनमो मांसघातनः ॥ ३३ ॥
 प्रवन्धनेऽधो जिह्वायाः शोफो जिह्वाग्रसन्निभः ।

साङ्गुरः कफपित्तास्रैर्लान्घास्तभ्रवान् खरः ॥ ३४ ॥
 अधिजिह्वः सरुक्कण्डूर्वाक्वाहारविघातकृत् ।
 तादृगेषोपजिह्वसु जिह्वाया उपरि स्थितः ॥ ३५ ॥
 तालुमांसेऽनिलादुष्टे पिटिकाः सरुक्खः खराः ।
 बह्वो घनाः भ्रावयुक्तास्तास्तालुपिटिकाः स्मृताः ॥ ३६ ॥
 तालुमूले कफात्मास्रात् मत्स्यवस्तिनिभो मृदुः ।
 प्रलम्बः पिच्छलः शोफो नासयाऽऽहारमीरयन् ॥ ३७ ॥
 कण्ठोपरोधस्तृट्कासवमिल्लदुग्गलशुण्डिका ।
 तालुमध्ये निरुग्मांसं संहतं तालुसंहतिः ॥ ३८ ॥
 पद्माकृतिस्तालुमध्ये रक्ताच्छवयरुर्बुद्धम् ।
 कच्छपः कच्छपाकारधिरलङ्घिः कफादरुक् ॥ ३९ ॥
 कोलाभः स्नेहमेदोभ्यां पुण्ड्रिणी नीरुजः स्थिरः ।
 पित्तेन पाकः पाकास्यः पूयास्रायो महारुजः ॥ ४० ॥
 वातपित्तज्वरावासेस्तालुशोपस्तदाद्भुतः ।
 जिह्वाप्रबन्धनाः कण्ठे दाहना मार्गरोधिनः ॥ ४१ ॥
 मांसाङ्गुराः शीघ्रचया रोहिणी शीघ्रकारिणी ।
 कण्ठास्यर्गोषकृद् वातात् सा हनुयोवरुक्करी ॥ ४२ ॥
 पित्ताज्ज्वरोपाट्ण्मोहकण्ठधूमायनान्विता ।
 क्षिप्रजा क्षिप्रपाकार्तिरामिणी स्वर्गनासहा ॥ ४३ ॥
 कफेन पिच्छला पाण्डुः असृजा स्फोटकाक्षिता ।
 तसाद्धारनिभा कर्णरुक्करी पित्तजालतिः ॥ ४४ ॥
 गम्भीरपाका निचयात्सर्वलिङ्गसमन्विता ।
 दोषैः कफोस्वणैः शोफः कोलवद् ग्रथितोन्नतः ॥ ४५ ॥
 शूककण्ठकवत्कण्ठे ग्रासूको मार्गरीधनः ।

हृन्तो हृत्तोयतो दाहज्वरकटु गलपार्श्वग. ॥ ४६ ॥

हृन्नुसम्यायितः कण्ठे कार्पासोफलसन्निभः ।

पिच्छिलो मन्दरुक् शोफः कठिनस्तुण्डिकेरिका ॥ ४७ ॥

वाघान्तः श्वयधुर्वोरो गन्मार्गार्गलोपमः ।

गलौघो मूढेशुरुतातन्द्रालान्ताज्वरप्रदः ॥ ४८ ॥

वनयं नातिरुक् शोफस्तद्वदेवायतोयतः ।

मांसकीलो गले दीपैरेकोऽनेकोऽथवात्परुक् ॥ ४९ ॥

कृच्छ्रोच्छ्वासाभ्यवहति, पृथुमूलो गलायुक् ।

भूरिमांसादुराहता तीव्रदृज्वरमूढरुक् ॥ ५० ॥

शतघ्नौ निचिता वर्तिः शतघ्नौ वातिरुकरौ ।

व्यातसर्वगलः शीघ्रजन्मपाको मद्भारज. ॥ ५१ ॥

पुतिपूयनिभस्त्रायी श्वयधुर्गलविद्रधिः ।

जिह्वावसाने कण्ठादावपाक श्वयधु मला ॥ ५२ ॥

जनयन्ति स्थिर रक्त नीरुज तद् गलार्बुदम् ।

पवनश्चेत्तन्नेदीभिर्गलगण्डोभवेद्वह्निः ।

वर्धमानः स कालेन शुष्कनष्टम्वते निरुक् ॥ ५३ ॥

कृणोऽरुणो वा तीदाह्य स वातात्कण्ठरालिमान् ।

वृद्धस्तालुगले शोषं कुर्याच्च विरसास्यताम् ॥ ५४ ॥

स्थिरः सर्वर्षः कण्डूमान् शीतस्पर्शो गुरु कफात् ।

वृद्धस्तालुगले लेप कुर्याच्च मधुरास्यताम् ॥ ५५ ॥

मृदस श्लेष्मद्वानिष्टयोः सोऽनु विधीयते ।

तेन हृदयं शुकते गले शब्दं स्वरस्यताम् ॥ ५६ ॥

श्लेष्मद्वानिलगतिः शुष्ककण्ठो हतस्वरः ।

ताम्यन् प्रसक्तं श्वसिति येन स स्वरहानिलात् ॥ ५७ ॥
 करोति वदनस्यान्तर्ब्रूषान्सर्वसरोऽनिलः ।
 सञ्चारिणोऽरुणान् रुचानोष्ठौ ताम्रौ चक्षुष्यौ ॥ ५८ ॥
 जिह्वा शीतासङ्घा गुर्वी स्फुटिता कण्ठकाचिता ।
 विवृणोति च कृच्छ्रेण मुखपाको मुखस्य च ॥ ५९ ॥
 अधः प्रतिहतो वायुरर्शोगुल्मकफादिभिः ।
 यात्यूर्ध्वं यक्तदौर्गन्ध्यं कुर्वन्नूर्ध्वगदसु सः ॥ ६० ॥
 मुखस्य पित्तजे पाके दाहोऽपि तिक्तवक्त्रतां ।
 चाशान्तचित्तसमा व्रणास्तद्वच्च रक्तजे ॥ ६१ ॥
 कफजे मधुरास्यत्वं कण्डूमत्पिच्छिला व्रणाः ।
 अन्तःकपोलमाश्रित्य श्यावपाण्डुकफोऽर्बुदम् ॥ ६२ ॥
 कुर्यात् तत्पाटितं छिन्नं मृदितञ्च विवर्धते ।
 मुखपाको भवेत्ताम्रैः सर्वैः सर्वाक्षतिर्मलैः ॥ ६३ ॥
 प्ल्यास्यता च तैरेव दन्तकाष्ठादिविद्विपः ।
 शोष्ठे गण्डे द्विजे मूले जिह्वायां तानुके गले ॥ ६४ ॥
 वक्त्रे सर्वत्र चेत्युक्ताः पञ्चसप्ततिरामयाः ।
 एकादशैको दश च त्रयोदश तथा च षट् ॥ ६५ ॥
 अष्टावष्टादशाष्टौ च क्रमात् तेष्वनुपक्रमाः ।
 करालौ मांसरक्षोष्ठावर्बुदानि जलाहिना ॥ ६६ ॥
 कच्छपम्यालुपिटिका गन्धोघः सुषिरी महान् ।
 म्वरघ्नोर्ध्वगदः श्वावः शतघ्नोवन्नवालसाः ॥ ६७ ॥
 नाद्योष्ठकोपोनिघथात् रक्ताक्षर्वय रोहिणो ।
 दगने स्फुटिते दन्तभेदः पक्षीपलिङ्गिका ॥ ६८ ॥
 गलगण्डः म्वरभ्रंगः कृच्छ्रोच्छ्रामोऽतिवम्वरः ।

वाप्यसु हृषीं मेदस्य श्रेयान् शस्त्रीपक्षेर्जयेत् ॥ ६८ ॥

द्वाविंशोऽध्यायः ।

—::०::—

अधातो मुखरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

खण्डोष्ठस्य विनिख्यान्तौ श्रुत्वा व्रणवदाचरेत् ।

यष्टीज्योतिष्मतीरोध्रयावणीसारिवीत्यनेः ॥ १ ॥

पटोल्या काकमाच्या च तैलमभ्यञ्जन पचेत् ।

नस्यश्च तैलं वातघ्नमधुरस्कन्धसाधितम् ॥ २ ॥

महास्त्रे हेन धातौष्ठे सिद्धेनाक्तः पिचुर्हितः ।

देवधूपमधूच्छिष्टगुग्गुल्वमरदाकभिः ॥ ३ ॥

यद्याह्वचूर्णयुक्तेन तनैव प्रतिसारणम् ।

नाद्योष्ठं स्नेदयेद्दुग्धसिद्धैरैरण्डपद्मैः ॥ ४ ॥

खण्डोष्ठविहितं नस्यं तस्य मूर्ध्नि च तर्पणम् ।

पित्ताभिघातजावोष्ठौ जलौकोभिरुपाचरेत् ॥ ५ ॥

रोध्रसर्ज्जरसघ्नीद्रमधुकैः प्रतिसारणम् ।

गुह्मघ्नीयष्टिपक्षद्रसिद्धमभ्यञ्जने हृतम् ॥ ६ ॥

पित्तविद्रधिबन्धाच्च क्रिया शोणितजिऽपि च ।

इदमेव भवेत्कार्यं कर्णोष्ठे ॥ कर्णोष्ठे ॥ ७ ॥

पाठाचारमध्वोपैर्हृतास्त्रे प्रतिमारणम् ।

धूममायनगण्डूपाः प्रयोज्याय कफच्छिदः ॥ ८ ॥

म्विसं भिसं विमेदस्तं दहन्मेदोजमग्निना ।

प्रियङ्गुरोधन्निफलामाचिकैः प्रतिसारयेत् ॥ ८ ॥

सचौद्रा घर्षणं तीक्ष्णा भिन्नगुडे जनावुं दे ।

अवगाढेऽतिहृडे वा चारोऽग्निर्वा प्रतिक्रिया ॥ १० ॥

यामाद्यवस्थास्त्रलर्जीं गण्डे गोफवदाचरेत् ।

श्वित्रस्य शीतदन्तस्य पालीं विलिम्बितां दहेत् ॥ ११ ॥

तैलेन प्रतिसार्या च सचौद्रघनसैन्धवेः ।

दाडिमत्वग्बराताण्ड्यकान्ताजम्बूस्थिनागरैः ॥ १२ ॥

कवलः क्षीरिणां काथैरण्तैलञ्च नावनम् ।

दन्तहर्षे तथा भेदे सर्वा वातहृता क्रिया ॥ १३ ॥

तिलवट्टीमधुशृतं क्षीरं गण्डूषधारणम् ।

सस्त्रे हं दशमूलाभ्यु गण्डूषः प्रचलदुहिजे ॥ १४ ॥

तुल्यरोधकषान्नेष्टापत्तङ्गपटुघर्षणम् ।

स्निग्धाः शील्या यथावच्छां नस्त्रान्नकवनादयः ॥ १५ ॥

अधिदन्तकमालिप्तं यदा चारिण जर्जरम् ।

कुमिदन्तमिषोत्पाद्य तदक्षोपचरेत्तटा ॥ १६ ॥

अनवस्थितरक्ते च दग्धे व्रण इव क्रिया ।

अहिंसन दन्तमूलानि दन्तेभ्यः शर्करां हरेत् ॥ १७ ॥

चारचूर्णेनैधुयुतैस्ततश्च प्रतिसारयेत् ।

कपालिकायामप्येवं हर्षोक्तञ्च समाचरेत् ॥ १८ ॥

जयेहिम्नावणैः स्निग्धमचलं कुमिदन्तकम् ।

स्निग्धै यानेपगण्डूषनम्याहारैश्चलापहैः ॥ १९ ॥

गुडे न पूर्णं सुषिरं मधूच्छिष्टेन वा दहेत् ।

भस्मच्छदाकंक्षीराभ्यां पूरणं कुमिशूलजित् ॥ २० ॥

हिङ्गुकट्फलकासीसम्वर्जिकाकुष्ठवेल्लजम् ।

रजोरुजं जयत्याशु वस्यस्यं दशनं धृतम् ॥ २१ ॥
 गण्डूषं धारयेत्तैलमेभिरेव च साधितम् ।
 काष्ठैर्वा युक्तमेरण्डद्विव्याघ्रीभूकदम्बजैः ॥ २२ ॥
 क्रियायोगैर्वहुविधैरित्यगान्तरुजं भृशम् ।
 दृढमप्युदरेदन्तं पूर्वं मूलादिमोक्षितम् ॥ २३ ॥
 सन्दंशकेन लघुना दन्तनिर्घातनेन वा ।
 तैलं सयज्याद्वरजो गण्डूषो मधुना ततः ॥ २४ ॥
 ततो विदारियज्याद्वगृह्णाटककसेरुभिः ।
 तैलं दशगुणचीरं सिद्धं युञ्जीत नावनम् ॥ २५ ॥
 छयदुर्बलवृद्धानां वातातानां च नोदरेत् ।
 नोदरेद्योत्तरं दन्तं बह्वपद्रवकृद्भिः सः ॥ २६ ॥
 एषामप्युद्धृतैः क्षिब्धः स्वादुः शीतः क्रमो हितः ।
 विस्रावितास्त्रे शीतादे सचौद्रेः प्रतिसारणम् ॥ २७ ॥
 सुस्तार्जुनत्वक्त्रिफलाफलनीतार्क्ष्यनागरैः ।
 तत्कायः कवलो नस्यं तैलं मधुरसाधितम् ॥ २८ ॥
 दन्तमांसान्युपकुपे खिन्नान्युष्णस्वधारणैः ।
 मण्डन्वाप्रेण गाकादिपक्षैर्वा बहुयो लिखेत् ॥ २९ ॥
 ततश्च प्रतिसार्थ्याणि दृढमण्डमधुद्रुतैः ।
 लाक्षापित्रङ्गुपक्षद्वलवणोत्तमगैरिकैः ॥ ३० ॥
 सकुष्ठशुण्ठीमरिचयष्टीमधुरसाञ्जनैः ।
 सुखाण्यो दृढमण्डोऽनु तैलं वा कवलग्रहः ॥ ३१ ॥
 दृढं च मधुरैः सिद्धं द्रितं कवलनस्ययोः ।
 दन्तपुण्ड्रके खिन्नच्छिन्नभिन्नविलेखिते ॥ ३२ ॥
 चक्ष्राघ्नस्पर्जिकाशुण्ठीसैत्यैः प्रतिसारणम् ।

विद्रुधो कटुतीक्ष्णोष्णरुचैः कवचनेपनम् ॥ ३३ ॥

घर्षेण कटुफाकुष्ठहृदिकानीयबोद्धवैः ।

रक्षेत्पाकं हिमैः पक्वः पाय्यो टाक्षोऽवगाढकः ॥ ३४ ॥

सौपिरे ह्रिन्ननिक्षिते सघोद्रेः प्रतिसारणम् ।

रोधमुष्णमिश्रितैः ठातार्पणसङ्घर्षैः ॥ ३५ ॥

सकट्फलैः कपायैश्च तेषां गण्डूष इष्यते ।

यष्टीरोध्रोत्पलानन्तासारियागरुचन्दनैः ॥ ३६ ॥

सगैरिक्तसितापुण्ड्रैः सिद्धं तैलं च भावनम् ।

ह्रिन्वाधिमांसकं चूर्णैः सघोद्रेः प्रतिसारयेत् ॥ ३७ ॥

वचातेजोवतीपाठाश्वत्थिकाश्वशूकजैः ।

पटोन्ननिम्बत्रिफलाकषायः कवचो हितः ॥ ३८ ॥

विदर्भे दन्तामूलानि मण्डलापेक्ष शोधयेत् ।

चाव युञ्ज्रात्ततो नख्यं गण्डूपादि च शीतलम् ॥ ३९ ॥

सशोध्योभयतः कायं शिरयोपदरेपातः ।

भाडीं दन्ताहुगां दन्तं समुदृत्याग्निना हरेत् ॥ ४० ॥

शुक्रां नैकगतिं पृथ्वीं मदनेन गुडेन वा ।

धावनं जातिमदनस्यदिस्त्रादुकण्टकैः ॥ ४१ ॥

चोरिहृषांभ्युगण्डूषी नख्यं तैलं च तत्कृतम् ।

कुर्त्यादातोष्ठकोपोक्तं कण्टकेष्वनिलाजसु ॥ ४२ ॥

जिह्वायां पित्तजातेषु घृष्टेषु रुधिरैः सुते ।

प्रतिसारणगण्डूषनाशनं मधुरैर्हितम् ॥ ४३ ॥

तौक्ष्ण्ये, कफोत्पेष्वप्येवं सर्धपनूपणादिभिः ।

नवे जिह्वान्तमेऽप्येवं तं तु शस्त्रेण न स्पृशेत् ॥ ४४ ॥

उन्नम्य जिह्वामाकृष्टां बहिषेनाधिजिह्विकाम् ।

हेदयेकण्डनाग्रेण तीक्ष्णोष्णैर्घर्षणादि च ॥ ४५ ॥

उपनिष्ठां परिस्राव्य यवक्षारेण घर्षयेत् ।

कफघ्नैः शुण्डिका माध्वा नस्यगण्डपूघर्षणैः ॥ ४६ ॥

पैर्वाक्सीजप्रतिमं वृद्धायामसिराततम् ।

अथ निरिष्टं जिह्वाया बहिर्भाद्यवन्म्वितम् ॥ ४७ ॥

हेदयेकण्डनाग्रेण नात्यग्रे न च भ्रून्ततः ।

हेदेऽत्यसृक्क्षयाभृत्युर्जनि व्याधिर्विवर्धते ॥ ४८ ॥

भरिचातिविषापाठावचाकुष्ठकुटवटैः ।

हिक्कायां सपटुक्षौद्रैर्घर्षणं कवचं पुनः ॥ ४९ ॥

कटुकातिविषापाठानिम्बरास्त्रावचाम्बुभिः ।

सङ्घाते पुष्पुटे कर्णौ विलिख्यैवं समाचरेत् ॥ ५० ॥

अपक्वे तालुपाके तु कासीसचौद्रतार्क्ष्यजैः ।

घर्षणं कथम्ः ग्रीतकपायमधुरोपधैः ॥ ५१ ॥

पक्वेऽष्टापदवह्निने तीक्ष्णोष्णैः प्रतिसारणम् ।

मुपनिम्बपटोलाद्यैस्त्रिहैः कवलधारणम् ॥ ५२ ॥

तानुगोपे त्वष्टणम्य सर्पिश्चत्तरभक्तिकम् ।

कणाशुष्ठीशृत पानमन्त्रैर्गण्डपूधारणम् ॥ ५३ ॥

धत्वमांसरसाः सिन्धाः क्षीरसर्पिष्य नावनम् ।

कण्ठरोगेष्वसृक्षोक्षस्तीक्ष्णैर्नम्यादि कर्म च ॥ ५४ ॥

क्रोधः पानश्च टावैर्त्विग्निम्यतार्क्ष्यकम्बिज्ज ।

हरीतकीकपायो वा पेयो माक्षिकमयुतः ॥ ५५ ॥

येष्ठाथोपयवक्षारदार्भादीपिरमाञ्जनेः ।

सपाठातैश्चिनीनिम्बैः सुक्लगोमूषमाधितैः ॥ ५६ ॥

कवसो गुटिका चात्र कम्पिता प्रतिसारणम् ।

निचुलं कटभीमुखं देवदारुमहोपधम् ॥ ५७ ॥
 यथा दन्ती च मूर्धा च लेपः कोष्णोऽतिशोकहा ।
 प्रधान्तर्वाद्यतः स्वित्रां वातरोहिणिकां लिखेत् ॥ ५८ ॥
 पण्डुलीशस्तकेणाशु पटुयुक्तनखेन वा ।
 पञ्चमूलास्त्रुंकवलस्त्रैलं गण्डूघनावनम् ॥ ५९ ॥
 विस्त्राव्य पित्तसम्भूतां सिताचौद्रप्रियङ्गुभिः ।
 घर्षेत्तरोध्रपक्ष्मैः कवलः कथितैश्च तैः ॥ ६० ॥
 द्राक्षापरुषकक्काथो हितश्च कवलग्रहे ।
 उपाचरेद्देवमेव प्रत्याख्यायास्त्रसम्भ्रवाम् ॥ ६१ ॥
 सागारधूमेः कटुकैः कफजां प्रतिसारयेत् ।
 नस्यगण्डूययोस्त्रैलं साधितं च प्रशस्यते ॥ ६२ ॥
 अपामार्गफलश्लेतादन्तीजन्तुघ्नसैन्धवैः ।
 तदञ्च हृन्द्यालूकतुण्डकेरीगिलायुषु ॥ ६३ ॥
 विद्रव्यौ स्वाविति त्रैहारीचनातार्क्ष्यगैरिकैः ।
 सरोध्रपटुपक्ष्मकण्ठैर्गण्डूपघर्षणे ॥ ६४ ॥
 गलगण्डः भवनजः स्वित्रो निस्तुतयोणितः ।
 तिलैर्वीजैश्चलट्टोमाप्रियालगणसम्भ्रवैः ॥ ६५ ॥
 उपानाद्धौ व्रणे रुद्धे प्रलेप्यथ पुनः पुनः ।
 शिग्रुतिल्वकतकार्कीगजकृष्णापुनर्नवैः ॥ ६६ ॥
 कालामृताकमूलैश्च पुष्पैश्च करहाटजैः ।
 एकैश्चिकान्वितैः पिष्टैः सुरया काष्ठीकेन वा ॥ ६७ ॥
 शुद्धूचीनिम्बकुटजहंसपादीबसाह्वयैः ।
 साधितं पाययेत्त्रैलं सकृद्वादेवदारुभिः ॥ ६८ ॥
 कर्त्तव्यं कफजेष्वपि तत्सिद्धविम्बापने त्वति ।

लेपोजगन्धातिविषाविशस्यासविषाणिकाः ॥ ६८ ॥

गुञ्जानाबुशुकाङ्गाय पलाशचारकस्किताः ।

मूत्रशृत दृढचार यक्षा कोद्रवमुक् पिबेत् ॥ ७० ॥

साधित वल्लकाद्यैर्वा तैल सपटुपञ्चकेः ।

कफघ्नान् धूमयमननावनादींश्च शीलयेत् ॥ ७१ ॥

मेढोभवे शिरा विध्यैत्कफघ्नं च विधिं भजेत् ।

असनादिरजसैन प्रातस्सूत्रेण पाययेत् ॥ ७२ ॥

अगान्तो पाटयित्वा च सर्वान् व्रणवदाचरेत् ।

मुखपाकेषु सप्तौद्राः प्रयोज्या मुखधावनाः ॥ ७३ ॥

कश्चितास्त्रिफलापाठामृद्वीका जातिपञ्चषाः ।

निष्टेभ्या भक्षयित्वा वा कुठेरादिगणोऽथवा ॥ ७४ ॥

मुखपाकेऽनिनात् कृत्वापटुनाः प्रतिसारणम् ।

तैल वातहरैः मिदं द्रित कवलनस्ययोः ॥ ७५ ॥

पित्तास्त्रे रक्तपित्तघ्नं कफघ्नश्च कफे विधिः ।

निखेच्छाखादिपत्रैश्च पिटिकाः कठिनाः स्थिराः ॥ ७६ ॥

यथादोषोदयं कुर्यात्क्षयिपाते चिकित्सितम् ।

नवेऽर्बुटे त्वमह्वे छिदिते प्रतिसारणम् ॥ ७७ ॥

स्वर्जिकानागरक्षौद्रेः काथो गण्डूप द्रव्यते ।

गुडूचीनिम्बकल्कोत्थो मधुतैलसमन्वितः ॥ ७८ ॥

यवावमुक् तीक्ष्णतैलनस्याभ्यङ्गांस्तथाचरेत् ।

वमिते पूतिवदने धूमस्तीक्ष्णः सनावनः ॥ ७९ ॥

ममङ्गाभातकीरोधफल्गिनीपञ्चकैर्जलम् ।

धावनं वदनस्यान्तर्धूर्णितैरवचूर्णनम् ।

शीतादोषकुयोक्तं च नावनादि च शीलयेत् ॥ ८० ॥

फलवयदीपिकिराततिक्तयष्ट्याहसिद्धार्थकटुत्रिकाणि ।

मुस्ताहरिद्राद्वययावशूकहृत्वाभ्रकास्ताग्रिमवेतसाय ॥८१॥

अश्वत्यजम्बूास्त्रधनञ्जयत्वक् त्वक् चाहिमारात् खदिरस्य सारः ।

क्वाथेन तेषां घनतां गतेन तच्चूर्णयुक्ता गुटिका विधेयाः ॥८२॥

ता धारिता घ्नन्ति सुखेन नित्यं

कण्ठोष्ठताल्पादिगदान् सुलक्ष्णान् ।

विशेषती रोहिणिकास्यशोष-

गन्धान् विदेहाधिपतिप्रणीताः ॥ ८३ ॥

खदिरतुलामम्बुघटे पक्ता तोयेन तेन पिष्टै च ।

चन्दनजोऽङ्गककुटुम्भपरिपेक्षववाप्तकोशैरैः ॥ ८४ ॥

सुरतबरोधद्राचामञ्जिष्ठाचोषपञ्चकविचङ्कैः ।

सृक्कानतगुलकटुफलसूक्ष्मैः लाभ्यामकैः सपतङ्गैः ॥८५॥

तैलप्रस्य विपचेत् कर्षाशैः पानमस्यगण्डूषैस्तत् ।

इत्वास्यै सर्वगदान् जनयति गार्ध्रीं द्रव्यं श्रुतिश्च वाराहीम् ॥८६॥

उदतिं तच्च प्रपुष्पाटरोध्रदार्वीभिरभ्यक्तमनेन वक्तम् ।

निष्येङ्गनीलीमुखदूषिकादि सञ्जायते चन्द्रसमानकान्ति ॥८७॥

पनशतं बाणान्तोषघटे पक्कारसेऽस्त्रिच पलाहिकैः ।

खदिरजम्बूयष्ट्यामस्ताम्रैरहिमारनीलोत्पलान्वितैः ॥ ८८ ॥

तैलप्रस्य पाचयेच्छुष्कपिष्टैरेभिर्द्रव्यैर्धारित तन्मुखेन ।

रोगान्सर्वान् हन्ति यक्ते विशेषात्सैथ्यं घृते दन्तापंकेयलाया ॥८९॥

खदिरसाराद् द्वे तुले पचेदल्कासुलां चारिमेदस ।

घटचतुष्के पादशेषेऽस्मिन् पूते पुनः क्वाथनाद् घने ॥ ९० ॥

आक्षिप्तं क्षिपेत्सूक्ष्मं रजः सेव्याम्बुपक्ष्मद्रुगैरिकम् ।

चन्दनद्वयोधपुण्ड्राद्ये यष्ट्याहनाचाञ्जनद्वयम् ॥ ९१ ॥

धातकीकट्फलदिनिशात्रिफलाचतुर्जातजोडकम् ।
 मस्तमस्त्रिष्ठान्यग्रोधप्ररोहमांसीयवासकम् ॥ ८२ ॥
 पद्मकैलेयसमद्वाद्य शीते तन्मि स्तया पालिका पृथक् ।
 जातिपत्रिका सजातीफला सहनवद्रकद्वीपकाम् ॥ ८३ ॥
 स्फटिकशुभ्रसुरभिकपूरकुडव च तत्रादवेत्ततः ।
 कारयेद्गुटिकाः सदा चैता धार्या मुखे तद्गटापडा ॥ ८४ ॥
 काथीपध्वज्ययोजनेन तैल पचेत्कल्पमयाऽनयैव ।
 सर्वांस्यरोगोद्धृतये तदाहुर्दन्तस्थिरत्वे त्विदमेव सुख्यम् ॥ ८५ ॥
 खदिरेणैता गुटिकास्तैलमिदं चारिमेदसा प्रथितम् ।
 अनुगोसयन् प्रतिदिन म्यस्थोऽपि दृढहिजो भवति ॥ ८६ ॥
 शुद्रागुडूचीसुमनःप्रवालदार्वीयवासत्रिफलाकयाथ ।
 चौद्रेण युक्त कवचप्रहोऽय सर्वाभयान् यत्नगतानिहन्ति ८७
 पाठादार्वीत्वक्कुठमुस्तासमद्वा-
 तिकापीताङ्गारोधतेजोवतीनाम् ।
 पूर्ण मचीद्रो दन्तमामार्तिकण्डू-
 पाकस्तावाणां नाशनो घर्षणेन ॥ ८८ ॥
 गृह्णन्मत्तार्थपाठाव्योषचाराम्ययोवरातेजोद्वैः ।
 मुषदन्तगन्धविकारे सचौद्र कानको विधार्ययूर्णः ॥ ८९ ॥
 दार्वीत्वक्मिथूद्वयमन शिलायावशूकहरितानै ।
 धार्य पीतकचूर्णो दन्ताभ्यगलामये समध्वाज्य ॥ ९० ॥
 द्विचारधूमवरापशुपटुशोषवेन्नगिरितार्थः ।
 गोमूत्रेण विषका गलामयघ्नो रमक्रियेया ॥ ९१ ॥
 गोमूत्रकयनविनोदविषहाणा
 पथ्याना जलमिश्रिकुठभाषितानाम् ।

अन्तार नरमण्योऽपि यत्तारोगा

आतार नृपमिव न सृगन्धनर्था ॥ १०२ ॥

सप्तश्वदोगीरपटोलमुस्तहरीतकीतिक्तकरोहिणीभि ।

यस्याह्वराजद्रुमचन्दनैश्च क्वाथ पिबेत्पाकहर मुखस्य ॥ १०३ ॥

पटोलशण्ठीचिकमाविशाला

त्रायन्ति तित्तादिनिग्रामृतानाम ।

पीत कषायो मधुना निवृन्ति

मुखस्थितद्यास्यगदानशेषान ॥ १०४ ॥

स्वरस क्षयितो द्वाभ्यां वनीभूत सगैरिक ।

आस्यस्य समधुर्वक्त्रपाकनाडीप्रणापह ॥ १०५ ॥

पटोलनिम्बयष्ट्याह्नवासाजात्यरिमिदसाम ।

खदिरस्य वरायाय पृथगेव प्रकल्पमा ॥ १०६ ॥

खदिरायोवरापार्थमद्यन्त्यङ्घ्रिमारकै ।

गण्डूषोऽम्बुशृतैर्धार्द्यो दुर्वन्निजयान्तये ॥ १०७ ॥

मुखदन्तमूलगलजा प्रायो रोगा कफास्त्रभूयिष्ठा ।

तन्मात्तेषामसक्तु रुधिर विस्रावयेदुष्टम ॥ १०८ ॥

कायगिरसोर्विरक्तो वमन कवल्लयहाय कटुकतिक्ता ।

प्राय शस्त तेषा कफरक्तहर तथा कर्म ॥ १०९ ॥

यवतण्डुलान्य भक्त विदलै चारोपितैरपस्त्रेहा ।

यूषा भक्ष्याश्च क्षिता यच्चान्यतश्चेन्ननाशाय ॥ ११० ॥

प्राणानिलपथमस्या ज्वसितमपि निरुन्मन्ते प्रमादवत ।

कण्ठामयाधिकिक्षितमतादृत तेषु कुर्वीत ॥ १११ ॥

त्रयोविंशोऽध्यायः ।

अथातः शिरोरोगविज्ञानं व्याख्यास्यामः ।

धूमातपतुषाराश्वुक्कीडातिस्त्रप्रजागरैः ।

उत्स्वेदाधिपुरीषातवाप्यनिप्रहरोदनैः ॥ १ ॥

अत्यश्वुसक्षपानेन क्षमिभिर्वेगधारणेः ।

उपधानदृग्नाभ्यङ्गहेषाध' प्रतर्ज्यकैः ॥ २ ॥

असाक्षगन्धदुष्टामभाष्याद्यैश्च शिरोगताः ।

जनयन्त्यामयान् दोषास्तत्र मारुतकोपतः ॥ ३ ॥

निसृज्येते भृशं शङ्खौ घाटा सन्निध्यते तथा ।

भ्रुवोर्भाध' सन्नाट' च पततीवातिवेदनम् ॥ ४ ॥

वाध्यते ध्वनतः श्रोत्रे निःसृज्येत इवाक्षिणी ।

धूर्णतीव शिरः सर्वं सन्धिभ्य इव मुण्यते ॥ ५ ॥

स्फुरत्यतिशिरालासं कन्टराहनुमंग्रहः ।

प्रकाशसहता घ्राणस्रावोऽकस्माद्दृष्टागमौ ॥ ६ ॥

मार्दवं मर्दनञ्च ह्रस्वेदबन्धैश्च जायते ।

शिरस्तापोऽयमर्धे तु मूर्ध्नि सौऽर्धावभिदक्षः ॥ ७ ॥

पक्षात्कुप्यति मामादा श्रवमेव च शाम्यति ।

अतिहृदम् नयनं श्रवणं वा विनामयेत् ॥ ८ ॥

शिरोऽभितापे पित्तोत्थे शिरो धूमायनं क्षरः ।

चेटोऽक्षिदहनं मूर्च्छां निमि शीतैश्च मार्दवम् ॥ ९ ॥

अक्षिः कफजे मूर्ध्नि गुरुम्निमित्तगीतता ।

गिरानिस्सन्दतालस्थं रुग्मन्दाङ्गधिका निशि ॥ १० ॥

तन्द्राशूनाचिकूटत्वं कर्णकण्डूयने वमिः ।

रक्तात् पित्ताधिकरुजः सर्वैः स्यात्सर्वलक्षणः ॥ ११ ॥

सद्गोर्णैर्भोजनैर्मूर्ध्नि क्लिप्तं रुधिरामिव ।

कोपितं रुधिरपाते च जायन्ते मूर्ध्नि अन्तवः ॥ १२ ॥

गिरसस्ते पिवन्तोऽसृं घोराः कुर्वन्ति वेदनाः ।

क्षित्तिभिर्भ्रंयजननीम्बरः कासो वसधयः ॥ १३ ॥

रौक्ष्यशोफव्यधच्छेददाहस्फुटनपूतिताः ।

कपाले तालुगिरसी कण्डूः शोषप्रमीलकः ॥ १४ ॥

तान्त्राच्छसिष्ठाणकता कर्णनादश्च जन्तुजैः ।

वातोत्पन्नाः गिरः कम्भं तत्संज्ञं कुर्वन्ते मलारः ॥ १५ ॥

पित्तप्रधानैर्वाताद्यैः शङ्खे शोफः सशोणितैः ।

तौघदाहबजारागप्रलापज्वरतृब्धमाः ॥ १६ ॥

तिक्तास्यः पीतवदनः क्षिप्रकारी स गृहकः ।

त्रिरात्रात् जीवितं हन्ति सिध्यत्यप्याद्यु साधितः ॥ १७ ॥

पित्तानुपचः शङ्खाचिभ्रूललाटेषु मारुतः ।

रुजं सस्यन्दनां कुर्यादनुसूर्योदयोदयाम् ॥ १८ ॥

आमध्याङ्गं विवर्धिष्णुः सुदतः सा विशेषतः ।

अव्यवस्थितशीतोष्णसुखा ग्राम्यस्थतः परम् ॥ १९ ॥

सूर्यावर्तः स इत्युक्ता दशरोगाः गिरोगताः ।

गिरस्येवञ्च वक्ष्यन्ते कपाले व्याधयो नव ॥ २० ॥

कपानि पथने दुष्टे गर्भस्थस्यापि जायते ।

सवर्णो नीरुजः शोफस्तं विद्यादुपशीर्षकम् ॥ २१ ॥

यथादोषोदयं द्रूमात् पिष्टिकार्मुदविद्रुधीन् ।

कपाले क्लेदवद्भूताः पितामहकृत्स्नजन्तुभिः ॥ २० ॥
 कण्डुसिद्धार्थकनिमाः पिटिकाः स्युरस्य पिका ।
 कण्डूकुशच्युतिस्वापरीक्षकत स्फुटन तत्र ॥ २१ ॥
 सुसंक्षिप्तं कफवाताभ्या विद्याहारकं तु तत् ।
 रोमकूपानुग पित्तं वातेन सह मूर्च्छितम् ॥ २४ ॥
 मन्थावयति रोमाणि तत ज्ञेया संगोष्ठित ।
 रोमकूपान् कण्डूद्वयं तेनान्येषांससम्भव ॥ २५ ॥
 तदिन्द्रजित् रुक्मां च प्राङ्मुखादिति चापरे ।
 खसतेरपि जम्बूव सदन तत्र तु क्रमात् ॥ २६ ॥
 सा वातादग्निदग्धाभा पित्तात् स्त्रियशिरात्रता ।
 कफादनत्वग्पर्शं यथास्व निर्दिशेत् त्वयि ॥ २७ ॥
 दोषैः सर्वाकृतिः सर्वैरसाध्या सा नखप्रभा ।
 दग्धाग्निनेव निर्लोमा सदाहा या च जायते ॥ २८ ॥
 शोथयमक्रोधकृतः शरीरोष्ण शिरोगतः ।
 केशान् सहोपः पचति पलित सम्भवत्यतः ॥ २९ ॥
 तदातात् स्फुटित श्लेष्म खर रुक्मं जलप्रभम् ।
 पित्तासदाह पीताभं कफात् खिन्नं विवृढिमत् ॥ ३० ॥
 स्थूलं सुशूलं सर्वेषु विद्यः शरीरमियसक्षयम् ।
 शिरोरुजोद्धवं धान्यदिवर्णं सार्धनासहम् ॥ ३१ ॥
 असाध्या सविपातेन खनतिः पनितानि च ।
 शरीरपरिणामोत्थान्यपेक्षते रसायनम् ॥ ३२ ॥

चतुर्विंशोऽध्यायः ।

—०—०—

अथातः शिरोरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

शिरोऽभिन्नापेऽनिलजे वातव्याधिविधिं चरेत् ।

घृताभ्यक्तशिरा राशौ पिबेदुष्णपयोनुपः ॥ १ ॥

भाषान् सुन्नान् कुलत्यान् वा तद्वत् खाटेदुद्धतान्वितान् ।

तैल तिलानां कल्कं वा क्षीरेण सह पाययेत् ॥ २ ॥

पिण्डोपनाहस्वेदाय मांसघान्यक्तना क्षिताः ।

वातघ्नदशमूलादिसिद्धक्षीरेण शैषनम् ॥ ३ ॥

स्निग्धं नख्यं तथा धूमः शिरः त्रयणतर्पणम् ।

वरणादौ गणे शुष्णे क्षीरमहोदकं पचेत् ॥ ४ ॥

क्षीरावशिष्टं तच्छीतं मथित्वा सारमाहरेत् ।

ततो मधुरकैः मिश्रं नख्यं तत्पूजितं हविः ॥ ५ ॥

वर्गेऽथ पक्वं क्षीरे च पेयं सर्पिः सशर्करम् ।

कार्पासमज्जात्वङ्मुम्तासुमनःकीरकाणि च ॥ ६ ॥

नख्यमुष्णाम्बुपिष्टानि सर्वमूर्ध्वरुजापहम् ।

नर्कराकुट्टममृतं घृतं पित्ताम्रगन्धये ॥ ७ ॥

प्रनेपः सघृतैः कुष्ठकुटिम्बोत्पलचन्दनैः ।

वातोद्रेकभयाद्रक्तं न चाग्निस्रवमेषयेत् ॥ ८ ॥

पश्यान्तो चने द्वादः कफे क्षीणं यथोद्धृतम् ।

पश्यान्तरेऽप्येषा यथाटोपान्वया क्रिया ॥ ९ ॥

शिरौषवीजापानागन्तून नख्यं विदाम्यतम् ।

स्थिरारसो वा लेपे तु प्रपुष्पाटोऽन्तकल्कितः ॥ १० ॥

सूर्यावर्ते तु तस्मिन् शिरयापहरेदसक् ।

शिरोऽमितापे पित्तोत्थे स्निग्धस्य व्यधयेच्छिराम् ॥ ११ ॥

शीताः शिरोमुखालेपमेकशीधनवस्तयः ।

जीवनीयमृते शीरसपिण्डी पाननस्ययोः ॥ १२ ॥

कर्तव्यं रक्तजेऽप्येतत् प्रत्याख्याय च शङ्के ।

क्षेपामितापैर्जीर्णान्धस्त्रे हितं कटुकैर्वमेत् ॥ १३ ॥

खेदप्रलेपनस्याद्या रुक्षतौष्णीष्णभेपजैः ।

शस्यन्ते घोषवासोऽत्र निचये मियमाधरेत् ॥ १४ ॥

कृमिजे शोषित नस्य तेन सूच्छन्ति जन्तवः,

मत्ता. शोषितगन्धेन निर्गन्ति घ्राणवक्तयो ॥ १५ ॥

सुतीक्ष्णनस्यधूमाभ्यां कुर्याद्विर्हरणं ततः ।

विहङ्गस्त्रिजिकादन्तीहिङ्गुगोमृषसाधितम् ॥ १६ ॥

कटुनिम्बेऽद्भुदीपीशुतैर्न नस्यं पृथक् पृथक् ।

अनामूषद्वृत नस्ये कृमिजित् कृमिजित्परम् ॥ १७ ॥

पूतिमत्स्ययुतैः कुर्याद् धूमं नावनभेदजैः ।

कृमिभिः पीतरक्तत्वाद्रक्तमत्र न निर्हरित् ॥ १८ ॥

वाताभितापविहितं कर्म्ये दाहादिना क्रमः ।

नवे जम्बोत्तरं छाते शीलयेदुपशीर्षके ॥ १९ ॥

वातव्याधिक्रिया पक्वे कर्मविद्रधिषोदितम् ।

ग्रामपक्वे यथायोग्यं विद्रधीपिटिकामुदे ॥ २० ॥

अरु पिकाजलोकोभिर्हृतास्त्रा निम्बवारिषा ।

सिक्ता प्रभूतलवणैर्लिम्बेदृश्वशक्तद्रवैः ॥ २१ ॥

पटोलनिम्बपत्रैर्वा सहस्रिद्रैः सुकल्कितैः ।

गोमूत्रजीर्णपिण्याककृकवाकुमलैरपि ॥ २२ ॥
 कपालभट्टं कुष्ठं वा घूर्णितं तैलसंयुतम् ।
 रुंपिकालेपनं कण्ठूच्छेददाहार्तिनागमम् ॥ २३ ॥
 मासतीक्ष्णकाशघ्नमक्षमालप्रसाधितम् ।
 वचारुंपिकयोस्तैलमभ्यङ्गः क्षुरहृटयोः ॥ २४ ॥
 अग्रान्तौ शिरसः शुद्धैः यतेत वमनादिभिः ।
 विध्येच्छिरां दारुणके लाक्षाद्यां शीतयेन्मृजाम् ॥ २५ ॥
 नावनं मूर्ध्नि वस्तिष्ठ संपयेच्च समाचिकैः ।
 प्रियाक्षधीजमधुककुष्ठमापैः ससर्षपैः ॥ २६ ॥
 लाक्षाशम्याकपर्पैडमजधाचीफलैस्तथा ।
 कीरदूपलृणचारवारिप्रचासन हितम् ॥ २७ ॥
 इन्द्रसुते यथासन्न शिरां विध्वा प्रलेपयेत् ।
 प्रच्छाय गाढं कासीसमनोद्वातुल्यकीपपैः ॥ २८ ॥
 यन्यामरतरुभ्यां वा गुप्तामूलफलैस्तथा ।
 तथा लाङ्गलिकामूलैः करवीररसेन वा ॥ २९ ॥
 सक्षौद्रक्षुद्रवार्ताकसरसेन रसेन वा ।
 धत्तूरकस्य पत्राणां भस्मातकरसेन वा ॥ ३० ॥
 अथवा माचिकहविस्त्रिलपुष्पचिकण्टकैः ।
 तैलाक्ता हस्तिदन्तस्य मयी वा चौपध परम् ॥ ३१ ॥
 शक्तीरोमोद्गमे तद्वन्मयी मेधविषाणजा ।
 वर्जयेद्धारिणा सेकं यावद्ग्रीमसमुद्भवः ॥ ३२ ॥
 खलतौ पसिते वल्गां हरिणीन्नि च शोधितम् ।
 नस्यवक्तृशिरोऽभ्यङ्गप्रदेहैः समुपाचरेत् ॥ ३३ ॥
 सिधं तैलं बृहत्याद्यैर्जीविनीचैश्च नावनम् ।

मांसं वा निम्बजं तैलं चीरमुड्नाययेदतिः ॥ ३४ ॥
 नीलोशिरीषकोरुषमृद्वस्तरसभावितम् ।
 शैल्वचतिलरामाणां योज काकाण्डकोचमम् ॥ ३५ ॥
 पिष्टाजपयसा लोष्टाक्षितादर्कांशुतापितात् ।
 तैलं गृत्त चीरभुजो नावनात् पलितास्तक्तत् ॥ ३६ ॥
 चीरास्तद्वचरात् भृङ्गरजसः चीरसाद्रसात् ।
 प्रत्येस्तेनस्य कुडवः सिङो यष्टीपलान्वितः ॥ ३७ ॥
 नस्यं येनोद्वे भाण्डे गृङ्गे नेपस्य वा स्थितः ।
 चीरेण श्लक्ष्णपिष्टो वा दुग्धिकाकरवीरकी ॥ ३८ ॥
 उत्पाद्य पलितं देधावाग्रये पलितापट्टी ।
 चीरं प्रियासं यस्याहं जोवनीयो गण्यस्तिना ॥ ३९ ॥
 कृत्वाः प्रनेपो वक्तव्यं हरी लोमवलीहितः ।
 तिलाः सामनकाः पद्मकिञ्चुकी मधुकं मधु ॥ ४० ॥
 हं हृयेच रजेचेतत् केशान्मूर्धप्रलेपनात् ।
 मांसो कुष्ठं तिलाः कृत्वाः सारिवा नीलमुत्पलम् ॥ ४१ ॥
 चीद्रं च चीरपिटानि केशसवर्धनं परम् ।
 यवीरजीभृङ्गरजस्त्रिकटा छण्डमृत्तिका ॥ ४२ ॥
 स्थितमिन्दुरये मांसं समूलं पलितं रजेत् ।
 मायकीद्रवधान्याख्यैर्यवानून्निदिनोपिता ॥ ४३ ॥
 लोष्टशक्तीश्वटा पिष्टा वलाकानपि रञ्जयेत् ।
 प्रपोणरीकमधुकपिप्पलीचन्दनीत्पनैः ॥ ४४ ॥
 सिंहं धाचीरये तैलं नस्येनाभ्यञ्जनेन च ।
 मर्धान् मूर्धगदान् हन्ति पलितानि च योनिनितम् ॥ ४५ ॥
 यवीरजीवस्तिनिर्ग्यासपयोभिर्यमकं पचेत् ।

जीवनीयैश्च तन्नस्थं सर्वजत्रूर्ध्वरोगजित् ॥ ४६ ॥
 मयूर पक्षपित्तान्नपादविट् तुच्छवर्जितम् ।
 दग्धमूलवलारास्त्रामधुकैस्त्रिपलैर्युतम् ॥ ४७ ॥
 जले पक्त्वा घृतप्रस्थं तस्मिन् घोरसमं पचेत् ।
 कल्कितैर्मधुरद्रव्यैः सर्वजत्रूर्ध्वरोगजित् ॥ ४८ ॥
 तदभ्यासीकृतं पानं वक्ष्यभ्यस्त्रननावनैः ।
 एतेनैव कषायेण घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ४९ ॥
 चतुर्गुणेन पयसा कल्कैरेभिर्य कार्ष्णिकैः ।
 जीवन्तीत्रिफलामेदामृद्धीकादिपरुषकैः ॥ ५० ॥
 समङ्गाचविकाभार्द्धिकाश्मरीककर्कटाह्वयैः ।
 आम्रगुप्तामहामेदातातुखर्जूरमुस्तकैः ॥ ५१ ॥
 मृणालविसखर्जूरयष्टीमधुकजीवकैः ।
 शतावरीविदारौक्षुद्रुहतीसारिवायुगैः ॥ ५२ ॥
 दूर्वाश्वदंष्ट्रपंभकशृङ्गाटककसेरुकैः ।
 रास्त्रास्थिरातामलकीसूक्ष्मैलाशठिपीष्करैः ॥ ५३ ॥
 पुनर्नवातुगाघोरीकाकोलीधन्वयासकैः ।
 मधूकाघोटवाताममुष्णाताभिषुकैरपि ॥ ५४ ॥
 महामायूरमित्येतन्मायूरादधिकं शुणैः ।
 धात्विन्द्रियस्तरभ्रशशासकासार्दितापहम् ॥ ५५ ॥
 योन्यसृक्शुक्रदोषेषु शस्तं वन्ध्यासुतप्रदम् ।
 आलुभिः कर्कटेहैसैः शशैरेति प्रकल्पयेत् ॥ ५६ ॥
 जत्रूर्ध्वजानां व्याधीनामेकत्रिशतहयम् ।
 परस्परमसद्दीर्घं विस्तरेण प्रकाशितम् ॥ ५७ ॥
 लङ्घिमूलमधः शाखमृषयः पुरुषं विदुः ।

मूलप्रहारिषस्तेष्माद् रोगान् शीघ्रतरं जयेत् ॥ ५८ ॥
 सर्वेन्द्रियाणि येनास्मिन् प्राणा येन च सञ्चिताः ।
 तेन तस्योत्तमाद्रस्य रक्षायामाहतो भवेत् ॥ ५९ ॥

—२—

पञ्चविंशोऽध्यायः ।

अथातो व्रणविघ्नानीयप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।
 व्रणो द्विधा निजागन्तुदुष्टगुह्यविभेदतः ।
 निजो दीपैः शरीरोत्थै रागन्तुर्वाह्यहेतुजः ॥ १ ॥
 दीपैरधिष्ठितो दुष्टः शुद्धैरनधिष्ठितः ।
 महत्तत्त्वं विवृतता काठिन्यं मृदुताऽपि वा ॥ २ ॥
 अत्युत्पन्नायसम्पत्त्वमत्वीणाग्रमतिशीतता ।
 रक्तत्वं पाण्डुता कार्श्या पूतिपूयपरिस्फुतिः ॥ ३ ॥
 पूतिमासगिरास्त्रायुच्छ्वेतोष्णद्वितातिरुक् ।
 सरम्भदाहृत्तद्यद्युक्कण्डूदिभिरुपप्लुतिः ॥ ४ ॥
 दीर्घकालानुबन्धस्य विद्यादुष्टव्रणारुतिम् ।
 स पञ्चदशधा दीपैः सरक्तेस्तत्र मारुतात् ॥ ५ ॥
 ग्यावः कृष्णोऽकृष्णो भग्नकपोताभ्यनिभोऽपि च ।
 अन्तुसंभयुन्नाकारस्य तु न्यतन्वस्य संसृतिः ॥ ६ ॥
 तिग्मांमस्रोद्भेदाद्यो रुधिरपटचटायते ।
 पिप्पेन चिप्रजः पीतो नीलः कपिलपिष्टसः ॥ ७ ॥
 मृत्रकिंशुकभस्माभ्युत्तैर्लोऽभ्योप्यवदुसुतिः ।

चारोक्षितक्षतसमं व्यथो रागीषपाकवान् ॥ ८ ॥

कफेन पाण्डुः कण्डूमान् बहुश्वेतघनस्रुतिः ।

खल्लौष्टः कठिनः स्नायुशिरोजालस्ततोऽल्परुक् ॥ ९ ॥

प्रवालरक्तो रक्तेन सरक्तं पूयमुद्भिरेत् ।

वाजिस्थानसमो गन्धे युक्तो लिङ्गैश्च पैत्तिकैः ॥ १० ॥

द्वाभ्योऽत्रिभिश्च सर्वैश्च विद्यालक्षणसङ्हरात् ।

जिह्वाप्रभो मृदुः श्लेष्मः श्लाघौष्ठपिटिकः समः ॥ ११ ॥

किञ्चिदुन्नतमेध्यो वा त्रैणः शुषोऽनुपद्रवः ।

त्वगामिषशिरास्नायुसम्यग्यीनि त्रयाश्रयाः ॥ १२ ॥

कीष्टो मर्मं च तान्यष्टौ दुःसाध्यान्नुत्तरोत्तरम् ।

सुसाध्यः सत्त्वमांसाग्निवयोवन्नवति र्मणः ॥ १३ ॥

द्विंशो दीर्घस्त्रिपुटकचतुरस्राक्षतिश्च यः ।

तथास्फिक्पायुमेद्वीष्टष्टष्टान्तर्बन्तगण्डगः ॥ १४ ॥

लक्ष्मसाध्योऽधिदंगननासिकापाद्गनाभिषु ।

मेघनीजठरयोवपाश्र्वकक्षास्तनेषु च ॥ १५ ॥

फेनपूयानिस्तवहः शलाघानूर्हन्निर्वनी ।

भगन्दरीऽन्तर्बद्धः स्याद्य कट्यम्यसन्धितः ॥ १६ ॥

कुष्ठितां विपजुष्टानां शोषिणां मधुमेहिनाम् ।

धृषाः क्षुष्टेण सिद्ध्यन्ति येपाश्च स्युर्यणे वृणाः ॥ १७ ॥

नैव सिद्ध्यन्ति बीसर्पज्वरातीसारकासिनाम् ।

पिपासूनामनिद्राणां त्रामिनामविषाकिनाम् ॥ १८ ॥

भिषे शिरः कपाले वा मधुतुद्रम्य दर्शने ।

स्नायुक्षेदाच्छिराच्छेदाद् गान्धीर्यात् क्षमिभक्षणात् ।

पथ्यिभेदात्क्षग्न्यत्वात्क्षविषत्वादतर्कितात् ।

मिथ्याब्रह्मादतिस्त्रेहाद् रौक्ष्याद्रोमातिघटनात् ॥ २० ॥

चोभादशुद्धकोष्ठत्वात्कौडित्यादतिकर्मणात् ।

मद्यपानाद्विवास्त्रापाद् व्यवयाद्वाभिजागरात् ॥ २१ ॥

वृणो मिथ्योपचाराच्च नैव साध्योऽपि रोहति ।

कपोतवर्णप्रतिमा यस्यान्ताः क्लेदवर्जिताः ॥ २२ ॥

स्थिरास्त्रिपिटिकावन्तो रोहतीति तमादिमेत् ।

अथात्र गोफावस्थायां यथासत् विमोक्षणम् ॥ २३ ॥

गोण्यं गोफो हि शुद्धानां व्रणयाश्च प्रशाम्यति ।

कुर्थाच्छैतोपचारं तु गोफावस्थस्य सन्ततम् ॥ २४ ॥

दीपाग्निरदिनवत्तेन प्रयाति सहसा शमम् ।

गोफे व्रणे च कठिने विवर्णे वेदनान्विते ॥ २५ ॥

विषयुक्ते विमेषेण जलोकाद्यैर्हरेदसृक् ।

दुष्टास्त्रेऽपगते सद्यः गोफरागरुजां शमः ॥ २६ ॥

व्रते व्रते च रुधिरं सुशोभैः स्पर्शवीर्ययोः ।

मुद्गल्लैस्तदृष्टैः पिष्टैः क्षीरेक्षुम्बरसद्रवैः ॥ २७ ॥

गतधीतदृतोपेतैर्मुहुरन्धैरगोपिभिः ।

प्रतिलोमं हितो सेपः मेकाभ्यङ्गाय तत्कृता ॥ २८ ॥

न्यग्रीधोदुस्वराश्वत्थप्रचक्षेतसवम्भ्रमैः ।

प्रदेहो भूरिसर्पिर्भिः गोफनिर्वापणः परम् ॥ २९ ॥

वातोत्पणानां मृत्स्थानां कठिनानां महारुजाम् ।

मृतासृजां च गोफानां वृणानानपि चेदयाम् ॥ ३० ॥

पानूपवेसवाराद्यैः छेद सोमास्त्रिस्ताः पुनः ।

भृष्टा निर्वापिताः क्षीरे तत्पिष्टादाहृगधराः ॥ ३१ ॥

मिरान् मन्दरुज गोफान् क्षीरेर्वातकफापहैः ।

अभ्यज्य स्वेदयित्वा च वेणुनाद्या शनैः शने. ॥ ३२ ॥

विस्त्रापनार्थं मृन्नीयात् तैलेनाद्भुष्ठकेन वा ।

यवगोधूममुद्गैश्च सिद्धपिष्टैः प्रलेपयेत् ॥ ३३ ॥

विलीयते सचेन्नैवं ततस्तमुपनादयेत् ।

अविदग्धस्तथा शान्तिं विदग्धः पाकमश्रुते ॥ ३४ ॥

सफोलतिलवस्त्रोमा दध्यस्त्रा सक्तुपिण्डिका ।

सक्लिष्टकुष्ठलवणा कोष्ठा ग्रस्तोपनादने ॥ ३५ ॥

मुपक्ते पिण्डिते शोफे पीडनैरुपपीडिते ।

दारुणं दारुणार्हस्य सुकुमारस्य चेष्यते ॥ ३६ ॥

गुग्गुल्वतसिगोदन्तस्त्रर्णचौरी कपोतविट् ।

क्षारोषधानि क्षाराश्च पक्वशोफविदारणम् ॥ ३७ ॥

पूयगर्भान्पुद्गारान् सोत्तङ्गाश्चर्मगानपि ।

निःस्त्रेहैः पीडनद्रव्यैः समन्तात्प्रतिपीडयेत् ॥ ३८ ॥

शय्यन्त ससुपेक्षेत प्रलेपं पीडनं प्रति ।

न मुखे चैनमालिम्बेत् तथा दोषः प्रमिष्यते ॥ ३९ ॥

वत्साययवगोधूमगायमुद्गैश्चैरणवः ।

द्रव्याणां पिष्टलानां च त्वरमुत्तमानि प्रपीडनम् ॥ ४० ॥

सप्तसु चालनाद्येषु सुरसारस्वधाटिको ।

भृशं दुष्टे वृषे योज्यौ मेघकुष्ठवृषेषु च ॥ ४१ ॥

अथवा चालनं काथः पटोनीनिस्त्वपथजः ।

अविशुद्धे विशुद्धे तु न्यसोधादित्वगुद्गवः ॥ ४२ ॥

पटोनीतिस्रयश्चाष्टविहहन्तीनिगादयम् ।

निस्त्वपत्राणि चानेषः सप्तद्वर्णगोधनः ॥ ४३ ॥

वृषान् विप्रोध्येद् वत्सां सुग्रास्यान् यन्त्रिमग्नैः ।

कृतना विहृतादन्तोलाहलोमधुसेन्धवेः ॥ ४४ ॥
 वाताभिभूतान् सास्त्रावान् धूपयेदुयवेदनान् ।
 गवाव्यभूर्जमदनयोवेष्टकसुराद्वयैः ॥ ४५ ॥
 निर्यापयेद् भृशं शीतैः पित्तरक्तविपोखणान् ।
 शुक्लाक्षमांसे गन्धोरे घ्नन् उत्सादनं हितम् ॥ ४६ ॥
 न्यग्राधपद्मकादिभ्यामग्नगन्धावलातिलैः ।
 अद्यान्मासादमांसानि विधिनापहितानि च ॥ ४७ ॥
 मांसं मांसादमांसेन वर्धत शुद्धचेतमः ।
 उत्तममृदुमांसानां घणानामवसादनम् ॥ ४८ ॥
 जातीमुक्कुलकांसीसमनोहासपुराग्निकैः ।
 उत्तममांसान् कठिनान् कण्डूयुक्तांश्चिरोत्थितान् ॥ ४९ ॥
 घणान् सुदुःखशोध्यांश्च शोधयेत् चारकश्रेणा ।
 स्रवन्तीऽश्मरिजामूत्रं ये चान्ये रक्तवाहिनः ॥ ५० ॥
 क्षिवाश्च सन्धयो येषां यद्योक्तैर्ये च शोधनैः ।
 शोध्यमाना न शुद्ध्यन्ति शोध्याः स्थुप्तेऽग्निवन्धेष्वा ॥ ५१ ॥
 शुद्धानां रोपणं योज्यमुक्तादाय यदोरितम् ।
 अग्नगन्धाह्वारोधं कट्फल मधुयष्टिका ॥ ५२ ॥
 गमद्वाधातकीपुष्पं परमं वधरोपणम् ।
 अपेतपूतिमांसानां मांसस्थानामरोहताम् ॥ ५३ ॥
 कल्कं सरोहणं कुर्यात् तिलानां मधुकान्धितम् ।
 सिग्धोष्णतिक्तमधुरकपायत्वैः स सर्वजित् ॥ ५४ ॥
 सक्षोद्रनिम्बपत्राभ्यां युक्तः संशोधन परम् ।
 पूर्वोभ्यां सर्पिषा चासौ युक्तः स्वादाशुरोपणः ॥ ५५ ॥

तिमथैव यकस्कं तु केचिदिच्छन्ति तद्विदः ।

सास्त्रपित्तविपागन्तुगभीरान् सोमणो वृणान् ॥ ५६ ॥

चौररोपणमैषमव्यगृतेनान्येन रोपयेत् ।

रोपणोपवसिद्धेन तेनेन कफवातजान् ॥ ५७ ॥

काच्छीरोध्वाभयासर्जसिन्दूराञ्जनतुल्यकम् ।

पूर्यित तैलमदनैर्गुणैः रोपणमुत्तमम् ॥ ५८ ॥

समानां स्थिरमांसाणां त्वक्स्थानां चूर्णे रप्यते ।

ककुभोदुम्बराश्लथजम्बूकट्फलरोधनेः ॥ ५९ ॥

त्वचमाशु निगृह्णन्ति त्वक्चूर्णैर्गुणिता वृथाः ।

लाक्षाजनोद्गामश्चिडाहरितालभियाद्वयैः ॥ ६० ॥

प्रलेपः मष्टतथोद्वस्त्वस्मिन्निदिकरः परम् ।

पैःसाध्यमनेन सूक्ष्मवदना मग्नाश्रिताः क्लेदिनो ।

अभीराः सदृजो वृणाः सगतवः शुक्रान्ति गच्छन्ति च ॥६०॥

पञ्चविंशोऽध्यायः ।

अथातः सद्योवृणप्रतिषेधं ध्याख्यास्यामः ।

सद्योवृणा ये महता सम्भवन्त्यभिधाततः ।

अनन्तेरपि तैरङ्गमुच्यते जुष्टमटवा ॥ १ ॥

पृष्ठावकृतविच्छिन्नप्रयिलम्बितपातितम् ।

विहं भिन्नं विदलितं तत्र पृष्ठं नसोक्तया ॥ २ ॥

रक्तलेग्नेन वा युक्तं सप्त्रोपं छेदनात् स्रवेत् ।

अवगाढं ततः कृतं विच्छिन्नं स्यात्ततोऽपि च ॥ ३ ॥

प्रयिलम्बि सशेषेऽस्थि पातितं पतितं तनोः ।

सूक्ष्मास्य ग्रन्थविहं तु विहं कीदृशविवर्जितम् ॥ ४ ॥

भिन्नमन्यद्विदलितं मज्जरक्तपरिप्लुते ।

महारपीनोत्पेमाक्षहास्या पृथुतां गतम् ॥ ५ ॥

सद्यः सद्यो वृणं सिद्धेदथ यथाह्वसर्पिषा ।

तीव्रव्यथं कषीण्येन बलात्तैलेन वा पुनः ॥ ६ ॥

क्षतोपणो नियहार्थं तत्कालं विस्तृतस्य च ।

कपायगीतमधुरस्निग्धा लेपादयो हिताः ॥ ७ ॥

सद्यो वृषिष्यायतेषु सन्धानार्थं विशेषतः ।

मधुसर्पिष्य युष्नीत पित्तघ्नीय हिमाः क्रियाः ॥ ८ ॥

संसंरम्भेषु कर्त्तव्यमूर्ध्वं चाधश्च शोधनम् ।

उपवासो हितं भुक्तं प्रततं रक्तमोक्षणम् ॥ ८ ॥

घृष्टे विदलिते चैष सुतरामिष्यते विधिः ।

तयोर्ध्वस्थं स्रवत्यस्त्रं पाकस्तेनाशु जायते ॥ १० ॥

अत्यर्थमस्त्रं स्रवति प्रायशोऽन्यत्र विचरेत् ।

ततो रक्तचयाद्यायो क्षुपितेऽतिरुजाकरे ॥ ११ ॥

स्नेहपानपरीषेकस्ते दलेषोपनाहनम् ।

स्नेहवस्तिं च कुर्वीत वातघ्नौषधसाधितम् ॥ १२ ॥

इति सप्ताहिकः प्रोक्तः सद्यो वृणहिती विधिः ।

सप्ताहाद्गतवेगे तु पूर्वोक्तं विधिमाचरेत् ॥ १३ ॥

प्रायः सामान्यकर्म्मैर्दं वृण्यते तु पृथक् पृथक् ।

घृष्टे रुजं निगृह्याशु व्रणे चूर्णानि योजयेत् ॥ १४ ॥

कल्कादीन्यवकृते तु विच्छिन्नप्रविलम्बिनोः ।

सौवनं विधिनोक्तेन बन्धनं चानुषोढनम् ॥ १५ ॥

अनाध्यं स्फुटितं नेत्रमदीर्घं लभ्यते तु यत् ।

मन्त्रिवेग्य यद्याम्यानमव्याविडगिरं भिषक् ॥ १६ ॥

पोडयेत् पाणिना पद्मपलाशान्तरितेन तत् ।

गताऽप्य मेचने नस्ये तर्पणे च हितं हविः ॥ १७ ॥

पिपकगात्रं यज्याध्वजीवकर्मभक्तीत्यनैः ।

अपयस्कैः परं स हि सवेनेत्याभिवातजित् ॥ १८ ॥

गनपोडावसनेऽक्षि वमनीत्क्रेगनघयाः ।

प्राणाद्यामोऽघरा काथ्यः क्रिया च क्षतनेष्वदत् ॥ १९ ॥

कर्णे म्यानात् श्रुते स्यूते स्रोतस्तेलेन पूरयेत् ।

उत्काटिकायां क्षिप्रायां निर्गन्धान्यपि मादते ॥ २० ॥

मम निवेश्य बध्नीयात् सूत्रा शीघ्र निरन्तरम् ।
 आजेन सर्पिषा चात्र परिपेक प्रयस्यते ॥ २१ ॥
 उत्तानोऽद्यानि मुञ्जीत ययोत च सुगन्धित ।
 घात शाखासु तिर्यक्स्थ गात्रे सम्यङ्निवेशिते ॥ २२ ॥
 सूत्रा वेक्षितवन्धेन बध्नीयाद् धनवाससा ।
 चर्मणा गोष्मणाबन्ध कार्ययासगते व्रणे ॥ २३ ॥
 पादौ विलम्बिमुष्कस्य प्रोक्ष्य नेत्रे च वारिणा ।
 प्रवेश्य हृदयौ सीष्येत् सेवन्था तुल्यसन्नया ॥ २४ ॥
 कार्यय गोष्मणाबन्ध कव्यामावेश्य पट्टकम् ।
 स्त्रे हृदयेक न कुर्वीत तत्र क्षिद्यति हि व्रण ॥ २५ ॥
 कालानुसार्यगुर्वेनाजातीचन्दनपर्ण्यटै ।
 शिलादार्यमृतातुल्यैः सिद्ध तैल च रोपणम् ॥ २६ ॥
 छिन्ना नि शेषत शास्त्रा दग्ध्वा तैलेन युक्तित ।
 बध्नीयात् कोशबन्धेन ततो व्रणयदाचरेत् ॥ २७ ॥
 कार्या शल्याहृते विद्धे भङ्गादिदन्तिते क्रिया ।
 शिरसोऽपहृते शल्ये यालवर्ति प्रवेशयेत् ॥ २८ ॥
 मसुलुङ्गे स्त्रुते कुडो हन्याटेन चक्षोऽन्यथा ।
 व्रणे रोहति चैकैक शनैरपनयेत्काचम् ॥ २९ ॥
 मसुलुङ्गसुतौ खादेन्मस्तिष्कानन्यजीवजान् ।
 शल्ये हृतेऽङ्गादन्यस्मात् स्त्रे हृदयर्ति निधापयेत् ॥ ३० ॥
 दूरायगाढा सूक्ष्मास्या ये व्रणाः सुतशोणिता ।
 मेघवेद्यकतैनेन सूक्ष्मनेत्रार्पितेन तान् ॥ ३१ ॥
 भिन्ने कोष्ठे सृजाऽपूर्णं मूर्छाहृत्पार्श्ववेदना ।
 ज्वरोदाहृदहापान भक्तम्यानभिनन्दनम् ॥ ३२ ॥

सगोविन्दमूत्रमरुतां श्वासः स्वेदोऽक्षिरक्तताम् ।
 जोहगन्धित्वमास्यस्य स्याद् गात्रे च विगन्धता ॥ २३ ॥
 आमोशयस्थे रुधिरं रुधिरं कर्दयत्यपि ।
 आधानेनातिमात्रेण शूलैर्न च विशस्यते ॥ २४ ॥
 पक्वाशयस्थे रुधिरं सशूलं गौरवं भवेत् ।
 नाभिरधस्ताच्छोतत्वं स्वेभ्यो रक्तस्य चागमः ॥ २५ ॥
 अभिर्वाऽप्याशयः सूक्ष्मैः स्रोतोभिरभिपूर्यते ।
 अरुजास्पन्दमानेन पात्रे मूत्रेण वस्तिपत् ॥ २६ ॥
 तत्रास्तनोहितं शीतपादोष्णसकराननम् ।
 रक्ताक्षं पाण्डुरदन्तमानकं च विवर्जयेत् ॥ २७ ॥
 आमोशयस्थे वसनं हितं पक्वाशयाश्रये ।
 विरेचनं निरुहं च निःस्वेहोष्णैर्योगोपनैः ॥ २८ ॥

चौरिणार्द्रकृतं हृत्तं भूरिसर्पिः परिश्रुतम् ।
 अद्रुत्या प्रमृशेत्कण्ठं जलेनोद्धेजयेदपि ॥ ४५ ॥
 तथान्तराणि विधन्यन्तस्तत्कालं पीडयन्ति च ।
 दणसौन्मयात् बहुत्वादा कोष्ठमन्तमनाविद्यत् ॥ ४६ ॥
 तत् प्रमाणेन जठरं पाटयित्वा प्रवेष्टयेत् ।
 यथास्थानं स्थिते सम्यगन्त्रे सोऽप्येदनुव्रणम् ॥ ४७ ॥
 व्यानादपेतमादत्ते जीवितं कुपितं च तत् ।
 वेष्टयित्वानुपट्टेन हृतेन परिपेषयेत् ॥ ४८ ॥
 पाययेत्तं ततः कोष्ठां चिञ्चालैस्तुतं पयः ।
 मृदुक्रियार्थं यत्नतो वायोद्याधः प्रवृत्तये ॥ ४९ ॥
 यनुवर्तेत वर्षेष्ट यज्ञोक्तां प्रणयन्मणाम् ।
 उदराभेदसो वर्ति निर्गता भस्मना मृदा ॥ ५० ॥
 यवकीर्ण्य कवात्रैर्वा शृण्वै मूलेभ्यः समम् ।
 दृढं बध्ना च कृष्वे च वर्धयेत्कुम्भसो भिषक् ॥ ५१ ॥
 तीक्ष्णेनाग्निप्रतप्तेन शस्त्रेण सक्तदेव तु ।
 म्यादभ्यगा बगाटीपो मृत्युर्वा क्षियमानया ॥ ५२ ॥
 मचोद्रे च प्रले बहे सुभीर्मेऽसौ हृतं पिबेत् ।
 घोरं वा शर्कराचिञ्चालाद्यागोक्षुरकैः शृतम् ॥ ५३ ॥
 दग्दाहजिह्वयव्याह्रैः परं पूर्वोदितो विधिः ।
 नेटोपत्युदितं तत्र तैलमध्यस्थेन चितम् ॥ ५४ ॥
 तान्नीस पद्मक मामोहरद्वगुहचन्दनम् ।
 हरिद्रे पद्मभोजानि सोम्योरं मधुक च तैः ॥ ५५ ॥
 पण मयोऽप्रदेयुक्त तैर्न रोषचमुत्तमम् ।
 मूटपदाराभिहतं पतितं विषमोषकैः ॥ ५६ ॥

कार्यं वातास्रजित् तृप्तिमर्दनाभ्यङ्गनादिकम् ।
 विश्लिष्टदेहं मथितं घृणं मर्माहताहतम् ।
 वासयेत्तैलपूर्णायां द्रोण्यां मांसरसाग्निनम् ॥ ५७ ॥

—ॐ— , ,

सप्तविंशोऽध्यायः ।

—::०::—

अघातो भङ्गप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

पातघातादिभिर्दोषाभङ्गोऽस्यां सन्ध्यसन्धितः ।
 प्रसारणाकुञ्चनयोरगतिः सन्धिसुप्तता ॥ १ ॥
 इतरस्मिन् भृशं शोकः सर्वावस्थास्रतिथ्यथा ।
 अगतिचेष्टितेऽपि पीड्यमाने सगच्छता ॥ २ ॥
 समासादिति भङ्गस्य लक्षणं बहुधा तु तत्र ।
 भिद्यते भङ्गभेदेन तस्य सर्वस्य साधनम् ॥ ३ ॥
 यथा स्यादुपयोगाय तथा तदुपदेष्टव्यम् ।
 प्राज्याणदारि यच्चस्थिसर्गं शब्दं करोति यत् ॥ ४ ॥
 यचास्थिलेशः प्रविशेन्नाध्यमस्थो विदारितः ।
 भग्न वक्त्राभिघातेन किञ्चिदेवावशेषितम् ॥ ५ ॥
 लक्ष्म्यमानं क्षतवदक्ष मज्जनि मज्जति ।
 तदुःसाध्यं कृशाशक्तघातनाल्पाग्निनामपि ॥ ६ ॥
 भिन्नं कपालं यत् फट्ठां सन्धिसुप्तं च्युतं च यत् ।
 लघनं प्रतिपिष्टं च भग्नं यत्तद्विवर्जयेत् ॥ ७ ॥
 असंश्लिष्टकपालं च नलाटं चूर्णितं तथा ।
 यच्च भग्नं भवेच्छिरः पृष्ठस्तनान्तरे ॥ ८ ॥

सम्यग्यमितमप्यस्मिदन्त्यामाहनिर्वस्यनात् ।
 महोभादपि यदुगच्छेद्विक्रियां तद्विवर्त्तयेत् ॥ ८ ॥
 आदितो यच्च दुर्ज्ञातमप्यमभिरक्षापि वा ।
 तरुणायीनि भुज्यन्ते भक्ष्यन्ते नल्लकानि तु ॥ ९ ॥
 कपानानि विभिद्यन्ते म्पुटखन्यानि भूयमा ।
 अथावनतमुन्नम्यमुन्नतं चावपीडयेत् ॥ ११ ॥
 आच्छेदति क्षित्तमधोगतं चोपरि वर्त्तयेत् ।
 आच्छेदोत्पीडनोच्चासवर्त्तंसंक्षेपवन्धनैः ॥ १२ ॥
 मन्थीन् शरीरान् सूर्यान् चमानप्यचमानपि ।
 हयेतैः स्यापनीपायैः सम्यक् संस्थाप्य नियमम् ॥ १३ ॥
 पटैः प्रभूतमर्पिर्भिर्षेष्टयित्वा सुखैस्ततः ।
 कटस्त्रीदम्बराग्न्यभर्जार्ज्ज्वनयनाश्रुतैः ॥ १४ ॥
 यन्मोहवैर्षा घृष्टभिस्तनुभिः सुनिवेगितैः ।
 सुगन्धैः सुप्रतिस्तम्भी वीर्यलैः शकलैरपि ॥ १५ ॥
 कुशाक्षयैः ममं वन्धं पट्टस्योपरि योजयेत् ।
 शिथिलेन हि बन्धेन सन्धेः स्वेय्यं न आहर्त्त ॥ १६ ॥
 गाढेनातिदृढाद्वाहवाक्ययष्टुमन्धतः ।
 याज्ञात् चाहाहतो घर्मे मताहाग्न्योत्प्रेक्षे ॥ १७ ॥
 साधारणे तु पट्टाहाद् भद्रदोषयतो न ॥
 व्यपोधादिकपायेन ततः शीलेन मेष्टे ॥ १८ ॥
 त पदमुन्नयत्तेन ययमा ॥ रुवेदनम् ।
 सुतोषं यावत्तार्यं स्यात्तत्तेन विष्टम् ॥ १९ ॥
 विभज्य देवं कामय यातप्रोपधर्मम् ॥
 पतत मेकमेवाप विदध्याद् भुष्टम् ॥ २० ॥

गृष्टिचीरं ससर्पिष्कं मधुरौषधसाधितम् ।

प्रातः प्रातः पिबेद्भस्मः शीतलं लाघवा युतम् ॥ २१ ॥

सत्रणस्य तु भग्नस्य व्रणो मधुघृतोत्तरैः ।

कषायैः प्रतिगाध्योऽथ शेषो भद्रोदितः क्रमः ॥ २२ ॥

लम्बानि व्रणमांसानि प्रनिष्य मधुसर्पिषा ।

सम्दधीत् व्रणान् वैद्यो बन्धनैद्योपपादयेत् ॥ २३ ॥

तान् समान् सुस्थिताञ्छात्वा फलिनीरोधकट्फलैः ।

समद्भाघातकीयुक्तैश्चूर्णितैरवचूर्णयेत् ॥ २४ ॥

धातकीरोधचूर्णैर्वा रोहन्त्याशु तथा व्रणाः ।

इति भद्रं उपक्रान्तः स्थिरधातो ज्ञतौ हिमि ॥ २५ ॥

मांसलस्याल्पदीपस्य सुसाध्यो दारुणोऽन्यथा ।

पूर्वमध्यान्तवयंसामैकद्वित्रिगुणैः क्रमात् ॥ २६ ॥

भासैः स्वेद्यं भवेत्तन्धेयं योक्तं भजतो विधिम् ।

कटीजङ्घोदभग्नानां कपाटशयनं हितम् ॥ २७ ॥

यन्त्रणार्थं तथा कीलाः पञ्च कार्या निबन्धनाः ।

जङ्घोर्वाः पार्श्वयोर्द्वौ द्वौ तत्र एकश्च कीलकः ॥ २८ ॥

श्रोण्यां वा धृष्टयंशे वा वज्रात्याचकयोस्तथा ।

विमोचे भग्नसन्धीनां विधिमेवं समाचरेत् ॥ २९ ॥

मन्थीचिरविमुक्तांस्तु स्निग्धस्त्रिधानं जटुकृतान् ।

उक्तैर्विधानैर्बुध्या च यद्याम्बं स्थानमानयेत् ॥ ३० ॥

अमन्त्रिभग्नते रुद्धे तु विषमोन्मेषमाधिते ॥

आपोप्य भद्रं यमयेत्ततो भग्नवदाचरेत् ॥ ३१ ॥

भग्नं नैति यथा पाकं प्रयतेत तथा भिषक् ।

पक्वमांसगिरास्त्रायुसन्धिः श्रेयं न गच्छति ॥ ३२ ॥

वातव्याधिविनिर्दिष्टान् स्नेहान् भग्नस्य योजयेत् ।

चतु प्रयोगान् बन्धांश्च वस्तिकस्यै च शीलयेत् ॥ ३३ ॥

शाल्याज्वरसदुग्धाद्यैः पेटिकैरविदाहिभिः ।

मात्रयोपचरेद्भग्न सन्धिसन्धेयकारिभिः ॥ ३४ ॥

स्तानिर्न शस्यते तस्य सन्धिविघ्ने पक्वहि सा ।

नवण कटुकं चारमस्य मैथुनमातपम् ।

व्यायामश्च न सेवेत भग्नो रुचश्च भोजनम् ॥ ३५ ॥

कृष्णास्तिलान् विरजसो हठवस्त्रबद्धान्

भक्त क्षिपावहति वारिणि वासयेत् ।

समोपयेदनुदिन प्रविसार्य चैतान्

क्षीरे तथैव मधुकक्षयितं च त्राये ॥ ३६ ॥

पुनरपि पीतपयस्कास्तान् पूर्ववदेव शोपितान् बाढम् ।

विगततुपानरजस्कान् सचूर्णं सुचूर्णितैर्युक्तगात् ॥ ३७ ॥

नलद्वालकलोहितयष्टिकान्त्रुमिश्रिप्रवकुठबलाद्यैः ।

अगरुचन्दनकुटुमसारिवासरन्तसर्जरसामरदारुभिः ॥ ३८ ॥

पद्मकादिगणोपेतैर्मिलपिष्ट ततश्च तत् ।

समस्ताग्न्यभेषज्यसिद्धदुग्धेन पीडयेत् ॥ ३९ ॥

शैलेयराक्षाशुमतीकमेरुकालानुमारौनतपचरोधे ।

मक्षीरयुक्ते सपयम्कूर्वस्त्रौन पचेत्तत्तन्नादिभिः ॥ ४० ॥

गन्धतैलमिदमुत्तममस्त्रिस्तैर्युक्तज्यति चाशु विकारान् ।

वातपित्तजनितानतिबोध्यान् व्यापिनोऽपि विविधैरुपयोगे ४१

अष्टाविंशोऽध्यायः ।

अथातो भगन्दरप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

हृत्स्यश्चपृष्ठगमनकठिनोत्काटकासनैः ।

अर्शोनिदानाभिहितैरपरैश्च निषेवितैः ॥ १ ॥

अनिष्टादृष्टपाकेन सद्यो वा साधुगर्हणैः ।

प्रायेण पिटिकापूर्वा योऽङ्गुले दृग्ङ्गुलेऽपि वा ॥ २ ॥

पायोर्ब्रणोऽन्तर्बाह्यो वा दुष्टादृष्टासगो भवेत् ।

यस्मिन्मूलाशयाभ्यासगतत्वात् स्पन्दनात्मकः ॥ ३ ॥

भगन्दरः स सर्वथ दारयत्यक्रियावतः ।

भगवस्तिगुदास्तेषु दीर्यमाणेषु भूरिभिः ॥ ४ ॥

वातनूलमलुच्छुल्लं खैः सूक्ष्मैर्वमति क्रमात् ।

दोषैः पृथग्युतैः सर्वैरागन्तुः सोऽष्टमः स्मृतः ॥ ५ ॥

अपक्व पिटिकामाहुः पाकप्राप्तं भगन्दरम् ।

गूढगूलां समरन्था रुगाद्या रुटकापिनीम् ॥ ६ ॥

भगन्दरसरीं विन्यात्पिटिका न त्वतोऽन्यथा ।

तत्र ग्रावाकृशातोदभिदम्फुरणरुक्करी ॥ ७ ॥

पिटिकामारुतात्पित्तादुद्गयोवायवदुच्छिता ।

रागिणी तनुकषाया ज्वरमायनान्विता ॥ ८ ॥

धिरा सिग्धा महामूना पाण्डुः कण्डूमतो कफात् ।

ग्रावा ताम्बा मदाहाया गोरुग्वातपित्तजा ॥ ९ ॥

पाण्डुरा किंदिदाश्याया रुष्टपाका कफानिभात् ।

पादाङ्गुष्ठसमा सर्वेर्दोषैर्नानाविधव्यथा ॥ १० ॥

गूलारोचकटुहृदाहज्वरच्छर्दिरुपट्टता ।

व्रणतां यान्ति ताः पक्ताः पमादात्तत्र वातजा ॥ ११ ॥

दीर्यतेऽणुमुखैश्चिद्रेः शतपोनकवत् क्रमात् ।

अध्वं स्रपङ्गिरास्त्रावमजस्रं फैनसंयुतम् ॥ १२ ॥

शतपोनकसंज्ञोऽयमुद्वेगीवत् पित्तजः ।

बहुपिच्छापरिस्त्रावी परिस्त्रावी कफोद्भवः ॥ १३ ॥

वातपित्तात्परिस्त्रेपी परिस्त्रिप्य गुदं गतिः ।

जायते परितस्तत्र प्राकारपरिधिष च ॥ १४ ॥

ज्वरुर्वातकफाहज्वरा गुदो गत्या तु दीर्यते ।

कफपित्ते तु पूर्वोत्थं दुर्नामान्नित्यं कुप्यतः ॥ १५ ॥

अग्नीमूले ततः शोफः कण्डूदाहादिमान् भवेत् ।

न ग्रीष्मं पक्कजिनोऽस्य क्लेदयन्मूलमर्शमः ॥ १६ ॥

स्त्रवत्यणस्रं गतिभिरयमर्शो भगन्दरः ।

सर्वजः शम्बुकावर्त्तः शम्बुकावर्त्तसन्निभः ॥ १७ ॥

गतयोद्वारयत्यस्मिन् रुग्णैर्दाहैर्गुदम् ।

अस्तिनेशोऽभ्यवहता मांसगृध्रा यदा गुदम् ॥ १८ ॥

क्षणोति तिर्यङ्निर्गच्छन्नुन्नागं क्षततो गतिः ।

म्यात्ततः पूयदीर्घाया मांसकोष्ठेन तत्र च ॥ १९ ॥

जायन्ते लमयन्मस्य खादन्तः परितो गुदम् ।

विदारयन्ति न विरादुन्मार्गी क्षतजत्र मः ॥ २० ॥

तेषु रुग्दाहकण्डूादीन् विम्याद् व्रणनिपेधतः ।

षट् हृच्छसाधनास्तेषां निचयक्षतजौ त्वर्जत् ॥ २१ ॥

प्रवाहिनीं वलीं प्राप्तं सेवनीं वा समाश्रितम् ।
 अथास्य पिटिकामिव तथा यत्नादुपाचरेत् ॥ २२ ॥
 शुद्धरास्यकस्त्रुतिसेकाद्यैर्यथा पाकं न गच्छति ।
 पाके पुनरुपस्त्रिग्धं स्वेदित चावगाहतः ॥ २३ ॥
 यन्त्रयित्वा र्यसमिव पश्येन्नम्यग्भगन्दरम् ।
 अवाचीनं पराचीनमन्तर्मुखवह्निमुखम् ॥ २४ ॥
 अथान्तर्मुखमेपित्वा सम्यक् शस्त्रेण पाटयेत् ।
 वह्निमुखं निःशेषं ततः चारेण साधयेत् ॥ २५ ॥
 अग्निना वा भिषक् साधुचारिणैर्बोद्धकान्धरम् ।
 नाडोरेकान्तराः कृत्वा पाटयेच्छतपोमकम् ॥ २६ ॥
 तासु कृतासु शेषाद्यस्त्युदीर्णं गुदेऽन्यथा ।
 परिक्षेपिणि चाप्येवं नाद्युतैः चारस्तृणैः ॥ २७ ॥
 अर्गोभगन्दे पूर्वमर्गांसि प्रतिसाधयेत् ।
 त्वदीपचर्यः क्षतजः शर्षं शन्यवतराराः ॥ २८ ॥
 आहरेत् तथा दद्यात् क्षमिघ्नं लेपभोजनम् ।
 पिण्डनाद्यादयः स्वेदाः सुस्निग्धा रुजि पूजिताः ॥ २९ ॥
 सूर्येण च बहुच्छिद्रे छेदानामोष्य योजयेत् ।
 गोतीर्थं सर्वतोभद्रदललाङ्गललाङ्गलान् ॥ ३० ॥
 पार्श्वं गतेन शस्त्रेण छेदो गोतीर्थको मतः ।
 मर्यतः सर्वतोभद्रः पार्श्वेऽर्धोऽर्धलाङ्गलः ॥ ३१ ॥
 पार्श्वद्वये साङ्गलफः समस्तायाग्निना दहेत् ।
 आस्त्रावमार्गाग्निः शेषाद्यैर्विदिकुरुते पुनः ॥ ३२ ॥
 यतस्त कोठशरीरे भिषक् तस्यान्तरान्तरा ।
 सेपो ग्रहे विज्ञानास्तितिकनारसकम्पितम् ॥ ३३ ॥

ज्योतिष्मतीमलयुक्ताङ्गलिश्लेषाठा-

कुम्भान्निसर्जकरवीरवचासुष्काः ।

अभ्यञ्जनाय विपचेत भगन्दराणां

तैलं वदन्ति परमं हितमेतदेपाम् ॥ ३४ ॥

मधुकरोधकणाचुटिरेणुकाद्विरजनीफलनीपटुसारिवाः ।

कमलकीसरपद्मकपातकौमदनसर्जरसामयरोधकाः ॥ ३५ ॥

अबीजपूरच्छन्दनेरेभिस्तैलं विपाचितम् ।

भगन्दरापद्मीकुष्ठमधुमेहवृणायहम् ॥ ३६ ॥

मधुतैलयुताविडङ्गसारविफलामागधिकाकणाय लीटाः ।

कमिकुष्ठभगन्दरप्रमेहघतनाडीघ्नयोद्विषा भवन्ति ॥ ३७ ॥

अमृताचुटिवैलवत्सकं कलिपथ्यामलकानि गुग्गुलुः ।

कमह्वमिदं मधुदतं पिटिकासौख्यभगन्दरान् जयेत् ॥ ३८ ॥

मागधिकाग्निकलिद्विविडङ्गैर्विस्वघृतेः सवरापलपट्कैः ।

गुग्गुलुना सहजेन समेतैः चोद्विषुतेः सकलामयनायः ॥ ३९ ॥

गुग्गुलुपञ्चपलं पलिकीशा मागधिका चिफला च पृथक् स्यात्

त्वक् चुटिकर्पयुतं मधुन्नीलं कुष्ठभगन्दरगुल्मगतिघ्नम् ॥ ४० ॥

शृङ्गधेररलीयुक्तं तदेव च सुभावितम् ।

प्रायेण दशभूजस्य विशेषाद्वातरोगनिहन् ॥ ४१ ॥

उत्तमाखदिरसारजं रजः शीलयत्रसनवारिभावितम् ।

हन्ति तुल्यमहिषाख्यमाघिकं कुष्ठमेहपिटिकाभगन्दरान् ४२

भगन्दरेष्वेव विशेषेण उक्तः शेषाणि तु व्यञ्जनमाधनानि ।

व्रणाधिकारात्परिशौलनाथ सम्यग्विदित्वौषधिकं विदध्यात् ४३

अथपृष्ठगमनं चक्षुरोर्ध्वं मद्यमैथुनमजीर्णमसाध्यम् ।

• साहसानि विविधानि च रुद्धे वस्त्रं परिहरेत् अधिकं वा ॥ ४४ ॥

एकोनविंशोऽध्यायः ।

—:०:—

श्रुयातो ग्रन्थबुद्धशीपदापचीनाहीविज्ञानं व्याख्यास्यामः ।

कफप्रधानाः कुर्वन्ति मेदोमांसासृगा मलाः ।

वृत्तीव्रतं यं श्वयथुं स ग्रन्थिर्ग्रथनात् स्मृतः ॥ १ ॥

दोषासृमांसमेदोऽस्त्रिगिराघृणभवा नव ।

ते तत्र वातादायामतोद्मेदान्वितो सितः ॥ २ ॥

ग्यानात् स्थानान्तरगतिरक्काढानिष्ठिमान् ।

मृदुर्बस्तिरिवानहो विभिन्नोऽर्धं स्रवत्यमृक् ॥ ३ ॥

पित्तात्तादाहः पीताभो रक्तो वा पच्यते द्रुतम् ।

भिन्नोऽसृमुष्णं भूयति श्लेष्मणा नीरुजो घनः ॥ ४ ॥

शीतः सवर्णः कण्डूमान् धक्तः पूयं भ्रूवेहनम् ।

दोषैर्दुष्टेऽमृजि ग्रन्थिर्भवेन्मूर्च्छितुः ॥ ५ ॥

गिरामांसश्च सग्रित्य सः स्वापः पित्तमक्षणः ।

मांसनैर्दूषितं मांसमाहारैर्ग्रन्थिमावहेत् ॥ ६ ॥

स्त्रिगंधं महान्तं कठिनं गिरानहं कफामतिम् ।

प्रप्रडं मेदुरैर्मदोनीतं मांसेऽघवा त्वधि ॥ ७ ॥

पायना कुरुते ग्रन्थिं श्वयं स्त्रिगंधं मृदुं चनम् ।

व्यायामादा प्रतान्तस्य गिराजालं संगीणितम् ॥ १० ॥

वायुः सम्पीड्य सङ्कोच्य वक्रीकृत्य विशोध्य च ।

निःस्फुरं नीरुजं यन्त्रिं कुरुते सगिराद्वयः ॥ ११ ॥

अरुढे रुढमात्रे वा व्रणे सर्वैरसाग्निः ।

मार्द्धे वा बन्धरहिते गात्रे ऽश्माभिहतोऽथवा ॥ १२ ॥

वातास्रमस्रुतं दुष्टं संगीष्य प्रथितं व्रणम् ।

कुर्व्यात्तदाहः कण्डूमान् व्रणपग्निरयं स्मृतः ॥ १३ ॥

माध्यादोपास्त्रमेदीजा न तु स्थूलवरायणाः ।

मर्मकण्ठोदरस्थाय मंहत्तु प्रथितोऽबुद्धम् ॥ १४ ॥

तप्तक्षणं च मेदोऽन्तैः पोडादोपादिभिस्तु तत् ।

प्रायो मेदः कफाव्यत्वात् स्थिरत्वाच्च न पच्यते ॥ १५ ॥

गिरास्यं शोणितं दोषः सङ्कोचान्तः प्रपीड्य च ।

पाचयेत् तदानहं सास्त्रार्थं मांसपिण्डितम् ॥ १६ ॥

मांसादुरैयितं याति हृदि चायं सुवेत्ततः ।

अजस्रं दुष्टरुधिरं भूरि तच्छोणितार्बुदम् ॥ १७ ॥

तेष्वसृग्मांसजे षण्यं चत्वार्यन्यानि साधयेत् ।

प्रस्थिता यद्वर्णोर्वादिमधः कायं कफोस्त्वपाः ॥ १८ ॥

दोषा मांसासृगाः पादौ कालेनाश्रित्य कुर्वते ।

अनैः अनैर्घनं शोफं श्लोषदं तत्रचक्षते ॥ १९ ॥

परिपोटयुतं कृष्णमणिमिच्छरुजं खरम् ।

रूपञ्च यातात्पित्ताक्षु पीतं दाहज्वराश्रितम् ॥ २० ॥

कफान् रुक्मिण्धमरुचिं मांसादुरैर्हृदम् ।

तत्रज्वरपरातीतं सुमहन्परिचति ॥ २१ ॥

पाणिना सौठकर्णेषु षडस्येके रा. पादवत् ।

श्लोपदं जायते तच्च देशेऽनूपे भृशं भृशम् ॥ २२ ॥

मेदस्याः कण्ठमन्याचकचावहणशा मनाः ।

सयर्णान् कठिनान् स्निग्धान् वार्ताकामलकाकतोन् २३

भदगाढान् बह्वन् गण्डांश्चिरपाकांश्च कुर्वते ।

पच्यन्तेऽल्पहजस्रवन्धे रुचन्त्यन्ये तिकण्डूराः ॥ २४ ॥

नश्यन्त्यन्ये भवन्त्यन्ये दीर्घकालानुबन्धिनः ।

गण्डमालापची चेषं दूर्वेव चयद्विभाक् ॥ २५ ॥

तां त्यजेत्सर्वरक्तर्दिपायं रुक्कासपीनसाम् ।

अभिदात्यकशोकस्य वृषे चापथसेविनः ॥ २६ ॥

अनुप्रविश्य मांसादीन् दूरं पूयोऽभिधावति ।

गतिः सा दूरगमनाच्छाडी नाडीव संस्क्रुतेः ॥ २७ ॥

भास्ये कारुजुरन्येषां सैवानेकगतिर्गतिः ।

सा दोषैः वृषगेकस्यैः शलाहेतुश्च पञ्चमी ॥ २८ ॥

वातात्तरुक्क्षुण्णमुखी विवर्णा फेनिसोदमा ।

भुवत्यभ्यधिकं रात्रौ पित्तात्तृहज्वरदावृकत् ॥ २९ ॥

पीतोष्णपूतिपूयास्तुर्दिवा चाति निषिञ्चति ।

घनपिच्छिलसंस्त्रावा कण्डूसा कठिना कफात् ॥ ३० ॥

निग्रि चाभ्यधिकक्रेदा सर्वैः सर्वाकृतिं त्यजेत् ।

अन्तःस्थितं शल्यमनाहतं तु करोति नाडीं वृद्धते च मास्य ।

फेनार्तुवदं तनुमल्यमुष्णं सास्त्रश्च पूयं सरुजश्च नित्यम् ॥ ३१ ॥

अथ त्रिंशोऽध्यायः ।

अथातो ग्रन्थवृद्धशोषदापचीनाहोप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

ग्रन्थिष्वामेषु कर्त्तव्या यथास्वं शोफवत् क्रिया ।
 वृद्धतीक्ष्णकव्याघ्रीकणासिद्धेन सर्पिषा ॥ १ ॥
 श्लेहयेच्छुद्धिकामश्च तीक्ष्णैः शुद्धस्य लेपनम् ।
 संश्लेष बहुयो ग्रन्थिं विमृद्नोयात् पुनः पुनः ॥ २ ॥
 एष याति विशेषेण क्रमः पिप्तासृजे पुनः ।
 जलौकसो हिमं सर्वं कफजे वातिको विधिः ॥ ३ ॥
 तथाप्यपक्वं क्षिप्त्वे न स्थिते रक्तेऽग्निना दहेत् ।
 साध्वमेव सशेषो हि पुनराप्यायते ध्रुवम् ॥ ४ ॥
 मांसत्रणोद्भवो ग्रन्थी पाटयेदेवमेव च ।
 कार्यं मेदीभवेऽप्येतत्तैः कालादिभिश्च तम् ॥ ५ ॥
 प्रमृदात्तिनदिग्धेन कृत्रं द्विगुणवाससा ।
 शस्त्रेण पाटयित्वा वा दहेन्मृदसि सुदृढे ॥ ६ ॥
 शिराग्रन्यां नवे पेय तैलं साङ्गधरं तथा ।
 उपनाहोऽनिलहरेर्वस्त्रिकर्णशिराव्यधः ॥ ७ ॥
 अर्बुटे ग्रन्थिवत् कुर्यात् यथाम्बं सुतरां हितम् ।
 श्लोषटेऽनिमजे विध्येत् स्निग्धस्त्रियोपनाहिते ॥ ८ ॥
 शिरामुपरि गुल्फस्य दाह्युले पाययेत् तम् ।
 माममेरण्डज तेन गोमूत्रेण समन्वितम् ॥ ९ ॥
 लीर्णं जीर्णाक्षमश्रीयाच्छुष्कोऽशृतपयोऽन्वितम् ।

वेष्टत वा पिवेदेवमशान्तावग्निना ददेत् ॥ १० ॥
 गुल्फस्याधः शिरानीचः पैत्ते सर्वेषु पित्तजित् ।
 शिरामङ्गुष्ठके विध्वा कफले शीलयेद्यवान् ॥ ११ ॥
 मद्योद्राणि कषायाणि वर्हमानास्तथाभयाः ।
 निम्बे तर्पणवार्ताकीमूलाभ्यां धान्ययावया ॥ १२ ॥
 लङ्काधः शोधन पेयमपश्चां साधितं घृतम् ।
 दन्तीद्रवस्तीक्ष्णतालालिनीदेवदालिभिः ॥ १३ ॥
 शीलयेत्कफमेदोघ्नं धूमगण्डूघनावनम् ।
 शिरयाऽपहरेद्रक्तं पिबेन्मूत्रैश्च तार्क्ष्यजम् ॥ १४ ॥
 प्रस्थीनपक्वानालिम्बेनाकुलीपटुनागरैः ।
 म्विन्नान् लवणपीटल्या कठिनाननुमर्दयेत् ॥ १५ ॥
 शमीमूलकशियूणां बीजैः सयवसर्षपैः ।
 जेपः पिष्टोऽम्बतक्रिण यन्त्रिगण्डविलापनः ॥ १६ ॥
 पाकोभ्रुखान् सुतासृष्ट्य पित्तश्लेष्महरैर्जयेत् ।
 अपक्वानेव चोद्धृत्य चारान्निभ्यामुपाचरेत् ॥ १७ ॥
 चुस्मानि निम्बपत्राणि क्लिप्ते भस्मातकैः सह ।
 शरावसम्पुटे दग्ध्वा सार्धं सिद्धार्थकैः समैः ॥ १८ ॥
 एतच्छगाम्युना पिष्टं गण्डमालाप्रलेपनम् ।
 काकादनीलाङ्गलिकानहिकोत्तुण्डिकीफलैः ॥ १९ ॥
 जीमूतबीजकर्कोटीविशालाकृतवेधनैः ।
 पाठान्वितैः पलाहाशैर्दिषकर्षयुतैः पचेत् ॥ २० ॥
 प्रस्थं करध्नतैलस्य निर्गुण्डीस्त्ररसाटकैः ।
 अनेन मालागण्डानां चिरजा पूयवाहिनो ॥ २१ ॥
 सिध्यत्यसाध्यकल्पापि धानाभ्यञ्जननावनैः ।

तेनं नाङ्गनिकीकन्टकल्पाटे चतुर्गुणे ॥ २० ॥

निर्गुणोष्णरमे पक्कं नस्वाद्यैरपचीप्रणुत् ।

भट्टयीटाकमरिचद्विहरिद्राविष्टनैः ॥ २१ ॥

सनःशिनालनलदविशालाकरवीरकै ।

गोमूषपिष्टैः पनिकैर्विषम्याहंपनेन च ॥ २४ ॥

घ्राक्षीरसाकीजक्षीरगोशकट्टससयुतम् ।

प्रस्थं सर्पपतेनप्य सिद्धमाशु व्यपोहति ॥ २५ ॥

यानाथोः शीलितं कुष्ठं दुष्टगरहीवणापची ।

दद्याद्वरीतकीलाचाकटुगोहिणिचन्दनैः ॥ २६ ॥

तेनं प्रसाधितं पीतं समूलामपर्चां जयेत् ।

गरपुद्गोद्वयं मूलं पिष्टं तन्दुलवारिणा ॥ २७ ॥

गम्याक्षेपाशु दुष्टाकरपचीविषजन्तुजित् ।

मूलेकृत्तनफाकृपाः पीतुपर्णाः सहाचरात् ॥ २८ ॥

मरोधाभययव्याघ्रयताघ्राहीमिदार्कभिः ।

तेनं क्षीरसमं मिदं नम्येऽभ्यङ्गे च पूजितम् ॥ २९ ॥

गोम्यजाग्रपुरादग्धाकटुतेनेन लेपनम् ।

पेङ्गुलेन तु क्षणाद्विषायमो वा पयं मृतः ॥ ३० ॥

इलागामी गदप्यान्यपार्श्वजह्नामनाथितम् ।

यम्ये कृष्णमधस्तादा मेदो हृत्वाग्निना दहत् ॥ ३१ ॥

म्यितर्णाहं पदं भिषजा तन्मानेन च पाप्मितम् ।

तत ऊर्ध्वं वृश्चि पयोनिग्राह भगवान्निमिः ॥ ३२ ॥

पाणिं प्रतिहादगवाङ्मुनानि मुलेन्द्रवस्तिष्ठ गटान्यपाग्ने ।

विदार्यमात्राण्डनिमानि मध्यान्नापानि कर्पेष्टिति पशुतानि

पागुन्त्रुषाङ्गुमितम् जन्तोर्मृदादभागं शुद्धकादिभ्यः ।

घ्राणार्जवेधः सुरराजवस्ते भिक्ष्याद्यमात्रं त्वपरे वदन्ति ॥३४॥

उपनाह्यानिनात्राद्यीं पाटितां साधु लेपयेत् ।

प्रत्यक्पृष्ठीफलयुतैस्तैः पिष्टैः ससैन्धवैः ॥ ३५ ॥

पैत्तीं तु तिनमज्जिष्ठानागदन्तीशिलाह्वयेः ।

शैषिणीं तिलसौराष्ट्रोनिक्षुभारिष्टसैन्धवैः ॥ ३६ ॥

शल्यजां तिनमध्वाज्यैर्लेपयेच्छिखशोधिताम् ।

अश्वत्थान्यमिषिष्या भित्त्वान्ते सम्यगेषिताम् ॥ ३७ ॥

चारपीनं सूत्रेण बहुशो दारयेद् गतिम् ।

ग्रन्थेषु दुष्टसूक्ष्मास्यगन्धीरादिषु साधनम् ॥ ३८ ॥

या वृष्यां यानि तैलानि तन्नाडीष्वपि शस्यते ।

पिष्टं बभ्रुकलं लेपान्नाडीवणहरं धरम् ॥ ३९ ॥

घोण्टाफलत्वंगवणं सलाक्षं बूकस्य पत्रं वनितापत्रम् ।

सुगर्कदुग्धान्वित एव कल्को वर्त्तकतो हृत्त्वचिरेण नाडीम् ४०

सामुद्रसौवर्चलसिन्धुजम्बुपक्वघोण्टाफलवैश्मधूमाः ।

आम्नातगायत्रिजपज्जवाद्य कटङ्कटैर्यावथ चेतकी च ॥४१॥

कल्कोऽभ्यङ्गे चूर्णे वृष्यां चैतपु सेव्यमानेषु ।

अगतिरिव नशति गतिश्चपला चपलेष भूतिरिव ॥४२॥

एकविंशोऽध्यायः ।

अथातः सुद्वेगविघ्नान व्याख्यास्यामः ।

स्निग्धा सवर्णा यघितां नीरुजा मुद्रसन्निता ।

पिटिका कफवाताभ्यां बालानामजगत्तिका ॥ १ ॥

यवप्रस्या यवप्रस्या ताभ्यां मांसाग्रिता घना ।

अवक्रायालजीहृत्तास्तोकपूया घनोद्यताः ॥ २ ॥

ग्रन्थयः पद्म वा पद्मा कच्छपीकच्छपोद्यता ।

कर्णस्योर्ध्वं समन्ताद्वा पिटिका कठिनीप्ररुक् ॥ ३ ॥

मालूकाभा पनसिका गोफस्वल्पहजः स्थिरः ।

हनुसन्धिरुमुद्गूतस्ताभ्यां पापाणगर्दभः ॥ ४ ॥

माल्मलीकण्टकाकाराः पिटिकाः सरुजा घनाः ।

मेदोगर्भा मुखे यूनां ताभ्यां च सुषुप्तपिकाः ॥ ५ ॥

ते पद्मकण्टका ज्ञेया यैः पद्ममिव कण्टकैः ।

दोषैः पित्तोत्पन्नैर्मन्दैर्विसर्प्येति विसर्पयत् ॥ १३ ॥

शोफोऽपाकस्तनुस्ताम्रो ज्वरकृज्जालगर्दभः ।

मलैः पित्तोत्पन्नैः स्फोटो ज्वरिणो भांसदारणाः ॥ १४ ॥

कक्षाभागेषु जायन्ते येऽग्न्याभाः साऽग्निरोहिणी ।

पञ्चाहाक्षतरावाहा पञ्चाहा हन्ति जीवितम् ॥ १५ ॥

त्रिलिङ्गा पिटिकावृत्ता जघ्नुर्धूमिरिवेक्षिका ।

विदारोक्तकठिना विदारोक्तवहणे ॥ १६ ॥

नेदोऽनिलकफैर्धन्यः श्वायुमांसशिराश्चयैः ।

भिन्नो वसान्यमध्वाभ स्रवेत्तत्रोत्पन्नोऽनिलः ॥ १७ ॥

मांसं विधोष्य ग्रथितां शर्करामुपपादयेत् ।

दुर्गन्धं रुधिरं क्लिप्तं नागावर्णं ततो मलाः ॥ १८ ॥

तां स्रावयन्ति निचितां विन्ध्यात्तच्छर्करार्तुदम् ।

पाणिपादतले सन्धौ जघ्नुर्धुवोपचीयते ॥ १९ ॥

वल्लीकवच्छनैर्ग्रन्थिस्तद्वद्वह्नुभिर्मुखैः ।

रुग्दाहकण्डूक्लेदाद्यो वल्लीकोऽसौ समस्तजः ॥ २० ॥

शर्करोद्ग्रथिते पादे क्षति वा कण्टकादिभिः ।

ग्रन्थिः कीलवदुक्तश्चो जायते कदरन्तु तत् ॥ २१ ॥

वेगसन्धारणाद्यायुरपानोऽपानसंश्रयम् ।

अणूकरोति बाह्यान्तर्मार्गमस्य ततः शक्यम् ॥ २२ ॥

कृच्छ्राग्निर्गच्छति व्याधिरय रुद्धशुद्धो ततः ।

कुर्व्यात्पित्तानिलं पाकं नखमांसे सरुग्ज्वरम् ॥ २३ ॥

चिप्यमक्षतरोगश्च विद्यादुपनखश्च तम् ।

ऊष्णोऽभिघाताद्रूक्षश्च सरश्च कुनखो नखः ॥ २४ ॥

दुष्टकर्मसंस्पर्शात्कण्डूक्लेदान्वितान्तराः ।

अङ्गुलीऽलममित्याहुस्तिनाभांस्तिकान्कान् ॥ २५ ॥
 क्षणानवेदनांस्वक्स्थान् मापांस्तानेव चोन्नतान् ।
 मापेभ्यस्तूयततरांश्चर्मकीलान् मितसितान् ॥ २६ ॥
 तथार्विधो जतुमणिः सहजो लोहितमु सः ।
 कण्ठ मितं वा सहजं मण्डलं लाञ्छनं समम् ॥ २७ ॥
 गोषाक्रोधादिकुपिताहातपित्ताग्नये तनु ।
 ग्यामलं मण्डलं व्यङ्गं यक्तादन्यथ नीलिका ॥ २८ ॥
 परुषं परुषमर्गं व्यङ्गं ग्रावश्च साकशात् ।
 पित्तात्ताम्रान्तमानीलं ज्वेतान्तं कण्डू मत्कफात् ॥ २९ ॥
 रक्ताद्रक्तान्तमाताम्रं गोषं चिमचिमायते ।
 नायुनीदीरितः श्लेष्मा त्वचं प्राप्य विशुष्यति ॥ ३० ॥
 ततस्त्वग्जायते पाण्डुः क्रमेण च विचेतना ।
 अल्पकण्डुरविक्रीदा सा प्रसृतिः प्रसृतिः ॥ ३१ ॥
 असम्यग्बमनोदीर्णपित्तश्लेष्मादनियष्टैः ।
 मण्डलान्यतिकण्डूनि रागयन्ति बहूनि च ॥ ३२ ॥
 उत्कीठः सोऽनुबद्धो कीठ इत्यभिधीयते ।
 प्रोक्ताः षट्चिङ्गद्विते चक्षुरोगा विभागतः ॥ ३३ ॥

द्वाविंशोऽध्यायः ।

यथातः शुद्धरोग प्रतिषेधं ध्यात्वास्यामः ।
 पिच्छावयेज्जनोकोभिरपक्तानजगन्निषाम् ।

श्लेदयित्वा यवप्रख्यां विलयाय प्रलेपयेत् ॥ १ ॥

दारुकुष्ठमनोद्घातै रित्वापाषाणगर्दभात् ।

विधिस्तांयाचरेत्पक्वान् वृणवत्ताजगल्लिकान् ॥ २ ॥

रोधकुम्भस्वरुवचाप्रलेपो मुखदूपिके ।

यटपत्रवयुक्ता वा नारिकेलोत्थशुतयः ॥ ३ ॥

अशान्तौ वमनं नम्यं ललाटे च शिराव्यधः ।

निम्बाम्बुवान्तौ निम्बाम्बुसाधितं पद्मकण्ठके ॥ ४ ॥

पिवेत्क्षौद्रान्वितं सर्पिर्निम्बारम्बधलेपनम् ।

विहताटींस्तु जालान्तांयिकित्तेत्रिरिवेक्षिकान् ।

पित्तवीसर्पवत्तद्वत् प्रत्यास्यायाग्निरोहिणीम् ॥ ५ ॥

विलङ्घनं रक्तविमोक्षणञ्च विरुक्ष्यं कायविशोधनञ्च ।

धात्रीप्रयोगान् शिशिरप्रदेहान् कुर्यात्तदा जालकगर्दभस्य ६

विदारिकां हृते रक्ते श्लेष्मग्रन्यवदाचरेत् ।

नेदोऽर्बुदक्षियां कुर्यात्कुतरां शर्पारार्बुदे ॥ ७ ॥

प्रवृद्धं सुवह्वच्छिद्रं शशीर्षं मज्जेणि स्थितम् ।

वल्मीकं हस्तपादे च वर्जयेद् इतरत्पुनः ॥ ८ ॥

शुबस्थाम्ने हृते लिम्पेत् सपट्टारैवतामृतैः ।

श्यामाकुलत्थिकामूलदन्तोपलसक्तुभिः ॥ ९ ॥

पक्के तु दुष्टमांसानि गतीः सर्वाश्च शोधयेत् ।

शस्तेषु सम्यगनु च क्षारेण ज्वलनेन वा ॥ १० ॥

शस्तेष्वीतृकृत्य निःशेषं स्नेहेन कदरं दहेत् ।

निरुद्धमणिवत्कार्यं रुक्तायोयिकित्तितम् ॥ ११ ॥

चिप्यं शङ्खा जितोष्णं साधयेच्छस्त्रकर्मणा ।

दुष्टं कुनखमध्येष्वं चरणावलघे पुनः ॥ १२ ॥

धान्यास्तसिक्ती कासीसपटोलीरोचनातिलैः ।

सनिम्बपधैरानिम्बेद्देत्तु तिलकालकान् ॥ १३ ॥

मपांश्च सूर्यकान्तेन चारेण यटि वाग्निना ।

तद्वदुत्कारं शम्बेण चम्बेकीलजतूमणी ॥ १४ ॥

माञ्जनादिष्वे कुर्याद्यथासम् शिराव्यधम् ।

लेपयेत् क्षीरपिटैश्च क्षीरिष्ठजत्वग्दुरैः ॥ १५ ॥

व्यङ्गेषु चार्चुर्नत्वग्वा मञ्जिष्ठा वा ममाक्षिका ।

लेपः सनयनीता वा श्वेताम्बपुरजा मयी ॥ १६ ॥

रक्तचन्दनमञ्जिष्ठाकुष्ठरोधप्रियङ्गवः ।

वटाङ्गुरा मसूराश्च व्यङ्गान्ना मुखकान्तिदा ॥ १७ ॥

हे क्षीरके कृष्णतिलाः सर्पपाः पयसा सह ।

पिष्टाः कुर्वन्ति धक्तेन्दुमपाम्बुध्वज्जलाब्धनम् ॥ १८ ॥

क्षीरपिष्टा घृतक्षौद्रयुक्ता वा भृष्टनिमुपाः ।

मसूराः क्षीरपिष्टा वा तीक्ष्णाः शाल्मलिकण्टकाः ॥ १९ ॥

मगुडः कोनमज्जा वा शयान्द्रक्षौद्रकस्तितः ।

सप्ताहं मातुनुक्रम्यं कुष्ठं वा मधुनाम्यितम् ॥ २० ॥

पिष्टा वा क्षानपयसा सक्षोद्रा मौगली जटा ।

क्षीरम्यमुशनीमनयुक्तं वासाज्यमाक्षिकम् ॥ २१ ॥

लम्बाम्बपधया मसुहरिद्रे हे नवो गुडः ।

लेपः मवर्णकृत् पिष्टं ध्वरमेन च तिन्दुकम् ॥ २२ ॥

वत्पनपधं तगरं प्रियङ्गुकानीयकदम्बरमज्जा ।

दृढमुदूर्तनमाभ्यं करोति शतपत्रमदायम् ॥ २३ ॥

एभिरेवौषधैः पिष्टैर्भुग्माभ्यङ्गाय माधुर्येण ।

यथादीपस्तुकान् खेदान् मधुकक्षादयुक्ते ॥ २४ ॥

यवान् सर्जरसं रोधमुगीरं चन्दनं मधु ।
 दृतं गुदश्च गोमूत्रं पचेदादर्यिनेपनात् ॥ २५ ॥
 तदभ्यङ्गाविहन्त्याशु नीलिकाव्यङ्गदृषिकान् ।
 मृगं करोति पद्माभं पादौ पद्मदनीपमी ॥ २६ ॥
 कद्मोगीरकालीयनासायद्याधचन्दनम् ।
 न्यप्रोधपाटांस्तकणान् पद्मकं पद्मकेसरम् ॥ २७ ॥
 सनीलोत्पलमञ्जिष्ठं पालिकं मतिनाटके ।
 पक्ता पादावग्रेषेण तेन पिष्टेय कार्पिकैः ॥ २८ ॥
 म्नासापक्षद्वमञ्जिष्ठायटीमधुककुङ्कुमैः ।
 पञ्चाक्षीरद्विगुणितं तैलम्य कृडवं पचेत् ॥ २९ ॥
 नीलिकापलितव्यङ्गवनीतिनकदृषिकान् ।
 कृन्ति तत्रम्यमभ्यस्तं मुग्धोपचयवर्णकरम् ॥ ३० ॥
 मञ्जिष्ठाश्वरोड्वलयरिकालाचाहरिद्राद्वयम् ।
 नेपालीहरितानुकुङ्कुमगढागोरोचनागैरिकम् ।
 पक्वं पाण्डुवटस्य चन्दनयुगं कालीयकं पारदम्
 पक्षद्वं कनकत्वचं कमलजं वीजं तथा केसरम् ॥ ३१ ॥
 मिक्षं तुल्यं पद्मकाद्योवसाज्यं
 मज्जा क्षीरं क्षीरिहृत्ताम्बु, चाग्नी ।
 मिडं मिहं व्यङ्गनीत्यादिनाशे
 वक्त्रे छायाभैन्दवीं चाशु धत्ते ॥ ३२ ॥
 मार्कवम्बरसक्षीरतोयपिष्टानि नावने ।
 प्रमुसौ वातकुष्ठोक्तं कुर्याद्वाहं च वङ्गिना ।
 लम्बोठे कफपित्तोक्तं कोठे सर्वश्च कौष्ठिकम् ॥ ३३ ॥

त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ।

—०८०—

अथातो गुह्यरोगविज्ञानं व्याख्यास्यामः ।

स्त्रीध्ववायनिवृत्तस्य सद्यसा भजतोऽथवा ।

दोषाध्यु पित्तमद्धीर्णनलिनानुरजः पथाम् ॥ १ ॥

अन्ययोनिमनिच्छन्तीमगभ्यां नवसूतिकाम् ।

द्रूपितं स्पृशतस्तोयं रतान्तेष्वपि नैव वा ॥ २ ॥

विषहंयिषया तीक्ष्णान् प्रलेपादीन् प्रयच्छतः ।

मुष्टिदन्तनखोत्पीडाविषयच्छुक्रपातनैः ॥ ३ ॥

वेगनिग्रहदौर्घातिखरस्पर्शविषट्कनैः ।

दोषा दुष्टा गता गुह्यं जयोविंशतिमामयान् ॥ ४ ॥

जनयन्त्युपदंशादीन् उपदशोऽथ पञ्चवा ।

पृथग्दोषैः सरुधिरेः समस्तेषां मारुतात् ॥ ५ ॥

मेढ्रयोफे रुजश्चिवाः स्तनस्त्वक्परिपोटनम् ।

पक्षोदुम्बरमहायः पित्तेन श्वयथुज्वैरः ॥ ६ ॥

श्लेष्पाणां कठिनः स्निग्ध कण्डूमान् शीतलो शुक् ।

शीपितेनासितस्फोटसम्भवोऽस्त्रमुत्तिर्ज्वरः ॥ ७ ॥

सर्वजे सर्वलिङ्गत्वं श्वयथुर्मुष्कयोरपि ।

तीव्राग्नाशुपचनं दूरणं क्षमिसम्भवः ॥ ८ ॥

अप्यो रत्नोद्भवस्तेषां मृत्यवे सन्निपातजः ।

लायन्ते कुपितैर्दोषैर्गुणासृक्पिशितायवे ॥ ९ ॥

अन्तर्बहिर्वा मेढ्रस्य कण्डूनां मासकीलकाः ।

पिच्छिलास्रमुवा योनी तद्वच्च छत्रसन्निभाः ॥ १० ॥

तेऽर्गांस्युपेक्षया घ्नन्ति मेदृपुंस्यभगात्तैवम् ।

गुह्यम्य वह्निरन्तर्वा पिटिकाः कफरक्तजाः ॥ ११ ॥

सर्पपा मानसस्थाना घनाः सर्पपिकां स्मृताः ।

पिटिका वह्नो टीर्षा दीर्यन्ते मध्यतय याः ॥ १२ ॥

सोऽवमन्यः चाफासृग्भ्यां वेदनारोमहर्षवान् ।

कुम्भोकारक्तपित्तीत्या जाम्बवास्थिनिभाऽशुभा ॥ १३ ॥

अनर्जी मेहवद्विद्यादुत्तमां रक्तपित्तजाम् ।

पिटिकां मायमुद्गाभां पिटिका पिटिकाचिता ॥ १४ ॥

कर्णिका पुष्करस्येव ज्ञेया पुष्करिकेति सा ।

पाणिभ्यां भृशसंव्यूढे संव्यूढपिटिका भवेत् ॥ १५ ॥

मृदितं मृदितं वस्त्रसंरब्धं वातकोपतः ।

विपमा कठिना भुग्ना वायुनाऽष्टोलिका-स्मृता ॥ १६ ॥

विमर्दनादिदुष्टेन वायुना चर्ममेदृजम् ।

निवर्त्तते सकृन्दाह क्वचित्पाकश्च गच्छति ॥ १७ ॥

पिण्डितं ग्रन्थितं चर्मं तत् प्रलम्बमधीमणैः ।

निवृत्तसञ्चं सकर्मं कण्डूकाठिन्यवस्तु तत् ॥ १८ ॥

दुर्बलं स्फुटितं चर्मं निर्दिष्टमवपाटिका ।

वातेन दूषितं चर्मं मणौ सक्तं रुण्डि चेत् ॥ १९ ॥

म्रोतोमूर्चं ततोऽभ्येति मन्दधारमवेदनम् ।

मणौ विक्राशरोधश्च सनिरुद्धमणिर्गदः ॥ २० ॥

लिङ्गं शूकैरिवापूर्णं ग्रथिताख्यं कफोद्भवम् ।

शूकदूषितरक्तोत्था स्पर्शहानिस्तदाह्वया ॥ २१ ॥

सिद्धैरणुमुखैर्यत्तु मेहनं सर्वतचितम् ।

वातशीणितकीपेन तं विद्याच्छतपीनकम् ॥ २२ ॥
 पित्तासृग्भ्यां त्वचः पाकस्त्वक्पाकी ज्वरदाहवान् ।
 मांस्याकः सर्वजः सर्ववेदनो मांसघातनः ॥ २३ ॥
 सरागैरसितैः स्फोटैः पिटिकाभिश्च पीडितम् ।
 मेह्रनं वेदनायोयान्स्त्रं विद्यादसृगर्बुदम् ॥ २४ ॥
 मांसार्बुदं प्रागुद्धितं विद्रधिश्च त्रिदोषजः ।
 कृष्णानि भूत्वा मांसानि विशीर्यन्ते समन्ततः ॥ २५ ॥
 पक्कानि सन्निपातेन तान् विद्यात्तिलकालकान् ।
 मांसीत्यमर्बुदं पाकं विद्रधिं तिलकालकान् ॥ २६ ॥
 चतुरो वर्जयेदेषां शेषान् शीघ्रमुप्राचरेत् ।
 विंशतिर्ध्यापदो योनेर्जायन्ते दुष्टभोजनात् ॥ २७ ॥
 विषमस्याङ्गग्रयनभृगमैथुनसेवनेः
 दुष्टार्त्तवाद्पद्भ्यै र्बीजदोषेण दैवतः ॥ २८ ॥
 योनौ क्रुद्धोऽनिलः क्रुद्धाद् रुक्तोदायामसुमताः ।
 पिपीलिकासृष्टिमिव स्तम्भं कर्कशतां स्वनम् ॥ २९ ॥
 फेनिलारुणकृष्णान्पतनुरुक्षार्त्तवसृतिम् ।
 स्त्रंसं बहुणपार्श्वादौ व्यथां गुल्मं क्रमेण च ॥ ३० ॥
 तांस्तांश्च खान् गदान् व्यापदवातिकीनाम सा श्रूता ।
 सैवातिचरणा शोफसंयुक्ताऽतिव्यवायतः ॥ ३१ ॥
 मैथुनादतिबालायाः पृष्ठजङ्घोरुवद्वणम् ।
 रजन्संदूषयेद्योनिं वायुः प्राक्करणेति सा ॥ ३२ ॥
 वेगोदावर्तनाद्योनिं प्रपीडयति मारुतः ।
 स फेनिलं रजः कृच्छ्रादुदाहृतं विमुच्यति ॥ ३३ ॥
 द्रव्यं व्यापदुदाहृत्ता जातघ्नी तु यदानिलः ।

जातं जातं सुतं हन्ति रोष्याद्दुष्टार्त्तबोद्धवम् ॥ ३४ ॥

अत्यागिताया विषमं स्थितायाः सुरते मरुत् ।

अन्ने नोत्प्रेदितो योनिः स्थितः स्त्रोतसि वक्रयेत् ॥ ३५ ॥

सास्थिमांसं मुष्टं तीव्ररजमन्तुर्मुखीति सा ।

वातलाहारवेदिन्यां जगन्यां क्षुपितोऽनिनः ॥ ३६ ॥

न्त्रियो योनिमणुद्वारां क्षुर्थात्तूचीमुखीति सा ।

वेगरोधादृतौ वायुर्दुष्टो विष्णूचसंग्रहम् ॥ ३७ ॥

करोति योनिः शीघ्रं च शुष्कास्थ्या सातिवेदना ।

पडाहातसरत्नादा शकं गर्भाशयान्मरुत् ॥ ३८ ॥

यमेत्तरुद् नोरुजो वा यस्याः सा वामिनी मता ।

योनी वातोपततायां स्त्रोगर्भे बीजदोषतः ॥ ३९ ॥

नृद्वेपिण्यस्तनी च स्वात्परुदसंग्राऽनुपक्रमा ।

दुष्टो विष्टम्य योन्यास्यं गर्भकोष्ठं च मारुतः ॥ ४० ॥

कुरुते विहतां स्त्रस्तां वातिकीमिव दुःखिताम् ।

उत्तन्नमांसां तामाहुर्महायोनिं महारजाम् ॥ ४१ ॥

यद्यास्त्रैर्दूषणैर्दुष्टं पित्तं योनिमुपाश्रितम् ।

करोति दाहपाकीपापूतिगन्धज्वरान्विताम् ॥ ४२ ॥

मृगोष्णभूरिकुणपनीलपीतासितार्तवाम् ।

सा व्यापत्यैत्तिकी रक्तायोन्यास्यासृगतिस्तुतेः ॥ ४३ ॥

काफोऽमिष्यन्दिभिः क्रुद्धः कुर्थाद्योनिमवेदनाम् ।

शीतलां कण्डूलां पाण्डुपिच्छिलां तद्विधस्तुतिम् ४४

सा व्यापत्तैषिकी वातपित्ताभ्यां क्षीयते रजः ।

सदाहकार्ष्ववैवर्ध्यं यस्यां सा लोहितचया ॥ ४५ ॥

पित्तलाया नृसंवासे चवथूद्वारधारणात् ।

पिचयुक्तेन मरुता योनिर्भवति दूषिता ॥ ४६ ॥
 शून्याम्पर्शासहा सार्तिर्नीलपीतास्रवाहिनी ।
 वस्त्रिकुचिगुक्त्वातीसारारोचककारिणी ॥ ४७ ॥
 योनिवद्वक्त्ररुक्तोदञ्जरकृत्वा परिप्लुता ।
 वातश्लेष्मामयध्यासा श्वेत पिच्छिलवाहिनी ॥ ४८ ॥
 उपप्लुता स्मृता योनि विप्लुताख्या त्वधावनात् ।
 मञ्जातजन्तुः कण्डूना कण्डू चातिरतिप्रिया ॥ ४९ ॥
 अकाशवाहनादायुः श्लेष्मरक्ताविमूर्च्छितः ।
 कर्णिकाञ्जनयेद्योनी रजोमार्गनिरोधिनी ॥ ५० ॥
 सा कर्णिनीत्रिभिर्दोषैर्योनिगर्भाययायितेः ।
 यथास्त्रीपद्रवकरैर्व्यापत्ता सान्निपातिकी ॥ ५१ ॥
 इति योनिगदा नारी यैः शुकं न प्रतीच्छति ।
 ततो गर्भं न गृह्णाति रोगांवाप्नोति दारुणान् ।
 असृग्दरागोशुक्लादीनावाधाद्यानिलादिभिः ॥ ५२ ॥

— ❁ —

चतुस्विंशोऽध्यायः ।

— :: :: —

अधाती गुह्यरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।
 मेदुर्मध्ये शिरां विध्येदुपदशे नवीलिते ।
 शीतां कुर्यात् क्रियां शुद्धिं विरेकेण विशेषतः ॥ १ ॥
 तिलकस्कृष्टतच्चौद्रेर्लेपः पक्वे तु पाटिते ।
 जम्बूास्वसुमनोनीपश्चेतकास्योजिकाङ्गुरान् ॥ २ ॥

गणकोददरोबिन्वपलाशातिनिशोद्धवाः ।

त्वचः क्षीरिद्रुमाणां च त्रिफलां च जले पचेत् ॥ ३ ॥

स क्वाथः घालनं तेन पक्व तैलं च रोपणम् ।

तुल्यगैरिक्वालोध्रैलामनीक्षात्तरसाञ्जनैः ॥ ४ ॥

हरेणुपुष्पकासीससौराष्ट्रीलवणोत्तमैः ।

लेपः क्षौद्रयुतैः सूक्ष्मैरुपदंशव्रणापहः ॥ ५ ॥

कपाले त्रिफला दग्धा सहृता रोपणं परम् ।

सामान्यं साधनमिदं प्रतिदोषं तु शोफवत् ॥ ६ ॥

न च याति यथा पाकं प्रयतेत तथा मृगम् ।

पक्कैः स्नायुशिरामांसैः प्राचो नश्यति हि ध्वजः ॥ ७ ॥

अर्थसां क्षिप्रदग्धानां क्रियार कार्थोपदंशवत् ।

सर्पिषा क्षिप्रिताः सूक्ष्मैः कषायैरवधूर्णयेत् ॥ ८ ॥

तैरेवाभ्यञ्जनं तैलं साधयेद् व्रणरोपणम् ।

क्रियेयमवमन्येऽपि रक्तं स्त्राव्यं तथोभयोः ॥ ९ ॥

कुम्भीकायां हरेद्रुतां पक्वायां शोधिते व्रणे ।

तिन्दुकत्रिफलारोध्रैर्लेपस्तैलञ्च रोपणम् ॥ १० ॥

अलव्यां सुतरक्तायामयमेव क्रियाक्रमः ।

उत्तमाख्यान्तु पिटिकां संक्षिप्य मडिशोद्धृताम् ॥ ११ ॥

कल्कैश्चूर्णैः कषायाणां क्षौद्रयुक्तैरुपाचरेत् ।

क्रमः पित्तविषर्पोक्तः पुष्करव्यूढयोर्हितः ॥ १२ ॥

त्वक्पाके सशंहान्याञ्च सेचयेन्मृदितं पुनः ।

बलातैलेन कोष्णेन मधुरैद्योपनाहयेत् ॥ १३ ॥

अष्टीलिकां हृते रक्ते श्लेष्मण्यिवदाचरेत् ।

निवृत्तं सर्पिषाऽभ्यज्य स्नेदयित्वापनाहयेत् ॥ १४ ॥

त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा सुस्निग्धैः शास्त्रलादिभिः ।

स्नेहयित्वा ततो भूयः स्निग्धं चर्म समानयेत् ॥ १५ ॥

मणिं प्रपीड्य शनकैः प्रविष्टे चोपनाहनम् ।

मणौ पुनः पुनः स्निग्धं भोजनञ्चात्र शस्यते ॥ १६ ॥

अयमेव प्रयोज्यः स्यादवपाट्यामपि क्रमः ।

नाडीमुभयतो दारां निक्षेपे जतुना सूताम् ॥ १७ ॥

छेदनाम्नां स्त्रोतसि न्यस्य सिञ्चेत् स्नेहेयलापकैः ।

वाहात् वाहात् सूततरां नस्यनाडीं विवर्द्धयेत् ॥ १८ ॥

स्त्रोतोदारमसिद्धौ तु विद्वान् शस्त्रेण पाटयेत् ।

सेधनीं वर्जयन् युञ्ज्यात्तथाः क्षतविधिं ततः ॥ १९ ॥

यन्वितं स्नेहितं नाद्या स्निग्धोष्णैरुपमाहयेत् ।

क्षिप्पेत् कषायेः सघ्नौद्रेर्लिखित्वा शतपोनकम् ॥ २० ॥

वक्तविद्रुधिवत् कार्या विक्रिस्ता शोणितार्बुदे ।

प्रणोपचारं सर्वेषु यथावस्थं प्रयोजयेत् ॥ २१ ॥

योनिव्यापस्तु भूयिष्ठं शस्यते कर्म वातजित् ।

स्नेहमस्त्रेद्रवस्यादिवातजासु विशेषतः ॥ २२ ॥

न हि वाताहते योनिर्वर्जितानां प्रदुष्यति ।

अतो लिप्त्वा तमन्यस्य कुर्यादोपस्य मेघजम् ॥ २३ ॥

पाययेत् वलातैलं मिश्रकं सुकुमारकम् ।

स्निग्धस्निग्धां तथा योनिं दुःस्थितां स्थापयेत्तमाम् ॥ २४ ॥

पाणिनोऽग्नयेज्जिह्वां संहत्तां व्यधयेत् पुनः ।

प्रवेशयेन्निःसृतांश्च विद्धतां परिवर्त्तयेत् ॥ २५ ॥

स्यानापहत्ता योनिर्हि शल्यभूता स्त्रियो भवेत् ।

कर्मभिर्वमनाद्यैश्च स्रुमिथोजयेत् नित्यम् ॥ २६ ॥

सर्वतः सुविशुद्धायाः शेषं कर्म विधीयते ।
 वस्यभ्यङ्गपरीपेकप्रलेपपित्तुधारणम् ॥ २० ॥
 काश्मर्यत्रिफलाद्राक्षिकाशमर्दनिशाद्वयैः ।
 गुडूचीसैर्यकाभीरुशुकनासापुनर्नवैः ॥ २१ ॥
 परुषकैश्च विपचेत् प्रस्थमक्षसमैर्हृतात् ।
 योनिवातविकारघ्नं तत्पीतं गर्भदं परम् ॥ २२ ॥
 वचोपकुञ्चिकाजालौक्याहवकसैश्वरम् ।
 अजमीदायवचारशर्कराचित्रकान्वितम् ॥ २३ ॥
 पिष्टा प्रसन्नयाऽऽलोक्ष्य षोडशैस्तद्वृत्तभर्जितम् ।
 योनिपार्श्वार्त्तिहृद्गोमुख्यार्गोविनिहस्तये ॥ २४ ॥
 हृषक मातुलङ्गस्य मूलानि मदयन्तिकाम् ।
 पिवेन्नद्यैः सनवणैस्तथा कृष्णोपकुञ्चिकैः ॥ २५ ॥
 रास्त्राग्नदंद्वाहपकैः शृतं शूनहरम्पयः ।
 गुडूचीत्रिफलादन्तीकाद्यैश्च परिपेचनम् ॥ २६ ॥
 नतवात्ताकिनीकुष्ठसैश्वर्यामरदारुभिः ।
 तैलात् प्रसाधितादार्थ्यः पित्तुर्योनौ रुजापहः ॥ २७ ॥
 पित्तज्ञानां तु योनीनां सेकाभ्यङ्गपित्तुक्रियाः ।
 गौताः पित्तजितः कार्याः खेडनार्थं घृतानि च ॥ २८ ॥
 गता-रोमूलतुलाचतुष्पात् क्षुम्भीडितात् ।
 रमेन क्षीरतुल्येन पाचयेत् घृताढकम् ॥ २९ ॥
 जीवनीयैः गतावर्या मृहीनाभिः परुषकैः ।
 पिष्टैः प्रियानैयाचांशैर्मधुकादिवनान्विते ॥ ३० ॥
 मिडगीतं तु मधुनः पिष्यन्नाय पमाष्टकम् ।
 शर्कराया दग्धपनं क्षिपेत्क्षिप्त्वापिचुस्ततः ॥ ३१ ॥

योऽन्यसृक्शुकदोषघ्नं वृष्यं पुंसवनं परम् ।

क्षतं चयमसृक्पित्तं कास श्वासं हलीमकम् ॥ ३८ ॥

कामलां वातकृधिरं विसर्पं हृच्छिरोग्रहम् ।

अपक्वागर्दितायाममदोन्मादांश्च नाशयेत् ॥ ४० ॥

एवमेव पयः सर्पिर्जीविनीयोपसाधितम् ।

गर्भदं पित्तजानाञ्च रोगाणां परम द्रितम् ॥ ४१ ॥

बलाद्रोणहृदयकाष्ठे हृततैलादृकं पचेत् ।

क्षीरे चतुर्गुणे कृष्णाकाकनासासितान्वितैः ॥ ४२ ॥

जोवन्तीक्षीरकाकोलोस्त्रिरावीरर्द्धिजीरकैः ।

पयस्याश्रावणीमुद्गपौलुमापाख्यपर्णिभिः ॥ ४३ ॥

वातपित्तामयान् हृत्वा पानाद् गर्भं दधाति तत् ।

रक्तयोऽन्यामसृग्वर्णैरनुबन्धमवेक्ष्य च ॥ ४४ ॥

यथादोषोदयं युञ्ज्याद् रक्तम्यापनमौषधम् ।

पाठाजम्बुाम्रयोरस्थिशिलोद्भेदं रसाञ्जनम् ॥ ४५ ॥

अम्बुहां शाल्मलीपिच्छां समद्रां वत्सकत्वचम् ।

बाह्वीकविष्वातिविपारीधतोयद्गैरिकम् ॥ ४६ ॥

शण्डोमधूकमाचीकरक्तचन्दनकट्फलम् ।

कटुह्रवक्षकाननाधातकीमधुकार्जुनम् ॥ ४७ ॥

पुष्ये गृहीत्वा सञ्चूर्ण्य सचौद्रं तन्दुलान्धसा ।

पिवेद्दर्शःस्वतीसारे रक्तं यद्योपवेश्यते ॥ ४८ ॥

दोषा जन्तुक्षता ये च बालानां तांश्च नाशयेत् ।

योनिदोषं रजोदोषं श्लाघस्वेतारुणासितम् ॥ ४९ ॥

चूर्णे पुष्पानुगं नाम द्रितमात्रे यपूजितम् ।

योन्यां वलासदुष्टायां सर्वं रुक्षोष्णमौषधम् ॥ ५० ॥
 धातव्वामंलकीपत्रथीतीजमधुकील्पलैः ।
 जम्बाम्रसारकासीसरोध्रकट्फलतिन्दुकेः ॥ ५१ ॥
 सीराद्विकादाहिमत्वगुदुस्वरशलाटुभिः ।
 यक्षमात्रैरजामूने क्षीरे च द्विगुणे पचेत् ॥ ५२ ॥
 तैलप्रस्थं तदभ्यङ्गपिषुवस्तिषु योजयेत् ।
 शुनोतानोन्नता स्तब्धा पिच्छिला स्राविणी तथा ॥ ५३ ॥
 विष्णुतोपप्लुता योनिः सिद्धी तस्कोटशूलिनी ।
 यवावमभयारिष्टं सौधतैलत्र शीलयेत् ॥ ५४ ॥
 पिप्पल्यद्यौरजःपथ्याप्रयोगांश्च समाक्षिकान् ।
 कासीसं त्रिफलाकाण्डोसाम्बजम्बुस्थिधातुकी ॥ ५५ ॥
 पैच्छिल्ये क्षौद्रसंयुक्तयूर्णा वैयथ्यकारकः ।
 पलायधातुकीजम्बू समङ्गामोचसर्ज्जजः ॥ ५६ ॥
 दुर्गन्धे पिच्छिले क्लेशस्तम्भनयूर्ण इष्यते ।
 शारङ्गधादिवर्गस्य कषायः परिपेषनम् ॥ ५७ ॥
 स्तब्धानां कर्कशानां च कार्यं मार्दवकारकम् ।
 धारणं विसवारस्य लसरा पायसस्य च ॥ ५८ ॥
 दुर्गन्धानां कषायः स्यात्तैलं वा कल्क एव वा ।
 यूर्णा वा सर्वगन्धानां पूतिगन्धापकर्षणः ॥ ५९ ॥
 श्रेष्णलानां कटुप्रायाः समूहा वस्तयो हिताः ।
 पित्ते समधुकक्षीरा वाते तैलाग्नसंयुताः ॥ ६० ॥
 सन्निपातसमुत्थायाः कर्म साधारणं हितम् ।
 एव योनिषु शुद्धासु गर्भं विन्दन्ति योषितः ॥ ६१ ॥
 षडुष्टे प्राकृते धीजे जीवीपक्रमे सति ।

पञ्चकर्मविशुद्धस्य पुरुषस्यापि चेन्द्रियम् ॥ ६२ ॥
 परीक्ष्य वर्णदोषाणां दुष्टं तदुच्चैरुपाचरेत् ।
 मञ्जिष्ठाकुष्ठतगरत्रिफलागर्करावचा ॥ ६३ ॥
 हे निमि मधुकं मेदा दीप्यकं कटुरोहिणी ।
 पयस्याहिङ्गुकाकीलीवाजिगन्धायतावरी ॥ ६४ ॥
 पिष्ट्वाचाग्नेर्धृतप्रस्थं पचेत् क्षीराक्षतुर्गुणम् ।
 योनिशुक्लप्रदोषेषु तत्सर्वेषु च शस्यते ॥ ६५ ॥
 आयुष्य पीष्टिकं मेध्यं धन्यं पुंसवनं परम् ।
 फलसर्पिरिति ख्यातं पुष्ये पीतं फलाय यतः ॥ ६६ ॥
 म्रियमाणमजानां च गर्भिणीनां च पूजितम् ।
 एतत्परश्च बालानां ब्रह्म देववर्धनम् ॥ ६७ ॥

—१—

पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ।

अथातो विषप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

मध्यमाने जलनिधावस्यतार्यं सुरासुरैः ।
 जातं प्रागमृतोत्पत्तेः पुरुषो धीरदृग्भनः ॥ १ ॥
 टीक्ष्णतेजायतुर्दृष्टो हरिर्क्लेशोऽनलेक्षणः ।
 लगद्विषम् ॥ दृष्ट्वा तेनासौ विषमस्त्रितः ॥ २ ॥
 दृष्टो मद्येणा मूर्तो ततः स्यादरजद्रुमः ।
 माऽप्यतिष्ठन्निर्जं रूपमुपभित्त्वा यक्षनायकम् ॥ ३ ॥
 म्रियमत्युत्थं वीर्यं यत्कन्देषु पतिहितम् ।

कालकूटेन्द्रवत्साख्यशृङ्गीहालाहलादिकम् ॥ १ ॥
 सर्पलूतादिदंष्ट्रासु दारुणं जङ्गमं विषम् ।
 श्यावरं जङ्गमं चेति विषं प्रोक्तमल्लविभम् ॥ ५ ॥
 कृत्रिमं गरसंज्ञं तु क्रियते विविधौषधैः ।
 हन्ति योगवशेनाशु चिराच्चिरतराच्च तैत् ॥ ६ ॥
 शोफपाण्डूदरोन्माददुर्नामादीन् करोति च ।
 तीक्ष्णोष्णरुक्षविशदं व्यवाय्याशुकरं सधु ॥ ७ ॥
 विकाशि सूक्ष्मनव्यक्तरसं विषमपाकि च ।
 शोणितो विषरीतं तत् तीक्ष्णाद्यैरन्वितं गुणैः ॥ ८ ॥
 घातपित्तीक्ष्णं नृणां सद्यो हरति जीवितम् ।
 विषं हि देहं सम्प्राप्य प्राग् दूषयति शोणितम् ॥ ९ ॥
 कफपित्तानिलांशानु समं दीपान् सहाशयान् ।
 ततो हृदयमास्थाय देहोच्छेदाय कल्पाते ॥ १० ॥
 श्यावरस्योपयुक्तस्य वेगे पूर्वं प्रजायते ।
 जिह्वायाः श्यावताः स्तम्भो मूर्च्छा चासः क्लमो यमिः ॥ ११ ॥
 द्वितीये वेपथुः स्नेहो दाहः कण्ठे च वेदना ।
 विषं चामाशयं प्राप्तं कुरुते हृदि वेदनाम् ॥ १२ ॥
 तालुशोषस्तृतीये तु गूढं चामाशये भृगम् ।
 दुर्बले हरिते शूने जायेते चाप्य लोपने ॥ १३ ॥
 पक्वाशयगते तोदहिष्माकासान्वकूजनम् ।
 चतुर्थे जायते वेगे शिरसश्चातिगौरवम् ॥ १४ ॥
 कफप्रमेको वैवर्ण्यः पर्वमिदं पञ्चमे ।
 सर्वदोषप्रकोपय पक्वाधाने च वेदना ॥ १५ ॥
 मष्टे रुचाप्रणाशय सुभृगं चातिसार्थ्यते ।

स्कन्धपृष्ठकटीभङ्गो भवेन्मृत्पुत्र सप्तमे ॥ १६ ॥
 प्रथमे विषवेगे तु वान्तं ग्रीताम्बुसेषितम् ।
 सर्पिर्भ्रुभ्यां संयुक्तमगदं पाययेद् द्रुतम् ॥ १७ ॥
 द्वितीये पूर्ववदान्तं विरिक्तं चानुपाययेत् ।
 तृतीयेऽगदपानं तु हित नस्यं तथाञ्जनम् ॥ १८ ॥
 चतुर्थे स्त्री हसंयुक्तमगदं प्रतिप्रयोजयेत् ।
 पञ्चमे मधुकक्तायमाचिकाभ्यां युतं हितम् ॥ १९ ॥
 षष्ठेऽतिसारवत्तिद्विरवपीडसु सप्तमे ।
 नूभि काकपदं कृत्वा सासृग्वा पिशितं चिपेत् ॥ २० ॥
 कीमातक्यन्निकः पाठासूर्यवत्पमृताभयाः ।
 श्रेणुः शिरीषः किषिही हरिद्रे चौद्रसारद्वया ॥ २१ ॥
 पुनर्नवे त्रिकटुकं बृहत्सो सारिवे वला ।
 एषां यवागूं निर्यूहेऽग्नीतां सहतमाचिकाम् ॥ २२ ॥
 युष्मगादेगान्तरे सर्वविषघ्नीं कृतकर्मणः ।
 तद्वत्तमधुकमधुकपत्रकेसरचन्दनैः ॥ २३ ॥
 अञ्जनं तगरं कुष्ठं हरितालं मनःमिला ।
 फलिनी त्रिकटुः सूका नागपुष्पं सकेसरम् ॥ २४ ॥
 हरेणु मधुकं मांसी रोचना काकमालिका ।
 श्रीवेष्टकं सर्जरसः शताक्षा कुटुर्मे वला ॥ २५ ॥
 तमासपत्रतालीसभूर्जोशीरे निग्राहयम् ।
 कन्योपवासिनी खाता शुकपासा मधुद्रुतैः ॥ २६ ॥
 दिवानभ्यर्थं तैः पुण्ये कल्पयेद्गदोत्तमम् ।
 वैद्यपात्र तदा मन्त्रं प्रयताम्ना पठेदिमम् ॥ २७ ॥
 नमः पुद्गपसिंहाय नमो नारायणाय च ।

यथासौ नाभिजानाति रणे कृष्णपराजयम् ॥ २८ ॥

एतेन सत्त्ववाक्येन अगदो मे प्रसिद्धस्तु ।

नमो वैदूर्यमाते हुलुहुलु रक्ष मां सर्वविषेभ्यः ॥ २९ ॥

गौरि गान्धारि चण्डाक्षि मातङ्गि स्वाहा ।

पिष्टे च द्वितीयोमन्त्रः ॐ ह्रिमायि स्वाहा ॥ ३० ॥

अग्नेपविषवेतालग्रहकर्मसपाप्मसु ।

मरकट्याधिदुर्भिक्षयुद्धाग्निभयेषु च ॥ ३१ ॥

पाननस्याङ्गनालेपमण्डिवन्धादियोजितः ।

एष चन्द्रोदयो नांम शान्तिः स्वस्त्वयनं परम् ॥ ३२ ॥

जीर्णं विषघ्नौषधिभिर्हृतं वा द्वापाग्निवातातपशोपितं वा ।

स्वभावती वा सुगुणैर्न युक्तं दूषीविषाख्यां विषमभ्युपैति ३३

वीर्याल्पभावाद्विभाव्यमेतत्कफाहतं वर्धगणानुबन्धि ।

तनादितो भिन्नपुरीषवर्णो दुष्टास्त्ररोगी दृढरोचकर्तः ३४

मूर्च्छन् वमन् गहदवाक् विमुञ्चन् भवेच्च दूष्योदरसिद्धलुष्टः

आमाशयस्थे कफवातरोगी पक्वाशयस्थे ऽनिसपित्तरोगी ३५

भवेन्नरो ध्वस्तशिरोरुहाङ्गो विलूनपक्षः स यथा विहङ्गः ।

म्रियत रसादिष्वथवा विचित्रान् करोति धातुप्रभवान् विकारान्

प्राग्वाताजीर्णशीताभ्रदिवास्त्रप्राहिताग्नेः ।

दुष्टं दूषयते धातून्ततो दूषीविषं स्मृतम् ॥ ३७ ॥

दूषीविषातं सुस्त्रिचमूर्ध्वं चाधय शोधितम् ।

दूषीविषारिमगदं लेहयेत् मधुना प्रुतम् ॥ ३८ ॥

पिप्पल्यो ध्यामकं मांसी रोधमेला सुवर्चिका ।

ऊटयटं नतं कुष्ठं यटौ चन्दनगैरिकम् ॥ ३९ ॥

दूषोविषारिर्नाम्नाऽयं न चान्यथापि वार्यते ।

विपदिग्धेन विद्वत् प्रताम्यति मुहुर्मुहुः ॥ ४० ॥

विवर्णभावं भजते विषादं चाशु गच्छति ।

कीटैरिवाहतं चास्य गात्रं चिमिचिमायते ॥ ४१ ॥

योऽपि पृष्ठगिरः स्कन्धसन्धयः स्युः सवेदनाः ।

कृष्णदुष्टास्रविस्त्रावी कृष्णमूर्च्छाज्वरदाहवान् ॥ ४२ ॥

दृष्टिकालुष्यवमद्युम्भासकासकरः क्षणात् ।

आरक्तपीतपर्यन्तः श्यावमध्योऽतिरुग्म्रणः ॥ ४३ ॥

सूयते पच्यते सद्यो गत्वा मांसं च कृष्णताम् ।

प्रक्षिप्तं शीर्यतेऽभीक्ष्णं सपिच्छिलपरिस्रवम् ॥ ४४ ॥

कुर्त्यादमर्मविद्वस्य हृदयावरणं द्रुतम् ।

शल्पमाकलय तप्तेन लोहेनानु दहेद् व्रणम् ॥ ४५ ॥

अथवा मुष्ककञ्चैतासोमत्वक्तोन्मवक्षितः ।

शिरौपाद् गृध्रनख्याथ चारेण प्रतिसारयेत् ॥ ४६ ॥

शुकनासाप्रतिविषाध्याग्नीमूलैश्च लेपयेत् ।

कीटदृष्टचिचिक्तां च कुर्त्यात्तस्य यथार्हतः ॥ ४७ ॥

व्रणे च पूतिविशिते क्रिया पित्तविसर्पयत् ।

सौभाग्यार्थं स्त्रियो भर्त्रे राज्ञे वाऽरातिषोदिताः ॥ ४८ ॥

गरमाहारसंपृक्तं यच्छम्यासन्नवर्तिनः ।

नानाप्राण्यङ्गमलविरुद्धीयधिभक्षणाम् ॥ ४९ ॥

विषाणां चाल्पवीर्याणां योगो गर इति स्मृतः ।

तेन पाण्डुः कृशीऽर्ण्यग्निः कासश्चासज्वरार्दितः ॥ ५० ॥

वायुना प्रतिलोमेन सप्रचिन्तापरायणः ।

महीदरयकतृप्तीही दीनवाग् दुर्वलोऽलसः ॥ ५१ ॥

शोफवान् सतताधातः शुष्कपादंकरः क्षयो ।

स्वप्ने गोमायुमार्जारनकुलव्यालवानरान् ॥ ५२ ॥

प्रायः पश्यति शुष्कांश्च वनस्पतिजसाशयान् ।

मन्यते कृष्णमात्मानं गौरो गौरं च बालकः ॥ ५३ ॥

विकर्णनासानयनं पश्येत्तद्विहतेन्द्रियः ।

एतैरन्यैश्च बहुभिः क्लिष्टो घोरैरुपद्रवैः ॥ ५४ ॥

गराक्षो नाशमाप्नोति कश्चित्सद्योऽचिकित्सितः ।

गराक्षो घान्तवान् भुक्त्वा तत्पथ्यं पानभोजनम् ॥ ५५ ॥

शुक्लवर्णस्यैव स च्छ्वस्थानविधेः स्मरन् ।

शर्कराक्षौद्रसंयुक्तं चूर्णं ताम्रसुवर्णयोः ॥ ५६ ॥

लेहः प्रथमबल्युद्यं सर्वयोगकृतं विषम् ।

मूर्वामृतानतकणापटोलीचम्यविषकान् ॥ ५७ ॥

वचामुस्तविडद्रानि तक्रं क्षीणाम्बुमस्तुभिः ।

पिवेद्रसेन वाक्मेन गरीपहतपावकः ॥ ५८ ॥

पारावतामिषशठीपुष्कराङ्गं शृतं हिमम् ।

गरदण्णावजाकासस्तासद्विभ्राज्वरापहम् ॥ ५९ ॥

विषप्रकृतिकालाक्षदोषदूषादिसङ्गमे ।

विषसङ्घटमुद्दिष्टं शतस्यैकोऽप्य जीवति ॥ ६० ॥

क्षुत्तृष्णाधर्मदौर्बल्यक्रोधशोकमयश्चमैः ।

अजीर्णं यथो द्रवतः पित्तमाशतष्टदिभिः ॥ ६१ ॥

तिलपुष्पफलाग्राणभूवाण्यघ्ननगर्जितैः ।

हस्तिमूषिकवादित्रनिःस्वनेर्विषसङ्घटैः ॥ ६२ ॥

पुरोवातोत्पलामोदमदनैर्वर्द्धते विषम् ।

वर्षासु चाम्बुयोनित्वाक्लंक्ते दं गुडवद्वतम् ॥ ६३ ॥

विसर्पति घनापाये तदगस्त्यो हिनस्ति च ।

प्रयाति मन्दवीर्यत्वं विषे तस्माद्वनात्यये ॥ ६४ ॥
 इति प्रकृतिसात्त्वार्तुस्थानवेगबलावलम् ।
 शान्तीं निपुणं बुद्ध्या कर्मानन्तरमाचरेत् ॥ ६५ ॥
 शैषिकं वसनैरुष्णरुद्धतीक्ष्णैः प्रलेपनैः ।
 कषायकटुतिक्तैश्च भोजनैः शमयेद्विषम् ॥ ६६ ॥
 पैत्तिकं मूत्रं चैकप्रदेद्वैभृशशीतले ।
 कषायतिक्तमधुरैर्हृतयुक्तैश्च भोजनैः ॥ ६७ ॥
 वातात्मकं जयेत् स्वादुस्निग्धाश्लक्ष्णान्वितैः ।
 सद्यैर्भोजनैर्लेपैस्तथैव पिशितशर्करैः ॥ ६८ ॥
 नाहृतं स्रसर्पं शस्तं प्रलेपोभोज्यमौषधम् ।
 सर्वेषु सर्वावस्थेषु विषेषु न हृतोपमम् ॥ ६९ ॥
 विद्यते भेषजं किञ्चिद्विशेषात् प्रवर्त्तेऽनिलम् ।
 अयन्नात् शैषिकं साध्यं यत्नात्पित्ताग्न्याययम् ।
 शुद्धसाध्यमसाध्यं वा वाताश्रयगतं विषम् ॥ ७० ॥

षट्विंशोऽध्यायः ।

अघातं सर्पविषप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।
 दर्बीकरा मण्डलिनी राजीमन्तश्च पद्मगाः ।
 त्रिधा समासतो भौमा भिद्यन्ते ते त्वनैकधा ॥ १ ॥
 व्यासतो योनिभेदेन नीच्यन्तेऽनुपयोगिनः ।
 विशेपाद्रूचकटुकमस्तोष्णं स्वादु शीतसम् ॥ २ ॥

विषं दार्वीकरादीनां क्रमाद्वातादिकोपनम् ।
 तारुण्यमध्यवृद्धत्वे वृष्टिशीतातपेषु च ॥ ३ ॥
 विपोस्त्वणा भवन्त्येते व्यन्तरा ऋतुसन्धिषु ।
 रघाद्गलाद्गलच्छ्वस्वस्तिकाद्गुणधारिणः ॥ ४ ॥
 फणिनः शीघ्रगतयः सर्पा दर्वीकराः स्मृताः ।
 ज्ञेया मण्डलिनोऽभोगा मण्डलैर्विविधैश्चिताः ॥ ५ ॥
 प्रांशवो मन्दगमना राजीमन्तस्तु रालिभिः ।
 स्निग्धा विचित्रवर्णास्त्रिर्यगूर्ध्वं विधिविताः ॥ ६ ॥
 गोधासुतस्तु गोधेरो विषे दर्वीकरैः समः ।
 चतुष्पाद् व्यन्तरान् विद्यादेतेषामेव सङ्हरात् ॥ ७ ॥
 व्यामिश्रलक्षणास्ते हि सन्निपातप्रकीपनाः ।
 आहारार्थं भयात्पादस्पर्शादतिविषात् क्रुधः ॥ ८ ॥
 पापवृत्तितया वैराद्वैषम्यमचोदनात् ।
 दृग्गन्ति सर्पास्तेषूक्तं विषाद्विषयं यथोत्तरम् ॥ ९ ॥
 आदिष्टात्कारणं ज्ञात्वा प्रतिकुर्याद्यथायथम् ।
 व्यन्तरः पापशीलत्वान्मार्गमाश्रित्य तिष्ठति ॥ १० ॥
 यत्र लालापपरिक्लेदमात्रं गाने प्रवृश्यते ।
 न तु दंष्ट्राकृतं दंशं तत्तुच्छाहतमादिशेत् ॥ ११ ॥
 एकं दंष्ट्रापदं हे वा व्यालीलाख्यमशोषितम् ।
 दंष्ट्रापटे सरक्ते हे व्यालुप्तं धौणि तानि तु ॥ १२ ॥
 मांसच्छेदादविच्छिन्नरक्तवाहीनि दंष्ट्रकम् ।
 दंष्ट्रापदानि चत्वारि तद्वद्वृष्टिनिपीडितम् ॥ १३ ॥
 निर्विषं हयमन्त्राद्यमसाध्यं पथिमं वदेत् ।
 विषमाहेयमप्राप्य रक्तं दूयथते वयुः ॥ १४ ॥

रक्तमण्डपि तु प्राप्तं वर्धते तैलमम्बुवत् ।
 भीरोऽसु सर्पसंस्पर्शाद्वयेन कुपितोऽनलः ॥ १५ ॥
 कदाचित् कुरुते शोफं सर्पाङ्गाभिहतं तु तत् ।
 दर्गन्धकारे विद्वस्य केनचिद्वृष्टया ॥ १६ ॥
 विषोद्वेगो क्षरच्छर्दिर्मूर्च्छादाहोऽपि वा भवेत् ।
 स्नानिर्भोऽतिसारो वा तच्छब्दकाविषमुच्यते ॥ १७ ॥
 तुष्यते सविषो दंयः कण्डूशोफरुजान्वितः ।
 दृष्टं यद्विषः किञ्चिद्विषत्रीतसु निर्विषः ॥ १८ ॥
 पूर्वं दर्वाकृतां वेगे दुष्टं स्नायीभवत्यष्टक् ।
 श्यावता तेन सक्तादौ सर्पन्तोत्र च कीटकाः ॥ १९ ॥
 द्वितीये ग्रन्थयो वेगे तृतीये मूर्ध्नि गौरवम् ।
 दर्गन्धो दग्धविक्लेदचतुर्थे षोडशे वमिः ॥ २० ॥
 सन्धिविश्लेषणं तन्द्रा पञ्चमे पर्वभेदनम् ।
 दाहो हिष्ठा च पष्ठे च हृत्प्लोडा गात्रगौरवम् ॥ २१ ॥
 मूर्च्छा विषाकोऽतीसारः प्राप्य शक्नुत सप्तमे ।
 रक्तमण्डकटीभङ्गः सर्वचेष्टानिवर्तनम् ॥ २२ ॥
 अथ मण्डलिदृष्टस्य दुष्टं पीतीभवत्यष्टक् ।
 तेन पीताङ्गता दाहो द्वितीये श्वयथूद्वहः ॥ २३ ॥
 तृतीये दग्धविक्लेदः स्वेदस्तृष्णा च जायते ।
 चतुर्थे ज्वर्यते दाहः पञ्चमे सर्वगात्रगः ॥ २४ ॥
 दृष्टस्य रानिलेर्दुष्टं पाण्डुतां याति शोणितम् ।
 पाण्डुता तेन गात्राणां द्वितीये गुरुताऽस्ति च ॥ २५ ॥
 तृतीये दंयविक्लेदो नासिकाक्षिमुखस्तवाः ।
 चतुर्थे गरिमा मूर्ध्नां मन्यास्तथ पञ्चमे ॥ २६ ॥

गात्रभङ्गो ज्वरः शीतः शेषयो पूर्ववद्वदेत् ।
 कुर्यात्पञ्चसु वेगेषु चिकित्सां न ततः परम् ॥ २० ॥
 जलाप्लुता रतिचीणा भीता नकुलनिर्जिताः ।
 शीतयातातपव्याभिष्टुत्तृणाश्चमपीडिताः ॥ २८ ॥
 तृणं देशान्तरायाता विमुक्तविषकञ्चुकाः ।
 कुयोधधीकण्टकवधे चरन्तीव काननम् ॥ २९ ॥
 देशञ्च दिव्याध्युषित सर्पास्तेऽल्पविषा मताः ।
 शयानक्षितिचेत्यादौ पञ्चमीपचसन्धिषु ॥ ३० ॥
 अष्टमीनवमीसन्ध्यामध्यरात्रिदिनेषु च ।
 यास्याग्नेयमघात्रेयाविशाखापूर्वर्नैर्ऋते ॥ ३१ ॥
 नैर्ऋतास्थे सुहर्ते च दष्टं मर्म्मसु च त्वजेत् ।
 दष्टमात्रः सितास्त्रयः शीर्याभाणशिरोरुहः ॥ ३२ ॥
 मत्स्थजिह्वो मुहुर्मूर्च्छन् शीतोष्णासो न जीवति ।
 हिष्मा श्वासो वर्मः कासो दष्टमात्रस्य देहिनः ॥ ३२ ॥
 जायन्ते युगपद्यस्य स हृच्छूली न जीवति ।
 फेन वमति निःसंश्रं श्वावपादकराननः ॥ ३४ ॥
 नासावसादो भङ्गोऽङ्गे विह्वेदः श्लवसन्धिता ।
 विषपीतस्य दष्टस्य दिग्धेनाभिहतस्य च ॥ ३५ ॥
 भवन्त्येतानि रूपाणि सम्प्राप्ते जीवितक्षये ।
 न नस्यैचेतना तीक्ष्णैर्न क्षतात् क्षतजागमः ॥ ३६ ॥
 दण्डाहतस्य नौराजीप्रयातस्य यमान्तिकम् ।
 अतोऽन्यथा तु त्वरया प्रदीप्ताङ्गारवह्निषक् ॥ ३७ ॥
 रक्षन् कण्ठगतान् प्राणान् विषमाशु शम नयेत् ।
 मात्राथत विष स्थित्वा दुग्धे दष्टस्य देहिनः ॥ ३८ ॥

देह प्रक्रमते धातुन् रुधिगादीन् प्रदूषयत् ।
 एतस्मिन्नन्तरे कर्म दशस्योक्तर्तनादिकम् ॥ ३८ ॥
 कुर्याच्छीघ्रं यथा देहे विषवल्ली न रोहति ।
 दष्टमात्रो दशेदाशु तमेव पवनाशिनम् ॥ ४० ॥
 लोष्ट मही वा दशनैश्छित्वा चाशु ससंभ्रमम् ।
 निष्ठीवेन समालिम्पेह्यं कर्णमलेन वा ॥ ४१ ॥
 दशस्योपरि बध्नीयादरिष्टां चतुरङ्गुले ।
 क्षोमादिभिर्वेणिकया सिद्धेर्मन्त्रेण मन्त्रवित् ॥ ४२ ॥
 अम्बुवत् सेतुवन्धेन बन्धेन स्तम्भ्यते विषम् ।
 न वहन्ति शिरायास्य विष वन्धाभिपीडिताः ॥ ४३ ॥
 निष्पीड्यान् हरेहं मन्त्रैः सन्ध्यगतं तथा ।
 न जायते विषावेगो वीजनाशादिवाङ्मुरः ॥ ४४ ॥
 दंश मण्डलिना मुक्ता पित्तलत्वाद्यापरम् ।
 प्रततैर्हर्मलोहाद्यैर्दंष्ट्राशूलैः केन वा ॥ ४५ ॥
 करोति भस्मसात् सद्यो वृद्धिः किं नाम न क्षणात् ।
 आचूषेत्पूर्णवक्त्रो वा मृद्वस्त्रागदगोमयैः ॥ ४६ ॥
 प्रच्छाद्यान्तररिष्टाया मासल तु विज्ञेयतः ।
 अङ्ग सदैव दधेन लेपयेदगदैर्मुहुः ॥ ४७ ॥
 चन्दनीशौरयुक्तेन सन्निनेन च सेचयेत् ।
 विषे प्रविष्टे विध्याच्छिरा सा परमा क्रिया ॥ ४८ ॥
 रक्ते निर्झर्यभाषे हि कृत्स्नं निर्झर्यते विषम् ।
 दुर्गन्धं सविषं रक्तमग्नौ चटचटायते ॥ ४९ ॥
 यथादोषं विशुद्धं च पूर्ववत्तत्तदेव सत् ।

गिरास्वदृश्यमानासु योन्याः शृङ्गजलौकसः ॥ ५० ॥
 शोणितं सुतण्डुलं च प्रविलीनं विधोमणा ।
 लेपसेकैस्तु बहुशः स्तम्भयेद्भृशमीतलैः ॥ ५१ ॥
 अस्कन्ने विषवेगादि मूर्च्छायामदृष्टदृवाः ।
 भवन्ति तान् जयेच्छीतैर्वीजेचारोमहर्षतः ॥ ५२ ॥
 स्कन्धे तु रुधिरं सद्यो विषवेगः प्रशाम्यति ।
 विषं कर्षति तीक्ष्णत्वादृष्टदृ तस्य शुभये ॥ ५३ ॥
 पिबेद्दृष्टं घृतघ्नीद्रमगदं वा घृताद्भुतम् ।
 घृदयावरणे चास्य श्लेष्मा हृद्युपचीयते ॥ ५४ ॥
 ग्रहक्षतगौरवोत्कृष्टग्रहकासं वामयेत्ततः ।
 द्रवैः काष्ठीककोलतृणैर्मध्यादिवर्जितैः ॥ ५५ ॥
 वमनैर्विषहृदिषु नैव व्याप्नोति तद्वपुः ।
 भूजङ्गदीपमलतिष्ठानवेगविशेषतः ॥ ५६ ॥
 सुसूक्ष्मं सम्यगासीद्य विमिश्रितं वाऽऽचरेत्क्रियां ।
 सिन्दुवारितमूलानि श्वेता च गिरिकर्णिका ॥ ५७ ॥
 पानं दर्शयैर्दृष्टे नस्त्रं मधु सपाकसम् ।
 कृष्णसर्पेण दष्टस्य लिम्पेद्दंशं हृतेऽसृजि ॥ ५८ ॥
 चारटौनाकुलीभ्यां वा तीक्ष्णमूलविषेण वा ।
 पानं च घ्नीद्रमस्त्रिषाण्डधूमयुतं घृतम् ॥ ५९ ॥
 तन्दुलीयककाशमयैकिणिहीगिरिकर्णिकाः ।
 मातुलुङ्गी सिता सेलुः पाननस्याञ्जनैर्हितः ॥ ६० ॥
 अगदः फणिनां घोरे विषे राजीमतामपि ।
 समाः सुगन्धा गृहीका श्वेताख्या गजदन्तिका ॥ ६१ ॥
 अर्धांशं सौरसं पत्रं कपित्थं विल्वदाङ्गिमम् ।

सत्तीद्रो मण्डलिविषे विशेषादगदो हितः ॥ ६२ ॥

पञ्चवल्कवरायष्टोनागपुष्पैलवालुकम् ।

जीवकर्षभकौशीर सितापन्नकमुत्पलम् ॥ ६३ ॥

सत्तीद्रो हिमवानाम हन्ति मण्डलिनां विषम् ।

लेपात्शयधुवीसर्पविस्फोटज्वरदाहहा ॥ ६४ ॥

काश्मर्यवटशृङ्गाणि जीवकर्षभकौ सिता ।

मञ्जिष्ठा मधुक चेति दष्टो मण्डलिना पिबेत् ॥ ६५ ॥

वम्रत्वक्बीजकटुकापाटलीबीजनागरम् ।

शिरौषवीजातिविषे मूल गावेधुकं वचा ॥ ६६ ॥

पिष्टो गोवारिष्ठाष्टाङ्गो हन्ति गोनसजं विषम् ।

कटुकातिविषाकुष्ठगृहधूमहरेणुकाः ॥ ६७ ॥

सत्तीद्रव्योयतगरा घ्नन्ति राजीमतां विषम् ।

निखनेत्काण्डचित्राया दंशं यामदयं भुवि ॥ ६८ ॥

उद्धृत्य प्रस्थितं सर्पिर्धान्यसृङ्गां प्रलेपयेत् ।

पिबेत्पुंरार्णं च घृत वराचूर्णवचूर्णितम् ॥ ६९ ॥

जोर्णे विरिक्ते भुञ्जीत यवाक्षं सुपसंस्कृतम् ।

करवीरार्ककुसुममूललाङ्गलिकाकणाः ॥ ७० ॥

कल्कयेदारनालेन पाठामरिषसयुताः ।

एष व्यन्तरदष्टानामगदः सार्वकार्मिकः ॥ ७१ ॥

शिरौषपुष्पस्वरसे सप्ताह मरिच सितम् ।

भावित सर्पदष्टाना पाने नस्याघ्नने हितम् ॥ ७२ ॥

द्विपल नतकुष्ठाभ्या घृतघ्नीद्रचतुष्पलम् ।

अपि तच्चकदष्टाना पानमेतत्सुखप्रदम् ॥ ७३ ॥ ।

अथ दर्वाक्षता वेगे पूर्वे विस्त्राव्य शोणितम् ।

अगदं मधुसर्पिभ्यां संयुक्तं त्वरितं पिबेत् ॥ ७४ ॥

द्वितीये यमनं कृत्वा तद्वदेवागदं पिबेत् ।

विषापहेः प्रजुञ्जीत तृतीयेऽञ्जननायने ॥ ७५ ॥

पिबेत्तुर्धे पूर्वोक्ता यवागूं यमने कृते ।

पष्टपञ्चमयोः शीतेर्दिग्धं सिक्तमभीष्णगः ॥ ७६ ॥

पाययेद्वमनं तोक्ष्यं यवागूं च विषापहेः ।

अगदं यमने तीक्ष्णं युष्मगादञ्जननम्ययोः ॥ ७७ ॥

कृत्वावगादं गन्धेण मूर्ध्नि काकपदं गतः ।

नांसं सरुधिरं तस्य चर्मं वा तच्च निक्षिपेत् ॥ ७८ ॥

तृतीये यमितः पेयां येन मण्डलिनां पिबेत् ।

अतीक्ष्णमगदं पठे गणं वा पद्मकादिकम् ॥ ७९ ॥

आद्येऽवगाढं प्रच्छायवेगे दृष्टस्य राज्ञिषैः ।

अक्षाम्बुना हरेद्रक्तः पूर्ववर्णागदं पिबेत् ॥ ८० ॥

पष्टेऽञ्जनं तीक्ष्णतममवपीडं च योजयेत् ।

अनुक्तेषु च वेगेषु क्रियां दर्वीकरोदिताम् ॥ ८१ ॥

गर्भिणीबालवृद्धेषु शृदुं विध्ये च्छिरां न च ।

त्वङ्मनीघ्नानिग्ने वक्त रसः शार्दूलजो नखः ॥ ८२ ॥

तमालः केसरं शीतं पीतं तन्दु नवारिणा ।

हन्ति सर्वविषाण्ये तद्वज्रिबलमिवासुरान् ॥ ८३ ॥

त्रिलस्य मूलं सुरसस्य पुष्पं फलं करञ्जस्य नतं सुराद्रम् ।

फलत्रिकं व्योषनिशादयश्च वस्तस्य मूत्रेण सुसूक्ष्मपिष्टम् ८४

भुजङ्गलूतीन्द्रहृदिकाद्यैर्विषूचिकाजीर्णगरज्वरैश्च ।

आर्तान्निरान् भूतविधर्मितांश्च त्वस्थीकरोत्यञ्जनपा ननम्यैः ८५

प्रलेपाद्यैश्च निःशेषं दंशादप्युद्धरेद्विषम् ।

भूयो वेगाय जायेत शेष दूषीविषाय वा ॥ ८६ ॥
 विषापायेऽनिल क्रुद्धं स्नेहादिभिरुपाचरेत् ।
 तेलमद्यकुलत्याम्बुवर्जैः पवननाशनैः ॥ ८७ ॥
 पित्तं पित्तज्वरहरैः कषायस्नेहवस्तिभिः ।
 समाधिकेण वर्गेण कफमारम्बधादिना ॥ ८८ ॥
 सिता वैगन्धिको द्राक्षा पथस्या मधुक मधु ।
 पाने समन्त्र पूताम्बुप्रोक्षणं सान्त्वहर्षणम् ॥ ८९ ॥
 सर्पाभिहतं युष्मदाक्षया शङ्खाविषादितं ।
 कर्कतं मरकतं वज्रं वारणमौक्तिकम् ॥ ९० ॥
 वैदूर्यगर्दभसर्पिं पिषुकं विषमूयिकाम् ।
 हिमवह्निरिसम्भूतां सोमराजी युननं वाम् ॥ ९१ ॥
 तथा द्रोणा महाद्रोणां मानसीं सर्पजं मणिम् ।
 विषाणि विषयान्तर्यं वीर्यवन्ति च धारयेत् ॥ ९२ ॥
 क्षत्री जर्जरपाणिय चरेद्रात्रौ विषेयतः ।
 तण्डूलायाश्चद्विचस्ताः प्रणश्यन्ति भुजङ्गमाः ॥ ९३ ॥

—५—

सप्तविंशोऽध्यायः ।

अथातः कीटसूतादिविषप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।
 सर्पाणामेव विषमूयकाण्डशवकोषजा ।
 दोषैर्यस्तैः समस्तैश्च युक्ताः कीटाश्चतुर्विधाः ॥ १ ॥
 दृष्टस्य कीटैर्वायस्यैर्दंशस्तोदरुजोत्पत्तयः ।

आग्नेयैरल्पसंस्त्रावो दाहुरागविसर्पवान् ॥ २ ॥

पक्षपीलुफलप्रख्यः खर्जूरसदृशोऽथवा ।

कफाधिकैर्मन्दरुजः पक्षोदुस्वरसन्निभः ॥ ३ ॥

स्त्रावाप्यः सर्वलिङ्गस्तु विवर्ण्यः सान्निपातिकैः ।

वेगाय सपयच्छोको वर्द्धिंशुर्विस्तरकृता ॥ ४ ॥

मिरोऽक्षिगौरवं मूर्च्छां भ्रमः श्वासोऽतिवेदना ।

सर्वेष्टां कर्णिकाशोफो ज्वरः कण्डूरोचकः ॥ ५ ॥

वृश्चिकस्य विषं तीक्ष्णमादौ दहति वज्रिवत् ।

कर्द्वमारोहति क्षिप्र दंशे पश्चात्तु तिष्ठति ॥ ६ ॥

दंशः सद्योऽतिरुक्श्वावस्तुद्यते स्फुटतीव च ।

ते गवादिशकृत्कोद्यादिग्धदष्टादिकोद्यतः ॥ ७ ॥

सर्पकोद्याय सन्मूता मन्दमध्यमहाविषाः ।

। मन्दाः पीताः सिताः श्वावा रुचकर्वुरमेचकाः ॥ ८ ॥

रोमघा बहुपर्वाणो लोहिताः पाण्डुरोदराः ।

धूम्रोदरस्त्रिपर्वाणो मध्यास्तु कपिलादृणाः ॥ ९ ॥

विशङ्काः श्वन्ताश्चित्राः शोभिताभा महाविषाः ।

अग्न्याभा डोक्कपर्वाणो रक्ताः केचित् सितोदराः ॥ १० ॥

तैर्देष्टः शूनरसनः स्वाध्यागावो ज्वरार्दितः ।

खैर्वमन् शोणित कृष्णमिन्द्रियार्थानसंविदन् ॥ ११ ॥

स्त्रिदन्मूर्च्छन् विशुष्कास्यो विह्वलो वेदगातुरः ।

विशीर्थ्यमाणमांसस्य प्रायशो विजहात्यसून् ॥ १२ ॥

उश्चिटिङ्गस्तु वक्त्रेण दशत्यभ्यधिकव्यथः ।

साध्यतो वृश्चिकात् सगन्धं शेषसो हृष्टरोमताम् ॥ १३ ॥

नरोऽपि नेत्रमण्डानां दशः शीताम्बुनेय च ।

उद्ग्रधूमः स एवोक्तो रात्रिचाराद्य रात्रिकः ॥ १४ ॥
 यातपित्तोत्तराः कीटाः श्लैषिकाः कणभोन्दुराः ।
 प्रायो यातोन्वणविषा ह्ययिकाः सोद्ग्रधूमकाः ॥ १५ ॥
 यस्य यस्यैव दोषस्य लिङ्गाधिक्यं प्रतर्कयेत् ।
 तस्य तस्योपधैः कुर्याद्विपरीतशुलैः क्रियाम् ॥ १६ ॥
 हृत्पीडोर्हानिलस्तम्भः शिरायामोऽस्थिपर्वरुक् ।
 घूर्णनोद्देष्टव्यं गार्जशावतां वातिके विषे ॥ १७ ॥
 सञ्जानाशोणनिग्नासौ हृद्दाहः कटुकासता ।
 मांसावहरणं शोफो रक्तपीतय पैत्तिके ॥ १८ ॥
 हृद्यरोचकहृत्तासप्रमेकोत्कीर्णपीमसैः ।
 सग्रैत्यमुष्णमाधुर्यैर्विद्यात् श्लेष्माधिकं विषम् ॥ १९ ॥
 पिण्याकेन त्रणालेपस्तैनाभ्यङ्ग्य वातिके ।
 नाडीस्वेदो पुनाकाद्यैर्हृद्वण्य विधिर्विहितः ॥ २० ॥
 पैत्तिक स्तम्भयेत्सेकैः प्रदेह्यातिशीतलैः ।
 लेष्टनच्छेदनस्वेदवमनैः श्लैषिकं जयेत् ॥ २१ ॥
 कीटानां त्रिप्रकाराणां त्रैविध्येन प्रतिक्रिया ।
 स्वेदालेपनसेकान् कोष्ठान् प्रायोऽवधारयेत् ॥ २२ ॥
 अन्यत्र मूर्च्छितादशपाकत कोयतोऽथवा ।
 नृकेयाः सर्पिणाः पीता गुह्यो जोर्णय धूपनम् ॥ २३ ॥
 विषदशस्य सर्वस्य काश्याप परमब्रवीत् ।
 विषघ्नश्च विधिः सर्वं कुर्यात् सगोधनानि च ॥ २४ ॥
 साधयेत्सर्पवष्टान् विषोर्ग्रैः कीटहृदिकैः ।
 तन्दुलीयकतुल्याशा विषतां सर्पिणा पिबेत् ॥ २५ ॥
 वाति कोटविषे जम्ब न लेनास द्रवानिलैः ।

घौरिवृक्षत्वगालेपः शुद्धे कीटविषापहः ॥ २६ ॥
 मुक्तालेपो वरः शोफतोददाहृज्वरपणुत् ।
 वचा हिङ्गु विडङ्गानि सैन्धवं गजपिप्पली ॥ २७ ॥
 पाठा प्रतिविषा व्योषं काश्यपेन विनिश्चितम् ।
 दशाङ्गमगदं पीत्वा सर्वकीटविषं जयेत् ॥ २८ ॥
 सद्यो हृदिकजं दंष्ट्रं चक्रतैलेन सेवयेत् ।
 विदारिगन्धासिद्धेन कवोष्णेनेतरेण वा ॥ २९ ॥
 लवणोत्तमयुक्तेन सर्पिषा वा पुनः पुनः ।
 सिञ्चेत् कीष्कारनालेन सघोरलवणेन वा ॥ ३० ॥
 सपनाहो हृते भृष्टः कल्कोजाग्राः ससैन्धवः ।
 आदंयं स्वेदितं चूर्णैः प्रञ्ज्याय प्रतिसारयेत् ॥ ३१ ॥
 रजनीसैन्धवव्योषगिरीपफलपुष्पजैः ।
 मातुलुङ्गाङ्गगोमूत्रपिष्टञ्च सुरसाश्लमम् ॥ ३२ ॥
 नेपः सुखीण्यश्च हितः पिण्याको गोमयोऽपि वा ।
 पाने सर्पिर्मधुयुतं घोरं वा भूरिशर्करम् ॥ ३३ ॥
 पारावतशक्त्यप्यातगरं विश्वमेषजम् ।
 बीजपूररसोन्मिश्रः परमो हृदिकागदः ॥ ३४ ॥
 सद्यैवलोष्ट्रदंष्ट्रा च हन्ति हृदिकजं विषम् ।
 हिङ्गुना हरितालेन मातुलुङ्गरसेन च ॥ ३५ ॥
 लेपाङ्गनाभ्यां गुटिका परम हृदिकापहा ।
 करप्पार्जुनशैलूनां कटम्बाः कुटलस्य च ॥ ३६ ॥
 गिरीपस्या च पुष्पाणि मशुना दंष्ट्रलेपनम् ।
 यो मुह्यति प्रक्षसिति प्रलपत्युग्रवेदनः ॥ ३७ ॥
 तस्य पथ्यानिगारुण्यामन्त्रिष्ठातिविषीयणम् ।

सालासुहृतं वार्त्ताकरसपिष्टं प्रलेपनम् ॥ ३८ ॥

सर्वत्र चोद्यालिषिपे पाययेद्दधिसर्पिणी ।

विध्ये च्छिरा यिद्धाश्च वमनाञ्जननावनम् ॥ ३९ ॥

उष्णस्निग्धास्तमधुरं भोजनं चानिलापहम् ।

नागर गृहकपोतपुरीषं बीजपूरकरसो हरितालम् ॥ ४० ॥

सेन्यवश्च विनिहत्यगदोऽथ लेपतोऽलिकुसुमं विप्रमाशु ।

अन्ते वृश्चिकदटानां समुदोर्णं भृगु विपे ॥ ४१ ॥

विषेणालेपयेद्दशमुच्चिटिङ्गेऽप्यथ विधिः ।

नागपुरीषच्छनं रोहिषमूलश्च श्लेष्मतोयेन ॥ ४२ ॥

कुर्व्याद् गुटिकां लेपादियमलिषिपनाशनो श्रेष्ठा ।

अर्धस्य दुग्धेन शिरीषबीजं विभावितं पिप्पलीचूर्णमिश्रम् ॥ ४३ ॥

पयो गदो हन्ति विषाणि कीटभुजङ्गलूतोन्दुरवृश्चिकानाम् ।

शिरीषपुष्पं सकरञ्जबीजं काश्मीरजं कुष्ठमनःशिला च ॥ ४४ ॥

पयो गदो रात्रिकवृश्चिकानां सक्रान्तिकारी कथितो लिनेन ।

कोटिभ्यो दारुणतरा लूताः पीडयता जगुः ॥ ४५ ॥

अष्टाविगतिरित्येके ततोऽप्यन्ये तु भूयसीः ।

सहस्ररश्मानुचरा बह्वन्ये सहस्रशः ॥ ४६ ॥

बह्वपद्रवरूपा तु लूतैकैव विषात्मिका ।

रूपाणि नामतस्तस्या दुर्ज्ञेयान्यतिसङ्हरात् ॥ ४७ ॥

नास्ति स्थानव्यवस्था च दीपतोऽतः प्रचक्षते ।

क्षुद्रसाध्या पृथग्दीपैरसाध्या निचयेन सा ॥ ४८ ॥

तद्वशं पैत्तिको द्राह्मट्स्फोटञ्चरमोहयान् ।

भृगोष्मा रक्तपोताभः क्लेदो द्राघाफलोपमः ॥ ४९ ॥

श्लैष्मिकः कठिनः पाण्डुः परुषकफलाकृतिः ।

निद्रां शीतञ्चरं कासं कण्डूश्च कुरुते मृगम् ॥ ५० ॥
 वातिकः परुषः श्यावः पर्वमेदञ्चरप्रदः ।
 तद्विभागं यथास्वच्च दोषलिङ्गैर्विभावयेत् ॥ ५१ ॥
 असाध्यायान्तु हृन्मोहश्वासद्विधागिरोरुजाः ।
 खेताः पीताः सिता रक्ता विटिकाः श्लेष्मण्डवाः ॥ ५२ ॥
 वेपथुर्वमद्युर्दोहस्तृणान्य वक्त्रनासता ।
 श्यावीष्टवक्त्रदन्तत्वं पृष्ठयीवावमञ्जनम् ॥ ५३ ॥
 पक्षजम्बुसवर्णश्च दद्यात् स्रवति शोषितम् ।
 सर्वापि सर्वजा प्रायो व्यपदेशस्तु भूयसा ॥ ५४ ॥
 तीक्ष्णमध्यावरत्नेन सा त्रिधा हन्युपेक्षिताः ।
 सप्ताहेन दद्याहेन पक्षेण च परं क्रमात् ॥ ५५ ॥
 सूतार्दयश्च सर्वोऽपि दृष्टूमण्डलससम्भिः ।
 सितोऽसितोऽरुणः पीतः श्यावो वा मृदुरुक्षतः ॥ ५६ ॥
 मध्ये कण्ठोऽथवा श्यावः पर्यन्ते जालकाक्षतः ।
 विसर्पवाङ्मोक्षीकयुतस्तप्यते बहुतेदनः ॥ ५७ ॥
 स्वराशुपाकविक्षेदेकोध्वावहरणान्वितः ।
 क्लेदेन यत्सुग्रमत्यङ्गं तत्रापि कुरुते व्रणम् ॥ ५८ ॥
 स्वासद्विषाशक्तम् नशुक्लालान्धकार्तवैः ।
 अष्टाभिरुदमत्येषा विष वक्त्रैर्विशेषतः ॥ ५९ ॥
 सूता नामेदंशत्पूर्वमूर्द्धं वा ऽथ कौटकाः ।
 तद्भूषितश्च वक्त्रादिदेहे प्रक्त विकारकृत् ॥ ६० ॥
 दिनार्धं सख्यते नैव दंशो सूतापिषोद्भवः ।
 सूचीव्यधवदाभाति ततोऽसौ प्रथमेऽहनि ॥ ६१ ॥
 अथ्यक्तवर्णः प्रचक्षः किञ्चित्कण्डूरुजान्वितः ।

द्वितीयेऽभ्युन्नतोऽन्तेषु पिटकैरिव वाचितः ॥ ६२ ॥
 व्यक्तवर्णो नतो मध्ये कण्डूमान् ग्रन्थिसन्निभः ।
 तृतीये सञ्ज्वरो रोमद्वर्पकद्रक्तमण्डलः ॥ ६३ ॥
 ग्रावरूपस्तोदाख्यो रोमकूपेषु सस्त्रवः ।
 मंहांयतुर्ये खययुस्तापस्त्रासम्भ्रमपदः ॥ ६४ ॥
 विकारान् कुरुते तांस्तान् पञ्चमे विषकोपजान् ।
 यष्टे व्याप्नोति मन्त्राणि सप्तमे हन्ति जीवितम् ॥ ६५ ॥
 इति तीक्ष्णं विष मध्यं हीनञ्च विभजेदतः ।
 एकविंशतिरात्रेण विषं शान्यति सर्वथा ॥ ६६ ॥
 अथाथ लूताददृश्यं यस्ते णादंगमुदरेत् ।
 दृष्ट्वा जाम्बवीठाद्यैर्न तु पित्तोत्तरं दृष्ट्वा ॥ ६७ ॥
 कर्कशं भिन्नरोमाणं मन्त्रसम्भ्यादिसन्निभम् ।
 प्रसृतं सर्वतो दृश्यं न हिन्द्यते दृष्ट्वा च ॥ ६८ ॥
 लेपयेद्दन्धमगदैर्भक्षुसैन्धवसंयुतैः ।
 सुशीतैः सेचयेद्यातु कषायैः क्षीरिष्यचजेः ॥ ६९ ॥
 सर्वतोऽपद्वरेद्रक्तं शृङ्गाद्यैः सिरयापि वा ।
 सेकालेपास्ततः श्रौता बोधिशेषान्तकाक्षरैः ॥ ७० ॥
 फलिनीदिनिशार्चोद्रसर्पिभिः पञ्चकाक्षयः ।
 अग्निपलूता क्रीटानागगदः सर्वकान्तिवः ॥ ७१ ॥
 हरिद्राद्यपञ्चमग्निष्ठानतकेसरैः ।
 सचोद्रसर्पिः पूर्वश्राद्धविकसम्पकाक्षयः ॥ ७२ ॥
 तद्वदगोमयनिष्पीठाशर्कराघृतमाचिकैः ।
 अपामार्गमनाशानटार्चिष्यामकगैरिकैः ॥ ७३ ॥
 नतैलाकुष्ठमरिचयष्ट्याद्वष्टतमाचिकैः ।

अगदो मन्दरो नाम तथा ऽन्यो गन्धमादनः ॥ ७४ ॥
 नतरोध्रवचाकट्टीपाठेलापचकुडुमैः ।
 विपन्नं बहुदोषेषु प्रयुञ्जीत विशोधनम् ॥ ७५ ॥
 यश्चाहमदनाह्नोस्रजालिनीमिन्दुवारिकाः ।
 कफे अष्टाम्बुना पीत्वा विषमाशु समुदमेत् ॥ ७६ ॥
 शिरीषपत्रत्वद्भूलफलं वाङ्गोस्रमूलवत् ।
 विरेचयेच्च त्रिफलानीलिनीचिहृतादिभिः ॥ ७७ ॥
 निहृत्ते दाहशोफादौ कर्णिकां पातयेद् व्रणात् ।
 कुसुम्भपुष्पं गोदन्तः स्वर्णक्षीरी कपोतविट् ॥ ७८ ॥
 चिहृत्तासैन्धवं दन्तीकर्णिकापातनं तथा ।
 मूलमुत्तरवारुण्या वंशनिर्लेखसंयुतम् ॥ ७९ ॥
 तद्वच्च सैन्धवं कुष्ठं दन्ती कटुकदोम्बिकम् ।
 राजकोशातकीमूलं किण्णोवा मथितोद्भवः ॥ ८० ॥
 कर्णिकापातसमये हृंहयेच्च विषापटैः ।
 स्नेहकार्यमग्नेपञ्च सर्पिर्पैव समाचरेत् ।
 विपस्य हृदये तैलमग्नेरिव तृणोलुपम् ॥ ८१ ॥
 ह्रोवेरवैकट्कतगोपकन्यामुस्तागमीचन्दनटिण्डुकानि ।
 गैवाननीलोत्पलवक्रयटीत्वग्नाकुलीपद्मकराठमध्यम् ॥ ८२ ॥
 रत्ननीघनसर्पनीचनाकणशुण्डीकणनूलचित्रकाः ।
 वरुणागुरुविल्वपाटनीपिचुनन्दाभयगेनुकेसरम् ॥ ८३ ॥
 विल्वचन्दनमतीत्पलशुण्डीपिप्पलीनिचुलवेतसकुठम् ।
 गुलियाकवरपाटनिभार्जिसिन्दुवारकघाटवराहम् ॥ ८४ ॥
 पित्तकफानिमनूता. पानाघ्नननम्यलेपमेकेन ।
 अगदपरा हस्तभ्याः कुमतीरिव वारयन्त्येते ॥ ८५ ॥

रोधं सेधं यशस्कं यशरेणुः कालीयास्यं चन्दनं यश रक्तम् ।
कान्तापुष्प दुग्धिनीका मृणाल लूताः सर्वा घ्नन्ति सर्वक्रियाभि

अष्टत्रिंशोऽध्यायः ।

अथातो मूषिकालकं विषप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

लालमखपलः पुष्पोद्गसिरचिकिरोजिरः ।

कषायदन्तः कुसकः कोकिलः कपिलोऽसितः ॥ १ ॥

अरुणः श्वेतः श्वेतः कपोतः पक्षितोन्दुरः ।

कुक्षुन्दरो रसमालाख्यो दशाष्टौ चेति मूषिकाः ॥ २ ॥

शुकं पतति यत्रैषा शुकदिग्धैः स्मृयन्ति वा ।

यदङ्गमङ्गैस्तन्नास्ति दूषिते पण्डुतां गते ॥ ३ ॥

अन्यथः श्वधुः कोयो मण्डलानि भ्रमोऽवचि ।

शीतज्वरोऽतिरुक् साष्टौ वेपथुः पर्यभेदनम् ॥ ४ ॥

रोमहर्षं स्फुतिमूर्च्छादीर्घकालानुबन्धनम् ।

श्लेष्मानुबन्धमद्याखुपोतकच्छर्दनं सद्यट् ॥ ५ ॥

व्यवायाखुविषं कृच्छ्रं भूयो भूयश्च कृष्यति ।

मूर्च्छांगशाफवैषण्यं क्लेशदग्धश्रुतिज्वरा ॥ ६ ॥

शिरोगुरुत्वं लालासृक् छर्दिशासाध्यलक्षणम् ।

शून्यमस्ति त्रिवर्षोष्ठमाख्याभैर्यन्यभिहितम् ॥ ७ ॥

कुक्षुन्दरसगन्धश्च वर्कवेदाखुदूषितम् ।

शनं त्रिषोऽल्पया दीपाः संज्ञां संज्ञावहायिता ॥ ८ ॥

मुण्डलः कुर्वते घोमं धातूनामतिदारुणम् ।

- लालावानन्धवधिरः सर्वतः सोऽभिधावति ॥ ८ ॥
 स्वस्तपुच्छहनुस्तम्बशिरोदुःखी नताननः ।
 दंशस्तेन विदष्टस्य सुप्तः कृष्णं क्षरत्यसृक् ॥ ९ ॥
 हृच्छिरीरुग्ज्वरस्तम्बसृणामूर्च्छोद्ध्वो भु च ।
 अनेनान्येऽपि कौडव्या व्याकृताद्द्वेष्टप्रहारिणः ॥ ११ ॥
 कृण्डूनिस्तोदवैषण्यं सुतिक्ते दज्वरभ्रमाः ।
 विदाहरागसक्पोकगोथग्रान्याविकुञ्चनम् ॥ १२ ॥
 दशाम्बुदरुणं स्तोटाः कर्णिका मण्डलानि च ।
 सर्वत्र सुविप्रे लिङ्गं विपरीतन्तु निर्दिपे ॥ १३ ॥
 दष्टो येन तु तच्चेष्टा करा कुर्मन् विनम्यति ।
 प्रश्नस्तमेव चाकस्मादादर्शसलिलादिषु ॥ १४ ॥
 योऽङ्गान्त्रस्येददष्टोऽपि गम्धेसंस्पर्शदर्शनेः ।
 जलसस्त्रासनामान् दष्टं तमपि ब्रजयेत् ॥ १५ ॥
 आधुना दष्टमात्रस्य दंशं काण्डे न दाहयेत् ।
 दर्पणेन युवा तीव्ररुजा स्यात् कर्णिकान्यथा ॥ १६ ॥
 दग्धं विस्त्रावयेदंशं प्रच्छिन्नश्च प्रलेपयेत् ।
 गिरीपरमनीवक्षकुड्मामृतवलिभिः ॥ १७ ॥
 अगारधूममश्विष्ठारजनीलमणोत्तमेः ।
 लेपो जयत्पावुविषं कर्णिकायाश्च पातनः ॥ १८ ॥
 ततोऽग्नैः चानयित्वाऽनु तोचेरगु च लेपयेत् ।
 पानिन्दीप्ते तफटभीविस्वमूलगुट्पिभिः ॥ १९ ॥
 अन्यैश्च विषगोफैः गिरा वा मोक्षयेद् दृतम् ।
 तदंनं नीलिमीकायैः शकाद्याङ्गोक्षयोरपि ॥ २० ॥
 कागातक्याः शकास्यायाः फलं लीमूतकस्य च ।

मदनस्य च भक्ष्यं दद्या पीत्वा विषं वमेत ॥ २१ ॥

वचामदनपीमृतकुष्ठं वा मूत्रप्रेक्षितम् ।

पर्यकन्येन पातय्य सर्वोन्दुरविर्पापहम् ॥ २२ ॥

विरेचन त्रिवृत्तीनोत्रिफलाकृत्क इत्यते ।

अध्वन गोमवरसो व्योषमृक्षरजोऽन्वितः ॥ २३ ॥

कपित्थगोमवरसो मधुमानवलेहमम् ।

तन्दुलीयकमूत्रेण सिद्धं पाने हितं हृतम् ॥ २४ ॥

दिनिगाकटभोरक्तावध्याह्नैर्वाऽमृतान्वितैः ।

आम्बोतमूलसिद्धं वा पञ्चकापित्थमेव वा ॥ २५ ॥

मिन्दवारमत गिण्, विश्वमल पुनर्नवा ।

वचाग्वटद्राजोमूतमेपां कायं समाक्षिकम् ॥ २६ ॥

पिवेच्छाव्योदन दद्या भुञ्जानो मूषिकादितः ।

तक्त्रेण गरुड्याया बीजं भक्ष्यं वा पिवेत् ॥ २७ ॥

अद्भोक्षमूलकल्को वा वस्तुमूत्रेण कक्षित ।

पानानिपनयोर्मुक्तं सवास्तुविपनाशनं ॥ २८ ॥

कपित्थमध्यतिलकतिनाद्भोक्षजटाः पिवेत् ।

गवां मूत्रेण पवसा सञ्जरी, तिलकस्य वा ॥ २९ ॥

अथवा सैव्यं काकूल सचौद्र तन्दनाम्बुना ।

कट्, कालाम्बु, विन्यस्तं पीतं वाग्म, नि शोषितम् ॥ ३० ॥

सिन्दवारस्य मूलानि विहालास्थिविषे नतम् ।

जलपिष्टा गदो हन्ति नस्याद्यैराखुज विषम् ॥ ३१ ॥

नगेष मूषिकविषं प्रकुप्यन्वभ्रटर्शने ।

यथायथं वा कानिपु दोषाणा हृदिहेतुषु ॥ ३२ ॥

तत्र सर्वे यथावस्य प्रयोग्याः स्वरूपक्रमाः ।

यथास्त्रं ये च निर्दिष्टास्तथा दृष्टोविमापहाः ॥ ३३ ॥
 दश ह्यलकंदष्टस्य दग्धमुष्णेन सर्पिषा ।
 प्रदिह्यादगदैस्तैस्तैः पुराणञ्च घृतं पिबेत् ॥ ३४ ॥
 अर्कचीरयुतञ्चास्य योज्यमाशु विरेचनम् ।
 अद्भोलीत्तरमूलाम्बु त्रिपलं सहविः फलम् ॥ ३५ ॥
 पिबेत्सधत्तूरफलां खीतां वापि पुनर्नवाम् ।
 ऐकध्वं पल्लवं तैलं रुषिकायाः पयो गुडः ॥ ३६ ॥
 भिनन्ति विपमालर्कं घनहृन्दमिवानिलः ।
 समन्त्रं सौषधीरजं स्रपनञ्च प्रयोजयेत् ॥ ३७ ॥
 चतुष्पाङ्गिर्दिपाङ्गिर्वा नखदन्तपरिच्यतम् ।
 शूयते पथ्यते रागज्वरस्त्रावरुजान्वितम् ॥ ३८ ॥
 सोमवल्कोऽग्निकर्णश्च गोजिह्वा हंसपादिका ।
 रजन्यौ गेरिक लेपो नखदन्तविपापहः ॥ ३९ ॥

इति विपतन्त्रं पठ समाप्तम् ।

एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ।

अधातो रसायनाध्यायं व्याख्यास्यामः ।

दीर्घमायुः श्रुतिं मेधामारोग्यं तरुणं वयः ।
 प्रभावर्यम्बरीटार्यं देहेन्द्रियबलोदयम् ॥ १ ॥
 वाक्मिहिं ह्ययतां कान्तिमवाप्नोति रसायनात् ।
 लाभोपायो हि शस्तानां रसादीनां रसायनम् ॥ २ ॥
 पूर्वं वयसि मध्ये वा तत्प्रयोज्यं जितावनः ।

स्निग्धस्य स्मृतरक्तस्य विशुद्धस्य च सर्वथा ॥ ३ ॥

अविशुद्धे शरीरे हि युक्ती रसायनो विधिः ।

वालीकरो वा मलिने यस्त्रे रङ्ग इवाफलः ॥ ४ ॥

रमायनानां द्विविधं प्रयोगमपयो विदुः ।

कुटीप्रावेशिकं मुख्यं वातातपिकमन्यथा ॥ ५ ॥

निर्वाते निर्भये हर्म्ये प्राप्योपकरणे पुनः ।

दिशुदीर्घां शुभे देगे त्रिगर्भां सूक्ष्मलोचनाम् ॥ ६ ॥

धूमातपरजोव्यालस्त्रोमखोद्यविलङ्घिताम् ।

सज्जवैद्योपकरणां सुमृष्टां कारयेत् कुटीम् ॥ ७ ॥

अथ पुष्पेऽङ्घ्रि सम्यक् पूर्यस्थानं प्रविशेच्छुचिः ।

तत्र संगोधनैः शुद्धः शुद्धी जातबलः पुनः ॥ ८ ॥

ब्रह्मचारी धृतियुतः अहधानो जितेन्द्रियः ।

दानशौलद्यासत्यव्रतधर्मपरायणः ॥ ९ ॥

देयतानुस्यूतौ युक्ती युक्तस्वप्नप्रजागरः ।

प्रियोपधः प्रियलवाक् प्रारभेत रसायनम् ॥ १० ॥

हरोतकीममलकं सैन्धवं नागरं वचाम् ।

हरिद्रां पिप्पलीं वेल्लं शुडघ्नोषाम्बुना पिबेत् ॥ ११ ॥

स्निग्ध स्निग्धो नरः पूर्वं तेन साधु विरिच्यते ।

ततः शुद्धशरीराय कृतससर्जनाय च ॥ १२ ॥

विराज्य पञ्चरात्रं वा सप्ताहं वा घृतान्वितम् ।

दद्यादावकमाशुभैः पुराणशक्तोऽथवा ॥ १३ ॥

इत्थं ससृष्टकोष्ठस्य रसायनमुपाहरेत् ।

यस्य यद्योगिक पश्येत् सर्वमासीद्य साक्षाद्वित् ॥ १४ ॥

पथ्यासहस्रं त्रिगुणधात्रीफलसमन्वितम् ।

पद्मानां पद्ममूलानां साधः पलशतद्वयम् ॥ १५ ॥
 जले दशगुणे पक्ता दशभागस्थिते रसे ।
 आपोप्य कृत्वा प्यस्थीनि विजयामलकान्यथ ॥ १६ ॥
 विनीय तस्मिन्नियुंहे योजयेत् कुडवांशकम् ।
 खगेलामुस्तरजनीपिप्पलप्रगुरुचन्दनम् ॥ १७ ॥
 मण्डूकपर्णीकनकशङ्खपुष्पीवचाप्लवम् ।
 यक्ष्महृदयं विहङ्गघ्नं चूर्णितं तुलयाधिकम् ॥ १८ ॥
 सितीपलार्द्धभारश्च पात्राणि त्रीणि सर्पिषः ।
 हे च तेषां पचेत् सर्वं तदग्नौ लेहतां गदम् ॥ १९ ॥
 अवतीर्णं हिमं युष्मदादिभ्यैः चौद्रयतैस्त्रिभिः ।
 ततः खजेन मयितं निदध्याद् दृतभाजने ॥ २० ॥
 यानोपरुध्यादाहारमेकं मात्रास्य सा स्मृता ।
 पष्टिकः पयसा चात्र जीर्णे भोजनमिष्यते ॥ २१ ॥
 वैखानसा यालखिल्यास्तथा चान्ये तपोधनाः ।
 ब्रह्मणा विहितं धन्वमिदं प्राग्य रसायनम् ॥ २२ ॥
 तन्प्राथम्यमवलीपलितामयवर्जिताः ।
 मेघास्मृतिबलीपेता बभूवुरमितायुषः ॥ २३ ॥
 अभयामलकसहस्रं निरामयं पिप्पलीसहस्रयुतम् ।
 तरुणपलाशचारद्रवीकृतं स्थापयेद्वाण्डे ॥ २४ ॥
 सपयुक्ते च चारे छायासंशुष्कचूर्णितं योज्यम् ।
 पादांशेन सितायायतुर्गुणार्थं मधुघृताभ्याम् ॥ २५ ॥
 तद्भृतकुम्भे भूमौ निधाय घस्नाससंस्थमुदृत्य ।
 प्राह्णे प्राग्य ययानलचुचिताहारो भवेत् सततम् ॥ २६ ॥
 इत्युपयुष्मदाशेषं वर्षयतमनामयो जरारहितः ।

जीवति बलपुष्टिषुः स्मृतिमेधायन्वितो विगेषेण ॥२०॥

निरुजार्द्रपलायस्य छिन्ने शिरसि तत् क्षतम् ।

अन्तर्दिहस्त गन्धेर पृथ्वीमामलकैर्नवैः ॥ २८ ॥

आमूलं वेष्टितं दर्भे पद्मिनी पद्मनेपितम् ।

आदीप्य गोमयेर्वन्यैर्निर्वति स्वेदयेत्ततः ॥ २९ ॥

स्त्रिचानि तान्यामलकानि दद्याद्वादेवरः क्षोद्रहृताम्बितानि

घोरं स्रुतं चानुपिवेत्प्रकाशं तेनैव वर्तेत च मासमेकम् ॥३०॥

वर्ज्यानि वर्ज्यानि च तत्र यद्वात् सृष्टं च शीतस्मृ न पाणिनापि

एकादशाहस्य ततो व्यतीते पतन्ति केशा द्यना नखाय ॥३१॥

अयान्पकैरेव दिनैः सुरूप, श्लोषचयः कुञ्जरतुल्यवीर्यः ।

विशिष्टमेधावनबुद्धिसत्त्वा भवत्यसौ ययंसहस्रजीवी ॥३२॥

दशमूलबलामुस्तजीयकर्मभक्तीत्पलम् ।

पर्णिम्यौ पिप्पलीगृही मेदातामलकीवृष्टिः ॥३३॥

जीयन्ती जोऽङ्गक द्राक्षा यौष्कर चन्दन गठी ।

पुनर्नवद्विकाकोलीकाकनासानृताङ्गयाः ॥ ३४ ॥

विदारीहृषमूलं च तदेकघ्नं पलोम्भितम् ।

जलश्रोणे पचेत् पञ्चधात्रीफलगतानि च ॥ ३५ ॥

पादग्रेषु रस तस्माद्वास्थीन्यामलकानि च ।

गृहीत्वा भर्जयेत्तैलहृतादृष्टादग्निः पक्षैः ॥ ३६ ॥

मत्स्नश्छिन्नातुनाभेन युक्तं तज्जैहवत् पचेत् ।

सेहार्धं भधुसिद्धे तु तवचीर्यायतुष्यलम् ॥ ३७ ॥

पिप्पल्या द्विपल दद्याद्यतुर्जातं कषाक्षितम् ।

अतोऽवलेहयेन्नावां कुटीराः पय्यभोजनः ॥ ३८ ॥

इत्येव चवनप्रागो यं प्राग्न चवनो मुनिः ।

जराजर्जरितोऽप्यासीनारीनयननन्दनः ॥ ३८ ॥

कासं श्वासं श्वर शोषं हृद्रोगं वातशोणितम् ।

मूत्रशक्ताययान् दोषान् वैश्वर्यं च व्यपोहति ।

बालदृढघृतशोणकगानानङ्गवर्धनः ॥ ४० ॥

मेधां क्षृतिं कान्तिमनामयत्वमायुः प्रकर्षं पवनानुलोम्यम् ।

क्षोषु प्रहर्षं बलमिन्द्रियाणामग्नेयं कुर्याद्विधिनोपयुक्तः ॥ ४१ ॥

मधुकेन तपचोद्यां पिप्पल्या सिन्धुजन्मना ।

पृथग्लोहैः सुवर्णेन वचया मधुसर्पिण्या ॥ ४२ ॥

सितवा वा समायुक्ता समायुक्ता रसायनम् ।

त्रिफला सर्वरोगघ्नी मेधायुः क्षतिबुद्धिदा ॥ ४३ ॥

मण्डूकपर्ण्याः स्वरसं यथाग्निशोरेण यटीमधुनस्य चूर्णम् ।

रसं गुडूच्याः सहमूलपुष्पाः कल्कं प्रयुञ्जीत च शङ्खपुष्पाः ॥ ४४ ॥

आयुःप्रदान्यामयनाशनानि बलाग्निवर्णस्वरवर्धनानि ।

मेधानि चैतानि रसायनानि मेध्या विशेषेण तु शङ्खपुष्पी ॥ ४५ ॥

नलदं कटुरोहिणी पयस्या मधुकं चन्दनसारिवोषगन्धाः ।

त्रिफला कटुकत्रयं हरिद्रे सपटोलं लवणं च तैः सुपिष्टैः ॥ ४६ ॥

त्रिगुणेन रसेन शङ्खपुष्पाः सपयस्कं घृतनल्पणं विपक्वम् ।

उपयुज्य भवेज्जङ्घीऽपि वाग्मी श्रुताधारी प्रतिमानवानरोगः ॥ ४७ ॥

पेप्यैर्मृणालविसर्पकेसरपत्रबोजैः

सिद्धं सहेमश्चकलं पयसा च सर्पिः ।

पञ्चारविन्दमिति तत्प्रथितं पृथिव्यां

प्रमृष्टपौरुषबलप्रतिभैर्निषेव्यम् ॥ ४८ ॥

यन्नालकन्ददलकेसरबहिषक्तं

। नीलोत्पलस्य तदपि प्रथितं द्वितीयम् ।

सर्पिश्चतुः कुवलयं सहिरण्यपत्रम्

मेघं गवामपि भवेत् किमु मानुषाणाम् ॥ ४८ ॥

ब्राह्मीयचासैर्न्यवशद्वपुष्पीमत्स्याचक्रद्वयसुवर्चलेन्द्रः ।

वैदेहिका च त्रियवाः पृथक् सूर्यवौ सुवर्णस्य तिमो विषस्य ५०

सर्पि पथ पलमेकत एतद्याजयेत्परिणते च घर्तः ५१ ॥

भोजनं समधु चत्सरमेवं शीलयन्नधिकधीन्मृतिमेधः ॥ ५२ ॥

अतिक्रान्तजराव्याधितन्मानस्यश्रमक्रमः ।

जीवत्यद्दयतं पूर्णं शीतेजः कान्तिदोषिमान् ॥ ५३ ॥

विशेषतः कुष्ठकिन्नासगुल्मविषज्वरोन्मादगरोदराणि ।

अथर्वगन्धादिप्रताप कृत्याः शाम्यन्त्यनेनातिबलाद्य धाताः ५४

गरुड, ये नागबलां मुख्ययोगे समुद्धरेत् ।

अक्षमात्र ततो मूलाश्चूर्णितात् पयसा पिबेत् ॥ ५४ ॥

लिङ्गाभधुष्टताभ्यां वा क्षीरहस्तिरनन्त्रभुक् ।

एवं वर्षप्रयोगेण जीवेद्वर्षगतं बली ॥ ५५ ॥

फलोन्मूर्छां गोक्षुरकः समूलगुहायाविशुष्क सुविचूर्णिताङ्गः ।

सुभावितः स्वेन रवेन तस्मान्मात्रां परां प्रासृतिकीं पिबेद्यः ५६

क्षीरेण तेनैव च शालिमशून् जीर्णं भवेद् सदितुनोपयोगात् ।

शतः सुरुपः सुभगः यतायुः कामो ककुद्धानिव मोक्षुलस्य ५७

वाराहीकन्दमाशुद्रि क्षीरेण भीरवः पिबेत् ।

मासं निरयो मासश्च क्षीराद्यादौ जरां जयेत् ॥ ५८ ॥

तत् कन्दमूलचूर्णं वा स्वरमेव सुभावितम् ।

ष्टतषोडश्रुत लिङ्गाक्षतपक्वं वा हृतं पिबेत् ॥ ५९ ॥

तद्विद्वान् तियत्तावनामधुक्कवाचमोः ।

अथसो अथसो युक्ता पद्माधायीधिरासताः ॥ ६० ॥

मण्डूकीशङ्कुसुमावाजिगन्धायतावरीः ।

उपयुञ्जीत मेधावी वयस्यैव्यं बलप्रदः ॥ ६१ ॥

यथास्त्रं चित्रकः पुष्पैर्ज्ञेयः पीतसिताक्षितैः ।

यथोत्तरं सगुणवान् विधिना च रसाग्रनम् ॥ ६२ ॥

छायाशष्कं ततो मूलं मांसं चर्षोज्जितं लिङ्गम् ।

सर्पिषा मधुसर्पिभ्यः पिवन् वा पयसा यतिः ॥ ६३ ॥

अभसा वा हितान्नाशो गर्तं जीषति नीरुजः ।

मेधावी बलवान् कान्तो वपुषान् दीप्तपावकः ॥ ६४ ॥

तैलेन लीढो मासेन वातान् हन्ति सुदुस्तरान् ।

ः सत्रेण क्षित्रकूटानि पीतस्तक्त्रेण पायुजान् ॥ ६५ ॥

भक्ष्यतकानि पुष्टानि धान्यराशौ निधापयेत् ।

प्रीते संगृह्य हेमन्ते स्वादुस्निग्धहिमैर्वपुः ॥ ६६ ॥

संस्कृत्य तान्यष्टगुणे सलिलेऽष्टौ पाचयेत् ।

अष्टांशमिष्टं तत् काशं सखीं ज्ञेयं पिवेत् ॥ ६७ ॥

वर्धयेत् प्रत्यहं चानु तत्रैकैकमरुष्करम् ।

सप्तरात्रवय वावत् त्रीणि त्रीणि ततः परम् ॥ ६८ ॥

आचत्वारिंशतस्तानि कामयेद् ब्रह्मवत्ततः ।

सहस्रमुपयुञ्जीत सप्ताहेरिति सप्तमिः ॥ ६९ ॥

यन्निताका घृतक्षीरशालिपट्टिकभोजनः ।

तदग्निगुणितं कासं प्रयोगान्तेऽपि चाचरेत् ॥ ७० ॥

आग्निपो सभते पूर्वा वज्रेर्दीप्तिं विशेषतः ।

प्रनेहकर्मकुष्ठार्शो मेदोदोषविवर्जितः ॥ ७१ ॥

पिष्टस्वेदनमरुजैः पूर्णं भक्ष्यतकैर्विभज्यतेः ।

भूमिनिखाते कुशे प्रतिष्ठितं ज्ञानमृक्षितम् ॥ ७२ ॥

परिवारितं समन्तात्पचेत्ततो गोमयाग्निना ऋदुना ।

तत्स्वरसो यद्यवते गृहीयात्त दिनेऽन्यस्मिन् ॥ ७३ ॥

अमुमुपयुज्य स्वरस मध्वष्टमभागिक द्विगुणसर्पिः ।

पूर्वविधियन्वितात्मा प्राप्नोति गुणान् स तानेव ॥ ७४ ॥

पुष्टानि पाकेन परिष्कृतानि भक्षातकाव्याढकसन्धितानि ।

ष्टष्टिकाचूर्णकपैर्जलेन प्रक्षाल्य समोष्य च मारुतेन ॥ ७५ ॥

जर्जराणि विपचेज्जलकुम्भे पादशेषधृतगालितग्रीते ।

तद्द्रव पुनरपि व्यपयेत् क्षीरकुम्भसहित चरणस्ये ॥ ७६ ॥

सर्पि पक्ष तेन तुल्यप्रमाणं युञ्ज्यात्स्वेच्छे शर्कराया रजोभिः

एकीभूत तत् खललोभयेन ख्याप्य धान्ये सप्तरात्र सुगुप्तम् ॥ ७७ ॥

तमसूतरसपाक यः प्रगे प्रायमश्नन्

अनु पिबति यथेष्टं पारिदुग्धं रसं वा ।

श्रुतिमतिबलमेधासत्त्वसारैरुपेतः

कनकनिचयगौरः साऽश्रुते दोषमायुः ॥ ७८ ॥

द्रोणेऽभसो वणकता तिग्मताद्विपक्वात्

क्षायाढके पलसमेक्षितलेनपातम् ।

तिक्ताविषादयवरागिरिजन्मतात्स्यैः

सिद्धं परं निखिलकुष्ठनिवर्हेणाय ॥ ७९ ॥

सहामनकशुक्तिभिर्दभिराणि तेनैव वा

गुहेन पयसा घृतेन ययसक्तुभिर्वा सह ।

तिन्नेन सह माक्षिजेण पगलेन मूषेण वा

वपुष्करमरुष्कर परमनेष्यमायुष्करम् ॥ ८० ॥

भक्षातकानि तीशानि याक्नीग्रन्थिसमानि च ।

भवन्त्यमृतकृष्णानि प्रयुक्तानि यथाविधि ॥ ८१ ॥

कफजो न स रोगोऽस्ति न विवन्धोऽस्ति कचन ।

य न भग्नातकं हन्याच्छोघ्नमग्निबलप्रदम् ॥ ८२ ॥

वातातपविधानेऽपि विशेषेण विर्यर्जयेत् ।

कुलत्पदधिसृक्तानि तैलाभ्यङ्गाग्निसेवनम् ॥ ८३ ॥

हृद्यास्तुवरका नाम पश्चिमार्णवतीरजाः ।

वीथीतरङ्गविघ्नोभमारुतोद्धूतपक्त्वाः । ८४ ॥

तैभ्यः फलान्याददीत सुपक्वान्यम्बु दागमे ।

मज्जा फलेभ्यद्यादाय शोषयित्वाऽवचूर्ण्य च ॥ ८५ ॥

तिलवत् पीडयेद् द्रोण्यां क्षाययेद्वा कुसुमवत् ।

तत्रैकं सभूत भूयः पचेदासलिलचयात् ॥ ८६ ॥

प्रवतार्यं करोपि च पक्षमात्र निधापयेत् ।

स्निग्धस्त्रिषो हृतमलः पचादुद्धृत्य तत्ततः ॥ ८७ ॥

चतुर्थभक्तान्तरितः प्रातः पाणितलं पिबेत् ।

मन्येणानेन पूतस्य तैलस्य दिवसे शुभे ॥ ८८ ॥

मज्जासार महावीर्यं सूर्यान् धातून् विमोषय ।

शङ्खचक्रगदापाणिस्त्वामात्रापयतेऽच्युतः ॥ ८९ ॥

तेनास्योर्ध्वमधस्ताच्च दोषा यावत्सक्तस्ततः ।

सायमस्त्रे हलवणां यवागूं शीतलां पिबेत् ॥ ९० ॥

पश्चाद्धानि पिबेत्तैलमित्यं वर्ध्यानि र्यर्जयेत् ।

पक्ष सुहरसाक्षाशी सर्वकुष्ठैर्विमुष्यते ॥ ९१ ॥

तदेव खदिरकाष्ठे त्रिगुणे साधु साधितम् ।

निहितं पूर्ववत्पक्षं पिबेन्नासं सुयन्त्रितः ॥ ९२ ॥

तेनाभ्यक्तशरीरस्य कुर्वन्वाहारमीरितम् ।

अनेनाशु प्रयोगेण सरधयेत् कुष्ठिनं तरम् ॥ ९३ ॥

सर्पिर्मधुयुतं पीतं तदेव खदिरादिना ।

यत्न मांसरसाहारं करोति द्विगतायुषम् ॥ ८४ ॥

तदेव नखे पञ्चायद्विषानुपयोजितम् ।

यत्प्रसक्तं युतधरं करोति त्रिगतायुषम् ॥ ८५ ॥

यच्चाष्टौ सप्तदश वा पिप्पलीर्मधुसर्पिणा ।

रसायनगुणान्वेषो समामेक्षां प्रयोजयेत् ॥ ८६ ॥

तिस्त्रिस्त्रिस्तु पूर्वाह्ने भुक्ताये भोजनस्य च ।

पिप्पल्यः फिक्कुकसारभारविता वृत्तभर्जिताः ॥ ८७ ॥

प्रजोल्या मधुसंमिश्रा रसायनगुणैपिणा ।

ब्रामहृदया दशाहानि दश पैप्पलिकं दिनम् ॥ ८८ ॥

वर्द्धयेत् पयसा सार्धं तथैवापनयेत् पुनः ।

जीर्णोपधय भुञ्जीत पष्टिकं क्षीरसर्पिणा ॥ ८९ ॥

पिप्पलीनां सहस्रस्य प्रयोगोऽयं रसायनम् ।

पिष्टास्ता वसिभिः पेयाः सृता मध्यमनैर्नरेः ॥ ९० ॥

तद्वच्च छागदुग्धेन द्वे सहस्रे प्रयोजयेत् ।

एभिः प्रयोगैः पिप्पल्यः कासश्वासगलत्रहान् ॥ ९१ ॥

यन्नामैहपहृदयैः पाण्डुत्वविषमस्वरान् ।

वृत्ति शोकं वमि दिग्धां ग्रीहानं वातमोणितम् ॥ ९२ ॥

विष्वार्धमात्रेण च पिप्पलीनां पात्रं प्रलिम्बे दयसो निभायाम्

प्रातः पिबेत्तस्मिन्नास्त्रानिभ्यां वर्षं दयेष्टाशनपानचेष्टः ॥ ९३ ॥

गुण्डोविड्डत्रिकभागुद्गुक्षीयष्टीहरिद्रातिवसावमाय ।

मुस्तामुराक्षा गुरुष्वित्रयाय सौगन्धिकं पद्मजमुत्पन्नाम् ॥ ९४ ॥

धवागकर्णसनवासपत्रसाराम्बुधा पिप्पलिवत्प्रयोगाः ।

सोहोपनिताः पृथगेव जीयेत्समाः शतं व्याधिजरादिमुदः ॥ ९५ ॥

क्षीराञ्जलिभ्यां च रसायनानि युक्तान्यमून्यावसलेपनानि ।
कुर्वन्ति पूर्वोक्तगुणप्रकर्षमायुः प्रकर्षं द्विगुणं ततश्च ॥१०६॥

असनखदिरयूपैर्भाविता सोमराजीं

मधुष्टतत्रिष्टिपथ्यालोहचूर्णैरुपेताम् ।

शरदमवलिहानः पारिणामान् विकारां-

स्त्वजति मितद्विताशो तद्वदाहारजातान् ॥१०७॥

तीव्रेण कुष्ठेन परीतमूर्तिर्यः सोमराजी नियमेन खादेत् ।

संवत्सरं क्षण्यतिसद्वितीयां ससोमराजीं वपुषाऽतिशेते ॥१०८॥

ये सोमराज्या वितुमीकृतायाचूर्णैरुपेतात्पचय्य, सुजातात् ।

उडृत्य सारं मधुना लिहन्ति तत्र तदेवानुपिबन्ति चान्ते ॥१०९॥

कुष्ठित, कुप्यमानाङ्गास्ते जाताङ्गुलिनासिकाः ।

भान्ति वृक्षा इव पुनः प्ररुद्धनवपक्षवाः ॥ ११० ॥

शीतवातहिमदग्धतनूनां स्वप्नमुष्णकुटिलव्यधितास्थाम् ।

भेषजस्य पवनोपहतानां वक्ष्यते विधिरतो लशुनस्य ॥१११॥

राहोरमृतचौर्येण लूनाद्ये पतिता गलात् ।

अमृतस्य कणा भूमौ ते रसोनित्यमागता ॥ ११२ ॥

दिजा नाग्नन्ति तमती दैत्यदेहसमुद्भवम् ।

साक्षादमृतसम्भूतीर्गाम्भीः स रसायनम् ॥ ११३ ॥

शीलयेत्तशुभं शीते वसन्तेऽपि कफोल्बणः ।

घनोदयेऽपि वाताक्तः सदा वा शीघ्रलीलया ॥ ११४ ॥

सिन्धुशुद्धतनुः शीतमधुरोपस्कृताशयः ।

तदुत्तमावतंसाभ्यां चर्चितानुषराजिरः ॥ ११५ ॥

तस्य कन्दान् वसन्तान्ते हिमवच्छकदेशजान् ।

अपनीतत्वचो रात्रौ तीमयेन्दिरादिभिः ॥११६॥

तत्कृत्स्नस्वरसं प्रातः शुचिदान्तवपीडितम् ।

मदिराया सुकूटायाश्चिभोगेन समन्वितम् ॥ ११७ ॥

मदास्यान्वस्य तैलस्य मसुनः काष्ठिकस्य वा ।

तत्काम एव वा युक्तं युक्तमानोच्य मानया ॥ ११८ ॥

तैलमपि विसामञ्जसौ रमां सरसैः पृथक् ।

काथेन वा यथाप्याधि रसं केवलमेव वा ॥ ११९ ॥

पिबेत् गण्डूपमात्रं प्राक् कण्ठनाडीविशुद्धये ।

प्रतप्तं श्वेदनं चातु वैदमार्या प्रशस्यते ॥ १२० ॥

शीतान्नमेकं सप्तमा वमिसञ्चार्ययोर्मुखे ।

जिह्वं पिबेत् क्षमापाये स्थिरतां गतं भोजसि ॥ १२१ ॥

विदाहपरिहाराय परं शीतानुलेपनं ।

धान्येत् माम्बु, कर्णिका मुक्ता कर्पूरमालिका ॥ १२२ ॥

कुडवीर्यस्य परा माया तद्वहं केवलस्य तु ।

पलं पिष्टव्यं तन्मज्जां समन्तं प्राक् च गीनयेत् ॥ १२३ ॥

लीर्यगालोदरं लोणे शङ्कुन्देन्दुपाण्डुरम् ।

धुञ्जोत रुपैः पयसा रसेर्वा धन्वचारिणाम् ॥ १२४ ॥

मद्यमेकं पिबेत्तत्र दृष्टप्रवन्धे जमान्वितम् ।

अमव्यपस्वारनाम फलाभ्युपरिमितिकाम् ॥ १२५ ॥

तत्कम्पकं वा समष्टुतं दृष्टपात्रे यज्जाहृतम् ।

स्थितं दद्याद्वाष्टयोगात्तद्वदा वयमा समम् ॥ १२६ ॥

विकञ्चुकप्रापरमोनगर्भान् ममूष्यमासान् विविधोपदंशान् ।

विमर्दकाद्या दृष्टशुश्रूषां प्रकाममयाश्च तुल्यमद्वन् ॥ १२७ ॥

पित्तरक्तविनिर्मुक्तममस्तापरपाहते ।

दुडे वा पिबते वाचो न द्रव्यं मृदनात् परम् ॥ १२८ ॥

प्रियासुगुडदुग्धस्य मांसमद्यान्मविद्विष ।

अतितिघोरजीर्णं च रमोनो व्यापटेद् ध्रुवम् ॥ १९८ ॥

पित्तकोपभयादन्ते युञ्ज्यान्मृदु विरेचनम् ।

रसायनगुणानिव परिपूर्णान् ममयुते ॥ १९९ ॥

प्रीप्ते ऽकृतता गिरयी जतुतुल्य बमन्ति यत ।

हेमादिषड्धातुरसं प्रोच्यते तच्छिलाजतु ॥ २०० ॥

सर्वं च तित्तकटुक नात्युष्णं कटुपाकत ।

छिदनं च विशेषेण लौह तत्र प्रशस्यते ॥ २०१ ॥

गौमूत्रगन्धि कृष्णं गुग्गुल्वाभ विगर्कीर भूतस्त्रम ।

स्निग्धमनस्कपाय मृदु गुरु च शिलाजतु श्रेष्ठम् ॥ २०२ ॥

व्याधिव्याधितसातम्य समनुस्मरण भावयेद्वय पात्रे ।

प्राक् केवलजनधीत शुष्क कायेस्ततो भाव्यम् ॥ २०३ ॥

ममगिरिजमष्टगुणिते नि काथ्य भावनीयश्च तोये ।

तन्निव्यूढेऽष्टाद्ये पूतोष्णे प्रक्षिपेद् गिरिजम् ॥ २०४ ॥

तत समरसतां यात सशुष्क प्रक्षिपेद्वसे भूयः ।

स्त्रै स्त्रैरेव कायेर्भाव्य वारान भवेत् सप्त ॥ २०५ ॥

अथ स्निग्धस्य शुद्धस्य हृत तित्तकसाधितम् ।

त्रयहं युञ्जीत गिरिजमेकैकेन तथा त्रयहम् ॥ २०६ ॥

फलत्रयस्य यूषेण पटोल्या मधुकस्य च ।

योगयोग्यं ततस्तस्य कालापेक्ष प्रयोजयेत् ॥ २०७ ॥

शिलाजमेव देहस्य भवत्यल्पकारकम् ।

गुणान समग्रान् कुरुते सहसा व्यापद न च ॥ २०८ ॥

एकत्रिसप्तसप्ताह कर्षमर्दपन यत्नम् ।

हीनमधोत्तमो योगः शिलाजस्य क्रमाश्रितः ॥ २०९ ॥

संस्कृतं संस्कृते देहे प्रयुक्तं गिरिजाद्वयम् ।

युक्तं व्यस्तैः समस्तैर्वा ताम्बायोरुष्यहेमभिः ॥ १४१ ॥

घोरिणालोदितं कुर्याच्छीघ्रं रासायनं फलम् ।

कुलत्यां काकमार्चो च कपोतांश्च सदा त्यजेत् ॥ १४२ ॥

न सोऽस्ति रोगो भुवि साध्यरूपो जलश्रजयं न जयेत्प्रसङ्गः ।

तत् कालयोगैर्विधिवत् प्रयुक्तं स्वस्थस्य चोर्जा विपुला दधाति ४

कुठोप्रवेशः क्षणिनां परिच्छेदयतां हितः ।

भृतीऽन्यथा तु ये तेषां सूर्यमारुतिको विधिः ॥ १४४ ॥

वातातपमहा योगा वच्छन्तेऽतो विधेयतः ।

सुखोपचारा भ्रंशेऽपि ये न देहस्य बाधकाः ॥ १४५ ॥

शीतोदकं ययः शीघ्रं घृतमेकैकगो द्विगः ।

त्रिगः समस्तमथवा प्राक् पीतं स्थापयेद्वयः ॥ १४६ ॥

गुह्येन मधुना शण्ड्या कण्ठ्या लवणेन वा ।

हे हे खादन् सदा पथ्ये जीवेद्वर्षयतं सुखी ॥ १४७ ॥

हरौतकीं सर्पिणि सम्प्रताप्य समग्रतस्तत् पिवतो घृतञ्च ।

भवेच्चिरस्थायि वनं शरीरे सकृत् कृतं साधु यथा कृतञ्चेत् ॥ १४८ ॥

धात्रीरसघोत्रसिताष्टतानि हिताशनानां लिहतां मरणान् ।

प्रणाशमायान्ति जराविकारा ग्रन्था विशाला इव दुग्धं ह्येताः ॥ १४९ ॥

धात्रीकृमिघ्नासनमारचूष्णम् सतैलसर्पिमधुलोहरेणुः ।

निषेवमाणस्य भवेच्चरस्य तारुस्थनावण्यसविप्रनष्टम् ॥ १५० ॥

लोहं रजो वेल्लभवं च सर्पिः शीघ्रद्रुतं स्थापितमब्दमावन् ।

सामुद्रके बीजकसारकृते निहन् वली जीवति कण्ठकेन ॥ १५१ ॥

विहङ्गभक्ष्णातकनागराणि येऽश्रन्ति सर्पिमधुसंयुतानि ।

ज्वरानदीं रोगतरङ्गिणीं ते श्लावण्ययुक्ताः पुरुषास्तारन्ति ॥ १५२ ॥

अदिरासनयूपभावितायास्त्रिफलाया घृतमाक्षिकप्रुतायाः ।

नियमेन नरा निषेवितारो यदि जीवन्त्यरुजः किमत्र चित्रम् ॥१५३

जीवकस्य रसमङ्गुलिहार्यं शर्करामधुघृतं त्रिफलां च ।

भीक्ष्वत्तु पुत्रयेषु जरता स्वागतापि विनिवर्तत एव ॥१५४

• पुनर्नवसार्धपलं नवस्य

पिष्टं पिबेद्यः पचनार्धमासम् ।

भासद्वयं तत्त्रिगुणं समां वा

जीर्णोऽपि भूयः स पुनर्नवः स्यात् ॥ १५५ ॥

भूर्वाहृहृक्शुभ्रतीवलानानुशीरपाठासनसारिवाणाम् ।

कालातुसार्यागुरुचन्दनानां वदन्ति यौननवमेव कथम् ॥१५६

शतावरीफलकषायसिद्धं ये सर्पिरश्नन्ति सिताद्वितीयम् ।

तान् जीविताध्वानमभिप्रपन्ना विप्रलुम्बन्ति विकारचौराः ॥१५७

पीताश्रमन्यापचसार्धमास घृतेन तैलेन सुखाम्बुना वा ।

क्षयस्य पुष्टिं, वपुषो विधत्ते बालस्य सस्यस्य यथा सुवृष्टिः ॥१५८

दिने दिने क्षणक्षितिसप्रहृष्टं समश्रतां शीतजमानुपानम् ।

घोषः शरीरस्य भयत्वनम्रो हृदीभवत्पामरणाच्च दन्ताः ॥१५९

शूर्पं शदं द्रानलकामृतानां लिहन् सर्पिर्मधुभागमियम् ।

हृषः शिरः यान्तविकारदुःखः समाः गतं जीवति क्षणक्षेपः ॥१६०

सार्धं तिनैरामलकानि छयैरचापि संक्षुध्य हरीतकीर्वा ।

येऽद्युर्मयूरा इव ते मनुष्या रम्यं परीणाममवाप्नुयन्ति ॥१६१

शिलाजतुघोद्रविहङ्गसर्पिलोहामवापारदताम्रमक्षः ।

प्राप्यन्ते दुर्बलदेहभार्तुस्तिपक्ष रात्रेच यथा यथाहः ॥१६२॥

ये माममेकं स्वरसं पिबन्ति दिने दिने च्छरन्तः ससुप्तम् ।

चौराग्निस्तो वलपीवयुक्ताः समाः गतं जीवितसंप्रुयन्ति ॥१६३

मासं वचामप्यपमेवमानाः क्षीरेण तैलेन घृतेन वाऽपि ।

भवन्ति रक्षोभिरष्टथरूपा मेधाविनो निर्मलमृष्टवाक्काः ॥१६४॥

मण्डूकपर्णीमपि भक्षयन्तो भृष्टां घृते मासमनवमद्याः ।

जीवन्ति कामं विपुलं प्रगल्भास्ताम्रस्थनायस्त्रिगुणोदयन्याः ॥१६५॥

माद्वलीत्रिफलान्मोक्षपत्रपञ्चाशतीकृतम् ।

मार्कण्डेयस्वरने पठ्यतां गुटिकाणां यतत्रयम् ॥१६६॥

छायाविशुद्धं गुटिकाष्टमद्यात् पूर्वं समस्तामपि तां क्रमेण ।

भजेद्द्विरित्तः क्रमशश्च मण्डं पेयां विनेयीं रमकोटनं च ॥१६७॥

मर्पिः क्षिग्धं मासमेकं यतात्मा मासादूर्ध्वं सर्वथा न्वैरहृत्तिः ।

यस्य यथात् सर्वकागं त्यजोर्णं वर्षेणैवं योगनिबोपयुञ्जयात् ॥१६८॥

भवति विगतदोगो योऽप्यमाध्यामयार्त्तः

प्रवन्मुक्पकारः शोभते योऽपि हृदः ।

उपचितपृथुनालशोतनेदादियुक्त-

स्तकण इव समानां पत्र जीवेच्छतानि ॥१६९॥

गायत्रीगिरिशिङ्गिगिर्यासगिरिदायेतावकादृक्तरान्

पिट्टाटादगमङ्ग, पेऽभसि धृतान् खण्डैः सङ्काशमयैः ।

पाथे मनोहमये त्रह रविकरैरानोदयन् पाचयेद्

पानौ वागुसटो मनोहृगुक्कमं पादस्थितं तत्पथेत् ॥१७०॥

पूतभ्यांगः क्षीरतोऽगम्यथांगी

भाद्राक्षिर्यासाद् दो वरावाप्त्रयोऽगाः ।

प्रगायतारयेह द्वैयश्वीना

देक्षीकथ्येतत् मापयेत् सङ्गतीक्षेः ॥१७१॥

विमलपुष्टमितामधुभिः पूय-

शुतनयुगनिदं दष्टि वा घृतम् ।

स्वस्विभोजनपानमिच्छितो

: भवति ना पलशः परिशीलयन् ॥ १७२ ॥

श्रीमान्निर्दुतपाप्मा वनमहिषबलो बाजिवैगः स्थिराङ्गः

क्रिप्रैर्भृङ्गाङ्गनोलैर्मधुसुरभिमुखो नैकयोषिन्निपेवी ।

बाह्मन्धात्रीसहृदः सप्तद्वृतवहो मासमासोपयोगाद्

धत्तेऽसौ नारसिंहं वपुरनलग्नित्वा तत्तपामीकराभम् ॥ १७३ ॥

अक्षार्द नारसिंहस्य व्याधयो न स्मृशन्त्यपि ।

चक्रोज्ज्वलभुजं भीता नारसिंहमिवावुराः ॥ १७४ ॥

सङ्गप्रवालानसुनैव भृष्टान् घृतेन यः खादति यन्मितात्मा ।

विशुद्धकोष्ठोऽसनसारसिद्धदुग्धानुपस्तत् कृतभोजनार्थः ॥ १७५ ॥

नासोपयोगात् ससुखी जीवत्वम्यतद्वयम् ।

गृह्णाति सकृदप्युक्तमविलुप्तश्रुतीन्द्रियः ॥ १७६ ॥

अनेनैव च कल्पेन यस्तैत्तमुपयाजयेत् ।

तानेयाप्नोति स गुणान् कथकेयय जायते ॥ १७७ ॥

उक्तानि शक्यानि फलान्वितानि गुणानुरूपाणि रसायनानि ।

मृदानुशंसान्यपि चापराणि प्रात्यादिकृतानि न कीर्तितानि ॥ १७८ ॥

रसायनविधिश्च शास्त्राविरन् व्याधयो यदि ।

यथास्वमीपथ तेषां कार्यं मुक्ता रसायनम् ॥ १७९ ॥

सत्यवादिनमक्रोधमध्यात्मप्रवणेन्द्रियम् ।

शान्तं सद्गुह्यनिरतं विद्याश्रित्यरसायनम् ॥ १८० ॥

गुह्यैरेभिः समुद्दिष्टः सेवते यो रसायनम् ।

स निवृत्तात्मा दीर्घायुः परत्रेह च भोदते ॥ १८१ ॥

शास्त्रानुसारिणी चर्या चित्तश्या. मार्गवर्तिनः ।

दुग्धिरण्यक्षिताद्यैर्गु परिपूर्णं रसायनम् ॥ १८२ ॥

चत्वारिंशोऽध्यायः ।

अथातो वाजीकरणाध्यायं व्याख्यास्यामः ।
 वाजीकरणमन्विच्छेत् सततं विपयी पुमान् ।
 तुष्टिः पुष्टिरपत्यं च गुणवत्तत्र संश्रितम् ॥ १ ॥
 अपत्यसन्तानकरं यत् सद्यः संप्रहर्षणम् ।
 वाजौ वाऽतिबलो येन यात्यप्रतिष्ठतोऽङ्गनाः ॥ २ ॥
 भवत्यतिप्रियः स्त्रीणां येन येनोपधीयते ।
 तद्वाजीकरणं तद्धि देहस्योजंस्करं परम् ॥ ३ ॥
 धर्म्यं यशःप्यमायुष्यं लोकद्वयरभावनम् ।
 अन्मोटाभङ्गे ब्रह्मचर्यमेकान्तनिर्मलम् ॥ ४ ॥
 अल्पमत्त्वस्य तु क्रोशेर्माध्यमानस्य रागिणः ।
 शरीरक्षयरक्षार्थं वाजीकरणमुच्यते ॥ ५ ॥
 कल्पस्योदयवयसो वाजीकरणमेविनः ।
 सर्वेष्वतुष्वहरहस्यं वायो न निवार्यते ॥ ६ ॥
 अथ स्निग्धविशुद्धानां निरुद्धान् सानुवासनान् ।
 घृततेनरमक्षीरगर्भाक्षोदसयुतान् ॥ ७ ॥
 योगयिथोजयेत् पूर्वं क्षीरमांसरमाग्निम् ।
 ततो वाजीकरणं योगान् शकापत्यपिवहेनान् ॥ ८ ॥
 अष्टादशः घृताकुसुमः फलेन रक्षितो द्रुमः ।
 यथेकैकगान्धय निरपत्यस्तथा नरः ॥ ९ ॥
 गजमदनमथतज्जवनं धूलिधूमरम् ।
 पवि सापाविसमुखं हृदयाद्वाद्धारकम् ॥ १० ॥

अपत्यं तुल्यता केन दर्शनस्पर्शनादिषु ।
 किं पुनर्यद्यशोधर्ममानयिकुलं वदन्तम् ॥ ११ ॥
 शूद्रकाये यथाशक्ति वृष्ययोगान् प्रयोजयेत् ।
 शरेक्षुकुशकाशेनां विदार्या वीरणस्य च ॥ १२ ॥
 मूलानि फण्टकार्याद्य जीवकर्षभकी बलाम् ।
 मेदे द्वे द्वे च काकोल्यौ मूर्ष्यं पख्यौ यतावरीम् ॥ १३ ॥
 अत्रगन्धामतिबलामात्मगता पुनर्नवान् ।
 वीरां पयस्यां जीवन्तो मृद्धिं राक्षां त्रिकण्टकम् ॥ १४ ॥
 मधुकं शालिपर्णी च भागां क्षिपलिकान् पृथक् ।
 मापाणामाढकं चैतद् दिद्रोणे साधयेद्वपाम् ॥ १५ ॥
 रमेनाढकगीयेण पक्षेत्तेन घृताढकम् ।
 दत्त्वा विदारीधात्रोक्षुरसानामाढकाढकम् ॥ १६ ॥
 घृताद्यतुर्गुणं वीरं पेयाण्योमानि चावपेत् ।
 वीरां च्वगतां काकोल्यौ वटीं फल्गूनि पिप्पलीम् ॥ १७ ॥
 द्राक्षां विदारीं खजूरं मधूकानि यतावरीम् ।

सोऽद्यमात्रमतः खादेत् यस्य रामायत गृहे ।

साक्यगुप्ताफलान् घीरे गोधूमान् साधितान् हिमान् २२

मापान्या सष्टतचौडान् खादन् गृष्टिपयोऽनुपः ।

जागर्त्तिं शत्रिं सकलामखिन्न् खेदयेत् स्त्रियः ॥ २४ ॥

वस्ताण्डसिन्धे पयसि भावितानसकसिसिखान् ।

यः खादेत्ससितान् गच्छेत् स्त्रीयतमपूर्ववत् ॥ २५ ॥

चूर्णं विटार्या बहुशं स्वरमेनेव भावितम् ।

घोद्वसर्पियुतं लीढा प्रमदायतमृच्छति ॥ २६ ॥

कृशाधात्रीफलरजः स्वरमेन सुभावितम् ।

शकैरामधुसर्पिर्भिर्लीढा योऽनु पयः पिबेत् ॥ २७ ॥

स नरोऽग्नीतिवर्षोऽपि युदेव परिह्वयति ।

कपे' मधुकर्णस्य घृतघोद्वसमन्यितम् ॥ २८ ॥

पयोऽनुपानं यो क्षिण्णादित्वयेगः स ना भवेत् ।

कुम्भीरगुद्रा यः कम्पमाक्षीय पयसा पिबेत् ॥ २९ ॥

मिताष्टतपयोऽवानो स नारीषु वृषावतं ।

यः पयस्यां पयः सिद्धां खादेत्पुष्टताम्बिताम् ॥ ३० ॥

पिबेदाक्षयणं चानु घीरे न क्षयमेति सः ।

अयंगुप्ते क्षुरकयोर्वीजचूर्णं शकैरम् ॥ ३१ ॥

धारोत्थेन नरः पीत्वा पयसा रामभायते ।

उषटाचूर्णमप्येवं नृतावर्षापि योजयेत् ॥ ३२ ॥

चन्द्रश्च दधिमरं नमितं घटिषौदनम् ।

घटे गुमाक्षितं भुज्या हृदीऽपि तदप्यायते ॥ ३३ ॥

गृष्टे क्षुरमापाजगुमादोजयतावरीः ।

विशन् घीरेषु जीर्णोऽपि गच्छति प्रमदायतम् ॥ ३४ ॥

यत्किञ्चिन्नाधुरं क्षिग्धं हृच्छृणं बलवर्धनम् ।

मनसो हर्षं यच्च तत्कर्वं हृष्यमुच्यते ॥ ३५ ॥

द्रव्यैरेव विधैस्तस्माद्वर्णितः प्रमदां वक्षित् ।

प्राक्तवेगेन चोदीर्णः स्त्रीगुणैश्च प्रहर्षितः ॥ ३६ ॥

मैथ्याः सर्वेन्द्रियसुखा घर्मकल्पद्रुमादुराः ।

त्रिययातिशयाः यच्च शराः कुसुमधन्वनः ॥ ३७ ॥

इष्टा ह्येतेकमोऽप्ययो हर्षप्रोतिकराः परम् ।

किंपुनः स्त्रीशरीरे ये सङ्घातेन प्रतिष्ठिताः ॥ ३८ ॥

नामापि यस्या हृदयोक्तयाच यां पश्यतां हस्तिरनाप्तपूर्वा ।

सर्वस्त्रिधाकर्षणपाशभूतां कान्तानुवृत्तिव्रतदीक्षितां वा ॥ ३९ ॥

कलाविलासाङ्गवयोधिभूपाशुचिः सलज्जा रङ्गसि प्रम्लभा ।

प्रियवदा मुखमनःशय्या वा सा स्त्री हृषत्वाय परं नरस्य ॥ ४० ॥

आचरन् सङ्गलां रतिवध्यां कामयास्यविहितामनवद्याम् ।

देशकाङ्कबलशत्रयनुरोधाद्वैद्यतन्त्रममबाह्यविरुद्धाम् ॥ ४१ ॥

अभ्यञ्जनोद्धर्तनसेकगन्धसृक्पतयभ्रातृभरणप्रकाराः ।

गान्धर्वधाव्यादिकयाप्रवोणाः समस्तभावा यमया वयस्याः ४२

दीर्घिका स्वभवनान्तनिविष्टा पद्मरिगुमधुमक्षविहङ्गाः ।

नीलसानुगिरिकूटनितम्बिकातनानि पुरकण्ठगतानि ॥ ४३ ॥

हृष्टिसुखां विविधा तद्वजातिः श्रोत्रसुखः कलकोक्तिसनादः ।

अङ्गसुखार्तुयगेन विभूषाषित्तुगः यकनः परिवारः ॥ ४४ ॥

ताम्बूलमच्छमदिरा कान्ता कान्ता निशा शगाडाया ।

यद्यश्च किञ्चिद्विष्टं मनसो घालीकरं तत्तत् ॥ ४५ ॥

मधुमुखमिव सौत्वलं प्रियायाः कनरुपना परिवादिनी प्रियेव ।

कुसुमपद्ममोरमा च मय्या किसलचिनी लतिवैव पुष्पताया ॥ ४६ ॥

देशे शरीरे च न काचिदतिरिक्तं नाभ्योऽपि मनोविधातः ।
 वाजोकराः सन्निहिताश्च योगाः कामस्य कामं परितूरयन्ति ४७
 मुस्तापर्णिकं ज्वरे ह्यपि जलं मृदुष्टलोष्टोद्भवम् ।
 साजाच्छर्दिषु बस्तिजेषु गिरिजं मेहेषु धात्रीनिशे ।
 पाण्डौ श्रेष्ठभयोभयानिलकफे ग्रीहामये पिप्पली
 सन्धाने कृमिजा विषे शुकतरुर्मंदोऽनिले गुग्गुलुः ॥ ४८ ॥
 हृषीऽक्षपित्ते कुटजोऽतिभारे भस्मातकोऽर्गः सु गरेषु हिम ।
 स्थलेषु तार्क्ष्यं कृमिषु कृमिघ्नं शोषे सुराच्छागपयोऽनु मांसम् ४
 अन्यामयेषु त्रिफला गुडूची वातास्ररोगे मधितं यद्विख्याम् ।
 कुष्ठेषु सेव्यः खट्विरस्य सारः सर्वेषु रोगेषु शिलाह्वयं च ॥ ५० ॥
 उन्मादं हृतमनसं शोकं मथं विसंस्कृतिं शाल्मी ।
 निद्रानाशं क्षीरं जयति रमाना प्रतिश्यायम् ॥ ५१ ॥
 मांसं कांश्चीं लशुनः प्रभक्ष्यं स्तब्धमात्रतां खेदः ।
 शुद्धमक्षय्याः खपुरो नस्यां स्कन्धांसबाह्वक्षजम् ॥ ५२ ॥
 नवनीतखण्डमर्दितमीष्टं सूत्रं पयस्य हृन्त्युदरम् ।
 नस्य मूर्ध्वविकारान् विद्रुधिगचिरोत्थमस्त्रविस्त्रावः ॥ ५३ ॥
 नस्यं कवसमुखजां नस्याञ्जनतर्पणानि नेत्ररुजः ।
 हृत्क्ष्वं क्षीरहृते मूर्च्छां शीताम्युमारुतच्छायाः ॥ ५४ ॥
 समशुक्लार्द्रकमात्रा मन्त्रे वज्रो यमे सुरा खानम् ।
 दुःखसहस्यं स्येयं व्याघ्रामो गोक्षुरर्हितः कृच्छ्रे ॥ ५५ ॥
 कासे निदग्धिका पार्श्वशूले पुष्करजा जटा ।
 वयसः स्यापने धात्री त्रिफला गुग्गुलुर्त्रये ॥ ५६ ॥
 बस्तिर्वातविकारान् पैत्तान् शकः कफोद्भवान् वमनम् ।
 क्षीद्रं जयति यत्नासं सर्पिः पित्तं समीरणं तैलम् ॥ ५७ ॥

‘इत्यग्रं’ यत् प्रोक्तं रोगाणामीषध शमायात्मम् ।

[नद्देशकालबलतो विकल्पनीयं यथायोगम् ॥ ५८ ॥

इत्यादिवादागमयार्थसूत्रं तत्कृतानां पेशलानामवसः ।

भेडादीनां सन्धतो भक्तिमन्त्रः प्रच्छेदं संशयानोऽग्निवेशः ५९

दृश्यन्ते भगवन् । केचिदात्मवन्तोऽपि रोगिणः ।

द्व्योपस्थावसम्पदा वृद्धवैद्यमतानुगाः ॥ ६० ॥

जीवमाणामयप्राणा विपरीतास्तथापरे ।

हिताहितविभागस्य फलं तस्मादनिश्चितम् ॥ ६१ ॥

किं शक्तिं यास्तनञ्चिन्निति कल्पयतोऽग्निवेशमुख्यस्य ।

शिष्यशण्ड्य पुनर्वसुराचख्यौ कात्स्न्यं तस्मात्त्वम् ॥ ६२ ॥

न चिकित्साऽचिकित्सा च तुल्या भवितुमर्हति ।

विनापि क्रिययाऽस्वास्थ्यं गच्छतां पोटगांशवाः ॥ ६३ ॥

आतद्वपद्वमनानां इत्यालम्बो भिषग्जितम् ।

जीवितं त्रियमाणानां सर्वेषामेव त्रीपधात् ॥ ६४ ॥

नष्टुपावमपेक्षन्ते सर्वे रोगा न चान्द्रवा ।

उपावसाध्याः सिध्यन्ति नाद्वैतैतनान् यतः ॥ ६५ ॥

अप्येकीपाययुक्तस्य धीमतो जातुचित् क्रिया ।

न सिद्धे द्वैवैगुण्याद्य त्रिय पोटगात्मिका ॥ ६६ ॥

कस्यासिद्धोऽग्नितीयादिष्वेदस्तथादिर्कर्मणि ।

न प्रीणनं कर्णनं वा कस्य क्षौरगवेधुकम् ॥ ६७ ॥

कस्य मापात्मगुप्तादौ हृष्यन्ते नास्ति भिययः ।

विष्णुवफरणापेयो कस्य संयदितो यथे ॥ ६८ ॥

विषं कस्य क्षरां याति मन्ततन्त्रविवर्जितम् ।

प्राप्तः कस्यतां प्रप्रादते रोहिषिकादिषु ॥ ६९ ॥

अपि चाकालमरणं सर्वसिद्धान्तनिश्चितम् ।

महतापि प्रयत्नेन वाच्यं तां कथमन्यथा ॥ ७० ॥

चन्दनाद्यपि दाह्यादौ रुढमागमपूर्वकम् ।

शास्त्रादेव गतं सिद्धिं ज्वरे सङ्घनहं हृषम् ॥ ७१ ॥

चतुष्पादगुणसम्पन्ने सम्यग्गालोच्य योजिते ।

मा कथा व्याधिनिर्घात विविधा चिकित्सते ॥ ७२ ॥

एतच्च सत्युपाशानामकण्ठे छेदनं दृढम् ।

योगोत्प्रासितभीताना रक्षासूत्रमसूत्रकम् ॥ ७३ ॥

एतच्च दमृतं साक्षाज्जगत्यावासवर्जितम् ।

याति ह्याल्लहलत्वं च सद्यो दुर्भाजनार्थितम् ॥ ७४ ॥

अज्ञातशास्त्रसद्भावान् शास्त्रनात्रपरायणान् ।

त्यजेद्दूराद् भिषग्पाशान् प्राशान् वैयस्वतानिव ॥ ७५ ॥

भिषजा साधुवृत्ताना भद्रमागमशालिनाम् ।

अभ्यस्तकर्मणा भद्रं भद्रं भद्राभिलाषिणाम् ॥ ७६ ॥

इति तन्त्रगुणैर्गुणं तन्त्रदापविवर्जितम् ।

चिकित्सा शास्त्रमखिलं व्यापठ्य परितः स्थितम् ॥ ७७ ॥

विमुलामलविज्ञानमहासुनिमतानुगम् ।

महासागरगम्भीरसंग्रहार्थोपलक्षणम् ॥ ७८ ॥

अष्टाङ्गवैद्यकमहोदधिमन्यनेन

योऽष्टाङ्गसंयहमक्षामृतरागिरातः ।

तस्मादनल्पफलमप्यसमुद्यमाना

प्रीत्यर्थमेतदुदित पृथगेव तन्त्रम् ॥ ७९ ॥

इदमागमसिद्धत्वात् प्रत्यक्षफलदर्शनात् ।

मन्त्रवत् सम्योक्तव्यं न मीमांस्यं कथञ्चन ॥ ८० ॥

दीर्घजोवितमारोग्यं धर्ममर्घं सुखं ययः ।

पाठावबोधानुष्ठानैरधिगच्छत्यतो ध्रुवम् ॥ ८१ ॥

एतत् पठन् संग्रहबोधशक्तः स्वस्थस्तकर्मा भिषगप्रकम्प्य ।

श्लाकापयत्यन्यविशालतन्त्रकृताभियोगान् यदि तत्र चित्रम् ८२

यदि चरकमधीते तद् ध्रुवं सुश्रुतादि

अधिगृहितगदानां नाममात्रेऽपि वाह्यः ।

अथ चरकविहीनः प्रक्रियायामस्त्रिभुवः

किमिह खलु करोतु व्याधितानां वराकः ॥ ८३ ॥

अभिनिवेशवशादभियुज्यते सुभणितेऽपि न यो दृढमूढकः

पठतु यत्नपुरः पुरुषायुष्य स खलु मैद्यकमाद्यमनिर्विदः । ८४

वाते पित्ते श्लेष्मशान्तौ च पथ्यं तैलं सर्पिर्मांसिकञ्च क्रमेण ।

एतद् ब्रह्मा भापते ब्रह्मजो वा का निर्मन्ते वक्तृभेदोक्तिशक्ति

अभिधातवशात् किंवा द्रव्यशक्तिर्निगद्यते ।

अतो मत्सरसुत्पद्य माध्यस्थ्यमवलम्ब्यताम् ॥ ८५ ॥

अटपिप्रणीते प्रीतिद्येन्मुक्ता चरकसुश्रुतौ ।

भेदाद्याः किं न पठन्ते तस्माद् व्याख्यं सुभाषितम् ॥ ८६ ॥

हृदयमिव दृढयमेतत् सर्वायुर्वेदवाङ्मयपयोधेः ।

दृष्ट्वा यच्छ्रुममाप्तं शुभमस्तु परं ततो जगत् ॥ ८७ ॥

इति श्रीसिद्धगुप्तसुगुवाग्भटविरचितायामष्टाद्वहद्वह-

संहितायामुत्तरस्थानं समाप्तम् ।

विशेषेण टीकायामाह्वनं प्रयोगाणां शास्त्रम् ।

२० नवमं वासिष्ठकृतम् ।

त्तरीय ऐतरेय श्वेताश्वतर
 षट्) सभाष्य सटीक २
 इदारण्यक सटीक सभाष्य १०
 श्रुत वैद्यक ४
 श्रद्धाधर (वैद्यक) १
 गानपञ्चविंशति ॥०
 यज्ञानन्ददर्शन (सभाष्यसटीक) ४
 तत्त्वतन्त्रविशेष (बौद्धाधिकार) २
 उक्तिकोषनिपट १
 उपमान चिन्तामणि १०
 नागानन्द नाटक १
 पूर्णप्रसन्न दर्शनम् सभाष्य २
 चन्द्रगोखरचम्पू काव्य २
 रामवेदस्य भन्त्र माझणम्
 (भाष्य सहितम्) २
 रामवेदस्य व्याख्यसंहिता
 याचार्थ्यं ज्ञत भाष्यसंहिता १
 इगालभञ्जिकानाटिका सटीक १
 कारण्डव्यूह (बौद्धशास्त्र) २
 ज्ञानचयानन्द अलङ्कारसटीक १
 मियदर्शिका नाटिका सटीक ॥
 चारुलत ध्याकरण सटीक
 पूर्णार्द्रम् ११
 वासवदत्ता सटीक २
 (कालिदास ज्ञत) पुष्पकाव्य-
 विज्ञास काव्य सटीक ४
 महिष गतकम्, घदारविन्द
 म्, स्तुतिगतकम्, गन्द
 म्, गणेशगतकम्

८१ नैषधचरितम् टीका सहित १०
 ८२ चन्द्रालोक प्राचीन अष्टद्वार ४
 ८३ वीरभिलोदय (मृत्तिशास्त्र) १०
 ८४ भावप्रकाश (वैद्यक) १०
 ८५ प्रबोधचन्द्रोदय नाटक सटीक २
 ८६ अनर्थराघवनाटक (सुरारिज्ञत) २
 ८७ दैवतप्राज्ञासभाष्य १
 ८८ गङ्गविमलाञ्जणम् सभाष्य १
 ८९ गीतासा परिभाषा ॥०
 ९० अर्थसमूह (गीतागीतासा) ॥
 ९१ रघुवग सटीक १॥०
 ९२ मेघदूत सटीक १॥०
 ९३ ईश्वरनिष्कणम् १
 ९४ ईश्वरासुमानधिनामणि
 (गङ्गोपाध्याय ज्ञत) १
 ९५ न्यायदर्शन सभाष्य संहति २॥०
 ९६ सटीक बाणभोक्तिरामायण
 बालकायहस्य प्रयत्नावधि
 समप्रति समर्पणम् १
 ९७ सटीक बाणभोक्तिरामायण
 बालकायहस्य अष्टमति समर्पण
 समप्रति समर्पणम् २
 ९८ मदनपाकनिषण्ड (वैद्यक) १
 ९९ सङ्गतशिक्षामञ्जरीप्रथमभागा
 १०० सङ्गतशिक्षामञ्जरीद्वितीयभाग १
 १०१ साहित्यदर्पणम् (चक्रद्वार) १॥०
 १०२ श्रीहर्षचरित बाणभट्टज्ञत २
 १०३ अमरकोष १॥०
 १०४ वेदान्तसूत्र गङ्गाराचार्य ज्ञत
 गारोरेभाष्य तथा गोविन्द-